

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ρωγμές στο λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας:
Η φιλολογική διάσπαση της Αριστεράς (1949-1968)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ελένη Πούλου

Αθήνα 2025

Τριμελής Επιτροπή

Νίκος Θεοδοκάς, Ομότιμος καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)

Νίκος Κοταρίδης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Άννα Ματθαίου, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Copyright © Ελένη Πούλου, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη κάθε δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή γνώμων της συγγραφέως.

Στον παππού μου, Κώστα Τσοπανάκη

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας
ΑΚΕΛ	Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού
ΑΣΚΙ	Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΓΓ	Γενικός Γραμματέας
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΒΟΠ	Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί
ΕΔ	Επιτροπή Διαφώτισης
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΕ	Εκτελεστική Επιτροπή
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΕΚ	Ένωση Κέντρου
ΕΟΚΑ	Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΣΕΕΠΠ	Ένωση Συγγενών των Ευρισκομένων εις το Εξωτερικόν Πολιτικών Προσφύγων
ΕΣ	Ελληνικός Συναγερμός
ΕΤ	Επιθεώρηση Τέχνης
Κ	Κουτί
ΚΕ	Κεντρική Επιτροπή
ΚΕΕΠΠΕ	Κεντρική Επιτροπή Επαναπατρισμού Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας
ΚΕΚΑ	Κεντρική Επιτροπή Κομματικής Ανακαταγραφής
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕεσ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού
ΚΚΣΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης

ΚΟ	Κομματική Οργάνωση
ΚΟΒ	Κομματική Οργάνωση Βάσης
ΚΟΤ	Κομματική Οργάνωση Τασκένδης
ΚΥΠ	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΛΔ	Λαϊκή Δημοκρατία
ΛΔΓ	Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας
ΛΚ	Λογοτεχνικός Κύκλος
ΝΕ	Νέα Εστία
ΝΚ	Νέος Κόσμος
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΚΝΕ	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας
ΠΓ	Πολιτικό Γραφείο
ΠΛΕΓ	Πανελλαδική Ένωση Γυναικών
ΠΛΕ	Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
Ρ/Σ	Ραδιοφωνικός Σταθμός
ΣΕ	Συντακτική Επιτροπή
ΤΕΚΑ	Τοπική Επιτροπή Κομματικής Ανακαταγραφής
USIA	United States Information Agency
USIS	United States Information Service
Φ	Φάκελος

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο μυθιστόρημα *Τρίστραμ Σάντι*, ο αφηγητής τού Λόρενς Στερν εκμυστηρεύεται στον αναγνώστη του πως, όταν ξεκινά κανείς να γράψει μια ιστορία, δεν έχει ιδέα τι εμπόδια πρόκειται να συναντήσει στον δρόμο του. «Αν επικεντρωθεί κανείς στην ουσία, όμως, οι λεπτομέρειες τακτοποιούνται από μόνες τους», έγραφε ο Βαν Γκογκ στον αδερφό του. Σ' αυτή τη σελίδα, θα ήθελα να μνημονεύσω όσους με βοήθησαν να παραμείνω «επικεντρωμένη στην ουσία».

Από καρδιάς θέλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου Νίκο Θεοτοκά για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, τη διακριτικότητα, την ευγένεια και τη γενναιοδωρία του. Τα μεταπτυχιακά σεμινάρια της Παρασκευής υπήρξαν για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές του ένας δυναμικός χώρος προβληματισμού και διαλόγου, αλλά και ένα βήμα για όσους τολμήσαμε να δοκιμαστούμε στην «επιχειρηματολογία διά του τεκμηρίου». Είναι σημαντικό, κατά τη διάρκεια μιας συχνά μοναχικής πορείας, να υπάρχει ένας φιλόξενος χώρος που σου επιτρέπει να δοκιμάζεις ιδέες και επιχειρήματα και να παρουσιάζεις τμήματα της έρευνάς σου σε κοινό. Εξίσου ευχαριστώ την Άννα Ματθαίου· η παρουσία της στην τριμελή επιτροπή με έκανε να νιώθω παραπάνω από ασφαλής, ενώ οι καίριες παρατηρήσεις της με βοήθησαν να δώσω στο κείμενο την τελική του μορφή. Ευχαριστίες οφείλω, φυσικά, και στην Ειρήνη Λαγάνη. Η συμβολή της υπήρξε σημαντική για την επιστημονική υποστήριξη και την εύρυθμη ολοκλήρωση της διαδικασίας.

Στο πλαίσιο αυτό, θέλω να ευχαριστήσω και τον Νίκο Κοταρίδη. Ο τρόπος του να αμφισβητεί βεβαιότητες, να προβληματικοποιεί δεδομένα, να αντικαθιστά τις όποιες απαντήσεις με νέα ερωτήματα αποτέλεσε σημαντική πηγή έμπνευσης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, τέλος, και στον Βασίλη Μπογιατζή, για τις σκέψεις που μοιραστήκαμε, τις ειλικρινείς συζητήσεις μας, την ενθάρρυνσή του σε κρίσιμες στιγμές αυτής της πορείας.

Η ακαδημαϊκή κοινότητα του Παντείου Πανεπιστημίου αποτελεί το πλέον υποστηρικτικό περιβάλλον για μία υποψήφια διδάκτορα. Το ίδιο ισχύει και για τους αρχειακούς φορείς με τους οποίους συνεργάστηκα στα χρόνια εκπόνησης της διατριβής μου. Θέλω, λοιπόν, να ευχαριστήσω βαθιά την Άντα Κάπολα, την Πολίνα Ιορδανίδου και την Αγγελική Χριστοδούλου, που με έκαναν να αισθάνομαι τα ΑΣΚΙ δεύτερο σπίτι μου. Με συγκινεί ακόμα η καλοσύνη και το ενδιαφέρον τους και τις σκέφτομαι με πολλή αγάπη. Ευχαριστώ, επίσης, τη Σοφία Μπόρα, που κατά τη μελέτη των λογοτεχνικών αρχείων του ΕΛΙΑ με βοήθησε να αφουγκραστώ τους ψιθύρους των ανθρώπων και να ανασύρω πολύτιμες πληροφορίες από τα προσωπικά τους κείμενα. Φρόντιζε να φιλοξενούμαι στο αναγνωστήριο ακόμη και τις ημέρες των ρεπό της, όταν ο χρόνος άρχιζε να με πιέζει ασφυκτικά.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ την Κατερίνα Κουτσοπούλου για τις σκέψεις που ανταλλάξαμε με αφορμή τη δική της διατριβή και τη Λία Πανταζοπούλου, που μοιράστηκε μαζί μου τις εντυπώσεις της από την προσωπική της έρευνα στο αρχείο της Φούλας Χατζιδάκη· μου φανέρωσε σπάνιο υλικό. Ευχαριστώ, ακόμη, τον Νίκο Γκιώνη και τον Άρη Μαραγκόπουλο για εξαντλημένα βιβλία και περιοδικά με τα οποία με προμήθευσαν και φυσικά τον Ηλία Γιούρη και τη Χριστίνα Τούτουνα για την οξυδερκή ματιά τους στη γλωσσική και αισθητική επιμέλεια του κειμένου.

Σημαντικότεροι συνοδοιπόροι σ' αυτό το ταξίδι υπήρξαν η οικογένειά μου και οι φίλοι μου: ο Γιώργος Βουλγαρίδης, η Λένα Διβάνη, ο Ιάσοντας Ζαρίκος, η Αλεξάνδρα Κανέλλου, η Ιουστίνη Μαλιγιάννη, ο Χάρης Πολίτης και, κυρίως, η Αλεξία Τουτουντζή. Διάβασαν αποσπάσματα, άκουσαν γκρίνιες και παράπονα και κουβέντιασαν μαζί μου ό,τι κατά καιρούς με προβλημάτιζε.

Τέλος, ευχαριστώ τον σύντροφό μου, Νίκο Παναγιωτόπουλο. Δεν βρίσκω λόγια που να εκφράζουν την εκτίμηση και την αγάπη μου για εκείνον. Η όμορφη ατμόσφαιρα του σπιτιού μας με έκανε να νιώθω πως, ακόμη κι αν δεν τα καταφέρω, η ζωή θα παραμείνει συναρπαστική.

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	13
ABSTRACT	14
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
Το αντικείμενο της έρευνας και οι πηγές	15
Μεθοδολογικές επιλογές	24
Η δομή της διατριβής	28
Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο 1949-1968.....	36
Α΄ ΜΕΡΟΣ:	
Το νέο μέτωπο στην υπερορία [1949-1954]	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Ο εκδοτικός μηχανισμός και η διαμόρφωση του «ιδεολογικού μετώπου»	55
1.1 Οι νέες προσφυγικές κοινότητες.....	55
1.2 Από το Μπούλκες στη «Νέα Ελλάδα».....	62
1.3 Η Επιτροπή Διαφώτισης και ο Λογοτεχνικός Κύκλος	68
1.4 Το Σχέδιο Προγράμματος ΚΚΕ (1954)	87
1.5 Το τοπίο των λογοτεχνικών εκδόσεων	95
1.6 Μυθιστορηματικές αποτυπώσεις του ελληνικού Εμφυλίου.....	98
Κώστας Μπόσης, <i>Εμείς θα νικήσουμε</i> (1953)	98
Γιώργης Γρίβας, <i>Καινούργιοι άνθρωποι</i> (1954).....	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Ο λογοτεχνικός κανόνας	110
2.1 Οι αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.....	110
Η ελληνική εκδοχή του ζτανοφισμού	120
2.2 Κατασκευάζοντας την παράδοση	126
2.3 Ο κανόνας στην πεζογραφία	136
2.4 Οι εθνικοί ποιητές	145
2.5 Γραμματολογικά σχεδιάσματα.....	162
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Διανοούμενοι και λογοτέχνες	176
3.1 Ο ιδεότυπος του «εμικρέ λογοτέχνη»	176
3.2 Στην προκρούστεια κλίση της κριτικής.....	183
3.3 Αδιέξοδα των διανοουμένων στην υπερορία	192
3.4 Παραπονούμενοι και απορριφθέντες.....	201
3.5 Η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή	207

ΕΠΙΛΟΓΟΣ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ	223
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	
Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα»:	
Κατάλογος λογοτεχνικών εκδόσεων 1949-1954	229
Β΄ ΜΕΡΟΣ:	
Ρωγμές πριν από τη διάσπαση [1955-1968]	235
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Οι κραδασμοί του 1956	237
4.1 Διεθνείς εξελίξεις 1953-1957: Το «λιώσιμο των πάγων»	237
Μετά τον θάνατο του Στάλιν	237
Το 20ό Συνέδριο και η «μυστική έκθεση» του Νικίτα Χρουστσόφ	239
Εξεγέρσεις σε Ουγγαρία και Πολωνία	241
4.2 Εξελίξεις στην υπερορία 1955-1957	249
Τα γεγονότα της Τασκένδης	249
Η βη Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ και η καθαίρεση Ζαχαριάδη	252
Νέα ιδεολογικά προτάγματα	255
4.3 Βιβλία προς απόσυρση	265
4.4 Έργα στον απόηχο του 20ού Συνεδρίου	270
Κώστας Μπόσης, <i>Δύσκολες μέρες</i> (1956)	271
Γιώργης Γρίβας, <i>Οργισμένα χρόνια</i> (1956)	274
Στρατής Παπαευστρατίου, <i>Τα κρίνα δεν μυρίζουν</i> (1960)	276
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Νέες κατευθύνσεις στην πεζογραφία της υπερορίας	280
5.1 Μυθιστορηματικές αποτυπώσεις της Κατοχής και της Αντίστασης	280
Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, <i>Νύχτες και αυγές</i> (1961)	283
Δήμος Ρεντής, <i>Ο δρομάκος με την πιπεριά</i> (1964)	292
5.2 Μορφές διασπορικής λογοτεχνίας	294
Έλλη Αλεξίου, <i>Με τη λύρα</i> (1959)	297
Κώστας Μπόσης, <i>Και το τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα</i> (1962)	302
5.3 Το μυθιστόρημα της υπερορίας: Μια αποτίμηση	307
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
Η επικοινωνία με την Ελλάδα	323
6.1 Το περιοδικό <i>Πυρσός</i> (1961-1968)	325
6.2 Ο εκδοτικός οίκος Θεμέλιο (1962-1968)	334
6.3 Η σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: Από την Ελλάδα στην υπερορία (1957-1964)	340
Όμηρος Πέλλας: Το χρονικό της ομηρίας	340
Αντρέας Φραγκιάς: Το χρονικό της επιβίωσης	344
Κώστας Κοτζιάς: Το χρονικό της προδοσίας	347
6.4 Η μάχη με τον αναθεωρητισμό: <i>Αυγή</i> και <i>Επιθεώρηση Τέχνης</i>	352
Υπόθεση Γκράνιν (1959)	370
Οι <i>Ακυβέρνητες Πολιτείες</i> στην υπερορία (1961-1966)	375
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	395

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις:

Κατάλογος των λογοτεχνικών εκδόσεων 1955-1968..... 407

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 415

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III

Αρχειακά τεκμήρια - φωτογραφίες 461

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διατριβή μελετά το λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και τη μεταφορά της έδρας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας στο Βουκουρέστι, το 1949, έως και την οριστική διάσπαση του κόμματος, το 1968. Η μελέτη στηρίζεται στην υπόθεση ότι, εντός του διανοητικού πεδίου, στην υπερορία αναπτύχθηκε ένας λόγος περί λογοτεχνίας που σταδιακά μετατράπηκε σε αγωγό διάχυσης απόψεων που προκάλεσαν ρήγματα στο σώμα των διανοουμένων της προσφυγιάς. Η πεποίθηση πως η αισθητική αξία αποτελούσε το πρόσχημα –και όχι το επίδικο– για την Αριστερά, ανάγει το διανοητικό πεδίο σε προπομπό των πολιτικών ζυμώσεων που ακολούθησαν. Στο πρώτο μέρος της διατριβής (που καλύπτει την περίοδο 1949-1954), διερευνάται η πολιτική που χάραξε το ΚΚΕ μετά τη λήξη του Εμφυλίου, η διαμόρφωση των προτεραιοτήτων του στη νέα ψυχροπολεμική συγκυρία και, κυρίως, η οργάνωση του διαφωτιστικού του έργου, με επίκεντρο τη λογοτεχνική παραγωγή και κριτική. Έμφαση δίνεται στο «ιδεολογικό μέτωπο» που διαμορφώνεται ως απάντηση στην προπαγάνδα της εθνικοφροσύνης, στον ρόλο της Επιτροπής Διαφώτισης και στην επίδραση που άσκησε στη διαμόρφωση του πολιτικού, κριτικού και καλλιτεχνικού λόγου των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Στο δεύτερο μέρος της διατριβής (που αφορά τα χρόνια 1955-1968), η έρευνα επικεντρώνεται στις αλλαγές που προκαλούν στο λογοτεχνικό πεδίο οι αποφάσεις της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας του ΚΚΕ, στην προσπάθεια των διανοουμένων να αρθρώσουν ανεξάρτητο προσωπικό λόγο υιοθετώντας τα αντιδογματικά προτάγματα του μεταπολεμικού αριστερού ανθρωπισμού, στη διεκδίκηση της αισθητικής χειραφέτησης σε ένα καθεστώς θεσμικής απαξίωσης της καινοτομίας. Παράλληλα, επιχειρείται ενδεικτική θεματική χαρτογράφηση του μυθιστορήματος της υπερορίας και αποτύπωση των βασικών χαρακτηριστικών του. Τέλος, η έρευνα παρακολουθεί την προσπάθεια των ελλήνων πολιτικών προσφύγων να διατηρήσουν ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με την Ελλάδα, τους καρπούς που έδωσε αυτή η προσπάθεια και τις ρήξεις στις οποίες οδήγησε.

Λέξεις-κλειδιά: Επιτροπή Διαφώτισης, λογοτεχνικό πεδίο, Λογοτεχνικός Κύκλος, πολιτικοί πρόσφυγες, υπερορία

ABSTRACT

This thesis examines the literary field of Greek political refugees from the end of the Greek Civil War and the relocation of the Greek Communist Party (KKE) to Bucharest in 1949, until the Party's final split in 1968. The study is based on the premise that, within the intellectual field of *yperoria*, a distinct literary discourse developed, gradually causing fractures within the community of refugee intellectuals. The belief that aesthetic value was a pretext –rather than the core issue– for the Left transforms the intellectual field into a precursor of the political developments that followed. The first part of the study (1949-1954) investigates the political strategy developed by the KKE after the end of the Civil War. It sheds light on the Party's priorities in the new Cold War reality and, most notably, it explores the organization of the Party's enlightenment project, with a focus on literary production and criticism. Emphasis is placed on the "ideological front", which takes shape in response to nationalist propaganda, the role of the Enlightenment Committee, and the influence it exerted on the political, critical, and artistic discourse of the Greek political refugee community. The second part (1955-1968) focuses on the changes introduced into the literary field by the 6th Plenum of KKE. It also examines the efforts of intellectuals to develop an independent and personal voice by adopting the anti-dogmatic directives of post-war left humanism. Finally, it explores the struggle for aesthetic emancipation under a regime that institutionally devalued innovation. At the same time, the study attempts a thematic mapping of the novel in *yperoria* and its main characteristics. It also traces the efforts of Greek political refugees to maintain open channels of communication with Greece, the outcomes of those efforts, and the ruptures that eventually resulted.

Keywords: Enlightenment Committee, literary field, Literary Circle, political refugees, *yperoria*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το αντικείμενο της έρευνας και οι πηγές

Σκοπός αυτής της έρευνας είναι να μελετήσει το «λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας»¹ από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και τη μεταφορά της έδρας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) στο Βουκουρέστι, το 1949, έως και την τελική διάσπαση του κόμματος, το 1968. Διερευνά, δηλαδή, το ποικιλόμορφο πεδίο της πολιτισμικής παραγωγής μελών και στελεχών του κομμουνιστικού κόμματος που ζούσαν στις σοσιαλιστικές χώρες σε συνθήκες πολιτικής προσφυγιάς. Επιλέχθηκε ο όρος «λογοτεχνικό πεδίο», καθώς αναδεικνύει τη δυναμική και την πολυπλοκότητα της διαδικασίας: δεν αφορά απλώς το σύνολο των κειμένων που σχετίζονται με τη λογοτεχνία συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και γεωγραφικής περιοχής, αλλά αναφέρεται και στις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που επηρεάζουν τη δημιουργία και την πρόσληψη.

Συχνά, οι πρακτικές συγγραφέων και καλλιτεχνών δεν μπορούν να ερμηνευτούν παρά μόνο αναφορικά με το πλέγμα εξουσίας στο οποίο το λογοτεχνικό πεδίο –ό,τι παρεμβάλλεται μεταξύ του λογοτεχνικού έργου και της κοινωνίας που δυνητικά το καταναλώνει– λογοδοτεί.² Ειδικότερα, η διατριβή

1 Υπερορία ονομάζεται η αναγκαστική απομάκρυνση από τα όρια του κράτους προσώπου ή προσώπων που κρίνονται ανεπιθύμητα, συνήθως εξαιτίας τέλεσης «σοβαρών αξιόποινων πράξεων». Στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, ο όρος «υπερορία» έχει καθιερωθεί για να περιγράψει την πολιτική προσφυγιά που βίωσαν οι ηττημένοι του ελληνικού εμφυλίου στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης και στην ΕΣΣΔ.

2 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης: Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 329. Για το διανοητικό πεδίο στην υπερορία βλ. και Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά: Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 26.

φιλοδοξεί να διερευνήσει τον ρόλο της Επιτροπής Διαφώτισης (ΕΔ) του ΚΚΕ και την επίδραση που άσκησε στη διαμόρφωση του πολιτικού, κριτικού και καλλιτεχνικού λόγου ³ των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Μελετά ετερόκλιτο υλικό, που περιλαμβάνει πολιτικά και κριτικά κείμενα, αρθρογραφία, γραμματολογικές συνθέσεις και λογοτεχνικά έργα.

Η χρονική και θεματική οριοθέτηση της μελέτης υπαγορεύτηκε από τα διαθέσιμα στο αρχείο της ΕΔ του ΚΚΕ, που βρίσκεται στα ΑΣΚΙ. Η εργασία αρχικά εστιάζει στο έργο της ΕΔ κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια και, κυρίως, στη λειτουργία του λογοτεχνικού της τμήματος, που από το 1953 συγκροτεί τον λεγόμενο Λογοτεχνικό Κύκλο (ΛΚ). Σε πρώτη φάση επιχειρούμε να περιγράψουμε την πολιτική που χάραξε το ΚΚΕ μετά την 6η Ολομέλεια του 1949,⁴ τη διαμόρφωση των προτεραιοτήτων του στη νέα ψυχροπολεμική συγκυρία, την παρουσία του στις Λαϊκές Δημοκρατίες (ΛΔ) της Ανατολικής Ευρώπης και στη ζωή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων που είχαν καταφύγει σ' αυτές και, κυρίως, την οργάνωση του διαφωτιστικού, παιδαγωγικού και εκπολιτιστικού του έργου, με επίκεντρο τη λογοτεχνική παραγωγή και κριτική. Πέρα από την παρουσίαση των λογοτεχνικών βιβλίων που περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των εκδόσεων «Νέα Ελλάδα», καταβλήθηκε προσπάθεια να ανιχνευθούν τόσο τα κριτήρια με βάση τα οποία έγιναν οι επιλογές όσο και ο λογοτεχνικός κανόνας που τείνουν να διαμορφώσουν.

Μέσα από την παρακολούθηση του αρχειακού υλικού, αναδύονται θέματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τους διανοούμενους του ΚΚΕ, όπως οι αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, η προσέγγιση, η κριτική και η ερμηνεία της λογοτεχνικής παραγωγής στην πατρίδα, η πρόσληψη του μοντερνισμού και του έργου της Γενιάς του '30, η στάση απέναντι στον νατουραλισμό, τον υπερρεαλισμό και τον

3 Ο λόγος δεν εξετάζεται τόσο ως ατομική δραστηριότητα όσο ως κοινωνική πρακτική, μέσα από την κριτική ανάλυση της οποίας εντοπίζονται οι δομές εξουσίας που τον μορφοποιούν και τον μετασχηματίζουν. Βλ. ενδεικτικά Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου*, μτφρ. Μηνάς Χριστίδης-Μιχάλης Μαϊδάτσης, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ. και Michel Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Πλέθρον, Αθήνα 2017.

4 Πρόκειται για την 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ που πραγματοποιήθηκε στις 9 Οκτωβρίου 1949 στο Μπουρέλι της Αλβανίας. Βλ. σχετικά Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα. Τόμος έβδομος (1949-1952)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997, σ. 11-34. Για την απόφαση της Ολομέλειας βλ. και *Σαράντα χρόνια του ΚΚΕ 1918-1958: Επιλογή ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1958, σ. 580-583.

φορμαλισμό, ο δημοτικισμός και η λαϊκή παράδοση, η ελληνικότητα και το θέμα της εθνικής συνέχειας – όσα εντέλει συνθέτουν αυτό που ορίζεται ως «ιδεολογικό μέτωπο». Διαμορφώνεται, έτσι, μια πρώτη εικόνα για τη λειτουργία της διαφώτισης, τις ιεραρχίες, τους στόχους και τις προτεραιότητες ενός κύκλου διανοουμένων της ελληνικής Αριστεράς που έδρασαν εκτός συνόρων, αλλά αυτό δεν τους εμπόδισε να οραματίζονται το μέλλον της πατρίδας. Κάθε ψηφίδα συμπληρώνει το πρόσωπο της «Νέας Ελλάδας» που δημιούργησε το ΚΚΕ στην υπερορία· μιας σοσιαλιστικής πατρίδας χωρίς έδαφος, αλλά με αφηγήσεις για τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, την ιστορία και τον πολιτισμό.

Όταν μιλάμε για τη «λογοτεχνία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων», αναφερόμαστε στη λογοτεχνία που έγραψαν ή σ' εκείνη που διάβασαν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες; Με τον όρο «εμικρέδες λογοτέχνες» εννοούμε όσους έζησαν ή όσους εκδόθηκαν στην υπερορία; Τους σύγχρονους ή τους κλασικούς, που η ΕΔ προσπάθησε να εντάξει σε έναν υπό διαμόρφωση λογοτεχνικό κανόνα; Επιχειρώντας έναν σαφή εννοιολογικό προσδιορισμό και ακολουθώντας σε μεγάλο βαθμό το παράδειγμα της Βενετίας Αποστολίδου,⁵ όταν χρησιμοποιούμε τον όρο «λογοτεχνία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων» αναφερόμαστε σε:

- α) Λογοτεχνικά έργα που γράφτηκαν από λογοτέχνες που έζησαν στις ΛΔ ως πολιτικοί πρόσφυγες και είχαν κατακτήσει την ιδιότητα του λογοτέχνη πριν από την εξορία τους, κάποιοι και προπολεμικά (Έλλη Αλεξίου, Μέλπω Αξιώτη, Μενέλαος Λουντέμης, Θεοδόσης Πιερίδης, Δημήτρης Χατζής).⁶

5 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη: Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.

6 Η Έλλη Αλεξίου εμφανίστηκε στα ελληνικά γράμματα το 1931 με τη συλλογή διηγημάτων *Σκληροί αγώνες για μικρή ζωή*, ενώ το μυθιστόρημά της *Γ' Χριστιανικών Παρθεναγωγείων* κυκλοφόρησε το 1938. Την ίδια χρονιά εμφανίζεται και η Μέλπω Αξιώτη με το μυθιστόρημα *Δύσκολες νύχτες*, ο πρωτοποριακός χαρακτήρας του οποίου χάρισε στη συγγραφέα εγκωμιαστικές κριτικές. Ο Μενέλαος Λουντέμης παρουσιάστηκε στα ελληνικά γράμματα ήδη το 1928, δημοσιεύοντας ποιητικές συλλογές, ενώ συλλογή διηγημάτων του τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Πεζογραφίας δέκα χρόνια αργότερα (1938). Υπήρξε μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Λογοτεχνών πριν από την έναρξη του πολέμου και την ένταξή του στο ΕΑΜ. Έζησε χρόνια εξόριστος στη Μακρόνησο και τον Άη Στράτη και αυτοεξορίστηκε στη Ρουμανία το 1958, μετά την απαγόρευση των έργων του και την καταδίκη του για τις *Βουρκωμένες μέρες*. Ας σημειωθεί εδώ, παρενθετικά, πως μάρτυρας υπεράσπισης του εξόριστου τότε Λουντέμη και των εκδοτών του υπήρξε ο Γιώργος Θεοτοκάς (βλ. Κατερίνα Κουτσοπούλου «Ο ελληνικός Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή πραγματικότητα στην πεζογραφία της υπερορίας (1950-1955)», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2020, σ. 38). Ο Θεοδόσης Πιερίδης εμφανίστηκε με την ποιητική συλλογή *Ξέρουμε κι εμείς να*

- β) Λογοτεχνικά έργα που γράφτηκαν από πολιτικούς πρόσφυγες που δεν είχαν πρότερη σχέση με τη λογοτεχνία, αλλά δοκιμάστηκαν σ' αυτήν κατά τη διάρκεια της εξορίας τους (Τάκης Αδάμος, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Γιώργης Γρίβας, Κώστας Μπόσης, Στρατής Παπαευστρατίου, Αλέξης Πάρνης, Δήμος Ρεντής, Απόστολος Σπήλιος, Φούλα Χατζιδάκη).
- γ) Απορριφθέντες λογοτέχνες, έργα των οποίων δεν εγκρίθηκαν από την ΕΔ και τον ΛΚ, αλλά περιλήψεις και σχεδιάσματά τους υπάρχουν στα αρχειακά διαθέσιμα. Συνήθως πρόκειται για οριακά εγγράμματους πολιτικούς πρόσφυγες, που επιδίωξαν να μορφωθούν για να προσφέρουν υπηρεσία στον προπαγανδιστικό μηχανισμό του κόμματος. Ελάχιστοι από αυτούς επιχείρησαν να γράψουν μυθιστόρημα, δοκιμάστηκαν ωστόσο στην ποίηση, το διήγημα, τη μαρτυρία.
- δ) Έργα λογοτεχνών που ζουν στην Ελλάδα, αλλά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πεζογραφημάτων τους, η πολιτική τους τοποθέτηση και η σχέση τους με την Αριστερά οδήγησαν την ΕΔ στην απόφαση να προκρίνει έκδοση έργων τους στην υπερορία (Κώστας Βάρναλης,⁷ Νίκος Κατηφόρης, Θέμος Κορνάρος, Κώστας Κοτζιάς, Διδώ Σωτηρίου, Αντρέας Φραγκιάς).
- ε) Λογοτέχνες που ανήκουν στην παράδοση της νέας ελληνικής λογοτεχνίας και εκδίδονται από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» και τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ) για να συνδράμουν στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα (Δημοσθένης Βουτυράς, Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Νίκος Καζαντζάκης, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Κωσταντίνος Χατζόπουλος).⁸

τραγουδούμε, που εκδόθηκε στο Κάιρο το 1937. Τέλος, ο Δημήτρης Χατζής εκδίδει το μυθιστόρημα *Φωτιά* στις εκδόσεις Γκοβόστη το 1946.

7 Αναφέρομαι στον Κώστα Βάρναλη ως πεζογράφο. Το 1951, κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*, ενώ το 1967 οι Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις εξέδωσαν τους *Δικτάτορες*. Την επόμενη χρονιά στον τόμο *Πεζός Λόγος* συμπεριλήφθηκαν τα πεζογραφήματα *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* και *Το ημερολόγιο της Πηνελόπης*, καθώς και κάποια διηγήματα.

8 Περιγράφοντας τα λογοτεχνικά αναγνώσματα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων (περίπου 200 βιβλία), η Αποστολίδου αναφέρει: 43 τίτλους ξένων βιβλίων, κυρίως συγγραφέων των Ανατολικών Χωρών, με σοσιαλιστική θεματολογία, 16 τίτλους από την ελληνική λογοτεχνική παράδοση (εντυπωσιακό ότι απουσιάζει συλλογή του Κωστή Παλαμά, τον οποίο αποκατέστησε ιδεολογικά στη μελέτη του ο Ζαχαριάδης ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου), 45 τίτλους σύγχρονων συγγραφέων από την Ελλάδα. Σε ό,τι αφορά τη δική τους λογοτεχνική παραγωγή,

Η μελέτη της πρώτης περιόδου της λογοτεχνικής παραγωγής των ελλήνων πολιτικών προσφύγων (1949-1954) φέρνει στην επιφάνεια μια σειρά από ερωτήματα αναφορικά με τις διακυμάνσεις που παρατηρήθηκαν στις σχέσεις των διανοουμένων με το ΚΚΕ: πώς οι κανονιστικές αρχές της κριτικής που ασκούσε η ΕΔ παρεμβάλλονταν στη λογοτεχνική πρακτική των δημιουργών, κατά πόσο η Διαφώτιση υπήρξε ετεροκατευθυνόμενη αναπαραγωγός της ιδεολογίας που κατασκευαζόταν τον ίδιο καιρό στη Σοβιετική Ένωση, εάν και σε ποιο βαθμό οι διανοούμενοι του ΑΚ άρθρωσαν ανεξάρτητο προσωπικό λόγο, ποιες φυγόκεντρες δυνάμεις αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της κομματικής νομιμότητας και εντέλει ποιο γενικότερο παιδευτικό όραμα υπηρέτησε αυτή η προσπάθεια.

Ο θάνατος του Στάλιν το 1953, η ανάδειξη του Νικίτα Χρουστσόφ σε Γενικό Γραμματέα (ΓΓ) του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), η καταδίκη της προσωπολατρίας στο 20ό Συνέδριο, αλλά και οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ⁹ το 1956 αποτέλεσαν τομές που σηματοδότησαν μια νέα εποχή, η οποία, μοιραία, επηρέασε πολιτικές και ιδεολογικές γραμμές τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπερορία. Η κατάσταση που διαμορφώθηκε από το 1955 μέχρι και το 1968 είχε ως βασικά της χαρακτηριστικά, αφενός, τη μόνιμη και απόλυτη συμπόρευση με τη Σοβιετική Ένωση σε κάθε μεταστροφή που παρουσίαζε η πολιτική της και, αφετέρου, τη διαφοροποίηση κομματικών στελεχών ή ομάδων, με βασικό αίτημα τον εκδημοκρατισμό των εσωτερικών λειτουργιών του κόμματος.¹⁰ Έτσι, ενώ κατά την περίοδο 1949-1954 τα βέλη επιτρόπων και διανοουμένων στην ηγεσία της Διαφώτισης στρέφονταν βασικά ενάντια στον αντικομμουνισμό της Αντίδρασης, την περίοδο 1955-1968 στόχος τους ήταν, κυρίως, ο αντικομμουνισμός μιας πλευράς της Αριστεράς που θεωρήθηκε «ρεβιζιονιστική». Οι πρακτικές της ΕΔ αλλάζουν, ενώ τα μέλη του ΑΚ, προτού διατυπώσουν κρίση για τη λογοτεχνική

μιλάμε για 84 τίτλους περίπου ποίησης και πεζογραφίας. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 31-34.

9 Πρόκειται για την 6η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, που πραγματοποιήθηκε στις 11 και 12 Μαρτίου 1956 στο Βουκουρέστι της Ρουμανίας. Βλ. *Η 6η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 11-12 Μάρτη 1956: Πρακτικά*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

10 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία: Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών (1947-1968)*, Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003, σ. 95.

απόπειρα ενός επίδοξου λογοτέχνη, ερευνούν το πολιτικό και κομματικό του παρελθόν.

Οι αλλαγές στρατηγικής, πρακτικών και προτεραιοτήτων που επικράτησαν μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ δεν έφεραν την αναμενόμενη ανανέωση στα εννοιολογικά εργαλεία της κριτικής, με αποτέλεσμα οι ρωγμές στο λογοτεχνικό πεδίο να βαθαίνουν. Σε αντίθεση με τη λογοτεχνική κριτική που ασκεί ένα τμήμα της Αριστεράς στην Ελλάδα, που φαίνεται πως ενθαρρύνει τον διάλογο και πιθανόν επηρεάζεται από νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, οι διανοούμενοι του ΑΚ στην πλειονότητά τους εξακολουθούν να κρίνουν καλλιτεχνικά προϊόντα με αυστηρά ιδεολογικά προτάγματα, παραμένοντας πιστοί στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Ωστόσο, τα κοινωνικά υποκείμενα ποτέ δεν αποτελούν μαριονέτες που υποκινούνται από εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 παρατηρούμε και στην υπερορία τάσεις απομάκρυνσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας από τα ιδεολογικά πρότυπα. Στο σημείο αυτό, η μελέτη του λογοτεχνικού πεδίου επικεντρώνεται σε επεισόδια όπου η συμπερίληψη ενός έργου, ενός άρθρου ή μιας κριτικής στον υπό διαμόρφωση κανόνα πυροδότησε αντιδράσεις. Μετακείμενα κομματικής λογοτεχνικής κριτικής μάς δίνουν τη δυνατότητα να εμβυθύνουμε σε μια σύνθετη διαδικασία προληπτικής λογοκρισίας, που αποκαλύπτει πολύτιμες πληροφορίες για τον αποκλεισμό των νεωτερικών ιδεών, για τη διαμόρφωση νοοτροπιών και συνειδήσεων στον μικρόκοσμο της υπερορίας· έναν μικρόκοσμο που, παρ' όλα αυτά, συνιστά πεδίο παραγωγής λόγων, αντιρρητικών πρακτικών, διαπραγματεύσεων και ελιγμών.¹¹

*

Η αναμέτρηση με τις πηγές, είτε πρόκειται για ιστορικά τεκμήρια και αρχειακό υλικό είτε για λογοτεχνικά έργα, γεννά σκέψεις και διλήμματα. Δύσκολα αντιστέκεται κανείς στον πειρασμό να μετατρέψει το ίδιο το τεκμήριο σε φορέα αφήγησης. Συχνά ο ερευνητής ξεχνά πως το τεκμήριο αποτελεί ένα απατηλό μέσο που δεν πρέπει να

11 Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Άγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, Άγρα, Αθήνα 2024, σ. 66-67.

χρησιμοποιείται για να κομίσει αποδείξεις που υποκαθιστούν τον συλλογισμό.¹² Από την άλλη, η μελέτη των αρχειακών πηγών είναι απαραίτητη, ακριβώς γιατί μετατρέπει την προσωπική μαρτυρία σε δημόσιο έγγραφο, το προσωπικό αντικείμενο σε επίσημο λόγο και επιφέρει τον απαραίτητο βαθμό ανοικείωσης που λειτουργεί ως προϋπόθεση της έρευνας.¹³

Η συγγραφή της εργασίας στηρίχθηκε σε πρωτογενείς πηγές και βιβλιογραφία. Σε ό,τι αφορά τις πρώτες, η διατριβή επικεντρώθηκε στη μελέτη του αρχείου της Επιτροπής Διαφώτισης του ΚΚΕ, που βρίσκεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και περιλαμβάνει τα πρακτικά συνεδριάσεων του Λογοτεχνικού Κύκλου, τους καταλόγους των εκδόσεων, τα «πλάνα δουλειάς», τα σημειώματα της ΕΔ και του ΛΚ προς τους λογοτέχνες της υπερορίας και όλη τη σχετική αλληλογραφία. Για ζητήματα που δεν αφορούν άμεσα το έργο της ΕΔ αλλά σχετίζονται με την ιστορία του κόμματος και την παρουσία του στη ζωή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, παρατίθενται τεκμήρια από το αρχείο του ΚΚΕ, που αφορούν την ανακαταγραφή των μελών του κόμματος, τα γεγονότα της Τασκένδης, την 6η Ολομέλεια και την καθαίρεση στελεχών που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά τη σταλινική περίοδο. Παράλληλα, γίνονται παραπομπές σε άρθρα της εφημερίδας *Αυγή* (1952-1968) και του περιοδικού *Νέος Κόσμος*, που αφορούν την πνευματική ζωή στις ΛΔ και τη λογοτεχνία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Επικουρικά, μελετήθηκε και το περιοδικό *Πυρσός* (1961-1968). Μεγάλο μέρος της έρευνας αφορά, επίσης, τα περιοδικά *Επιθεώρηση Τέχνης* (1954-1967), *Εποχές* (1963-1967) και *Κριτική* (1959-1961).

Στα ΑΣΚΙ έχει συγκεντρωθεί το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής του Εκδοτικού «Νέα Ελλάδα» (1949-1954) και των ΠΛΕ (1955-1968). Για να τιθασευτεί ο όγκος, προκρίθηκε η μελέτη της πεζογραφίας, και ειδικότερα του μυθιστορήματος, ως νεωτερικού, διαλογικού¹⁴ λογοτεχνικού είδους. Από τα τρία

12 Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 88.

13 Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 216-218.

14 Στο έργο του Έπος και μυθιστόρημα ο Μιχαήλ Μπαχτίν μελετά τη διαλογικότητα του μυθιστορήματος και, μέσα από αυτήν, τη σχέση του είδους με την Ιστορία. Ο Μπαχτίν δεν αντιμετωπίζει τον ήρωα ως κατακερματισμένο υποκείμενο, αλλά ως ολοκληρωμένη οντότητα, που διαμορφώνεται μέσα από τις διαλογικές του σχέσεις με άλλους, σε συγκεκριμένο «χρονότοπο». Υπ' αυτό το πρίσμα, το μυθιστόρημα γίνεται ένα πολυσχιδές και ανοιχτό αντι-

μυθιστορήματα της πρώτης περιόδου (1949-1954), εξετάζονται τα δύο που αναφέρονται στα γεγονότα του Εμφυλίου και εξαιρείται το *Σύντροφος, καλημέρα!* της Μέλπως Αξιώτη, καθώς η ΕΔ δεν αναγνώρισε σ' αυτό χαρακτηριστικά μυθιστορήματος. Το ενδιαφέρον, λοιπόν, επικεντρώνεται στα *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση και *Καινούργιοι άνθρωποι* του Γιώργη Γρίβα. Γίνονται, επίσης, εκτενείς αναφορές σε έργα που προκάλεσαν συζητήσεις και διαφωνίες μεταξύ των μελών του ΛΚ. Ενδεικτικά αναφέρω τη συλλογή διηγημάτων του Δημήτρη Χατζή *Το τέλος της μικρής μας πόλης* και το μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη *Ο Καπετάν Μιχάλης*. Τα αρχειακά τεκμήρια υπαγόρευαν απόλυτα την επιλογή των λογοτεχνικών έργων που παρουσιάζονται εκτενώς ή σχολιάζονται αδρομερώς στη διατριβή. Έτσι, από τα συνολικά 41 νεοελληνικά μυθιστορήματα που εκδίδονται από τις ΠΛΕ (1955-1968) επιλέχθηκαν τα ακόλουθα: *Δύσκολες μέρες* (1956) και *Το τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα* (1962) του Κώστα Μπόση, *Οργισμένα χρόνια* (1956) του Γιώργη Γρίβα, *Με τη λύρα* (1959) της Έλλης Αλεξίου, *Τα κρίνα δεν μυρίζουν* (1960) του Στρατή Παπαευστρατίου, *Νύχτες και αυγές* (1961) του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου και *Ο δρομάκος με την πιπεριά* (1964) του Δήμου Ρεντή. Αναφέρονται, επίσης, συγγραφείς που ζουν και γράφουν στην Ελλάδα, και έργα τους (επαν)εκδίδονται στην υπερορία. Αυτοί που κυρίως προκάλεσαν το ενδιαφέρον της κριτικής ήταν οι Κώστας Κοτζιάς, Αντρέας Φραγκιάς και Όμηρος Πέλλας. Κάθε παραπομπή στο έργο τους αφορά την έκδοση των ΠΛΕ και μόνο. Με το ίδιο κριτήριο επιλέχθηκαν, επίσης, οι γραμματολογικές συνθέσεις *Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης* (1953) της Φούλας Χατζιδάκη και *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* (1955) της Μέλπως Αξιώτη.

είδος, που αναπτύσσεται πάνω στα ερείπια των κλειστών, «μονολογικών», δογματικών, επίσημων ειδών. «Το μυθιστόρημα για τον Μπαχτίν δεν είναι απλώς ένα είδος αφήγησης, αλλά ένα είδος λόγου όπου εκφράζονται και συγκλίνουν οι ετερογλωσσικές και φυγόκεντρες ροπές κάθε κοινωνίας», γράφει ο Τζιόβας. Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Έπος και μυθιστόρημα*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 12 και Δημήτρης Τζιόβας, «Διαλογικότητα, ετερογλωσσία και μυθιστόρημα» στο *Κουλτούρα και λογοτεχνία: Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 113-150:137. Για τον Μπαχτίν βλ. και Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Πόλις, Αθήνα 2008 | Μιχαήλ Μπαχτίν, *Δοκίμια Ποιητικής*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2014 | Michael Holquist, *Διαλογικότητα: Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφρ. Ιωάννα Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα 2014 | Δημήτρης Τζιόβας, «Μιχαήλ Μπαχτίν», *Το Βήμα*, 9.7.2000 | Λίζυ Τσιριμώκου, «Ντοστογιέφσκι, ο πολυφωνικός: Η μελέτη του Μιχαήλ Μπαχτίν ως πλήρης θεωρία του μυθιστορήματος αλλά και ως αποκάλυψη της ρωσικής θεωρητικής σκέψης του 20ού αιώνα», *Το Βήμα*, 20.8.2000.

Προκειμένου να μην περιοριστεί η διατριβή σε αποφάσεις Ολομελειών, πρακτικά συνεδριάσεων και κείμενα εσωκομματικής κατανάλωσης, αναζητήθηκε επιπλέον υλικό σε προσωπικά αρχεία λογοτεχνών που βρίσκονται στο ΕΛΙΑ· τα αρχεία των Έλλης Αλεξίου, Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, Μιχάλη Μ. Παπαϊωάννου, Διδώς Σωτηρίου, Στρατή Τσίρκα και Δημήτρη Χατζή ήταν αυτά από τα οποία κυρίως αντλήθηκαν πληροφορίες. Πορτρέτα συγγραφέων και βιβλιοκρισίες αναζητήθηκαν επίσης στο Αρχείο του Ραδιοφωνικού Σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» και «Η Φωνή της Αλήθειας». Τέλος, σε ό,τι αφορά τα γεγονότα της δεκαετίας του 1960, την επικοινωνία μεταξύ του εκπατρισμένου ΚΚΕ και της ΕΔΑ, την πνευματική ζωή της χώρας, τη λειτουργία του εκδοτικού οίκου «Θεμέλιο», πολύτιμη στάθηκε η αναζήτηση τεκμηρίων στο αρχείο της ΕΔΑ.

Οι Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη παραθέτουν σημαντικές πληροφορίες για τη λειτουργία του εκδοτικού μηχανισμού του ΚΚΕ στο έργο τους *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών* (Βιβλιόραμα, 2003), ενώ το βιβλίο της Βενετίας Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη: Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων* (Πόλις, 2010) προσφέρει μια διεισδυτική, επισκοπική ματιά στην πεζογραφία της υπερορίας. Πρόσφατα, οι *Άγγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα* του Γιάννη Παπαθεοδώρου (Άγγρα, 2024) ανέδειξαν το κλίμα της εποχής, τις αντιπαραθέσεις της κριτικής και τις αντιδράσεις της στην υποδοχή του λογοτεχνικού μοντερνισμού. Οι αναφορές στη ζωή και τη δράση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων και οι δημοσιεύσεις που αφορούν το θέμα ολοένα πληθαίνουν, ενώ η πεζογραφία της υπερορίας δεν συνιστά πια *terra incognita*.

Ερχόμενος κανείς αντιμέτωπος με το πρωτογενές και βιβλιογραφικό υλικό μιας έρευνας, σκέφτεται την άποψη που διατυπώνει ο Γιάους σχετικά με τους δύο τύπους ερευνητή. Πρώτος αναφέρεται ο ερευνητής που διαπιστώνει ένα κενό στην ιστοριογραφία, το οποίο δεν είχαν εντοπίσει οι προγενέστεροί του και, αφού το επισημάνει, προχωρά σε αναλυτική επισκόπηση των τεκμηρίων και της σχετικής βιβλιογραφίας, προκειμένου να το συμπληρώσει. Ακολουθεί ο ερευνητής που προσπαθεί να διατυπώσει μια νέα υπόθεση εργασίας, να υποβάλει ένα διαφορετικό ερώτημα, που θα προτείνει νέους –ιδανικά καινοτόμους– τρόπους

προσέγγισης ενός γνωστού πια υλικού.¹⁵ Με λίγα λόγια, ο νέος ερευνητής επωμίζεται το εξαιρετικά απαιτητικό χρέος να κομίσει κάτι καινούργιο.

Η ενδελεχής έρευνα στο αρχείο της ΕΔ του ΚΚΕ, η παρουσίαση των σημαντικότερων μυθιστορημάτων της περιόδου και ο παράλληλος σχολιασμός των βιβλιοκρισιών του περιοδικού *Νέος Κόσμος* αποκαλύπτουν τη διαδικασία δημιουργίας και κριτικής των καλλιτεχνικών προϊόντων της υπερορίας και τη μοναδική πολιτισμική τους διάσταση εντός του λογοτεχνικού πεδίου. Η εστίαση στον λόγο που εξέφρασαν διανοούμενοι και λογοτέχνες της υπερορίας και η αντίστιξή του με τον λόγο της εγχώριας Αριστεράς φέρνουν στο φως δύο ανταγωνιστικά κέντρα εξουσίας που ερίζουν (και) για ζητήματα λογοτεχνικότητας, προκαλώντας ρωγμές στο κέλυφος της κομματικής νομιμότητας. Την παρούσα διατριβή δεν την αφορά το κατά πόσον η λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων υπήρξε στρατευμένη, προπαγανδιστική ή υπαγορευμένη από τον κομματικό μηχανισμό· αυτό που κυρίως ενδιαφέρει την έρευνα είναι να φέρει στο φως τον τρόπο με τον οποίο η εξόριστη Αριστερά διεκδικεί την ελληνικότητα μέσα από την τέχνη: με την αποδοχή (μέρους) της λογοτεχνικής παράδοσης, με τη διαμόρφωση νέου κανόνα, με την παρακολούθηση της σύγχρονης λογοτεχνικής παραγωγής.

Μεθοδολογικές επιλογές

Πέρα από τα αρχειακά τεκμήρια, ως πρωτογενής πηγή χρησιμοποιήθηκαν και λογοτεχνικά κείμενα της εποχής. Μ' αυτόν τον τρόπο η ιστορική έρευνα επωφελείται από την υποκειμενικότητα της πεζογραφίας –η οποία αποτελούσε ανέκαθεν πεδίο δοκιμών για μνήμες και ερμηνείες που η ιστοριογραφία πραγματεύτηκε πολύ αργότερα–¹⁶ και ταυτόχρονα συμπληρώνεται το πολύχρωμο

15 Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης: Τρία μελετήματα*, μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1995, σ. 9-10.

16 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 21.

μωσαϊκό της υπερορίας, που συνθέτουν θεσμοί και φορείς εξουσίας, από τη μια πλευρά, και «άνθρωποι της βάσης», από την άλλη.¹⁷

Η δεοντολογία μιας ιστορικής και λογοτεχνικής μελέτης, βέβαια, δεν επιτρέπει στον ερευνητή να αγνοήσει τη θεωρία. Για τη μελέτη του «μυθιστορήματος με θέση» κρίνεται απαραίτητο να ανατρέξει κανείς στις θεωρητικές αρχές που επιβάλλονται στη σοβιετική τέχνη μεσοπολεμικά. Ο λόγος των Αντρέι Ζντάνοφ¹⁸ και Νικολάι Μπουχάριν στο 1ο Πανενωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων αποτέλεσε απαραίτητη αφετηρία, που εμπλουτίστηκε από αρθρογραφία και κριτικά κείμενα της εποχής. Οι θεωρητικές μελέτες των Γκέοργκ Λούκατς¹⁹ και Μιχαήλ Μπαχτίν,²⁰ αλλά και σύγχρονων διανοητών όπως ο Τσέσλαβ Μίλος²¹ ή ο Μίλαν Κούντερα,²² γέννησαν γόνιμες απορίες σχετικά με τα χαρακτηριστικά του μυθιστορήματος εν γένει, αλλά και του σοβιετικού μυθιστορήματος ή του μυθιστορήματος της υπερορίας, ειδικότερα.

Τα λογοτεχνικά κείμενα που παράχθηκαν στην υπερορία δεν προσφέρονται για το είδος της «εγγενούς ανάγνωσης» που πρότειναν οι φορμαλιστές.²³ Είναι αδύνατον να αγνοήσει κανείς το ιστορικό πλαίσιο κατασκευής και δημιουργίας τους, τις συνθήκες παραγωγής και ανάγνωσής τους ή τους δημιουργούς τους, με τον τρόπο που το επιχείρησε ο φορμαλισμός. Από την άλλη πλευρά, μελετώντας κανείς το μυθιστόρημα της υπερορίας, αναγνωρίζει πως δεν αντικατοπτρίζεται σ' αυτό μια

17 Βλ. ενδεικτικά Peter Burke, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, μτφρ. Σπύρος Σηφακάκης, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2009, σ. 152-154 και Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τίτικα Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα, 2002.

18 Αντρέι Ζντάνοφ, *Για τη λογοτεχνία, για τη φιλοσοφία και για τη μουσική*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952.

19 György Lukács, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ξανθίππη Τσελέντη, Πολύτροπον, Αθήνα 2004.

20 Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα 1980 και *Έπος και μυθιστόρημα*, ό.π.

21 Czesław Miłosz, *Αιχμάλωτη Σκέψη*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2017.

22 Μίλαν Κούντερα, *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδής, Αθήνα 1988 | *Ο πέπλος: Δοκίμιο σε εφτά μέρη*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005 | *Ο ακρωτηριασμός της Δύσης ή Η τραγωδία της Κεντρικής Ευρώπης*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2022.

23 Ανάγνωση που αντιμετωπίζει το λογοτεχνικό κείμενο ως αυθύπαρκτο γεγονός, παραμένοντας ανεπηρέαστη από οποιονδήποτε εξωκειμενικό παράγοντα. Βλ. Τέρι Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Εισαγ.-θεώρηση μτφρ. Δημήτρης Τζιόβας, μτφρ. Μιχάλης Μαυρωνάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 100.

υπάρχουσα ιστορική πραγματικότητα, αλλά μέσα από την ιδιαίτερη λογοτεχνική του γλώσσα παράγεται μια καινούργια.²⁴ Η τέχνη, έτσι κι αλλιώς, δεν συνοδεύει την Ιστορία, δημιουργεί τη δική της ιστορία.²⁵ Αντίστοιχα, η λογοτεχνία δεν αναπαριστά μια συγκεκριμένη ιδεολογία, είναι από μόνη της ιδεολογία.²⁶

Η έννοια της αναπαράστασης, βέβαια, είναι δύσκολο να αποφευχθεί όταν μιλάμε για κείμενα που προσπάθησαν να αποτυπώσουν γεγονότα, να μνημειώσουν αγώνες, να διαχειριστούν τραύματα.²⁷ Παρόλο που, μέσω της αρχής της κοινωνικής αντανάκλασης, η Διαφώτιση απαιτούσε να ενσωματωθεί στο έργο τέχνης ο τρόπος με τον οποίο το κόμμα αντιλαμβανόταν την πραγματικότητα,²⁸ η έννοια της αναφορικότητας αποτελεί μια ψευδαίσθηση που τελικά εμποδίζει την κατανόηση της λογοτεχνίας,²⁹ η οποία εδώ αντιμετωπίζεται ως τεκμήριο, που μεταφέρει λιγότερες πληροφορίες για την ιστορική πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται και περισσότερες για τις συνθήκες κατασκευής του.³⁰ Αφού, λοιπόν, η λογοτεχνία είναι οργανικό μέρος της Ιστορίας, για να κατανοήσει κανείς τη μετεμφυλιακή

24 Άποψη που υποστηρίχθηκε από τον δομιστή γλωσσολόγο Ρομάν Γιάκομπσον, σύμφωνα με τον οποίο «Η πραγματικότητα δεν αντικατοπτρίζεται από τη γλώσσα αλλά παράγεται από αυτή· αποτελεί τρόπο “σμίλευσης” του κόσμου ο οποίος εξαρτάται πλήρως από τα συστήματα σημείων που έχουμε στη διάθεσή μας ή ακριβέστερα στη διάθεση των οποίων βρισκόμαστε». Ο δομισμός του Γιάκομπσον αργότερα επικρίθηκε για κλινική προσέγγιση του λογοτεχνικού φαινομένου και ασυμβατότητα με την κοινή λογική. Βλ. Τέρι Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 167 και 169.

25 Μίλαν Κούντερα, *Ο πέπλος*, ό.π. σ. 41.

26 Τσβετάν Τοντόροφ, *Κριτική της κριτικής*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα 1994, σ. 245.

27 Ο Εμφύλιος, όπως κάθε αδελφοκτόνος πόλεμος, αποτέλεσε αναμφισβήτητο πολιτισμικό τραύμα και ως τέτοιο καθόρισε την ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ακόμη κι αν τα χαρακτηριστικά των μελών της υπήρξαν ανομοιογενή – οι πολιτικοί πρόσφυγες έχουν κοινή καταγωγή, όχι όμως κοινά βιώματα. Η λογοτεχνία της υπερορίας πραγματεύτηκε οδυνηρές καταστάσεις, η ανασημασιοδότηση των οποίων στελέχωσε τη θεσμική μνήμη της Αριστεράς, καθώς η συλλογική εμπειρία του Εμφυλίου αποτέλεσε προϊόν ρηματικής ανακατασκευής. Για το πολιτισμικό τραύμα βλ. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Neil Smelser & Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, California, 2004 και Jenny Edkins, *Trauma and the Memory Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003. Για τον ελληνικό Εμφύλιο ως πολιτισμικό τραύμα βλ. Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

28 Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική: Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 145.

29 Antoine Compagnon, *Ο δαίμων της θεωρίας: Λογοτεχνία και κοινή λογική*, μτφρ. Απόστολος Λαμπρόπουλος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 143 και 159. Βλ. και Βενετία Αποστολίδου, «Λογοτεχνία και Ιστορία: μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», σ. 1-13 στο https://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf

30 Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31 (Δεκέμβριος 1999), σ. 259-290.

πραγματικότητα, όπως διαμορφώθηκε εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων, είναι απαραίτητο να μελετήσει τη μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή τόσο της Ελλάδας όσο και της υπερορίας σαν αλληλοσυμπληρούμενα κομμάτια ενός πολυμορφικού ψυχροπολεμικού κολάζ.

Συχνά συμβαίνει κοινωνικές, ιστορικές και ιδεολογικές δυνάμεις να χρησιμοποιούν τον συγγραφέα ως γραφέα και να μιλούν μέσω αυτού.³¹ Το μυθιστόρημα της υπερορίας αποτέλεσε τέτοια περίπτωση, καθώς συνιστούσε σκληρό πεδίο διαπραγμάτευσης μεταξύ των λογοτεχνών και των πολιτικών θεσμών στους οποίους όφειλαν να υπακούσουν. Ακόμη και στις περιπτώσεις που οι συγγραφείς κατόρθωσαν να διατηρήσουν το προσωπικό τους ύφος και να υπερασπιστούν τα μορφολογικά του στοιχεία, το λογοτεχνικό υλικό ήταν προϊόν πιέσεων, προσωπικών ή κοινωνικών.

Μοιραία αναρωτιέται κανείς τι είδους ομάδα αποτέλεσαν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες συγγραφείς, τι ποσοστό συλλογικότητας κρύβεται πίσω από τις λογοτεχνικές αποδόσεις τους, κατά πόσο μπορούμε να μιλήσουμε για ένα «συλλογικό υποκείμενο της γραφής».³² Στοιχεία δανεισμένα από την κοινωνιολογία της λογοτεχνίας³³ είναι εμφανή στη δομή της εργασίας, που μελετά, έστω και αδρομερώς, κοινωνικά χαρακτηριστικά που αφορούν τους λογοτέχνες (κοινωνική τάξη, ηλικία, φύλο, μορφωτικό επίπεδο), τα έργα (διακίνηση, απήχηση, κατανάλωση, περιεχόμενο, εκδοτικοί θεσμοί και θεσμοί κριτικής, σύστημα βιβλιοθηκών στις προσφυγικές λέσχες), το αναγνωστικό κοινό και –κυρίως– τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους. Τα λογοτεχνικά προϊόντα, επομένως, δεν αντιμετωπίζονται ως παραδοσιακά, αλλά ως «πολιτισμικά κείμενα», που παραπέμπουν σε ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες, καθώς διαμορφώνονταν από και διαμόρφωναν την κουλτούρα στην οποία ανήκαν. Στο

31 Jeremy Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο: Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ. 119.

32 Ο Γκολντμάν θεωρούσε ακόμη και τις κοινωνικές τάξεις «συλλογικά υποκείμενα», εφοδιασμένα με ομοιογενή συνείδηση. Επέκτεινε και εφάρμοσε την αρχή αυτή και στο έργο του *Κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*. Βλ. Lucien Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, εισαγ. Raymond Williams, μτφρ. Ελένη Βέλτσου - Πέτρος Ρυλμόν, Πλέθρον, Αθήνα 1989, σ. 36-37.

33 Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας ασχολείται με τις σχέσεις των υποκειμένων που συμβάλλουν στο λογοτεχνικό γεγονός και τις διασυνδέσεις όλων όσοι εμπλέκονται στην αγορά του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο.

πλαίσιο αυτής της πολιτισμικής διαλεκτικής, «το κείμενο περιλαμβάνει τις προσλήψεις του, τις αποδόσεις του, τις ερμηνείες του και τις συζητήσεις που προκαλεί».³⁴

Η δομή της διατριβής

Η έρευνα χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο αφορά τη χρονική περίοδο που ξεκινά αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου (1949) και τη μετάβαση των μαχητών του ΔΣΕ στις ΛΔ και φτάνει μέχρι το 1954, μια χρονιά μετά τον θάνατο του Στάλιν και την αλλαγή στη σοβιετική ηγεσία. Πρόκειται για περίοδο κατά την οποία διαμορφώνεται το λογοτεχνικό πεδίο στην υπερορία και καταβάλλονται προσπάθειες να παραμείνει το ιδεολογικό μέτωπο αρραγές· το τυπογραφείο και ο εκδοτικός μηχανισμός του κόμματος μεταφέρονται στο Βουκουρέστι, το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» ξεκινά τη λειτουργία του, ο *Νέος Κόσμος* μετατρέπεται σε μηνιαίο περιοδικό έντυπο, ενώ διανοούμενοι και λογοτέχνες παραμένουν πιστοί στις οδηγίες του Αντρέι Ζντάνοφ.

Στο *πρώτο κεφάλαιο* παρουσιάζεται η πολιτική κατάσταση που επικρατεί αμέσως μετά το τέλος του Εμφυλίου, η διωκτική πραγματικότητα που απειλεί τους έλληνες κομμουνιστές και υπαγορεύει τη φυγάδευσή τους στις σοσιαλιστικές χώρες, η διαμόρφωση της διασπορικής τους κοινότητας και των ιδιόμορφων χαρακτηριστικών της. Αναφέρονται τα πρόσωπα που στελεχώνουν τον εκδοτικό χώρο στην υπερορία, ενώ παρουσιάζονται και οι θεματικές της παραγωγής του Εκδοτικού. Έμφαση δίνεται στο «ιδεολογικό μέτωπο» που καλείται να υπηρετήσει η ΕΔ και στους άξονες γύρω από τους οποίους κινείται: την καταδίκη του ιμπεριαλισμού και της Μεγάλης Ιδέας, τον αντιαμερικανισμό, την πάλη ενάντια στις αρχές της αστικής τάξης, το «διεθνιστικό όραμα ειρήνης». Η εικόνα του πολυσχιδούς έργου της ΕΔ ολοκληρώνεται με τη σύσταση του Λογοτεχνικού Κύκλου. Γίνεται επίσης εκτενής αναφορά στο Σχέδιο Προγράμματος που προτείνει το ΚΚΕ το

34 Δημήτρης Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας: Από την ερμηνεία στην ηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 15.

1954, στις θέσεις του κόμματος για την ελληνική ιστορία, για το ζήτημα της εθνικής συνέχειας, για τον ιστορικό ρόλο της αστικής τάξης. Το Σχέδιο Προγράμματος ενδιαφέρει ιδιαίτερα, γιατί αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο το ΚΚΕ οραματίζεται τη δημιουργία μιας ελληνικής Λαϊκής Δημοκρατίας, τις ρήξεις που κυοφορούνται σ' αυτό το όραμα, αλλά και τον βαθμό πρόσδεσής του στο σοβιετικό αδελφό κόμμα. Επιπλέον παρουσιάζεται η αντίδραση του Δημήτρη Χατζή στο Σχέδιο Προγράμματος – μια παρέμβαση μέσα από την οποία αναδύονται οι απόψεις του λογοτέχνη για τις ρίζες του νέου ελληνισμού και το ζήτημα της εθνικής συνέχειας. Το κεφάλαιο κλείνει με παρουσίαση του εκδοτικού τοπίου της υπερορίας όπως αυτό διαμορφώνεται κατά την πενταετία 1949-1954 και με έμφαση στη λογοτεχνική παραγωγή. Αναλυτικότερα παρουσιάζονται τα δύο πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα που γράφονται από λογοτέχνες της προσφυγιάς και πραγματεύονται τον Εμφύλιο: το *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση και το *Καινούργιοι άνθρωποι* του Γιώργη Γρίβα. Τέλος, διατυπώνονται κάποιοι πρώτοι προβληματισμοί σχετικά με την επιδραστικότητα του έργου της Διαφώτισης.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα στην υπερορία. Μετά από μια εισαγωγική αναφορά στις θέσεις των Μαρξ και Ένγκελς και τη στάση που προτείνουν απέναντι στην αστική λογοτεχνική παράδοση, περιγράφεται η πορεία που ακολουθείται από την υιοθέτηση του κριτικού ρεαλισμού ως την καθιέρωση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στο 1ο Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων το 1934. Εκτενέστερα παρουσιάζονται σημεία της εισήγησης του Αντρέι Ζντάνοφ, όπου διατυπώνονται οι αρχές του νέου καλλιτεχνικού δόγματος και αποσαφηνίζονται οι όροι «σοσιαλιστικός ρεαλισμός», «επαναστατικός ρομαντισμός», «μηχανικός των ψυχών», «θετικός ήρωας». Σ' αυτό το σημείο γίνεται λόγος για την ελληνική εκδοχή του ζτανοφισμού, που καλλιεργείται στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην υπερορία: τον τρόπο με τον οποίο –εκκολαπτόμενοι ή καταξιωμένοι– λογοτέχνες θα επιχειρήσουν να μνημειώσουν καλλιτεχνικά τους αγώνες τους, να φιλοτεχνήσουν πρότυπα αγωνιστών, να απαθανατίσουν λογοτεχνικά το πάνθεον των ηρώων τους. Γίνεται σύντομη αναφορά στην προσέγγιση του λογοτεχνικού φαινομένου από μαρξιστές θεωρητικούς, προκειμένου να εξηγηθεί η σύγκρουση με τον φορμαλισμό και η

απόρριψη λογοτεχνικών ρευμάτων όπως ο νατουραλισμός, ο συμβολισμός, ο υπερρεαλισμός, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ο υπό διαμόρφωση λογοτεχνικός κανόνας –προκρίνοντας τον ρεαλισμό, και καταδικάζοντας την πρωτοπορία– διακρίνει τη λογοτεχνική παράδοση σε «επαναστατική» και «αντιδραστική». Ακολουθώντας αυτόν τον δρόμο, άλλωστε, οι διανοούμενοι της υπερορίας αρθρογραφούν στον *NK* αναπτύσσοντας αντίστοιχη επιχειρηματολογία. Με βάση την εν λόγω αρθρογραφία, τα σημειώματα της ΕΔ, την αλληλογραφία μεταξύ των διανοουμένων και άλλα αρχειακά διαθέσιμα, τεκμηριώνεται η προτίμηση του Εκδοτικού για την ηθογραφία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, η οποία προβάλλεται ως «ρεαλιστική πρόζα προοδευτικού χαρακτήρα», τα λαϊκά στοιχεία της οποίας αντιπαραβάλλονται στον αστικό χαρακτήρα της Γενιάς του '30. Ξεχωριστή μνεία γίνεται στον τρόπο με τον οποίο η Αριστερά αρχικά αποδέχεται και τελικά εξυμνεί το καζαντζακικό έργο. Η συνέχεια αφορά τη νεοελληνική ποίηση, όπου η Αριστερά προτείνει τη δική της ανάγνωση του έργου του εθνικού ποιητή Διονυσίου Σολωμού, αλλά και εκείνου του Παλαμά ή του Βάρναλη, υπογραμμίζοντας το αναπαραστατικό, αφηγηματικό και λαϊκό στοιχείο της ποίησής τους και αποσιωπώντας τον λυρισμό και τη μεταφυσική στην περίπτωση του Σολωμού, τον μεγαλοϊδεατισμό στην περίπτωση του Παλαμά, το στοιχείο της «παρακμής» στο έργο του Βάρναλη. Ακόμη και στην περίπτωση του Σικελιανού, η κριτική της Αριστεράς επιλέγει να περιφρονήσει τις ιδεαλιστικές καταβολές, για να εντάξει το ύστερο έργο του ποιητή στον κανόνα της. Το κεφάλαιο κλείνει με την αναφορά σε δύο σημαντικές διανοούμενες –τη Φούλα Χατζιδάκη και τη Μέλπω Αξιώτη–, η καθεμιά από τις οποίες επιχείρησε τη δική της ανάγνωση της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης· η περιοδολόγηση που προτείνουν, τα περιεχόμενα των ανθολογιών τους, οι παρατηρήσεις και οι απορρίψεις τους αποκαλύπτουν την τακτική ελιγμών με την οποία λογοτέχνες και διανοούμενοι διεκδικούν προνομιακές θέσεις στο λογοτεχνικό πεδίο.

Στο τρίτο κεφάλαιο το ενδιαφέρον εστιάζει στους διανοούμενους και λογοτέχνες της υπερορίας και τα προβλήματα που κατά καιρούς αντιμετωπίζουν. Αρχικά επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση στον ιδεότυπο του «εμικρέ λογοτέχνη», στις καταβολές και τα χαρακτηριστικά του, ενώ παρατίθεται κατάλογος των

λογοτεχνών που έδρασαν στην υπερορία, ακόμη και εκείνων που οι λογοτεχνικές τους απόπειρες δεν εγκρίθηκαν από τη λογοτεχνική κριτική. Σε σχέση με το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης, παρουσιάζονται εδώ αναλυτικότερα ο τρόπος λειτουργίας του ΛΚ, οι ιεραρχίες που διαμορφώνονται στο λογοτεχνικό πεδίο, ο τρόπος με τον οποίο οι λογοτέχνες εναλλάσσονται στον ρόλο κριτή/κρινόμενου. Ενδεικτικά παρατίθενται επιστολές που οι διανοούμενοι απευθύνουν στην ΕΔ και μέσα από τις οποίες καθίστανται σαφείς οι οδηγίες που υποχρεούνται να ακολουθήσουν, τα πολιτικά και αισθητικά σφάλματα για τα οποία ελέγχονται. Η Έλλη Αλεξίου, η Φούλα Χατζιδάκη, ο Θεοδόσης Πιερίδης και ο Μενέλαος Λουντέμης αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα παραπονούμενων συγγραφέων, καθώς η σκληρή κριτική που υφίστανται τους κάνει να μιλούν για προσωπικό διασυρμό. Με αφορμή συγκεκριμένες περιπτώσεις, απαριθμούνται τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εμικρέδες λογοτέχνες: αδυναμία επικοινωνίας με την Ελλάδα, απομάκρυνση από την ελληνική γλώσσα και πραγματικότητα, αποκοπή από τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα, υπακοή σε συχνά ασαφείς κομματικές οδηγίες, μεροληπτική κριτική, αγωνία για την κομματική αντίδραση, αδυναμία συλλογικού συντονισμού, έλλειψη ηθικής υποστήριξης, ενθάρρυνσης και πρακτικής βοήθειας από το κόμμα. Στη συνέχεια, μετά από μια σύντομη σύγκριση με τα λογοτεχνικά κολχόζ που λειτουργούν στην ΕΣΣΔ από την περίοδο του Μεσοπολέμου και στοχεύουν στην ανάδειξη προλετάριων συγγραφέων, ο φακός εστιάζει στους εκκολαπτόμενους λογοτέχνες που το κόμμα καλεί να δοκιμαστούν στη συγγραφή. Παρατίθενται επιστολές ολιγογράμματος αγροτών ή εργατών, που άλλοτε με μετριοφροσύνη και σεμνότητα και άλλοτε με πείσμα, πικρία, απογοήτευση και δυσφορία απαιτούν από την ΕΔ να κρίνει και να σεβαστεί τη δοκιμασία τους, παρέχοντάς τους βοήθεια και καθοδήγηση στη λογοτεχνική συγγραφή. Αυτή την αλληλοδιδακτική μέθοδο θα εφαρμόσει ο Δημήτρης Χατζής που, αν και δεν αποτελεί μέλος του ΛΚ, μέσα από την απαντητική στήλη του *Πυρσού* αναλαμβάνει να κατευθύνει τις προσπάθειες των νέων λογοτεχνών. Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στην προσωπικότητά του, τις παρεμβάσεις του και τις επιμέρους διαφωνίες του με την επίσημη κομματική γραμμή.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής εστιάζει στη χρονική περίοδο 1955-1968 και δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα γεγονότα της δεκαετίας του 1960· ειδικά σε όσα φωτίζουν τις ρωγμές που πρόκειται να οδηγήσουν στη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968.

Το *πρώτο κεφάλαιο* αυτού του μέρους επιχειρεί να αφηγηθεί τα γεγονότα του 1956 – της χρονιάς που «ο κόσμος όλος έγινε άνω κάτω».³⁵ Παρουσιάζονται αρχικά τα βασικότερα σημεία του νέου πολιτικού προγράμματος που εισηγείται ο Χρουστσόφ και στη συνέχεια στρέφουμε το βλέμμα στις ενέργειες της σοβιετικής διανόησης μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, τις αποκαλύψεις της «μυστικής έκθεσης» και την –επίσημη πλέον– έναρξη της περιόδου αποσταλινοποίησης. Η αφήγηση παρακολουθεί την κλιμάκωση των αντιδράσεων στις ΛΔ και την τελική κορύφωσή τους στην ουγγρική εξέγερση τον Οκτώβριο του 1956, που καταπνίγεται από τους Σοβιετικούς και καταδικάζεται από το ΚΚΕ ως ένοπλο αντεπαναστατικό πραξικόπημα ανατροπής του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον αντίκτυπο που είχε ο θάνατος του Στάλιν στις διασπορικές κοινότητες των ελλήνων πολιτικών προσφύγων και ιδιαίτερα στην κοινότητα της Τασκένδης, όπου, με αφορμή τη γενικότερη συζήτηση για τα αίτια της ήττας του ΔΣΕ, από το 1952 αμφισβητούνται οι επιλογές της κομματικής ηγεσίας. Η διαμάχη μεταξύ σταλινικών και αντισταλινικών γενικεύεται και τα αιματηρά γεγονότα της Τασκένδης συμπληρώνουν τον κατάλογο των αναταραχών της περιόδου. Ωστόσο, αυτό που κυρίως αφορά την έρευνα είναι ο αντίκτυπος των εξελίξεων στο ΚΚΕ –αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας και συνακόλουθη αποκαθήλωση του ΓΓ Νίκου Ζαχαριάδη– σε επιλογές και πρακτικές της ΕΔ: τα πρόσωπα που στελεχώνουν την ΕΔ και τον ΛΚ, τα νέα ιδεολογικά προτάγματα, τις προτεραιότητες σε ό,τι αφορά την εκδοτική παραγωγή από το 1957 και εξής, τα βιβλία που αποσύρονται από τον κατάλογο του Εκδοτικού. Παρακολουθούμε με ξεχωριστό ενδιαφέρον τη δυνατότητα δημιουργίας εσωκομματικής πολυφωνίας, που οδηγεί μέλη του κόμματος σε σκληρή αυτοκριτική. Τέλος, παρατίθεται ο κατάλογος των βιβλίων προς απόσυρση και παρουσιάζονται τρία σημαντικά μυθιστορήματα του 1956 –οι *Δύσκολες μέρες* του Κώστα Μπόση, τα *Οργισμένα χρόνια* του Γιώργη Γρίβα και *Τα κρίνα δεν μυρίζουν* του Στρατή

35 Βλ. το αντίστοιχο αφιέρωμα του περιοδικού *Αρχειοτάξιο*: «1956: Ο κόσμος όλος έγινε άνω κάτω», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 6-117.

Παπαευστρατίου– και ο τρόπος που αντιμετωπίστηκαν από τη λογοτεχνική κριτική, που προτάσσει πλέον πολιτική λήθης σε οτιδήποτε αφορά τον Εμφύλιο και προκρίνει ξεκάθαρα τη θεματολογία της Αντίστασης.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* αυτού του μέρους, παρουσιάζονται δύο κατηγορίες μυθιστορημάτων στις οποίες δοκιμάζονται οι εμικρέδες λογοτέχνες από το 1956 και εξής: αφενός, τα μυθιστορήματα της Αντίστασης και, αφετέρου, τα έργα που μεταφέρουν την προσφυγική τους εμπειρία στην υπερορία. Στην πρώτη περίπτωση επιλέγονται τα μυθιστορήματα *Νύχτες και αυγές* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου και *Ο δρομάκος με την πιπεριά* του Δήμου Ρεντή, τόσο γιατί θεωρούνται αρτιότερα, όσο και γιατί προσελκύουν το ενδιαφέρον της κριτικής και του αναγνωστικού κοινού της εποχής. Στη δεύτερη περίπτωση γίνονται ορισμένες επισημάνσεις που αφορούν τη διαπορική λογοτεχνία εν γένει και ανιχνεύονται οι λόγοι για τους οποίους αποτέλεσε είδος που πιθανότατα απέφυγαν ή περιφρόνησαν οι λογοτέχνες της προσφυγιάς. Ωστόσο, τα μυθιστορήματα *Με τη λύρα* της Έλλης Αλεξίου και *Το τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα* του Κώστα Μπόση πραγματεύονται σημαντικές και σε μεγάλο βαθμό τραυματικές εμπειρίες των ελλήνων πολιτικών προσφύγων: την ανακαταγραφή των μελών του κόμματος στις αρχές της δεκαετίας του 1950, τον έρανο τιμής που οργανώνεται λίγα χρόνια μετά την άφιξή τους στις ΛΔ, τις σκληρές συνθήκες διαμονής και εργασίας, την ταυτότητα του βιομηχανικού σοσιαλιστή εργάτη που θα αντικαταστήσει εκείνη του έλληνα αγρότη. Στον επίλογο του κεφαλαίου γίνεται αποτίμηση των χαρακτηριστικών του μυθιστορήματος της υπερορίας· ενός «μυθιστορήματος με θέση», που συγκρίνεται, ως προς τη δομή και τις λειτουργίες του, με το σοβιετικό μυθιστόρημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Το *τρίτο κεφάλαιο* επικεντρώνεται στην επικοινωνία που αναπτύσσουν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες με την Ελλάδα και σε νέες στρατηγικές που στοχεύουν να μεθοδεύσουν τον επαναπατρισμό τους, αλλά και να καλλιεργήσουν το αίσθημα του νόστου. Παρουσιάζεται το εκδοτικό τοπίο της υπερορίας, όπως αυτό διαμορφώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οπότε και δίνεται απόλυτη προτεραιότητα στην παρακολούθηση της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής. Αναφερόμαστε, επίσης, στο «εκπολιτιστικό-μορφωτικό» περιοδικό *Πυρσός*, ένα φιλόδοξο εκδοτικό εγχείρημα που πρόβαλλε τα επιτεύγματα των ελλήνων πολιτικών

προσφύγων στις ΛΔ, αφιέρωνε άρθρα του στις επιτυχίες του σοσιαλισμού και επιδίωκε με διάφορους τρόπους τη σύνδεση με την Ελλάδα. Κατόπιν παρακολουθείται η προσπάθεια του ΚΚΕ να συντονίσει το εκδοτικό του πρόγραμμα με τον εκδοτικό οίκο Θεμέλιο και ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση ελλήνων πεζογράφων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, εντάσσονται συνειδητά στην Αριστερά και τα μυθιστορήματά τους τυπώνονται μεν από τις ΠΛΕ, αλλά προκαλούν συζητήσεις και αντιδράσεις μεταξύ των μελών του ΛΚ. Η αποτύπωση της στρατοπεδικής εμπειρίας στο έργο του Όμηρου Πέλλα, ο υβριδικός ρεαλισμός του Αντρέα Φραγκιά και η προσπάθεια του Κώστα Κοτζιά να μετουσιώσει σε λογοτεχνία την υπόθεση Πλουμπίδη προκάλεσαν τις πιο ενδιαφέρουσες κριτικές τοποθετήσεις. Στο τέλος του κεφαλαίου το ενδιαφέρον εστιάζεται στις έννοιες του αναθεωρητισμού και του δογματισμού και στον αγώνα που διεξάγει το ΚΚΕ ενάντια σε παρεκκλίσεις από την «ορθόδοξη» κομμουνιστική ιδεολογία. Σ' αυτό το πλαίσιο, παρακολουθείται στενά από την ΕΔ η αρθρογραφία στην *Αυγή* και την *Επιθεώρηση Τέχνης* – δύο έντυπα που κατηγορούνται για «δεξιά εκτροπή», «αστικά κατάλοιπα» και ηττοπάθεια. Αυτό που ενδιαφέρει είναι πως οι πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ διαμορφώνουν σταδιακά δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις στους κόλπους της Αριστεράς, οι διαφωνίες μεταξύ των οποίων αφορούν κυρίως την αισθητική και πολιτισμική πολιτική του κόμματος. Το κλίμα πόλωσης εντοπίζεται σε κάθε συζήτηση που αφορά τη σχέση της τέχνης με την ιδεολογία και οδηγεί στη διάσπαση το 1968. Τέλος, ενδεικτικά παρουσιάζονται οι δύο ισχυρότερες αντιπαραθέσεις της περιόδου που αφορούν το λογοτεχνικό πεδίο: η Υπόθεση Γκράνιν (1959) και η υποδοχή των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* του Στρατή Τσίρκα (1961-1966). Πρόκειται για επεισόδια που αποτέλεσαν «ζητήματα τιμής» για τους εμπλεκόμενους και είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην κομματική ιδιότητα των κατηγορουμένων. Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις ενδιαφέρει η σχέση της διανόησης με την κομματική καθοδήγηση και ο τρόπος με τον οποίο οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί επιβάλλουν τη σιωπή σε περιπτώσεις που η λογοτεχνία προτιμά την απεικόνιση της διαλεκτικής δομής μιας κοινωνίας από τη στατική σχηματοποίηση μιας εξιδανικευμένης πραγματικότητας.

Απαιτείται επαγρύπνηση και αυτοέλεγχος για να διαβάσει κανείς τον λόγο των υποκειμένων όπως τα ίδια αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, να αφουγκραστεί τις σιωπές τους, να μην τους επιβάλει υποθέσεις και ερωτήματα.³⁶ Πολλές φορές, ο ερευνητής, αντί να υποτάσσει τις ιδέες του στη διαδοχή των γεγονότων, δομεί μια διαδοχή ιστοριών για να συνδέσει τα γεγονότα με μια πειστική *υπόθεση εργασίας* που ξεδιαλώνει το νόημα της εργασίας του και –γιατί όχι;– της ζωής του. Με άλλα λόγια, η επιλογή του θέματος μιας πολύχρονης και κοπιαστικής έρευνας εξηγείται εν πολλοίς ψυχαναλυτικά.

Δεν θα ξεχάσω τη συγκίνηση που ένιωσα όταν στο αρχείο της Επιτροπής Διαφώτισης του ΚΚΕ συνάντησα για πρώτη φορά το όνομα του παππού μου. Η έρευνα ήταν ένας τρόπος να κατανοήσω κομμάτια της οικογενειακής ιστορίας, να ερμηνεύσω συμπεριφορές, να διαχειριστώ μνήμες, να θεραπεύσω τραύματα που οι γονείς και οι παππούδες μου ακουσίως μου κληροδότησαν. Λένε πως η μνήμη ενός εμφυλίου είναι κατεξοχήν ιδιωτική και οικογενειακή.³⁷ Πιστεύω πως η τρίτη γενιά πολιτικών προσφύγων,³⁸ στην οποία ανήκω, εξακολουθεί να βιώνει με συμβολικό τρόπο τις εμπειρίες των δύο προηγούμενων. Η εμπειρία μεταδίδεται και αναπαράγεται, κάποτε ανανοηματοδοτείται, αλλά σε κάθε περίπτωση η μνήμη της οικογένειας διαμορφώνει την ταυτότητα υπό το πρίσμα της οποίας ερμηνεύουμε το παρελθόν. Οι πολιτισμικές μας αναφορές και οι αφηγήσεις των παππούδων μας διαμόρφωσαν μια μετα-μνήμη που δεν βασίστηκε στη βιωμένη εμπειρία, αλλά

36 Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό.π., σ. 253-254.

37 Γιώργος Αντωνίου, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος*, ό.π., σ. 237. Για την οικογενειακή μνήμη βλ. Άννα Μαντόγλου, *Μνήμες: Ατομικές - κοινωνικές - συλλογικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σ. 206-215.

38 Υιοθετώ την άποψη του Θανάση Μητσόπουλου, σύμφωνα με την οποία στην πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων ανήκουν όσοι, ως παιδιά ή ενήλικες, έφτασαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες και τη Σοβιετική Ένωση μετά το τέλος του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Επομένως στη δεύτερη γενιά ανήκουν όσοι γεννήθηκαν στις χώρες φιλοξενίας στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και στην τρίτη γενιά τα παιδιά τους. Βλ. Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες: Τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Οδυσσέας, Αθήνα 1979. Μια διαφορετική διάκριση προτείνεται από τη Μαρία Βεργέτη στο *Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.

αναπόδραστα σμίλευσε τις υποκειμενικότητές μας.³⁹ Έχω επίγνωση του γεγονότος πως η προσωπική ιδεολογία, η υποκειμενική επιλογή μεθοδολογικών εργαλείων και τεκμηρίων ευθύνονται για μια μερική έκθεση θέσεων και γεγονότων, που είναι αναπόφευκτη, ακόμη και όταν μιλάμε για μια διδακτορική διατριβή. Άλλωστε τι είναι μια διατριβή παρά ένα ταξίδι «από τη βεβαιότητα στην υποψία»;

Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο 1949-1968

Αμέσως μετά την Απελευθέρωση, η Μεγάλη Βρετανία συνέχισε να προωθεί την αντικομμουνιστική ατζέντα που εφάρμοζε ήδη από το 1943. Στόχος της ήταν ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ και η συγκρότηση αξιόμαχου εθνικού στρατού, ώστε να εξασφαλιστεί η επαναφορά της μοναρχίας και της πολιτικής ηγεμονίας των αστικών κομμάτων. Οι αριστερές αντιστασιακές οργανώσεις, μολονότι συμμετείχαν στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας, υφίσταντο συνεχείς διώξεις από τον κρατικό και παρακρατικό μηχανισμό. Οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας τους κατέληξαν στη μάχη του Δεκέμβρη το 1944, όπου το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ηττήθηκε και συμφώνησε να αφοπλιστεί. Το εκρηκτικό κλίμα οδήγησε στην αμφιλεγόμενη απόφαση του ΚΚΕ να απόσχει από τις εκλογές του 1946, γεγονός που σηματοδότησε την έναρξη δεύτερου ένοπλου αγώνα.⁴⁰ Ο ελληνικός Εμφύλιος ξεκίνησε το 1947 και θεωρήθηκε το πρώτο θερμό επεισόδιο του Ψυχρού Πολέμου.⁴¹

39 Για τη μετα-μνήμη, βλ. Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Harvard University Press 1997 | Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: Το “παιδομάζωμα” και η επεξεργασία του παρελθόντος», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Εμφυλίου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 131-147 και Δημήτρης Τζιόβας, «Οι χρόνοι του παρ(ελθ)όντος: Παροντισμός, τραύμα και (μετα)μνήμη», *Νέα Εστία* 1894 (Μάρτιος 2023), σ. 146-148.

40 Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ. 255-258.

41 Τοποθετούμε την έναρξη του εμφυλίου πολέμου στον Ιούλιο του 1947 και την ομιλία του Μιλτιάδη Πορφυρογέννη στο Στρασβούργο, όπου διακηρύχθηκε ότι, εάν δεν υπάρξει συμφιλίωση με το κράτος της Δεξιάς και δημοκρατική λύση στα προβλήματα της χώρας, οι κομμουνιστές θα προχωρούσαν σε σύγκρουση και ανακήρυξη εδαφικής περιοχής με αυτόνομη κρατική υπόσταση. Βλ. σχετικά Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 275.

Σύμφωνα με την προπαγάνδα των εθνικοφρόνων, στόχος του Εμφυλίου δεν ήταν η άμυνα των κομμουνιστών, αλλά η προσάρτηση της Ελλάδας στο «σλαβικό συγκρότημα», υπό την ηγεσία της Κομινφόρμ.⁴² Εν τω μεταξύ, από το 1947, οι Βρετανοί αποσύρονται από τις ελληνικές υποθέσεις και σταδιακά αυξάνεται η αμερικανική επιρροή στην Ελλάδα. Με την εξαγγελία του δόγματος Τρούμαν και με το σχέδιο Μάρσαλ που ακολούθησε, οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν να βοηθήσουν τις δημοκρατίες του «ελεύθερου κόσμου» να ανασυγκροτηθούν και να αντισταθούν στη σοβιετική απειλή.⁴³ Ελλάδα και Τουρκία αποτέλεσαν τους πρώτους αποδέκτες υλικής και στρατιωτικής αμερικανικής βοήθειας.

Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Νικόλαου Πλαστήρα επιδίωξε πολιτική λήθης και επιχείρησε να εφαρμόσει «μέτρα ειρηνεύσεως».⁴⁴ Τη συμφιλιωτική πρότασή της αντιπολιτεύτηκε ο Ελληνικός Συναγερμός (ΕΣ) του Αλέξανδρου Παπάγου, που διαίρεσε τους έλληνες πολίτες σε εθνικόφρονες και μη,⁴⁵ προπαγανδίζοντας την εθνοκτόνο δράση του κομμουνισμού.⁴⁶ Οι Αμερικανοί εγκατέλειψαν οριστικά την αρχική τους μετριοπάθεια και έθεσαν ως απόλυτη προτεραιότητά τους την πολιτική ανάσχεσης της Σοβιετικής Ένωσης,⁴⁷ υποστηρίζοντας τον Παπάγο. Η ψυχροπολεμική συνθήκη είχε αλλάξει εντελώς τις ισορροπίες μεταξύ των πρώην συμμάχων.

42 Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων 1922-1957*, Σαββάλας, Αθήνα 2009, σ. 219.

43 Ό.π., σ. 186.

44 Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα: Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1992, σ. 82-86.

45 Σύμφωνα με τη Δέσποινα Παπαδημητρίου, «η “εθνικοφροσύνη” εμφανίστηκε στον Μεσοπόλεμο ως σημαίνον για να δηλώσει την αστική συνείδηση, τη συντηρητικότητα και την αντικομμουνιστική νοητική διάθεση, ορίζοντας ως εκ τούτου τη συμβολική κοινότητα των “υγιώς σκεπτόμενων Ελλήνων”, πέραν της διαίρεσης βενιζελικών-αντιβενιζελικών». Βλ. σχετικά Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό...*, ό.π., σ. 177.

46 Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ: Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, Αθήνα 2011, σ. 107-108.

47 Σύμφωνα με τον Μιχάλη Λυμπεράτο, μέχρι το καλοκαίρι του 1950, οι Αμερικανοί ήταν αρκετά δεκτικοί στην υιοθέτηση μέτρων επιείκειας, είτε αυτά αφορούσαν την αναβολή εκτελέσεων είτε την επάνοδο μαχητών του ΔΣΕ στην Ελλάδα. Μετά τον πόλεμο στην Κορέα (1951-1953), υιοθέτησαν τη στρατηγική που είχε προτείνει ο επικεφαλής της στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα J. Van Fleet, η οποία απαιτούσε τη διαμόρφωση μιας ζώνης προστασίας της Δυτικής Ευρώπης έναντι του κομμουνισμού. Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ. 39 και 88.

Το όραμα των ελλήνων κομμουνιστών για μια νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα δεν πραγματώθηκε μετά τη λήξη του Εμφυλίου, αλλά οι προσδοκίες τους μεταφέρθηκαν στην υπερορία και υποστηρίχθηκαν εκεί με όλα τα μέσα: εκδοτικούς μηχανισμούς, ραδιόφωνο, νέους εκπαιδευτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς. Όσο ο αντικομμουνισμός διέπει κάθε πτυχή όχι μόνο της πολιτικής αλλά και της πολιτιστικής ζωής στην Ελλάδα, προπαγανδίζοντας τις αξίες του μετεμφυλιακού κράτους,⁴⁸ οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες διεκδικούν τη δική τους ιστορική και λογοτεχνική παράδοση, παραμένοντας αντίθετοι στον αστικό κόσμο και πιστοί στην «πατρίδα της σοσιαλιστικής επανάστασης», η υπεράσπιση της οποίας ήταν ιερή.⁴⁹ Διεθνείς συσχετισμοί δυνάμεων εξηγούν τις εκάστοτε επιλογές τους και ερμηνεύουν εν πολλοίς τις αντιφάσεις τους. Σ' αυτούς τους συσχετισμούς θα επιχειρήσουμε να σταθούμε.

Παρά τη συντριπτική ήττα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο το 1949, το παράνομο ΚΚΕ διέβλεπε επαναστατικά χαρακτηριστικά στη μετεμφυλιακή κατάσταση⁵⁰ και ακολούθησε την τακτική του «όπλου παρά πόδα», μέχρι και τον θάνατο του Στάλιν, το 1953. Ο ΓΓ του κόμματος Νίκος Ζαχαριάδης αρνήθηκε να θεωρήσει οριστική την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού (ΔΣΕ), εκτιμώντας ότι η εξέλιξη της διαμάχης ΗΠΑ και ΕΣΣΔ για τις σφαίρες επιρροής δημιουργούσε ελπίδες νέας επαναστατικής δράσης.⁵¹ Από την άλλη πλευρά, το 1951 η Ελλάδα θα γίνει μέλος της Ατλαντικής Συμμαχίας και έναν χρόνο αργότερα οι πρώτες αμερικανικές βάσεις θα εγκατασταθούν σε ελληνικό έδαφος. Όσο οι ελληνικές κυβερνήσεις παρουσιάζονται ευγνωμονούσες, ο αντιαμερικανισμός γίνεται νέος κυρίαρχος του αριστερού λόγου. Η Αριστερά θεωρεί τον ρόλο των ΗΠΑ απειλητικό για την εθνική

48 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ. 102-103.

49 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας*, ό.π., σ. 265.

50 Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον Εμφύλιο: Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*, Αθήνα 2015, σ. 32-33.

51 Βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος έβδομος (1949-1952)*, ό.π., σ. 64. Νίκος Ζαχαριάδης, *Δέκα χρόνια πάλης*, Πορεία, Αθήνα 1978, σ. 55-58. Για τα προβλήματα στη μετεμφυλιακή στρατηγική του ΚΚΕ βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 100-101 και Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ. 319-343.

ανεξαρτησία,⁵² χαρακτηρίζει τη χώρα «αμερικανόδουλη» και «μοναρχοφασιστική» και βάζει στο στόχαστρο τη φαινομενική ευημερία της «δημοκρατικής», «πλουραλιστικής» αμερικανικής κοινωνίας. Η αμερικανική βοήθεια απαξιώνεται ως μέσο εκβιασμού των κυβερνήσεων και της κοινής γνώμης και οι καταναλωτικές αξίες της κοινωνίας της αφθονίας που στηρίζει ο καπιταλισμός αντιπαρατίθεται στο ιδανικό της κοινωνικής δικαιοσύνης, που προβάλλεται ως πρόταγμα των σοσιαλιστικών χωρών.⁵³ Η ψυχροπολεμική συνθήκη διαμόρφωνε νέες σχέσεις αντιπαλότητας. Ας μην ξεχνάμε πως ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε κυρίως ιδεολογικός, επομένως και πολιτισμικός, καθώς νέες μορφές επεκτατισμού έπαιρναν τη θέση των όπλων.

Ενώ το εξόριστο ΚΚΕ μοιάζει να διατηρεί ελπίδες για τη συνέχιση του ένοπλου αγώνα, η ηττημένη Αριστερά στην Ελλάδα αναζητούσε νόμιμη πολιτική διέξοδο από το καθεστώς απαγόρευσης, για να επιβιώσει.⁵⁴ Η διατήρηση «μικρών παρτιζάνικων τμημάτων», από τη μια πλευρά, και η ανάγκη δημιουργίας ευρύτερου δημοκρατικού συνασπισμού, από την άλλη,⁵⁵ μαρτυρούν την αντιφατικότητα στις αποφάσεις του κόμματος, αλλά και την εσωκομματική κρίση που κρύβεται πίσω τους. Τα μέτωπα ήταν πολλά: πού θα καταλογιστούν ευθύνες για την ήττα, πώς θα αποκατασταθούν οι πολιτικοί πρόσφυγες στις νέες σοσιαλιστικές πατρίδες και, κυρίως, πώς θα ξαναζωντανέψει πολιτικά στην Ελλάδα το ΚΚΕ μαζί με τις διαλυμένες

52 Η «αμερικανοκρατία» ως όρος απαντά σε επίσημα κείμενα του ΚΚΕ από τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Στις αποφάσεις της 4ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (12-14 Δεκέμβρη 1953) αναφέρεται πως «η συμφωνία της 12ης Οκτώβρη 1953 βάζει όλη την Ελλάδα και όλο τον λαό στη διάθεση των γιάνκηδων για να φτιάξουν στα χώματά μας ορμητήρια για τον ατομικό, υδρογονικό, μικροβιακό και χημικό τους πόλεμο, για να μας πετσοκόβουν όσους θέλουν, όπου θέλουν και όπως θέλουν», ενώ η χώρα παρουσιάζεται ως περιχαρακωμένο στρατόπεδο και φυλακή. Βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα. Τόμος έβδομος (1949-1952)*, ό.π., σ. 373.

53 Για τον ελληνικό αντιαμερικανισμό βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, «Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σ. 31-88 και 130-390.

54 Για την ιστορία του κόμματος της ΕΔΑ βλ. ενδεικτικά: Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967: Το αρχείο της*, ΑΣΚΙ - ΕΚΚΕ - Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001 | Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, πρόλογος Μανώλης Γλέζος, τόμ. Α': *Η ανασυγκρότηση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2009 | Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β': *Η δεκαετία των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2009 | Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π. | Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2017.

55 «Η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ: Η νέα κατάσταση και τα καθήκοντά μας», Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος έβδομος (1949-1952)*, ό.π., σ. 13-19.

παράνομες οργανώσεις του.⁵⁶ Αυτό το κενό κλήθηκε να καλύψει εν μέρει η ΕΔΑ, που ιδρύθηκε το 1951.⁵⁷ Η δημιουργία της αποδεικνύει την αναδίπλωση του ΚΚΕ από τις αρχικές του θέσεις και την τελική παραδοχή πως η μετεμφυλιακή στρατηγική του ελληνικού κράτους θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο μέσα από τη δημιουργία πλατύτερου κοινωνικού μετώπου που θα επιδίωκε τη δημοκρατική μεταρρύθμιση με απόλυτη προσήλωση στις αρχές του κοινοβουλευτισμού.

Οι αντιφάσεις που εντοπίζονται στο εσωτερικό του ΚΚΕ δεν χαρακτηρίζουν μόνο τον ελληνικό κομμουνισμό. Στην ΕΣΣΔ, μετά τη λήξη του πολέμου, ο Στάλιν ανακηρύσσεται απόλυτη αυθεντία και η προσωπολατρία φτάνει στο απόγειό της. Παρ' όλα αυτά, στο καθεστώς του υπάρχουν τριγμοί: η ρήξη με τον Τίτο, που είχε αποπεμφθεί από την Κομινφόρμ το 1948, και το γεγονός πως το Βελιγράδι αποτελεί ελκυστικό εναλλακτικό παράδειγμα του «δρόμου προς τον σοσιαλισμό» οδήγησαν σε νέα σειρά εκκαθαρίσεων και συλλήψεων «εχθρών» του σοβιετικού ηγέτη.⁵⁸ Η κατηγορία της κατασκοπείας γενικεύεται άκριτα, ενώ τα βέλη του καθεστώτος στρέφονται ενάντια στους διανοούμενους. Η επίθεση του Αντρέι Ζντάνοφ προς τη ρωσίδα ποιήτρια Άννα Αχμάτοβα, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Το «κίνημα για την ειρήνη» μπορεί να συνιστούσε κεντρικό στοιχείο της σοβιετικής πολιτιστικής πολιτικής, αλλά πρακτικά δεν εφαρμόστηκε.⁵⁹

56 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 100-101.

57 Για την ιστορία του κόμματος της ΕΔΑ βλ. ενδεικτικά: Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967*, ό.π. | Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967*, τόμ. Α', ό.π. | Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967*, τόμ. Β', ό.π. | Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π. | Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967*, ό.π.

58 Για τον μεταπολεμικό σταλινισμό, βλ. ενδεικτικά: Anne Applebaum, *Σιδηρούν παραπέτασμα: Συνθλίβοντας την Ανατολική Ευρώπη 1944-1956*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016, σ. 275-330 | Tromly Benjamin, *Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev*, Cambridge, Cambridge University Press 2014, σ. 77-128 | Robert Hornsby, *The Soviet Sixties*, Yale University Press, New Haven and London 2023, σ. 13-23 | Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης-Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 129-196.

59 Το «κίνημα για την ειρήνη» εγκαινιάστηκε στο Παγκόσμιο Συνέδριο Διανοομένων που έλαβε χώρα στο Βρότσλαβ της Πολωνίας το 1948. Οι ΗΠΑ απάντησαν διοργανώνοντας δύο χρόνια αργότερα το Συνέδριο για την Πολιτιστική Ελευθερία το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τη CIA και στο οποίο συμμετείχαν επιφανείς αμερικανοί διανοούμενοι. Για όλα αυτά Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη (1950-2017)*, μτφρ. Μενέλαος Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σ. 193 | Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Ψυχρός πόλεμος*, ΕΑΠ, Αθήνα 2021, σ. 54 και Tony Judt, ό.π., σ. 217-221.

Τη σκληρή σταλινική ρητορική μιμήθηκε και η ηγεσία του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος. Στο τέλος του 1951, συγκροτήθηκε στην υπερορία η Επιτροπή Διαφώτισης (ΕΔ) του ΚΚΕ με σκοπό τον ιδεολογικό έλεγχο μετώπου· με δεδομένη την κατάσταση της πολιτικής προσφυγιάς, το κόμμα όφειλε να ορίσει τα νέα του καθήκοντα. Στα σημειώματα της ΕΔ καταδικάζεται η Μεγάλη Ιδέα ως κατεξοχήν υπεύθυνη για την οικονομική, πολιτική και πνευματική καθυστέρηση του ελληνικού κράτους και προβάλλεται το «διεθνιστικό όραμα ειρήνης» που πρόκειται να υπηρετήσει το ΚΚΕ. Παράλληλα, το κόμμα επιχειρεί να απο-εαμοποιηθεί αλλά και να απαντήσει στην προπαγάνδα που στιγματίζει τους κομμουνιστές ως υπηρέτες ξένων συμφερόντων. Στο καλλιτεχνικό πεδίο ακολουθείται πιστά η γραμμή του 1ου Πανενωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων (1934), που καθιέρωσε ως επίσημο καλλιτεχνικό δόγμα τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό.

Για να επιστρέψουμε στην Ελλάδα των συνεχών εκλογικών αναμετρήσεων, μέχρι και τις εκλογές του 1952 η ΕΔΑ θα παραμείνει εκτός Βουλής και η Αριστερά απομονωμένη. Το σύνθημα «Τι Πλαστήρας τι Παπάγος», που εξίσωνε τη μετριοπάθεια του Πλαστήρα με τον σκληρό αντικομμουνισμό του Παπάγου, βοήθησε, μεταξύ άλλων, τον τελευταίο να εκλεγεί πρωθυπουργός. Το πολιτικό πρόγραμμα του Παπάγου εστίαζε στον αντικομμουνισμό και την αντιμετώπιση της φτώχειας με τη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ. Ταυτόχρονα, ο νέος πρωθυπουργός εγκαίνιαζε μια νέα γραφειοκρατική δομή «εθνικής ασφάλειας», κατά το οργανωτικό πρότυπο των ΗΠΑ, ιδρύοντας την ΚΥΠ.⁶⁰

*

Το 1953 υπήρξε κομβικό για τις εξελίξεις. Ο θάνατος του Στάλιν τον Μάρτιο θα αλλάξει τις ισορροπίες διεθνώς, προκαλώντας αλυσιδωτές αντιδράσεις που θα επηρεάσουν όλα τα κομμουνιστικά κόμματα. Το βαρύ πένθος γρήγορα διαδέχτηκαν απεργιακές κινητοποιήσεις σε κάθε Λαϊκή Δημοκρατία (ΛΔ): πρώτοι ανάμεσα στους διαμαρτυρόμενους για τις σκληρές συνθήκες εργασίας, οι τσεχοσλοβάκοι εργάτες θα καταλάβουν το εργοστάσιο της Σκόντα τον Μάιο του 1953. Το παράδειγμά τους

⁶⁰ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 130-132.

ακολούθησαν οι καπνεργάτες της Βουλγαρίας, ενώ απόπειρες φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος ξεκίνησαν την ίδια χρονιά και στην Ουγγαρία. Στην Ανατολική Γερμανία, οι σοβιετικές αρχές θα επιβάλουν στρατιωτικό νόμο για να θέσουν τέλος στις μαζικές κινητοποιήσεις που ξεκίνησαν στο Βερολίνο τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου.⁶¹

Με αφορμή την αναταραχή στο Ανατολικό Βερολίνο, ο Νικίτα Χρουστσόφ σκηνοθέτησε πραξικόπημα εναντίον του Λαβρέντι Μπέρια, επικεφαλής του σοβιετικού μηχανισμού ασφαλείας και των μυστικών υπηρεσιών του Στάλιν και μέλους της τρόικας που ανέλαβε να κυβερνήσει αμέσως μετά τον θάνατό του.⁶² Βασικοί άξονες της πολιτικής του νέου σοβιετικού ηγέτη ήταν η υπογραφή του Συμφώνου της Βαρσοβίας (1955), η σταθεροποίηση των σχέσεων της ΕΣΣΔ με τη Δύση, η προσέγγιση της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο και η κριτική στα σφάλματα της σταλινικής εποχής. Πρόκειται για μια περίοδο που έμεινε γνωστή ως «λιώσιμο των πάγων», κατά τη διάρκεια της οποίας η σοβιετική ηγεσία επιχειρεί να επαναδιαπραγματευτεί την επιρροή της στον ψυχροπολεμικό κόσμο.⁶³ Το «ειρηνικό πέρασμα στον σοσιαλισμό» αποτελούσε νέα πολιτική γραμμή, που όφειλαν να υιοθετήσουν τα πολιτικά προγράμματα όλων των κομμουνιστικών κομμάτων. Στο

61 Για τις εξεγέρσεις στις ΛΔ αμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν βλ. ενδεικτικά Anne Applebaum, *Σιδηρούν παραπέτασμα*, ό.π., σ. 435-461.

62 Για το πραξικόπημα του Νικίτα Χρουστσόφ βλ. ενδεικτικά Sergei Khrushchev (επιμ.), *Memoirs of Nikita Khrushchev: Reformer (1945-1953)*, τόμ. 2, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2006, σ. 183-200.

63 Ονομασία εμπνευσμένη από τον τίτλο της νουβέλας του Ιλία Έρενμπουργκ. Το πεζογράφημα του Έρενμπουργκ κυκλοφόρησε στην Ελλάδα το 1955 από τις εκδόσεις Αρκαδία με τον τίτλο *Τα χιόνια λιώνουν*. Το βιβλίο αναφέρεται στην καθημερινότητα μιας επαρχιακής πόλης, αλλά κάνει αναφορές στις αντισημιτικές διώξεις του Στάλιν, τις εξαντλητικές συνθήκες ζωής των εργατών και την τιμωρητική συμπεριφορά της σοβιετικής ηγεσίας απέναντι σε ταλαντούχους καλλιτέχνες. Βλ. σχετικά Τζορτζ Γκίμπιαν, «Η σοβιετική λογοτεχνία στα χρόνια του “ξεπαγώματος” 1954-1957», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ. 237-238. Για το «λιώσιμο των πάγων» και την πολιτική του Νικίτα Χρουστσόφ βλ. ενδεικτικά Denis Kozlov & Eleonory Gilburd (επιμ.), *The Thaw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*, University of Toronto Press, Toronto 2013 | Susan E. Reid, «(Socialist) Realism Unbound: The Effects of International Encounters on Soviet Art Practice and Discourse in the Khrushchev's Thaw» στο Jérôme Bazin, Pascal Dubourg Glatigny & Piotr Piotrowski (επιμ.), *Art Beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe (1945-1989)*, Central European University Press 2016, σ. 267-295 | Silvio Pons (επιμ.), *The Cambridge History of Communism τόμ. I: World Revolution and Socialism in one Country (1917-1941)*, Cambridge University Press 2017, σ. 206-217 | Robert Hornsby, *The Soviet Sixties*, ό.π., σ. 64-77.

πλαίσιο αυτό, το «Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ» (1954) θεωρήθηκε αποκλίνον και απαιτήθηκε από τη σοβιετική ηγεσία η άμεση απόσυρσή του.⁶⁴

Η αλήθεια είναι ότι ο Χρουστσόφ μπορεί να μην ομολόγησε τις λανθασμένες πολιτικές πρακτικές του προκατόχου του πριν από το 20ό Συνέδριο (1956), αλλά η προσωπολατρία είχε αμφισβητηθεί αρκετά νωρίτερα και η χαλάρωση στην επιτήρηση, τον κοινωνικό έλεγχο και τη λογοκρισία είχε γίνει αισθητή αμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν. Η προσδοκία για το τέλος της «τρομοκρατίας» αφορούσε και το καλλιτεχνικό πεδίο, όπου λογοτέχνες και εικαστικοί τείνουν να αποδεσμευτούν από το αισθητικό δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Το 20ό Συνέδριο ΚΚΣΕ και η «μυστική έκθεση» του Χρουστσόφ⁶⁵ εγκαινίασε επισήμως την περίοδο της αποσταλινοποίησης και δημιούργησε την αίσθηση βαθιάς τομής στην ιστορία του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, προκαλώντας ντόμινο εξελίξεων, οξείες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και ριζικές πολιτικές ανακατατάξεις.

Ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα που κλονίστηκαν βαθιά ήταν και το ΚΚΕ. Το 1955 στην Τασκένδη, όπου είχε καταφύγει μεγάλο μέρος του ΔΣΕ μετά την ήττα, έλαβε χώρα άγρια διαμάχη των οπαδών του Ζαχαριάδη με τους αντιπάλους του. Έναν μήνα μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του 20ού Συνεδρίου, η 6η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ καθαίρεσε τον ΓΓ Νίκο Ζαχαριάδη, ταυτίζοντας την εξουσία του με παρέκκλιση από τις μαρξιστικές-λενινιστικές αρχές. Ο ΓΓ του ΚΚΕ δεν ήταν αρεστός στη νέα ηγεσία του ΚΚΣΕ και η απόσυρση του «Σχεδίου Προγράμματος» που μόλις αναφέρθηκε, και την οποία θα συζητήσουμε εκτενώς στη συνέχεια, σχετίζεται με τη δυσaréσκεια που προκαλούσε η πολιτική του. Τη διαγραφή του ακολούθησε η περιθωριοποίηση των βασικών υποστηρικτών του Βασίλη Μπαρτζιώτα και Μιλτιάδη Πορφυρογέννη, ενώ –μετά από σύντομη μεταβατική θητεία του Απόστολου Γκρόζου– χρέη ΓΓ του κόμματος ανέλαβε ο Κώστας Κολιγιάννης.

Το εξόριστο ΚΚΕ βρέθηκε στη δεινή θέση να αναμετρηθεί με επώδυνα ερωτήματα και επιχείρησε νέες ερμηνείες στο πρόσφατο παρελθόν του εμφυλίου πολέμου. Η αλλαγή στον τίτλο του εντύπου που εξέδιδαν οι έλληνες πολιτικοί

64 Για το «Σχέδιο Προγράμματος ΚΚΕ 1954» βλ. παρακάτω.

65 Νικήτα Χρουστσόφ, *Η «μυστική έκθεση» στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ*, πρόλογος-μτφρ. Λευτέρης Μαυροειδής, Θεμέλιο, Αθήνα 1989. Για το περιεχόμενο της «μυστικής έκθεσης» γίνεται λόγος σε επόμενο κεφάλαιο.

πρόσφυγες στην Τασκένδη είναι ενδεικτική της νέας γραμμής πλεύσης: η εφημερίδα *Προς τη Νίκη* αντικαταστάθηκε από τον *Νέο Δρόμο*, που εφάρμοσε πολιτική λήθης στα ακανθώδη ζητήματα του Εμφυλίου και πρόβαλε με κάθε τρόπο την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης. Πρόσωπα αλλάζουν, βιβλία αποσύρονται, τα προσωπολατρικά εγκώμια στον Στάλιν κυριολεκτικά εξαφανίζονται. Τα γεγονότα στο Πόζναν της Πολωνίας και η εξέγερση της Ουγγαρίας τον Οκτώβριο του 1956, όμως, οδήγησαν σε διαφόρων ειδών παλινδρομήσεις, ένδειξη πως η περίοδος της αποσταλινοποίησης θα είχε ημερομηνία λήξης.

Παρ' όλα αυτά, τα πρώτα δείγματα ανανέωσης είχαν ήδη φανεί στην Αριστερά. Πέρα από τον κομματικό ημερήσιο Τύπο που εκπροσωπεί από το 1952 η *Αυγή*, στα τέλη του 1954 δημιουργείται το περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης (ΕΤ)*,⁶⁶ που προωθεί μεν τα ιδανικά της κομμουνιστικής παράταξης, υποστηρίζοντας ωστόσο έναν ανανεωτικό, αντιδογματικό λόγο που θα προκαλέσει ρήγματα στην ομοφωνία της Αριστεράς. Η *ΕΤ* υποδέχεται νέα ιδεολογικά ρεύματα, επιχειρεί νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και προοιωνίζεται τους προσανατολισμούς της δεκαετίας του 1960, αναδεικνύοντας τη σημασία των αλλαγών που έφερε το 20ό Συνέδριο στην εξέλιξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Το 1956 υπήρξε καταλυτική χρονιά και για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Ο θάνατος του Αλέξανδρου Παπάγου τον Οκτώβριο του 1955 έφερε στην πρωθυπουργία τον υπουργό Δημοσίων Έργων Κωνσταντίνο Καραμανλή, που θα κερδίσει στις τρεις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις με το πολιτικό κόμμα της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ).⁶⁷ Στις εκλογές του 1956, η ΕΡΕ αναμετρήθηκε με το λαϊκό μέτωπο που δημιούργησε η συμμαχία της ΕΔΑ με κόμματα του Κέντρου. Η επιρροή της ΕΔΑ ενισχυόταν από πρόταγμα της «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής», που της προσέδιδε πατριωτικό χαρακτήρα, μετριοπάθεια και αξιοπιστία. Έτσι, το

66 «Αφιέρωμα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*» Διαβάζω 67 (20 Απριλίου 1983), σ. 14-44 | «Αφιέρωμα *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Μανδραγόρας* 6-7 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1995) | *Επιθεώρηση Τέχνης: Μια κρίσιμη δωδεκαετία* (Επιστημονικό Συμπόσιο, 29 και 30 Μαρτίου 1996), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1996 | Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη...: Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

67 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964: Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2000, σ. 210-281.

1958 η ΕΔΑ βρέθηκε στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης κερδίζοντας το 25% των ψήφων του ελληνικού λαού. Άλλωστε, μετά την αλλαγή στην ηγεσία του εξόριστου κόμματος και τη διάλυση των παράνομων κομματικών οργανώσεων,⁶⁸ η ενίσχυσή της αποτελούσε πια σαφή προτεραιότητα του ΚΚΕ. Η ισχυροποίησή της αποδίδεται στον κατακερματισμό που επικρατούσε στον χώρο του Κέντρου, αλλά και στην έντονη δυσαρέσκεια που προκαλούσε η στάση του Καραμανλή στο Κυπριακό.⁶⁹

Παρ' όλα αυτά, η τριετία 1958-1961 υπήρξε δύσκολη για την Αριστερά, για λόγους που σχετίζονται με το διωκτικό κλίμα που διαμορφώνεται εναντίον της, αλλά και με τα εσωτερικά της προβλήματα που οδήγησαν στο καθεστώς «δυϊσμού», το οποίο θα κλιμακωθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και θα κορυφωθεί τραυματικά με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. Η πόλωση μεταξύ της ΕΡΕ –που αποτελεί πια μοναδική κομματική έκφραση της δεξιάς παράταξης– και της ΕΔΑ επανέφερε τις αντισυνταγματικές εκτροπές των πρώτων χρόνων της μετεμφυλιακής περιόδου· τα αστυνομικά μέτρα εναντίον στελεχών της Αριστεράς, οι άτυπες επιτροπές αντικομμουνιστικού αγώνα, η δράση των παρακρατικών οργανώσεων, η προεκλογική βία πριν από τις δημοτικές εκλογές του 1959 αναβιώνουν το πολιτικό σκηνικό της δεκαετίας του 1940. Οι διώξεις θα κορυφωθούν με τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη τον Μάιο του 1963.⁷⁰

Η ΕΡΕ, το παλάτι και οι Αμερικανοί μοιάζουν πανικόβλητοι από το εκλογικό ποσοστό και τα περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης της ΕΔΑ, αλλά και από τον έντονο αντιαμερικανισμό που εκδηλώνεται στο εκλογικό σώμα, αφενός λόγω των κυβερνητικών επιλογών σε ό,τι αφορά το Κυπριακό και, αφετέρου, λόγω της εγκατάστασης σε ελληνικό έδαφος αμερικανικών πυραύλων μεγάλου βεληνεκούς. Το αντιαμερικανικό κλίμα δεν αφορά πια μόνο την Αριστερά, αλλά και ευρύτερες πολιτικές δυνάμεις.⁷¹ Ως απάντηση, ενθαρρύνεται η ίδρυση της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ)

68 Για τη διάλυση των παράνομων οργανώσεων του ΚΚΕ βλ. «Απόφαση της 8ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», 5-8.1.1958, Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος όγδοος (1956-1961)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 255-264.

69 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 230-231.

70 Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 256-261 | Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο*, ό.π., σ. 223.

71 Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο*, ό.π., σ. 246.

από τον Γεώργιο Παπανδρέου, που συσπειρώνει φιλελεύθερους, πρώην υποστηρικτές της ΕΡΕ, αλλά και ένα τμήμα της εαμογενούς δημοκρατικής, μη κομμουνιστικής Αριστεράς. Η ΕΚ θα παίξει τον ρόλο υγειονομικής ζώνης μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, ελαχιστοποιώντας τον κίνδυνο μελλοντικής εκλογικής επικράτησης της ΕΔΑ. Έτσι, τη δυσαρέσκεια ενός τμήματος του εκλογικού σώματος δεν θα την καρπωθεί η ΕΔΑ, η κομμουνιστικοποίηση της οποίας ξεκινά από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, αλλά ο νέος κομματικός σχηματισμός. Μάλιστα, η καταγγελία του αποτελέσματος των εκλογών «βίας και νοθείας», που χάρισαν τη νίκη στην ΕΡΕ τον Οκτώβριο του 1961, θα προσδώσει κινηματικό χαρακτήρα στην ΕΚ, που θα συσπειρωθεί γύρω από τη στρατηγική του «ανένδοτου αγώνα», θα προσελκύσει τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα και τη νεολαία, θα συμπορευτεί με ένα τμήμα της Αριστεράς και θα δρέψει την εκλογική νίκη τον Νοέμβριο του 1963.

Τα προβλήματα της Αριστεράς εκείνη την περίοδο ήταν σύνθετα και δεν αφορούσαν αποκλειστικά τη δημιουργία της ΕΚ – που θα μπορούσε να αποτελέσει σύμμαχο αλλά και ισχυρό αντίπαλο. Όπως αναφέραμε παραπάνω, η 8η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1958, είχε αποφασίσει τη διάλυση των παράνομων οργανώσεων και τη συνακόλουθη αναγνώριση του στρατηγικού ρόλου της ΕΔΑ.⁷² Η ολόπλευρη ενίσχυσή της ήταν φυσική και επόμενη, καθώς οι οργανώσεις της δρούσαν πολύ αποτελεσματικότερα από τις παράνομες του ΚΚΕ. Στην Ολομέλεια, ωστόσο, συμβαίνει το εξής παράδοξο: ενώ αποφασίζεται να καταπολεμηθεί ο δογματισμός της προηγούμενης ηγεσίας, ταυτόχρονα αναγνωρίζεται ως κυρίαρχος ο κίνδυνος του «αναθεωρητισμού». Το ΚΚΕ οπισθοδρομεί προς το δογματικό παρελθόν, απαιτώντας απόλυτη ομοφωνία σε ζητήματα όπως ο εκδημοκρατισμός των οργανώσεων, οι σχέσεις με τα κόμματα του Κέντρου, ακόμη και η στρατηγική της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής.⁷³

Παρατηρείται, πράγματι, μια διάθεση του εξόριστου ΚΚΕ να κατευθύνει την ΕΔΑ, τον πολιτικό εκπρόσωπο της οποίας, Ηλία Ηλιού, κατηγορεί συχνά ως ηττοπαθή, λόγω της αστικής του καταγωγής. Το ΚΚΕ επιδίωκε συνεργασία με την ΕΚ

72 «Απόφαση της 8ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», 5-8.1.1958, Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος όγδοος (1956-1961)*, ό.π., σ. 255-264.

73 Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Α', ό.π., σ. 538.

στη –μάλλον απίθανη– περίπτωση που η δεύτερη αναγνώριζε τον ηγετικό ρόλο της αριστερής παράταξης, ενώ η ΕΔΑ απέβλεπε σε κάθε δυνατή αξιοποίηση της δυναμικής του ανένδοτου αγώνα.⁷⁴ Είναι γεγονός πως η αδυναμία της Αριστεράς να αντιληφθεί τους κλυδωνισμούς της δεκαετίας του 1960 και να παρουσιάσει σύμπνοια στη διεκδίκηση του αντιπολιτευτικού χώρου, καθώς και η καθήλωσή της στον «επαναστατικό» της ρόλο υπονόμωσαν την πολιτική της αποτελεσματικότητα. Όπως υποστήριζε ο Ηλίας Ηλιού, η πολιτική συγκυρία απαιτούσε «δαντελωτή τακτική», προκειμένου η ΕΔΑ να παραμείνει σε κοινό μέτωπο με την ΕΚ, διατηρώντας αλώβητη την κοινωνική και εκλογική της βάση και αποφεύγοντας την πιθανότητα να «ρυμουλκηθεί» από τον δυναμισμό του νέου κόμματος.⁷⁵

Εν τω μεταξύ και στην ΕΣΣΔ τα πράγματα προχωρούν με ταχείς ρυθμούς. Το 1961 πραγματοποιείται το 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ κατά τη διάρκεια του οποίου ο Χρουστσόφ ανανεώνει τον «αέρα αποσταλινοποίησης» και καταδικάζει κάθε πρακτική που θυμίζει το παρελθόν.⁷⁶ Ο ποιητής και αρχισυντάκτης του σοβιετικού περιοδικού *Νόβι Μιρ* (*Νέος Κόσμος*) Αλεξάντρ Τβαρντόφσκι εκφωνεί εμβληματικό λόγο στο Συνέδριο, όπου θίγει ζητήματα καλλιτεχνικής ελευθερίας των σοβιετικών συγγραφέων. Η έκδοση του μυθιστορήματος του Αλεξάντρ Σολζενίτσιν *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, με πρωτοβουλία του περιοδικού και ειδική άδεια από τον Χρουστσόφ, πιθανώς προμήνυε ελπιδοφόρες εξελίξεις στο καλλιτεχνικό πεδίο.⁷⁷ Ωστόσο, οι ελπίδες δεν ευοδώθηκαν, καθώς δύο χρόνια αργότερα ο Χρουστσόφ χάνει την εξουσία και στην ηγεσία της ΕΣΣΔ ανέρχεται ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ, που θα ακολουθήσει διαφορετική πολιτική σε κάθε τομέα δράσης. Η ανατροπή του Χρουστσόφ τον Οκτώβριο του 1964 σηματοδοτούσε την επιστροφή του δογματισμού και έβαζε τέλος στη σοβιετική εύνοια προς την ΕΔΑ.

74 Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο*, ό.π., σ. 271-272.

75 Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β', ό.π., σ. 978.

76 Για τα πρακτικά του 22ου Συνεδρίου του ΚΚΣΕ βλ. Nikita Khrushchev, *Documents of the 22nd Congress of the CPSU*, Vol I, 1961 στο <https://archive.org/details/DocumentsOfThe22ndCongressOfTheCpsuVoli/page/n5/mode/2up> και Nikita Khrushchev, *Documents of the 22nd Congress of the CPSU*, Vol II, 1961, <https://archive.org/details/details/DocumentsOfThe22ndCongressOfTheCpsuVoli> | Tony Cliff, «The 22nd Congress», *Socialistic Review* (November 1961) στο <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1961/11/22congress.htm>

77 Robert Hornsby, *The Soviet Sixties*, ό.π., σ. 269-274.

Στην Ελλάδα, πάλι, οι εκλογικές νίκες της ΕΚ αποδείχτηκαν βραχύβιες και η ρήξη του Γεωργίου Παπανδρέου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο οδήγησε σε περίοδο πολιτικής αστάθειας, στη διάρκεια της οποίας οι κυβερνήσεις αποστασίας απείλησαν τη δημοκρατική ομαλότητα και προκάλεσαν μαχητικές συγκεντρώσεις υπεράσπισής της κατά τα Ιουλιανά.⁷⁸ Το αίτημα για περιορισμό του ρόλου των Ανακτόρων στην πολιτική ζωή οδήγησε σε υποκατάσταση της διαίρεσης εθνοκοφρόνων-μη εθνοκοφρόνων από τη διαίρεση Δεξιάς-αντιδεξιάς.

Σε ό,τι αφορά την Αριστερά, κυρίαρχο θέμα αναδεικνύεται το «κομματικό οργανωτικό πρόβλημα», που θα συζητηθεί στην 8η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, τον Φεβρουάριο του 1965.⁷⁹ Ενώ η ΕΔΑ έχει επιβληθεί πια ως κύρια έκφραση του λαϊκού κινήματος στην Ελλάδα και έχει αποκτήσει διεθνή ακτινοβολία, το εξόριστο ΚΚΕ –αν και στην πραγματικότητα έχει υποχωρήσει στα μετόπισθεν– θεωρεί πως η απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία καθιστά τη στιγμή κατάλληλη για νομιμοποίησή του. Ο Κώστας Κολιγιάννης, σε εισήγησή του στην Ολομέλεια, υποστήριξε πως η ΕΔΑ δεν έπρεπε να μετεξελιχθεί σε μαρξιστικό-λενινιστικό κόμμα, όπως είχε προταθεί από ορισμένα μέλη, αλλά να προκριθεί η λύση ενίσχυσης των κομματικών ομάδων του ΚΚΕ στους κόλπους της, οι οποίες σταδιακά θα μετατρέπονταν σε κομματικά όργανα που θα διασφάλιζαν την εφαρμογή της σωστής κομματικής γραμμής σε όλους του τομείς.⁸⁰ Ο Πάνος Δημητρίου διαφώνησε, υποστηρίζοντας την ανασύσταση του ΚΚΕ με άλλο όνομα, ώστε να αποφευχθεί η παράνομη δράση,⁸¹ ενώ ο Μανόλης Γλέζος πρότεινε την ιδανική λύση συγχώνευσης ΚΚΕ και ΕΔΑ, με κέντρο αποφάσεων το γραφείο εσωτερικού, που έτσι κι αλλιώς πρωταγωνιστεί πια στις εξελίξεις.

78 Για όλα αυτά βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1964-1967*, τόμ. Ε', Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 129-303.

79 «Η 8η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Το ΚΚΕ: Επίσημα Κείμενα. Τόμος ένατος (1961-1967)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 491-513.

80 Για την εισήγηση του Κώστα Κολιγιάννη στην 8η Ολομέλεια βλ. Πάνος Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, τόμ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 234-256.

81 Βλ. ενδεικτικά το γράμμα του Πάνου Δημητρίου προς το ΠΓ στις 28.1.1965 στο Πάνος Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, ό.π., σ. 224-227.

Παρόλο που δεν αμφισβητήθηκαν ανοιχτά οι αποφάσεις της Ολομέλειας της ΚΕ το 1958,⁸² κατά τη διάρκεια των διεργασιών της υπήρξαν πολλές φωνές που διατύπωναν προβληματισμούς τόσο για τον αντισοβιετικό χαρακτήρα της ΕΔΑ όσο και για τη λύση του κοινοβουλευτικού δρόμου, που στην πραγματικότητα αρνούνταν την αναγκαιότητα της ταξικής πάλης. Υπήρξαν μάλιστα μέλη του κόμματος που υποστήριξαν πως το ΚΚΕ έπρεπε να εξακολουθήσει τη δράση του στην Ελλάδα, όχι ως καθοδηγητικό κέντρο μόνο, αλλά διατηρώντας ενεργές τις οργανώσεις του – διαφορετικά συναινούσε σε αυτοδιάλυσή του.⁸³ Για του λόγου το αληθές, από το 8ο Συνέδριο του Κόμματος (1961) και έπειτα, ενισχύονται τα «κομματικά στηρίγματα» στους κόλπους της ΕΔΑ,⁸⁴ ενώ ο σχηματισμός της ΕΚ οξύνει ακόμη περισσότερο τις υπάρχουσες διαφωνίες.

Τελικά, παρά το γεγονός ότι το οργανωτικό πρόβλημα του κόμματος βαθαίνει τις ρωγμές που θα οδηγήσουν στη διάσπασή του, τα μέλη πειθαρχούν στις αποφάσεις της Ολομέλειας του 1965 και επικρατεί η άποψη του ΠΓ. Στη 10η Ολομέλεια, που θα πραγματοποιηθεί έναν μήνα πριν από το πραξικόπημα των συνταγματαρχών (1967),⁸⁵ το ΚΚΕ θα επανατοποθετηθεί όσον αφορά τον ταξικό χαρακτήρα του Κέντρου, υπογραμμίζοντας πως η ΕΚ αποτελεί κόμμα αστικής τάξης, που υπηρετεί αμερικανικά συμφέροντα και μονοπώλια. Σταδιακά, το ΠΓ, που εδρεύει στο Βουκουρέστι, θεωρείται μοναδικό καθοδηγητικό κέντρο πολιτικής της Αριστεράς και, ως εκ τούτου, η πιθανότητα μεταφοράς του βάρους στο εσωτερικό απορρίπτεται. Ωστόσο, η σύγκρουση που διαφαίνεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 βαθαίνει διαρκώς και δεν αφορά επιμέρους ζητήματα, αλλά τη συνολική θεώρηση της πορείας του λαϊκού κινήματος.⁸⁶ Οι Πάνος Δημητρίου, Δημήτρης Παρτσαλίδης, Σταύρος Καράς και Λεωνίδα Τζεφρώνης θα διαφωνήσουν κάθετα με την απόφαση για επιβολή «de facto ή de jure» της νομιμοποίησης του

82 Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα, Τόμος ένατος (1961-1967)*, ό.π., σ. 504.

83 Βλ. ενδεικτικά τον λόγο του Μάρκου Βαφειάδη στην Ολομέλεια, στο Πάνος Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, ό.π., σ. 117-131.

84 Για τη διακήρυξη του 8ου Συνεδρίου του ΚΚΕ βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος ένατος (1961-1967)*, ό.π., σ. 69-71 και Πάνος Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, ό.π., σ. 148-153.

85 «Η 10η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος ένατος (1961-1967)*, ό.π., σ. 737-739, 749-757.

86 Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β', ό.π., σ. 1196.

ΚΚΕ και θα ηγηθούν της ανανεωτικής πτέρυγας, που μετά το 1968 θα σχηματίσει το ΚΚΕ Εσωτερικού (ΚΚΕ εσ.).

Η ατμόσφαιρα που άρχισε να διαμορφώνεται μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ φαίνεται να ανήκει στο παρελθόν. Το επόμενο διάστημα, η ΚΕ του ΚΚΕ αυστηροποιεί διαρκώς τα μέτρα ελέγχου των οργάνων του κόμματος (*Αυγή, Δημοκρατική Αλλαγή, Ελληνική Αριστερά, Επιθεώρηση Τέχνης, Θεμέλιο, Νέος Κόσμος, Ρ/Σ «Η Φωνή της Αλήθειας»*) – στάση που γίνεται εμφανής ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Στην ΕΣΣΔ του Μπρέζνιεφ το κλίμα είναι ανάλογο. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε την καταδίκη των σοβιετικών συγγραφέων Αντρέι Σινιάφσκι και Γιούλι Ντάνιελ τον Φεβρουάριο του 1966, που καταδικάζονται σε επτά και πέντε έτη φυλάκισης αντίστοιχα, με την κατηγορία της «αντισοβιετικής δραστηριότητας». αμφότεροι δημοσίευσαν σε χώρες της Δύσης βιβλία που είχαν απορριφθεί από το σοβιετικό καθεστώς λόγω του «αντισοσιαλιστικού» περιεχομένου τους. Η υπόθεσή τους θυμίζει την περιπέτεια του Μπορίς Παστερνάκ, που επίσης προκάλεσε έντονη αντικομμουνιστική εκστρατεία στις χώρες της Δύσης. Αυτή τη φορά, η ΕΔΑ θα τοποθετηθεί υπέρ των δύο συγγραφέων με δημοσίευση συνέντευξης του Γιάννη Ιμβριώτη στην *Αυγή*. Πολύ σαφέστερη υπήρξε η στάση της *ΕΤ*, που υποστήριξε ξεκάθαρα το αυτονόητο δικαίωμα της πνευματικής ελευθερίας.⁸⁷

Αποκαρδιωτική εικόνα παρουσιάζει και η πολιτική ζωή στην Ελλάδα, καθώς η αποτυχία του ελληνικού κράτους «να εμπεδώσει μια κουλτούρα κοινοβουλευτισμού» ενσαρκώνεται, από τη μια πλευρά, στις βραχύβιες κυβερνήσεις και, από την άλλη, στην εργαλειακή αντίληψη που θεωρεί τον στρατό καταφύγιο σε περίπτωση που οι πολιτικές δυνάμεις δεν μπορέσουν να επιβληθούν. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, πρόκειται για διαδεδομένη στάση, την οποία ασπάζονταν τόσο το στέμμα και οι Αμερικανοί, όσο και ένα μέρος των ελληνικών

87 Για την υπόθεση των δύο συγγραφέων βλ. Abram Tertz (Adrej Sinavskij), *The Trial Begins. On Socialistic Realism*, εισαγωγή Czeslaw Milosz, Pantheon Books, New York 1960 | Robert Hornsby, *The Soviet Sixties*, ό.π., σ. 341-352. Για την αντίδραση της *ΕΤ* βλ. «Η πνευματική ελευθερία είναι αυτονόητο δικαίωμα» (Διαμαρτυρία Ελλήνων Διανοομένων για την καταδίκη των Σοβιετικών Συγγραφέων), *Επιθεώρηση Τέχνης* 133-134 (Γενάρης-Φλεβάρης 1966), σ. 36-38 και Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β', ό.π., σ. 1293-1295.

πολιτικών δυνάμεων. Η ροπή προς αντικοινοβουλευτικές λύσεις είχε προς το παρόν αποτραπεί, αλλά παρέμενε εκκρεμής και, τελικά, οδήγησε στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967.⁸⁸

Ο αποπροσανατολισμός της Αριστεράς μετά την 8η Ολομέλεια και η ανακύκλωση της συζήτησης γύρω από το οργανωτικό πρόβλημα οδήγησαν σε αναμφισβήτητη υποτίμηση της κρίσιμης πολιτικής κατάστασης, ενώ η 10η Ολομέλεια, εδραιώνοντας τον δυϊσμό, υπονόμεισε κάθε δυνατότητα να αντιμετωπιστεί συλλογικά ο κίνδυνος του πραξικοπήματος. Μετά την επιβολή της δικτατορίας, η επικοινωνία ανάμεσα στο ΠΓ και το κλιμάκιο της ΚΕ που βρίσκεται στο εσωτερικό καθίσταται αδύνατη. Η διάθεση για συνεργασία θα επικρατήσει προσωρινά και θα επιβληθεί στο κλίμα οξύτητας και αδιαλλαξίας που είχαν παγιώσει οι εξελίξεις στην Αριστερά. Η 11η Ολομέλεια θα πραγματοποιηθεί τον Ιούνιο του 1967, απουσία του Κώστα Κολιγιάννη, και θα αποφασίσει ομόφωνα την οργάνωση αντίστασης στο πραξικόπημα.⁸⁹

Η σύμπνοια, ωστόσο, δεν θα διαρκέσει. Η 21η Απριλίου ανέκοψε προσωρινά αλλά όχι οριστικά τις διεργασίες που οδηγούσαν στη διάσπαση του κόμματος. Οι ριζοσπαστικές τάσεις που είχαν αναπτυχθεί στις τάξεις της ΕΔΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 αυτονομούνταν από τις κατευθυντήριες γραμμές του εκπατρισμένου ΚΚΕ, το οποίο καθήλωνε τον ελληνικό κομμουνισμό στην απόλυτη μονοφωνία. Τον Φεβρουάριο του 1968, η 12η Ολομέλεια καταδίκασε τις απόψεις των Πάνου Δημητρίου, Δημήτρη Παρτσαλίδη και Ζήση Ζωγράφου, ενώ οι κατηγορούμενοι διαχώρισαν επισήμως τη θέση τους από την ομάδα Κολιγιάννη και κατήγγειλαν την Ολομέλεια ως πραξικοπηματική μέσω του Ρ/Σ «Η Φωνή της Αλήθειας». Τη στάση τους ενέκριναν μέλη του Κλιμακίου Εσωτερικού και το κόμμα διασπάστηκε οριστικά:⁹⁰ ο εκδοτικός μηχανισμός του έπαψε να λειτουργεί, ο ελληνικός περιοδικός Τύπος της υπερορίας σταμάτησε να κυκλοφορεί, η λειτουργία

88 Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο*, ό.π., σ. 290.

89 Για την απόφαση της 11ης Ολομέλειας βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος δέκατος (1967-1974)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995 και Πάνος Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, τόμ. Α', ό.π., σ. 530-541.

90 Πάνος Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, τόμ. Β', ό.π., σ. 16-22, 162-178.

του Θεμέλιου διακόπηκε αμέσως μετά το πραξικόπημα, η *ΕΤ* κυκλοφόρησε το τελευταίο της τεύχος τον Φεβρουάριο του 1967 και ο επαναπατρισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων έμοιαζε να ματαιώνεται οριστικά.

Α΄ ΜΕΡΟΣ:

Το νέο μέτωπο στην υπερορία [1949-1954]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο εκδοτικός μηχανισμός και η διαμόρφωση του «ιδεολογικού μετώπου»

1.1 Οι νέες προσφυγικές κοινότητες

Τον Αύγουστο του 1949, η ήττα του ΔΣΕ ήταν αναμφισβήτητη και η ηγεσία του ΚΚΕ αγωνίστηκε για να διασώσει όσο το δυνατόν περισσότερες δυνάμεις του, ελπίζοντας να υπάρξει και επόμενη φάση στον αγώνα.⁹¹ Έτσι, άνοιξε επίσημα η αυλαία για υποχώρηση των ανταρτών προς τις όμορες χώρες. Αλβανία και Βουλγαρία απορρόφησαν τα δύο βασικά ρεύματα εξόδου, όπως διαμορφώθηκαν αφενός από την περιοχή Βίτσι-Γράμμου στα τέλη Αυγούστου του 1949 και αφετέρου από το Παγγαίο και την οροσειρά της Ροδόπης αμέσως μετά.⁹² Οι μαχητές του ΔΣΕ δεν προσπαθούσαν να ξεφύγουν μόνο από τα πυρά του Εθνικού Στρατού, αλλά και από τη σκληρή πραγματικότητα που τους επιφύλασσε το νομικό πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου.⁹³ Η φυγάδευσή τους ήταν μέτρο προφύλαξης των ιδίων αλλά

91 Οι μετεμφυλιακές επιδιώξεις του ΚΚΕ ήταν γεμάτες αντιφάσεις, καθώς, από τη μια πλευρά, υποστήριζε την πολιτική του μαζικού μετώπου, τη διεκδίκηση εκδημοκρατισμού και ειρήνευσης της χώρας και, από την άλλη, τη διατήρηση μικρών αντάρτικων ομάδων ως μέσο πίεσης. Η στρατηγική του δημοκρατικού μετώπου ήταν αδύνατο να συνυπάρξει με το σύνθημα «το όπλο παρά πόδα» και την εξαγγελία μιας επερχόμενης σοσιαλιστικής επανάστασης και προκαλούσε σύγχυση στα μέλη του κόμματος. Κατά την άποψη του Λυμπεράτου, το ίδιο το κόμμα προξενούσε παρανόηση της γραμμής του. Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ. 322.

92 Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “Νέες Πατρίδες”»: Η ελληνική διασπορά στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού», *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011, σ. 12.

93 Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “Νέες Πατρίδες”», ό.π., σ. 13. Για τον εκφυλισμό του συνταγματικού φιλελευθερισμού κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και τη διαμόρφωση του «παρασυντάγματος», βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 451-524. Για τη «λευκή τρομοκρατία» που επικράτησε μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, βλ. ενδεικτικά Ηλίας

και των στελεχών του κόμματος από τη «λευκή τρομοκρατία», τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις που προμήνυε. Πρόκειται για πρακτική που είχε ξεκινήσει νωρίτερα, καθώς οι πρώτοι διασωθέντες είχαν αποτελέσει πολύτιμο δυναμικό για τον ΔΣΕ, στην πρώτη φάση της ανάπτυξής του.⁹⁴ Υπολογίζεται πως το 1949 μετακινήθηκαν προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες 55.881 έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες.⁹⁵

Οι «παρτιζάνι γκρέκι», όπως τους χαρακτήριζαν τιμητικά στις χώρες υποδοχής, αποτέλεσαν διακριτή κοινότητα που, εμφορούμενη αρχικά από την κομματική αρχή «το όπλο παρά πόδα» και με το βλέμμα στραμμένο στην Ελλάδα, παρέμεινε στην υπερορία για δεκαετίες και οργάνωσε εκεί τη ζωή της, ανάλογα με τις συνθήκες διαμονής, εκπαίδευσης και εργασίας που διαμορφώθηκαν σε κάθε κράτος. Οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ενσωματώθηκαν στην πραγματικότητα των χωρών που τους φιλοξενούσαν, διατηρώντας ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με την πατρίδα. Συγκρότησαν αξιόλογες προσφυγικές κοινότητες στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης και μερίμνησαν για τη διάσωση της γλώσσας, των ηθών και εθίμων τους και για τη διατήρηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.⁹⁶

Πρόκειται για μια ιδιόμορφη περίπτωση προσφυγιάς που, κατά τη Βενετία Αποστολίδου, «όφειλε να βιωθεί ως άνοδος σε μια κοινωνική συνθήκη

Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 56, 60 και 64. Να σημειωθεί εδώ πως, παρά τη λήξη του Εμφυλίου το 1949, η νομοθεσία «έκτακτης ανάγκης» εφαρμόστηκε σκληρά τόσο από την κυβέρνηση Παπάγου όσο και από την ΕΡΕ. Αμφότερες υποστήριξαν διοικητικούς εκτοπισμούς και απολύσεις υπαλλήλων λόγω φρονημάτων, δημεύσεις περιουσιών και αφαίρεση της ιθαγένειας από τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που διέμεναν στις ΛΔ. Για την εφαρμογή του Γ΄ Ψηφίσματος, την υπερατλαντική εφαρμογή της αμερικανικής νομοθεσίας περί «κατασκοπείας» και τη θεωρία του διαρκούς εμφυλίου πολέμου, βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σ. 555-600 και Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 179-182.

94 Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση: Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 137.

95 Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “Νέες Πατρίδες”», ό.π., σ. 14 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 39. Γενικότερα, ο συνολικός αριθμός των πολιτικών προσφύγων υπολογίζεται σε 55.000-60.000. Στους πολιτικούς πρόσφυγες του Εμφυλίου συμπεριλαμβάνονται ηττημένοι μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ, πολιτικά στελέχη του ΚΚΕ, που είχε τεθεί εκτός νόμου, άμαχοι, κυρίως από τις πληγείσες επαρχίες της Δυτικής Μακεδονίας και άλλες περιοχές της βόρειας Ελλάδας, συγγενείς μαχητών, αιχμάλωτοι αξιωματικοί και στρατιώτες του Εθνικού Στρατού, καθώς και παιδιά που για διάφορους λόγους (οικειοθελώς ή μη) οδηγήθηκαν στις χώρες αυτές.

96 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΣΤ΄: «Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα», Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.-Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, Αθήνα 2000, σ. 15. Περισσότερα για το θέμα στο Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, ό.π.

ανθρωπινότερη, ασφαλέστερη και δικαιότερη».⁹⁷ Όπως κάθε διασπορική κοινότητα, οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες κινήθηκαν μεταξύ δύο ομάδων αναφοράς –της χώρας καταγωγής και των χωρών που τους υποδέχτηκαν– και διαμόρφωσαν την ταυτότητά τους μεταξύ δύο διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων. Η Αποστολίδου υποστηρίζει πως η ιδιαιτερότητα αυτής της εξορίας έγκειται στο γεγονός ότι συνδύαζε μια εμπειρία ήττας στην πατρίδα και μια εμπειρία νίκης στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης: τη ζωή στον κόσμο του υπαρκτού σοσιαλισμού. Αν σ’ αυτά προστεθούν και τα «διλήμματα αφοσίωσης»⁹⁸ με τα οποία οι πολιτικοί πρόσφυγες ήρθαν αντιμέτωποι κατά καιρούς, αντιλαμβανόμαστε πως αποτελούν μια ξεχωριστή περίπτωση, από πολλές απόψεις.

Η εθνική ταυτότητα –τουλάχιστον στην Ευρώπη– οικοδομείται στη βάση ενός κοινού παρελθόντος⁹⁹ και αντανακλάται στο σύνολο της πνευματικής παραγωγής. Όταν αυτή η ταυτότητα απειλείται, παρατηρείται έκρηξη της πολιτισμικής ζωής και η κουλτούρα γίνεται ζώσα αξία γύρω από την οποία συσπειρώνεται η κοινότητα.¹⁰⁰ Αξίζει να μελετηθούν τα στοιχεία του παρελθόντος που η κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων επιδίωξε να διατηρήσει στη μνήμη της, η κουλτούρα¹⁰¹ που

97 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ.18.

98 Σύμφωνα με τον Μιχάλη Δαμανάκη, πρόκειται για διλήμματα που τα μέλη μιας διασπορικής κοινότητας αντιμετωπίζουν σε περιόδους κρίσης μεταξύ των δύο κρατών (του κράτους προέλευσης και του κράτους υποδοχής) ή μεταξύ της παροικίας και της χώρας διαμονής. Εάν αναλογιστούμε ότι στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου το ελληνικό κράτος –όπως και όλη η Δύση– ήταν εχθρικά διακείμενο απέναντι σε κάθε Λαϊκή Δημοκρατία, και πολύ περισσότερο απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, και συνυπολογίσουμε τα γεγονότα του 1956, τις διασπάσεις που προκάλεσαν στις προσφυγικές κοινότητες, την Ουγγρική Επανάσταση, το πώς αντιμετωπίστηκαν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες της Ουγγαρίας από τους επαναστάτες, τις σχέσεις μεταξύ των πολιτικών προσφύγων της Ρουμανίας με τον παροικιακό ελληνισμό της χώρας κ.λπ., αντιλαμβανόμαστε πως τα μέλη αυτών των προσφυγικών κοινοτήτων πολλές φορές βρέθηκαν αντιμέτωπα με τέτοιου είδους διλήμματα. Για όλα αυτά βλ. Πόπη Πολέμη, «Στο μεταίχμιο δύο αντίστροφων προσφυγικών κυμάτων: Ρουμανία 1948», *Αρχειοτάξιο* 24 (Δεκέμβριος 2022), σ. 47-64 | Κώστας Τσίβος, «Υπερορία και κινητικότητα: Η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», *Αρχειοτάξιο* 24 (Δεκέμβριος 2022), σ. 65-78. Για τα «διλήμματα αφοσίωσης», βλ. Μιχάλης Δαμανάκης, «Κέντρο, διασπορά και εκπαίδευση», *Επιστήμη και Κοινωνία* 17-18 (2007), σ. 4 και για τη συγκρότηση εθνοπολιτιστικών ταυτοτήτων στη διασπορά γενικότερα, βλ. Μιχάλης Δαμανάκης, *Ταυτότητες και εκπαίδευση στη διασπορά*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

99 Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

100 Μίλαν Κούντερα, *Ο ακρωτηριασμός της Δύσης ή η τραγωδία της Κεντρικής Ευρώπης*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2022, σ. 53.

101 Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο «κουλτούρα» με τη διπλή σημασία που δίνει στην έννοια ο Raymond Williams: αρχικά, ο όρος μπορεί να σημαίνει «έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, είτε μεμονωμένων

επιχείρησε να διαμορφώσει στην προσπάθεια συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας που ταλαντευόταν ανάμεσα στη διαχείριση του τραυματικού παρελθόντος του Εμφυλίου, από τη μια πλευρά, και στην προσαρμογή σε ένα νέο ιδεολογικό και πολιτισμικό σύστημα, από την άλλη.¹⁰²

Οι πολιτικές διεργασίες που συντελέστηκαν στους κόλπους αυτού του τμήματος του ελληνισμού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το επίσημο ελληνικό κράτος αφενός προσδοκούσε την οριστική αποκοπή των πολιτικών προσφύγων από τον εθνικό κορμό, στερώντας τους την ελληνική ιθαγένεια· αφετέρου, συστατικό στοιχείο της πολιτικής του ΚΚΕ υπήρξε η καλλιέργεια του νόστου,¹⁰³ του πόθου της επιστροφής. Οι εκδόσεις του Εκδοτικού «Νέα Ελλάδα» – πολιτικές, ιστορικές και λογοτεχνικές– διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διατήρηση αυτού του πόθου, στη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης των πολιτικών προσφύγων αλλά και στην ενδυνάμωση της εθνικής τους ταυτότητας. Το ΚΚΕ και η Επιτροπή Διαφώτισης (ΕΔ), την οποία είχε υπό τον έλεγχό του, ανέλαβαν έναν ευρύτερο παιδευτικό ρόλο που αφορούσε την τεχνική κατάρτιση, την εκπαίδευση και τον «εκπολιτισμό» των ελλήνων πολιτικών προσφύγων.

Στον πολιτισμικό προσανατολισμό της κοινότητας η ΕΔ διέγραψε μια «εξαρτημένη πορεία», που την καθόριζαν η πρόσδεση στην πολιτιστική πολιτική της ΕΣΣΔ, από τη μια μεριά, και η προσήλωση στην έννοια του έθνους, από την άλλη. Η πολιτισμική πολιτική στην υπερορία –εάν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο εκ των υστέρων– ακολούθησε τελικά ένα παραδοσιακό μοντέλο, εννοιολογώντας εκ

ανθρώπων είτε μιας περιόδου είτε μιας ομάδας». Πρόκειται για έναν κοινωνικό ορισμό που «αναφέρεται σε διανοητικούς και αισθητικούς παράγοντες όπως η εξέλιξη της γραμματισμένης, των διακοπών, του αθλητισμού, των θρησκευτικών εορτών» που αντανάκλουν τις αξίες της τάξης/ομάδας. Πέραν τούτου, η κουλτούρα μπορεί να αναφέρεται και «στα έργα και τις πρακτικές της διανοητικής, και ειδικότερα καλλιτεχνικής, δραστηριότητας». Σύμφωνα με τον John Storey, σ' αυτή την περίπτωση η κουλτούρα γίνεται συνώνυμη με ό,τι οι στρουκτουραλιστές και μεταστρουκτουραλιστές αποκαλούν «σημαίνουσες πρακτικές»: τη λογοτεχνία, το μπαλέτο, την όπερα, τις καλές τέχνες κ.λπ. Για τον όρο κουλτούρα, βλ. Raymond Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, USA, Oxford University Press 1983, σ. 87-90 και John Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα: Εισαγωγή*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, Πλέθρον, Αθήνα 2015, σ. 16.

102 Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 234.

103 Το σύνθημα «το όπλο παρά πόδα» εγκαταλείφθηκε γρήγορα και, παρά τη διαρκή αίσθηση προσωρινότητας, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες οργάνωσαν τη ζωή τους στις ΛΔ.

νέου το εθνικό παρελθόν. Παρόλο που στην πρόσληψη της έννοιας του έθνους θα αφιερωθεί επόμενο κεφάλαιο, κρίνεται χρήσιμο να κάνουμε εδώ μια σύντομη αναφορά.

Η σχέση του σοσιαλισμού με την έννοια του έθνους και την εθνικιστική ιδεολογία αποτελεί ιστορικό θέμα του οποίου ο χειρισμός προκαλούσε πάντοτε αμηχανία. Οφείλουμε, όμως, να διαπιστώσουμε πως η παιδεία που προσφέρθηκε στους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες πρώτης και δεύτερης γενιάς είχε εθνικά χαρακτηριστικά. Είναι γεγονός πως οι μαρξιστές θεωρούσαν τον εθνικισμό και το εθνικό κράτος εσωγενή δημιουργήματα του ευρωπαϊκού καπιταλισμού· μορφές ψευδούς συνείδησης που προβάλλουν τη σημασία του εθνοτικού παρελθόντος σε βάρος της σοσιαλιστικής επανάστασης που προσέβλεπε σε ένα παγκόσμιο μέλλον.¹⁰⁴ Ο μαρξισμός, ως αντίρροπη δύναμη στον αστικό καπιταλισμό, διακατεχόταν πάντοτε από αμφιθυμία σε ό,τι αφορούσε την εθνική ιδέα και προωθούσε το διεθνιστικό και αταξικό συνανήκειν των «εργατών που δεν έχουν πατρίδα».¹⁰⁵ Όταν μια «κοινότητα οικειότητας» δεν δημιουργείται στη βάση του έθνους, αλλά της συμμετοχής σε έναν Εμφύλιο του οποίου το τέλος υπήρξε τραγικό, τα πράγματα περιπλέκονται. Έτσι, ακόμη και στις κοινότητες της προσφυγιάς, θα δούμε πως το έθνος ως σύγχρονη αφαίρεση παραμένει το «νέο κοινοτικό ιδεώδες που απαλείφει τις αντιθέσεις» και αποβλέπει στη διαμόρφωση μιας νέας και επίκαιρης συλλογικής συνείδησης.¹⁰⁶ Όπως σημειώνει ο Παντελής Λέκκας, οι εθνικές αξίες αποτελούν αναγκαίους όρους δικαίωσης της πολιτικής πράξης, όποιοι κι αν είναι οι επιμέρους στόχοι της.¹⁰⁷ πράγμα που ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για τις πολιτικές πρακτικές στην υπερорία.

104 Για τη σχέση της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής ιδεολογίας με το έθνος γράφονται αρκετά, ακόμη και πριν από τη Ρωσική Επανάσταση. Βλ. ενδεικτικά Ι.Β. Στάλιν, «Ο Μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα», *Άπαντα*, τόμ. 2 (1907-1913), Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ 1952, σ. 327-455.

105 Νίκος Αλιβιζάτος, «“Έθνος” κατά “λαού” μετά το 1940», εισήγηση στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2001, σ. 83-84.

106 Παντελής Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο: Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 50 και 59.

107 Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011, σ. 2.

Η κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων αποτελεί έναν «αυτοτελή φορέα ελληνικότητας», που διαμορφώνει την ταυτότητά του τόσο στη βάση του «εμείς» όσο και (της άρνησης) «των Άλλων»¹⁰⁸ και παρουσιάζει πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τα μέλη της κοινότητας αναγνωρίζουν μια κοινή «μητέρα-πατρίδα» –τη Σοβιετική Ένωση–, ένα κοινό ηρωικό παρελθόν –το έπος της Εθνικής Αντίστασης και τον δεύτερο ένοπλο αγώνα– και κοινές πολιτισμικές αναφορές – μια εθνική κουλτούρα που αναβίωσε με νέο τρόπο τον λαϊκό πολιτισμό. Επιπλέον, η πίστη στο Κόμμα αποτελούσε κυρίαρχη πραγματικότητα, στους κόλπους της οποίας εκτυλισσόταν η συλλογική ζωή. Στη βάση αυτής της πίστης η κοινότητα επιτρέπει, απαγορεύει, επιβραβεύει και τιμωρεί.¹⁰⁹

Στην εθνική κουλτούρα που διαμορφώνεται στην προσφυγιά η λογοτεχνία αποτελεί μείζον πολιτισμικό σύστημα που αλληλεπιδρά με θεσμούς όπως η εκπαίδευση και ο Τύπος. Ανέκαθεν, η δημιουργία λογοτεχνικού κανόνα σήμαινε για τα υποκείμενα που τον εισηγούνταν τη δημιουργία πατρίδας. «Καθώς τα προτάγματα της ιδεολογίας του ελληνισμού άλλαζαν ανάλογα με τις πολιτικές επιδιώξεις του κράτους, έπρεπε να αλλάζει και η εννοιολόγηση του έθνους και της εθνικής ταυτότητας. Η λογοτεχνία υπήρξε ο δίαυλος αυτής της αλλαγής, αφού η αλλαγή του λογοτεχνικού κανόνα σήμαινε την αλλαγή στον τρόπο αναπαράστασης του έθνους», γράφει η Άννα Τζούμα.¹¹⁰ Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο κανόνας που διαμορφώνεται στην υπερρορία επιχειρεί να τονώσει «τη συλλογική ανάγκη για αγώνα, την ανάγκη δηλαδή ενός κοινωνικού σώματος να συγκροτήσει το οπλοστάσιό του για να αντιμετωπίσει τους θεωρούμενους αντιπάλους του και να πετύχει τις επιδιώξεις του».¹¹¹

Με άλλα λόγια, η ΕΔ ενθαρρύνει τους πολιτικούς πρόσφυγες να γράψουν τη λογοτεχνία που θα δικαιώσει πρώτα πρώτα τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα

108 Δημήτριος Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και ελληνικότητα: Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας» στο Δ.Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός, ελληνικότητα*, ό.π., σ. 15-25: 25.

109 Παντελής Ε. Λέκκας, *Εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σ. 28.

110 Άννα Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας: Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνους*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 97.

111 Βενετία Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της “εθνικής λογοτεχνίας”» στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός* (Επιστημονικό Συμπόσιο, 21-22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 15-39: 27.

τους –και αυτός μέχρι τα γεγονότα του 1956 και τις αποφάσεις της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας περιλαμβάνει και την εμφύλια σύγκρουση– και έπειτα το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα. Παράλληλα, κατοχυρώνει μια παράδοση που θα δώσει εθνική φυσιογνωμία στη νέα πατρίδα, μια ελληνική Λαϊκή Δημοκρατία. Άλλωστε, «πατρίδα δεν είναι μόνο η βουβή φυσική γεωγραφία. Είναι ο χώρος στον οποίο αποδίδεται μια προσωπικότητα, ένα ήθος, μια εσωτερική ζωή». ¹¹² Ήταν ένας τρόπος να δικαιωθούν πραγματικότητες που μεταπολεμικά χαρακτηρίστηκαν αντεθνικές, να αποδειχτεί πως ο ταξικός προσδιορισμός δεν είναι διασπαστικός και δεν υπονομεύει το έθνος.

Ενώ στην υπερορία η εξόριστη Αριστερά προσπαθούσε να αποδείξει πως είναι εθνική, οι συντηρητικές κυβερνήσεις του ελληνικού κράτους διαιρούσαν τη χώρα σε εθνικόφρονες και προδότες και επικεντρώνονταν στην εξόντωση των αντιπάλων τους, καταστρώνοντας το δικό τους πρόγραμμα προπαγάνδας και πολιτικής πειθάρχησης. Η πολιτισμική ζωή έφερε έντονο το αποτύπωμα της αυταρχικής επιβολής μιας επίσημης εθνικής κουλτούρας και για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν υπήρχε πρόσφορο έδαφος ώστε να συγκροτηθεί μια αυτόνομη, δημοκρατική πολιτισμική πολιτική. ¹¹³ Το κλίμα της εποχής ευνόησε τη δημιουργία ενός σώματος κειμένων με εμφανή ιστορικά συμφραζόμενα. Πέρα από τα πεζογραφήματα που πραγματεύτηκαν την πραγματικότητα της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου, κατά την εικοσαετία 1945-1965 γράφτηκαν μυθιστορήματα που, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, «αναδομούν την ιστορία της αιγαιοπελαγίτικης τύχης του εν διωγμώ ελληνισμού». ¹¹⁴ Και στις δύο περιπτώσεις, το λογοτεχνικό βιβλίο δεν αντιμετωπίστηκε ως εμπορικό προϊόν, αλλά ως πολιτιστικό και προπαγανδιστικό αγαθό που μπορούσε να υπηρετήσει σκοπούς πολιτιστικής διπλωματίας στο διεθνές ψυχροπολεμικό περιβάλλον. Οι τομείς της βιβλιολογικής δραστηριότητας –

112 Άννα Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας*, ό.π., σ. 63.

113 Βλ. σχετικά το κεφάλαιο «1950: Η δημόσια κουλτούρα στα “πέτρινα χρόνια”», στο Μυρσίνη Ζορμπά, *Πολιτική του πολιτισμού: Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*, Πατάκης, Αθήνα 2014, σ. 221-257.

114 Πρόκειται για παρατήρηση της Άννας Τζούμα που αναφέρεται στα μυθιστορήματα *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη, *Το χρονικό μιας πολιτείας* του Παντελή Πρεβελάκη, *Οι Τελευταίοι Γαληνότατοι* και *Ο κύριός μου Αλκιβιάδης* του Άγγελου Βλάχου, *Η αίθουσα του θρόνου* και *Οι Πανθέοι* του Τάσου Αθανασιάδη. Βλ. Άννα Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας*, ό.π., σ. 108.

εκπαίδευση, αλφαριθμητισμός, βιβλιοθήκες και λέσχες– επιστρατεύτηκαν εκατέρωθεν και η εκδοτική δραστηριότητα αποτέλεσε απαραίτητο συμπλήρωμα ενός πολιτισμικού συστήματος,¹¹⁵ ενώ το ψυχροπολεμικό κλίμα διατηρήθηκε και στην αρθρογραφία της εποχής.

Μια αναλυτική συγκριτική περιγραφή της πολιτισμικής πολιτικής στην Ελλάδα και στην υπερορία θα απαιτούσε άλλου είδους θεωρητική και εμπειρική έρευνα, που ξεπερνά τα όρια αυτής της εργασίας. Από όσα αναφέρθηκαν ως εδώ, ωστόσο, γίνεται σαφές πως «οι μηχανισμοί προπαγάνδας, λογοκρισίας, ο λαϊκισμός και η κοινωνική μηχανική, υποδηλώνουν την επιβολή της πολιτικής και την από μέρους της ισχυρή απόπειρα εργαλειοποίησης της κουλτούρας»¹¹⁶ τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, όπου οι εκπαιδευτικοί θεσμοί και η πολιτιστική βιομηχανία ανέλαβαν να τροφοδοτήσουν το αίσθημα του ανήκειν. Σ' αυτή την πολιτική και πολιτιστική σύγκρουση, η αριστερή προοδευτική διανόηση ήταν φυσικό να αναπτύξει μηχανισμούς άμυνας που την ώθησαν να καταφύγει στις απολυτότητες της ζτανοφικής ιδεολογίας. Η Αριστερά διαμόρφωνε το δικό της εθνικό αφήγημα, που μετεωριζόταν ανάμεσα σε αντικαπιταλιστικές και αντιιμπεριαλιστικές στοχεύσεις αφενός και στην ενίσχυση της ελληνικότητας αφετέρου.¹¹⁷ Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

1.2 Από το Μπούλκες στη «Νέα Ελλάδα»

Η πρώτη ομάδα ελλήνων πολιτικών προσφύγων είχε εγκατασταθεί στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας το καλοκαίρι του 1945. Από τους πρώτους μήνες της εγκατάστασής της στήθηκε εκδοτικός μηχανισμός υπό την εποπτεία της ΕΔ της εκεί Κομματικής Οργάνωσης (ΚΟ), ο οποίος ανέπτυξε μεταφραστικό έργο, ανέλαβε την έκδοση σχολικών εγχειριδίων, καθώς και της εφημερίδας *Η φωνή του Μπούλκες*.

115 Μυρσίνη Ζορμπά, «Η κρατική πολιτική βιβλίου με ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της Ελλάδας από το 1975 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992, σ. 26.

116 Μυρσίνη Ζορμπά, *Πολιτική του πολιτισμού*, ό.π., σ. 21

117 Μυρσίνη Ζορμπά, *Πολιτική του πολιτισμού*, ό.π., σ. 253.

Με το λογότυπο «Ελεύθερη Ελλάδα», από τα πιεστήρια του Μπούλκες ειδικότερα προέρχονταν: κομματικές εκδόσεις, στρατιωτικά εγχειρίδια, πολιτικά και σχολικά βοηθήματα, πρωτότυπα πεζογραφήματα από τον ένοπλο αγώνα –όπως η *Μουργκάνα* του Δημήτρη Χατζή–, αλλά και διηγήματα συγγραφέων από τη Σοβιετική Ένωση –επίσης εμπνευσμένα από τον πόλεμο– που μεταφράζονταν πυρετωδώς από τα ρωσικά ή τα γαλλικά, με σκοπό να εμφυσήσουν θάρρος και αυταπάρνηση στους μαχητές του ΔΣΕ. Η οδηγία του κόμματος ήταν «να προσεχτούν ιδιαίτερα τα έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας».¹¹⁸

Τυπογραφεία λειτούργησαν και αλλού. Τόσο στο κλιμάκιο του Γράμμου και στο Γενικό Αρχηγείο όσο και στο κλιμάκιο της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ), που είχε την έδρα της στο Βουκουρέστι, τυπώνονταν δεκάδες έγγραφα, περιοδικός Τύπος και εφημερίδες. Το καλοκαίρι του 1948, μετά την οριστική ρήξη στις σχέσεις του Τίτο με την Κομινφόρμ,¹¹⁹ η έδρα του τυπογραφείου μεταφέρθηκε από το Μπούλκες στο Βουκουρέστι, μαζί με το κλιμάκιο του Βελιγραδίου, τον ραδιοφωνικό σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα»¹²⁰ και το μεταφραστικό συνεργείο της Βουδαπέστης. Το νέο τυπογραφείο λειτούργησε κανονικά από τις αρχές του 1949, ενώ –πέρα από έδρα της Κομινφόρμ– το Βουκουρέστι θα αποτελέσει και τη νέα έδρα της ηγεσίας του ΚΚΕ μετά την ήττα στον Εμφύλιο.

118 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 33 και Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 371.

119 Η 4η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, που συνήλθε το 1948, κατηγόρησε το Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας για απομάκρυνση από τον μαρξισμό-λενινισμό και τα βασικά προβλήματα του ταξικού αγώνα, έλλειψη εσωκομματικής δημοκρατίας, κριτικής και αυτοκριτικής, καλλιέργεια «αστικού εθνικισμού» που απειλεί το λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς. Βλ. σχετικά *Σαράντα χρόνια ΚΚΕ 1918-1958: Επιλογή ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958, σ. 566-567.

120 Για τον ραδιοφωνικό σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα», βλ. Βάσω Ψιμούλη, «Ελεύθερη Ελλάδα», «*Η φωνή της αλήθειας*»: *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

Στη μεταφορά του τυπογραφείου σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι Αιγυπτιώτες Λάμπης Ράππας¹²¹ και Γιώργης Δήμου.¹²² Ο Πέτρος Ρούσος, υπουργός Εξωτερικών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, «όρισε τα καθήκοντα και έθεσε τις προτεραιότητες», ενώ η Έλλη Αλεξίου και ο Γιώργος Αθανασιάδης ανέλαβαν να ξεκινήσουν την έκδοση νέων σχολικών εγχειριδίων με την αρωγή της Επιτροπής Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ), που είχε συγκροτηθεί ήδη από τον Μάιο του 1948 και έδρευε στη Βουδαπέστη.¹²³

Τα βιβλία που τυπώνονται στο Βουκουρέστι φέρουν το λογότυπο «Εκδοτικό “Νέα Ελλάδα”», από το τέλος του 1949 μέχρι και τον Οκτώβριο του 1954. Επικεφαλής του Εκδοτικού ήταν ο Κώστας Καραγιώργης, μέχρι τη σύλληψή του μετά την 7η Ολομέλεια το 1950,¹²⁴ και τον διαδέχτηκαν οι Βάσος Γεωργίου, Λάμπης Ράππας και Χρήστος Κοσμίδης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τόσο το δηλωτικό όνομα του Εκδοτικού όσο και το περιεχόμενο της εκδοτικής παραγωγής. Στο όνομά του είναι φανερό η πρόθεση να αποτυπωθεί το όραμα που είχαν οι έλληνες πολιτικοί

121 Ο Λάμπης Ράππας ασχολήθηκε με το βιβλίο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Καταγόταν από τον Πόρο της Τροιζηνίας, αλλά το 1936 εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στην Αίγυπτο, όπου έζησε μέχρι το 1942. Σπούδασε στην Αμπέτιο Σχολή Καΐρου, εντάχθηκε στις ελληνικές αριστερές οργανώσεις «Αντιφασιστική Οργάνωση» και «Ειρηνιστική Ένωση» και συμμετείχε στο κίνημα αντίστασης της Μέσης Ανατολής. Το 1945 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και ανέλαβε τη διοικητική και τεχνική διεύθυνση των εκδόσεων του ΚΚΕ «Νέα Βιβλία». Συνελήφθη και εξορίστηκε το 1947 στην Ικαρία, ενώ το 1948 κατέφυγε στο Βουκουρέστι, όπου ανέλαβε τη διεύθυνση του Εκδοτικού «Νέα Ελλάδα». Το 1964 επαναπατρίστηκε και εργάστηκε στις εκδόσεις Θεμέλιο. Μετά από σύντομη διαμονή στο Παρίσι, επέστρεψε στην Ελλάδα, δημιούργησε τις εκδόσεις Ράππα και συνεργάστηκε με τις εκδόσεις Κέδρος. Σύντομο βιογραφικό του σημείωμα υπάρχει στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 29.9.2004.

122 Ο Γιώργης Δήμου γεννήθηκε στο Κάιρο, φοίτησε επίσης στην Αμπέτιο Σχολή Καΐρου και ασχολήθηκε με τη χαρακτική. Έγινε δεκτός με υποτροφία στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, υπήρξε μαθητής του Κωνσταντίνου Παρθένη και συνεργάστηκε με πολλά αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου. Συμμετείχε ενεργά στο ΕΑΜ, εντάχθηκε στον ΔΣΕ και το 1948 κατέφυγε αρχικά στην Ουγγαρία και κατόπιν στη Ρουμανία, όπου και έζησε έως το 1965. Επαναπατρίστηκε μετά από ενέργειες του Χρήστου Καπράλου. Για τη ζωή του Γιώργη Δήμου, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Ο ζωγράφος-χαρακτής Γιώργης Δήμου», *Αρχειοτάξιο* 4 (Μάιος 2002), σ. 61-64.

123 Για τα σχολικά εγχειρίδια του Εκδοτικού και την εκπαίδευση των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, βλ. Μαρία Μποντίλα, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν»: *Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

124 Για την προσωπικότητα και την οδυνηρή περιπέτεια του Κώστα Καραγιώργη, βλ. Μαρία Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου, *Μαρία Καραγιώργη: Το όνειρο δεν έσβησε...*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2013 | Κατερίνα Κουτσοπούλου, «Ο ελληνικός εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010 και Λευτέρης Μαυροειδής, *Φάκελος Καραγιώργη: Οι ανακρίσεις, το μαρτύριο, το τέλος*, Φυτράκης, Αθήνα 1990.

πρόσφυγες και η ηγεσία του ΚΚΕ για μια «Νέα Ελλάδα», που εμφορείται από τις αρχές της ισότητας, του διαλεκτικού υλισμού και του μαρξισμού-λενινισμού. Τον Νοέμβριο του 1950, ο Πέτρος Ρούσος αναφέρει:

Το πλάνο του εκδοτικού διέπεται από την εφαρμογή της γενικής γραμμής του κόμματος – ανάπτυξη του παλλαϊκού αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας που για τον τομέα των εκδόσεων σημαίνει έκδοση έργων που να βοηθούν στην ανάπτυξη του μαρξιστικού-λενινιστικού ιδεολογικού-πολιτικού επιπέδου των μελών μας και των αγωνιστών γενικά, στη δημιουργία πολιτικά και θεωρητικά καταρτισμένων στελεχών του αγώνα στην Ελλάδα και δραστήριων και πολιτισμένων αγωνιστών της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στο εξωτερικό.¹²⁵

Σε ό,τι αφορά την παραγωγή, ο κατάλογος των εκδόσεων, όπως έχει διασωθεί στο Αρχείο της ΕΔ του ΚΚΕ, μαρτυρά πως τα βιβλία κατανέμονται σε διάφορες κατηγορίες, που συνοψίζονται ως εξής:

- Κλασικοί του Μαρξισμού-Λενινισμού»: Άπαντα των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, Στάλιν και μια επιτομή της ιστορίας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ).
- «Κομμουνιστικά και εργατικά κόμματα»: εκθέσεις δράσης του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), καταστατικό του Κομμουνιστικού Κόμματος Μπολσεβίκων, αποφάσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ, βιβλία αφιερωμένα στα Κομμουνιστικά Κόμματα της Αλβανίας, της Βουλγαρίας, της Γερμανίας και της Κίνας.
- «Βιβλιοθήκη μαρξισμού-λενινισμού»: βιβλία για τον διαλεκτικό και ιστορικό υλισμό και τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό.
- «Βιογραφίες»: βιογραφίες των Στάλιν, Λένιν, Ντιμιτρόφ και άλλων ηγετικών φυσιογνωμιών του κομμουνισμού.
- «Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ»: λόγοι και αποφάσεις από τις ολομέλειες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, έργα του Νίκου Ζαχαριάδη, του Βασίλη Μπαρτζιώτα, περιοδικό *Το φροντιστήριο του αγωνιστή*.
- «Κοινωνικοπολιτικά-φιλοσοφικά»: μεγάλα έργα του κομμουνισμού για την Κίνα, τη ΛΔ της Ρουμανίας, την Αλβανία, τη λειτουργία των κολχόζ, συγκριτικές μελέτες (Αλβανία-Ελλάδα, Βουλγαρία-Ελλάδα).
- «Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη» (σειρά): ολιγοσέλιδες εκδόσεις για τον αγώνα του λαού της Κορέας, την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, την αγροτική

125 «Πλάνο του Εκδοτικού για το 1950», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/13.

μεταρρύθμιση στην Κίνα, την ιστορία της Οκτωβριανής Επανάστασης, την ιστορία του ΚΚΕ, την ιστορία του ΚΚΣΕ, τα καθήκοντα διαφόρων σοσιαλιστικών κομμάτων, τη βιομηχανική βάση του κομμουνισμού και την ανάπτυξη της βιομηχανίας στις σοσιαλιστικές χώρες.

- «Ιστορικά»: η ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου, ο ρόλος της Ρωσίας στην Επανάσταση του 1821, τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, το *Μεσολόγγι* του Δημήτρη Φωτιάδη κ.ά.
- «Λογοτεχνικά».
- «Ντοκουμέντα»: ντοκουμέντα για τη δράση των Αμερικανών στην Κορέα, κείμενα για τη δίκη του Νίκου Μπελογιάννη, μαρτυρίες για τον Άη Στράτη.
- «Εκλαϊκευτική Βιβλιοθήκη» (σειρά): βιβλία για την καταγωγή και την εξέλιξη του ανθρώπου, τη δημιουργία του σύμπαντος, το νερό, τους πλανήτες.
- «Συνδικαλιστικά»: πρακτικά του 3ου Παγκοσμίου Συνεδρίου Συνδικάτων.
- «Βιβλιοθήκη του ΑΚΕ»: αποφάσεις ολομελειών, ιστορική μελέτη για την εξέγερση στο Κιλελέρ, η λύση του αγροτικού προβλήματος στη Ρουμανία, η λειτουργία των κολχόζ στην ΕΣΣΔ.
- «Εκδόσεις στα μακεδονικά»: περιλαμβάνουν τις σειρές «Κλασικοί του Μαρξισμού», «Πολιτική Φιλολογία», «Βιογραφίες», «Ιστορικά», «Λογοτεχνικά», «Σχολικά» και «Επιστημονικά-Εκλαϊκευτικά».
- «Η βιβλιοθήκη της ΠΛΕΓ» (σειρά): βιβλία για τους αγώνες των γυναικών, για αγωνίστριες όπως η Ηλέκτρα Αποστόλου, για τη μάνα, για το παιδί, για την παιδική κουζίνα, το νοικοκυριό, την οργάνωση των βρεφικών και παιδικών σταθμών.
- «Η βιβλιοθήκη της ΕΠΟΝ»: βιβλία για τα παγκόσμια φεστιβάλ νεολαίας, την ΕΠΟΝ και τους επονίτες, τη νεολαία της Κορέας, κείμενα του Λένιν και του Στάλιν για τη νεολαία.
- «Η βιβλιοθήκη της ΕΒΟΠ»: αναγνωστικά για το δημοτικό, αλφαβητάρια, βιβλία αριθμητικής και γραμματικής, βοηθήματα για νηπιαγωγούς, βιβλία για τα παιδικά χρόνια του Λένιν.
- «Βιβλιοθήκη της Επιτροπής Ειρήνης των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα» (σειρά): λόγοι και αποφάσεις από τα Παγκόσμια Συνέδρια Ειρήνης.
- «Περιοδικά»: *Voix de la Grèce*, *Αετόπουλα*, *Μακεντόντσε*, *Ήλιντεν*.
- «Λεξικά-Μέθοδες»: μέθοδοι για τη διδασκαλία της ρωσικής και της ρουμανικής γλώσσας.
- «Εκδόσεις σε ξένες γλώσσες»: βιβλία στη γαλλική γλώσσα, που κυκλοφόρησαν για την οργάνωση της προπαγάνδας στο εξωτερικό.¹²⁶

Προτεραιότητα του εκδοτικού μηχανισμού ήταν κατ' αρχάς να κυκλοφορήσουν μεταξύ των ελλήνων πολιτικών προσφύγων κλασικά βιβλία του μαρξισμού-λενινισμού. Το τιράζ εδώ διαμορφωνόταν στα 5.000 αντίτυπα. Οφείλουμε να έχουμε υπόψη μας πως τα ηγετικά στελέχη του κόμματος είχαν σπουδάσει κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε κομματικές σχολές της Τρίτης Διεθνούς στη Μόσχα, όπου διδάσκονταν τη σταλινική εκδοχή του μαρξισμού.¹²⁷ Επομένως, ήταν θεωρητικώς καταρτισμένα. Δεν ίσχυε το ίδιο, ωστόσο, για το κατώτερο στελεχειακό δυναμικό και τα νεότερα μέλη του κόμματος – μαχητές του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ που είχαν αποκτήσει το κομματικό τους βιβλιάριο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940. Επρόκειτο για ολιγογράμματος αγρότες, η πολιτική κατάρτιση των οποίων ήταν στοιχειώδης. Οι περισσότεροι είχαν επιφανειακή ιδεολογική συγκρότηση, από τα μαθήματα που διδάσκονταν σε φυλακές ή εξορίες.

Στόχος του εκδοτικού μηχανισμού ήταν να διαβάσουν οι πολιτικοί πρόσφυγες κείμενα των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν και Στάλιν, να ενδυναμωθούν ιδεολογικά και να μορφωθούν μέσα από την επαφή με τη λογοτεχνία και την ιστορία. Τα λογοτεχνικά και ιστορικά βιβλία τυπώνονταν σε λιγότερα αντίτυπα. Ανάλογα με τον συγγραφέα και το περιεχόμενο, το τιράζ κυμαινόταν από 1.500 έως 4.500 αντίτυπα, τα περισσότερα από τα οποία στέλνονταν στην κοινότητα πολιτικών προσφύγων της ΕΣΣΔ, που ήταν η πολυπληθέστερη.¹²⁸ Η διανομή των βιβλίων συνοδευόταν από ειδικά επιμορφωτικά προγράμματα, όπου τα μέλη του κόμματος διδάσκονταν την ιστορία του ΚΚΣΕ και επίσης ανέλυαν και συζητούσαν κομματικές αποφάσεις και εισηγήσεις.

Να σημειώσουμε, τέλος, πως, για την ενημέρωση και την κατάρτιση των απανταχού ελλήνων κομμουνιστών, κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1949 ο *Νέος Κόσμος* (ΝΚ). Πρόκειται για δεκαπενθήμερη αρχικά έκδοση, που συγκέντρωνε «επιλογή άρθρων από τον παγκόσμιο δημοκρατικό Τύπο». Από τον Φεβρουάριο του 1950 η έκδοση έγινε μηνιαίο περιοδικό, που κυκλοφορούσε στις κοινότητες των πολιτικών προσφύγων ως θεωρητικό όργανο του κόμματος. Πέρα από άρθρα

127 Βλ. σχετικά Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός κομμουνισμός: Μια διεθνική ιστορία (1912-1974)*, Αντίποδες, Αθήνα 2024, σ. 231-247.

128 Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, Κουκκίδα, Αθήνα 2001, σ. 45-46.

σχετικά με θεωρητικά και πολιτικά ζητήματα που απασχολούσαν το ΚΚΕ και τα αδελφά κόμματα, συχνά στις σελίδες του δημοσιεύονταν λογοτεχνικές κριτικές. «Θεωρώντας τον *Νέο Κόσμο* ως τον επίσημο έντυπο φορέα του κομματικού λόγου της περιόδου, οι συμμετέχοντες στην ύλη του περιοδικού προσομοιάζουν σε κύτταρα του σώματος του συλλογικού διανοούμενου», σημειώνει ο Κωνσταντίνος Τζιάρας.¹²⁹ Για τις ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού, εκδίδονταν επίσης οι εφημερίδες *Αγωνιστής* στην Τσεχοσλοβακία, *Δημοκράτης* στην Πολωνία, *Λαϊκός Αγώνας* στην Ουγγαρία, *Λευτεριά* στη Βουλγαρία, *Νέα Ζωή* στη Ρουμανία και *Προς τη Νίκη* στην Τασκένδη.¹³⁰

1.3 Η Επιτροπή Διαφώτισης και ο Λογοτεχνικός Κύκλος

Ενώ το Εκδοτικό λειτουργούσε ήδη από το τέλος του 1949, η ΕΔ του κόμματος οργάνωσε τη δράση της δύο χρόνια αργότερα. Τον Οκτώβριο του 1951, ο Δημήτρης Βλαντάς¹³¹ ανακοίνωσε στον Βάσο Γεωργίου ότι «με απόφαση του ΠΓ συγκροτήθηκε επιτροπή διαφώτισης, που θα συντόνιζε, θα συστηματοποιούσε και θα έλεγχε όλη την εκδοτική προπαγανδιστική και διαφωτιστική εργασία του κόμματος. Ότι την επιτροπή αυτή και το περιοδικό *Νέος Κόσμος* –που θα έχει αυτοτελή σύνταξη– θα τα καθοδηγούσε ο ίδιος [ο Βλαντάς]».¹³²

129 Κωνσταντίνος Τζιάρας, *Ελληνικός κομμουνιστικός προσφυγικός Τύπος στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέος Κόσμος» 1949-1974*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2007.

130 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 40.

131 Ο Δημήτρης Βλαντάς υπήρξε ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ και του ΔΣΕ. Έζησε ως πολιτικός πρόσφυγας στο Βουκουρέστι, αλλά μετά την 6η Ολομέλεια διαγράφηκε από το κόμμα και εξορίστηκε από τους συντρόφους του στο Ρόμαν της Ρουμανίας. Έζησε εξόριστος έως το 1967, οπότε κατόρθωσε να καταφύγει στη Γαλλία. Επαναπατρίστηκε το 1975. Για την «Υπόθεση Δημήτρη Βλαντά», βλ. Στράτος Δορδανάς, Βάιος Καλογρηάς και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Μεταξύ αφοσίωσης και καχυποψίας: Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες και οι κρατικές υπηρεσίες ασφαλείας στις λαϊκές δημοκρατίες (1945-1989)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2024, σ. 150-152. Για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που, μετά το 1956, εξορίστηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες, βλ. Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2022, σ. 260-279.

132 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 56.

Λίγους μήνες πριν από τη συγκρότηση της ΕΔ, το καλοκαίρι του 1951, ο Πέτρος Ρούσος είχε εισηγηθεί την έκδοση λογοτεχνικού περιοδικού, για να «βοηθήσει γενικότερα στο ιδεολογικό ανέβασμα των ανθρώπων», κάτι που αναδεικνύει τους σκοπούς που όφειλε να υπηρετήσει η τέχνη στις ΛΔ και την πρόθεση του κόμματος να αποκτήσει νέα «στελέχη» στο καλλιτεχνικό πεδίο. Το περιοδικό θα ήταν διαφωτιστικό και ψυχαγωγικό, μαχητικό όργανο στα ζητήματα του πολιτισμού, και ειδικά της λογοτεχνίας, προσαρμοσμένο στις ανάγκες των πολιτικών προσφύγων. Ο Ρούσος σημειώνει:

Βασική του κατεύθυνση θα έχει την αγωγή των ανθρώπων μας, με βάση το σοσιαλιστικό ρεαλισμό στην τέχνη, την ανάπτυξη της λογοτεχνίας μας, την εκλαΐκευση της σοβιετικής λογοτεχνίας και της λογοτεχνίας των ΛΔ., το κριτικό παρουσίασμα της προοδευτικής λογοτεχνικής μας κληρονομιάς, την ανάπτυξη της φιλολογικής κριτικής, τη δημιουργία νέων στελεχών της τέχνης.¹³³

Καταλήγοντας, εφιστά την προσοχή στο ότι πρέπει από την αρχή να εξασφαλιστεί ο κομματικός έλεγχος και να αποφευχθεί η «διανοουμενίστικη αναρχία». ¹³⁴ Η πρόταση δεν υλοποιήθηκε, αλλά ίσως να αποτέλεσε προσχέδιο για την οργάνωση του λογοτεχνικού τμήματος της ΕΔ.

Η ΕΔ συγκροτήθηκε τον Νοέμβριο του 1951 και αποτέλεσε βοηθητικό όργανο της ΚΕ του ΚΚΕ σε ζητήματα «ιδεολογικού μετώπου». Στελεχώθηκε αρχικά από τους Δημήτρη Βλαντά, Πέτρο Ρούσο, Λεωνίδα Στρίγκο, Τάσο Γουσιόπουλο (Μάκης), Γιώργο Αγγουράκη (Ψηλορείτης), Στρατή Σάκη, Κώστα Τριανταφύλλου, Φώκο Βέττα και Λάμπη Ράππα,¹³⁵ ενώ, για τον καλύτερο καταμερισμό των εργασιών, το έργο της ανατέθηκε σε επιμέρους τμήματα: το τμήμα «Φροντιστηρίου Αγωνιστή», τη

133 Επιστολή του Πέτρου Ρούσου στις 10.7.1951, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/53.

134 Ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, η έννοια του διανοούμενου αποκτά αρνητική χροιά για τους έλληνες κομμουνιστές. Άλλοτε τοποθετείται σε εισαγωγικά και άλλοτε αντικαθίσταται από τις φράσεις «εργάτης του πνεύματος» ή «εργάτης του λαού». Βλ. σχετικά Χριστίνα Ντουινιά, «Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς 1924-1936», διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 111.

135 Τα ονόματα σημειώνονται με τη σειρά που αναφέρονται στο έγγραφο της ΕΔ τον Ιανουάριο του 1952. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/83.

σύνταξη του περιοδικού *ΝΚ*,¹³⁶ το τμήμα κοινωνικοπολιτικών εκδόσεων, το τμήμα κλασικών, το τμήμα ξενόγλωσσων εκλαϊκευτικών εκδόσεων, το τμήμα λογοτεχνικών εκδόσεων, το τμήμα κομματικών σχολών και εκδόσεων, το τμήμα σλαβομακεδονικών εκδόσεων, το τμήμα νεολαιίστικων εκδόσεων, το τμήμα ελληνικών σχολικών και εξωσχολικών εκδόσεων και το τμήμα εκλαϊκευτικών εκδόσεων. Τον Δεκέμβριο του 1951, το λογοτεχνικό τμήμα ετοίμασε ένα «προκαταρκτικό πρόγραμμα εκδόσεων» που περιλάμβανε δέκα σοβιετικά μυθιστορήματα, το ποίημα *Φωτεινός ο Ζευγολάτης* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, το *Φως που καίει* και την *Αληθινή απολογία του Σωκράτη* του Κώστα Βάρναλη, ποιήματα του Θεοδόση Πιερίδη, και ανθολογίες – ποιητικές, δημοτικών τραγουδιών και διηγημάτων του αγώνα.¹³⁷ Οι επιλογές είναι χαρακτηριστικές και θα σχολιαστούν εκτενέστερα παρακάτω.

Οι ερμηνείες και οι προσεγγίσεις στα ζητήματα της τέχνης πειθαρχούσαν απόλυτα στην πολιτική γραμμή και τις ιδεολογικές αρχές του ΚΚΕ. Σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε στον *ΝΚ*, ο Βασίλης Μπαρτζιώτας αναφέρει τη σχετική απόφαση της 2ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, που συνήλθε το 1951, και θέτει τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές του «ιδεολογικού μετώπου»:

Πρέπει να ενδυναμώσουμε και να οξύνουμε την πάλη μας στο ιδεολογικό μέτωπο και να τη συνδυάσουμε με τον αγώνα για την ειρήνη και τη ζωή. [...] Η σημαία του ιδεολογικού μετώπου πρέπει νάναι ψηλά σηκωμένη και να υπερασπίζει τα πραγματικά λαϊκά συμφέροντα της επανάστασης, του σοσιαλισμού». Στη συνέχεια επισημαίνει πως η ενδυνάμωση του ιδεολογικού μετώπου στοχεύει στη σωστή διαπαιδαγώγηση της νεολαίας, που πρέπει «να γαλουχηθεί με τις αρχές και τα οράματα των σοβιετικών ανθρώπων».¹³⁸

136 Στο ίδιο έγγραφο, ως μέλη της συντακτικής επιτροπής του *ΝΚ* αναφέρονται οι Λάμπης Ράππας, Πέτρος Ρούσος, Τάσος Γουσιόπουλος και Γιώργος Αγγουράκης. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/83.

137 «Προκαταρκτικό πρόγραμμα εκδόσεων 1951», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/82.

138 Βασίλης Μπαρτζιώτας, «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», *Νέος Κόσμος* 2 (1952), σ. 11 και *Σαράντα χρόνια ΚΚΕ 1918-1958: Επιλογή ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958, σ. 605-616.

Μελετώντας κανείς το άρθρο του Μπαρτζιώτα παρατηρεί πως η αποεαμοποίηση του κομμουνιστικού κινήματος, ο αντιαμερικανισμός και η έμφαση στον προδοτικό ρόλο της αστικής τάξης αποτελούν βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους θα επικεντρωθεί το έργο της ΕΔ. Η περίοδος της εαμικής αντίστασης (1941-1944) θεωρήθηκε κακή παρένθεση στην ιστορία του κόμματος, το οποίο, μετά την επιστροφή του Νίκου Ζαχαριάδη, «ξαναβρήκε τον σωστό πολιτικό του προσανατολισμό, το ταξικό του κριτήριο». Ο Μπαρτζιώτας μπορεί να θεωρεί ως μεγαλύτερο εχθρό της Ελλάδας τον ιμπεριαλισμό και τις «δυνάμεις της πλουτοκρατίας», αλλά αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου του στην απαρίθμηση πρώην συντρόφων και ηγετικών στελεχών του κόμματος που, κατά τη γνώμη του, ευθύνονται για τη «χυδαιοποίηση και παραποίηση του μαρξισμού»¹³⁹ και την υποταγή του εαμικού κινήματος στους Άγγλους. Το ύφος του κειμένου είναι αυστηρό και η κριτική του σκληρή, αλλά σε αυτό ακριβώς το «ξεκαθάρισμα» από «οπορτουνιστικά και σεχταριστικά στοιχεία» ο Μπαρτζιώτας αποδίδει τις πρώτες επιτυχίες του ΔΣΕ, η ήττα του οποίου αποδίδεται στο «μακροχρόνιο προτσές προδοσίας, στην ύπουλη, χαφιέδικη και διαλυτική πάλη [του Τίτο]». ¹⁴⁰ Στα νέα καθήκοντα του κόμματος συγκαταλέγονται η ανατροπή της ελληνικής πραγματικότητας, αλλά και η καταδίκη της Μεγάλης Ιδέας, που θεωρείται η κατεξοχήν αιτία για την πνευματική καθυστέρηση του τόπου. Αυτή τη φορά ο αγώνας για μια «Νέα Ελλάδα» θα κερδηθεί από το φρούριο «επιστήμη-γνώση-μάθηση». ¹⁴¹

Σ' αυτόν τον αγώνα, το ΚΚΕ επιθυμούσε να κρατά ανοιχτό τον δίαυλο επικοινωνίας με την Ελλάδα, πράγμα δύσκολο και σε αρκετές περιπτώσεις αδύνατο. Σε πολλές εκθέσεις της η ΕΔ επισημαίνει ως βασική αδυναμία τη δυσκολία σύνδεσης με την πατρίδα, την ελλιπή ενημέρωση σε ζητήματα πολιτιστικής παραγωγής και την απουσία συνεργασίας σε θέματα ιδεολογίας – σημαντικά εμπόδια στην εφαρμογή

139 Βασίλης Μπαρτζιώτας, «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», ό.π., σ. 21.

140 Βασίλης Μπαρτζιώτας, «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», ό.π., σ. 24.

141 Φράση από την ομιλία του Νίκου Ζαχαριάδη στην 6η Ολομέλεια του κόμματος, τον Οκτώβριο του 1949. Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ 9 Οκτωβρίου 1949, *Εισηγήσεις Λόγοι Αποφάσεις*.

μιας «πλατιάς πατριωτικής γραμμής» από το κόμμα.¹⁴² Επίσης, η ΕΔ υπογραμμίζει πως στόχο έχει να υπηρετήσει ένα διεθνιστικό όραμα ειρήνης, αλλά και να απαντήσει στις φωνές που κατηγορούν τους κομμουνιστές αγωνιστές για εξυπηρέτηση ξένων συμφερόντων:

Ιδιαίτερα δεν αντιπαλαίβουμε πειστικά, επίμονα, αποφασιστικά βασικά συνθήματα του εχθρού όπως είναι ο από βορρά κίνδυνος, η σλαβοφοβία, η βουλγαροφοβία, ο εθνικός μηδενισμός και η καλλιέργεια του *αμερικανόδουλου* κοσμοπολιτισμού και ραγιαδισμού, τη συκοφαντία για το λεγόμενο παιδομάζωμα και τους λεγόμενους ομήρους, για τον δήθεν περιορισμό της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην ΛΔ. [...] Γενικά όλα τα σφυριά της διαφώτισης πρέπει να χτυπάν στην πραγματοποίηση της λαϊκής πατριωτικής ενότητας, να βοηθάνε στο να αμβλυνθούν και να παραμεριστούν παληά μίση, αισθήματα αντεκδίκησης, πικρίες, φόβοι, επιφυλάξεις.¹⁴³

Από το άρθρο του Μπαρτζιώτα και τη σχετική συζήτηση μεταξύ των μελών της ΕΔ γίνεται σαφές πως το ιδεολογικό μέτωπο μένει απόλυτα πιστό στον λόγο του ΓΓ Νίκου Ζαχαριάδη και –σε ό,τι αφορά ζητήματα τέχνης και κουλτούρας– στην πολιτική που είχε χαράξει το κόμμα από το 1934 και μετά, όταν επιβλήθηκε ένα σύστημα αρχών σύμφωνο με τις αποφάσεις του 1ου Πανενωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων. Αυτό σήμαινε αξιοποίηση της λαϊκής παράδοσης και καταγγελία κάθε καλλιτεχνικής πρωτοπορίας, αυστηρή κριτική στον ελιτισμό της Γενιάς του '30 και την αστική κουλτούρα, καταδίκη της Μεγάλης Ιδέας ως ιμπεριαλιστικής, καταγγελία της επεκτατικής πολιτικής των ΗΠΑ, αλλά και υιοθέτηση μιας νέας άποψης για την εθνική συνέχεια που θα σχολιαστεί παρακάτω. Το ΚΚΕ θέλει να παρουσιάσει το νεοελληνικό πρόσωπο του μαρξισμού και, βασισμένο στις αρχές του διαλεκτικού υλισμού, να προτείνει δικές του ερμηνείες για τη νεοελληνική ιστορία, λογοτεχνία και παράδοση, αντιπαλεύοντας τις αστικές αξίες και τον αμερικανισμό. Σ' αυτή την πολιτική γραμμή θα υπάρξει σταθερότητα

142 Σχέδιο απόφασης της 8.12.1954, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/39.

143 «Σχέδιο απόφασης για τη μαζική διαφωτιστική δουλειά, 5.4.1954», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 296, Φ. 13/58/26.

μέχρι και το 1954, οπότε και ανασυγκροτείται η ΕΔ με επικεφαλής τον Μιλτιάδη Πορφυρογένη. Στο «πλάνο δουλειάς» για εκείνη τη χρονιά αναφέρεται και πάλι πως

Η Επιτροπή Διαφώτισης πρέπει να έχει πάντα ανοιχτό μέτωπο ενάντια στις εχθρικές ιδεολογίες και απόψεις, ενάντια στο ρεφορμισμό, στο δεξιό σοσιαλισμό, στους εργατοπατέρες και αγροτοπατέρες, στο κέντρο με τις διάφορες μορφές του. Ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα με τη σημερινή αμερικανόδουλη μορφή της, στον κοσμοπολιτισμό, τον εθνικό μηδενισμό. Ενάντια στο σκοταδισμό και στον αμερικάνικο τρόπο ζωής με όλες τις συνέπειες που έχει μέσα στη ζωή του λαού.¹⁴⁴

Οι διανοούμενοι της υπερορίας καλούνται να προπαγανδίσουν τις αρχές της ΕΔ με την αρθρογραφία τους στον ΝΚ. Τα άρθρα «Ματιές στην “κουλτούρα” της αμερικανοκρατίας» του Μιλτιάδη Πορφυρογένη (1953)¹⁴⁵ και «Μερικά ζητήματα λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα» των Κώστα Μπόση και Τάκη Αδάμου (1954)¹⁴⁶ είναι ενδεικτικά των ρηματικών πρακτικών που διαμορφώνουν τα πολιτικά υποκείμενα και των σχέσεων αντιπαλότητας που παγιώνονται στα πλαίσια της ψυχροπολεμικής συνθήκης. Αμφότερα παρουσίασαν την ελληνική λογοτεχνία ως θύμα αμερικανικών επιρροών.¹⁴⁷ Ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης ξεκινά το άρθρο του με μια εκτενή εισαγωγή, που αναφέρεται στον σύγχρονο αμερικανικό πολιτισμό: τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο του Χόλιγουντ, τα κόμικς. Υποστηρίζει πως η αμερικανική λογοτεχνία (από την οποία εξαιρεί μόνο τα μυθιστορήματα του Τζον

144 «Πλάνο δουλειάς της Επιτροπής Διαφώτισης για το 1954», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/165.

145 Μιλτιάδης Πορφυρογένης, «Ματιές στην “κουλτούρα” της Αμερικανοκρατίας», *Νέος Κόσμος* 10 (1953), σ. 22-34.

146 Κώστας Μπόσης και Τάκης Αδάμος, «Μερικά ζητήματα της λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», *Νέος Κόσμος* 9 (1954), σ. 44-57.

147 Στις εισηγήσεις της 2ης Ολομέλειας του 1951, η αμερικανική λογοτεχνία χαρακτηρίζεται «πορνογραφική, γκανγκστερική και πολεμοκάπηλη», ενώ γίνεται κάλεσμα προς τον ελληνικό λαό να μποϊκοτάρει τα αμερικανικά πολιτιστικά προϊόντα, που προάγουν «τον πλουτοκρατικό ξεπεσμό, την παρακμή και την αμερικανική διαφθορά». Βλ. *Σαράντα χρόνια του ΚΚΕ 1918-1958*, ό.π., σ. 605-616. Αγωνία για τη διείσδυση των αμερικανικών καλλιτεχνικών προϊόντων στην ελληνική κουλτούρα εκφράζει και ο Θεοτοκάς, ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου, όταν μιλά για «λατρεία της τέχνης των Μαύρων» και «αηδιαστική λογοτεχνική μόδα του βίτσιου και των σεξουαλικών διαστροφών». Βλ. Γιώργος Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα*, Πυρσός, Αθήναι 1932, σ. 137 και Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α΄ 1925-1949, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Εστία, Αθήνα 1996, σ. 173.

Στάινμπεκ) «έχει για κύριους ήρωες γκάνγκστερ και δολοφόνους, σαδιστές και βιαστές, απατεώνες και σωματέμπορους»¹⁴⁸ και με τις σεξουαλικές της διαστροφές διαφθείρει και αποχαυνώνει τον αναγνώστη. Οι Αμερικανοί χαρακτηρίζονται «προμηθευτές των ναρκωτικών και της ασπιρίνης, κατασκευαστές των ναπάλμ, των ασφυξιογόνων και της ατομικής μπόμπας, επιχειρηματίες του Χόλιγουντ και εκδότες των κόμικς».¹⁴⁹

Στη συνέχεια, ο αρθρογράφος κατονομάζει όλους τους νεοέλληνες λογοτέχνες που με τα έργα τους και την αρθρογραφία τους υπηρετούν τον αμερικανικό τρόπο ζωής και καθιστούν άβουλο υποχείριό του τον ελληνικό λαό. Ο Άγγελος Τερζάκης κατηγορείται ότι καλλιεργεί «τη φυγή απ' την πραγματικότητα, το μοιραίο, την υπερκόσμια αυτοϊκανοποίηση», επιδίδεται στα «βυζαντινά δράματα»¹⁵⁰ και αντιμετωπίζει τον λαό ως «χυδαίο όχλο».¹⁵¹ Έμφαση δίνεται στο έργο του *Δίχως Θεό*, όπου ανάμεσα στους ήρωες πρωταγωνιστεί και ένας μονόφθαλμος κομμουνιστής που θυμίζει τερατόμορφο Κύκλωπα.¹⁵² Ο Γιώργος Θεοτοκάς κατηγορείται κυρίως για το έργο του *Ιερά Οδός*, όπου, κατά την άποψη του Πορφυρογένη, φαίνεται ο θαυμασμός του για τον γερμανό κατακτητή,¹⁵³ ενώ ο Ηλίας Βενέζης αποκαλείται

148 Μιλιτιάδης Πορφυρογένης, «Ματιές στην “κουλτούρα” της Αμερικανοκρατίας», ό.π., σ. 22.

149 Μιλιτιάδης Πορφυρογένης, ό.π., σ. 24.

150 Ο Πορφυρογένης αναφέρεται στα έργα *Ο σταυρός και το σπαθί*, *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ*, *Θεοφανώ*.

151 Στο θεατρικό έργο του *Ο σταυρός και το σπαθί*, ο Άγγελος Τερζάκης χαρακτηρίζει τον λαό «όχλο» και τον όχλο «λάσπη και κουρνιαχτό».

152 Ο Πορφυρογένης επικρίνει το έργο για αντικομμουνιστική προπαγάνδα, καθώς βρίθει από φράσεις όπως: «Το κόμμα δεν κάνει πέρα τους θεωρητικούς, κάνει πέρα τους διανοούμενους», «Πίστευε όλο και πιο πολύ στον Μαρξ και όλο και πιο λίγο στον εαυτό του» κ.ά.

153 Το έργο του Γιώργου Θεοτοκά *Ιερά Οδός* γράφτηκε το 1949, κυκλοφόρησε το 1950 και είχε ως θέμα τον πόλεμο με τους Γερμανούς στη Μακεδονία. Οι κατακτητές παρουσιάζονται ως θαυμαστές της ανδρείας των ηττημένων Ελλήνων. Το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς επιλέγει να προβάλει τους Γερμανούς εν πολέμω και όχι μέσα στην Κατοχή θεωρήθηκε επιλογή υπέρ τους, ενώ η μοναδική σκηνή Κατοχής που υπάρχει στο έργο είναι η είσοδός τους στην Αθήνα, που κι αυτή περιγράφεται από την οπτική γωνία των κατακτητών. Σε επόμενες εκδόσεις ο Θεοτοκάς έκανε αλλαγές, ώστε το έργο να μοιάζει λιγότερο γερμανόφιλο (βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 27 και 339-340 και Αγγέλα Καστρινάκη, «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: Γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο Κ. Γαρδίκας, Α.Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης και Κ. Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του 1940: Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 283-284). Αναμφισβήτητα, στο μυθιστόρημα *Ασθενείς και οδοιπόροι* (1964) και στα *Τετράδια ημερολογίου* δίνεται μια διαφορετική εντύπωση για τα αισθήματα του Θεοτοκά απέναντι στους Γερμανούς. Εξάλλου, ο νεαρός αντικομμουνιστής Θεοτοκάς δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με τον ώριμο μετριοπαθή διανοούμενο των επόμενων χρόνων.

«χοντροκομμένος παραμυθός»¹⁵⁴ και από την «αχρηστία» των έργων του εξαιρείται μόνο το *Νούμερο 31328*. Ο Σπύρος Μελάς επίσης θεωρείται δολοφονητής προς τον κατακτητή της εποχής, που μετά το δόγμα Τρούμαν είναι οι Αμερικανοί, ενώ ο Στράτης Μυριβήλης χαρακτηρίζεται «δηλητηριασμένο φίδι στη ζούγκλα της αμερικανοκρατίας»,¹⁵⁵ που ανήκει κι αυτός στο σύνολο των «χυδαίων πρακτόρων».¹⁵⁶ Η *Νέα Εστία (ΝΕ)*, στην οποία αρθρογραφούν και δημοσιεύουν κείμενά τους οι περισσότεροι από τους έλληνες λογοτέχνες, αποκαλείται «λυσσασμένη γεροντοκόρη του φασισμού»,¹⁵⁷ ενώ από το μακροσκελές κατηγορητήριο δεν γλιτώνουν ούτε νεότεροι και νεότερες όπως η Μιμικά Κρανάκη, η Όλγα Βότση, η Θάλεια Καληγιάννη. Στην κατακλείδα τοποθετείται ο Μ. Καραγάτσης, «ειδικός στις σεξουαλιστικές περιγραφές».¹⁵⁸

Στην εισαγωγή του δικού τους άρθρου, οι Κώστας Μπόσης και Τάκης Αδάμος επισημαίνουν με τη σειρά τους τον κίνδυνο να μετατραπεί η Ελλάδα σε αποικία των ΗΠΑ και θεωρούν ότι στον αγώνα για την υποδούλωση της πατρίδας έχει στρατευτεί και η λογοτεχνία, που καλλιεργεί «τον κοσμοπολιτισμό, τον εθνικό μηδενισμό, την ηθική εξαχρέωση και διαφθορά».¹⁵⁹ Τα πρόσωπα που κατονομάζονται είναι περίπου τα ίδια. Επιπλέον, γίνεται μια ενδιαφέρουσα κατηγοριοποίηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις εξής τρεις κατηγορίες: α) έργα που στρέφονται ενάντια στην πατρίδα και ενάντια στον λαό, β) έργα που καλλιεργούν τον κοσμοπολιτισμό και γ) έργα στα οποία κυριαρχεί η τάση για «ερωτισμό». Στους συγγραφείς που στοχοποιούνται περιλαμβάνονται επιπλέον οι Αλέξανδρος Κοτζιάς,

154 Μιλτιάδης Προφυρογένης, «Ματιές στην “κουλτούρα” της Αμερικανοκρατίας», ό.π., σ. 25.

155 Μιλτιάδης Προφυρογένης, ό.π., σ. 31.

156 Μιλτιάδης Προφυρογένης, ό.π., σ. 26.

157 Μιλτιάδης Προφυρογένης, ό.π., σ. 27.

158 Μιλτιάδης Προφυρογένης, ό.π., σ. 28. Ο Μ. Καραγάτσης κατηγορήθηκε από πολλούς για τον ερωτισμό του. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Ραυτόπουλο, η ερωτική μεταφυσική του σόκαρε τον συντηρητισμό της Αριστεράς, με το τολμηρό λεξιλόγιο, τον πανσεξουαλισμό και τον νατουραλιστικό φροϋδισμό που εισάγει στη λογοτεχνία. Παρόμοιες κατηγορίες θα αντιμετωπίσει αρκετά χρόνια αργότερα και ο Στράτης Τσίρκας για τη *Λέσχη*. Για τον ερωτισμό του Καραγάτση, βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2012, σ. 212-219.

159 Κώστας Μπόσης και Τάκης Αδάμος, «Μερικά ζητήματα της λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», ό.π., σ. 44.

Ρένος Αποστολίδης και Αντρέας Καραντώνης,¹⁶⁰ με το επιχείρημα πως στα κείμενά τους υπάρχουν σαφείς αρνητικοί, προσβλητικοί και υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί για τους κομμουνιστές. Από την άλλη πλευρά, στους διανοούμενους της προοδευτικής παράταξης εντάσσεται τώρα και ο Νίκος Καζαντζάκης, μια ιδιαίτερη περίπτωση στα ελληνικά γράμματα, για την οποία θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο.

Η στάση που είχε τηρήσει ένας λογοτέχνης στον πρώτο και τον δεύτερο ένοπλο αγώνα, στην Κατοχή και τον Εμφύλιο, τον κατέτασσε στην επαναστατική ή την αντιδραστική λογοτεχνία, τοποθετώντας έτσι την τέχνη στο ψυχροπολεμικό πεδίο μάχης. Η Γενιά του '30 βρέθηκε στο στόχαστρο των διανοουμένων της υπερορίας και κατηγορήθηκε για τις αστικές καταβολές και τον ατομισμό της. Οι λογοτέχνες της Αριστεράς τη θεώρησαν ερμητική, ακατάληπτη, φορμαλιστική και «μπουρζουάδικη». Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τζιόβα, η βασική ιδεολογική διαμάχη της δεκαετίας του 1930, αλλά και των επόμενων δεκαετιών, ήταν μεταξύ του υποκειμενικού/ατομικού και του αντικειμενικού/κοινωνικού. Πρόκειται για διένεξη που παρουσίασε διαφορετικές εκφάνσεις και τροφοδοτήθηκε τόσο από την εδραίωση των μαρξιστικών ιδεών όσο και από έναν ευρύτερο φιλολογικό προβληματισμό για τον λυρισμό, την επιβίωση του ρομαντισμού, τον υπερρεαλισμό κ.λπ. «Καλώς ή κακώς, η Γενιά του '30 ειδώθηκε κατά καιρούς ως θιασώτρια του φιλελευθερισμού, του ωραιοπαθούς υποκειμενισμού ή του λυρικού εγωτισμού», σημειώνει ο Τζιόβας.¹⁶¹

Πράγματι, θέματα που απασχόλησαν τους μεταπολεμικούς λογοτέχνες, όπως η ρεαλιστική απόδοση του εργατικού μόχθου και της καταπίεσης του αδύναμου, ο πόνος των ανθρώπων του μεροκάματου, η στράτευση σε κοινωνικά και πολιτικά οράματα βρίσκονταν μακριά από την προβληματική της Γενιάς του '30. Ο Τάκης Αδάμος, και σε παλαιότερο άρθρο του με τον τίτλο «Ιδεολογικό μέτωπο και

160 Ο Αντρέας Καραντώνης υπήρξε κριτικός λογοτεχνίας και βασικός αντίπαλος της αριστερής κριτικής ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Θα γίνει βασικός εκφραστής της πολιτιστικής πολιτικής του μετεμφυλιακού κράτους και σφοδρός πολέμιος του περιοδικού του Μανόλη Αναγνωστάκη *Κριτική*. Για την αντίδρασή του στην απόφαση επαναπατρισμού του Δημήτρη Χατζή, βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 238.

161 Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 108.

λογοτέχνες» (1952),¹⁶² είχε καταγγείλει τη μεσοπολεμική λογοτεχνική παραγωγή για φυλετισμό και σοβινιστικά παραληρήματα, προσκόλληση στη Μεγάλη Ιδέα, ανία και απαισιοδοξία.¹⁶³ Δεν δίστασε, μάλιστα, να κατονομάσει λογοτέχνες των οποίων τα έργα χαρακτηρίζει «ο μυστικισμός, η προσπάθεια αποχτήνωσης του ανθρώπου, η καλλιέργεια όλων των κατώτερων ενστίκτων, του φυλετισμού και του μιλιταρισμού, ανακατεμένα με κακοήθειες και ψευτιές που σκοπό έχουν να δικαιώσουν την αμερικανική κατοχή και την εκμετάλλευση του λαού».¹⁶⁴ Ο Αδάμος θεωρούσε τη λεγόμενη δωδεκάδα της *Νέας Εστίας*, «Πετροχάρηδες, Θεοτοκάδες, Τερζάκηδες, Βενέζηδες, Παναγιωτόπουλοι», υπεύθυνη για την παρακμή της νεοελληνικής λογοτεχνίας.¹⁶⁵

Η διαμάχη ανάμεσα στους αστούς διανοούμενους της Γενιάς του '30 και τους διανοούμενους της Αριστεράς ανάγεται στη μεσοπολεμική αντιπαλότητα μεταξύ μαρξιστών και αντιμαρξιστών, γύρω από την οποία υπάρχει αρκετή σύγχυση. Στην πάλη μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού, καθένα από τα δύο στρατόπεδα διεκδικεί τη διάσωση αυτού που ονομάζει «πολιτισμό». Αν θα θέλαμε να αναζητήσουμε κοινά στοιχεία στις δύο πλευρές –την επαναστατική και την αντιδραστική λογοτεχνία της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου–, θα λέγαμε πως, και στις δύο περιπτώσεις, η λογοτεχνία εργαλειοποιήθηκε και το μυθιστόρημα αποτέλεσε μέσο για την επίτευξη άλλων στόχων. Οι αστοί διανοούμενοι, μάλιστα, συχνά εκφράζουν ανησυχίες πανομοιότυπες με τους αντιπάλους τους. Ο νεαρός Θεοτοκάς, για παράδειγμα, ανησυχούσε για την ανηθικότητα και τη σεξουαλική διαστροφή κάποιων

162 Τάκης Αδάμος, «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», *Νέος Κόσμος* 11 (1952), σ. 54-57.

163 Τάκης Αδάμος, ό.π., σ. 54.

164 Τάκης Αδάμος, ό.π., σ. 57.

165 Προφανώς ο Αδάμος αναφέρεται στη λεγόμενη «Ομάδα των Δώδεκα», μια συντροφιά καθιερωμένων λογοτεχνών, που συστάθηκε τον Νοέμβριο του 1950, με σκοπό να βραβεύει κάθε χρόνο τον καλύτερο έλληνα πεζογράφο. Στην αρχική δωδεκάδα ανήκαν οι Άλκης Θρύλος, Κώστας Ουράνης, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Μιχάλης Στασινόπουλος, Στέλιος Ξεφλούδας, Γιάννης Χατζίνης, Πέτρος Χάρης, Ηλίας Βενέζης, Γιώργος Θεοτοκάς, Άγγελος Τερζάκης, Μ. Καραγάτσης και Τάσος Αθανασιάδης. Η ομάδα προωθούσε συγκεκριμένους συγγραφείς και περιθωριοποιούσε άλλους, λαμβάνοντας υπόψη και τον ιδεολογικό προσανατολισμό των ιδίων και του έργου τους. Βλ. σχετικά Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η μεταπολεμική πεζογραφία: Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996, σ. 122-127 και Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 93-100.

λογοτεχνών της εποχής του, ενώ χαρακτηρίζει κινήματα όπως ο ντανταϊσμός και ο υπερρεαλισμός «παρακρούσεις φρενών».¹⁶⁶

Αμφότερες οι παρατάξεις μεταχειρίστηκαν προπαγανδιστικά μέσα και γλώσσα. Η δαιμονοποίηση του Άλλου ως μηχανισμός άμυνας φαίνεται να απαντά σε πεζογραφήματα και των δύο πλευρών, καθώς στράτευση υπήρξε επίσης στο στρατόπεδο της Δεξιάς ή του Κέντρου. Ας μην ξεχνάμε τον Καραγάτση, που γράφοντας στη *Νέα Εστία* απέδιδε κάθε κακό των καιρών του στο «βιολογικό φαινόμενο του κομμουνιστή. Δηλαδή του ανθρώπου με τη βαθύτατα βλαμμένη ψυχονευρικότητα. Του εκ γενετής μοχθηρού εγκληματίου».¹⁶⁷ Στις επανεκδόσεις απαλείφθηκαν οι ακραίες απόψεις, ωστόσο η στράτευση και η αντιμετώπιση του κομμουνιστή ως σλαβόφιλου, προδότη, άρρωστου ή υπανθρώπου παραμένει, ακόμη και στους κύκλους της λογοτεχνικής κριτικής.¹⁶⁸

Ο λογοτέχνης-ταγός αποτελεί μεσοπολεμικό φαινόμενο και εκπροσωπήθηκε από διανοούμενους για τους οποίους το στοίχημα δεν υπήρξε αυστηρά καλλιτεχνικό, αλλά ευρύτερα κοινωνικό ή ηθικό.¹⁶⁹ Τόσο οι αστοί λογοτέχνες όσο και οι λογοτέχνες της Αριστεράς άσκησαν κριτική στο κοινωνικό σύστημα της εποχής τους και θεώρησαν πως με το έργο τους θα συνέβαλαν στη βελτίωση ή την ανατροπή του. Και οι δύο πλευρές επιζητούσαν να βάλουν τέλος στην πολιτική, πολιτισμική, κοινωνική, ηθική διάλυση μέσα από την ανάδυση ενός νέου τύπου ανθρώπου, και έτσι «καθαρά» προϊόντα, «καθαρή» τέχνη, «καθαρή» επιστήμη,

166 Γιώργος Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Πυρσός, Αθήναι 1932, σ. 137 και σήμερα στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, ό.π., σ. 173.

167 *Νέα Εστία* 44, 15.7.1948, σ. 886-896 και Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 370.

168 Ο αντικομμουνισμός των αστών διανοουμένων παρουσιάζεται οξύς από τον Μεσοπόλεμο έως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αλλά, όπως θα δούμε παρακάτω, μετριάζεται εντυπωσιακά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αποτελούν ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. «Ο κομμουνισμός μπορεί να ήταν στις δεκαετίες του 1930 και του 1940 η μεγαλύτερη απειλή για τον Θεοτοκά, κάνοντάς τον να τονίζει ως αντιστάθμισμα την ιδέα της δημοκρατικής ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, στις δεκαετίες όμως του 1950 και του 1960 ο μηδενισμός φαίνεται να είναι πιο απειλητικός», γράφει ο Δημήτρης Τζιόβας. Η αρθρογραφία του Θεοτοκά στις *Εποχές* είναι πολύ ενδεικτική αυτής της αλλαγής. Βλ. σχετικά Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εισαγωγή-επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 16 | Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο σοβιετικός πατριωτισμός», *Εποχές* 1 (Μάιος 1963), σ. 5-8 και Γιώργος Θεοτοκάς, «Η σοβιετική κοινωνία», *Εποχές* 2 (Ιούνιος 1963), σ. 26-29.

169 Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., σ. 31.

επιχειρούν να επιτελέσουν λειτουργίες απολύτως μη καθαρές.¹⁷⁰ Το καταγγελτικό ύφος, η απόλυτη καταδίκη του αντιπάλου, η ηθική ταπείνωση και οι αγοραίοι χαρακτηρισμοί κυριάρχησαν στην ψυχροπολεμική αρθρογραφία και στη λογοτεχνική παραγωγή των αρχών της δεκαετίας του 1950. Ας δούμε τον ρόλο που κλήθηκε να διαδραματίσει ο Λογοτεχνικός Κύκλος (ΛΚ) στον έλεγχό τους.

Από τη στιγμή που η λογοτεχνική παραγωγή τέθηκε στην υπηρεσία της Διαφώτισης, η καθοδήγηση των λογοτεχνών, ο έλεγχος στο περιεχόμενο του έργου τους και η κριτική του κόμματος σ' αυτό έπρεπε να οργανωθούν, προκειμένου να υλοποιηθούν αποτελεσματικότερα οι στόχοι της κομματικής προπαγάνδας.¹⁷¹ Στον απολογισμό του Εκδοτικού για τις κυκλοφορίες του 1950 αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Δεν εξασφάλισαμε μια πλατύτερη συλλογική κριτική επεξεργασία των ελληνικών βιβλίων που βγάλαμε. Δεν είναι ασφαλώς σωστό ότι βγάλαμε θεατρικά και ποιητικά έργα χωρίς οι βασικοί συνεργάτες του Εκδοτικού να έχουν γνώμη γι' αυτά και χωρίς να γίνουν διορθώσεις που απαραίτητα επιβάλλονταν».¹⁷²

Στο πλαίσιο της νεοσυσταθείσας ΕΔ, τον Οκτώβριο του 1951, ιδρύθηκε το τμήμα λογοτεχνικών εκδόσεων, με υπεύθυνο τον Απόστολο Σπήλιο.¹⁷³ Τον Δεκέμβριο του 1953 το τμήμα μετονομάστηκε σε «Λογοτεχνικό Κύκλο», τον οποίο στελέχωσαν οι Τάκης Αδάμος, Έλλη Αλεξίου, Γιάννης Βεάκης, Αντώνης Βογιάζος, Θεοδόσης Πιερίδης, Δήμος Ρεντής, Φούλα Χατζιδάκη, με επικεφαλής και πάλι τον Απόστολο Σπήλιο, ο οποίος θα παραμείνει στη θέση αυτή έως και το 1956. Στο

170 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 378.

171 Κατά τον Osgood, ο όρος «προπαγάνδα» αναφέρεται σε οποιαδήποτε τεχνική ή ενέργεια προσπαθεί να επηρεάσει τα συναισθήματα, τη στάση ή τη συμπεριφορά μιας ομάδας, συνήθως για να εξυπηρετήσει συμφέροντα. Η προπαγάνδα ενδιαφέρεται για τη διαμόρφωση των απόψεων και στάσεων των μαζών και σκοπός της είναι να πείσει, να αλλάξει ή να ενισχύσει υπάρχουσες συμπεριφορές και γνώμες. Συνήθως συγκαλύπτει τις μυστικές προθέσεις και τους στόχους αυτών που την προωθούν και λειτουργεί προς όφελός τους και όχι προς όφελος των αποδεκτών. Kenneth Osgood, *Total Cold War. Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, University Press of Kansas, Lawrence, Kansas 2006, σ. 7. Τον ορισμό παραθέτει η Τζένη Λιαλιούτη στο *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός: Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018, σ. 8.

172 «Απολογισμός για το 1950», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/16.

173 Μέλη του Λογοτεχνικού Τμήματος υπήρξαν οι Αλέκος Ψηλορείτης, Απόστολος Σπήλιος, Έλλη Αλεξίου, Γιώργης Ζωίδης, Φούλα Χατζιδάκη και αργότερα προστέθηκαν οι Τάκης Αδάμος και Θεοδόσης Πιερίδης. Για το Τμήμα των Λογοτεχνικών Εκδόσεων, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 82.

Αρχείο της ΕΔ, όπου ορίζονται με απόλυτη ακρίβεια οι αρμοδιότητες των Κύκλων, για τον Λογοτεχνικό διαβάζουμε τα εξής:

Ο λογοτεχνικός κύκλος μέσα στο 1954 θα βοηθήσει τη μαζική λαϊκή διαφώτιση στην καταπολέμηση του αμερικάνικου τρόπου ζωής και της καθημερινής προπαγάνδας του εχθρού στον τομέα της κουλτούρας με στοιχεία, σχόλια, μελέτες και άρθρα που θα ξεσκεπάζουν το σκοταδισμό της αμερικανοκρατίας και θα προβάλλουν τις εθνικές-λαϊκές παραδόσεις μας, τα έργα των πατριωτών συγγραφέων και τη νέα σοσιαλιστική κουλτούρα.¹⁷⁴

Στόχος του ΛΚ δεν ήταν μόνο η ενθάρρυνση της συγγραφής λογοτεχνικών έργων από συγγραφείς και λογοτέχνες, ή άλλους πολιτικούς πρόσφυγες που ζούσαν στις ΛΔ, αλλά και η μελέτη της εθνικής λαϊκής παράδοσης. Η λογοτεχνική παραγωγή στην Ελλάδα θα έπρεπε να αξιολογηθεί εκ νέου, προκειμένου να υπάρξει μια νέα φιλολογική προσέγγιση και κατάταξη των ελλήνων λογοτεχνών στον προοδευτικό ή τον αντιδραστικό χώρο. Το ΚΚΕ είχε σχεδιάσει έναν μηχανισμό ελέγχου της λογοτεχνικής παραγωγής με σχετική διάκριση εξουσιών. Η ΕΔ έδινε το γενικό πρόσταγμα σε ζητήματα ιδεολογίας και καθοδηγούσε τη λογοτεχνική παραγωγή ορίζοντας συχνά τη θεματολογία των έργων ή και τη μορφή τους – διήγημα, συλλογή, επικό ποίημα, τραγούδι. Ο ΛΚ γνωμοδοτούσε για την έκδοση και τις απαραίτητες διορθώσεις, ακολουθώντας πάντοτε το πλαίσιο που διαμορφωνόταν από την ΕΔ, και ο ΝΚ αποτιμούσε το τελικό αποτέλεσμα.

Πιο συγκεκριμένα, η ΕΔ, όπως είδαμε, αποτελούσε όργανο που λογοδοτούσε στο ΠΓ του κόμματος και μέλη της ήταν οι πολιτικοί επίτροποι. Έργο της ήταν να θέτει τις αρχές βάσει των οποίων θα γράφονταν τα λογοτεχνικά έργα και να ορίζει τους σκοπούς που όφειλαν να υπηρετήσουν. Ο ΛΚ ήταν όργανο της Διαφώτισης που έκανε εισηγήσεις και αποφαινόταν για την έκδοση, τη διόρθωση ή την απόρριψη των λογοτεχνικών κειμένων. Τον απαρτίζουν λογοτέχνες-μέλη του κόμματος, διορισμένα γι' αυτόν τον σκοπό. Οι λογοτέχνες που δεν είχαν την εύνοια του

174 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/68.

κόμματος δεν μπορούσαν να γίνουν μέλη του ΛΚ, ακόμη και αν τα έργα τους εκδίδονταν από το Εκδοτικό ή είχαν άλλου είδους δραστηριότητα ως διανοούμενοι (τακτική αρθρογραφία, καθοδήγηση των νεότερων μελών, βιβλιοκρισίες, συμμετοχή σε συναντήσεις και συνέδρια κ.λπ.). Έτσι εξηγείται, για παράδειγμα, το γεγονός ότι εκτός ΛΚ παρέμειναν σημαντικοί λογοτέχνες όπως η Μέλπω Αξιώτη και ο Δημήτρης Χατζής, διαγραμμένοι από το ΚΚΕ ήδη από το 1952.¹⁷⁵ Τέλος, στους μηχανισμούς του λογοτεχνικού πεδίου εντασσόταν και ο ΝΚ, το μηνιαίο περιοδικό στο οποίο δημοσιεύονταν οι λογοτεχνικές κριτικές. Ήταν πιθανό ένα έργο να εγκριθεί από τον ΛΚ, να εκδοθεί, αλλά να μην ευνοηθεί από την κριτική, παρόλο που τα πρόσωπα λίγο πολύ ανακυκλώνονταν στους διάφορους ρόλους. Σε κάθε περίπτωση, η συμμετοχή στη σύνταξη του περιοδικού είχε τη μορφή κομματικού καθήκοντος και η δημοσίευση ενός άρθρου στον επίσημο έντυπο φορέα του κομματικού λόγου αποκτούσε εξαιρετική βαρύτητα.

Τον Δεκέμβριο του 1953, λοιπόν, σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του ΛΚ αναφέρονται τα εξής: «Ο κύκλος κάνει καταμερισμό στη δουλιά του. Προκειμένου να δημοσιευτεί κάτι ή να κριθεί ένα έργο κυκλοφορεί σ' όλους και αφού το μελετήσουν πέρνεται κολεχτιβίστικη απόφαση. Ο κύκλος συνέρχεται μία φορά το μήνα σε τακτική συνεδρίαση. Έχτακτα όταν παραστεί ανάγκη».¹⁷⁶ Ακολουθεί ένας απολογισμός για το έργο των τελευταίων δύο μηνών του 1953 και κατόπιν γίνεται λόγος για αδυναμίες στη λειτουργία του Κύκλου, πράγματα που πρέπει να προσεχθούν ή αλλαγές που απαιτούνται:

Ο κύκλος, στο πρώτο και βασικό καθήκον του, να κρατάει δηλ. ανοιχτό μέτωπο με τη μοναρχοφασιστική Ελλάδα, δεν παρουσίασε ικανοποιητική δράση. Ορισμένα μέλη του κύκλου κι από άλλες υποχρεώσεις που έχουν πρόσφεραν στον τομέα αυτό. Γενικά όμως η συμμετοχή στην εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος δεν είναι καθολική και το ποσοστό συμμετοχής γι' αυτούς που έγραψαν είναι χαμηλό. [Ο] κύκλος έδειξε πως δεν αφομοίωσε σωστά τη γραμμή μας στο ζήτημα της ενθάρρυνσης για τη

175 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 41. Για την περίπτωση του Δημήτρη Χατζή ειδικά θα γίνει λόγος παρακάτω.

176 «Για τη δουλειά του λογοτεχνικού κύκλου στο διάστημα από 26.12.1953 έως σήμερα», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/152.

συγγραφή έργων του αγώνα. [...] Αυτό οφείλεται στο ότι στα περισσότερα μέλη του κύκλου υπήρχε ένα πνεύμα κριτικής των έργων που στηριζόταν περισσότερο σε αισθητικά κριτήρια και λιγότερο σε ιδεολογικά-πολιτικά. Αυτό παλιότερα υπήρχε ακόμα περισσότερο.¹⁷⁷

Ας θυμηθούμε πως η ΕΔ είχε αναλάβει ένα ευρύτερο έργο, που για την υλοποίησή του συνεργάστηκαν πολλοί φορείς και το οποίο δεν αφορούσε μόνο τη λειτουργία των διάφορων Κύκλων, αλλά κάθε είδους διαπαιδαγώγηση: τον αθλητισμό, την υγιεινή, τη νοικοκυροσύνη, την αλλαγή στη νοοτροπία της γυναίκας, γενικά κάθε τομέα ζωής και δράσης των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Ο στόχος που διαφαίνεται στις εκθέσεις που συντάσσονταν κάθε χρόνο ήταν η δημιουργία ενός νέου τύπου ανθρώπου, με αισθητική, παιδεία, ολοκληρωμένη προσωπικότητα και ταξική συνείδηση – ενός νέου προλετάριου, κατά το σοβιετικό πρότυπο.¹⁷⁸

Η «εκπολιτιστική κίνηση» περιλάμβανε ποικίλες δραστηριότητες: ομαδική ανάγνωση κλασικών μαρξιστικών-λενινιστικών έργων, εκμάθηση ξένων γλωσσών (ιδιαίτερα της ρωσικής), αλλά και θεατρική, μουσική εκπαίδευση και ψυχαγωγία. Οργανώνονταν επισκέψεις σε κινηματογράφους και στην όπερα, ενώ διατέθηκαν κονδύλια και για τη συγκρότηση αθλητικών ομάδων.¹⁷⁹ Στη διάπλαση του νέου ιδεότυπου θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο η λογοτεχνία, καθώς βασικός στόχος της ΕΔ ήταν η ανόρθωση του μορφωτικού και πνευματικού επιπέδου των προσφύγων, αλλά και η καλλιέργεια αγάπης για το βιβλίο, το οποίο θα προπαγάνδιζε τις αρχές του κόμματος με διάφορους τρόπους.

177 «Για τη δουλειά του λογοτεχνικού κύκλου στο διάστημα από 26.12.1953 έως σήμερα», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/152.

178 Κατά τη σταλινική περίοδο, η πολιτιστική πολιτική του ΚΚΣΕ δεν αφορούσε μόνο τις τέχνες και τα γράμματα, αλλά και νέους κανόνες για τις καθημερινές συνήθειες, την οικιακή ζωή, την ένδυση, την ψυχαγωγία. Στόχος του κόμματος ήταν να συμβάλει στη δημιουργία του νέου «ήρωα της βιομηχανίας» και να μεταμορφώσει τη Μόσχα στην «πιο πολιτισμένη πόλη του κόσμου», νομιμοποιώντας συνήθειες αστικές. Πρόκειται για έναν υβριδικό τρόπο ζωής, με σταθερό στοιχείο την πρόσδεση στο ΚΚΣΕ, από το οποίο εμπνέεται η ΕΔ του ΚΚΕ σχετικά με τον νέο τύπο ανθρώπου που κι εκείνη επιθυμεί να διαπλάσει. Βλ. Svetlana Boyrn, «Paradoxes of unified culture: From Stalin's fairy tale to Molotov's lacquer box», στο Thomas Lahusen & Evgeny Dobrenko, *Socialist Realism Without Shores, Post-Contemporary Interventions*, Duke University Press, North Carolina 1997, σ. 120-135.

179 «Έκθεση για τον εκπολιτισμό, 1954», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 296, Φ. 13/58/7.

Σε αρκετά κείμενά της η ΕΔ τόνιζε ότι στόχος ήταν η αύξηση της λογοτεχνικής παραγωγής, η βελτίωση του ρυθμού παραγωγικότητας στη δουλειά λογοτεχνών, διορθωτών και κριτικών. Επιπλέον, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι παρατηρήσεις που γίνονταν δεν κατέληγαν κατευθείαν στην απόφαση έκδοσης ή απόρριψης ενός έργου, αλλά προέτρεπαν τον συγγραφέα στην επανεπεξεργασία του, ώστε το αποτέλεσμα να είναι σύμφωνο με την κομματική γραμμή. Τον Μάρτιο του 1954, η ΕΔ επιμένει ότι παρατηρούνται αρκετές αδυναμίες και, ούτε λίγο ούτε πολύ, κατηγορεί τους συντρόφους που απαρτίζουν τον ΛΚ για ιδεολογική λιποψυχία ή –έστω– επιείκεια, αφού «ακόμα και στην κρίση έργων της αμερικανοδουλείας διαφαίνονται επιδράσεις φορμαλισμού».¹⁸⁰ Αυτού του είδους οι προβληματισμοί επανέρχονταν διαρκώς. Τον Νοέμβριο του 1954, έναν χρόνο περίπου μετά τη σύσταση του ΛΚ, σε κείμενο της ΕΔ φαίνεται να παραμένει η ίδια δυσαρέσκεια, και τα μέλη του κόμματος κατηγορούνται για «εκδηλώσεις αντικειμενισμού ή απολίτικης ακρισίας, διανοουμενίστικου ατομικισμού-αντικολλεχτιβισμού, παρερμηνεία ζητημάτων, ανευθυνολογία, γραφειοκρατία [...], σεχταρισμό στα λογοτεχνικά ζητήματα».¹⁸¹

Αν υποθέσουμε, λοιπόν, πως η ΕΔ στην υπερορία σχεδίαζε μια πολιτισμική πολιτική που έδινε έμφαση στην πολιτική του βιβλίου, καλό θα ήταν να αναρωτηθεί κανείς ποια υπήρξε η διάχυση και η αποτελεσματικότητά της. Ποιοι διάβαζαν; Πότε και με ποιον τρόπο; Ποια βιβλία είχαν τη μεγαλύτερη αναγνωσιμότητα; Πώς και πότε τα προμηθεύονταν οι πολιτικοί πρόσφυγες; Υπήρχε ο θεσμός του «υποχρεωτικού αναγνώσματος», η συνήθεια της ομαδικής ανάγνωσης ή τα αναγνωστικά κολχόζ που συναντάμε στη Σοβιετική Ένωση;¹⁸² Παρά το γεγονός πως σε άρθρα του ΝΚ αναφέρεται πως τα στελέχη του κόμματος διαβάζουν με δική τους πρωτοβουλία πλήθος βιβλίων,¹⁸³ η ΕΔ σημειώνει πως «όλη η δουλιά της διαφώτισης παρουσιάζει καθυστέρηση. Προσπάθεια σοβαρή για την αυτομόρφωση,

180 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/46.

181 «Για τον απολογισμό και τα καθήκοντα της Διαφώτισης, 22.11.1954», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/65.

182 Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*, Stanford University Press, Stanford 2001, σ. 22-32, 39.

183 Κ. Τριανταφύλλου, «Για την αυτομόρφωση στις κομματικές μας οργανώσεις», *Νέος Κόσμος* 2 (1952), σ. 33.

για την εκλαΐκευση του βιβλίου, για τον προσανατολισμό του κόσμου σε βιβλία ανάλογα με τις ικανότητες, δεν έχει γίνει».¹⁸⁴ Σε έκθεση του 1952 εκφράζεται ανησυχία:

Η αυτομελέτη δε βρίσκεται σε καθόλου ικανοποιητικό βαθμό στην οργάνωσή μας. Ο κόσμος μας δεν διαβάζει. Ακόμα πολύ λίγοι είναι εκείνοι που ασχολήθηκαν με τη μελέτη των κλασικών έργων. Αλλά και ούτε η μελέτη των λογοτεχνικών έργων είναι ικανοποιητική. [...] Δεν εκλαϊκεύεται ικανοποιητικά από τις οργανώσεις μας το βιβλίο έτσι που να κινείται κάθε φορά το ενδιαφέρον των συντρόφων. Στους συντρόφους μας η αυτομελέτη δεν έχει γίνει ακόμα καθημερινή ανάγκη.¹⁸⁵

Μετά το 1952, ήταν πια φανερό πως η αυτομόρφωση δεν θα απέφερε καρπούς και απαιτούνταν άλλου είδους καθοδήγηση. Στον ΝΚ και τις εφημερίδες των ελλήνων πολιτικών προσφύγων δημοσιεύονται βιβλιοκριτικές για τα λογοτεχνικά βιβλία που κυκλοφορούν από το Εκδοτικό ενώ, παράλληλα, δημιουργούνται δανειστικές βιβλιοθήκες στις «λέσχες»¹⁸⁶ των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ώστε να κατευθύνονται οι αναγνώστες στις επιλογές τους.¹⁸⁷ Σε ορισμένες κομματικές οργανώσεις διοργανώνονταν «φροντιστήρια ανάγνωσης» και συζητήσεις, προκειμένου τα αναγνώσματα να γίνονται κατανοητά, ενώ κάθε μέλος της οργάνωσης είχε «ατομικό βιβλιάριο μόρφωσης», όπου σημειωνόταν η πρόοδος

184 «Έκθεση σχετικά με την κατανάλωση βιβλίων στη Φλωρίδα» και Έκθεση της 12.8.1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/135 και 13/56/136.

185 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/135 και 13/56/136.

186 Οι «λέσχες» ήταν ειδικοί χώροι που είχαν παραχωρηθεί στους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, για να μπορούν να συναντιούνται, να οργανώνουν γιορτές ή άλλες εκδηλώσεις. Κάποιες φορές αναπτυσσόταν σ' αυτές φιλολογική και καλλιτεχνική δραστηριότητα, οργανώνονταν διαλέξεις, μαθήματα ελληνικών ή φιλογολικές βραδιές. Συνηθέστερα, στις λέσχες οι πολιτικοί πρόσφυγες γιόρταζαν τις εθνικές γιορτές, την επέτειο για την ίδρυση του ΕΑΜ, την εργατική Πρωτομαγιά κ.λπ. Κατά τη δεκαετία του 1960, ο θεσμός της λέσχης ατόνησε και μετατράπηκε σε ένα είδος παραδοσιακού ελληνικού καφενείου, όπου οι πρόσφυγες πρώτης γενιάς συναντιούνταν για να παίξουν τάβλι, να διαβάσουν ελληνικές εφημερίδες ή απλώς να κουβεντιάσουν. Βλ. σχετικά Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, ό.π., σ. 174-183 και Γεωργία Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 119-122.

187 Για την αυτομόρφωση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, βλ. Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», ό.π., σ. 131-132.

του.¹⁸⁸ Η έκδοση ενός νεανικού περιοδικού –όχι αυστηρά φιλολογικού– που, όπως είδαμε νωρίτερα, συζητιέται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, αναμένεται «να αναταράξει τα λιμνάζοντα νερά στον τομέα της πνευματικής δράσης», αλλά το σχέδιο ουδέποτε ευοδώθηκε.¹⁸⁹

Η ανησυχία από μέρους της Διαφώτισης σχετικά με την κατανάλωση των βιβλίων είναι έντονη, ενώ πολιτικοί πρόσφυγες που ερωτήθηκαν παραδέχτηκαν πως δεν διάβασαν τα βιβλία που τους είχαν δοθεί, και εκείνοι που τα διάβασαν δεν τα αφομοίωσαν. Άλλοι παραπονέθηκαν πως τα βιβλία ήταν βαριά, άλλοι τα βρήκαν δύσκολα, αρκετοί ακριβά. Οι πολιτικοί πρόσφυγες πρώτης γενιάς, απορροφημένοι και αφοσιωμένοι στην παραγωγή, δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την καλλιέργειά τους, ενώ η δεύτερη γενιά θα βρει πολύ ελκυστικότερα τα βιβλία των χωρών φιλοξενίας, καθώς διαβάζει με μεγαλύτερη άνεση στη γλώσσα της οποίας το εκπαιδευτικό σύστημα παρακολουθεί.¹⁹⁰ Κάνοντας ένα άλμα στα επόμενα χρόνια, να σημειώσουμε πως, σε επιστολή του προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, ο Θανάσης Μητσόπουλος θα εκφράσει βαθιά ανησυχία για το ζήτημα της πατριωτικής αγωγής και της ελληνομάθειας των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Το 1967, τα παιδιά και οι νέοι κάτω των 20 ετών θα αποτελούν πια το 35% του πληθυσμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, και αυτό το τμήμα της διασπορικής κοινότητας «έχει ανάγκη από ιδιαίτερη δουλειά για τη σύνδεσή του με την πατρίδα και τη διατήρηση της ελληνικότητάς του. [...] Η κατηγορία αυτή των προσφύγων διαβάζει

188 Τάκης Αδάμος, «Η μορφωτική δουλειά στην ΚΟΒ», *Νέος Κόσμος* 4 (1952), σ. 54-55.

189 Επιστολή του Γ. Γαβριηλίδη προς την ΕΔ σχετικά με «Τα ζητήματα της πνευματικής ζωής», 10.6.1960. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 248. Φ. 13/ 10/25.

190 Για την εκπαίδευση και την καθημερινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, βλ. Απόστολος Πατελάκης, *Ο εμφύλιος πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Ρουμανία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019 | Χαράλαμπος Βλάχος, Ιωάννης Ράπτης και Νίκος Φωκάς (επιμ.), *Απρόβλεπτες διαδρομές: Εικόνες για τη ζωή των Ελλήνων της Ουγγαρίας*, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα 2017 | Kateřina Králová και Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας: Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015 | Γεωργία Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία», ό.π. | Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη (1945-1989)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013 | Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν και Λόρινγκ Ντάνφορθ, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012 | Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες...: Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, πρόλογος Νίκος Μαραντζίδης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010 | Μαρία Μποντίλα, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν», ό.π., | Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, ό.π., | Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, ό.π.

τα λιγότερα (ελάχιστα ή καθόλου) ελληνικά βιβλία και συμμετέχει και λιγότερο στις εκδηλώσεις της οργάνωσης», τονίζει ο Μητσόπουλος.¹⁹¹

Κατόρθωσαν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες να μιμηθούν τον σοβιετικό πολίτη-πρότυπο που (φιλο)σοβιετικοί δημοσιογράφοι τον περιγράφουν να κυκλοφορεί με την *Πράβντα* υπό μάλης και να διαβάζει μυθιστορήματα στο διάλειμμα της εργασίας του;¹⁹² Τι αποτέλεσμα είχε η εκπολιτιστική προσπάθεια της ΕΔ, τα μαθήματα διδασκαλίας της ρωσικής γλώσσας, οι διαλέξεις, η φοίτηση στις κομματικές σχολές και τα νυχτερινά πανεπιστήμια, οι ραδιοφωνικές εκπομπές, οι επισκέψεις στο θέατρο και στον κινηματογράφο, οι δανειστικές βιβλιοθήκες, ο προσφυγικός Τύπος, η δραστηριότητα του Εκδοτικού; Παρά την όποια βελτίωση του βιοτικού και μορφωτικού τους επιπέδου, τη σφυρηλάτηση της ταξικής και εθνικής τους συνείδησης, εάν επικεντρωθούμε στη λογοτεχνία, τα συμπεράσματα θα αποδειχθούν μάλλον απογοητευτικά. Η υπεράνθρωπη προσπάθεια που κατέβαλαν οι «εμικρέδες λογοτέχνες» να γράψουν με τον τρόπο που τους ζητήθηκε από την κομματική καθοδήγηση γέννησε μια λογοτεχνία εσωκομματικής κατανάλωσης, που ουδέποτε κατέκτησε ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Λίγοι ήταν οι πρόσφυγες που βίωσαν και καλλιτεχνικά τον επαναπατρισμό τους.

Για να ολοκληρώσουμε την εικόνα των χαρακτηριστικών του ιδεολογικού μετώπου που εισηγήθηκε το ΚΚΕ στην υπερορία, θα πρέπει να σταθούμε στο «Σχέδιο Προγράμματος» που κατέθεσε το κόμμα το 1954, στους προβληματισμούς που διατυπώθηκαν σχετικά μ' αυτό, στις αντιφάσεις του, στον αντίλογο που προκάλεσε μεταξύ των διανοουμένων της εξόριστης Αριστεράς και στην αντίστοιχη σοβιετική αντίδραση. Κατόπιν, θα δούμε πώς οι ιδεολογικές και λογοτεχνικές αρχές βρήκαν εφαρμογή στα δύο μυθιστορήματα που γράφτηκαν σ' αυτή την πρώτη περίοδο λογοτεχνικής παραγωγής, μέχρι και το τέλος του 1954.

191 Επιστολή προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 16.6.1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 271, Φ. 13/33/39.

192 Για τη μεταμόρφωση του σοβιετικού πολίτη σε αναγνώστη και διανοούμενο της εργατικής τάξης, τις δημόσιες βιβλιοθήκες, την καθοδήγηση των «αναγνωστικών μαζών» και την πολιτική βιβλίου στη ΕΣΣΔ, βλ. Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Reader*, ό.π., σ.181-135, 241-244, 245-250, 250-264.

1.4 Το Σχέδιο Προγράμματος ΚΚΕ (1954)

Τον Δεκέμβριο του 1953, συνήλθε η 4η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ. Στις πολιτικές της αποφάσεις τόνιζε την ανάγκη κοινής στράτευσης των δημοκρατικών δυνάμεων σε πάλη για διατήρηση της παγκόσμιας ειρήνης και χαλάρωση της διεθνούς έντασης.¹⁹³ Επιπλέον ενέκρινε ένα Σχέδιο Προγράμματος, το οποίο θα γινόταν αντικείμενο επεξεργασίας ειδικής επιτροπής και κατόπιν θα δινόταν στα μέλη του κόμματος προς συζήτηση.¹⁹⁴ Το Σχέδιο δημοσιεύτηκε στον *ΝΚ* τον Μάρτιο του 1954 ¹⁹⁵ και ακολούθησαν κριτικά άρθρα και τοποθετήσεις σημαντικών στελεχών και διανοομένων του κόμματος.

Στις αποφάσεις της Ολομέλειας γινόταν φανερό πως, μέσα από τη δημιουργία ευρύτερου πατριωτικού και δημοκρατικού μετώπου, το ΚΚΕ αναζητούσε συμμαχίες. Ωστόσο, πολλά από τα επιχειρήματα που προβλήθηκαν στο κείμενο του Σχεδίου του, ακόμη και η ίδια η πρόταση του προγράμματος, έρχονταν σε αντίθεση μ' αυτή τη στάση. Το Σχέδιο Προγράμματος κινήθηκε σε δύο άξονες: τον ιδεολογικό και τον πολιτικό. Τον πρώτο άξονα υπηρετούσε μια εκτενής εισαγωγή ιστορικού χαρακτήρα, που αναφερόταν στις ρίζες, την προέλευση και τη δημιουργία του ελληνικού έθνους, στην επανάσταση του 1821, στην εξέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας έως το 1918, στο ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας και, τέλος, στη γέννηση και την ανάπτυξη του ελληνικού εργατικού κινήματος. Στο δεύτερο μέρος του, που είχε πολιτικό και πιο πρακτικό χαρακτήρα, προβαλλόταν το όραμα μιας λαοκρατούμενης σοσιαλιστικής Ελλάδας, που θα αξιοποιούσε τις πλουτοπαραγωγικές της δυνατότητες, ώστε να εξασφαλίσει την εθνική της ανεξαρτησία.

Το Σχέδιο εντυπωσιάζει και προβληματίζει τον αναγνώστη για πολλούς λόγους. Πρώτα, για το ηρωικό και θριαμβευτικό ύφος του. Ύστερα, για την εκτενή εισαγωγή του, κείμενο ιστορικού και θεωρητικού χαρακτήρα που δεν συνάδει με τις στοχεύσεις ενός πολιτικού προγράμματος. Τέλος, για τον τρόπο με τον οποίο το ΚΚΕ υιοθετεί ορισμένα από τα στοιχεία της θεωρίας του εθνικισμού, αναθεωρεί και

193 Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος έβδομος (1949-1955)*, ό.π., σ. 372.

194 «Ανακοίνωση του Προεδρείου», Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος έβδομος (1949-1955)*, ό.π., σ. 370.

195 «Πρόγραμμα του ΚΚΕ, 30.12.1953» (Σχέδιο), *Νέος Κόσμος* 3 (1954), σ. 2-43.

απορρίπτει άλλα και, τελικά, καταλήγει στη σύνθεση μιας δικής του εθνικής ιδεολογίας. Ας ξεκινήσουμε από αυτήν. Στον ιδεολογικό τομέα, το πρόγραμμα καταδίκασε τη Μεγάλη Ιδέα ως «αντιεπιστημονικό και τυχοδιωκτικό» κατασκεύασμα της αστικής τάξης, που οδήγησε σε πολιτικές εξελληνισμού και υποταγής των λαών, σπέρνοντας εχθρότητες και μίσση. Το όραμα της παλιγγενεσίας, που σκόπιμα τροφοδότησαν οι κυρίαρχες τάξεις, χαρακτηρίζεται ουτοπικό, ιμπεριαλιστικό και σοβινιστικό, καθώς παρουσίαζε τους Νεοέλληνες ως «περιούσιο λαό» και μοναδικό «συνεχιστή» της αρχαίας ελληνικής «κληρονομιάς».¹⁹⁶ Αυτά θεωρητικά συμβαδίζουν με μια μαρξιστική προσέγγιση της Ιστορίας. Στο Πρόγραμμα, όμως, παρά το γεγονός ότι η Μεγάλη Ιδέα καταδικάζεται, το ιδεολόγημα της εθνικής συνέχειας υποστηρίζεται με δύο κυρίως επιχειρήματα: α) την ύπαρξη ισχυρής «ρωμέικης-γκραϊκικής λαότητας» στο Βυζάντιο και β) την ιστορική και λαογραφική σύνδεση του Βυζαντίου με την αρχαία Ελλάδα.¹⁹⁷ Μπορεί, λοιπόν, ο αλυτρωτισμός και η αναβίωση της «Ελληνικής Αυτοκρατορίας» να καταδικάζονται, αλλά ο «περιούσιος λαός» της υπήρξε και οι νέοι Έλληνες αποτελούν μοναδικούς απογόνους του. Κατά κάποιον τρόπο, η δημιουργία του έθνους δεν παρουσιάζεται ως προϊόν κοινής βούλησης, αλλά ως γεγονός που προκύπτει από αντικειμενικές ιστορικές συνθήκες.

Στη συνέχεια, επιχειρείται μια νέα ανάγνωση της Επανάστασης του 1821, με έμφαση στην προδοτική στάση της αστικής τάξης, του πατριαρχείου και των δυτικών δυνάμεων. Πρόκειται για μια ψυχροπολεμικού χαρακτήρα αφήγηση, που παρουσιάζει τον ρωσικό λαό βοηθό και συμπαραστάτη των Ελλήνων και ευγνωμονεί το «ξανθό γένος» ως σταθερό αρωγό των λαϊκών αγώνων.¹⁹⁸ Ο Λεωνίδας Στρίγκος,

196 «Πρόγραμμα του ΚΚΕ, 30.12.1953» (Σχέδιο), *Νέος Κόσμος* 3 (1954), σ. 15.

197 «Πρόγραμμα του ΚΚΕ, 30.12.1953» (Σχέδιο), *Νέος Κόσμος* 3 (1954), σ. 6-7. Η θέση αυτή έρχεται σε αντίθεση με όσα είχε υποστηρίξει ο Νίκος Ζαχαριάδης στην ομιλία του στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Τότε διακήρυξε πως «το νεοελληνικό έθνος, κρατώντας τις ρίζες του από τα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε τελικά μέσα σε συνθήκες τουρκικής κυριαρχίας. [...] Μέσα στις συνθήκες αυτές γεννήθηκαν οι νεοελληνικές παραδόσεις, τα δημοτικά τραγούδια. Οι παραδόσεις και τα τραγούδια αυτά, πούνε γνήσια εθνικά λαϊκά, δεν αναφέρονται και δε συνδέονται με την αρχαιοελληνική παράδοση». Ο ΓΓ είχε, μάλιστα, δηλώσει πως είναι υποχρέωση των μελών του κόμματος να καταστήσουν κτήμα των μαζών την επιστημονική άποψη για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και το ζήτημα της συνέχειας. Βλ. *Το 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ*, Τεύχος Γ', *Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη*, Αθήνα 1945, σ. 53.

198 «Πρόγραμμα του ΚΚΕ, 30.12.1953» (Σχέδιο), *Νέος Κόσμος* 3 (1954), σ. 8.

σε άρθρο με το οποίο σχολιάζει το Σχέδιο Προγράμματος, υπερθεματίζει: αυτό που κατοχύρωσε την ανεξαρτησία της Ελλάδας δεν ήταν ούτε η εξέγερση του Αλή Πασά στα Γιάννενα, ούτε η ναυμαχία του Ναυαρίνου, ούτε η παρουσία του γαλλικού στρατού στην Πελοπόννησο, ούτε τα πρωτόκολλα του Λονδίνου· ήταν «το αίμα που έχυσαν τα παιδιά του μεγάλου ρωσικού λαού στα πεδία μαχών της Βαλκανικής, πλάι στις απέραντες θυσίες, τους ηρωισμούς και το αίμα των παιδιών της Ελλάδας».¹⁹⁹

Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο Μιλιτιάδης Πορφυρογένης, που σε άρθρο του στον *ΝΚ* κάνει μια αναδρομή σε εξεγέρσεις και επαναστατικά κινήματα του 19ου αιώνα, επιχειρώντας να αποδείξει πως το ελληνικό λαϊκό κίνημα υπήρξε αυθόρμητο και δεν είχε ποτέ συνεπή, προοδευτική και δημοκρατική ηγεσία· ο ρόλος της αστικής τάξης ήταν σε κάθε περίπτωση αντιδραστικός, αντιλαϊκός, αντεθνικός.²⁰⁰ Επίσης, οι Γ. Ζωίδης και Γ. Παπαγεωργίου επαίνεσαν γραπτώς τους βαλκανικούς λαούς ως σταθερούς αρωγούς των επαναστατημένων Ελλήνων και παρουσίασαν τη Ρωσία ως «ισχυρό παράγοντα επαναστατικοποίησης των λαών».²⁰¹ Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία παρουσιάζεται και ο Πέτρος Ρούσος, τόσο στην αρθρογραφία του όσο και σε ιστορική μονογραφία του που κυκλοφόρησε τον επόμενο χρόνο (1955) από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ).²⁰² Οι συνδηλώσεις είναι προφανείς: η αστική τάξη λειτουργεί προδοτικά από τον καιρό του 1821, είναι ανώφελο να ελπίζει κανείς σε μια αστικοδημοκρατική επανάσταση, ο ρόλος των Ευρωπαίων υπήρξε ανέκαθεν διασπαστικός, σε αντίθεση με τον πατριωτικό και απελευθερωτικό ρόλο των βαλκανικών λαών. Στη νέα ψυχροπολεμική συνθήκη, οι κυρίαρχες τάξεις υπηρετούν την αμερικανική πολιτική, υποδαυλίζοντας τη φήμη τού από βορρά κινδύνου.

199 Λεωνίδας Στρίγκος, «Η εθνοπροδοσία του εικοσιένα και οι σημερινοί εθνοπροδότες», *Νέος Κόσμος* 5 (1954), σ. 65-80: 74.

200 Μιλιτιάδης Πορφυρογένης, «Οι λαϊκοί αγώνες στο 19ο αιώνα», *Νέος Κόσμος* 6 (1954), σ. 1-16: 15.

201 Γ. Ζωίδης και Γ. Παπαγεωργίου, «Κοινοί αγώνες των βαλκανικών λαών για τη λευτεριά», *Νέος Κόσμος* 7 (1954), σ. 1-13: 4.

202 Βλ. Πέτρος Ρούσος, «Ζητήματα της εθνικής ιστορίας μας», *Νέος Κόσμος* 8 (1955), σ. 52-66 και του ίδιου *Ζητήματα της ιστορίας μας: Διαμόρφωση του ελληνικού έθνους*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955. Το έργο του Ρούσου συγκρούεται με τις μαρξιστικές ιστορικές τοποθετήσεις των Γιάννη Ζέβγου και Γιάννη Κορδάτου, που παρουσίαζαν τη Ρωσία ως αντιδραστική δύναμη. Για την παρατήρηση, αλλά και μια σύντομη παρουσίαση του Σχεδίου Προγράμματος ΚΚΕ 1954, βλ. Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός κομμουνισμός*, ό.π., σ. 491-496.

Αυτή η ανάγνωση μας φέρνει πιο κοντά στη δεύτερη αντίφαση του κειμένου: την επιθυμία του κόμματος για συνέχεια της επανάστασης, από τη μια πλευρά, και την ειλημμένη απόφασή του να συμβαδίσει με τα σοβιετικά προτάγματα, από την άλλη. Στο πολιτικό επίπεδο, προωθείται το όραμα μιας Ελληνικής Λαϊκής Δημοκρατίας που θα δικαιώσει τους λαϊκούς αγώνες. Αυτή τη φορά, όμως, ενώ φαινομενικά το ΚΚΕ συμπαρατάσσεται σε ένα κοινό μέτωπο με τις ευρύτερες δημοκρατικές δυνάμεις που αγωνίζονται για την ειρήνη, με το σχέδιό του φαίνεται να επιστρέφει στη ρητορική που είχε υιοθετήσει ο Νίκος Ζαχαριάδης μετά την ήττα του 1949 σχετικά με τη δυνατότητα επαναστατικής κλιμάκωσης στην Ελλάδα – ρητορική με την οποία σαφώς διαφωνούσε η (νέα) σοβιετική ηγεσία. Ας δούμε το σχετικό απόσπασμα του Σχεδίου Προγράμματος 1954:

[...] Στην Ελλάδα, πρώτ' απ' όλα στην περίοδο της χιτλεροφασιστικής κατοχής, η εργατική τάξη μ' επικεφαλής το κόμμα της, το ΚΚΕ, τέθηκε επικεφαλής του λαού, τον συσπείρωσε γύρω της, στερέωσε τη συμμαχία της με την αγροτιά, πολέμησε μαζί της, κέρδισε με το μέρος της τις μεγάλες μάζες της εργαζόμενης αγροτιάς, εξασφάλισε, βασικά, το παραπέρα συμβάδισμά της στους αγώνες για την εθνική και κοινωνική απελευθέρωση. Στο διάστημα του δεύτερου ένοπλου αγώνα, στα 1946-49, η στέρηση αυτή εργατοαγροτική συμμαχία επιβεβαιώθηκε και στερεώθηκε με τους κοινούς αγώνες και θυσίες. Το γεγονός αυτό, με τον εξίσου αποφασιστικό παράγοντα της αλλαγής του συσχετισμού των δυνάμεων υπέρ της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού σε βαλκανική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια κλίμακα ύστερα απ' τη συντριβή του χιτλεροφασισμού και του γιαπωνέζικου милитарισμού στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, πρώτα απ' όλα χάρη στους αγώνες, τις θυσίες και τη νίκη της Σοβιετικής Ένωσης και του στρατού της πούχε σα συνέπεια και τη δημιουργία μιας σειράς Λαϊκών Δημοκρατιών στην Ευρώπη, το γεγονός και ο παράγοντας αυτός είχαν σα συνέπεια ότι το αστικοδημοκρατικό στάδιο της επανάστασης στην Ελλάδα βασικά ξεπεράστηκε. [...] Το αναπόφευκτο αυτό πλάταιμα των μέτρων της επαναστατικής εξουσίας, όπως επίσης και όλη η διεθνής κατάσταση, ιδίως η δυνατή επιρροή της πείρας της επανάστασης και της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης στην ΕΣΣΔ, καθορίζει το

εντατικά γρήγορο πέρασμα της αστικοδημοκρατικής, εργατοαγροτικής επανάστασης σε προλεταριακή-σοσιαλιστική.²⁰³

Την αντίφαση επέκρινε η ηγεσία του ΚΚΣΕ και το σχέδιο αποσύρθηκε τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου.²⁰⁴ Γιατί, λοιπόν, μας ενδιαφέρει τόσο ένα βραχύβιο Σχέδιο Προγράμματος και πώς μπορεί αυτό να σχετίζεται με το λογοτεχνικό πεδίο; Αρχικά, το Σχέδιο ενδιαφέρει για τη συζήτηση που προκάλεσε – όχι και τόσο μονοφωνική όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Έπειτα, για το νέο εθνικό αφήγημα που εισήγαγε – αφήγημα που πρέπει να συνδεθεί τόσο με την ψυχροπολεμική συνθήκη όσο και με την προσπάθεια εθνικοποίησης του κομμουνιστικού λόγου.²⁰⁵ Τρίτον, ενδιαφέρει για τις ρήξεις που κυοφορούσε και τα γεγονότα που αυτές προκάλεσαν. Τέλος, η άμεση απόσυρσή του φέρνει στο φως τον αυστηρό έλεγχο που ασκούσε στο ΚΚΕ το αδελφό σοβιετικό κόμμα.

Σε κάθε τεύχος του *ΝΚ* υπήρχε το παράρτημα «Συζήτηση πάνω στο Πρόγραμμα (Σχέδιο) του ΚΚΕ» όπου μπορεί κανείς να μελετήσει τις επισημάνσεις διαφόρων διανοουμένων στο κείμενο του Σχεδίου. Πέρα από την παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή, που είχε το θάρρος να διαφωνήσει απόλυτα με τις θέσεις του

203 «Πρόγραμμα του ΚΚΕ, 30.12.1953» (Σχέδιο), *Νέος Κόσμος* 3 (1954), σ. 28-29.

204 «Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ, 22.11.1954», Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος έβδομος (1949-1955)*, ό.π., σ. 412.

205 Ας σημειωθεί εδώ πως στο Σχέδιο Προγράμματος αχνοφαίνεται το ιστοριογραφικό σχήμα του Νίκου Σβορώνου. Όπως αποκάλυψε αργότερα, ο Σβορώνος είχε από νωρίς αποστασιοποιηθεί από την αριστερή άποψη περί ασυνέχειας που υποστηρίχθηκε στο 7ο Συνέδριο. Βασικές κατευθυντήριες γραμμές της ιστορικής του επισκόπησης (1976) ήταν ο αντιστασιακός χαρακτήρας του ελληνικού έθνους και η ύπαρξη πολιτισμικής συνέχειας από την Αρχαιότητα. Μία σύγκριση της πρόσληψης του νέου ελληνισμού από τους δύο διανοούμενους, τον Νίκο Σβορώνο και τον Δημήτρη Χατζή, βρίσκουμε στο έργο της Βενετίας Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*. Επίσης, ο Γιάννης Παπαθεοδώρου στο έργο του *Ρομαντικά πεπρωμένα* τολμά να διατυπώσει ως υπόθεση εργασίας την επικοινωνία του ιστοριογραφικού σχήματος του Σβορώνου με την ιστορική αίσθηση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Για όλα αυτά, βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976 | Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987 | Νίκος Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004 | Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 103-120 | Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 176-177. Για την αστική τάξη στο ιστοριογραφικό σχήμα του Νίκου Σβορώνου, βλ. ενδεικτικά Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η αστική τάξη στο έργο του Ν. Σβορώνου», στο Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992, σ. 75-80.

κόμματος και να στηρίξει τις απόψεις του με επιστημονικά επιχειρήματα, θεωρούμε σημαντικές –αν και πολύ διακριτικότερες– τις σκέψεις των Μήτσου Αλεξανδρόπουλου και Φούλας Χατζιδάκη.²⁰⁶ Ο Αλεξανδρόπουλος δεν διαφώνησε κατά βάση με το σχέδιο. Εξέφρασε, ωστόσο, επιφυλάξεις σχετικά με την ασυνέπεια στην πολιτική ορολογία, την έλλειψη τεκμηριωμένου επιστημονικού λόγου –ο ίδιος το ονομάζει «επιστημονικό στυλ»– και την εκτενή αναδρομή στην «αστικοτσιφλικιάδικη προδοσία». Η Φούλα Χατζιδάκη προβληματίστηκε σχετικά με τη στείρα αποδοχή της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς και διέκρινε πως απουσιάζει μια «διαλεκτική ανίχνευση» των αρχών της. Φάνηκε, επίσης, αμήχανη απέναντι στην εξύμνηση της Ρωσίας του 19ου αιώνα και, επιπλέον, θεώρησε πως στο σημείο όπου περιγράφεται η μελλοντική Λαϊκή Δημοκρατία θα έπρεπε να υπάρχει ένα ανεξάρτητο κείμενο για τη θέση της γυναίκας και –κυρίως– για τη θέση και τον ρόλο των διανοουμένων σ’ αυτήν. Η Χατζιδάκη, παρόλο που δεν φαίνεται να διαφωνεί ρητά, με κάποιον τρόπο διεκδικεί σαφή τοποθέτηση του κόμματος σχετικά με τον ρόλο του καλλιτέχνη. Τέλος, και οι δύο κρίνουν πως το κείμενο υπολείπεται σε αισθητική αρτιότητα.

Καμία από αυτές τις τοποθετήσεις δεν συνιστούσε πραγματική *παρέμβαση*, με την έννοια που δίνει η Βενετία Αποστολίδου στον όρο.²⁰⁷ Ο Δημήτρης Χατζής, όμως, διαφοροποιήθηκε από την πλειονότητα των συντρόφων του.²⁰⁸ Η ενασχόλησή του με τη βυζαντινή και τη νεοελληνική φιλολογία τον είχε βοηθήσει να συγκροτήσει ένα δικό του ερμηνευτικό σχήμα για τις ρίζες του νέου ελληνισμού, που θα έπαιρνε την οριστική του μορφή στα επόμενα χρόνια. Αξίζει να δούμε αναλυτικότερα την παρέμβασή του. Όχι μόνο γιατί υπήρξε ο μοναδικός διανοούμενος που τόλμησε να εναντιωθεί στις κομματικές θέσεις, αλλά και γιατί

206 Βλ. «Παρατηρήσεις και προτάσεις της σ. Φούλας Χατζιδάκη», *Νέος Κόσμος* 8 (1954), σ. 26-31 και «Παρατηρήσεις και προτάσεις του σ. Μ. Αλεξανδρόπουλου», *Νέος Κόσμος* 8 (1954), σ. 12-14.

207 «Η παρέμβαση προϋποθέτει μια εκτίμηση της πολιτικής και πολιτισμικής συνθήκης, ένα σχέδιο δράσης και μια απήχηση». Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 21.

208 Δημήτρης Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», *Νέος Κόσμος* 8 (1954), σ. 1-20. Σήμερα στο Δημήτρη Χατζή, *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού: Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια-εισαγωγή Βενετία Αποστολίδου, Ροδακιά, Αθήνα 2005, σ. 39-84. Εκτενής παρουσίαση των θέσεων του Χατζή γύρω από το θέμα της συνέχειας στο Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 211-216 και 318-333.

αντιμετώπισε το ζήτημα της ταυτότητας του νέου ελληνισμού ως ιδεολογική και πολιτική στάση που οφείλει να στηρίζεται σε επιστημονική τεκμηρίωση και όχι να διατυπώνεται αξιωματικά.

Στον πρόλογο του άρθρου του, ο Χατζής επιλέγει να απαριθμήσει τα ιστορικά δεδομένα που οδηγούν στη (λαθεμένη) υποστήριξη της ελληνικής εθνικής συνέχειας: η ταύτιση της γεωγραφίας αρχαίου και νέου ελληνισμού, η «αδιαίρετη» γλώσσα, ο εξελληνισμός των κατοίκων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οδηγούν σε μια επιχειρηματολογία υπέρ της συνέχειας, επισκιάζοντας σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα όπως οι αλληπάλληλες επιδρομές νέων λαών, οι πληθυσμιακές προσμίξεις, οι ερημώσεις αχανών εδαφικών εκτάσεων και οι αναπότρεπτες αλλοιώσεις στον φυλετικό χαρακτήρα κάθε πληθυσμιακής ομάδας.²⁰⁹

Σ' αυτό το σημείο του προλόγου συνδέει την ασυνέχεια, που εξ αρχής υπαινίσσεται ως βασική του θέση, με την ιδεολογία του ΚΚΕ:

Το ΚΚΕ είναι ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα. Αυτή η αντιπαράθεση που ξεκαθαρίζει την κομματική, ιδεολογική, εθνική του φυσιогνωμία περικλείνει ολόκληρη τη ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ του, τη νεοελληνική ιδεολογία κάθε προοδευτικού Έλληνα και που δεν έχει καμία σχέση με τους «τρίτους ελληνικούς πολιτισμούς» και την «τρισχιλιετή ιστορία» της αστικής δημαγωγίας.²¹⁰

Κατόπιν επιχειρεί να ανατρέψει το επιχείρημα του Σχεδίου Προγράμματος σχετικά με την ύπαρξη ισχυρής «ρωμείκης-γκραιίκης λαότητας» στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, υποστηρίζοντας πως, ακόμη κι αν δεχτούμε πως οι εξελληνισμένοι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας και της Εγγύς Ανατολής αποτελούσαν ισχυρό παράγοντα της αυτοκρατορίας, αυτοί σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν «λαότητα». Μιλούν μια κοινή γλώσσα, δεν έχουν όμως κοινή –και πολύ περισσότερο ελληνική– καταγωγή. Αν υπήρξε μέσα στην αυτοκρατορία λαότητα, αυτοί ήταν οι κάτοικοι της χερσαίας και νησιωτικής περιοχής της ελληνικής Αρχαιότητας,

209 Δημήτρης Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», ό.π., σ. 1.

210 Δημήτρης Χατζής, ό.π., σ. 3.

υπολείμματα των ελληνικών πληθυσμών που αποτελούσαν αμελητέο παράγοντα· το πιο αδύναμο στοιχείο στην ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.²¹¹

Το δεύτερο επιχείρημα που αποπειράται να αντικρούσει αφορά τη λαογραφική σύνδεση της «ρωμέικης-γκραικικής λαότητας» με την αρχαία Ελλάδα. Ο Χατζής δεν αποδίδει στο Βυζάντιο τον ρόλο του μεσάζοντα που βοήθησε να μεταλαμπαδευτούν από την Αρχαιότητα στον νεοελληνικό κόσμο στοιχεία κοινωνικής και ιδιωτικής ζωής. Υποστηρίζει δε πως είναι υπερβολικό να πιστεύουμε σήμερα ότι οι Νεοέλληνες αποτελούν μοναδικούς αποδέκτες της αρχαίας ελληνικής «κληρονομιάς». Αφενός μεν διότι από την κληρονομιά αυτή οφείλουμε να επιλέξουμε τι θα κληρονομήσουμε, αφετέρου δε επειδή ανήκει στην ανθρωπότητα ως σύνολο. Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, το γεγονός πως ο Χατζής βρίσκει τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τους λαογράφους Νικόλαο Πολίτη και Φαίδωνα Κουκουλέ λιγότερο απόλυτους στο θέμα της συνέχειας από το νέο Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ.²¹²

Δεν κρίνουμε σκόπιμο να επεκταθούμε σε ό,τι αφορά τα επιχειρήματά του, πόσο μάλλον που έχουν παρουσιαστεί εκτενώς σε σημαντικές εργασίες και εκδόσεις και είναι σε μεγάλο βαθμό γνωστά. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως στο κείμενο του Χατζή υπάρχει και ένα δεύτερο μέρος που αφορά τη συνέχεια μεταξύ νέας και αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και με το οποίο, όπως γράφει ο ίδιος, ολοκληρώνει τη συμβολή του στην επεξεργασία του Σχεδίου Προγράμματος. Ο Χατζής υποστηρίζει πως και στη λογοτεχνία υπάρχει ασυνέχεια. Στην περίπτωση αυτή, όμως, είναι αξιοσημείωτη η μέθοδος με την οποία καταστρώνεται η επιχειρηματολογία του· δεν στηρίζει το επιχείρημα της ασυνέχειας στη γνωστή θεωρία βάσης-εποικοδομήματος, όπως θα περίμενε κανείς από έναν μαρξιστή διανοούμενο. Χαρακτηρίζει, μάλιστα, «χυδαιότατο υλισμό»²¹³ την άποψη πως η αλλαγή κοινωνικής-οικονομικής βάσης οδηγεί στον αφανισμό κάθε στοιχείου του εποικοδομήματος. Βασίζεται σε μέθοδο φιλολογική και, αποφεύγοντας να αναφερθεί σε ιστορικά, λαογραφικά και γλωσσικά στοιχεία, επικεντρώνει το

211 Δημήτρης Χατζής, ό.π., σ. 4-6.

212 Δημήτρης Χατζής, ό.π., σ. 8-10.

213 Δημήτρης Χατζής, ό.π., σ. 14.

ενδιαφέρον του σε στοιχεία αμιγώς φιλολογικά, ενδοκειμενικά, αισθητικά, στοιχεία μορφής, στιχουργικής, μετρικής, βάσει των οποίων θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί μια ολοκληρωμένη θεωρία υπέρ ή κατά της συνέχειας μεταξύ της αρχαίας και της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Η επιστημονική του εμβρίθεια αντιμετωπίστηκε ως αλαζονεία, επιθετικότητα και εμμονή. Οι απόψεις του θεωρήθηκαν ακραίες και προκάλεσαν την αντίδραση των συντρόφων του.²¹⁴ Ωστόσο, το άρθρο με το οποίο ο Χατζής επιχείρησε να ανοίξει μια συζήτηση γύρω από το Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ αποτελεί το πρώτο εκτενές ιστορικό-φιλολογικό του κείμενο και θέτει τις βάσεις ζητημάτων που θα τον απασχολήσουν καθ' όλη της διάρκεια της ζωής του στην εξορία και την Ελλάδα. Οι αντιδράσεις που πυροδότησε είναι πολύ ενδεικτικές των περιορισμών που έθετε το διανοητικό πεδίο στην υπερορία.

Πέρα απ' αυτά, ας μην ξεχνάμε πως βρισκόμαστε λίγα χρόνια μετά την ήττα του Εμφυλίου και η Αριστερά οφείλει να ανασυντάξει τις δυνάμεις της, να επεξεργαστεί την εμπειρία της, να διαχειριστεί την οδύνη. Όσο θα περνά από την κατάσταση της απόλυτης παρανομίας –που της στερεί την πρόσβαση στους θεσμούς– στην αναζήτηση συμμαχιών και στην επιδίωξη της νομιμότητας, θα γίνεται επιτακτικότερη η ανάγκη να συγκροτήσει μια σαφή ιδεολογία αναφορικά με τα προβλήματα του ελληνισμού· μια ιδεολογία που θα συντονίζει τη δράση της. Ο Δημήτρης Χατζής ήταν αναμφισβήτητα ο διανοούμενος με τη σημαντικότερη συμβολή σ' αυτόν τον τομέα.

1.5 Το τοπίο των λογοτεχνικών εκδόσεων

Μελετώντας τον κατάλογο του Εκδοτικού «Νέα Ελλάδα», εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς τη βαρύτητα που δόθηκε από την ΕΔ στη λογοτεχνία. Μέχρι και το 1954 είχαν εκδοθεί περίπου επτακόσια βιβλία και περιοδικά –κάποια γραμμένα στη σλαβομακεδονική γλώσσα– που κατανέμονται σε 21 διαφορετικές κατηγορίες.

214 Βλ. Κ. Τόλιας, «Γύρω από ένα πρόβλημα της ιστορίας», *Νέος Κόσμος* 7 (1955), σ. 62-70 και Π. Ρούσος, «Ζητήματα της εθνικής ιστορίας μας», ό.π., σ.52-66.

Τα λογοτεχνικά έργα ήταν συνολικά 92, ελληνικής και μεταφρασμένης λογοτεχνίας (κυρίως ρωσικής).

Στα μεταφρασμένα κείμενα κυριαρχεί το μυθιστόρημα. Από τα 46 μεταφρασμένα έργα, τα 40 είναι πεζογραφήματα –25 μυθιστορήματα και 15 συλλογές διηγημάτων ή άλλες αφηγήσεις– και επιπλέον τέσσερα θεατρικά και δύο ποιητικές συλλογές. Πέρα από το *Ψωμί* του Τολστόι (1953) και τα *Παντρολογήματα* του Γκόγκολ (1953), πρόκειται για έργα κατά κύριο λόγο σοβιετικά, στην πλειονότητά τους πολεμικές αφηγήσεις, που αντλούν το περιεχόμενό τους από τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: *Είμαστε σοβιετικοί άνθρωποι* (1948) και *Η ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου* (1948/1949) του Μπορίς Πολεβόι, *Έτσι πολέμησαν για την πατρίδα* του Μιχαήλ Σολοχώφ (1949), *Σοβιετικά πολεμικά διηγήματα* (1949), *Φλεγόμενος τόπος* του Αρκάντι Περβέντσεφ (1949), η *Νέα φρουρά* του Αλεξάντρ Φαντέγιεφ (1952), η *Παράνομη κομματική επιτροπή σε δράση* του Α. Φ. Φιόντοροφ (1953) κ.ά. Επίσης, υπάρχουν πεζογραφήματα, προπολεμικά και μεταπολεμικά, που καταπιάνονται με τη σοβιετική πραγματικότητα και τον νέο σοβιετικό άνθρωπο –*Ο θέρους* της Γκ. Νικολάγιεβα (1951), η *Ευτυχία* του Π. Α. Παβλένκο (1952), η συλλογή διηγημάτων *Κολχόζνικη ζωή* (1951)– ή με την αγροτική κοινωνία την εποχή της κολλεκτιβοποίησης –η *Δοκιμασία* του Πέτερ Βέρες (1953), η *Συμφιλίωση* του Σιάντορ Νάγκυ (1953)–, καθώς και έργα που υμνούν τον ρόλο του εργάτη και τον σταχανοφισμό: *Μας ανάθρεψε ο Στάλιν: Αφηγήσεις πρωτοπόρων εργατών* (1951), *Οι άνθρωποι των έργων του κομμουνισμού* του Μπορίς Πολεβόι (1952) και το μυθιστόρημα *Μακριά απ' τη Μόσχα* του Βασίλι Αζάγιεφ (1952). Πρωταγωνιστούν, λοιπόν, τα ογκώδη σοβιετικά μυθιστορήματα. Δεν είναι τυχαίο, βέβαια, πως δόθηκε προτεραιότητα στην έκδοση δύο προπολεμικών έργων, της *Μάνας* (1906) του Μαξίμ Γκόρκι και του *Πώς δενότανε τ' ατσάλι* (1932) του Νικολάι Οστρόφσκι. Κυκλοφόρησαν από το Εκδοτικό το 1952.

Στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή τα πράγματα διαφοροποιούνται ως προς τις ειδολογικές επιλογές. Εδώ το πεζογράφημα μάλλον υστερεί· από τα 46 λογοτεχνικά βιβλία, τα 19 είναι ποιητικές συλλογές. Υπάρχει μια συλλογή δημοτικών τραγουδιών, μια συλλογή με τραγούδια της Αντίστασης και μια ανθολογία νεοελληνικής ποίησης. Επίσης, ο Γιάννης Ρίτσος (*Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*,

1952), ο Δήμος Ρεντής (*Ο Μπελογιάννης ζει*, 1953) και ο Κώστας Γκολφίνος (*Στο Νίκο Μπελογιάννη*, 1953) αφιέρωσαν ποιητικές συλλογές τους στον αγωνιστή Νίκο Μπελογιάννη και ο Θεοδόσης Πιερίδης στον Νίκο Ζαχαριάδη (*Τραγούδι για το Ζαχαριάδη*, 1953). Οι ποιητικές συλλογές είχαν πολιτικό περιεχόμενο που αφορούσε την ελληνική, σοβιετική ή διεθνή πραγματικότητα της εποχής. Εκδόθηκαν ύμνοι στην ΕΣΣΔ –Αλέξη Πάρνη, *Σοβιετική γη* (1950)– ή θούριοι για την ειρήνη –Θεοδόση Πιερίδη, *Εμβατήριο της ειρήνης* (1953) και Δήμου Ρεντή *Μπαλάντα στην ειρήνη* (1950)–, όπου ακολουθούνταν η μορφή της παραδοσιακής ποίησης και σε ρυθμό άλλοτε εμβατηριακό και άλλοτε παραδοσιακό δινόταν σοσιαλιστικό περιεχόμενο. Ακόμη, εκδόθηκε το έπος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη *Φωτεινός ο Ζευγολάτης* (1951) και το *Φως που καίει* του Κώστα Βάρναλη (1952), ενώ στον κατάλογο καταγράφονται και επτά θεατρικά έργα, κυρίως του Γιώργου Σεβαστίκογλου και του Αλέξη Πάρνη, με θεματολογία από την Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Το έργο του Σεβαστίκογλου *Σε μαρμαρένια αλώνια* (1954) αναφέρεται στην ανταρσία πλοίου που ταξίδευε για να λάβει μέρος στον πόλεμο της Κορέας.

Στην πεζογραφία κυριάρχησε το διήγημα, με δώδεκα συλλογές, χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις ως προς τη θεματολογία. Το μυθιστόρημα ήταν σπανιότερο. Μόλις τρία νέα μυθιστορήματα γράφονται: Οι *Καινούργιοι άνθρωποι* (1954) του Γιώργη Γρίβα, το *Εμείς θα νικήσουμε* (1954) του Κώστα Μπόση και το *Σύντροφοι, καλημέρα!* (1953) της Μέλπως Αζιώτη, που απασχόλησε ιδιαίτερα τους κριτές του ΛΚ και είναι πράγματι αμφίβολο εάν μπορεί να χαρακτηριστεί μυθιστόρημα. Ωστόσο, τα αρχειακά διαθέσιμα και η αλληλογραφία μεταξύ των μελών του μαρτυρούν ιδιαίτερη έγνοια για το είδος. Παρακάτω θα δούμε τα δύο μυθιστορήματα που γράφτηκαν στην υπερορία και αποτυπώνουν την εμπειρία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Όπως ήταν επόμενο, η λογοτεχνία της υπερορίας περιορίστηκε θεματικά στην ιστορική δικαίωση των αγώνων της. Η λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων αγωνιούσε να υπερασπιστεί τη συμμετοχή στην Αντίσταση και στον Εμφύλιο σε καιρούς απηνών διωγμών, προβάλλοντας παράλληλα την αξία του αγώνα για μια νέα κοινωνία. Σ' αυτή τη φάση, το μυθιστόρημα εκπροσωπήθηκε

μόνο από δύο έργα: το *Εμείς θα νικήσουμε* (1953) του Κώστα Μπόση και το *Καινούργιοι άνθρωποι* (1954) του Γιώργη Γρίβα.²¹⁵

1.6 Μυθιστορηματικές αποτυπώσεις του ελληνικού Εμφυλίου

Κώστας Μπόσης, Εμείς θα νικήσουμε (1953)

Το έργο του Κώστα Μπόση εκδόθηκε το 1953, είναι πολύ μικρότερης έκτασης σε σχέση με το τυπικό σοβιετικό μυθιστόρημα και χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο αφορά τα παιδικά χρόνια του πρωταγωνιστή Αντώνη Πάντου σ' ένα φτωχό χωριό των Αγράφων και το δεύτερο τη δράση του στον ΔΣΕ. Από την αρχή της αφήγησης, σε κάθε επεισόδιο των παιδικών χρόνων του ήρωα, δίνεται έμφαση στις κοινωνικές ανισότητες και την αδικία που χαρακτηρίζουν τη ζωή στην επαρχία: η ανέχεια των χωρικών σε σύγκριση με την οικογένεια του παπά και του προέδρου, οι βιαιοπραγίες του δασκάλου εναντίον των μαθητών που έχουν το θάρρος της γνώμης τους, η σκληρή καθημερινότητα, η βιοπάλη:

Κόσμος πολύς στου προέδρου το μαγαζί. Πήγαιναν κει γιατί ήταν χρεωμένοι στον πρόεδρο και επόμενα και «υποχρεωμένοι». Ο πρόεδρος Τριαντίδης ήταν μεγάλος τοκογλύφος. Ο μοναδικός εκατομμυριούχος στην περιοχή. Λήστευε τον κόσμο με χίλιους δυο τρόπους. [...] Αν το χωριό οικονομικά ήταν τσιφλίκι του προέδρου, πνευματικά ήταν του δασκάλου και του παπά.²¹⁶

Ο πατέρας του πρωταγωνιστή φυλακίζεται άδικα, με ασήμαντη αφορμή, μετά από σκευωρία των συγχωριανών του. Η φυλάκισή του αναγκάζει τον ήρωα να

215 Από το «Εκδοτικό» κυκλοφόρησε επίσης το μυθιστόρημα του Βάσου Γεωργίου, *Γεια χαρά* (1950). Η κριτική το ενέταξε στην κατηγορία «λογοτεχνία της φυλακής», καθώς αναφέρεται στους εξόριστους και φυλακισμένους στα ελληνικά νησιά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας και της Κατοχής. Εκδίδονται επίσης *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*, του Κώστα Βάρναλη και το *Σύντροφοι, καλημέρα!* της Μέλπως Αξιώτη, αλλά δεν τα κατατάσσω στα μυθιστορήματα.

216 Κώστας Μπόσης, *Εμείς θα νικήσουμε*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953, σ. 24.

εγκαταλείπει το χωριό για να βγάλει χρήματα. Από τα πρώτα κεφάλαια απεικονίζονται δύο διαφορετικοί κόσμοι στην ύπαιθρο: οι άνθρωποι του μεροκάματου, που χαρακτηρίζονται από ηθικό ανάστημα και αίσθημα δικαιοσύνης, στους οποίους ο συγγραφέας «χρεώνει» φράσεις διδακτικού χαρακτήρα, και οι «προδότες», «τοκογλύφοι», «παραδόπιστοι» και μικροπρεπείς χωριανοί που κάνουν τρόπο ζωής την προδοσία, την αισχροκέρδεια, την εξαπάτηση.

Η φυλάκιση του πατέρα αποτελεί την πρώτη *δοκιμασία*, που οδηγεί στο ταξίδι του ήρωα και τη *φύγη* του για την Αθήνα. Ακολουθεί η δεύτερη δοκιμασία, η εκμετάλλευσή του από τον ευκατάστατο συγγενή για τον οποίο αρχικά εργάζεται, που θα τον οδηγήσει στην απόφαση να παραιτηθεί και να αναζητήσει δουλειά στο μηχανουργείο του μπαρμπα-Στέλιου. Σ' αυτόν ο συγγραφέας δίνει τον ρόλο του πρώτου καθοδηγητή του πρωταγωνιστή, καθώς στο σπίτι του θα ανακαλύψει βιβλία για τον Λένιν, για τη Ρωσία, και θ' αρχίσει να προβληματίζεται σχετικά με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα και το δίκιο των εργατών. Αργότερα, αποφασίζει να γίνει μέλος της ΟΚΝΕ και να παλέψει για το κόμμα, που αναλαμβάνει τον ρόλο του πραγματικού πατέρα-καθοδηγητή.

— Παιδί μου, μην ξεχάσεις τούτη τη μέρα. Από σήμερα ανήκεις όχι στον εαυτό σου, ανήκεις στο Κόμμα, στο λαό... Μπαίνεις στο Κόμμα σε δύσκολες μέρες. Μα οι δυσκολίες πρέπει να σε φτιάξουν καλό Κομμουνιστή. Το Κόμμα παλαίβει για μια ευτυχισμένη κοινωνία. Μα δε θα σε πιστέψει ο κόσμος αν δεν παλαίβεις καθημερινά για το ψωμί του, το μεροκάματο, τη ζωή του. Θα βρεθείς σε δύσκολες μέρες. Θυμήσου πως δεν είσαι μοναχός σου. Δίπλα σου θάναι το Κόμμα. Αν αποκόψεις, σκέψου το συμφέρο του κόμματος και του λαού και πράξε. Όξω δε θα πέσεις ενενήντα στα εκατό. Για προβλήματα του παγκόσμιου κινήματος αν δεν βρίσκεις λύση; Κοίταξε τη Μόσχα. Ό,τι κάνουν είναι σωστό. Είναι για το συμφέρο όλων των λαών της γης.²¹⁷

Στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος, η υπόθεση μεταφέρεται στον Γράμμο και ο Αντώνης υπηρετεί στον ΔΣΕ. Όπως και στη *Μουργκάνα* του Τάκη Χατζή, δεν δίνεται

217 Κώστας Μπόσης, ό.π, σ. 43-44.

έμφαση στα στρατιωτικά γεγονότα, τις μάχες, τα πρόσωπα ή την πολεμική τακτική, όσο στη σταδιακή διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης του ήρωα και στη σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών του αντάρτη. Τα χαρακτηριστικά αφορούν πάντοτε το σύνολο, ενώ έρχονται σε αντίθεση με αυτά των στρατιωτών του Εθνικού Στρατού, στους άνδρες του οποίου αποδίδονται εγκλήματα, φρικαλεότητες και πρωτοφανείς κτηνωδίες που, κατά την άποψη του αφηγητή, δεν θα μπορούσαν ποτέ να προκαλέσουν οι μαχητές του ΔΣΕ: ξεκληρισμένα χωριά, καμένοι τόποι, παιδιά χτυπημένα, εγκαταλελειμμένα.²¹⁸ Φυσικά, σε αυτού του τύπου τις αφηγήσεις δεν λείπουν οι υπερβολές. «Οι εκπροσωπευτικοί τύποι της αντίδρασης αμιλλούνται σε χυδαιότητα, σκληρότητα, αρπακτικότητα, πλεονεξία, κτηνωδία, σε τέτιο μάλιστα βαθμό, που καταντούνε απίθανοι», αναφέρει μεταξύ άλλων σε επιστολή της για το μυθιστόρημα η Έλλη Αλεξίου, μέλος του ΛΚ, που απευθύνεται στον συγγραφέα για να του ανακοινώσει πως το έργο είναι δημοσιεύσιμο μεν, αλλά πρέπει να ξαναδουλευτεί.²¹⁹

Τονίζεται η υπεροπλία του εχθρού, που υστερεί όμως σε αντοχή, πίστη, αυταπάρνηση, ζήλο για τον αγώνα, αλλά και σχεδιασμό:

— Πάνε με το πυροβολικό και τ' αεροπλάνα να μας τρομοκρατήσουν. Μα μεις έχουμε γερά νεύρα. Θ' αγκαλιάσουμε τις οξυές και τα βράχια. Θα γαντζωθούμε στα τσουγγάρια. Θα γίνουμε ένα με τη γης. Θα χωθούμε στον κόρφο της. Θα φτιάξουμε πιο γερά πολυβολεία, πιο βαθιά χαρακώματα. Θα τους τσακίσουμε. Θα τους ματώσουμε κι ύστερα θα τους κυνηγήσουμε. Σταθερά και ψύχραιμα χωρίς βιασύνη.²²⁰

218 Συναντάμε εδώ τη ρητορική αντιπαλότητας που απαντά και στο αντάρτικο τραγούδι. Σύμφωνα με τον Νίκο Κοταρίδη, στο τραγούδι της Αντίστασης η απαξίωση του εχθρού εκφράζεται μέσα από έναν νεωτερικό ανατρεπτικό λόγο στον οποίο μεταγράφονται οι κώδικες του παραδοσιακού κόσμου. Έτσι, ο αντάρτης χαρακτηρίζεται «κομμουνιστής», «πρωτοπόρος», αλλά και «λεβέντης», «παλικάρι». Αντίστοιχα, οι αντίπαλοι είναι «αμερικανόδουλοι», «αστοί», «μοναρχοφασίστες», «πλουτοκράτες», αλλά και «άνανδροι», «άτιμοι», «κοράκια», «λύκοι», «σκυλιά». Βλ. Νίκος Κοταρίδης, «Ούτε “άτιμος” ούτε “ντροπιασμένος”»: Αντίσταση και Εμφύλιος στο ιδίωμα της συγγένειας και τις αξίες της ανδροπρέπειας», στο *Εμφύλιο δράμα, Δοκίμες* 6 (1997), σ. 76-78.

219 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/191.

220 Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 74.

Ο συγγραφέας δεν μένει μόνο στη σύγκριση του «μοναρχοφασίστα» με τον κομμουνιστή, αλλά προχωρά και στη σύγκριση του ρωσικού λαού με τον αμερικανικό, στις διαφορές που παρουσιάζουν οι ιδεολογίες, οι τρόποι ζωής, οι αρχές, οι αξίες, οι άνθρωποι. Έτσι, οι «δήθεν» εθνικόφρονες άνδρες του Εθνικού Στρατού χαρακτηρίζονται συχνά ως «αμερικανόδουλοι»: «Εσείς δεν είστε εθνικόφρονες με την έννοια ότι το θεωρείτε τιμή σας να υπερασπίζετε τον ελληνικό λαό, με την έννοια ότι ο λαός είναι περήφανος για σας. Εσείς είστε αμερικανόφρονες και μερικοί δεν το καταλαβαίνουν». ²²¹ Αντίστοιχα, αναφέρονται η Σοβιετική Ένωση και ο Στάλιν ως υπερασπιστές των δικαιωμάτων των αδύναμων λαών όλου του κόσμου: «Ο σ. Στάλιν δείχνει σ' όλους τους λαούς το δρόμο της πάλης για την ειρήνη, την ανεξαρτησία, τη δημοκρατία, το σοσιαλισμό». ²²²

Η λατρεία για το πρόσωπο του σοβιετικού ηγέτη φαίνεται σε μια από τις τελευταίες σκηνές του μυθιστορήματος, τη στιγμή της εκτέλεσης του αντάρτη Γρηγόρη Σάκα. Ο διάλογος είναι ενδεικτικός:

Ο Γρηγόρης έριξε μια μάτια στην Ανατολή που ήταν πορφυρένια απ' τον ήλιο π' ανέβαινε μετά την κορυφή του Γράμμου κι ύστερα, καρφώνοντας τα μάτια κάπου μακριά κατά την καρδιά του κόσμου φώναξε:

— ΖΗΤΩ Ο ΣΤΑΛΙΝ!

— Βρε πουλημένε. Πες ζήτω η Ελλάδα, το ΚΚΕ, ο Ζαχαριάδης. Κάτι το ελληνικό θα 'χουν. Γιατί φωνάζεις για κείνον, κάθαρμα; Γιατί!;

— Γιατί ο Ζαχαριάδης θα χαρεί περισσότερο αν μάθει πως ένας κομμουνιστής φώναξε: Ζήτω ο Στάλιν.

Ας σημειωθεί, τέλος, πως σε αρκετά σημεία γίνεται λόγος για τον αμερικανικό πολιτισμό, την αμερικανική προπαγάνδα που, όπως υποστηρίζει ο αφηγητής, διεισδύει απειλητικά και αποχαυνώνει τη νέα γενιά με κάθε τρόπο· και η βασίλισσα Φρειδερίκη θεωρείται βασικό όργανό της. Αναφέρεται, μάλιστα, πως «οι μοναρχοφασίστες κάναν επιδρομές για παιδομάζωμα» και εδώ διακρίνεται η προσπάθεια του ΚΚΕ να αντικρούσει αντίστοιχες κατηγορίες που αντιμετώπιζε το

²²¹ Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 97.

²²² Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 99.

ίδιο.²²³ Στο έργο του Κώστα Μπόση, παιδιά πέφτουν στα χέρια του στρατού, σκοτώνονται, στέλνονται σε στρατόπεδα, κάποια φτάνουν στον ΔΣΕ νηστικά και με σκισμένα ρούχα.²²⁴ Ο Εθνικός Στρατός παρουσιάζεται και πάλι να δρα ως μαριονέτα στα χέρια των ξένων και να υπηρετείται από άνδρες βίαιους, εμμονικά αντικομμουνιστές, βάρβαρους με τα γυναικόπαιδα και τους αμάχους. Η εξέλιξη της πλοκής του μυθιστορήματος θα μπορούσε σχηματικά να αναπαρασταθεί ως εξής: *Αδικία → Ταξίδι/Φυγή του ήρωα → Γνωριμία με τον καθοδηγητή → Αυτοσυνειδησία → προσχώρηση στο ΚΚΕ → Ένταξη στον ΔΣΕ.*²²⁵

Η θέση που υπηρετεί το μυθιστόρημα του Μπόση είναι σαφής. Ο συγγραφέας, υπάκουος στις οδηγίες της ΕΔ, επιχειρεί να υμνήσει τον αγώνα του ΔΣΕ. Την απλοϊκότητα που χαρακτηρίζει την προσπάθειά του έθιξε ο επικεφαλής του ΛΚ Απόστολος Σπήλιος. Σε επιστολή του προς τον Αλέκο Ψηλορείτη γράφει για το *Εμείς θα νικήσουμε*: «Έχοντας διαβάσει μόνο το πρώτο μέρος βρίσκω πως δεν είναι καλό. “Κοινωνιολογία” και “Πολιτικολογία” και “φιλοσοφία” αδούλευτα, ανεπεξέργαστα, ύφος ατημέλητο, αποσπασματικότητα και κενά και πηδήματα (τα καλά της Μέλπως...)». ²²⁶ Ωστόσο, άλλες κριτικές για το έργο του Μπόση υπήρξαν εγκωμιαστικές. Η βιβλιοκρισία στον ΝΚ, μάλιστα, θεωρήθηκε υπερβολικά

223 Σύμφωνα με την Κατερίνα Κουτσοπούλου, το λεγόμενο «παιδομάζωμα» ήταν ένα από τα θέματα που αποσιώπησε η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων. Στην ίδια κατηγορία εντάσσει και θέματα όπως τα αίτια της ήττας του ΔΣΕ ή οι συνθήκες ζωής στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Βλ. Κατερίνα Κουτσοπούλου, «Ο ελληνικός Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή πραγματικότητα στην πεζογραφία της υπερορίας (1950-1955)», ό.π., σ. 261-265. Για το «παιδομάζωμα», βλ. το συλλογικό έργο *Παιδομάζωμα ή παιδοσώσιμο: Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012 | Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν και Λόρινγκ Ντάνφορθ, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου*, ό.π., καθώς επίσης και το ντοκιμαντέρ του Μάνου Ζαχαρία, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας* (1948).

224 Στο Αρχείο της Επιτροπής Διαφώτισης υπάρχει οδηγία να καταγγέλλονται στα λογοτεχνικά έργα οι παιδοπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης: «Στο μέρος που αναφέρεται στα παιδιά καλά είναι να ειπωθούν δυο λόγια για τα διάφορα “άσυλα”-εξοντωτήρια των παιδιών και για τις παιδουπόλεις-διαφθορεία και κάτεργα της φρίκης, γιατί αυτό είναι χαρακτηριστικό για τη μοναρχοφαστιστική κατάντια», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/31.

225 Στο μυθιστόρημα της υπερορίας διακρίνεται κατά κάποιον τρόπο η τριμερής δομή που, κατά τον Χρήστο Δερμεντζόπουλο, χαρακτηρίζει το ελληνικό ληστρικό μυθιστόρημα: *Αφετηρία* - ισορροπημένο σύστημα (η ζωή στην ύπαιθρο), *δοκιμασία/περιπέτεια* - διατάραξη της ισορροπίας του συστήματος (πείνα, στέρηση, αδικία), *ίαση/κάθαρση* - νέα ισορροπία (προσχώρηση του ήρωα στο ΕΑΜ, έξοδος στο βουνό, ένοπλος αγώνας). Για τη δομή του ληστρικού μυθιστορήματος, βλ. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 98-106.

226 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 291, Φ. 13/53/185.

επαινετική.²²⁷ Μάλλον πιο ισορροπημένη φαίνεται η άποψη της Έλλης Αλεξίου που, παρά τις όποιες επιφυλάξεις της για τις αρνητικές πλευρές στη γραφή του Μπόση, καταλήγει:

Χρωστούμε ευγνωμοσύνη στο σ. Μπόση σαν αναγνώστες και σαν κομμουνιστές για τις σελίδες που μας χάρισε για την εποποιία του Γράμμου. Ο Γράμμος δεν είναι θέμα, όπως πολύ σωστά λέει ο σ. Μπόσης που μπορεί να το ολοκληρώσει ένας συγγραφέας. Όλοι οι συγγραφείς και όλοι όσοι ζήσανε το Γράμμο καθήκον έχουνε να μιμηθούνε το Μπόση. Ο Μπόσης στο σημαντικό αυτό κεφάλαιο της νεώτερης ιστορίας μας, που τιτλοφορείται «Γράμμος», πρόσφερε ένα πολύτιμο πετράδι. Άμποτε κ' οι άλλοι που ζήσανε το Γράμμο να πλούτιζαν την ένδοξη αυτή ιστορία μας, με ανάλογη με το σ. Μπόση συμβολή.²²⁸

Η «ένδοξη ιστορία του Γράμμου», όμως, δεν έμελλε να εμπλουτιστεί με άλλα μυθιστορήματα. «Το σημαντικό αυτό κεφάλαιο της ιστορίας» σταδιακά θα αποσιωπηθεί και η ΕΔ θα ζητήσει από τους συγγραφείς να εστιάσουν στα γεγονότα της Αντίστασης.

Γιώργης Γρίβας, Καινούργιοι άνθρωποι (1954)

Το μυθιστόρημα του Γιώργη Γρίβα, αφιερωμένο «στους Ήρωες και τις Ηρωίδες του δοξασμένου Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», εκδόθηκε επίσης το 1954. Τα γεγονότα εκτυλίσσονται στον Γράμμο, τον Ιούνιο του 1948. Μέσα από τη δράση των ανταρτών του 588ου τάγματος της 14ης ταξιαρχίας του ΔΣΕ, ο συγγραφέας αφενός παρουσιάζει το ήθος των αγωνιστών και αφετέρου προπαγανδίζει τις βασικές αρχές του κόμματος σε ό,τι αφορά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, τους σλαβόφωνους Μακεδόνες, τον Στάλιν, τη ζωή στη Σοβιετική Ένωση και τον ρόλο της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα. Η πλοκή τοποθετείται απευθείας στο βουνό και, επομένως, στην εξέλιξή της απουσιάζουν λειτουργίες που συναντήσαμε στο μυθιστόρημα του

227 Τάκης Αδάμος, «Κώστα Μπόση, “Εμείς θα νικήσουμε”», *Νέος Κόσμος* 1 (1954), σ. 78.

228 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/191.

Μπόση, όπως η «δοκιμασία του ήρωα» ή η «φυγή». Ωστόσο, είναι παρεμφερής ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται η δράση των ανταρτών του ΔΣΕ και παρόμοια τα θέματα που πραγματεύεται ο συγγραφέας.

Η φύση αλλά και η ζωή των ανταρτών στον Γράμμο περιγράφονται λυρικά. Δίνεται έμφαση στη γυναίκα αντάρτισσα, στο ήθος και το θάρρος της, στη θέση ευθύνης και τις αρμοδιότητες που της ανατίθενται, αλλά και στην ντροπαλοσύνη, τη νοικοκυροσύνη, την καλοσύνη, την τιμή της. Πολλές φορές οι χαρακτήρες των νεαρών κοριτσιών που υπηρετούν τον ΔΣΕ σκιαγραφούνται με αρκετή αφέλεια· κρατούν κάτι από την κοριτσίστικη ανεμελιά τους, κάνουν εφηβικές κουβέντες, καρδιοχτυπούν, κουρνιάζουν ή μια στην αγκαλιά της άλλης, χοροπηδούν και χαίρονται τη φύση. Πάντοτε, όμως, τονίζεται ο αγώνας τους, το πώς μορφώνονται στον ΔΣΕ, πώς μαθαίνουν γράμματα πλάι στους αντάρτες, πώς διαμορφώνουν μέσα από τον αγώνα την προσωπικότητά τους:

— Μαζί με τους άντρες της ομάδας σου θα φκιάξεις κι εσύ τον εαυτό σου πιο καλά. Αλίμονο αν το Κόμμα μας περίμενε απ' τον καθένα μας να γίνει πρώτα τέλειος κι ύστερα άμα του δόκει δουλιά... Τότες δε θάχε στελέχη. Δε θάτανε κόμμα δηλαδή. Άσε που τέλειος κανένας δε γίνεται. Μέσα στη ζωή, στον αγώνα, στην πάλη καθένας δημιουργείται. Έτσι κι εσύ μαζί μ' αυτούς θα δημιουργιέσαι.²²⁹

Εκτός από την αντάρτισσα, στο μυθιστόρημα παρουσιάζεται και η μάνα του αντάρτη, ως γυναίκα που στηρίζει τον γιο της στον αγώνα, που τον περιμένει περήφανη, που λαχταρά κι εκείνη μαζί του να νικήσει ο ΔΣΕ και να αλλάξει ο κόσμος. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη σκηνή που ο αγωνιστής Λάμπρος Λυμπερούδης αποχωρίζεται τη μάνα του, ο συγγραφέας δίνει τον λόγο σ' εκείνη, και μέσα από τα λόγια της γίνεται μια αναδρομή στο παρελθόν, τη στιγμή που, μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ο γιος της αναγκάζεται να παραδώσει τον οπλισμό του. Το χωρίο μοιάζει εμβόλιμο και διακρίνεται εμφανώς η αγωνία του συγγραφέα να

229 Γιώργης Γρίβας, *Καινούργιοι άνθρωποι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954, σ. 174.

ενσωματώσει στην αφήγησή του απόψεις του κόμματος για τη Συμφωνία και όσα έχουν προηγηθεί:

Πόσο έκλαψαν τα μάτια μου σαν είδαν τον Λάμπρο μου μαζί με τ' άλλα παλικάρια να παραδίνουν τα τιμημένα όπλα τους. Τα όπλα που πήραν με το αίμα τους και λευτέρωσαν την Ελλάδα να τα παίρνουν την άλλη μέρα κείνοι που τους κυνηγούσαν τότες μαζί με τους κατακτητές...²³⁰

Ο συγγραφέας, στην προσπάθειά του να αποτυπώσει την εποποιία του ΔΣΕ, πολλές φορές εξιδανικεύει τις συνθήκες που επικρατούσαν στο βουνό. Στον Γράμμο «ζούσε και βασίλευε ο κόσμος της δουλιάς και της ευτυχίας. Ο κόσμος που έσιαζε τα χαλασμένα», γράφει.²³¹ Παράλληλα, όλο το μυθιστόρημα το διατρέχει το μοτίβο που συναντήσαμε και στο έργο του Μπόση: ο πάνοπλος Εθνικός Στρατός πολεμά απέναντι στους «έξυπνους» και «μυαλωμένους αντάρτες». Οι στρατιώτες πολεμούν με τα όπλα των Αμερικανών, ενώ οι άνδρες του ΔΣΕ πολεμούν «με το μυαλό». Δεν λείπουν και αναφορές στην επιμόρφωση των μαχητών του ΔΣΕ στις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού, στη διαφώτισή τους, στην αγάπη τους για τα γράμματα και τη λογοτεχνία. Η ομάδα του Πετράκη Ζήκα έχει ένα περιποιημένο σπιτάκι στο βουνό. Οι τοίχοι του είναι διακοσμημένοι με φωτογραφίες του Στάλιν και του Ζαχαριάδη. Στο σπίτι βρίσκει κανείς φύλλα της *Εξόρμησης*, βιβλία όπως *Ο αληθινός Παλαμάς, Η δημοσιά του Βολοκολάμσκ, η Ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου* και μπροσούρες.²³²

Το άμεμπτο ήθος των ανταρτών αφορά και τους Σλαβομακεδόνες που επέλεξαν να καταταχτούν στον ΔΣΕ, οι οποίοι παρουσιάζονται αρχικά σιωπηλοί και επιφυλακτικοί απέναντι στους υπόλοιπους. Μιλούν μόνο με τους δικούς τους, ενώ δεν υστερούν στον αγώνα και, όσο προχωρούν οι επιχειρήσεις, ανοίγονται και

230 Γιώργης Γρίβας, ό.π., σ. 48.

231 Στο μυθιστόρημα της υπερορίας το βουνό, πέρα από φυσικά, αποκτά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Έτσι, ενώ ο κάμπος είναι φυσικός χώρος των «αστοτσιφλικάδων» και των γεωργών, στις σχέσεις των οποίων επικρατούν η αδικία και η υποταγή, τα «άπαρτα βουνά» αποτελούν φυσικό χώρο δράσης όσων αγωνίζονται για την ελευθερία και τη δικαιοσύνη. Βλ. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, ό.π., σ. 152-158.

232 Γιώργης Γρίβας, ό.π., σ. 113.

αποκτούν φιλίες. Αισθάνονται πως το αντάρτικο είναι ο μοναδικός κόσμος που τους επέτρεψε να μιλήσουν τη γλώσσα τους. Νιώθουν ευγνώμονες γιατί στον ΔΣΕ τους «έδοκαν ένα πράμα που το στερούντανε εδώ και δεκάδες χρόνια»: την ελευθερία τους. Η δική τους σκλαβιά, λέει ο συγγραφέας, ήταν διπλή, γιατί ήταν μαζί και «εθνική σκλαβιά». Τις νύχτες μαθαίνουν στους αντάρτες τις σλαβομακεδονικές ονομασίες των χωριών τους, τις ιστορίες των τόπων τους.²³³

Τέλος, υπάρχουν αρκετές και εκτενείς αναφορές στη Σοβιετική Ένωση, τον Στάλιν και το ΚΚΕ ως βασικούς καθοδηγητές του αγώνα των ανταρτών. Είναι εμφανής η προσπάθεια να δικαιωθεί ο αγώνας του ΔΣΕ για μια κοινωνία που θα σέβεται τον εργάτη και τον αγρότη, που θα τους βοηθά να εξελιχθούν. Σ' αυτό το όραμα, παράδειγμα προς μίμηση αποτελεί η Σοβιετική Ένωση και στο μυθιστόρημα δίνονται λατρευτικές περιγραφές της:

Πρώτη και καλύτερη μάς παραστέκεται η χώρα του ΣΤΑΛΙΝ. Η απέραντη χώρα όπου ενώ στον Καύκασο μπουμπούκια ζουν τα τριαντάφυλλα, στη Μόσχα ακόμα κρατάνε οι πάγοι και τα χιόνια και στο Πετροπαβλόφσκ της Καμτσιάτκα το χιόνι σκεπάζει τα σπίτια και τις στέγες. Όπου οι σιδηροδρομικές γραμμές μπορούν να τυλίξουν τη γη τρεις φορές. Με τη συμπαράστασή τους θα νικήσουμε γιατί η υπόθεσή μας είναι δίκια. Έχουμε το δίκιο με το μέρος μας, γι' αυτό η νίκη μας είναι σίγουρη. Το Κόμμα μας, το Κόμμα της εργατικής τάξης, το δοξασμένο ΚΚΕ, τόπε καθαρά. Θα νικήσουμε γιατί καμιά δύναμη στον κόσμο δεν μπορεί να σταματήσει τον τροχό της ιστορίας που οι άνθρωποι τον γυρίζουν προς τα μπρος, προς την πρόοδο. Τι ήμασταν οι περισσότεροι από μας; Εργάτες κι αγρότες. Μεροκαματιάρηδες. Μας άφηναν αμόρφωτους κι αγράμματους για να μας ξεζουμίζουν καλύτερα.²³⁴

Σε ό,τι αφορά τα δίπολα πάνω στα οποία σκιαγραφούνται οι ήρωες και διαρθρώνεται η δράση, θα μπορούσε λίγο πολύ να υιοθετηθεί το σχήμα του

233 Γιώργης Γρίβας, ό.π., σ. 21 και 209.

234 Γιώργης Γρίβας, ό.π., σ. 163.

Δημήτρη Κόκορη.²³⁵ Στο αστικό μυθιστόρημα πρώτο ρόλο αναλαμβάνει το άτομο, αφετηρία αποτελεί το ψυχικό βίωμα και δίνεται έμφαση σε «εθνικές» και ταυτόχρονα «αιώνιες» αξίες. Από την άλλη, στο μυθιστόρημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, τον πρώτο ρόλο έχει πάντοτε η ομάδα – ακόμη και αν μέσα σε αυτήν ξεχωρίζει το πρόσωπο. Αφετηρία στην αφήγηση αποτελεί το ατομικό βίωμα, ως απόρροια όμως της ταξικής θέσης του ήρωα, της συμμετοχής του σε κοινωνικούς αγώνες. Ο διεθνισμός, σε διάφορες μορφές του, προβάλλεται ως απάντηση σε οποιοδήποτε όραμα εθνικού χαρακτήρα. Η τέχνη «ως εκδήλωση του “οικοδομήματος” ενός κοινωνικού σχηματισμού αποτελεί “ιδεολογική” έκφραση της πάλης των τάξεων» και, «όπως κάθε άλλη ιδεολογική ή θεσμική πτυχή του εποικοδομήματος, εγκλείει τεράστια μορφοπλαστική δύναμη, ιδιαίτερα χρήσιμη στην περίοδο οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας».²³⁶

Για τη Δεξιά, τα Δεκεμβριανά συνιστούσαν ανταρσία παραβατών της έννομης τάξης, και η ένοπλη σύγκρουση των επόμενων χρόνων θεωρήθηκε πόλεμος ενάντια σε «κομμουνιστές-συμμορίτες» που επιδίωκαν να παραδώσουν τη χώρα στο σοβιετικό μπλοκ, εξυπηρετώντας γεωπολιτικά συμφέροντα της ΛΔ της Βουλγαρίας. Είναι προφανές ότι οι λογοτέχνες της υπερορίας προσπαθούν να απαντήσουν στον τρόπο με τον οποίο η άρχουσα τάξη και το Παλάτι ερμήνευσαν τον Εμφύλιο. Στα πρώτα μυθιστορήματα της υπερορίας, ο ρόλος του προδότη αποδίδεται στους μαχητές του Εθνικού Στρατού, οι οποίοι παρουσιάζονται ως αντιδραστικοί συνεργάτες του Άξονα και τώρα παραδίδονται στα βρετανικά και αμερικανικά στρατεύματα, συνεργαζόμενοι με τις νέες δυνάμεις κατοχής.²³⁷ Ο αντίπαλος, και για τις δύο παρατάξεις, ταυτίζεται με τον εθνικό εχθρό· κάθε πλευρά διεκδικεί για τον εαυτό της τον ρόλο του θεματοφύλακα των εθνικών αξιών, ενώ αποδίδει στον

235 Δημήτρης Κόκορης, «Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1994, σ. 81.

236 Παναγιώτης Νούτσος, «Η λογοτεχνική κριτική της κομμουνιστικής Αριστεράς του Μεσοπολέμου», *Τα Ιστορικά* 6 (1986), σ. 429.

237 Για τις μεταπολεμικές αναγνώσεις του Εμφυλίου βλ. Νίκος Δεμερτζής, «Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα», σ. 64-65 στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος, ό.π.*, και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

αντίπαλο τον ρόλο του πράκτορα που λειτουργεί προς όφελος ξένων δυνάμεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στη λογοτεχνία οι δύο πλευρές προικίζουν τους ήρωές τους με χαρακτηριστικά σχεδόν μεταφυσικά.²³⁸

Οι συγγραφείς που πρωτοδοκιμάστηκαν στη λογοτεχνική δημιουργία στα χρόνια της εξορίας και δεν ήταν έμπειροι στη συγγραφή, όπως ο Γρίβας, έγραψαν έργα που ήταν γενικά συνεπή στην πολιτική γραμμή, κρίθηκαν δημοσιεύσιμα από την ΕΔ, αλλά προβλημάτισαν τα μέλη του ΑΚ για τις αστοχίες τους, την εκφραστική προχειρότητα, την αφέλεια και την υπερβολή τους – στοιχεία που δεν αποδείκνυαν απλώς τη μικροαστική καταγωγή, την αγραμματοσύνη, την αμηχανία του δημιουργού, αλλά και τη στοιχειώδη, επιφανειακή αφομοίωση των αρχών του ιδεολογικού μετώπου στο οποίο στρατεύεται. Υπήρξαν, φυσικά, περιπτώσεις που η κριτική γινόταν υπερβολική και άδικη. Το μυθιστόρημα του Γρίβα εγκρίθηκε τελικά, αλλά προηγουμένως έγιναν αρκετές παρεμβάσεις και ζητήθηκε από τον συγγραφέα να διορθώσει ή και να παραλείψει τμήματα του έργου του. Το δακτυλόγραφο της απάντησης της ΕΔ προς τον Γρίβα είναι πολύ ενδεικτικό της σχετικής διαδικασίας.²³⁹

Ο συγγραφέας κατ' αρχάς ενθαρρύνεται να συνεχίσει την αξιέπαινη προσπάθειά του να αποδώσει λογοτεχνικά «την ατμόσφαιρα του αντάρτικου» – προσπάθεια που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του κινήματος τη δεδομένη στιγμή. Ωστόσο, του επισημαίνεται πως οι ήρωες είναι δοσμένοι με απαράδεκτη αφέλεια, ενώ τα σχήματα λόγου που προκρίνει κρίνονται ακαλαίσθητα. Στη μακροσκελή επιστολή, τα σημεία που χρήζουν διόρθωσης σημειώνονται σελίδα προς σελίδα. Ας δούμε ενδεικτικά κάποια:

Στη σελ. 105: Ενώ στην ακριβώς προηγούμενη παράγραφο, παρουσιάζοντας ένα μαχητή του ΔΣ. να μη σκοτώνει ένα στρατιώτη του μ.φ. στρατού επειδή τον βρίσκει... συμπαθητικό και τον λυπάται (!) αμέσως μετά περιγράφοντας πως ανεβαίνουν σούρνοντας σ' ένα ύψωμα οι στρατιώτες του αντίπαλου δίνεις ετούτη την εικόνα: Τα κεφάλια των φαντάρων έμοιαζαν σα γινωμένα καρπούζια έτοιμα να σκάσουν. Οι άνθρωποι –ας είναι και αντίπαλοι– ποτές δεν μπορεί να μας φανούν με τέτιο

238 Νίκος Δεμερτζής, ό.π., σ. 77 στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), ό.π.

239 Απάντηση της ΕΔ προς τον συγγραφέα στις 17.12.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/104.

υβριστικό για την έννοια του ανθρώπου τρόπο. Οι φασίστες μονάχα θεωρούν στην ιδεολογία τους τη μάζα των ανθρώπων σαν μυρμήγκια και σαν κοπάδια και σαν καρπούζια – και τους πατούν και τους αλέθουν. [...]

Σελ. 193: Νομίζουμε πως πολύ σεχταριστικά μιλάς για τους αξιωματικούς του μ.φ στρατού. Αλλοίμονο αν όλοι οι αξιωματικοί ήταν έτσι όπως τους δίνεις. «Για να γίνει ένας αξιωματικός –γράφεις– χρειάζεται να είναι από σόι. Είτε, αν είναι φτωχός, να πουληθεί. Να πουλήσει την ψυχή του, τη συνειδήσή του, την τάξη του, την οικογένειά του...»

Αν ήταν έτσι πώς εξηγείται το πλήθος των τίμιων αξιωματικών που προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ; Και σήμερα γιατί κάνουμε έκκληση στους τίμιους αξιωματικούς να μπουν στις γραμμές του πατριωτικού μετώπου, αν τους θεωρούμε όλους πουλημένους; [...] Αδύνατο σημείο βρίσκουμε, επίσης τη λαχτάρα και τη φιλοδοξία του αντάρτη Γερο-Θανάση ν' αποκτήσει ιδιόκτητο μαγαζάκι στη... Λαϊκή Δημοκρατία κι αυτό να αποτελεί το πιο φλογερό του όνειρο της καινούργιας ζωής.

Ήταν εμφανώς δύσκολο να αποτυπώσει κανείς την εμπειρία του από τον Εμφύλιο, υπηρετώντας με το έργο του το «διεθνές όραμα ειρήνης» που κυριαρχούσε στη ρητορική του ΚΚΕ. «Το τραύμα του πολέμου έπρεπε να καλυφθεί με θετικά πρότυπα, με τα χαρακτηριστικά της νίκης και όχι με τον υπομνηματισμό έστω στερήσεων, αποτυχιών, αρνητικότητων», θυμίζει ο Παναγής Παναγιωτόπουλος.²⁴⁰ Είναι γεγονός πως τα πρώτα μυθιστορήματα που γράφτηκαν στην υπερορία υιοθετούν τον δικαιωτικό λόγο που εξωραΐζει απόλυτα την εμπειρία του Εμφυλίου. Στη συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η διάνοηση της υπερορίας επιχείρησε να εγκολπωθεί ένα μέρος της λογοτεχνικής παράδοσης διαμορφώνοντας δικό της λογοτεχνικό κανόνα, αλλά και πώς διαμορφώθηκε σταδιακά ο ιδεότυπος του «εμικρέ λογοτέχνη».

240 Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Εμφύλια μνήμη», στο *Εμφύλιο δράμα, Δοκιμές 6* (1997), σ. 140.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο λογοτεχνικός κανόνας

2.1 Οι αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού

Η έννοια του πολιτικού υπήρχε στη λογοτεχνία και πριν από την Αναγέννηση. Και μόνο το γεγονός ότι ο Δάντης βάζει έναν πάπα στην Κόλαση συνιστά πολιτική επιλογή, λέει ο Bowra.²⁴¹ Αρκεί να θυμηθούμε πως στο 3ο άσμα της *Θείας Κωμωδίας* «οι πιο σκοτεινές γωνιές στην κόλαση είναι φυλαγμένες για εκείνους που διατηρούν την ουδετερότητά τους σε εποχές ηθικής κρίσης». Από τις αρχές του 20ού αιώνα, ο Λένιν είχε υποστηρίξει πως η ουδετερότητα στο γράψιμο είναι αδύνατη και κατηγόρησε τον Πλεχάνοφ για την κριτική του στον προπαγανδιστικό χαρακτήρα της *Μάνας* του Γκόρκι.²⁴² Εξάλλου, εάν δεχτούμε πως η λέξη είναι κατεξοχήν

241 C.M. Bowra, *Ποίηση και πολιτική: 1900-1960*, μτφρ. Λύντια Στεφάνου, Παπαδήμας, Αθήνα 1982, σ. 43.

242 Το μυθιστόρημα του Μαξίμ Γκόρκι θεωρήθηκε πρότυπο σοσιαλρεαλιστικού πεζογραφήματος, παρόλο που γράφτηκε πολύ πριν από την καθιέρωση του ζτανοφικού δόγματος. Η *Μάνα* ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια της παραμονής του συγγραφέα στις ΗΠΑ και εκδόθηκε το 1907 στην αμερικανική γλώσσα, ενώ η τελευταία αναθεωρημένη έκδοσή της παρουσιάστηκε στη Μόσχα το 1922. Είναι αλήθεια πως η συμμετοχή του Γκόρκι στη διατύπωση του σοσιαλρεαλιστικού δόγματος υπήρξε κομβική, αν και το γεγονός αυτό έλαβε χώρα στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, ο Γκόρκι εντασσόταν στο κίνημα του ρεαλισμού, που διαφωνούσε με τις μεθόδους της ρωσικής πρωτοπορίας. Η *Μάνα*, ωστόσο, αποτελεί περισσότερο προϊόν φιλοσοφικών αναζητήσεων του συγγραφέα σχετικών με τον ρόλο της θρησκείας στη διαφώτιση του ρωσικού λαού και τη σχέση της με τον σοσιαλισμό – αναζητήσεις που οδήγησαν στην ένταξη του Γκόρκι σε μια μαρξιστική αίρεση, την οποία ο ίδιος ονόμασε «Οικοδόμηση του Θεού». Οι οπαδοί της αίρεσης δεν ασπάζονταν το χριστιανικό δόγμα, αλλά υποστήριζαν πως η θρησκευτική πίστη ενσταλάζει στον άνθρωπο μια ενέργεια απαραίτητη για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Για τις θρησκευτικές απηχήσεις των μυθιστορημάτων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού γίνεται λόγος σε επόμενο κεφάλαιο της διατριβής. Για τη *Μάνα* του Γκόρκι, βλ. F.M. Borrás, *Maxim Gorky, the Writer: An Interpretation*, Clarendon Press, Oxford, 1967 | Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*, The University of Chicago Press, Chicago

ιδεολογικό φαινόμενο,²⁴³ τότε κάθε λογοτεχνικό έργο έχει εγχαραγμένη μέσα του την πολιτική.

Παρ' όλα αυτά, ο Λένιν επέμενε στην ανάγκη να απορροφήσει η σοσιαλιστική κουλτούρα τα καλύτερα προϊόντα της αστικής τέχνης, άποψη που υποστήριξε και ο Τρότσκι στο έργο του *Λογοτεχνία και επανάσταση* (1923). Η εργατική τάξη όφειλε να εξοικειωθεί με την παλιά λογοτεχνία, να την κατακτήσει, να την απορροφήσει και σταδιακά να την ξεπεράσει.²⁴⁴ Αμφότεροι υιοθέτησαν την αρχή της αντίφασης που εισηγήθηκαν οι Μαρξ και Ένγκελς, σύμφωνα με την οποία οι πολιτικές απόψεις ενός συγγραφέα είναι πιθανόν να έρχονται σε αντίθεση με όσα το έργο του αντικειμενικά αποκαλύπτει.²⁴⁵ Άλλωστε, οι λογοτέχνες αμφίβιας ταξικής τοποθέτησης ήταν σε θέση «να αγκαλιάσουν ένα πλουσιότερο και σημαντικότερο φάσμα εμπειριών, απ' ό,τι συγγραφείς τοποθετημένοι στέρεα σε μια τάξη με σαφή περιγράμματα»,²⁴⁶ παραμένοντας «ανοιχτοί στις αντιθέσεις που παρήγαγαν τη μεγάλη λογοτεχνία».²⁴⁷

Ο κριτικός ρεαλισμός του Μπαλζάκ το απέδειξε περίτρανα, περιγράφοντας τον εξαθλιωμένο καπιταλιστικό κόσμο, τις τυπικές συγκρούσεις και τη δυναμική της κοινωνίας της εποχής του.²⁴⁸ Ανάλογο παράδειγμα αποτέλεσε και ο Ντίκενς που, αν και εχθρικός απέναντι σε κάθε επαναστατική θεωρία, στα μυθιστορήματά του ξεδιπλώνει μια ριζοσπαστική κριτική της βικτωριανής κοινωνίας.²⁴⁹ Στην *Αισθητική*

1990, σ. 52-68 | Nicholas Luker, *From Furmanov to Sholokhov: An Anthology of the Classics of Socialist Realism*, Ardis Publishers, Ann Arbor, 1988, σ. 11-38 | Richard Freeborn, *The Russian Revolutionary Novel: Turgenev to Pasternak*, Cambridge University Press, Cambridge 1982 και το κατατοπιστικό άρθρο της Παναγιώτας Μήνη (από όπου και η παραπάνω βιβλιογραφία) «Η κινηματογραφική διασκευή της *Μάνας* του Γκόρκι από τον Πουντόβκιν: Μεταγράφοντας το μυθιστόρημα ενός "Κτίστη Θεού" σε μια "Επετειακή ταινία για το 1905"», *Θέματα Λογοτεχνίας* 26 (Μάιος-Αύγουστος 2004), σ. 128-146.

243 Βαλεντίν Βολοσίνοφ, *Μαρξισμός και φιλοσοφία της γλώσσας*, μτφρ. Βασίλης Αλεξίου, Παπαζήσης, Αθήνα 1998, σ. 69

244 Λέον Τρότσκι, *Λογοτεχνία και επανάσταση*, μτφρ. Λ. Μιχαήλ, εισαγωγή Μανόλης Λαμπρίδης, Παρασκήνιο, Αθήνα 2003, σ. 106.

245 Για τις αισθητικές αντιλήψεις των Μαρξ και Ένγκελς, βλ. Lee Baxandall & Stefan Morawski (επιμ.), *Marx and Engels, On Literature and Art: A Selection of Writings*, Telos Press, St. Louis/Milwaukee, Missouri 1973 και Στεφάν Μοράβσκι, «Οι αισθητικές απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 346-365.

246 Terry Eagleton, *Criticism and Ideology*, New Left Books, London 1976, σ. 125 και Τόνυ Μπένετ, *Φορμαλισμός και μαρξισμός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, Νεφέλη, Αθήνα 1983, σ. 178.

247 Terry Eagleton, ό.π., σ. 126 και Τόνυ Μπένετ, ό.π., σ. 178.

248 Τέρυ Ήγκλετον, *Ο μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, μτφρ. Γρηγόρης Αζαριάδης, Ύψιλον, Αθήνα 1981, σ. 71.

249 Για τον «μεσοαστικό συναισθηματισμό» και τον πολιτικό συντηρητισμό του Ντίκενς, βλ. George Orwell, *Άρολος Ντίκενς*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 2009.

της Ακαδημίας Επιστημών ΕΣΣΔ αναφέρεται πως οι ρομαντικοί του 19ου αιώνα αποκάλυψαν στο ευρύ αναγνωστικό κοινό πολιτικές και κοινωνικές αλήθειες,²⁵⁰ ενώ οι γάλλοι ρεαλιστές παρουσίασαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ταξική διαστρωμάτωση της καπιταλιστικής κοινωνίας της χώρας τους. Πολλά έργα αστών προκάλεσαν την οργή του λαού ενάντια στην κοινωνική αδικία. «Ποιος μπορεί να συγκριθεί με τον Μπαλζάκ στο ξεγύμνωμα της αστικής πλεονεξίας;».²⁵¹

Η σοβιετική αισθητική θεωρία υποστήριξε διάφορα είδη ρεαλισμού από τον 19ο αιώνα έως και τη σοβιετική εποχή: τον «κριτικό ρεαλισμό» των γάλλων μυθιστοριογράφων, τον «μνημειακό ρεαλισμό» του Τολστόι, τον «προλεταριακό ρεαλισμό» του Λιμπεντίνσκι, τον «ρεαλισμό με σκοπιμότητα» του Μαγιακόφσκι.²⁵² Ωστόσο, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου στη Ρωσία, η αποτύπωση της σοσιαλιστικής πραγματικότητας θα αναδυθεί ως βασικό ζητούμενο της τέχνης και οι ρεαλιστές θα πρέπει να επιλέξουν εάν θα ακολουθήσουν την ευρωπαϊκή παράδοση του κριτικού ρεαλισμού²⁵³ ή τη μαρξιστική θεωρία, που θα τους

Σήμερα στο Τζορτζ Όργουελ, *Ό,τι μου κάνει κέφι: Δοκίμια για τη λογοτεχνία και την πολιτική*, μτφρ. Οδυσσέας Πάππος, ανθολόγηση-επίμετρο Σταύρος Ζουμπουλάκης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2022, σ. 90-179. Το ζήτημα θίγει και ο Χώθορν στα κεφάλαια για τη συγγραφική πρόθεση. Βλ. Jeremy Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο*, ό.π., σ. 125.

250 Η ρομαντική σχολή υπηρέτησε τα εθνικά δημοκρατικά ρεύματα στην Ευρώπη, τις επαναστάσεις και τα κινήματα της περιόδου 1830-1848. Οι έλληνες ρομαντικοί συνέδεσαν το όνομά τους με το αίτημα της εθνικής αναγέννησης, ενώ οι περισσότεροι από τους Γάλλους πολιτεύτηκαν ενεργά, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Βικτόρ Ουγκώ, που αρθρογραφούσε υπέρ των κομμουνάρων. Στην *Προδοσία των διανοουμένων*, ο Ζυλιέν Μπεντά υποστηρίζει πως, μετά την υπόθεση Ντρέιφους, οι πνευματικοί άνθρωποι παύουν να πρεσβεύουν οικουμενικές και άχρονες ηθικές αξίες και η σχέση τους με την πολιτική δεν είναι πια άδολη, καθώς υποκύπτουν σε φατριακούς διαχωρισμούς. Η υπόθεση Ντρέιφους αναμφισβήτητα αποτελεί οριακή στιγμή. Ωστόσο, αν υποθέσουμε πως μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα η πολιτική διάσταση του λογοτεχνικού έργου δεν επηρεάζει την αυτονομία του ιδίου ή του δημιουργού του, η περίοδος του Μεσοπολέμου με την ανάδυση των νέων ολοκληρωτισμών μπορεί να θεωρηθεί εξίσου σημαντική τομή στη στράτευση των διανοουμένων.

251 Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Αισθητική: Μαρξιστική-λενινιστική*, Εκδόσεις «Φιλοσοφική σκέψη», Αθήνα 1962, σ. 184 και 388.

252 Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Αισθητική*, ό.π., σ. 649-650. Για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, βλ. Benjamin Tromly, *Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev*, Cambridge University Press, Cambridge 2014 | Evgeny Dobrenko, *Political Economy of Socialist Realism*, Yale University Press, New Haven 2007 | Abram Tertz (Adrej Sinavskij), *On Socialistic Realism*, ό.π.

253 Ο Λούκατς διακρίνει τρία διαφορετικά είδη ρεαλισμού: τον κλασικό ρεαλισμό, που καταπιάνεται με τα προβλήματα μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, τον κριτικό ρεαλισμό, που κρίνει το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα αναγνωρίζοντας τις αντιφάσεις του, και τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, που συλλαμβάνει και αναπαριστά τους αγώνες του προλεταριάτου – τον οποίο ως μέθοδο διαχωρίζει από τις σταλινικές εκτροπές του. Βλ. σχετικά Georg Lukács, *The Meaning of Contemporary Realism*, Merlin Press, London 1969 | Γκέοργκ Λούκατς, *Κείμενα της δεκαετίας του*

οδηγούσε στη διαλεκτική υπέρβασή της. Αιτούμενο της νέας εποχής είναι ένας ρεαλισμός που θα επιδιώξει «να συγχωνεύσει την ψυχολογική ανάλυση του ανθρώπου με τη διαλεκτική και υλιστική κατανόηση της κοινωνίας».²⁵⁴

*

Η σοβιετική αντίληψη για τη λογοτεχνία άλλαξε από τη στιγμή που ο Αντρέι Ζντάνοφ έγινε το δεξί χέρι του Στάλιν στα ζητήματα κουλτούρας.²⁵⁵ Ήδη από το 1928 η ΚΕ του Μπολσεβίκικου Κόμματος είχε αποφασίσει πως η λογοτεχνία θα υπηρετεί τις αρχές του κόμματος και μόνο, και συχνά έστελνε τους συγγραφείς να επισκέπτονται τα εργοστάσια για να εμπνευστούν μυθιστορήματα που υμνούσαν τα μηχανήματα παραγωγής.²⁵⁶ Οι αλλαγές παγιώθηκαν το 1934 όταν, στο 1ο Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, ο Ζντάνοφ διατύπωσε τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και με το σύνθημα «Κάψτε τον Ραφαήλ» έριξε το ανάθεμα στην τέχνη του παρελθόντος.²⁵⁷ Στο ίδιο συνέδριο ο Μαξίμ Γκόρκι, άλλοτε αφοσιωμένος

1920, μετάφραση-εισαγωγικό δοκίμιο Χρήστος Κεφαλής, Τόπος, Αθήνα 2019, σ. 47-48 | Γκέοργκ Λούκατς, «Κριτικός ρεαλισμός και σοσιαλιστικός ρεαλισμός», *Μαρξιστική Σκέψη* 33 (Αύγουστος 2021-Φεβρουάριος 2022), σ. 171-205.

254 Régine Robin, *Socialist Realism: An Impossible Aesthetic*, Stanford University Press, Stanford 1992, σ. 209-210 και επίσης Ηρώ Μανδηλαρά και Σπύρος Ποταμιάς, «Σοσιαλιστικός ρεαλισμός 1917-1956: Η μεταμόρφωση μιας καλλιτεχνικής μεθόδου σε προπαγανδιστικό δόγμα», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ. 92.

255 Μετά τον πόλεμο, ο Ζντάνοφ ανέλαβε την πολιτιστική πολιτική του Στάλιν. Η περίοδος που εγκαινιάστηκε με την απόφαση αυτή της ΚΕ στις 14.8.1946 ονομάστηκε «ζντανόφτσιν», διήρκεσε τουλάχιστον ως τον θάνατο του Στάλιν, το 1953, και για πολλούς μελετητές πολύ παραπάνω. Η άποψη του Ζντάνοφ για τη λογοτεχνία διδασκόταν στα σχολεία και τα πανεπιστήμια της χώρας επί σαράντα και πλέον χρόνια. Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδωλίο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 35.

256 Στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν «λογοτεχνικά κολχόζ», οι σοβιετικοί αξιωματούχοι οργάνωναν αποστολές συγγραφέων που παρακολουθούσαν δημόσια έργα εν εξελίξει και εμπνέονταν από αυτά, ώστε να εξάρουν στα γραπτά τους τον θρίαμβο της ΕΣΣΔ σε διάφορους τομείς. Μια τέτοια αποστολή πραγματοποιήθηκε στο κανάλι της Λευκής Θάλασσας το 1933. Επικεφαλής των 120 σοβιετικών συγγραφέων που συμμετείχαν ήταν ο Μαξίμ Γκόρκι. Βλ. σχετικά Greg Carleton, «Genre in Socialist Realism», *Slavic Review* (Winter 1994), σ. 992-1009, <https://www.jstor.org/stable/2500843>

257 «Ο κορυφαίος θεωρητικός του αναρχισμού Μαξ Στίρνερ αντέταξε στην κομμουνιστική ιδέα ότι αυτό που μπορεί να δημιουργήσει ένας άνθρωπος μόνο, και κανένας άλλος, διαφεύγει από κάθε κανονισμό και από την κollectιβική οργάνωση της κοινωνίας: “Ποιος θα αντικαταστήσει τον Μότσαρτ ή τον Ραφαήλ;” Ο Μαρξ του απάντησε ότι ο κομμουνισμός όχι μόνο δεν θα ισοπέδωνε τους ανθρώπους, αλλά το αντίθετο, θα δημιουργούσε τις συνθήκες “ώστε κάθε άνθρωπος με το ταλέντο του Ραφαήλ να μπορεί ελεύθερα να το αναπτύξει”». Το διαλογικό επεισόδιο παραθέτει σε πρόσφατο άρθρο του για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό ο Δημήτρης Ραυτόπουλος (Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Ο Γκόρκι στο χωριό, ο Μπαλζάκ στο χώμα», *Δέντρο* 222-223 (2018), σ. 16). Ο Μαρξ πράγματι υποστήριξε πως στη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία οι δημιουργικές

υπερασπιστής της καλλιτεχνικής ελευθερίας, αλλά πλέον τυφλός οπαδός του σταλινισμού, ανακοίνωσε ότι ο ρόλος της αστικής τάξης στη λογοτεχνία έχει μεγαλοποιηθεί υπερβολικά, αφού η παγκόσμια κουλτούρα είχε στην πραγματικότητα παρακμάσει μετά την Αναγέννηση. Το Συνέδριο αναφέρθηκε και στην εργασία του Ράντεκ, *Τζέιμς Τζόους ή σοσιαλιστικός ρεαλισμός;*, όπου το έργο του Τζόους περιγραφόταν ως «σωρός κοπριάς γεμάτης σκουλήκια».²⁵⁸

Στην αρχή του λόγου του, ο Ζντάνοφ στράφηκε ενάντια στους αστούς λογοτέχνες, τους οποίους χαρακτήρισε «θύματα του μυστικισμού και του κληρικαλισμού, καλλιτέχνες που έχουν πουλήσει την πένα τους στο κεφάλαιο, κλέφτες, χαφιέδες, πόρνες και αγύρτες». Συμπλήρωσε μάλιστα, ηθικολογώντας, πως χαρακτηριστικό της αποσύνθεσης της αστικής κουλτούρας είναι και το πάθος των λογοτεχνών για την πορνογραφία – μια αιχμή προς τη Ρωσίδα ποιήτρια Άννα Αχμάτοβα. Το ίδιο το καπιταλιστικό καθεστώς θεωρήθηκε εχθρικό προς την πνευματική δημιουργία. «Εχθρότητα ενάντια στον εργαζόμενο άνθρωπο σημαίνει εχθρότητα ενάντια στην πνευματικότητά του». Η τέχνη θα μπορούσε να σωθεί μόνο με την επαναστατική μεταρρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων, που θα μετέτρεπε το προλεταριάτο σε φορέα κοινωνικής και πολιτιστικής προόδου.²⁵⁹ Η λογοτεχνία των αστών, λοιπόν, θεωρήθηκε απαισιόδοξη και απηχούσε την κατάπτωση και τη διαφθορά της αστικής κουλτούρας και του καπιταλιστικού συστήματος,²⁶⁰ ενώ

δραστηριότητες του ανθρώπου θα αναπτυχθούν τόσο, ώστε ο καθένας που είναι δυνητικά ένας Ραφαήλ να γίνει τέτοιος. Η δουλειά θα ελάμβανε αισθητικό χαρακτήρα, εξελισσόμενη σε ελεύθερο παιχνίδι φυσικών και ψυχικών ικανοτήτων. Κατά κάποιον τρόπο, λοιπόν, η τέχνη θα έπαυε να υπάρχει. Όλη η παραγωγή θα γινόταν τέχνη και κάθε τέχνη θα γινόταν οικεία με την παραγωγικότητα. Ο χειραφετημένος άνθρωπος θα είχε την ικανότητα να δίνει καλλιτεχνική έκφραση σε όλα τα φαινόμενα και σε όλες τις ανάγκες του. Σύμφωνα με την πρόβλεψη του Μαρξ, ο αισθητικός άνθρωπος ήταν ο άνθρωπος του μέλλοντος (βλ. Στέφαν Μοράβσκι, «Οι τρεις λειτουργίες της τέχνης», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος-Φεβρουάριος 2021), σ. 366-382). Το παράδειγμα με τον Ραφαήλ που επικαλείται ο Μαρξ, βέβαια, δεν σχετίζεται σε τίποτα με το ζτανοφικό σύνθημα που διατυπώθηκε μισό αιώνα αργότερα.

258 C.M. Bowra, *Ποίηση και πολιτική*, ό.π., σ. 67. Ο Τζόους κατηγορήθηκε για τον εσωτερικό μονόλογο, που ως αφηγηματικός τρόπος κυριαρχεί στο μυθιστόρημά του *Οδυσσέας*. Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός ταύτισε τον εσωτερικό μονόλογο με τον φορμαλισμό και χαρακτήρισε μικροαστούς τους λογοτέχνες που τον χρησιμοποίησαν ως τεχνικό μέσο. Ο Τζόους κατηγορήθηκε επίσης για «πορνογραφία, αρρωστημένη απόλαυση από τη βρομιά, υπερτίμηση των όσων συνέβαιναν στην περιοχή κάτω από τον αφαλό, ανηθικότητα». Τη λανθασμένη πρόσληψη του έργου του από τη μαρξιστική κριτική επισημαίνει ο Μπρεχτ σε κείμενό του για τον ρεαλισμό το 1938. Βλ. Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κόντη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990.

259 Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Αισθητική*, ό.π., σ. 181-182.

260 Αντρέι Ζντάνοφ, *Για τη λογοτεχνία, για τη φιλοσοφία και για τη μουσική*, ό.π., σ. 9-10.

πρωταγωνιστές της ήταν ήρωες που αντιμετωπίζουν υπαρξιακά αδιέξοδα. Στον αντίποδα βρίσκεται η νέα σοβιετική λογοτεχνία:

Στη χώρα μας οι κυριότεροι ήρωες των λογοτεχνικών έργων είναι οι ζωντανοί οικοδόμοι της νέας ζωής: εργάτες και εργάτριες, κολχόζνικοι και κολχόζνικες, μηχανικοί, νέοι κομμουνιστές, πιονιέρηδες. Να οι βασικοί τύποι κι οι κυριότεροι ήρωες της σοβιετικής μας λογοτεχνίας. Ο ενθουσιασμός και το πάθος του ηρωισμού διαποτίζουν τη λογοτεχνία μας. Είναι αισιόδοξη η λογοτεχνία μας, όχι με την αισιόδοξία όμως ενός πρωτόγονου, ζωώδικου ενστίχτου. Είναι αισιόδοξη στην ουσία της, γιατί είναι η λογοτεχνία του προλεταριάτου, της τάξης που ανεβαίνει, της μόνης πρωτοπόρας προοδευτικής τάξης. Η δύναμη της σοβιετικής μας λογοτεχνίας είναι που εξυπηρετεί την υπόθεση της οικοδόμησης του σοσιαλισμού.²⁶¹

Ο εισηγητής της σοβιετικής πολιτιστικής πολιτικής υποστήριξε πως ο ρεαλισμός είναι ο μοναδικός αποδεκτός τρόπος με τον οποίο η λογοτεχνία μπορεί να αναπαραστήσει την πραγματικότητα, η οποία δεν πρέπει να αποτυπώνεται με σχολαστικότητα, όπως γινόταν στα έργα του κριτικού ρεαλισμού τον 19ο αιώνα, αλλά «στην επαναστατική της ανάπτυξη». Αυτός ο νέου τύπου ρεαλισμός ονομάζεται «σοσιαλιστικός» και έχει στόχο τη διαπαιδαγώγηση των εργαζομένων στη σοσιαλιστική ιδεολογία. Ο καλλιτέχνης που υπηρετεί τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό θεωρήθηκε «μηχανικός των ψυχών»:

Μηχανικός των ψυχών θα πει να πατάς και με τα δυο σου πόδια στο έδαφος της πραγματικής ζωής. Και αυτό σημαίνει με τη σειρά του να ξεκόψεις με τον παλιό ρωμαντισμό, το ρωμαντισμό που αναπαράστανε μια ζωή ανύπαρκτη και ήρωες ανύπαρχτους, που έκανε τον αναγνώστη να δραπετεύει από τις αντιφάσεις και από το ζυγό της ζωής σ' έναν κόσμο χιμαιρικό, σ' έναν κόσμο ουτοπίας. Για τη λογοτεχνία μας, που πατά με τα δυο της πόδια σε γερές υλιστικές βάσεις, δε μπορεί να είναι

261 Αντρέι Ζντάνοφ, ό.π., σ. 10-11.

ξένος ο ρωμαντισμός, είναι όμως ένας ρωμαντισμός νέου τύπου, είναι ο επαναστατικός ρωμαντισμός.²⁶²

Βασικά χαρακτηριστικά των λογοτεχνικών έργων υπήρξαν η αισιοδοξία και μια σχεδόν πανομοιότυπη πλοκή. Ελάχιστα κείμενα ξεχώρισαν από αυτό το σύνολο. Η σοβιετική λογοτεχνία, κατά τη σταλινική περίοδο τουλάχιστον, δεν αποτελεί υπόθεση ατομική αλλά κρατική. Όλοι οι λογοτέχνες αποτελούν μέλη της Ένωσης Σοβιετικών Συγγραφέων, διαφορετικά δεν τους δίνεται η δυνατότητα να εκδώσουν το έργο τους.²⁶³ Ο συγγραφέας όφειλε να διακρίνει σε κάθε φαινόμενο στοιχεία ταξικής πάλης εκθειάζοντας καθετί νέο και καταδικάζοντας οτιδήποτε έρχεται από το παρελθόν. Αυτή τη διαλεκτική ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο καλούνταν να υπηρετήσει μια νέα λογοτεχνία παιδαγωγικού χαρακτήρα.

Οι οδηγίες ήταν πολύ συγκεκριμένες: ο ήρωας έπρεπε να είναι θετικός, εργάτης, κομμουνιστής, αγωνιστής. Επιπλέον, η λογοτεχνία έπρεπε να αποδίδει με ρεαλιστικό τρόπο τον εξέχοντα ρόλο της κολεκτίβας και του κόμματος, καθώς και την επιρροή που ασκούσαν στη ζωή της εργατικής τάξης. Τα μυθιστορήματα όφειλαν να είναι μεγάλα, πολυσέλιδα βιβλία, με ρεαλιστική και ικανοποιητικά εξελισσόμενη πλοκή, με υπόθεση που κρατά σε αγωνία τον μέσο αναγνώστη. Τονίζεται ακόμη η ανάγκη να χρησιμοποιείται απλή γλώσσα, ώστε να γίνονται αντιληπτά τα νοήματα που εκφράζει ο συγγραφέας. Και φυσικά η λογοτεχνία δεν επιτρεπόταν να περιέχει «αισchrές» σκηνές και περιγραφές.²⁶⁴ Στόχος του δόγματος

262 Αντρέι Ζντάνοφ, ό.π., σ. 11-12. Για τον σοβιετικό συγγραφέα, βλ. επίσης Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*, Stanford University Press, Stanford 2001. Για τον επαναστατικό ρωμαντισμό του Ζντάνοφ, βλ. Γκέοργκ Λούκατς, «Κριτικός ρεαλισμός και σοσιαλιστικός ρεαλισμός», ό.π., σ. 171-205 και Georg Lukács, *The Meaning of Contemporary Realism*, ό.π., σ. 117-135. Ο Λούκατς θεώρησε τον επαναστατικό ρωμαντισμό αισθητικό ισοδύναμο του οικονομικού υποκειμενισμού, βασικό ελάττωμα του οποίου ήταν να παρουσιάζει την εξαίρεση ως τυπική κατάσταση, δηλαδή να συγχέει σκοπίμως το υποκειμενικά επιθυμητό με το υπάρχον.

263 Για τις σταλινικές πρακτικές και τις διώξεις εναντίον σοβιετικών συγγραφέων, βλ. Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in 1930s*, Oxford University Press 1999, Oxford and New York, σ.175. Ενδιαφέροντα στοιχεία για συγγραφείς που ζητούν από τον Στάλιν να εγκαταλείψουν τη Σοβιετική Ένωση μπορεί επίσης να βρει κανείς στο Μιχαήλ Μπουλγκάκοφ - Γεβγκένι Ζαμιάτιν, *Επιστολές στον Στάλιν*, πρόλογος, μετάφραση, σημειώσεις Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Άγρα, Αθήνα 2020.

264 Evgeny Dobrenko, «The Disaster of Middlebrow Taste or Who “Invented” Socialist Realism?» στο Thomas Lahusen & Evgeny Dobrenko, *Socialist Realism without Shores*, ό.π., σ. 135-165.

δεν ήταν μόνο η προπαγάνδα ή η δημιουργία μιας πραγματικότητας, αλλά και η αισθητικοποίησή της.²⁶⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, η εμβάθυνση στην ατομική ψυχολογία, η ανατομία των κινήτρων, οι ήρωες που αντιμετωπίζουν αδιέξοδα ή διλήμματα, οι τάσεις φυγής, το όνειρο, η φαντασία, οι αισθητικοί πειραματισμοί, η αλληγορία, δηλαδή πολλά από τα βασικά συστατικά της λογοτεχνίας εν γένει, απαγορεύονταν ως ενδείξεις αμοραλισμού.

Μετριοπαθέστερη και σαφώς πιο τεκμηριωμένη υπήρξε η εισήγηση του Νικολάι Μπουχάριν στο Συνέδριο.²⁶⁶ Ο Μπουχάριν ανέλαβε να υποστηρίξει το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, καταδικάζοντας την αισθητική στάση ιδεαλιστών φιλοσόφων όπως ο Καντ, ο Σοπενάουερ και ο Χέγκελ, που αντιμετώπισαν το έργο τέχνης ως «πράγμα καθεαυτό».²⁶⁷ Δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην ποίηση, υποστήριξε πως η λογοτεχνική παραγωγή αποτελεί κοινωνική δραστηριότητα με παιδαγωγικό ρόλο και επιχειρηματολόγησε επικαλούμενος το παράδειγμα της διδακτικής ποίησης των αρχαίων Ελλήνων κλασικών, αλλά και την «πολιτική δημοσιογραφία» του Αριστοφάνη, ως ένδειξη αριστουργηματικής επιμονής στο επίκαιρο.²⁶⁸ Υποστηρίζοντας την αδιάσπαστη ενότητα μορφής και περιεχομένου, απέφυγε τη μηδενιστική στάση απέναντι στο πρόβλημα της μορφής, αλλά δήλωσε ξεκάθαρα πως η θεωρητική χειραφέτηση από το νόημα που εισηγήθηκαν οι φορμαλιστές φλέρταρε με το παράλογο και επιχείρησε να αποσπάσει την τέχνη από το ζωτικό κοινωνικό της πλαίσιο.²⁶⁹ Αυτό που υπήρξε πραγματικά ενδιαφέρον στον λόγο του Μπουχάριν ήταν ότι επισήμανε τον κίνδυνο

265 Douglas Schild Kathryn, *Between Moscow and Bacu: National Literatures in the 1934 Congress of Soviet Writers*, University of California, Berkeley 2010, σ. 15.

266 Νικολάι Μπουχάριν, «Ποίηση, ποιητική και τα προβλήματα της ποίησης στην ΕΣΣΔ», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 153-206.

267 Στις αρχές του 19ου αιώνα, η καντιανή αισθητική επιχείρησε να οριοθετήσει μια σφαίρα αυτονομίας για την τέχνη. Σύμφωνα με τον Καντ, το κίνητρο που οδηγεί στην καλλιτεχνική δημιουργία είναι ανεξάρτητο και η απόλαυση του «ωραίου» οδηγεί τον άνθρωπο σε ένα αίσθημα ευαρέστησης που δεν μπορεί να έχει σχέση με την ηθική. Η καλαισθητική κρίση δεν είναι γνωστική αλλά αισθητική, και η προσδιοριστική της αρχή δεν μπορεί παρά να είναι υποκειμενική. Το κίνημα της «τέχνης για την τέχνη» απέρριπτε την έννοια της μίμησης και, προκειμένου να διατηρήσει την καθαρότητα του καλλιτεχνικού προϊόντος, θυσιάζει κοινωνικούς σκοπούς και απάλλαξε τη λογοτεχνία από την υποχρέωση να κοινωνεί οποιουδήποτε είδους αλήθεια. Βλ. Immanuel Kant, *Η κριτική της κριτικής ικανότητας*, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια Χάρης Τασάκος, Printa, Αθήνα 2000, σ. 72-74.

268 Νικολάι Μπουχάριν, ό.π., σ. 161.

269 Νικολάι Μπουχάριν, ό.π., σ. 167-169.

γραφειοκρατικοποίησης της ποίησης, σε περίπτωση που τα προπαγανδιστικά της στοιχεία υπερτερούσαν.²⁷⁰

Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός πολύ γρήγορα μετατράπηκε από προτεινόμενη καλλιτεχνική μέθοδο σε δογματικό εκλεκτικιστικό μόρφωμα. Οι καλλιτέχνες ανέλαβαν τον πρακτικό ρόλο διαμόρφωσης του συνειδησιακού κόσμου του προλεταριάτου. Τα έργα τους άλλοτε επαινούσαν τον ηρωισμό των πρωτοπόρων της εργατικής τάξης και τα αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης, άλλοτε εξυμνούσαν τις επιτυχίες του Κόκκινου Στρατού στον Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο και άλλοτε απεικόνιζαν την πειθαρχημένη και ευτυχισμένη ζωή των Σοβιετικών. Οι ήρωές τους ήταν αδέκαστοι πολιτικοί επίτροποι, θαρραλέοι στρατιώτες, σταχανοβίτες εργάτες, περήφανοι πρωταθλητές, και η πλοκή τους ρηχή, επιφανειακή, στατική και νομοτελειακά αισιόδοξη.

Τα αποφευκτέα λογοτεχνικά χαρακτηριστικά έμπαιναν κάτω από την κατηγορία του φορμαλισμού²⁷¹ – κατηγορία βολική, ακριβώς επειδή δεν υπήρξε μόνο αισθητική, αλλά πολιτική και, κυρίως, ρευστή. Οι ρώσοι φορμαλιστές υποστήριζαν πως η μοναδικότητα της λογοτεχνίας έγκειται ακριβώς στην τάση της να ανοικειώνει την εμπειρία και ο κριτικός οφείλει να μελετήσει με ποια μορφικά τεχνάσματα το επιτυγχάνει. Με την προσήλωσή του στα ζητήματα της μορφής, ο

270 Νικολάι Μπουχάριν, ό.π., σ. 195-198.

271 Ο ρωσικός φορμαλισμός ως κίνημα εμφανίζεται πριν από τη Ρωσική Επανάσταση. Σημαντικότεροι εκπρόσωποί του υπήρξαν οι Βίκτορ Σκλόφσκι, Ρομάν Γιάκομπσον, Μπορίς Άιχενμπαουμ, Όσιπ Μπρικ και Γιούρι Τυνιανόφ. Οι ρώσοι φορμαλιστές απέρριψαν τις μη συστηματικές κριτικές προσεγγίσεις που κυριαρχούσαν μέχρι τότε στη μελέτη της λογοτεχνίας και επιχείρησαν να συγκροτήσουν μια «λογοτεχνική επιστήμη». Σύμφωνα με τη διατύπωση του Γιάκομπσον, «αντικείμενο της λογοτεχνικής επιστήμης δεν είναι η λογοτεχνία, αλλά η λογοτεχνικότητα, αυτό δηλαδή που κάνει ένα δεδομένο έργο λογοτεχνικό». Η φορμαλιστική προσέγγιση της λογοτεχνίας απέχει από τη μαρξιστική άποψη, σύμφωνα με την οποία το λογοτεχνικό έργο, όπως και κάθε αισθητικό φαινόμενο, αποτελεί δείγμα της πολιτιστικής δραστηριότητας που αναπτύσσει ο άνθρωπος στο πλαίσιο της κοινωνικοϊστορικής διαδικασίας. Παρά τις όποιες επιφυλάξεις, είναι γεγονός πως ο φορμαλισμός υπήρξε η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για τη δημιουργία επιστημονικής κριτικής μεθόδου. Βλ. σχετικά Κ.Μ. Newton (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, μτφρ. Θανάσης Κατσικερός - Κώστας Σπαθαράκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013, σ. 1. Για τον ρωσικό φορμαλισμό, βλ. επίσης Douwe Fokkema & Elrout Ibsch, *Θεωρίες λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Παρίσης, Πατάκης, Αθήνα 1999, σ. 38-67 | Τέρι Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 21-43 | Τσβετάν Τοντόροφ (επιμ.), *Κείμενα των ρώσων φορμαλιστών*, πρόλογος Ρομάν Γιάκομπσον, Οδυσσέας, Αθήνα 1995 | Β. Σκλόφσκι & Μπ. Άιχενμπαουμ, *Για τον φορμαλισμό: Η ανάσταση της λέξης και η θεωρία της φορμαλιστικής μεθόδου*, μτφρ. Βασίλης Λαμπρόπουλος, Έρασμος, Αθήνα 2^η 1985.

φορμαλισμός φλέρταρε με το δόγμα της «τέχνης για την τέχνη», εστιάζοντας στην καλλιτεχνικότητα του έργου ως αυτοσκοπό. Αυτές οι αντιλήψεις έφεραν τους φορμαλιστές σε σύγκρουση με τη μετεπαναστατική μαρξιστική κριτική, η οποία, προκρίνοντας τη θεωρία της αντανάκλασης, πρέσβευε πως, για να γίνουν κατανοητά τα λογοτεχνικά έργα, έπρεπε να ιδωθούν μέσα στο πλέγμα των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων υπό τις οποίες έχουν παραχθεί. Η λογοτεχνία θεωρήθηκε είδος τέχνης που αποσαφηνίζει την πραγματικότητα στην πολυεδρικότητα και την ιστορικότητά της, την αναπαράγει και την απεικονίζει ως διαδικασία.

Για τον ζτανοφισμό, «εξαμβλωματικές φορμαλιστικές κατευθύνσεις» θεωρήθηκαν ο φουτουρισμός, ο κυβισμός, ο εξπρεσιονισμός, ο ντανταϊσμός, ο σουρεαλισμός και η αφηρημένη τέχνη.²⁷² Στην πραγματικότητα, κανείς δεν γνώριζε τι ακριβώς ήταν αυτό που καθιστούσε την τέχνη πολιτικά ορθή και έτσι γινόταν εύκολο να καταδικαστούν καλλιτέχνες για ασαφείς λόγους και με διαφορετικές αφορμές. Υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες η καλλιτέπεια θεωρήθηκε παραπλανητικός πειραματισμός που κατευθύνει το βλέμμα του αναγνώστη στο επουσιώδες. Η πριμοδότηση της ομορφιάς έναντι της πολιτικής, η αφαίρεση, η πειραματική στιχουργία μπορούσαν κατά περίπτωση να απαγορεύονται, να συγχωρούνται ή και να εκθειάζονται, ανάλογα με τα –προσωπικά τελικώς– κριτήρια που προτάσσουν οι γραφειοκράτες της κουλτούρας.²⁷³ Συνεπώς, αναρωτιέται κανείς εάν υπάρχει ένα «θεμελιακό σημείο θέασης» μέσω του οποίου το [λογοτεχνικό] πεδίο ορίζεται ως τέτοιο.²⁷⁴ Σήμερα κανείς δεν αρνείται πια την ηθική διάσταση της λογοτεχνίας – μια διάσταση που δεν συγκροτείται αποκλειστικά από το περιεχόμενο, αλλά και τις υφολογικές επιλογές του εκάστοτε συγγραφέα. Η επιλογή περιεχομένου συνιστά και μορφικό δίλημμα και ως τέτοιο δεν μπορεί να αφήνει αδιάφορους τους φορμαλιστές. Αντίστοιχα, ένα μορφικό τέχνασμα δεν αποτελεί

272 Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Αισθητική*, ό.π., σ. 649. «Εξάμβλωμα αυθάδειας» χαρακτηρίζει τον φορμαλισμό και ο Τρότσκι. Βλ. Λέον Τρότσκι, *Λογοτεχνία και επανάσταση*, ό.π., σ. 133.

273 Anne Applebaum, *Σιδηρούν παραπέτασμα*, ό.π., σ. 338-339.

274 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 340.

φορέα αισθητικής, στιλ και ύφους μόνο, αλλά και αλήθειας για την οποία ενδιαφέρονται οι ρεαλιστές.²⁷⁵

Η ελληνική εκδοχή του ζτανοφισμού

Παρότι η διακήρυξη του ΕΑΜ Λογοτεχνών διακρινόταν από εξαιρετικά φιλελεύθερο πνεύμα και αποδεχόταν κάθε καλλιτεχνικό ρεύμα, υπενθυμίζοντας στους λογοτέχνες πως κάνουν τέχνη και όχι δημοσιογραφία, όταν ξεκίνησε ο Εμφύλιος, η στράτευση αποτέλεσε κυρίαρχο πρόταγμα και για την τέχνη. Μετά την ήττα και τη διαφυγή ενός σημαντικού τμήματος της Αριστεράς στις ΛΔ, διαμορφώνεται στην υπερορία ένα νέο λογοτεχνικό πεδίο, στο οποίο επιβλήθηκαν οι αρχές του ζτανοφισμού. Τόσο το Εκδοτικό, στα «πλάνα δουλειάς» που κατέστρωνε κάθε χρόνο, όσο και το Λογοτεχνικό Τμήμα της Επιτροπής Διαφώτισης έδωσαν αρχικά έμφαση στη μετάφραση των κλασικών έργων της σοβιετικής λογοτεχνίας, τα οποία θεωρήθηκαν απαραίτητα για τη σωστή διαπαιδαγώγηση του έλληνα πολιτικού πρόσφυγα και την ενθάρρυνση κάθε νέου συγγραφέα. Λειτουργούσαν κατά κάποιον τρόπο σαν πρότυπα προς μίμηση. Σε άρθρο των Κώστα Μπόση και Απόστολου Σπήλιου, που δημοσιεύτηκε στον *Νέο Κόσμο* το 1955, διαβάζουμε πως το σοβιετικό μυθιστόρημα υπήρξε έμπνευση και παρηγοριά για τον μαχητή του ΔΣΕ, στην τσάντα του οποίου μπορεί να μην έβρισκες ψωμί, αλλά θα έβρισκες σίγουρα τη *Δημοσιά του Βολοκολάμσκ*.²⁷⁶

Τα περισσότερα από τα σοβιετικά έργα μεταφράζονταν στα ελληνικά από τη ρωσική ή τη γαλλική γλώσσα και οι υποθέσεις τους ήταν εμπνευσμένες από την Οκτωβριανή Επανάσταση, τον πόλεμο, τη σύγχρονη σοβιετική πραγματικότητα, τον σταχανοφισμό και την αύξηση της παραγωγικότητας στη σοβιετική οικονομία. Τον

275 Εύστοχα σχόλια για τον φορμαλισμό, την έννοια της μίμησης και της αντανάκλασης στο ρεαλιστικό μυθιστόρημα συναντά κανείς στο πρόσφατο έργο του Τζέιμς Γουντ, *Πώς δουλεύει η λογοτεχνία*;, μτφρ. Κώστας Σπαθαράκης, Αντίποδες, Αθήνα 2023, σ. 14, 61, 170, 189, 255, 260-261, 268, 275-276.

276 Κώστας Μπόσης και Απόστολος Σπήλιος, «Το 2ο συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων: Διδάγματα για την ελληνική πατριωτική λογοτεχνία», *Νέος Κόσμος* 3 (1955) σ. 63-74.

Μάιο του 1952, για παράδειγμα, η Φούλα Χατζιδάκη παρουσίασε στον ΝΚ το μυθιστόρημα του Αζάγιεφ, *Μακριά απ' τη Μόσχα*:

[Το έργο] περιγράφει τον αγώνα μιας ομάδας σοβιετικών ανθρώπων –μηχανικοί, εργάτες, τεχνικοί– τον καιρό του πολέμου, που είχαν καθήκον μέσα σ' ένα χρόνο να χτίσουν στην Άπω Ανατολή έναν πετρελαιοαγωγό, που στο προπολεμικό σχέδιο προβλεπόταν να γίνει σε τρία χρόνια και το πώς παλαίβοντας με τα στοιχεία της φύσης, με την καθυστέρηση, κάποτε και την κακοήθεια, καταφέρνουν να εκπληρώσουν το καθήκον τους στην πατρίδα τους και την ανθρωπότητα, δηλαδή να χτίσουν τον πετρελαιοαγωγό μέσα σ' έναν χρόνο.²⁷⁷

Η ΕΔ ζητούσε από τους υποψήφιους συγγραφείς να συνθέσουν πεζογραφήματα που θα ακολουθούν το σοβιετικό πρότυπο στη σκιαγράφηση των ηρώων, αλλά με θέμα προσαρμοσμένο στις ανάγκες της δικής τους πραγματικότητας. Έτσι, πρωταρχικός στόχος για τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που δοκιμάζονταν στη συγγραφή ήταν να μνημειώσουν τους αγώνες του πρώτου και δεύτερου ένοπλου αγώνα.²⁷⁸ Στις αρχές του 1950, η ΕΔ συμβούλευε όσους ήθελαν να δημοσιεύσουν έργα τους στη *Voix de la Grèce*²⁷⁹ να καταγράψουν αναμνήσεις τους από την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, τη ζωή στο βουνό, τη φυλακή ή την εξορία, να περιγράψουν επεισόδια του αγώνα, μάχες και συγκρούσεις με τον εχθρό.²⁸⁰ Στους στόχους της Διαφώτισης για το 1954 ήταν, επίσης, να απαθανατίσει λογοτεχνικά το πάνθεον των ηρώων της, καθοδηγώντας τους συγγραφείς που είχε

277 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955: Μαρτυρίες και κείμενα από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 59.

278 Δεν ήταν μόνον οι οδηγίες της Διαφώτισης που έστρεψαν τους λογοτέχνες της υπερορίας σε μνημονικές πηγές, αλλά και η βίαιη αποπομπή τους από το ελληνικό έδαφος. Ο Αλέξης Ζήρας, σε άρθρο του αφιερωμένο στον Μήτσο Αλεξανδρόπουλο, εκφράζει την άποψη πως οι λογοτέχνες της προσφυγιάς, αποκομμένοι από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, στρέφονται στην «εξεικόνιση ενός κόσμου που μοιάζει ακόμη αρραγής», πράγμα που ισχύει για κάθε διασπορική κοινότητα. βλ. Αλέξης Ζήρας, «Τα αρματωμένα χρόνια και τα χρόνια της περίσκεψης», Αφιέρωμα στον Μήτσο Αλεξανδρόπουλο, *Διαβάζω* 501 (Νοέμβριος 2009), σ. 70-72.

279 Η *Voix de la Grèce* ήταν ολιγοσέλιδο έντυπο γραμμένο στη γαλλική γλώσσα, που είχε στόχο την ενδυνάμωση της προπαγάνδας στο εξωτερικό. Τυπωνόταν στο Βουκουρέστι και κυκλοφορούσε από το 1948 έως και το 1953.

280 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/7.

υπό την εποπτεία της, ώστε να φιλοτεχνήσουν τα πορτρέτα των αγωνιστών του ΚΚΕ για την έκδοση μιας «Χρυσής Βίβλου».²⁸¹

Η θεματολογία, επομένως, ήταν συγκεκριμένη και αυτές οι κατευθυντήριες γραμμές ίσχυσαν σίγουρα μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζεται σ' αυτό το κεφάλαιο. Το 1954 πραγματοποιήθηκε στην ΕΣΣΔ το 2ο Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, που κινήθηκε λίγο πολύ στο ίδιο πλαίσιο με το 1ο Συνέδριο, αν και στις εισηγήσεις καταγράφηκαν ενδιαφέροντες απολογισμοί.²⁸² Οι περισσότεροι από τους ομιλητές τόνισαν πως μέσα σε δύο δεκαετίες οι σοβιετικοί συγγραφείς απέκτησαν πολιτική και λογοτεχνική εμπειρία που τους επέτρεψε να «καθορίσουν τη μοναδικά σωστή, μαρξιστική-λενινιστική άποψη για τα φαινόμενα και τα γεγονότα της κοινωνικής ζωής, για τη στάση των ανθρώπων και των τάξεων στο μεγάλο αγώνα για τη νίκη του κομμουνισμού», εμπλουτίζοντας ταυτόχρονα τη λογοτεχνική γλώσσα και τα εκφραστικά τους μέσα.²⁸³ Με άρθρο τους στον *ΝΚ* οι Κώστας Μπόσης και Απόστολος Σπήλιος μετέφεραν το κλίμα του συνεδρίου και προσάρμοσαν τις αποφάσεις του στην ελληνική προσφυγική πραγματικότητα. Για τον λογοτεχνικό ήρωα αναφέρουν:

281 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/76.

282 Για το 2ο Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, βλ. «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων: Αληθινή τέχνη είναι η τέχνη των μεγάλων ιδεών και αισθημάτων. Ο χαιρετισμός της ΚΕ του ΚΚ της ΕΣ προς τους συγγραφείς», *Η Αυγή*, 23.12.1954 | «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων: Επιτεύγματα και αδυναμίες της Σοβιετικής λογοτεχνίας. Οι σοβιετικοί συγγραφείς και η πείρα των ξένων συναδέλφων τους», *Η Αυγή*, 24.12.1954 | «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων: Η Σοβιετική λογοτεχνία στην εποχή του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου», *Η Αυγή*, 28.12.1954 | «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων: Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η λογοτεχνική δημιουργία. Βασική αρχή, η εξασφάλιση της απόλυτης ελευθερίας του συγγραφέα», *Η Αυγή*, 29.12.1954 | «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων», *Η Αυγή*, 18.12.1954, 23.12.1954, 24.12.1954, 25.12.1954, 29.12.1954. Απολογισμός των εργασιών του Συνεδρίου έγινε και στον *Νέο Κόσμο*, στο άρθρο των Κώστα Μπόση και Απόστολου Σπήλιου «Το 2ο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων», ό.π., σ. 63-74.

283 Α. Σουρκόφ «Κάτω από τη σημαία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Νέος Κόσμος* 10 (1954), σ. 71. Στο 2ο Συνέδριο μπορεί να επικράτησε το συντηρητικό πνεύμα, αλλά ακούστηκαν και νέες φωνές που «ζητούσαν τον απεγκλωβισμό από τον συντηρητισμό του θετικού ήρωα και την άνευ αντιβάρου θριαμβολογία για τα σοσιαλιστικά επιτεύγματα», υποστηρίζει η Αλεξάνδρα Ιωαννίδου. Φυσικά, κανείς δεν μπορούσε να αμφισβητήσει τον κομματικό έλεγχο της λογοτεχνίας και το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Ωστόσο, και μόνο το γεγονός ότι έλαβε χώρα μια συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο το κόμμα έπρεπε να καθοδηγεί τη λογοτεχνία και το πραγματικό περιεχόμενο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού συνιστούσε μια δημοκρατική εμπειρία για τα δεδομένα της εποχής. Βλ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν*, ό.π., σ. 54-55.

Ο ήρωας πρέπει να παίρνεται από την ομάδα και να μη στέκεται πάνω από την ομάδα, όμως πρέπει να αντιπροσωπεύει ό,τι το πιο προοδευτικό, το πιο ζωντανό, το πιο άξιο υπάρχει στην ομάδα, να είναι ο καλύτερος και όχι ο χειρότερος ανάμεσα στους άλλους. Ο συγγραφέας θα παρουσιάζει και τις αρνητικές πλευρές του ήρωά του αλλά θα τονίζει και θα υπογραμμίζει και θα οξύνει –όπου χρειάζεται– τις θετικές πλευρές του γιατί θέλει να προκαλέσει τον αναγνώστη να τις μιμηθεί. Στην πορεία της εξέλιξής του, πορεία ταυτόχρονα και των γεγονότων, πρέπει να απεικονίζεται η πάλη των αντίθετων δυνάμεων, το ξεπέρασμά τους, η νίκη του προοδευτικού, το ατσάλωμα.²⁸⁴

Η σκιαγράφηση και η λογοτεχνική διάπλαση των ηρώων απασχολούσε τα μέλη του ΛΚ και συχνά εκεί εστίαζε η κριτική τους. Αξίζει εδώ να σταθούμε σε ένα παράδειγμα. Στο πάνθεον των ηρωίδων του ΚΚΕ ξεχωριστή θέση κατείχε η Ηλέκτρα Αποστόλου.²⁸⁵ Στις αρχές του 1954, η Μέλπω Αξιώτη έστειλε προς κρίση στην ΕΔ το θεατρικό της έργο με τίτλο *Τη λέγανε Ηλέκτρα*, που ήταν εμπνευσμένο από τη ζωή και τον μαρτυρικό θάνατο της Αποστόλου.²⁸⁶ Μοιραία, η απόπειρα της συγγραφέως να μετατρέψει την Αποστόλου από πραγματική σε θεατρική ηρωίδα βρέθηκε στο επίκεντρο της κριτικής του ΛΚ. Το εγχείρημα ήταν εξ αρχής δύσκολο· η Αξιώτη αναμετρήθηκε με μια μαρτυρική μορφή, αλλά η λογοτεχνική της δύναμη κρίθηκε ανεπαρκής σε σχέση με την πραγματική δύναμη της ηρωίδας της. Και σε προηγούμενα έργα της ο ΛΚ τής έχει επιστήσει την προσοχή στον τρόπο με τον οποίο έπλαθε τους ήρωές της: «[Κ]ανένας ήρωας, είτε θετικός είτε αρνητικός, δεν μένει χαραγμένος στη μνήμη του [αναγνώστη], και ακόμα λιγότερο ο ήρωας λαός σαν σύνολο», έγραφε η Φούλα Χατζιδάκη στη βιβλιοκρισία της για το έργο της Αξιώτη, *Σύντροφοι, καλημέρα!*.²⁸⁷

284 Κώστας Μπόσης και Απόστολος Σπήλιος, «Το 2ο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων», ό.π., σ. 71.

285 Για τον μαρτυρικό θάνατο της Ηλέκτρας Αποστόλου, βλ. «Αφιέρωμα στην Ηλέκτρα Αποστόλου», εφημερίδα *Απελευθερωτής*, Φ. 65, 26.10.1944.

286 Η Αξιώτη χαρακτήρισε το έργο της «Δράμα για θέατρο σε τρεις πράξεις και επτά εικόνες». Για όλο τον «φάκελο» που περιλαμβάνει σχέδια απαντήσεων, βιβλιοκρισίες, απαντητικά σημειώματα, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 147-163.

287 «Βιβλιοκρισία: Μέλπω Αξιώτη, “Σύντροφοι, καλημέρα!” (Εκδοτικό “Νέα Ελλάδα”）」, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/189.

Η Έλλη Αλεξίου, που υπήρξε αυστηρότερη από όλα τα μέλη του ΛΚ στην κριτική της για την *Ηλέκτρα*, γράφει:

Κοπέλες που εκτελέστηκαν, που αντίκρυσαν ηρωικά τα βασανιστήρια έχομε πολλές, μα η Ηλέκτρα είναι μία, που ξεχωρίζει από τις άλλες, ακριβώς επειδή είναι ο ολοκληρωμένος τύπος κομμουνιστή. Πίστεψε από παιδί και τράβηξε χωρίς αμφιταλάντευση τη δύσκολη για το κόμμα ζωή, κείνης ιδιαίτερα της εποχής, ως την έσχατη θυσία.²⁸⁸

Η Αξιώτη, όμως, κατηγορήθηκε πως, αντί να εξωραΐσει τον χαρακτήρα της Αποστόλου, ώστε να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για κάθε μέλος του κόμματος, την απογύμνωσε από τις αρετές της και την παρουσίασε κατώτερη από ό,τι υπήρξε στην πραγματικότητα. Δεν κατόρθωσε να τη μετατρέψει σε «αντιπροσωπευτικό τύπο» που να συγκεντρώνει τις θετικές πλευρές του κινήματος στο σύνολό του, υποστήριξε ο Μιλτιάδης Πορφυρογέννης.²⁸⁹

Σχετικά με τον «αντιπροσωπευτικό τύπο» στον οποίο αναφέρεται ο Πορφυρογέννης, ας κάνουμε μια παρένθεση για να δούμε πώς τον ορίζει ο Μαξίμ Γκόρκι. Στο έργο της *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, που γράφτηκε την ίδια χρονιά και θα παρουσιαστεί εκτενέστερα παρακάτω, η ίδια η Αξιώτη θυμίζει τη συμβουλή του σοβιετικού συγγραφέα: «[...] όταν θέλεις να δείξεις έναν τύπο που ζει στην κοινωνία, έναν μπακάλη ή στρατιώτη ή υπάλληλο, να μην παίρνεις τον έναν μπακάλη ή στρατιώτη ή υπάλληλο που ξέρεις ότι υπάρχει. Ο “τύπος” ο κοινωνικός για την κάθε κατηγορία, είναι το άθροισμα που βγαίνει από πολλούς μαζί μπακάληδες ή στρατιώτες ή υπάλληλους μες τη δοσμένη κοινωνία. Τότε θα κάνεις πραγματική τέχνη, αλλιώςτικά δε δείχνεις παρά μια χαλκομανία».²⁹⁰ Μ’ αυτόν τον τρόπο η μονάδα ταυτίζεται με «τον ήρωα λαό σαν σύνολο», για να θυμηθούμε τα λόγια της Χατζιδάκη. Η γνώση της θεωρίας, όμως, δεν εγγυάται την αποτελεσματική εφαρμογή της.

288 Σημείωμα Έλλης Αλεξίου, 9.3.1954, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/120.

289 Σχέδιο απάντησης της Επιτροπής Διαφώτισης, 25.6.1954, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/198.

290 Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955, σ. 112.

Η αστοχία της Αξιώτη στο πλάσιμο της Ηλέκτρας αποδόθηκε σε δύο κατά βάση αιτίες: η πρώτη σχετιζόταν με τις ιδιαιτερότητες της δημιουργού και η άλλη αφορούσε τη λογοτεχνική πρακτική που όφειλε να ακολουθήσει. Σχετικά με τις ιδιαιτερότητές της, η Αξιώτη επικρίθηκε για την «πληθωρικότητά» της, τον λυρισμό της και το «συναρπαστικό ύφος» που θα παρέσυρε τον αναγνώστη, επισκιάζοντας την πρωταγωνίστρια του δράματος. Η συγγραφέας φαίνεται πως δεν υποκλίθηκε στην ηρωίδα της, πως επέτρεψε στον εαυτό της ελευθερία δράσης, που ο στρατευμένος λογοτέχνης δεν είχε. Σχετικά με τη λογοτεχνική μέθοδο, υποστηρίχθηκε πως η Αξιώτη δεν στάθηκε άξια να παρουσιάσει την πάλη ανάμεσα στο γενικό και το ατομικό συμφέρον («την πάλη των αντίθετων δυνάμεων») με τρόπο που να συγκινεί τον αναγνώστη και να υπογραμμίζει την υπέρτατη αρετή της ανθρωπιάς, ως απόρροια, όμως, της κομματικότητας («τη νίκη του προοδευτικού, το ατσάλωμα»). Ιδιαίτερα διαφωτιστικά είναι όσα σημειώνει σχετικά ο Πέτρος Ρούσος:

Η σύγκρουση ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό, η πάλη ανάμεσά τους και η νίκη του γενικού, δε δίνεται έτσι που να συγκινεί. Η μητέρα αγαπάει το παιδί της. Το κομματικό καθήκον τής επιβάλλει να το αφήσει εδώ κι εκεί. Γυρίζει ύστερα από χρόνια. Το κορίτσι δε γνωρίζει τη μάνα. Κι η μάνα κλαίει. Κι η κομμουνίστρια νικάει τον πόνο. Άλλο: Έρωτας και κομματικότητα. Η σύγκρουση στην πραγματικότητα είναι δραματική. Νίκησε η κομματικότητα. Όμως όπως δίνεται συγκίνηση δεν προκαλεί. Τρίτο: Ζωή και θάνατος. Η σύγκρουση καλά δίνεται. Κι αν έλειπαν μερικά κάπως αφύσικα [...] η σκηνή θα ήταν περισσότερο δραματική.²⁹¹

Η Αξιώτη όφειλε να ξεδιπλώσει φυσικά τα ψυχικά χαρίσματα μιας ηρωίδας που πιστεύει στον λαό, τον αγώνα της και το κόμμα και η πίστη της αυτή –παρά το γεγονός ότι έρχεται σε σύγκρουση με άλλες ποιότητες του χαρακτήρα της– ολοκληρώνεται αβίαστα με τη θυσία. Δεν το κατόρθωσε, και το έργο της απορρίφθηκε. Είναι εντυπωσιακό πως τα μέλη του ΛΚ που την έκριναν συμφώνησαν ακόμη και σε επιμέρους στοιχεία που θα αμαύρωναν την υστεροφημία της

291 «Σχέδιο απάντησης Επιτροπής Διαφώτισης», 25.6.1954, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/157.

Ηλέκτρας, όπως για παράδειγμα το γεγονός πως η ηρωίδα του θεατρικού δράματος καπνίζει. «Τι χρειάζεται το κάπνισμα;»²⁹² Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε εδώ να διακρίνουμε την προσπάθεια της εξόριστης Αριστεράς να συνθέσει το δικό της «μαρτυρολόγιο».²⁹³

2.2 Κατασκευάζοντας την παράδοση

«Η δημιουργία λογοτεχνικού κανόνα σήμανε για τους Νεοέλληνες τη δημιουργία πατρίδας και ταυτότητας. Καθώς τα προτάγματα της ιδεολογίας του ελληνισμού άλλαζαν ανάλογα με τις πολιτικές επιδιώξεις του κράτους, άλλαζε η εννοιολόγηση του έθνους ή της εθνικής ταυτότητας που η λογοτεχνία προωθούσε» σημειώνει η Άννα Τζούμα.²⁹⁴ Πράγματι, η λογοτεχνία αποτελεί τμήμα της ιδεολογίας που μετατρέπει τα υποκείμενα σε πολίτες ενός έθνους-κράτους. Οι θεωρητικοί συμφωνούν πως ο λογοτεχνικός κανόνας αποτελεί κατασκευάσμα που διαμορφώνεται από συγκεκριμένους θεσμούς σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους και, ως αξιολογική κρίση, απηχεί ιδεολογίες και προσβλέπει σε σκοπιμότητες. Στον εκάστοτε κανόνα υπάγονται κατά καιρούς έργα αποδεκτά από την Εκκλησία, την Ακαδημία και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα, ακόμη και την αγορά ή τους εκδοτικούς κολοσσούς.²⁹⁵ Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, για

292 Παρατήρηση που απαντά στα σημειώματα της Έλλης Αλεξίου, του Μιλτιάδη Πορφυρογένη και του Πέτρου Ρούσου.

293 Αν και αναφέρεται σε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, για τον καταρτισμό του «εθνικού μαρτυρολογίου» και τη συμβολή του στη διαμόρφωση «επικής μνήμης», βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 201-210.

294 Άννα Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας*, ό.π., σ. 97.

295 Για τον λογοτεχνικό κανόνα, βλ. Χάρολντ Μπλουμ, *Ο δυτικός κανόνας: Τα βιβλία και τα σχολεία των εποχών*, επιμ. Δημήτρης Αρμάος, μτφρ. Κατερίνα Ταβαρτζόγλου, Gutenberg, Αθήνα 2007 | John Guillory, *Cultural Capital. The Problem of Literary Canon Formation*, The University of Chicago Press, Chicago 1993 | Paul Lauter, *Canons and Contexts*, Oxford University Press, New York 1991 | Peter Hyland (επιμ.), *Discharging the Canon: Cross-cultural Readings in Literature*, Singapore University Press, National University of Singapore 1986 | Jay Broadus Hubbell, *Who Are the Major American Writers?: A Study of the Changing Literary Canon*, Duke University Press, Durham, North Carolina 1972 | Antoine Compagnon, *Ο δαίμων της θεωρίας*, ό.π., σ. 356-361 | Τέρι Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 35-37 | Jeremy Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο*, ό.π., σ. 10 και Vassilis Lambropoulos, *Literature as National*

παράδειγμα, η κριτική ενέτασσε στο πάνθεον των κλασικών έργα που στόχευαν στην αφύπνιση του εθνικού αισθήματος και πρόβαλλαν την αξία του πατριωτισμού, της ηθικής/αρετής και της αλληλεγγύης. Αντίθετα, από τις αρχές του 20ού αιώνα, το αξιακό σύστημα που αντικατοπτρίζουν οι «κλασικοί» διαφοροποιείται και το ηθικολογικό/επαναστατικό περιεχόμενο περιορίζεται. Σε κάθε περίπτωση, το παρελθόν δεν προσεγγίζεται απροκατάληπτα. «Μέσα στον αγώνα για ζητήματα αισθητικά, για την εκτίμηση ενός βιβλίου, ενός συγγραφέα, μιας καλλιτεχνικής μεθόδου, διεξάγονται αγώνες αρχών».²⁹⁶

Το πώς αντιλήφθηκαν οι μαρξιστές θεωρητικοί τη λογοτεχνική εξέλιξη και κατά πόσον επιχείρησαν να διαμορφώσουν δικό τους κανόνα αποτελεί ευρύτερο προβληματισμό που απασχόλησε την κριτική. Η αδυναμία της μαρξιστικής προσέγγισης να διαχωρίσει την εξέλιξη του λογοτεχνικού φαινομένου από την ιστορία των οικονομικοκοινωνικών μεταβολών, η άποψη πως κάθε καλλιτεχνικό προϊόν προέρχεται από την οικονομική βάση και διαμορφώνεται από ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες καθιστούσαν τη διαμόρφωση μαρξιστικού λογοτεχνικού κανόνα ανέφικτο στόχο,²⁹⁷ ενώ, σε όλα τα χρόνια της υπερορίας, η ΕΔ υπενθύμιζε πως η απουσία μιας μαρξιστικής ιστορίας της λογοτεχνίας αποτελούσε κρίσιμο πρόβλημα.²⁹⁸ Η αναγωγή της λογοτεχνίας στην οικονομική διαδικασία ακρωτηριάζει την πολυμορφία της, μετατρέπει την αντανάκλαση από δευτερογενή λειτουργία σε πρωταρχικό σκοπό της τέχνης και περιορίζει την επιδραστικότητά της στην αναγνώριση του ήδη γνωστού. Για τη μαρξιστική αισθητική, αξιόλογο δεν είναι το

Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism, Princeton University Press 1988, σ. 23-65.

296 Ερνστ Φίσερ, *Τέχνη και ανθρωπισμός*, μτφρ. Φούλα Χατζιδάκη, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ., σ. 97.

297 Για το θέμα, βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: Οι έλληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», *Τα Ιστορικά* 12/13 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990), σ. 179-194. Για τη μαρξιστική λογοτεχνική κριτική του Μεσοπολέμου, βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς 1924-1936», ό.π.. Και μια εναλλακτική πρόταση για τον ποιητικό λογοτεχνικό κανόνα, βλ. στο Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Για έναν εναλλακτικό κανόνα της νεώτερης ελληνικής ποίησης», *Ποιητική* 3 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2009), σ. 51-57.

298 Γ. Γαβριηλίδης, «Ζητήματα της πνευματικής μας ζωής», Επιστολή προς την Επιτροπή Διαφώτισης της ΚΕ του ΚΚΕ, 10.6.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ. 13/62/41.

ανοίκειο,²⁹⁹ «αυτό που προκαλεί ρήγματα στον αυτοματισμό της καθημερινής αντίληψης»,³⁰⁰ αλλά αυτό που αντανάκλα αναγνωρίσιμες πραγματικότητες.

Οι μαρξιστές θεωρητικοί ερμήνευσαν –και ενίοτε παρερμήνευσαν– τις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς για την τέχνη και στηρίχτηκαν σε αυτές προκειμένου να προτείνουν έναν αντικειμενικό αισθητικό κανόνα. Αναζητώντας κοινωνιολογικά ισοδύναμα του λογοτεχνικού φαινομένου, υποστήριξαν πως το καλλιτεχνικό έργο αποτελεί πύκνωση της ανθρώπινης ή της κοινωνικής εμπειρίας στη μέγιστη έντασή της.³⁰¹ Έδωσαν, έτσι, ένα κοινωνικό και ιδεολογικό περιεχόμενο στην τέχνη, που τους έφερε σε ρήξη με την καντιανή φιλοσοφία.³⁰² Όταν η λογοτεχνία ταυτίζεται με

299 Όπως επισημάνθηκε ήδη, πρώτοι οι ρώσοι φορμαλιστές αναφέρθηκαν στην έννοια της ανοικείωσης. Ο φορμαλισμός υπήρξε αυστηρός με την ιδέα της αντανάκλασης, την οποία θεώρησε παρωχημένη και αντιεπιστημονική. Αλλά και για τις μεταγενέστερες λογοτεχνικές θεωρίες, το λογοτεχνικό έργο, ως σημειωτικό γεγονός, έχει χαρακτήρα συν-δηλωτικό και δεν μπορεί παρά να παραπέμπει σε μετα-πραγματικότητες.

300 Σύγχρονες λογοτεχνικές θεωρίες, όπως η θεωρία της πρόσληψης, συσχετίζουν τη λογοτεχνική αξία με την αισθητική απόκλιση, «την απόσταση, δηλαδή, ανάμεσα στον προϋπάρχοντα ορίζοντα προσδοκιών [του αναγνώστη] και την εμφάνιση του νέου έργου, του οποίου η πρόσληψη μπορεί να συνεπιφέρει μια “μεταβολή του ορίζοντα”, είτε με την απόρριψη οικείων εμπειριών είτε με τη συνειδητοποίηση άλλων, που εκφράζονται για πρώτη φορά». Βλ. Hans-Robert Jaus, *Η θεωρία της πρόσληψης*, ό.π., σ. 60. Για τη θεωρία της πρόσληψης, βλ. επίσης Robert C. Holub, *Θεωρία της πρόσληψης: Μια κριτική εισαγωγή*, επιμ. Άννα Τζούμα, μτφρ. Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

301 Αναφέρομαι κυρίως στις θεωρητικές τοποθετήσεις των Πλεχάνοφ και Λούκατς. Για τον Γκέοργκ Λούκατς βλ. Γκέοργκ Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση: Μελέτες για τη μαρξιστική διαλεκτική*, μτφρ. Ευαγγελία Τόμπορη, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2023 | Γκέοργκ Λούκατς, *Κείμενα της δεκαετίας του 1920*, ό.π. | Αντώνης Οικονόμου (επιμ.), *Πρόσωπα και ιδέες: Λούκατς*, Πλέθρον, Αθήνα 1987 και τα άρθρα Γκέοργκ Λούκατς, «Οι ιδεολογικές βάσεις της “Πρωτοπορίας”», μτφρ. Κώστας Κουλουφάκος, *Επιθεώρηση Τέχνης* 44 και 45 (Αύγουστος και Σεπτέμβριος 1958), σ. 93-102 και 200-212 | Georg Lukács, «Τέχνη ελεύθερη ή τέχνη στρατευμένη;», *Κριτική* 4/5 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1959), σ. 149-164 | Georg Lukács, «Λογοτεχνία και δημιουργικός μαρξισμός», *Εποχές* 15 (Ιούλιος 1964), σ. 18-25 | Georg Lukács, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη» [συνέντευξη του Γκέοργκ Λούκατς], *Επιθεώρηση Τέχνης* 124/125 (Απρίλιος-Μάιος 1965), σ. 317-321. Για τον μαρξισμό και τη λογοτεχνική κριτική, βλ. Μαρξ και Ένγκελς, *Κείμενα για την τέχνη*, μτφρ. Στάθης Χρυσικόπουλος, Εξάντας, Αθήνα 1975 | John Frow, *Marxism and Literary History*, Harvard University Press 1986 | Τόνυ Μπένετ, *Φορμαλισμός και μαρξισμός*, ό.π. | Τέρυ Ήγκλετον, *Ο μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, ό.π. | Raymond Williams, *Marxism and Literature*, Oxford University Press 1977 | Lee Baxandall & Stefan Morawski (επιμ.), *Marx and Engels, On Literature and Art: a Selection of Writings*, Telos Press, St. Louis/Milwaukee, Missouri 1973 | Στεφάν Μοράβσκι, «Οι αισθητικές απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς», ό.π., σ. 346-365 | Γκεόργκι Πλεχάνοφ, *Τέχνη και κοινωνική ζωή*, μτφρ. Γιάννης Μιχαλόπουλος, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2009. Για μια προσέγγιση της σχέσης ιστορικού υλισμού και λογοτεχνικής κριτικής, βλ. Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου: Για μια κοινωνιοσημειωτική της ανάγνωσης*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1991, σ. 78-115. Βλ. και τα άρθρα Raymond Williams, «Literature and Sociology: in Memory of Lucien Goldmann», *New Left Review* 67 (Μάιος-Ιούνιος 1971), σ. 3-18 | Γκαλβάνο Ντέλλα Βόλπε, «Μαρξισμός και λογοτεχνική κριτική», *Επιθεώρηση Τέχνης* 65/66 (Ιούνιος-Ιούλιος 1960), σ. 261-267 και 291.

302 Immanuel Kant, *Η κριτική της κριτικής ικανότητας*, ό.π., σ. 72-74.

την έννοια της αναπαράστασης, και μάλιστα της αναπαράστασης ταξικών συγκρούσεων, είναι επόμενο να υποστηρίζει επικού-ιστορικού χαρακτήρα δημιουργίες σε βάρος των μη μιμητικών γενών. Φυσικά, προτιμητέα θεωρήθηκαν τα ρεαλιστικά έργα, μιας και στάθηκε αδύνατη η θεωρητική υπεράσπιση αφαιρετικών μορφών τέχνης που χαρακτηρίστηκαν «παρακμιακές». Η έννοια της «παρακμής», τουλάχιστον στην πεζογραφία, ταυτίστηκε με έργα μη κοινωνικά προγραμματισμένα, και αυτός ο χαρακτηρισμός δεν αφορούσε μόνο τα κείμενα που αποτελούσαν «γραφή της γραφής τους», δηλαδή κείμενα στα οποία το «περιεχόμενο ήταν το ίδιο το περιέχον»,³⁰³ αλλά και κείμενα νατουραλιστικά, συμβολιστικά, εξπρεσιονιστικά, υπερρεαλιστικά.

Ο νατουραλισμός θεωρήθηκε ρεύμα που προβάλλει την κοινωνική διάσπαση εντονότερα από την κοινωνική συνοχή, καθώς συχνά μετατρέπει την περιγραφή σε αυτοσκοπό που, όταν δεν τίθεται στην υπηρεσία του περιεχομένου, δίνει φυγόκεντρο χαρακτήρα στο κείμενο. Για τον Λούκατς, η αιτιακή συντακτική δομή στο μυθιστόρημα θεωρείται απαραίτητη και, όταν οι περιγραφές δεν υποστηρίζουν την αφήγηση με σκοπό να προσφέρουν καλύτερη γνώση της εκάστοτε μυθιστορηματικής κατάστασης, παραπέμπουν σε μια α-γνωστικού χαρακτήρα πεζογραφία, αφηρημένη και ασύνδετη. Όλα πρέπει να συγκλίνουν σε μια γενική αρχή και ο μυθιστορηματικός ήρωας να αποτελεί «λογοτεχνικό τύπο» που, με τα καθαρά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά του, αντανακλά τα κοινωνικά γνωρίσματα της τάξης του και της εποχής του: «όλες οι στιγμές μιας ιστορικής περιόδου που, από ανθρώπινη και κοινωνική άποψη, είναι ουσιαστικές και καθοριστικές, συντρέχουν σ' αυτόν και διασταυρώνονται σ' αυτόν».³⁰⁴

Σημαντικότερο απόηχο του νατουραλισμού, ωστόσο, υπήρξε το γεγονός πως αντιμετώπισε τον άνθρωπο ως θύμα της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος, παραγόντων που ορίζουν το πεπρωμένο του. «Ο άνθρωπος, για τον Ζολά, δεν ήταν τόσο το υποκείμενο, όσο το αντικείμενο των συνθηκών που ήδη υπάρχουν».³⁰⁵ Ο νατουραλισμός, αρνούμενος να περιγράψει τις κοινωνικές

303 Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου*, ό.π., σ. 92-93 και 102. Για την εφαρμογή του ιστορικού υλισμού στη λογοτεχνική κριτική, βλ. στο ίδιο σ. 78-115.

304 Αντώνης Οικονόμου (επιμ.), *Πρόσωπα και Ιδέες*, ό.π., σ. 48-49.

305 Ερνστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 92.

συνθήκες ως μεταβλητές, ταυτίστηκε με τη μοιρολατρία, τον μυστικισμό, τη θρησκευτικότητα και την αντίδραση. Η επιστημονικότητά του θεωρήθηκε απατηλή ακριβώς επειδή δεν αντιμετώπισε τις κοινωνικές συνθήκες στη διαλεκτική τους πλοκή, αλλά σαν αναλλοίωτο παρόν, σαν στιγμή ακίνητη στον χρόνο.³⁰⁶ Η φωτογραφική καταγραφή της πραγματικότητας και η στατική απεικόνισή της απειλούσαν να εθίσουν τον αναγνώστη σε μια ατμόσφαιρα παθητικότητας που δεν του δημιουργούσε καμία υποχρέωση. Έτσι, οι ρεαλιστές Μπαλζάκ και Τολστόι αναδεικνύονται ανώτεροι όχι μόνο από τους νατουραλιστές ομολόγους τους, αλλά και από κάθε λογοτέχνη που επιχείρησε να φλερτάρει με τον μοντερνισμό: για τον Λούκατς, ο Τόμας Μαν υπερτερεί του Κάφκα, ενώ στο πυρ το εξώτερον ρίχνονται οι Μούζιλ, Μπέκετ, Τζούς, Φώκνερ και όσοι ανήκουν στη λεγόμενη «πρωτοπορία», που με τη νόθα και παραιτημένη στάση της προτείνει μια φαταλιστική, και άρα πεσιμιστική, στάση απέναντι στη ζωή.³⁰⁷

Ο ούγγρος θεωρητικός υποστήριξε πως ο ρεαλισμός αποτελούσε το μοναδικό λογοτεχνικό ρεύμα που πρότεινε ένα ειλικρινές όραμα της πραγματικότητας, αποτυπώνοντας την κινητικότητα και τη δυναμική της. Χωρίς να εμμένει στα μορφικά χαρακτηριστικά των έργων του μοντερνισμού, επεσήμανε τη στατικότητα στην οποία τα καταδικάζει η οντολογική μοναξιά των ηρώων τους. Κατά την άποψή του, οι μοντερνιστές αντιμετώπισαν την απομόνωση του σύγχρονου ανθρώπου όχι ως κατάσταση μεταβατική, ένα είδος μοναξιάς που εμφανίζεται παροδικά στο πλαίσιο της ιστορικοκοινωνικής αλληλεπίδρασης των ηρώων, αλλά ως συνθήκη καθολική και αιώνια, ως *condition humaine*. «Μια ψυχική κατάσταση, όσο βαθειά και ειλικρινά κι αν γίνεται αισθητή, δεν προσφέρει πραγματικά προσδιοριστικά στοιχεία της ζωής», γράφει ο Λούκατς.³⁰⁸ Κατά την άποψή του, μόνο ο ρεαλισμός ήταν σε θέση να αποκαλύψει συγκεκριμένες και αφηρημένες δυνατότητες του ανθρώπου, δίνοντας ταυτόχρονα έμφαση στις διαφορές τους. Οι λογοτέχνες της λεγόμενης «πρωτοπορίας», διακηρύσσοντας την ενεργή παθητικότητα των ηρώων

306 Ερνστ Φίσερ, ό.π., σ. 95.

307 Γκέοργκ Λούκατς, «Οι ιδεολογικές βάσεις της “Πρωτοπορίας”», μτφρ. Κώστας Κουλουφάκος, *Επιθεώρηση Τέχνης* 44 και 45 (Αύγουστος και Σεπτέμβριος 1958), σ. 93-102 και 200-212 και Αντώνης Οικονόμου (επιμ.), *Πρόσωπα και Ιδέες*: ό.π., σ. 48-49.

308 Γκέοργκ Λούκατς, «Οι ιδεολογικές βάσεις της “Πρωτοπορίας”», ό.π., σ. 99.

τους, καταδίκασαν τους πρωταγωνιστές των μυθιστορημάτων τους σε ένα «υπάρχειν χωρίς ιδιότητα»³⁰⁹ και εισηγήθηκαν τον παραλογισμό ως κυρίαρχη αντίληψη του κόσμου. Πώς θα γινόταν αποδεκτή από τον μαρξιστικό λογοτεχνικό κανόνα η εξωλογική καφκική πραγματικότητα, όπου ο ήρωας έρχεται αντιμέτωπος με έναν αχανή διοικητικό μηχανισμό, μοναδική ομορφιά του οποίου αποτελεί το γραφειοκρατικό λάθος;³¹⁰

Οι τοποθετήσεις του Λούκατς παρουσιάζουν τόσες παλινδρομήσεις, που ακόμη και η υποστήριξή του προς το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού –του μοναδικού λογοτεχνικού δόγματος που, κατά την άποψή του, στρέφει το βλέμμα στο μέλλον– αμφισβητείται.³¹¹ Μπορεί ο κριτικός του λόγος να έχει ξεπεράσει την εποχή και το επίπεδο του Ζντάνοφ, αλλά πόσο απέχει από αυτά τη στιγμή που σκόπιμα μειώνει την ολοφάνερη δύναμη των μοντερνιστών συγγραφέων προς όφελος του δικού του σχήματος;³¹² Πρόκειται για μια θεωρία ρυθμιστική μάλλον παρά περιγραφική ως προς τη λογοτεχνικότητα, η οποία, σε αρκετές περιπτώσεις, πήρε τελικά τη μορφή σύμπλευσης ενός επιφανειακού ρεαλισμού με ένα είδος επαναστατικού ρομαντισμού, που με ιδιαίτερο τρόπο συνδύαζε επικά και δραματικά αφηγηματικά στοιχεία. Σε αυτό το πλαίσιο και με αυτές τις αρχές, το μόνο στο οποίο μπορούσε να ελπίζει κανείς είναι υλιστικές προσεγγίσεις σε

309 Ο Λούκατς υπαινίσσεται το εμβληματικό μυθιστόρημα του Ρόμπερτ Μούζιλ, *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες*, βλ. Γκέοργκ Λούκατς, ό.π., σ. 100.

310 Για την πρόσληψη του έργου του Κάφκα από τους οργανικούς διανοούμενους της ΕΣΣΔ, βλ. το κείμενο του Ανισίμοφ, «Τα σύγχρονα προβλήματα του ρεαλισμού και του μοντερνισμού», σ. 1-21. Ο Ανισίμοφ χαρακτηρίζει την πεζογραφία του Κάφκα «αρρωστιάριχη», καθώς προβάλλει μια ταπεινωτική και παραμορφωτική άποψη για τον άνθρωπο και κηρύττει ως στάση ζωής την υποταγή (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 270, Φ. 13/32/166). Για τις διαφορετικές απόψεις σχετικά με το λογοτεχνικό σύμπαν του Κάφκα, βλ. και Ann Demaitre, «The Great Debate on Socialist Realism», *The Modern Language Journal* 50, τχ. 5 (May 1966), σ. 263-268, <https://www.jstor.org/stable/323218>

311 Ο Λούκατς, σε αρκετές περιπτώσεις, οδηγήθηκε σε αυτοκριτική και απόρριψη τμημάτων του έργου του. Η στάση του απέναντι στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, για το οποίο επιφύλαξε μια καθαρά προσωπική προσέγγιση και ερμηνεία, δεν υπήρξε σταθερή. Έτσι, ενώ η σύγχρονη κριτική τον κατατάσσει ανεπιφύλακτα στους μαρξιστές-υλιστές διανοούμενους, στην εποχή του θεωρήθηκε αντιπρόσωπος του αναθεωρητισμού – κυρίως λόγω της συνεργασίας του με την κυβέρνηση Νάγκι. Οι Δήμος Ρεντής και Μίρα Δημητρίου, σε άρθρο τους στον *ΝΚ*, κατηγορήσαν τον Λούκατς για τη στάση του και στράφηκαν ενάντια στους κριτικούς Νίκο Λυμπέρη και Μανόλη Λαμπρίδη, θεωρώντας τους εκπρόσωπους και υποστηρικτές των θεωριών του. Βλ. Δ. Ρεντής και Μ. Δημητρίου, «Μερικά προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Νέος Κόσμος* 8 (1960), σ. 56.

312 Βλ. John Hall, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Δ. Τσαούση, Gutenberg, Αθήνα 1990, σ. 92.

μοντερνιστικά έργα, σαν αυτές που είδαν στην πρωτοπορία την «τελική χρεωκοπία στην απεγνωσμένη απομόνωση του ατομικιστικού πνεύματος».³¹³

*

Στα καθ' ημάς, οι διανοούμενοι της υπερορίας υπήρξαν οξύτατα επικριτικοί απέναντι στο κοινωνικό σύστημα της χώρας από την οποία έρχονταν, αλλά δεν ήταν δυνατόν να παραμείνουν ολοκληρωτικά απορριπτικοί απέναντι στο λογοτεχνικό της παρελθόν. Εξάλλου, σύμφωνα με τη ζτανοφική θεωρία, η λογοτεχνία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μοχλός βελτίωσης και ανατροπής κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων ή νοοτροπιών που τα υποστήριζαν. Όσο η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων δυσκολευόταν να δημιουργήσει το δικό της μυθοπλαστικό σύμπαν, έστρεφε το βλέμμα της στην παράδοση, επαναξιολογώντας τη με βάση τα κριτήρια του νέου δόγματος.³¹⁴ Σε πολλές περιπτώσεις, η λογοτεχνική κριτική πολιτικοποίησε κείμενα, δίνοντάς τους πολιτικές διαστάσεις που δεν είχαν, «δημιουργώντας γι' αυτά μια καινούργια θέση στο πεδίο των πολιτισμικών σχέσεων και, με αυτό τον τρόπο, νέες μορφές χρήσης και αποτελεσματικότητας μέσα στην ευρύτερη κοινωνική διαδικασία».³¹⁵

Ούτως ή άλλως, αυτό που ορίζουμε ως «παράδοση» δεν αποτέλεσε ποτέ σύνολο έργων, αλλά ερμηνειών και επιλογών μιας κυρίαρχης τάξης. Οργανικοί διανοούμενοι της υπερορίας, με προνομιακές θέσεις στο λογοτεχνικό της πεδίο, φιλοδοξούν να διαμορφώσουν την παράδοση της προσφυγικής τους κοινότητας, μέσα από ένα σύνολο αυστηρών και προκαθορισμένων επιλογών, που βρίσκουν έκφραση τόσο στην αρθρογραφία του ΝΚ όσο και στη συμπερίληψη έργων της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης στον κατάλογο του Εκδοτικού. Στην πρόσληψή τους επικρατούσε το μανιχαϊστικό σχήμα που διέκρινε τη λογοτεχνία σε «επαναστατική» και «αντιδραστική». Σε ό,τι αφορά τους προγενέστερους, βασικό

313 Γκαλβάνο Ντέλλα Βόλπε, «Μαρξισμός και λογοτεχνική κριτική», *Επιθεώρηση Τέχνης* 66/67 (Ιούνιος-Ιούλιος 1960), σ. 266.

314 Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., σ. 92.

315 Ζαν-Πολ Σαρτρ, *Τι είναι η λογοτεχνία;*, Εκδόσεις 70, Αθήνα χ.χ., σ. 194.

κριτήριο αποτέλεσε η απήχηση του έργου τους στον «λαό».³¹⁶ Τους σύγχρονους λογοτέχνες, από την άλλη, κατέτασσε στη μία ή την άλλη πλευρά η στάση που είχαν τηρήσει στον πρώτο και τον δεύτερο ένοπλο αγώνα, στην Κατοχή και τον Εμφύλιο. Η ΕΔ παρότρυνε λογοτέχνες και κριτικούς να αξιολογούν τη λογοτεχνία που είχε γραφτεί ή γραφόταν εκείνο τον καιρό στην Ελλάδα με βάση πολιτικά κριτήρια που αφορούσαν τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές αναφορές των λογοτεχνών.

Στο άρθρο που δημοσίευσαν το 1955 στον ΝΚ οι Κώστας Μπόσης και Απόστολος Σπήλιος³¹⁷ προχώρησαν και σε μια επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής. Γενικά, η κριτική του ΛΚ αποτίμησε θετικά το έργο των ηθογράφων του 19ου αιώνα. Μάλιστα, μόλις συγκροτήθηκε, ο ΛΚ πρότεινε να δημοσιευθούν από το Εκδοτικό τα διηγήματα των Βιζυηνού, Παπαδιαμάντη, Καρκαβίτσα και Δροσίνη. Ήταν εμφανής η προτίμηση στην ηθογραφία, καθώς εκεί δεν αναδεικνύεται ο ένας και μοναδικός ήρωας, αλλά «ένα σύνολο βιοπαλαιστών και μαχητών του λαού». Επικρατεί και πάλι ο ανοιχτός χώρος, η δημοσία, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο αστικό μυθιστόρημα, όπου «η ατομικότητα ανάγεται σε αξιολογικό κριτήριο που αντιδιαστέλλει τη ρουτίνα και τη μετριότητα της

316 Είναι δύσκολο να διευκρινιστούν οι έννοιες «λαός» και «λαϊκός». Ο Τόνυ Μπένετ σωστά επισημαίνει πως αυτό που συνηθίζουμε να αποκαλούμε «λαό» δεν αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, αλλά σε ποικιλία ομάδων, οι οποίες, αν και παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, διαχωρίζονται από τους οικονομικά, πολιτικά ή πολιτισμικά ισχυρούς και μπορούν δυνάμει να συνασπιστούν εναντίον τους. Για τον Ρέιμοντ Γουίλιαμς, από την άλλη, «λαϊκός» μπορεί να χαρακτηριστεί τόσο αυτός που αρέσει στους πολλούς, όσο και εκείνος που σκόπιμα προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του κόσμου ή αυτός που δημιουργείται από τον κόσμο για τον εαυτό του. Η σοβιετική λογοτεχνία όφειλε να έχει ως αναγνωστικό της κοινό τον «σοβιετικό λαό», ο οποίος αποτελούσε οργανωμένο συμμετοχο κάθε αισθητικού γεγονότος, κάθε καλλιτεχνικού προϊόντος. Στην υπερορία τα πράγματα είναι πιο πολύπλοκα, καθώς επιχειρείται να διαμορφωθεί ένας μαρξιστικού τύπου λογοτεχνικός κανόνας που θα αποτελέσει παράδοση της προσφυγικής κοινότητας και θα επιτελέσει τις προπαγανδιστικές και παιδαγωγικές λειτουργίες της σοβιετικής τέχνης, διδάσκοντας, διαμορφώνοντας και εντυπώνοντας ένα θεσμικό αξιακό σύστημα. Πάντως, η Αριστερά στην Ελλάδα ενέταξε στο ιδεολογικό και πολιτικό της οπλοστάσιο την έννοια του λαού ως αταξική κατηγορία ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Όπως σημειώνει ο Φίλιππος Ηλιού, «ένας κοινωνικά απροσδιόριστος λαός αναδεικνύεται σε μοναδικό, αποκλειστικό, φορέα όλων των θετικών αξιών». Βλ. John Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, ό.π., σ. 21 και 30 | Eric J. Hobsbawm, *Θρυμματισμένοι καιροί: Κουλτούρα και κοινωνία στον 20ό αιώνα*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2013, σ. 231-236 | Ερνστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, ό.π., σ. 74 και 79. Για το τελευταίο παράθεμα, βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 206-207.

317 Κώστας Μπόσης και Απόστολος Σπήλιος, «Το 2ο συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», ό.π., σ. 63-74.

ηθογραφίας από το ανώτερο και υψηλό όραμα της ζωής».³¹⁸ Επίσης, γίνεται θετική αναφορά στους Θεοτόκη και Χατζόπουλο, που είχαν ασπαστεί τον σοσιαλισμό και φάνηκε στο έργο τους ο απόηχος των κοινωνικών αγώνων της εποχής τους, καθώς και στον Βουτυρά, γιατί στάθηκε «στο πλευρό των ταπεινών και καταφρονεμένων». Κατά τ' άλλα, στην προοδευτική πεζογραφία της εποχής τους εντάσσονται και οι Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Έλλη Αλεξίου, Μέλπω Αξιώτη, Γιώργης Γρίβας, Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Θέμος Κορνάρος, Μενέλαος Λουντέμης, Λιλίκα Νάκου, Νίκος Παπαπερικλής, Στρατής Τσίρκας, Δημήτρης Φωτιάδης, Δημήτρης Χατζής και άλλοι λογοτέχνες που εκείνη την εποχή ζούσαν ως πολιτικοί πρόσφυγες στις Λαϊκές Δημοκρατίες.

Σε ό,τι αφορά την ποίηση, αναφέρονται ως «προεπαναστατικοί διαφωτιστές» οι Διονύσιος Σολωμός, Ανδρέας Κάλβος, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Παναγιώτης Σούτσος και, φυσικά, ο Κωστής Παλαμάς με τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*. Από τους σύγχρονους, εκθειάζονται οι Κώστας Βάρναλης, Τάσος Λειβαδίτης, Ρίτα Μπούμη-Παππά, Γιάννης Ρίτσος, Βασίλης Ρώτας, αλλά και οι πολιτικοί πρόσφυγες Αλέξης Πάρνης, Θεοδόσης Πιερίδης, Δήμος Ρεντής. Στο τέλος της ίδιας χρονιάς ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος δημοσιεύει στον *ΝΚ* ένα άρθρο με τίτλο «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη»,³¹⁹ όπου πραγματεύεται ακριβώς το ίδιο θέμα, κατατάσσοντας τους έλληνες λογοτέχνες στην προοδευτική ή στη συντηρητική-αντιδραστική λογοτεχνία.³²⁰ Ο αρθρογράφος συντάσσει δύο καταλόγους, που έχουν ως εξής:

318 Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, ό.π., σ. 114.

319 Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος* 12 (1955), σ. 41-55.

320 Ο Αλεξανδρόπουλος στο άρθρο του αναφέρεται κυρίως σε συγγραφείς του Μεσοπολέμου. Αποφεύγει να σχολιάσει ή να εντάξει σε μία από τις δύο κατηγορίες σύγχρονους του πεζογράφους. Αντίθετα, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, αρθρογραφώντας την ίδια περίοδο στην *ΕΤ*, ενέταξε στην κατηγορία της «μαύρης πολιτικής λογοτεχνίας» τη *Ρίζα του μύθου* του Ρόδη Προβελέγγιου (1954), την *Τειχομαχία* του Θ.Δ. Φραγκόπουλου (1954), τα *Δόντια της μυλόπετρας* του Νίκου Κάσδαγλη (1955) και την *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά (1953), γιατί συκοφαντούσαν την Εθνική Αντίσταση. Η κριτική του Ραυτόπουλου συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις στην εποχή της. Αλλά και αργότερα, ο Αλέξανδρος Αργυρίου σε ομιλία του διαφώνησε ρητά με τον Ραυτόπουλο, που εντάσσει στην κατηγορία της «μαύρης λογοτεχνίας» τους Κάσδαγλη και Κοτζιά: «Επρόκειτο για ένα σφάλμα τερατώδες στο αισθητικό πεδίο, σφάλμα στο οποίο έπεφταν όλοι οι παραδοσιακής αριστερής νοοτροπίας διανοητές, εκτιμώντας με ηθικά κριτήρια –ιδεολογικά στιγματισμένα– τα καλλιτεχνικά φαινόμενα». Ο Ραυτόπουλος, σε κείμενό του για το περιοδικό *Μανδραγόρας*, παρουσιάζεται και σήμερα ακόμη αμετανόητος για εκείνη

Λογοτεχνία της αντίδρασης	Επαναστατική λογοτεχνία
• Τα «νερουλά χρονογραφήματα» του Σπύρου Μελά στη <i>Νέα Εστία</i>, που «σταλάζουν σεξουαλική διαστροφή και αηδιαστική ξενοδουλεία». • Τα έργα του Στράτη Μυριβήλη, «γραμμένα με την προσωπίδα της δουλοπρέπειας και του λακεδισμού μπροστά στο διχτάτορα Μεταξά». • Η <i>Ρίζα του μύθου</i> «ενός» Ρόδη Προβελέγγιου, «αηδιαστικό ντοκουμέντο (χρονικό από τους φοιτητικούς αγώνες της πρώτης Κατοχής) όπου ο συγγραφέας του –ένα από τα μαμόθρεφτα των αθηναϊκών σαλονιών– πάει να δικαιώσει την αντίσταση των σαλονιών, τη λυσσασμένη και σιχαμερή επίθεσή τους ενάντια στο λαό που πολέμαγε τον κατακτητή κι έχυνε το αίμα του». • Η <i>Αμερικανική γη</i> του Ηλία Βενέζη που «δεν είδε στην Αμερική φτώχεια και	• Τα ποιήματα του Κώστα Βάρναλη. • Τα ποιήματα του Βασίλη Ρώτα (1908-1953) στον τόμο <i>Κιθάρα και γαρούφαλα</i>. • Η <i>Αγρύπνια</i> του Ρίτσου. Η <i>Κραυγή στα πέρατα</i> του Μενέλαου Λουντέμη. • Το <i>Ρόμπερτ Οπενχάιμερ</i> του Νικηφόρου Βρεττάκου. • Το <i>Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου</i> του Τάσου Λειβαδίτη. • Το <i>Μεσολόγγι</i> του Δημήτρη Φωτιάδη. • Ο <i>Μεγάλος ποταμός</i> της Κλεαρέτης Δίπλα-Μαλάμου. • Η <i>Πολιτεία χωρίς όνομα</i> του Γιώργη Σαράντη. • Τα <i>Ηπειρώτικα</i> του Γιώργου Κοτζιούλα. • Τα <i>Ρουμελιώτικα</i> του Γιώργου Κατσίμπα. • Ο <i>Χωματόδρομος</i> του Τίτου Πατρίκιου. • Οι <i>Μαχητές της ειρήνης</i> του Γ. Ματζομελέκη. • Τα μυθιστορήματα του Νίκου

την κριτική θέση. Παραδέχεται μεν πως η κρίση του δεν ήταν αντικειμενική και στην περίπτωση Κοτζιά και Κάσδαγλη «τα πράγματα ήταν διαφορετικά», αλλά υπενθυμίζει πως πρόκειται για έργα που κυκλοφόρησαν σε μια εποχή που η Αριστερά ήταν ημιπαράνομη και διωκόμενη, ενώ χιλιάδες αριστεροί παρέμεναν στις φυλακές. Να σημειώσουμε πως με την άποψή του ταυτίζεται και ο Δημήτρης Χατζής στο άρθρο του «Ελληνική αστική πεζογραφία της Αντίστασης», που γράφτηκε το 1961 για να δημοσιευτεί στον *ΝΚ*, αλλά τελικά δημοσιεύτηκε στον *Κυριακάτικο Ριζοσπάστη* στις 9.8.1987. Για όλα αυτά, βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Δεν ήμουν ο πάπας της αριστερής κριτικής», *Μανδραγόρας* 30 (Σεπτέμβριος 2003), σ. 27-35 | Αλέξανδρος Αργυρίου, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995 | Μ. Ραυτόπουλος, «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση: Ρόδη Προβελέγγιου, “Η ρίζα του μύθου” – Θ.Δ. Φραγκόπουλου, “Τειχομαχία”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (Αύγουστος 1955) σ. 162-166 | Μ. Ραυτόπουλος, «Νίκου Κάσδαγλη, “Τα δόντια της μυλόπετρας”», Αλέξανδρου Κοτζιά, “Πολιορκία”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβριος 1955), σ. 331-335. Για τους Ρούφο, Κοτζιά, Κάσδαγλη, βλ. και Αγγέλα Καστρινάκη, «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: Γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία νίκης στον Εμφύλιο» στο Κ. Γαρδίκας, Α.Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, Κ. Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του 1940: Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 267-299. Για το κείμενο του Δημήτρη Χατζή, βλ. *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, ό.π., σ. 337-347.

κακομοιριά, δεν είδε τη σκληρή μοίρα του βιοπαλαιστή και του άνεργου, παρά είδε “άντρας με άντρα” να συναγωνίζονται στο στίβο ο σιδεροκέφαλος δισεκατομμυριούχος κι ο σκλάβος ο ταπεινωμένος, άσπρος και μαύρος». • Ο τρίτος τόμος των <i>Πανθέων</i> του Τάσου Αθανασιάδη με τίτλο <i>Μάρμω Πανθέου</i>, «περιγραφές τιποτένιων επεισοδίων και ψυχολογικές αναλύσεις».	Καζαντζάκη <i>Καπετάν Μιχάλης</i> και <i>Ο Χριστός ξανασταυρώνεται</i>. • Τα Άπαντα των Αργύρη Εφταλιώτη, Ιωάννη Γρυπάρη και Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. • Τα έργα των λογοτεχνών Αλέξη Πάρνη, Θεοδόση Πιερίδη, Έλλης Αλεξίου, Γιώργη Γρίβα, Κώστα Μπόση, Τάκη Χατζή, Γιώργου Σεβαστίκογλου.

2.3 Ο κανόνας στην πεζογραφία

Όταν μιλάμε για λογοτεχνικό κανόνα, είναι σωστότερο να διαχωρίζονται η πεζογραφική από την ποιητική λογοτεχνική παράδοση. Σε ό,τι αφορά τον πεζό λόγο, λοιπόν, παρόλο που πρόθεση του Εκδοτικού είναι να συστήσει στο αναγνωστικό του κοινό την κλασική νεοελληνική πεζογραφία και συχνά στις συζητήσεις του ΛΚ υπογραμμίζεται η ανάγκη έκδοσης ελληνικών λογοτεχνικών έργων του παρελθόντος, η αντίστοιχη τελική εκδοτική παραγωγή είναι πραγματικά πενιχρή. Πιο συγκεκριμένα, από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ) θα εκδοθούν διηγήματα του Παπαδιαμάντη (1963), τα *Λόγια της πλώρης* και ο *Ζητιάνος* του Καρκαβίτσα (1962 και 1968), διηγήματα του Βουτυρά (1955 και 1968), ο *Πύργος του ακροποτάμου* του Χατζόπουλου (1965), επιλογή από το έργο του Θεοτόκη (1967) και τα μυθιστορήματα *Η τιμή του αδερφού* του Γρηγορίου Ξενόπουλου (1964) και *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη (1965). Το μυθιστόρημα μάλλον μεταφέρεται από το κέντρο στην περιφέρεια του λογοτεχνικού κανόνα, ως ογκωδέστερο και απαιτητικότερο ανάγνωσμα, ενδεχομένως και ως προϊόν αστικό.³²¹

321 Ο Γιώργος Θεοτοκάς αναγνώρισε το μυθιστόρημα ως το κατεξοχήν νεωτερικό λογοτεχνικό είδος του Μεσοπολέμου. Το χαρακτήρισε κεντρικό πεζογραφικό είδος, γύρω από το οποίο κινείται το διήγημα ως πλανήτης ή δορυφόρος. Βλ. σχετικά Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια*, ό.π., σ. 117-125.

Οι επιλογές έχουν επαρκώς αιτιολογηθεί, κυρίως μέσα από την αρθρογραφία μελών του ΑΚ στον ΝΚ. Η προτίμηση για την ηθογραφία ήταν αναμενόμενη, καθώς η ελληνική εκδοχή του ρεαλισμού αφιερώθηκε στην αναπαράσταση του συλλογικού τρόπου ζωής των αγροτικών κοινωνιών και πρόβαλε την ιδεολογία και την ψυχοσύνθεση του λαϊκού σώματος, όπως αυτή διαμορφώνεται υπό την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος, των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών. Ο συγχρονικός χαρακτήρας της αφήγησης, η σκιαγράφηση αντιπροσωπευτικών ανθρώπινων τύπων, ο αφηγηματικός λόγος που εύκολα ανακαλεί την εμπειρία ήταν στοιχεία που ανταποκρίθηκαν στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.³²² Η απλότητα της μορφής που συχνά χαρακτήριζε το νεοελληνικό ηθογραφικό έργο θεωρήθηκε προτιμητέα, ενώ η εύκολα προσπελάσιμη αφηγηματική δομή του διηγήματος και η απεικόνιση της ζωής του μόχθου στην ελληνική ύπαιθρο συγκαταλέχθηκαν στα προτερήματά του.³²³

Στην αρθρογραφία των μελών του ΑΚ ξεχωρίζει η προσωπικότητα του Παπαδιαμάντη. Παρά τον αντικοινωνικό χαρακτήρα του, ο Σκιαθίτης παρουσιάζεται ως «ποιητής των ταπεινών».³²⁴ Στο εκτενές άρθρο του, ο Δημήτρης Σπάθης επαινεί τον διηγηματογράφο γιατί ακόμη και στη ρομαντική του περίοδο «ζωγραφίζει μια πολύπλευρη εικόνα από τη ζωή της σκλαβιάς», ενώ στα αθηναϊκά του διηγήματα

322 Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής ηθογραφίας, βλ. Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην: Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, 259-260. Για μια διαφορετική προσέγγιση της ηθογραφίας, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 111-160. Ο Τζιόβας δεν θεωρεί την ηθογραφία «ευκολώτερον και ταπεινότερον είδος» και αποδίδει την επιβίωσή της ως είδους αβαθούς, φωτογραφικού, θεματικά στενού στην αξιολογική προσέγγιση της Γενιάς του '30.

323 Ας μην ξεχνάμε τα βασικά χαρακτηριστικά του αναγνωστικού κοινού στην υπερορία: το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, από τη μια πλευρά, και οι καταβολές από την ελληνική ύπαιθρο, από την άλλη, έδιναν ένα επιπλέον προβάδισμα στην ηθογραφία. Έπειτα, η ηθογραφία –όπως και η επιστήμη της λαογραφίας– δεν προέκυψε τυχαία, αλλά από πολιτισμική ανάγκη να υποστηριχθεί η θεωρία της εθνικής συνέχειας· βλ. σχετικά Roderick Beaton, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία: Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σ. 283-311.

324 Πρώτη η Φούλα Χατζιδάκη αντέδρασε σε όσα έγραψε ο Νίκος Ζαχαριάδης στον *Αθηναίο Παλαμά* για τον Παπαδιαμάντη, τον Ροΐδη και άλλους πεζογράφους, τους οποίους η ηγεσία της Αριστεράς τοποθέτησε τότε «μακριά απ' το λαό». Η Χατζιδάκη χαρακτήρισε τις παρατηρήσεις του Ζαχαριάδη απλοϊκές και αντιεπιστημονικές διαπιστώσεις, που αδικούν την υλικοδιαλεκτική μέθοδο. Βλ. σχετικά Φούλα Χατζιδάκη, «Μερικές παρατηρήσεις στη φιλοσοφική και κριτική σκέψη του Κώστα Βάρναλη», *Probleme der Neugriechischen Literatur IV*, Akademie Verlag, 1959, σ. 125-133 στο Garyfallia Pantazopoulou, «Όψεις του αριστερού ανανεωτικού λόγου: Η περίπτωση της Φούλας Χατζιδάκη», διπλωματική εργασία, Freie Universität, Berlin 2014, σ. 21-22.

παρουσιάζει την πρωτεύουσα ως «δουλοπαροιμία των πλουτοκρατών». ³²⁵ «Περιγράφοντας τα πάθια και τους καημούς των ταλαιπωρημένων, στους οποίους χαρίζει όλη τη συμπάθειά του, ο Παπαδιαμάντης στηλιτεύει τις ασχήμιες και τις μάστιγες, τους άρπαγες και τους εκμεταλλευτές», ³²⁶ γράφει ο Σπάθης. Τέλος, κατηγορεί τόσο τη σύγχρονη αστική κριτική, που τον αντιμετώπισε απλώς ως λυρικό και χριστιανολάτρη ηθογράφο, όσο και τη ζαχαριαδική προσέγγιση, ³²⁷ που έδωσε μια ανιστορική εκτίμηση του έργου του, βασισμένη σε «χυδαίες κοινωνιολογικές αντιλήψεις», που τον συνέδεσαν με την Μεγάλη Ιδέα και την Αντίδραση – ας μην ξεχνάμε ότι το άρθρο γράφεται στα 1961 και τα πρόσωπα στην κομματική ιεραρχία έχουν αλλάξει. Ο Σπάθης επιμένει στον προοδευτικό χαρακτήρα της ρεαλιστικής πρόζας του παπαδιαμαντικού διηγήματος και υπογραμμίζει την ηθική και ανθρωπιστική του πλευρά, αποσιωπώντας τη θρησκευτικότητα και τον συντηρητισμό του δημιουργού του.

Να σημειώσουμε πως η άποψη του Σπάθη αντιτίθεται στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται ο Παπαδιαμάντης και από τον Γιάννη Κορδάτο, του οποίου η *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* θα κυκλοφορήσει στην Αθήνα τον επόμενο χρόνο. ³²⁸ Ο Κορδάτος δεν φαίνεται να εκτιμά τον Παπαδιαμάντη, παρόλο που του αναγνωρίζει αφηγηματική δεινότητα. Επιμένει ιδιαίτερα στον ιδεολογικό προσανατολισμό του διηγηματογράφου, τον οποίο χαρακτηρίζει θρησκώληπτο και μυστικιστή, χωρίς εσωτερικές ανησυχίες, χωρίς κοινωνικό προβληματισμό· για τον Κορδάτο, ο Παπαδιαμάντης αντιμετωπίζει την εκμετάλλευση και την αδικία αδιαμαρτύρητα, χωρίς να αναζητά τα αίτια, χωρίς να προτείνει λύσεις. Και καταλήγει:

Ο Παπαδιαμάντης βρισκόταν σε δ ι ά σ τ α σ η με τον κοινωνικό περίγυρο και μάλιστα σε ριζική διάσταση. Γι' αυτόν η μόνη καλή εποχή ήταν το μακρινό παρελθόν, το θεοκρατικό και παπαδοκρατούμενο Βυζάντιο. Ο Παπαδιαμάντης δεν κατάλαβε την

325 Δημήτρης Σπάθης, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Νέος Κόσμος* 12 (1961), σ. 72 και 73.

326 Δημήτρης Σπάθης, ό.π., σ. 74.

327 Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο αληθινός Παλαμάς*, Μπούλκες 1948.

328 Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, πρόλογος Κώστας Βάρναλης, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962. Για τον Παπαδιαμάντη, βλ. σ. 333-340.

ανακαινιστική και προοδευτική σημασία που είχε ο δημοτικισμός και έκλεισε τα μάτια του μπροστά στο αγροτικό και εργατικό κίνημα, που στην εποχή του τάραζε την κοινωνική, πνευματική και πολιτική ζωή. Ούτε δυο γραμμές δεν υπάρχουν στα τόσα διηγήματά του, που να δείχνουν θέρμη και συμπόνια για την τάξη που μοχθούσε και καταπιεζόταν σκληρά. Μήτε δυο λέξεις που να κρύβουν μίσος και πάθος ενάντια στους εκμεταλλευτές και καταπιεστές του εργαζόμενου λαού. Η συμπόνια που δείχνει μυρίζει καλογερική ηθικολογία.³²⁹

Παρ' όλα αυτά, το 1963, κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ μια επιλογή διηγημάτων του Παπαδιαμάντη. Η έκδοση συνοδεύτηκε από δεκαοκτασέλιδη εισαγωγική μελέτη του Τάκη Αδάμου, που συστήνει στο αναγνωστικό κοινό της υπερορίας τη ζωή και το έργο του συγγραφέα, αλλά και έναν «πολιτικά ορθό» τρόπο ανάγνωσης των διηγημάτων του.³³⁰ Ο Αδάμος βλέπει στο παπαδιαμαντικό διήγημα την «άγρια εκμετάλλευση του λαού από το αντιλαϊκό κράτος, τη φαυλοκρατία της Ψωροκώσταινας». ³³¹ Υποβιβάζει τη θρησκευτικότητα του συγγραφέα και την ταυτίζει με αναπόληση των βιωμάτων της παιδικής ηλικίας, μια νοσταλγία του γενέθλιου τόπου, ενώ δίνει βάρος στην προβολή του λαϊκού στοιχείου, που εκείνη την εποχή αποτέλεσε αντιπρόταση στην προγονοπληξία, τον μεγαλοϊδεατισμό και τη μίμηση των δυτικών προτύπων, στα οποία το νεοσύστατο ελληνικό κράτος στήριζε την ταυτότητά του. Παρά τις αστοχίες της, η μελέτη του Αδάμου τολμά να αντιδράσει στην προγενέστερη στάση της Αριστεράς απέναντι στον Παπαδιαμάντη³³² και βλέπει στο πρόσωπό του έναν σύγχρονο και συνάμα κλασικό πεζογράφο και όχι έναν κοσμικό αναχωρητή.

Η σύγκριση του αφιερωματικού άρθρου που έγραψε για τον ΝΚ ο Δημήτρης Σπάθης και της εισαγωγικής μελέτης του Τάκη Αδάμου με την άποψη του Κορδάτου έχει κάποια σημασία. Όχι μόνο γιατί αναδεικνύει τη μετατόπιση ενός τμήματος της Αριστεράς από τις –μεσοπολεμικές κατά βάση– απόψεις της σχετικά με τους λογοτέχνες της παράδοσης, αλλά και για έναν ακόμη λόγο. Γιατί συνιστά αφορμή

329 Γιάννης Κορδάτος, ό.π., σ. 339.

330 Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Επιλογή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963, σ. 7-26.

331 Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ό.π., σ. 20.

332 Αναφέρομαι κυρίως στις απόψεις των Νίκου Ζαχαριάδη και Νίκου Μπελογιάννη.

να σταθούμε στις διαφορετικές στοχεύσεις που υπηρετούσε μια γραμματολογία που απευθυνόταν στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό και ένα κριτικό κείμενο που γραφόταν για το κοινό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων και απηχούσε την προσπάθεια ενός κύκλου διανοουμένων να αναζητήσουν ρίζες στον δικό τους λογοτεχνικό κανόνα.

Με παρόμοια επιχειρήματα, ενισχυμένα αυτή τη φορά λόγω της λαϊκής δημοτικής γλώσσας του έργου, ο Αδάμος συστήνει στους αναγνώστες του *ΝΚ* το έργο του Καρκαβίτσα.³³³ Από τη μια, η βασανισμένη ζωή των θαλασσινών στα *Λόγια της πλώρης* και, από την άλλη, ο αμοραλισμός των κρατούντων, η κακή συγκρότηση του κράτους, η αδίστακτη εκμετάλλευση, ο τυχοδιωκτισμός, η αθλιότητα και η μοιρολατρία στη ζωή του ελληνικού λαού στον *Ζητιάνο* συνθέτουν ένα μωσαϊκό κοινωνικών θεμάτων που αντικατοπτρίζει ρεαλιστικά την πραγματικότητα της εποχής του συγγραφέα. Παρόμοια προβλήματα πραγματεύονται και έργα της αστικής ηθογραφίας του Χατζόπουλου, του Θεοτόκη ή του Ξενόπουλου, που επικεντρώνονται στη ζωή των μικροαστικών οικογενειών και τα ηθικά τους διλήμματα.

Ο Χατζής θεώρησε πως ο Θεοτόκης υπήρξε ο πρώτος σοσιαλιστής πεζογράφος της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που αναζήτησε τα αίτια για τις συγκρούσεις των ηρώων του στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και –μαζί με τον Παπαδιαμάντη και τον Καρκαβίτσα– αποτέλεσε έναν από τους προδρόμους του κριτικού ρεαλισμού.³³⁴ Ο Χατζής εκτιμούσε πως οι πνευματικές ανησυχίες του Θεοτόκη δεν ανάγονταν στη μεταφυσική, όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, στην περίπτωση του

333 Τάκης Αδάμος, «Ένας κλασικός της νεοελληνικής πεζογραφίας», *Νέος Κόσμος* 4 (1962), σ. 89-92. Βλ. και «Ανδρέας Καρκαβίτσας: Μια δόξα των ελληνικών γραμμάτων», κείμενο που εκφωνείται στον Ρ/Σ «Η Φωνή της Αλήθειας», με αφορμή τα σαράντα χρόνια από τον θάνατο του συγγραφέα. Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κ. 362, Φ. 2, υποφάκελος 2.

334 Δημήτρης Χατζής, «Κώστας Θεοτόκης», *Πυρσός* 4 (1962), σ. 25-26 και Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 390-392. Επιλογή από το έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1967. Την επιμέλεια ανέλαβε ο Τάκης Αδάμος, ο οποίος και προλόγισε την έκδοση. Για τον Χατζή και άλλους λογοτέχνες που συμμετέχουν στον *Πυρσό*, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Η ζεύξη με την πατρίδα: Το περιοδικό *Πυρσός* των πολιτικών προσφύγων (1961-1968)» στο *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*. Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης 1-4 Μαρτίου 2017. *Μνήμη Δ.Ν. Μαρωνίτη (1929-2016)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 325-339.

Καζαντζάκη που θα σχολιάσουμε αμέσως μετά, αλλά στο δημοκρατικό πνεύμα του Διαφωτισμού. «Πίσω από την ηθογραφική περιγραφή υπάρχει πάντοτε το κοινωνικό βάθος»,³³⁵ που τον κάνει να ξεχωρίζει από τους πεζογράφους του καιρού του.

Για τον Νίκο Καζαντζάκη, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η Αριστερά διατηρούσε ισχυρές επιφυλάξεις. Μάλιστα, στην κριτική του για το βιβλίο της Μέλπως Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, το 1954, ο Απόστολος Σπήλιος γράφει: «Ανάμεσα στους μεγάλους εθνικούς ποιητές: Σολωμό, Παλαμά, Σικελιανό, Βάρναλη – βάζει στην ίδια σειρά και στην ίδια θέση και τον Νίκο Καζαντζάκη. Σε μια τέτια τοποθέτηση δεν πρέπει νομίζω να βαραινούν τα προσωπικά γούστα της Αξιώτη. Ο Καζαντζάκης, με το νιτσεϊσμό του, το βουδισμό του, και το νιχιλισμό του στέκει, ως τώρα τουλάχιστο, μακριά απ' το λαό».³³⁶ Τον επόμενο χρόνο, όμως, η άποψη της Διαφώτισης άλλαξε. Η συζήτηση μεταξύ των μελών του ΑΚ σχετικά με το έργο του Καζαντζάκη γίνεται έντονη και η έκδοσή του αποτελεί πια προτεραιότητα στα «πλάνα δουλειάς» του Εκδοτικού.³³⁷ Τον Ιούνιο του 1954, η ΕΔ αναθέτει στον ΑΚ να ετοιμάσει κριτική για τον *Καπετάν Μιχάλη*, «να προσέξει τα θετικά σημεία του έργου και να τα αξιολογήσει με βάση την πολιτική μας του πλατιού πατριωτικού μετώπου για την Ειρήνη».³³⁸

Ο *Καπετάν Μιχάλης* χαρακτηρίζεται έργο επικό, για τη μάχη του κρητικού λαού εναντίον των Τούρκων.³³⁹ Στα θετικά του μυθιστορήματος η ΕΔ αποτίμησε τις σκηνές του «μαζικού λαϊκού ηρωισμού» και το γεγονός ότι αντιπαραθέτει δύο αντίπαλους κόσμους: από τη μια πλευρά, την παλικαριά και την αυτοθυσία του κρητικού λαού και, από την άλλη, τον μισανθρωπισμό, την ανανδρία των κατακτητών, τα εγκλήματα τους, τις ομαδικές σφαγές και δολοφονίες. Πρόκειται, βέβαια, για το αντιθετικό σχήμα που πρωταγωνιστεί σχεδόν σε κάθε πεζογράφημα που εκδίδεται στην υπερορία. Η ΕΔ κλείνει την κριτική της στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη με την εξής αναλογία: «Αν δεν υπήρχαν ονόματα και οι ημερομηνίες, αυτές οι σκηνές θα

335 Δημήτρης Χατζής, «Κώστας Θεοτόκης», ό.π., σ. 26.

336 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 101.

337 Το μυθιστόρημα θα κυκλοφορήσει από τις ΠΛΕ το 1958.

338 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/2β.

339 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/175.

μπορούσαν ν' ανήκουν στην πρώτη κατοχή με τον ΕΛΑΣ είτε στη δεύτερη με το ΔΣΕ».³⁴⁰ Βιβλιοκρισία για το ίδιο έργο έγραψε και ο Κώστας Μπόσης στον ΝΚ.³⁴¹ Στην εισαγωγή του ο Μπόσης υπενθυμίζει τις αρνητικές πλευρές του καζαντζακικού έργου: τις αντιφάσεις, τις μεταπτώσεις, τον μυστικισμό, τον ιδεαλισμό, τον νιτσεϊσμό. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά αυτά, κατά τη γνώμη του, ωχριούν μπροστά στην «απέραντη αγάπη για τη λευτεριά και την πατρίδα» που διαφαίνεται στις σελίδες του *Καπετάν Μιχάλη*.³⁴² «Στη θέση του τούρκου μπορεί να βάλει κανένας οποιοδήποτε τύραννο και κατακτητή, είτε χιτλερικό είτε αμερικανό, είτε στην Ελλάδα σφάζει, ρημάζει κι αφανίζει, είτε στην Κορέα».³⁴³

Το 1955 δημοσιεύεται στον ΝΚ βιβλιοκρισία της Φούλας Χατζιδάκη για το έργο του Καζαντζάκη *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*,³⁴⁴ το οποίο θεώρησε ανώτερο του *Καπετάν Μιχάλη*. Η αρθρογράφος επισημαίνει πως η αναπαράσταση των παθών του Ιησού δεν εμπόδισε τον συγγραφέα να δώσει έμφαση στο πραγματικό νόημα του έργου, που είναι η ταξική πάλη: «από τη μια ο λαός, η φτωχολογιά, από την άλλη αγάδες, κοτζαμπάσηδες, δεσποτάδες, πλουσιοπαπάδες». Η Χατζιδάκη εκτιμά τόσο το ότι στο μυθιστόρημα τα συναισθήματα του ατόμου εναρμονίζονται με το σύνολο στο οποίο ανήκει, όσο και την αίσθηση λιτότητας που το καθιστά έργο για όλους, όχι «ελιτίστικο».

Η μετατόπιση στην πρόσληψη του καζαντζακικού έργου οφείλεται σε ένα σύνολο παραγόντων: ο πρώτος ήταν η ενδογενής αλλαγή που παρατηρείται στην παράταξη και αφορά την πρόσληψη του λαϊκού, του πατριωτικού, του εθνικού. Ο Καζαντζάκης ανταποκρίνεται σ' αυτό το πρότυπο, ενώ παράλληλα οι υποθέσεις και οι χαρακτήρες των έργων του ταιριάζουν στο αντιθετικό σχήμα καλού-κακού, επανάστασης-αντίδρασης, αγωνιστή-κατακτητή, που κλήθηκε να υπηρετήσει η

340 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/175.

341 Κώστας Μπόσης, «Βιβλιοκρισία: Νίκου Καζαντζάκη, "Ο καπετάν Μιχάλης"», *Νέος Κόσμος* 7 (1954), σ. 68-74. Η βιβλιοκρισία του Κώστα Μπόση στον ΝΚ γράφτηκε με υπόδειξη της ΕΔ, που θεώρησε πως η κριτική της *Αυγής* δεν υπογράμμισε τα θετικά στοιχεία του έργου όπως «το κύπημα της τουρκολατρίας, την καυτηρίαση του ρόλου των ξένων, του επίσημου ελληνικού κράτους, τη διάχυτη αγάπη στον "Μόσκοβα" και τις ελπίδες που στηρίζουν σ' αυτόν». Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 242, Φ. 13/4/4.

342 Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 69.

343 Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 71.

344 Φούλα Χατζιδάκη, «Νίκου Καζαντζάκη, "Ο Χριστός ξανασταυρώνεται"», *Νέος Κόσμος* 4 (1955), σ. 72-74.

λογοτεχνία της υπερορίας. Επιπλέον, ο Καζαντζάκης είχε δώσει δείγματα διεθνιστικής γραφής και νωρίτερα, με τον *Αλέξη Ζορμπά*, και μάλιστα με μια δόση φιλοσοβιετισμού, καθώς μιλά με θαυμασμό για τη Ρωσία, τις σλάβες γυναίκες και την έλλειψη ιδιοκτησίας.³⁴⁵ Τέλος, το ΚΚΕ θεώρησε τον συγγραφέα θύμα του «πνευματικού μακαρθισμού» που ταλάνιζε την «αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», λόγω του αφορισμού του από την Εκκλησία. Από αυτή την άποψη και μόνο θα ήταν υποχρεωμένο να τον στηρίξει. Σε σχετικό άρθρο του, ο Απόστολος Σπήλιος³⁴⁶ χαρακτηρίζει τον μακαρθισμό «αμερικανικό χιτλερισμό», που βασανίζει και την Ελλάδα. Αποκαλύπτει, μάλιστα, έναν κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων που είχε συνταχθεί με πρωτοβουλία του Υπουργείου Εσωτερικών, όπου είχαν καταχωριστεί σπουδαία κείμενα, μεταξύ των οποίων και μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη.³⁴⁷

Έτσι, ο άλλοτε νιχιλιστής Καζαντζάκης θεωρήθηκε σημαντικότερος λογοτέχνης. Ο μόνος που διαφώνησε μ' αυτή την τοποθέτηση ήταν και πάλι ο Δημήτρης Χατζής, που θεωρούσε τη λογοτεχνία του Καζαντζάκη κακής ποιότητας και τις ιδέες του αντιδραστικές και βαθιά αντικοινωνικές. Στα 1955, ο Χατζής απηύθυνε από τη Βουδαπέστη επιστολή στην ΕΔ, όπου εξέφραζε εμπεριστατωμένα τη γνώμη του για έλληνες λογοτέχνες και κυρίως για τον Καζαντζάκη.³⁴⁸ Ο Χατζής εκτιμά τη στάση ζωής του συγγραφέα, όχι όμως τα λογοτεχνικά του χαρακτηριστικά: «Πρέπει, λοιπόν, να αναγνωρίσουμε ότι ο Καζαντζάκης και τότε που πήγε στη Ρωσία και ύστερα στην Ισπανία και σήμερα, δε λέρωσε τα χέρια του υπηρετώντας τον αντικομμουνισμό επαγγελματικά, πληρωμένος. Η στάση του ήταν, λένε, τίμιου ανθρώπου», γράφει.³⁴⁹ Επισημαίνει, όμως, πόσο επικίνδυνο μπορεί να αποβεί όταν εκπρόσωποι

345 Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 99.

346 Απόστολος Σπήλιος, «Πνευματικός μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος* 5 (1955), σ. 52-60.

347 Απόστολος Σπήλιος, ό.π., σ. 57.

348 Επιστολή Δημήτρη Χατζή προς την ΕΔ, 16.1.1955, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 242, Φ. 13/4/90. Βλ. επίσης Νίκος Γουλανδρής, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001, σ. 135-139 και Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 393-395.

349 Την ίδια άποψη εξέφρασε και ο Θέμος Κορνάρος με άρθρο του στην *Αυγή*, στις 30.10.1957. Ο Κορνάρος παρουσιάζει τον Καζαντζάκη ως άνθρωπο που κατάκτησε το δικαίωμα να είναι ελεύθερος, αντιδρώντας στον τοκογλύφο πατέρα του, «που διέθετε τα χέρια του στο λιανομέτρημα τού παρά κ'όχι για να σφίξουνε καριοφίλι και μαχαίρι». Για την παρατήρηση αυτή, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 288.

της αριστερής διανόησης χαρακτηρίζουν «πελώριο και σημαντικό» έναν συγγραφέα με διαφορετικές ιδεολογικές βάσεις, οι οποίες βρίσκουν έκφραση τόσο στα λογοτεχνικά όσο και στα ταξιδιωτικά του κείμενα.³⁵⁰

Σύμπλευση με τις απόψεις του Χατζή παρουσιάζει και άρθρο του Μάρκου Αυγέρη, που δημοσιεύτηκε στην *ΕΤ*.³⁵¹ Ο Αυγέρης, ένας από τους «συστημικούς» αριστερούς διανοούμενους της παλαιάς φρουράς, δεν φαίνεται να συμμερίζεται τον ενθουσιασμό των διανοουμένων του ΛΚ σχετικά με το καζαντζακικό έργο. Εκτιμά τον ζωντανό, παλλόμενο λόγο του συγγραφέα, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι στην καρδιά του ελλοχεύουν μεσσιανικές προσδοκίες. Ο πρωτόγονος εξωτισμός, η αισθητική των άλογων ορμών στην οποία υπάνθρωποι και υπεράνθρωποι συνυπάρχουν, ο σολιψισμός, ο ιδεαλισμός του συγγραφέα απηχούν επιδράσεις πεσιμιστικών φιλοσοφικών ρευμάτων, που κινούνται μακριά από τον κοινωνικό προβληματισμό. Αναφερόμενος στα πεζογραφήματα του Καζαντζάκη, ο Αυγέρης ξεχωρίζει για το κοινωνικό του περιεχόμενο μόνο το μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.

Με αφορμή την αποτίμηση του καζαντζακικού έργου, ο Χατζής προβληματίζεται σε σχέση με την έννοια του πατριωτισμού γενικότερα. Το πατριωτικό μέτωπο που καλείται να υπηρετήσει η Αριστερά τής επιτρέπει να επαινεί τον γνήσιο πατριωτισμό του *Καπετάν Μιχάλη*, αλλά ο πατριωτισμός, όπως και η λαϊκότητα συνιστούν για τον Χατζή έννοιες εν πολλοίς αφηρημένες και προβληματικές, ειδικά όταν αυτές ανάγονται σε κυρίαρχα επιχειρήματα της λογοτεχνικής κριτικής. Ο Χατζής αναφέρει στο τέλος της επιστολής του:

Ο Μελάς έγραψε εξίσου πατριωτικά έργα –όπως ο *Γέρος του Μωριά*– και ο Βάρναλης δεν έκανε άλλο παρά να βρίζει την «πατρίδα»... Ο πατριωτισμός, λοιπόν, είναι μια ιδέα πολύ παλιά και πολύ γενική και δεν αρκεί για να χαρακτηρίσει έναν ποιητή ή έναν συγγραφέα. Ο πατριωτισμός γίνεται ξεχωριστό γνώρισμα ενός συγγραφέα ή ενός ποιητή στην ιστορική στιγμή που ένα έθνος αποκρυσταλλώνει την εθνική του συνείδηση ή διεκδικεί την εθνική του ελευθερία. Μα και τότες ακόμα ο πατριωτισμός

350 Ο Χατζής αναφέρεται στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του Καζαντζάκη για τη Ρωσία και την Ισπανία.

351 Μάρκος Αυγέρης, «Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 50/51 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959), σ. 84-89.

δεν είναι το μοναδικό γνώρισμα αυτουνού του ποιητή ή του πεζογράφου – ακριβώς γιατί αυτή η ιδέα είναι τόσο παλιά και τόσο γενική.³⁵²

Και σε μεταγενέστερες τοποθετήσεις του, ο Χατζής επέμεινε στην άποψη πως, παρ' όλη την ειλικρίνεια και το πνευματικό πάθος, η επίδραση του Καζαντζάκη στη λογοτεχνία ήταν κακή, γεμάτη «ψεύτικη εξωκοινωνική δραματικότητα» και «μοναχικά υπεράτομα».³⁵³ Σε επιστολή του και προς τον Στρατή Τσίρκα, ο Δημήτρης Χατζής εκφράζει την απογοήτευσή του για τον στόμφο και τον «αφόρητο επαρχιωτισμό» από τον οποίο υποφέρει η ελληνική λογοτεχνία. Μιλά για «δημαγωγικά έργα κοντραμπαντιέρικης λεβεντιάς, έργα κρητικής ματιάς» και μια λανθασμένη κατεύθυνση που οδηγεί ακόμη και τους πραγματικά αριστερούς συγγραφείς να δημιουργούν «απόγονους του Παλαμικού Παλληκαριού και του Βασίλη του Αρβανίτη, κρητικούς μεγαλανθρώπους και κάθε λογής εθνικούς τάχα ήρωες».³⁵⁴

2.4 Οι εθνικοί ποιητές

Σύμφωνα με την οδηγία του Στάλιν στο 1ο Πανενωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, η προλεταριακή επαναστατική λογοτεχνία όφειλε να είναι «εθνική στη μορφή και σοσιαλιστική στο περιεχόμενο». Στην ποίηση, «εθνικό στη μορφή» θεωρούνταν το έργο που παρέμενε πιστό στα χαρακτηριστικά της παράδοσης:

352 Επιστολή του Δημήτρη Χατζή προς την ΕΔ, 16.1.1955, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 242, Φ. 13/4/90.

353 Από συνέντευξη του Δημήτρη Χατζή στον Τάσο Βουρνά, *Η Αυγή*, 6.8.1963. Περιλαμβάνεται τώρα στο Νίκος Γουλανδρής (επιμ.), *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 539-541. Αναφέρεται επίσης στο Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 395.

354 Επιστολή του Δημήτρη Χατζή στον Στρατή Τσίρκα, 16.11.1962, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στρατή Τσίρκα, κ. 42, Φ. 7. Την ασυνέπεια στην πνευματική σχέση της «άκρας Αριστεράς» με το έργο του Καζαντζάκη είχε επισημάνει και ο Γιώργος Θεοτοκάς σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε στο *Βήμα* στις 13.12.1957. Περιλαμβάνεται τώρα στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Β' 1950-1966, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Εστία, Αθήνα 1966, σ. 802. Για τις διακυμάνσεις που παρατηρούνται στην αριστερή κριτική απέναντι στο καζαντζακικό έργο, βλ. και Δημήτρης Τζιόβας, «Ρεαλισμός ή παραπλανητική τέχνη;» στο *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 271-291.

αποφεύγονταν ο ελεύθερος στίχος, οι μορφικοί πειραματισμοί, οι ασάφειες, οι υπαινιγμοί, η αλληγορία, η νοηματική σκοτεινότητα και οποιοδήποτε άλλο στοιχείο μοντερνισμού καθιστούσε το νόημα ασαφές. Το λογοτεχνικό έργο όφειλε να είναι κατανοητό σε όλους και αισιόδοξο. Στο ίδιο συνέδριο, ο Γκόρκι υπογράμμισε πως ο πεσιμισμός είναι ξένος προς το φολκλόρ και νομιμοποίησε τη λαϊκή παράδοση ως «τη μόνη που συντηρεί τη διαλεκτική ενότητα και αποτυπώνει τις εμπειρίες του αγωνιζόμενου λαού».³⁵⁵ Έτσι, το ενδιαφέρον για τη λαϊκή δημιουργία επικυρώθηκε ως κανονιστική αρχή.

Το στοιχείο της λαϊκότητας αναζητήθηκε σε έργα της νεοελληνικής παράδοσης. Διόλου τυχαία, οι δύο πρώτες ποιητικές συνθέσεις που τυπώθηκαν από το Εκδοτικό ήταν η *Μπαλάντα για την ειρήνη* του Δήμου Ρεντή, το 1951, και το επικό ποίημα *Φωτεινός ο Ζευγολάτης* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη,³⁵⁶ το 1951 – επιλογές που μαρτυρούν πρωτότυπο πάντρεμα πολιτικής επικαιρότητας και εθνικής παράδοσης. Για το επικό ποίημα του Βαλαωρίτη, ο *Νέος Κόσμος* έγραψε:

Τον Απρίλη το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» επανέκδοσε δύο λαμπρά δημιουργήματα της ελληνικής λογοτεχνίας. Το πρώτο είναι ο «Φωτεινός ο Ζευγολάτης» του Αρ. Βαλαωρίτη. Το επικό αυτό ποίημα, γραμμένο τον περασμένο αιώνα, χτήμα της πλούσιας ποιητικής κληρονομιάς που έχει ο ελληνικός λαός, που πρέπει να γίνει χτήμα του με την απαραίτητη κριτική εκτίμησή της, είναι ένα έργο γιομάτο λαϊκό πατριωτισμό και επαναστατική έξαρση από την ηρωική πάλη των αγροτών ενάντια στους ξένους επιδρομείς, τους δυτικοευρωπαϊκούς κατακτητές και τους φεουδάρχες. Απ' αυτή την άποψη, δίπλα στην ποιητική του αξία, σήμερα, που η πατρίδα μας στενάζει κάτω από το ζυγό των «δυτικοευρωπαίων» αμερικανοάγγλων ιμπεριαλιστών το έργο αυτό έχει μια φλέγουσα επικαιρότητα.³⁵⁷

355 Μαξίμ Γκόρκι, *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Αθήνα 1979. Βλ. σχετικά και Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 45.

356 Ο *Φωτεινός* γράφτηκε το 1879 και, παρότι ημιτελής, θεωρείται το πιο ώριμο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Η υπόθεση τοποθετείται στη φραγκοκρατούμενη Λευκάδα του 14ου αιώνα και αφορά έναν γέρο αγρότη και πρώην οπλαρχηγό που τολμά να τα βάλει με τον αφέντη του, συλλαμβάνεται, ταπεινώνεται και τελικά αποφασίζει να καταφύγει στο βουνό και να οργανώσει επανάσταση εναντίον των καταπιεστών του. Βλ. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Εστία/Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013.

357 *Νέος Κόσμος* 5 (1951), σ. 60.

Τέτοιου είδους κριτικές προσεγγίσεις προσέδιδαν ταξικό πρόσημο σε έργα εθνικού χαρακτήρα και έτσι κάθε ποιητική σύνθεση φαινόταν πιστή στη σταλινική οδηγία «εθνικό στη μορφή, σοσιαλιστικό στο περιεχόμενο». Παράλληλα, ένα έργο της λογοτεχνικής παράδοσης μετατρέπεται σε κόλαφο ενάντια στον αμερικανισμό και τις επεκτατικές τάσεις της Δύσης. Βλέπουμε δε να επιβεβαιώνεται ο Δημήτρης Χατζής στην ένστασή του σχετικά με τον πατριωτισμό, που σχολιάσαμε αμέσως παραπάνω.

Σύμφωνα με τον Γιάννη Παπαθεοδώρου, στην ποίηση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη «η ρομαντική νοσταλγία για το ηρωικό παρελθόν αλλά και η μυθολογημένη αντίσταση του “λαού” απέναντι στον “ξένο” κατακτητή δημιουργούσαν ήδη ευνοϊκές προϋποθέσεις για κριτικές ερμηνείες και παρερμηνείες του έργου του, με άξονα πάντα το κυρίαρχο θεματικό μοτίβο της πάλης του “Ελληνισμού κατά της κατακτήσεως και του ξενισμού”». ³⁵⁸ Επιπλέον, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης «δημιούργησε, μέσα από τις διαδοχικές αναγνώσεις του, ένα πανελλήνιο “αντιστασιακό” υποκείμενο, το οποίο προσιδίαζε τόσο στις δεκτικότητες της συντηρητικής σκέψης όσο και στα σχήματα ορισμένων προοδευτικών διανοούμενων». ³⁵⁹ Η κριτική του *Φωτεινού* που δημοσιεύτηκε στον *ΝΚ* επαληθεύει και τις δύο παρατηρήσεις. ³⁶⁰

Για την ΕΔ, φορέας της λαϊκής παράδοσης θεωρήθηκε πρωτίστως ο εθνικός ποιητής Διονύσιος Σολωμός. Το έργο του Σολωμού είχε ήδη εκθειαστεί από τη μεσοπολεμική κριτική της Αριστεράς, η οποία εμφατικά πρόβαλλε τη φιλολαϊκή συνείδηση του ποιητή, που παρουσιάστηκε ως βασικός εχθρός της αριστοκρατίας

358 Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 27-28.

359 Ο Παπαθεοδώρου παρακολουθεί τη διαδικασία εθνικοποίησης των ποιητών και τη διαμόρφωση των κριτηρίων που συνηγορούν υπέρ της θεσμικής τους ένταξης στον λογοτεχνικό κανόνα κάθε εποχής. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, στον λογοτεχνικό κανόνα που διαμορφώνεται στην υπερορία ο μεγαλοϊδεάτης Αριστοτέλης Βαλαωρίτης συνυπάρχει με τον Διονύσιο Σολωμό, ποιητή που επιδίωξε να εκθρονίσει. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 29-30.

360 Σχετικά με την πρόσληψη του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη από προοδευτικούς διανοούμενους, αξίζει να αναφερθούμε στη σκωπτική διάθεση με την οποία ο Νίκος Κατηφόρης διασκεύασε τον *Φωτεινό* στο έργο του «Ένας μεγάλος γάιδαρος κι ένας μικρός άνθρωπος», που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* το 1932. Ο Κατηφόρης επιχείρησε να διασκεύασει και θεατρικά το επικό ποίημα του Βαλαωρίτη το 1959. Βλ. σχετικά Χριστίνα Ντουνιά, «Ο Νίκος Κατηφόρης στα αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου» στο *Νίκος Κατηφόρης (1903-1967)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2003.

στο έργο του *Γυναίκα της Ζάκυνθος*.³⁶¹ Ο Σολωμός είχε δεχτεί την επίδραση του δημοτικού τραγουδιού, πράγμα που αποκτούσε ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα, καθώς η Αριστερά, στο όνομα της προοδευτικότητας, ανάγει καθετί λαϊκό σε πολιτική ιδεολογία.³⁶² Μεταπολεμικά, η υιοθέτηση της σολωμικής ποίησης ήταν ένα μέσο για την επανένταξη της έννοιας του έθνους στην πολιτική και τη ρητορική της Αριστεράς.

Στο σχέδιό του για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο Νίκος Μπελογιάννης σημειώνει: «Κανένας νεότερος έλληνας ποιητής δεν έχει τόσο ελληνικότητα στην ποίησή του, ελληνικότητα που να είναι ο πιο γνήσιος αντίλαλος της εποχής του».³⁶³ Απαρνείται τις ιδεαλιστικές καταβολές και τον ρομαντισμό του ποιητή, επιμένοντας στην επικοινωνία και την επαφή του με τον λαό:

Ο Σολωμός αφομοίωσε το ρομαντισμό με τα γνήσια ελληνικά στοιχεία της ποίησής του. Έδωσε στην ποίησή του ελληνικότητα. Για τούτο δεν υπάρχει ούτε ένα ποίημα του καθαυτό υποκειμενικό, όπου να τραγουδάει τα πάθη του, την ατομική του συγκίνηση, τους πόνους του ή τις χαρές του, την ψυχική του ζωή. Δεν είναι επομένως ρομαντικός. [...] Η ποίησή του θέλει να πλησιάζει το λαό, να μιλάει γι' αυτόν· να γεννιέται από το αντίκρουσμα και το νιώσιμο της ψυχής του λαού και των απλών πραγμάτων. Δεν βγήκε από τις βιβλιοθήκες ούτε από τα σαλόνια.³⁶⁴

361 Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 268.

362 Βλ. σχετικά «Η λαϊκή παράδοση» στο Δημήτρης Χατζής, *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, ό.π., σ. 217-218.

363 Ο Νίκος Μπελογιάννης ξεκινά το σχέδιό του για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην απομόνωση της Ασφάλειας, λίγο πριν από τη δίκη του. Μετά τη δίκη, πιστεύει πως η θανατική ποινή δεν θα εκτελεστεί και συνεχίζει, χάρη στη βοήθεια ενός φύλακα που του προμηθεύει βιβλία. Όπως σημειώνει η Χριστίνα Ντουνιά στην εισαγωγή της τελευταίας έκδοσης του έργου, ο Μπελογιάννης πρεσβεύει την άποψη πως «ο κομμουνιστής είναι ένας καθολικός άνθρωπος, μια σύγχρονη εκδοχή του ανθρώπου της Αναγέννησης, που ενδιαφέρεται για το σύνολο των ανθρώπων των πραγμάτων και έχει καθήκον να συμβάλει στην εξέλιξη και στην πρόοδο της Ιστορίας». Μετά το 1949, δίπλα σε αυτό το μοντέλο προτείνεται και ο «νέος τύπος ανθρώπου» που, ειδικά στην Ελλάδα, σφυρηλατείται στις φυλακές. Ο έγκλειστος κομμουνιστής που μορφώνεται και μορφώνει, οφείλει να διαπαιδαγωγεί με το παράδειγμά του τις μάζες. Βλ. Νίκος Μπελογιάννης, *Σχέδιο για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Πρώτες μακρινές ρίζες - προσχέδια - σημειώσεις*, εισαγωγή Χριστίνα Ντουνιά· εισαγωγή 1983 και επιμέλεια χειρογράφου Έλλη Παππά, Άγρα, Αθήνα 2009, σ. 11.

364 Νίκος Μπελογιάννης, *Σχέδιο για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 100-101.

Άρθρα για την ποίηση του Σολωμού δημοσιεύονται και στον ΝΚ. Στα αφιερώματα που γίνονται το 1957, με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από τον θάνατο του ποιητή, ξεχωρίζει το άρθρο του Τάκη Αδάμου.³⁶⁵ Για τον αρθρογράφο, σε μια εποχή που ο κυπριακός λαός αγωνίζεται για την ελευθερία του και η Ελλάδα παραμένει «αμερικανόδουλο» κράτος, η προβολή του εθνικού ποιητή αποκτά διαφορετικό χαρακτήρα. Στο άρθρο προβάλλεται ιδιαίτερα η κοινωνική αποστολή της σολωμικής ποίησης, η συγκίνηση που προκάλεσε στον ποιητή η ελληνική επανάσταση, ενώ οι αγωνιστές του 1821 παραλληλίζονται με τους αγωνιστές της Αντίστασης, κατά προσφιλή συνήθεια της Αριστεράς.³⁶⁶ Σε κάθε περίπτωση, ο επαναστατικός και πατριωτικός παλμός της ποίησης του Σολωμού θεωρείται επικρατέστερος σε σχέση με τον ρομαντισμό, τις ιδεαλιστικές απηχήσεις και, κυρίως, τις μεταφυσικές του ανησυχίες. Γι' αυτό, άλλωστε, έργα του ποιητή στα οποία αναφέρεται το άρθρο είναι ο *Ύμνος εις την ελευθερία*, οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, η *Γυναίκα της Ζάκυνθος* και το επίγραμμα για την καταστροφή των Ψαρών.

Η κριτική της Αριστεράς δεν ασχολήθηκε με τα εμβληματικά έργα της ύστερης σολωμικής δημιουργίας όπως ο *Κρητικός*, ο *Λάμπρος*, ο *Πόρφυρας*, όπου ο ποιητής πραγματεύεται την ηθική διάσταση της ομορφιάς, τα ιδανικά του Ωραίου και του Υψηλού, την αναζήτηση του Απόλυτου, την επιστροφή της ανθρώπινης φύσης στην ιδανική της κατάσταση. Αντίθετα, πρόβαλε τον αναπαραστατικό και αφηγηματικό Σολωμό, που ενσαρκώνει την εθνική ιστορία και τη λογοτεχνική παράδοση, και όχι τον λυρικό ποιητή, που εξευρωπαϊζει τη νεοελληνική ποίηση και θα μπορούσε, κατά τον Τζιόβα, να αποτελέσει σύμβολο της νεωτερικότητας.³⁶⁷ Η εθνικοποίηση του ποιητή ιστορικοποιεί τον λυρισμό του περιορίζοντας τις καθολικές και πανανθρώπινες συνδηλώσεις της ελευθερίας ως έννοιας, πολλώ δε μάλλον τη μεταφυσική της διάσταση.³⁶⁸

365 Τάκης Αδάμος, «Διονύσιος Σολωμός: Ο μεγάλος βάρδος της λευτεριάς και της εθνικής μας ανεξαρτησίας», *Νέος Κόσμος* 2 (1957), σ. 73-81.

366 Στην ομιλία του στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, ο Νίκος Ζαχαριάδης είχε αναφερθεί στους «κουκουέδες του 1821». *Το 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ*, τχ. Γ', *Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη*, Αθήνα 1945, σ. 27.

367 Δημήτρης Τζιόβας, «Αντιθέσεις και διλήμματα στην ποίηση του Σολωμού», *Το Βήμα*, 24.11.2008.

368 Κατά την άποψη του Μπίτον, η νεοελληνική κριτική, σε κάποιον βαθμό, παρερμήνευσε το έργο του Σολωμού, αποσιωπώντας ή υπονομεύοντας τις ρομαντικές του καταβολές, που δεν γίνονται εμφανείς μόνο στην πρώιμη ποιητική του δημιουργία, αλλά και αργότερα. Τόσο ο Κ.Θ. Δημαράς

Στο σύστημα αρχών που επέβαλε η κομματική ηγεσία στη λογοτεχνία εμπεριεχόταν και η ανάδειξη της πατριαρχικής μορφής του Παλαμά ως μεγάλου δημοτικιστή ποιητή. Πρόκειται για σύστημα στο οποίο ορισμένοι διακρίνουν και αντιφάσεις, με κυριότερη την καταδίκη της Μεγάλης Ιδέας ως ιμπεριαλιστικής και τη μαρξιστική προσέγγιση της Ιστορίας, από τη μια πλευρά, αλλά και την υιοθέτηση του παπαρρηγοπούλειου σχήματος της εθνικής συνέχειας, από την άλλη. Ο Δημήτρης Χατζής, όπως είδαμε, ήταν ο μοναδικός διανοούμενος που εκείνα τα χρόνια τόλμησε να αυτονομηθεί, αρθρώνοντας προσωπικό λόγο στον *ΝΚ*³⁶⁹ και διατυπώνοντας τη διαφωνία του αναφορικά με την ύπαρξη «ρωμέικης-γραικικής λαότητας»³⁷⁰ στο Βυζάντιο. Ο Χατζής διαφώνησε με την πιθανή λαογραφική συσχέτιση ανάμεσα στην αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, ζήτημα για το οποίο η αστική διανόηση, με πρωτεργάτη τον λαογράφο Νικόλαο Πολίτη, είχε δώσει μεγάλη μάχη, «για να διαφεντέψει την άποψη της συνέχειας του “ελληνισμού”». ³⁷¹ Ο Πέτρος Ρούσος απάντησε στον Χατζή κατηγορώντας τον για «επιστημονική και πολιτική αφροντισιά που καταφρονεί το εθνικό ιδιότυπο». ³⁷² Φαίνεται πως για την Αριστερά της υπερορίας το ζήτημα της καταγωγής λειτούργησε συμβολικά και αποτέλεσε ισχυρό προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητας που θέλησε να συγκροτήσει. ³⁷³ Έχει ενδιαφέρον, πάντως, πως στο διήγημα «Σαμπεθάι Καμπιλής»

όσο και ο Λίνος Πολίτης ταύτιζαν την ελληνική ρομαντική ποίηση με την Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή, θεωρώντας ποιητές όπως ο Σολωμός ή ο Κάλβος ανεξάρτητες, μοναδικές περιπτώσεις, ενώ στην πραγματικότητα η ποίησή τους αποτελεί ελληνική διατύπωση του ρομαντικού κινήματος. Ακόμη κι αν η διατύπωση θεωρηθεί υπερβολική, μιας και οι καταβολές του σολωμικού έργου είναι ποικίλες, μεταγενέστερες μελέτες σαφέστερα υπογραμμίζουν τη ρομαντική διάσταση της σολωμικής ποίησης. Βλ. σχετικά «Ο Σολωμός Ρομαντικός: Οι διακειμενικές σχέσεις του *Κρητικού* και του *Πόρφυρα*» στο Roderick Beaton, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία*, ό.π., σ. 235-259. Για μια διεξοδική μελέτη της σχέσης του Σολωμού με τον γερμανικό ρομαντισμό βλ. Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός: Ρομαντική ποίηση και ποιητική*, Γνώση, Αθήνα 1989.

369 Δημήτρης Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», ό.π., σ. 1-20.

370 Να σημειωθεί εδώ πως στα επίσημα κομματικά κείμενα της εποχής η έννοια της «λαότητας» υποκαθιστά αυτήν της «εθνότητας». Τα κείμενα του κόμματος αναφέρονται πολύ συχνά στον λαό και πολύ σπάνια στην εργατική τάξη.

371 Δημήτρης Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», ό.π., σ. 7.

372 Πέτρος Ρούσος, «Ζητήματα της εθνικής ιστορίας μας», ό.π., σ. 65 και στο Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 215.

373 Σύμφωνα με τον Μιχάλη Δαμανάκη, «η συμβολική εθνοτικότητα (ελληνικότητα) είναι λειτουργική στη διασπορά και χρήσιμη, τόσο για τον ατομικό όσο και για τον συλλογικό προσδιορισμό. Ως προϊόν μυθοποιήσεων και εξιδανικεύσεων του απώτερου ιστορικού και πολιτισμικού παρελθόντος, δεν αποκλείεται μάλιστα να συμβαδίζει με την εικόνα που έχουν οι άλλοι, στις χώρες διαμονής, για την Ελλάδα, την οποία συχνά βλέπουν με τις διόπτρες του κλασικού αρχαιοελληνικού πολιτισμού». Βλ. Μιχάλης Δαμανάκης, «Κέντρο, διασπορά και

από το *Τέλος της μικρής μας πόλης* ο Χατζής, ειρωνευόμενος ίσως τις νέες θέσεις του ΚΚΕ, γράφει:

[...] έτσι, όμορφα όμορφα, μαζί με την παλαιότητα της ισραηλίτικης κοινότητας στην πόλη μας –ζήτημα όχι και τόσο σπουδαίο– αποδειχνόταν κι από τον Σαμπεθαί Καμπιλή η αιωνιότητα της ελληνικής φυλής – ζήτημα σπουδαιότατο, καθώς ξέρουμε όλοι μας. Και –προπαντός– η συνέχεια των πολιτισμών της.³⁷⁴

Επαναφέρουμε το θέμα της εθνικής συνέχειας, γιατί συσχετίστηκε με ζητήματα λογοτεχνικότητας. Μετά τη στρατιωτική ήττα, ο χώρος της Αριστεράς επιδίωξε να ανακαταλάβει χαμένα εδάφη στον πνευματικό χώρο και «στην προσπάθεια αυτή επιστρατεύει τις αξίες που μέχρι πρότινος “ανήκαν” στους αντιπάλους του: την πατρίδα, τη θρησκεία, την αρχαιότητα. Ταυτόχρονα διεκδικεί την αποκλειστικότητα στις αξίες της λαϊκότητας και του δημοτικισμού».³⁷⁵ Επομένως, και στο λογοτεχνικό πεδίο, η Αριστερά ανέλαβε να καρπωθεί με τον δικό της τρόπο τη λαϊκή δημοτική παράδοση, που βρήκε τη συνέχειά της σε ποιητές όπως ο Σολωμός, ο Παλαμάς, ο Βάρναλης. Πρόκειται για προσπάθεια που είχε ξεκινήσει μεσοπολεμικά με τον Νίκο Ζαχαριάδη να υποστηρίζει πως «η φιλοσοφία του ποιητή [Κωστή Παλαμά] αποκρούει τον ιδεαλισμό και βάζει πάνω απ’ όλα τη φύση, τη διαλεκτική ενότητα ύλης και πνεύματος»,³⁷⁶ τη «διαλεκτική αναμόρφωση κι ανάπλαση της ζωής».³⁷⁷

εκπαίδευση», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 17/18 (2007), σ. 27. Φαίνεται παράταιρο που μια τέτοια παρατήρηση βρίσκει εφαρμογή σε κοινότητες πολιτικά προσδιορισμένες, όπως αυτή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων.

374 Δημήτρης Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1953, σ. 84.

375 Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 25.

376 Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο αληθινός Παλαμάς*, ό.π., σ. 44.

377 Νίκος Ζαχαριάδης, ό.π., σ. 57. Κατά την άποψη του Ευγένιου Ματθιόπουλου, «η προσχώρηση του Γληνού στο ΚΚΕ είχε καλλιεργήσει, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ένα ενδιαφέρον για τη “λαϊκή”- παραδοσιακή τέχνη, που μέχρι τότε θεωρούνταν λίγο πολύ ύποπτη για το αγροτικό-συντηρητικό κοινωνικό (αστικοτσιφλικό) της υπόβαθρο και μονοπώλιο των εθνικιστικών-ρομαντικών τάσεων της λαογραφίας. [...] [Με την εμπειρία του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου] η συνείδηση των αριστερών είχε μπολιαστεί σε μεγάλο βαθμό αφενός με έναν ακραιφνή πατριωτισμό, που ήταν πάντα δυσδιάκριτων ορίων από τον εθνικισμό, και αφετέρου με μια εντελώς άλλη θεώρηση και σχέση με τον αγροτικό κόσμο». Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: Ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000, σ. 377.

Το 1953, δέκα χρόνια από τον θάνατο του ποιητή, η Φούλα Χατζιδάκη του αφιερώνει ένα άρθρο της στον *Νέο Κόσμο*.³⁷⁸ Το κείμενό της εμπλουτίζεται με επιπλέον παρατηρήσεις που αφορούν κυρίως τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η γυναίκα στην παλαμική ποίηση. Η Χατζιδάκη υπογραμμίζει πως ο Παλαμάς «πιστεύει στην επιστήμη και στην πρόοδο. Χτυπά τις προλήψεις και την καθυστέρηση».³⁷⁹ Τονίζει ακόμη πως ο *Δωδεκάλογος* είναι το σημαντικότερο έργο του ποιητή, γιατί ο Γύφτος συμβολίζει τον Έλληνα, τον «δουλευτή», τον «πρωτοπόρο του λαού». Είναι ο άνθρωπος μέσα από το τραγούδι του οποίου ο Παλαμάς «παίρνει θέση προοδευτική και καυτηριάζει το σάπιο και χαλασμένο, εκείνο που τόχε ξεπεράσει η ζωή».³⁸⁰ Ας σημειωθεί ότι στην προσπάθεια της Αριστεράς να ιδεολογικοποιήσει με έναν τρόπο την εθνική και λαϊκή παράδοση, στην οποία εντάσσει και τον Παλαμά, είχε αντιδράσει με άρθρο του στη *ΝΕ* ο Γιώργος Θεοτοκάς, ήδη το 1948.³⁸¹

Ο Παλαμάς, λοιπόν, ταυτίστηκε με τη φιλοπατρία, την επαναστατικότητα και τα δημοκρατικά ιδανικά που έπρεπε να εμφυσήσει το κόμμα στους πολιτικούς πρόσφυγες. Η υποστήριξη του αφηγήματος της εθνικής συνέχειας, άλλωστε, αντανakλάται στις πρώτες ήδη επιλογές του Εκδοτικού: αρχαία ελληνική μυθολογία, δημοτικά τραγούδια και λαϊκές παροιμίες, βυζαντινή ιστορία, βιβλία για την Επανάσταση του 1821, το θεατρικό έργο του Σικελιανού *Ο θάνατος του Διγενή*. Η Αριστερά διεκδίκησε τη συνέχεια του δημοτικισμού και, προκειμένου να την κατοχυρώσει, δέχθηκε να ανακηρυχθεί ο *Δωδεκάλογος* σε «έπος της φυλής»,³⁸² πράγμα που ο Δημήτρης Χατζής ήδη το 1954 είχε θεωρήσει δείγμα αριστερού

378 Φούλα Χατζιδάκη, «Κωστής Παλαμάς: Δέκα χρόνια από το θάνατό του», *Νέος Κόσμος* 3 (1953), σ. 46-50.

379 Φούλα Χατζιδάκη, ό.π., σ. 46.

380 Φούλα Χατζιδάκη, ό.π., σ. 48.

381 Ο Γιώργος Θεοτοκάς γράφει στο άρθρο του: «Αλλά μαζί με τη δημοτική χαρίζουμε στους κομμουνιστές ολόκληρο το δημοτικισμό με τη μεγάλη του παράδοση που είναι η πολυτιμότερη και γονιμότερη εθνική παράδοσή μας. Τους χαρίζουμε τη δημοτική μας ποίηση και τα κλέφτικα τραγούδια. Τους χαρίζουμε τον Σολωμό και τον Εθνικό μας Ύμνο. Τους επιτρέπουμε να λένε πως ο Ρήγας Φεραίος είναι δικός τους, πως το Εικοσιένα είναι δικό τους, πως ο Παλαμάς είναι δικός τους, πως μονάχα αυτοί είναι άξιοι να καταλάβουν και να διαδώσουν στην Ελλάδα ένα μεγάλο έργο της εθνικής μας ποίησης σαν τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*». Το άρθρο αναφέρεται από την Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 372.

382 Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 377 και Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., σ. 356.

λαϊκισμού.³⁸³ Ακόμη και σε πολύ μεταγενέστερα άρθρα, όπως αυτό των Δήμου Ρεντή και Μίρας Δημητρίου, επισημαίνεται η επίδραση της διαλεκτικής στη σκέψη και την ποίηση του «κορυφαίου» Παλαμά, που ως μεγάλος εθνικός ποιητής διείδε την ανάγκη σύνδεσης της λογοτεχνίας με άλλες μορφές κοινωνικής συνείδησης και ενέταξε σ' αυτήν τα επιστημονικά επιτεύγματα της εποχής του.³⁸⁴ Ο δωδεκάλογος του Γύφτου αναφέρεται και εδώ ως παράδειγμα ευτυχούς σύνδεσης της προοδευτικής φιλοσοφικής σκέψης με την τέχνη.³⁸⁵

Η συζήτηση σχετικά με την ένταξη της παλαμικής ποίησης στον λογοτεχνικό κανόνα της Αριστεράς θα ανοίξει ξανά το 1963, όταν, με αφορμή τον εορτασμό των είκοσι χρόνων από τον θάνατο του ποιητή, θα γίνουν αφιερώματα στα περιοδικά των κοινοτήτων της πολιτικής προσφυγιάς. Το άρθρο του Χατζή, που δημοσιεύτηκε στον *Πυρσό* τον Ιανουάριο του 1963, παρουσίασε τον ποιητή ως γέννημα των αντιφάσεων της εποχής του – ούτε προοδευτικό ούτε συντηρητικό· έναν «εθνικό εκπρόσωπο του ελληνικού αστισμού», έναν στοχαστή χωρίς διαμορφωμένη κοσμοθεωρία.³⁸⁶ Ο Χατζής υπενθυμίζει στους αναγνώστες πως το να έρθει κανείς σε σύγκρουση με την κοινωνία της εποχής του δεν τον καθιστά επαναστάτη, από τη στιγμή μάλιστα που ο ίδιος δεν έχει κοινωνικούς προβληματισμούς. Οι διανοούμενοι της υπερορίας απάντησαν με άρθρα στα επόμενα τεύχη του περιοδικού. Ένας Παλαμάς χωρίς κοινωνική ιδεολογία δεν μπορούσε εύκολα να συμβαδίσει με το μεγαλείο που του είχε προσδώσει η κριτική της υπερορίας.

Να σημειωθεί, τέλος, πως στο αρχείο της ΕΔ, εντοπίζεται και χειρόγραφη επιστολή του Ρένου Αποστολίδη προς το περιοδικό *Τέχνη*, όπου χλευάζεται με βαθιά ειρωνεία η απόπειρα της αριστερής διανόησης να οικειοποιηθεί τον μεγαλοϊδεάτη Παλαμά, που, κατά την άποψη του επιστολογράφου, υπήρξε «πιστός

383 Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 377.

384 Δ. Ρεντής και Μ. Δημητρίου, «Μερικά προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», ό.π., σ. 54.

385 Δ. Ρεντής και Μ. Δημητρίου, ό.π., σ. 63

386 Δημήτρης Χατζής, «Κωστής Παλαμάς», *Πυρσός* 1 (1963), σ. 16-19: 18. Το άρθρο του Δημήτρη Χατζή θα προκαλέσει την αντίδραση του Π. Καλοκίδη, την οποία θα διερευνήσει η ΕΔ. Βλ. σχετικά την επιστολή από το τμήμα Διαφώτισης προς τη Συντακτική Επιτροπή του *Πυρσού* με υπογραφή του Πέτρου Ρούσου, 16.4.1963, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 262, Φ. 13/24/31 | Επιστολή της ΕΔ προς τον Νίκο Ακριτίδη με υπογραφή του Σταύρου Καρά και επισύναψη του διορθωμένου άρθρου του Π. Καλοκίδη με άδεια ενυπόγραφης δημοσίευσής του, 24.12.1963, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 262, Φ. 13/24/41 και το άρθρο του Π. Καλοκίδη, «Απ' αφορμή μιας συζήτησης: Είκοσι χρόνια από το θάνατο του Κωστή Παλαμά», *Πυρσός* 3 (1964), σ. 29-31 και 37.

όλων των πίστewων της κλίμακος του ιδεολογικού πανοράματος: από τον Αντιπατριωτισμό ίσαμε τη Βασιλεία». ³⁸⁷ Ο Αποστολίδης λοιδορεί την Αριστερά, που «όταν η κραυγαλέα και παραληρηματική ελληνική Δεξιά μπουχτίζει –ως κι αυτή– κάποτε απ’ τον κραυγαλέωτατο Παλαμά της και, μη θανόντα ακόμη, δεν διστάζει να τον απορρίψει συλλήβδην [...] τότε, στιμένη λεμονόκουπα, τον “ανακαλύπτει” ως “αείποτε δικό της” η Αριστερά».

Το πρόσωπο, όμως, στο οποίο η Αριστερά «βρήκε τον Δάντη της» ήταν ο Κώστας Βάρναλης. Ο ποιητής είχε καθιερωθεί στα ελληνικά γράμματα με τη συλλογή *Το φως που καίει* (1922) και τη μελέτη του *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* (1925). ³⁸⁸ Από το Εκδοτικό κυκλοφόρησε το πεζογράφημά του *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* (1951), εμπλουτισμένο με τα προλογικά σημειώματα των Κωστή Παλαμά και Δημήτρη Γληνού – κάτι που ενδεχομένως αποτελεί ένδειξη για το πόσο σημαντική θεωρήθηκε η έκδοση, μιας και προλογικά και εισαγωγικά σημειώματα δεν συνηθίζονταν. ³⁸⁹ Το κείμενο του Γληνού θυμίζει αρκετά την εισαγωγή του Ζέβγου στη μελέτη του Ζαχαριάδη για τον Παλαμά. ³⁹⁰ Αμφότερα αναφέρονται υποτιμητικά στη Μεγάλη Ιδέα, η απομάκρυνση από την οποία έκανε τους ποιητές να βρουν το «αληθινό ποιητικό τους ύφος». Σύμφωνα με τον Γληνό, ο μεν Παλαμάς εγκαταλείπει το μεγαλοϊδεατικό όραμα μετά την ήττα του 1897, οπότε και γράφει τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*, ο δε Βάρναλης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν γράφει το *Φως που καίει*: «Στη δεύτερη αυτή περίοδο της δημιουργίας του ο Βάρναλης είναι ο μεγάλος χαλαστής. Η πνευματική του προσωπικότητα υψώνεται μέσα στους ανθρωπάκηδες, τους τσανακογλύφτες, τους λακέδες, τους φυγάδες και

387 Ρένος Αποστολίδης, «Συζήτηση με την Αριστερά», χ.χ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/117.

388 Η μελέτη του Κώστα Βάρναλη αποτέλεσε απάντηση στο έργο του Γιάννη Αποστολάκη, *Η ποίηση στη ζωή μας* (1923).

389 *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» το 1951. Ακολούθησε η συμπερίληψή της στη συγκεντρωτική έκδοση *Πεζός Λόγος*, που περιλάμβανε επίσης *Το ημερολόγιο της Πηνελόπης* και κάποια διηγήματα του Βάρναλη. Η τελευταία έκδοση κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1968, εμπλουτισμένη με πρόλογο του ποιητή, μία επιστολή του Κωστή Παλαμά και ένα εκτενές άρθρο του Δημήτρη Γληνού.

390 Το κείμενο του Γληνού είχε δημοσιευτεί στους *Νέους Πρωτοπόρους* τον Φεβρουάριο του 1935 με τίτλο «Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης».

τους προδότες».³⁹¹ Το *Φως που καίει* επίσης κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» το 1952 και από τις ΠΛΕ το 1960, μαζί με τους *Σκλάβους πολιορκημένους*.

Σε άρθρο του Θεοδόση Πιερίδη για τα πενήντα χρόνια ποιητικής δημιουργίας του Βάρναλη³⁹² δίνεται έμφαση ακριβώς σε αυτή την εξέλιξη του ιδεαλιστή εφήβου που ξεπέρασε τις «κολοσσιαίες ψευδαισθήσεις» του μεγαλοϊδεατισμού του, για να προσχωρήσει αρχικά στη μάχη υπέρ του δημοτικισμού³⁹³ και κατόπιν στην εγκατάλειψη της «ξενικής σειρήνας» του παρνασσισμού, που υπερεκτίμησε τη λεπτουργική μορφική επεξεργασία του στίχου σε βάρος του περιεχομένου του. Το γεγονός της Οκτωβριανής Επανάστασης, αφενός, και η παραμονή του στο Παρίσι, αφετέρου, συνετέλεσαν ώστε ο ποιητής να ασπαστεί τις ριζοσπαστικές ιδέες και να στραφεί στην επαναστατική ποίηση. Στην πραγματικότητα, ο Πιερίδης επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα του Γληνού και, ακολουθώντας τη γραμμική αφήγηση των γεγονότων της ζωής του ποιητή, καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα: «Ο ήλιος που τον φωτίζει είναι ο διαλεχτικός ματεριαλισμός και η προλεταριακή επανάσταση».³⁹⁴ Ας μην ξεχνάμε ότι οι Δημήτρης Γληνός και Κώστας Βάρναλης ήταν οι μοναδικοί έλληνες διανοούμενοι που είχαν παρακολουθήσει τις εργασίες του Α' Πανενωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων το 1934 και θεωρήθηκαν εισηγητές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στα ελληνικά γράμματα, αν και ουδέποτε τον υιοθέτησαν ως δόγμα.³⁹⁵

391 Από το άρθρο του Δημήτρη Γληνού στο Κώστας Βάρναλης, *Πεζός Λόγος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1968, σ. 26. Σ' αυτή την αυθαίρετη διχοτόμηση της ποιητικής δημιουργίας του Βάρναλη αντέδρασε με άρθρο του στην *ΕΤ* ο Κώστας Κουλουφάκος. Σύμφωνα με το άρθρο, στοιχεία της πρώτης ποιητικής περιόδου, όπως η διονυσιακή διάθεση και τα χριστιανικά σύμβολα, παραμένουν και στη δεύτερη. Κατά τον Κουλουφάκο, η πορεία του Βάρναλη από τον ιδεαλιστικό εθνικισμό στον κοινωνικό αγώνα παρουσιάζει σε πολλά σημεία «ενιαιότητα» και συνέχεια, ενώ ο παρνασσιστικός πυρήνας της τεχνοτροπίας του παραμένει σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτος. Βλ. Κώστας Κουλουφάκος, «Το ποιητικό έργο του Κώστα Βάρναλη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 26 (Φεβρουάριος 1957), σ. 131-141.

392 Θεοδόσης Πιερίδης, «Κώστας Βάρναλης: 50 χρόνια ποιητικής δημιουργίας», *Νέος Κόσμος* 1 (1957), σ. 99-108.

393 Η ανάμειξη του νεαρού Βάρναλη στα «Ορεσειακά», που συνέπεσε με τον ερχομό του στην πρωτεύουσα το 1903, παρομοιάζεται από τον Πιερίδη με χελιδόνι που έμελλε να φέρει την άνοιξη στη σκέψη του ποιητή. Βλ. Θεοδόσης Πιερίδης, «Κώστας Βάρναλης: 50 χρόνια ποιητικής δημιουργίας», ό.π., σ. 100. Είναι αλήθεια ότι ακόμη και στην πρώτη του ποιητική συλλογή, τις *Κηρήθρες*, όπου η επίδραση του παρνασσισμού ήταν έντονη, ο ποιητής γράφει στη δημοτική.

394 Δημήτρης Γληνός, «Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης» στο *Πεζός Λόγος*, ό.π., σ. 26.

395 Δ. Ρεντής και Μ. Δημητρίου, «Μερικά προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», ό.π., σ. 54.

Έτσι, παρόλο που στο δοκιμακό του έργο ο Βάρναλης είχε υπονομεύσει την παράδοση του δημοτικού τραγουδιού, την οποία αρνήθηκε να αποδεχτεί ως θεμέλιο του νεοελληνικού πολιτισμού, παρόλο που αμφισβήτησε τον παλαμικό λογοτεχνικό κανόνα και εκτίμησε τον Σολωμό, κυρίως λόγω της προοπτικής που ενυπάρχει στο έργο του και όχι λόγω των λογοτεχνικών του επιτευγμάτων –που έτσι κι αλλιώς έμειναν ημιτελή–,³⁹⁶ το ΚΚΕ, επικαλούμενο πτυχές του έργου ποιητών που θα μπορούσαν να υπηρετήσουν το όραμά του, δημιούργησε την εθνική τρόικα Σολωμός-Παλαμάς-Βάρναλης, στο πρόσωπο της οποίας συγκέρασε το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού με την ελληνική λαϊκή παράδοση.³⁹⁷ Τη συμβολοποίηση του Βάρναλη υπηρέτησε και ο Δημήτρης Χατζής από τη στήλη του *Πυρσού*, όπου αφιέρωσε ένα υμνητικό άρθρο στον «Αληθινό ποιητή».³⁹⁸

Ο ΛΚ δεν προέκρινε την έκδοση αποκλειστικά «στρατευμένων» έργων. Εντοπίζονται και περιπτώσεις ποιητών για τους οποίους σταδιακά η κριτική άλλαξε γνώμη. Κεντρική θέση εδώ κατέχει ο Άγγελος Σικελιανός, τον οποίο στην περίοδο του Μεσοπολέμου η Αριστερά είχε καταχωρίσει στις δυνάμεις της αντίδρασης. Το 1942 ο Βάρναλης έγραφε στην *Πρωία*: «Ο Σικελιανός έχει γράψει θαυμάσια ποιήματα, αλλά δεν κατόρθωσε ποτέ να βγει από το “εγώ” του και να φτάσει στο “εμείς”. Ο αποκρυφισμός του είναι μια φυγή από την πραγματικότητα, κάτι που τον καθιστά όργανο για τη “διάδοση του σκοταδιού”».³⁹⁹ Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ο ποιητής είχε κατηγορηθεί στους *Πρωτοπόρους* ως όργανο του Ράλλη

396 Βλ. επίσης «Ο Κώστας Βάρναλης και η Αριστερά» στο Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 58-69.

397 Μοναδική παραφωνία στην «αγιογράφηση» του Βάρναλη από την κριτική της Αριστεράς αποτελεί η άποψη που εξέφρασε ο Μανόλης Λαμπρίδης στη μελέτη του «Il gran rifiuto», όπου, αναφερόμενος σε ένα μέρος μόνο του έργου του ποιητή, θεώρησε τον «καλό λαό» του δύναμη αδρανής και αντιδραστική. Όπως ήταν αναμενόμενο, η άποψή του συνάντησε αντιδράσεις. Ο Τάσος Βουρνάς κατηγόρησε τον Λαμπρίδη για «μικροαστικό διαλεκτικό εκλεκτικισμό» και κοσμοπολιτισμό, ο Μάρκος Αυγέρης για ιδεολογική εκτροπή προς τα δεξιά, ενώ ο Τίτος Πατρίκιος για εκτροπή προς τα αριστερά και τροτσκιστικές αναφορές. Για όλα αυτά, βλ. Μανόλης Λαμπρίδης, «Il gran rifiuto: Καβάφης - Βάρναλης - Καρυωτάκης και η παρακμή», *Επιθεώρηση Τέχνης* 7 (Ιούλιος 1955), σ. 29-42 | Τάσος Βουρνάς, «Φαινόμενα “διαλεκτικού” εκλεκτικισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (Αύγουστος 1955), σ. 120-125 | Μάρκος Αυγέρης, «Ο πεσσιμισμός στη νεοελληνική ποίηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* 13 (Ιανουάριος 1956), σ. 4-17 και Μανόλης Λαμπρίδης, «Και πάλι περί Βάρναλη, Καβάφη κ.λπ.», *Επιθεώρηση Τέχνης* 31 (Ιούλιος 1957), σ. 50-51.

398 Δημήτρης Χατζής, «Ο αληθινός ποιητής Κώστας Βάρναλης», *Πυρσός* 2 (1964), σ. 6-8.

399 Αναφέρεται από την Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία την παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 138.

και συνομιλητής των Γερμανών.⁴⁰⁰ Μετά την εκφώνηση του επικήδειου του Κωστή Παλαμά, ωστόσο, ο Σικελιανός έγινε σύμβολο ποιητή που στάθηκε στο πλευρό των λαϊκών αγώνων και έκτοτε ο ερμητισμός του έπαψε να αποτελεί επιχείρημα για την απόρριψή του από τη μεταπολεμική Αριστερά. Ήδη τον Φεβρουάριο του 1953, ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης είχε απευθύνει επιστολή προς τον Βασίλη Μπαρτζιώτα, προτείνοντας να κυκλοφορήσει από το Εκδοτικό η μελέτη του Μάρκου Αυγέρη για τον Σικελιανό, η οποία εκδόθηκε τελικά από τις ΠΛΕ το 1968.⁴⁰¹ Το καλοκαίρι του 1954, σε επιστολή της προς τη Μέλπω Αξιώτη, η ΕΔ είχε γράψει για τον Σικελιανό: «Ο Σικελιανός, με τα στερνά έργα του, ήρθε και στάθηκε πλάι στο λαό» – πράγμα με το οποίο, σημειωτέον, η Αξιώτη διαφωνούσε. Περνώντας από τη Μεγάλη Ιδέα στη Δελφική Ιδέα και, τελικά, στην Ιδέα της Αντίστασης, ο Σικελιανός θα λάβει τελευταίος θέση στη σκυταλοδρομία των εθνικών ποιητών.⁴⁰²

Ο Τάκης Αδάμος, σε άρθρο του στον ΝΚ, αναφέρει πως «ο Σικελιανός κατέχει μια από τις πιο ψηλές κορφές στον Όλυμπο της νεοελληνικής ποιητικής δημιουργίας». ⁴⁰³ Ο αρθρογράφος υποστηρίζει πως η περίοδος της Κατοχής βοήθησε τον ποιητή να αναγνωρίσει το ανάστημα του λαού. Χωρίς να μειώνει την αξία του *Αλαφροϊσκιωτου*, ο Αδάμος υπογραμμίζει πως η λατρεία της φύσης και του εαυτού δεν επιτρέπει στο ποιητικό υποκείμενο να σκεφτεί τον άνθρωπο ως υπόσταση κοινωνική. Ο μεσσιανισμός του ποιητή, ο εγωκεντρισμός και η προγονοπληξία του οδήγησαν στη σύλληψη της Δελφικής Ιδέας, που είχε ως επακόλουθο την οικονομική και πνευματική του χρεοκοπία. Ωστόσο, παρά την αποτυχία και τις ιδεαλιστικές αναφορές της, η Δελφική Ιδέα απηχούσε ένα ευρύτερο πασιφιστικό όραμα, που επηρέασε την αστική τάξη στις αρχές του 20ού αιώνα και γέννησε αξιόλογα λογοτεχνικά έργα. Ο Αδάμος συγκαταλέγει σε αυτά τη

400 Αγγέλα Καστρινάκη, ό.π., σ. 183. Να σημειωθεί, ωστόσο, πως σε συνέντευξη που έδωσε στα *Ελληνικά Γράμματα* το 1945, όταν ερωτήθηκε τι συναισθήματα του προκάλεσε η επέλαση των Γερμανών στρατιωτών στην Αθήνα, ο Σικελιανός απάντησε: «Αγανάκτηση, αηδία και Ευθύνη, απροσμέτρητη ηθική και πνευματική ευθύνη για το μέλλον». Το απόσπασμα της συνέντευξης παραθέτει ο Τάκης Αδάμος στο άρθρο του «Το μεγάλο δίδαγμα του Σικελιανού», *Νέος Κόσμος* 7 (1961), σ. 39.

401 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 191, Φ. 8/15/3.

402 Αθηνά Βογιατζόγλου, *Η γένεση των πατέρων: Ο Σικελιανός ως διάδοχος των εθνικών ποιητών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σ. 102.

403 Τάκης Αδάμος, «Το μεγάλο δίδαγμα του Σικελιανού», ό.π., σ. 33.

Ζωή εν τάφω του Μυριβήλη, το *Νούμερο 31328* του Βενέζη, αλλά και την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα.⁴⁰⁴

Κατά κάποιον τρόπο, την οικονομική καταστροφή του ποιητή αναπλήρωσε το ιδεολογικό όφελος που μετακατοχικά ενσαρκώνεται στο θεατρικό έργο *Ο θάνατος του Διγενή*, μια τραγωδία αφιερωμένη στον «ανυπότακτο λαϊκό ηρωισμό». Ο Αδάμος παραλληλίζει τις μάχες των ακριτών με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα της Αντίστασης, που επίσης στρέφεται εναντίον του εθνικού εχθρού: *Ψεύτικοι θεοί πολλοί σαπίζουνε την πλάση / μα αυτός ο θεός που 'ναι ο λαός, θα μείνει πάντα... / στη σαπισμένη γη να φέρνει την υγεία της...* Στο ίδιο ακριβώς κλίμα, χαιρετίζοντας την έκδοση της μελέτης του Μάρκου Αυγέρη για τον Σικελιανό, ο Θεοδόσης Πιερίδης επαινεί το θεατρικό γράψιμο του ποιητή, που, μεταχειριζόμενος συμβολικά τα πρόσωπα του Χριστού και του Διγενή, πραγματεύεται τα ιστορικά θέματα της Ελληνικής Επανάστασης, της Εθνικής Αντίστασης αλλά και της μελλοντικής δημοκρατίας.⁴⁰⁵

Η ποίηση των Παλαμά, Βάρναλη και Σικελιανού έχει ως κοινή αφετηρία το μεγαλοϊδεατικό όραμα. Τα θετικά έως και επαινετικά σχόλια της αριστερής κριτικής ακόμη και για νεανικές ποιητικές δημιουργίες όπως *Ο δωδεκάλογος του Γύφτου* και *Η φλογέρα του βασιλιά* του Παλαμά, *Ο προσκυνητής* του Βάρναλη, *Η συνείδηση της φυλής μου* και *Το Πάσχα των Ελλήνων* του Σικελιανού οφείλονται στον πατριωτικό ενθουσιασμό που εντοπίζεται στον πυρήνα τους και –κυρίως– στο όραμα απελευθέρωσης του κόσμου από οτιδήποτε παλιό. Από την άλλη, ο «χαλαστής λαός» θα μπορούσε να αποτελέσει σύμβολο τόσο του εθνικιστικού παροξυσμού όσο και του διαλεκτικοϋλιστικού ανθρωπισμού, τόσο του πολεμοχαρούς ηρωικού ιδεώδους όσο και του οράματος της «ειρηνικής συμφιλίωσης». Όπως και να 'χει, ο Σικελιανός σταδιακά καθιερώνεται στην υπερορία ως «ένα διαμάντι στην κορώνα της Εθνικής Αντίστασης».⁴⁰⁶

404 Τάκης Αδάμος, ό.π., σ. 35.

405 Ο Θεοδόσης Πιερίδης αναφέρεται στις τραγωδίες *Ο Χριστός στη Ρώμη* και *Ο θάνατος του Διγενή*: βλ. Θεοδόσης Πιερίδης, «Ο Άγγελος Σικελιανός και η πορεία προς τον Άνθρωπο», *Νέος Κόσμος* 6 (1968), σ. 81-86.

406 Τίτλος ομιλίας του Πέτρου Δαλίτη στον Ρ/Σ «Ελεύθερη Ελλάδα», 24.9.1960, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κ. 362, Φ. 2, υποφάκελος 2.

Η διαμόρφωση του ποιητικού κανόνα της Αριστεράς εδράστηκε σε μεγάλο βαθμό στην εννοιολόγηση της «παρακμής» και της «πρωτοπορίας» στην τέχνη. Τις δύο έννοιες είχε σαφώς οριοθετήσει ο Ζντάνοφ το 1934, όταν σύγκρινε την αισιόδοξη λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού με την απαισιοδοξία της λογοτεχνικής παράδοσης των αστών, εκπρόσωπο της οποίας θεώρησε την Άννα Αχμάτοβα. Οι δύο έννοιες χρησιμοποιήθηκαν σποραδικά στην αρθρογραφία του ΝΚ, προκειμένου να χαρακτηρίσουν την υπάρχουσα λογοτεχνική παραγωγή και να υπαγορεύσουν τη γραμματολογική ένταξη και στράτευση έργων ή λογοτεχνών σε ένα από τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα των ψυχροπολεμικών φιλολογικών διενέξεων. Ο ορισμός του «παρακμιακού» και του «πρωτοποριακού» είχε αναδειχθεί σε αρένα σφοδρών συγκρούσεων και στο ελληνικό λογοτεχνικό πεδίο. Πρώτος έθεσε το ζήτημα ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου, που όρισε «το πνεύμα της παρακμής» ως εκείνο που «παραγκωνίζει την ποίηση του Σολωμού, του Βαλαωρίτη, του Παλαμά, του Βάρναλη και αρέσκεται στο πνεύμα του Καβάφη και του Καρυωτάκη».⁴⁰⁷

Με λίγα λόγια, η ακμή ταυτίστηκε με την αισιόδοξία, την ευρωστία, την ένταξη του υποκειμένου στην κοινωνία, ενώ η παρακμή με την απαισιοδοξία, την αρρώστια, τις τάσεις φυγής, την απομόνωση. Ο κριτικός λόγος της ορθόδοξης Αριστεράς καταδίκασε την «αρρωστημένη ψυχολογία του παρηκμασμένου αστού», που αναδίνει η καβαφική ποίηση,⁴⁰⁸ και ειρωνεύτηκε τον Καρυωτάκη για τη μικροπρεπή

407 Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* 2 (Φεβρουάριος 1955), σ. 83.

408 Ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου δημοσιεύει το άρθρο του στην *ΕΤ* τον Φεβρουάριο του 1955. Έξι μήνες αργότερα, στην τακτική αλληλογραφία με τον αδελφικό του φίλο Στρατή Τσίρκα, συζητούν σχετικά με τη μελέτη του τελευταίου για τον Αλεξανδρινό ποιητή (Στρατής Τσίρκα, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1958), ένα κεφάλαιο της οποίας θα δημοσιευτεί στην *ΕΤ* τον Δεκέμβριο του 1955. Ο Τσίρκα δεν θεωρεί το έργο του αισθητική μελέτη, αλλά έρευνα που επιχειρεί να σκιαγραφήσει την ιστορία του ελληνισμού της Αλεξάνδρειας κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, να ανασύρει νέες πηγές της καβαφικής ποίησης και να φωτίσει υπό νέο πρίσμα το καβαφικό έργο, απαντώντας στην –λαθεμένη κατά τη γνώμη του– προσέγγιση του Τίμου Μαλάνου. Παρόλο που η υποδοχή του έργου του από την κριτική της Αριστεράς πίκρανε τον Τσίρκα, η μελέτη του άλλαξε τη στάση αρκετών διανοουμένων απέναντι στον Καβάφη. Βλ. σχετικά ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Φ. 30, επιστολές 1955-1958 | Στρατής Τσίρκα, «Οι περιστάσεις του μεγάλου Όχι», *Επιθεώρησης Τέχνης* 12 (Δεκέμβριος 1955), σ. 450-463. Σχετικά με την τελευταία παρατήρηση, βλ. και «Αφιέρωμα στον Καβάφη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 108 (Δεκέμβριος 1963), σ. 547-730. Για την προσέγγιση του Τσίρκα στο καβαφικό έργο, βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο πολιτικός Καβάφης και ο πολιτικός Τσίρκα», *Η Λέξη* 136 (1996), σ. 779-

και μικροαστική στάση ζωής του δημοσίου υπαλλήλου, την «απομόνωση», την «απελπισία», τη «διάλυση», την «ανία» και την «πλήξη» που πρωταγωνιστούν σ' αυτήν. Οι δύο ποιητές εντάχθηκαν στην ομάδα των καταραμένων «μισανθρώπων» και «θανατόφιλων» της ελληνική ποίησης.

Ηχηρή απάντηση στην προσέγγιση του Παπαϊωάννου θα δώσει ο Μανόλης Λαμπρίδης με τη μελέτη του «Il gran rifiuto».⁴⁰⁹ Ο Λαμπρίδης διέκρινε στο πρόσωπο του Καβάφη τον αρνητή της ζωής και της «συνάφειας του κόσμου», ⁴¹⁰ επισημαίνοντας όμως πως η δυσaréσκεια, η μόνωση και το αδιέξοδο του ποιητή αποτελούν αντίδραση σε ένα αποικιοκρατικό καθεστώς για το οποίο οι μάζες επιδεικνύουν εντυπωσιακή αδιαφορία και σε μια εποχή όπου δεν διαφαίνεται καμία δύναμη αλλαγής. Δεν πρόκειται για αδιέξοδο της αστικής τάξης, την οποία υποτίθεται πως εκπροσωπεί ο Καβάφης, αλλά για το αδιέξοδο ενός παρηκμασμένου κόσμου, στον οποίο ο ποιητής γυρίζει την πλάτη με αξιοπρέπεια. Η καβαφική μελαγχολία παρουσιάζεται καθ' όλα δικαιολογημένη, ενώ τα «σκίτσα ατομικών εξευτελισμών» και οι «εικόνες ομαδικής εξαχρείωσης» ⁴¹¹ που διακρίνονται στο καβαφικό έργο κάθε άλλο παρά κοινωνική αναληψία μαρτυρούν. Τέλος, ο Λαμπρίδης διέκρινε στην ερωτική ποίηση του Καβάφη καθολικότητα και θεωρεί πως ο ηδονισμός του ποιητή προσδίδει στο έργο του έναν τόνο τραγικό και ανθρώπινο.

Προσεγγίζοντας με παρόμοιο τρόπο την ποίηση του Καρυωτάκη, ο Λαμπρίδης εντοπίζει την ενσυνείδητη αντίδραση του ποιητικού υποκειμένου προς τον κόσμο και τις αξίες των αστών. «Οι αστοί όταν απειλούνται τα συμφέροντά τους δολοφονούν· δεν αυτοκτονούν»,⁴¹² γράφει προκλητικά. Δεν αμελεί να σχολιάσει την

786 | Αλέξανδρος Καζαμίας, «Η αποικιακή Αλεξάνδρεια και ο ποιητής: Η Ιστορία στον "άλλο Καβάφη" του Τσίρκα», *Σύγχρονα Θέματα* 122/123 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 61-69 | Γιάννης Παπαθεοδώρου και Μίλτος Πεχλιβάνος, «Η επινόηση του πολιτικού Καβάφη: Τεκμηριώνοντας το χρονικό μιας ανάγνωσης», *Σύγχρονα Θέματα* 122/123 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 27-47 | Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Αναζητώντας τη χαμένη εθνική αστική τάξη στην Αλεξάνδρεια: Τσίρκα-Καβάφης», *Σύγχρονα Θέματα* 122/123 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 49-59 και Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Απατηλό παρελθόν: Ιστορίες της καβαφικής κριτικής (1933-1963)*, Άγρα, Αθήνα 2025, σ. 175-248.

409 Μανόλης Λαμπρίδης, «Il gran rifiuto: Καβάφης - Βάρναλης - Καρυωτάκης και η παρακμή», ό.π., σ. 29-42.

410 Μανόλης Λαμπρίδης, ό.π., σ. 31.

411 Μανόλης Λαμπρίδης, ό.π., σ. 31 και 32.

412 Μανόλης Λαμπρίδης, ό.π., σ. 36.

πιθανή διάσταση μεταξύ ατομικής συνείδησης και κοινωνικής τάξης, αποδεχόμενος την έννοια του ταξικού αποστάτη και αρνούμενος την αγιοποίηση του λαού, ενώ δέχεται την ευπαθή, ρευστή, ελαστική φύση της συνείδησης του ποιητικού υποκειμένου.⁴¹³ Ο αρθρογράφος καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι δύο ποιητές εκφράζουν την παρακμή της εποχής τους και όχι της τάξης τους.⁴¹⁴ Η αξιοπρέπεια ανάγεται σε αξία των υποκειμένων και μετατρέπει το ποιητικό σώμα σε ηθικό γεγονός, όπου η παρακμή υπάρχει ως άρνηση και όχι ως θέση.

Πρόκειται για μια έριδα που προκάλεσε έντονη συζήτηση⁴¹⁵ και δεν αφορά άμεσα τον κόσμο της υπερορίας. Ωστόσο, μαρτυρά την ταύτιση του όποιου κριτικού λόγου αναπτύσσεται στην προσφυγιά με μια «κομματική ορθοδοξία» που αποφεύγει την αισθητική προσέγγιση του ποιητικού λόγου και αρνείται να διαχωρίσει το έργο τέχνης από τους ταξικούς του προσδιορισμούς. Η αυτονόμηση του λογοτεχνικού κειμένου από τις παραγωγικές σχέσεις θεωρείται επικίνδυνη ιδεαλιστική εκτροπή που αποπροσανατολίζει τον αναγνώστη. Επομένως, ο «αταξικός ουμανισμός» της *ΕΤ*⁴¹⁶ θα έρθει σε σύγκρουση με τον συχνά μισαλλόδοξο λόγο της εξόριστης Αριστεράς, που άλλοτε εκτοξεύει ύβρεις και βαρείς χαρακτηρισμούς για σημαντικό αριθμό ελλήνων λογοτεχνών και άλλοτε κρύβει προσωπικές προτιμήσεις πίσω από τακτικές ελιγμών, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

413 Μανόλης Λαμπρίδης, ό.π., σ. 41

414 Μανόλης Λαμπρίδης, ό.π., σ. 42.

415 Βλ. ενδεικτικά Τάσος Βουρνάς, «Φαινόμενα διαλεκτικού εκλεκτικισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (Αύγουστος 1955), σ. 120-125 | Μάρκος Αυγέρης, «Ο πεσσιμισμός στη νεοελληνική ποίηση», ό.π., σ. 4-17 και Μανόλης Λαμπρίδης, «Και πάλι περί Βάρναλη, Καβάφη κ.λπ.», ό.π., σ. 50-51. Χρόνια αργότερα, σε αφιέρωμα του περιοδικού *Διαβάζω* στην *ΕΤ*, ο Τάσος Βουρνάς ανασκεύασε τις απόψεις του και παραδέχτηκε τη μονολιθικότητα και τη συντήρηση στην καθοδήγηση του κόμματος, καθώς και την άδικη στάση του απέναντι σε νεότερα μέλη της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού. Κομβικές στιγμές αυτών των πνευματικών διαδρομών θεώρησε την αντικριτική του Μάρκου Αυγέρη για την τριλογία του Τσίρκα και το ταξίδι του Κ. Πορφύρη στο εξωτερικό, προκειμένου να απολογηθεί στο ΠΓ του ΚΚΕ για απόψεις του. Ο Βουρνάς παραδέχεται πως οι συζητήσεις για πνευματικά ζητήματα συχνά έπαιρναν τη μορφή σκληρής ανάκρισης, στην οποία ο Αυγέρης είχε ρόλο «ιεροδικείου του πνεύματος». Βλ. Τάσος Βουρνάς, «*Επιθεώρηση Τέχνης*: Γέννηση, ωριμότητα, θάνατος», *Διαβάζω* 67 (Απρίλιος 1983), σ.14-15.

416 Για τις «προγραμματικές αρχές» της *ΕΤ*, βλ. «Λίγα λόγια», *Επιθεώρηση Τέχνης* 1 (Χριστούγεννα 1954), σ. 59. Η εισήγηση του Κώστα Κουλουφάκου σχετικά με τους σκοπούς του περιοδικού παρατίθεται στο Κώστας Κρεμμύδας, «Μια πρώτη προσέγγιση ή άλλως πίναξ ημιτελής περί *Επιθεωρήσεως Τέχνης*», *Μανδραγόρας* 6-7 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1995), σ. 111-115. Επίσης διαφωτιστικό το άρθρο του Φίλιππου Ηλιού «Το πολιτικό πλαίσιο της *Επιθεωρήσεως Τέχνης*», *Τα Ιστορικά* 22 (Ιούνιος 1995), σ. 165-170.

2.5 Γραμματολογικά σχεδιάσματα

Οι διανοούμενοι της υπερορίας δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν μια ολοκληρωμένη γραμματολογική πρόταση, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν να διαχειριστούν το λογοτεχνικό παρελθόν και να διαμορφώσουν σταδιακά τον δικό τους λογοτεχνικό κανόνα. Στην υπερορία δεν γράφτηκε μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, παρόλο που υπήρξαν διανοούμενοι –όπως ο Δημήτρης Χατζής και η Φούλα Χατζιδάκη, για παράδειγμα– που αφιερώθηκαν ολοκληρωτικά στη μελέτη της. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, μάλιστα, ο Δημήτρης Χατζής διατηρούσε στο περιοδικό *Πυρσός* στήλη μέσω της οποίας είχε αναλάβει να συστήσει τη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση στο νεανικό κοινό του περιοδικού.⁴¹⁷ Παρά το γεγονός πως οι ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας ήταν κυρίαρχο θέμα στις προσωπικές του ενασχολήσεις και έκανε πολλές εισηγήσεις επ’ αυτού σε πανεπιστήμια των ΛΔ, δεν συγκέντρωσε τα συμπεράσματα των ερευνών του σε μια αυτοτελή μονογραφία. Αυτά, όμως, θα συζητηθούν στη συνέχεια.

Βρισκόμαστε ακόμη στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Από το Αρχείο της ΕΔ του ΚΚΕ και τον κατάλογο του Εκδοτικού, παρατηρούμε πως εκείνη την εποχή επιχειρούνται δύο «γραμματολογικά σχεδιάσματα». Το πρώτο αφορά αυστηρά την ποίηση και φέρει τον τίτλο «Μελέτη για τα προβλήματα της νεοελληνικής ποιητικής μας κληρονομιάς». Γράφτηκε από την Φούλα Χατζιδάκη το 1953, αλλά η κριτική της ΕΔ ήταν απορριπτική και το έργο δεν κυκλοφόρησε. Το δεύτερο έργο πραγματεύεται τη λογοτεχνική παράδοση στο σύνολό της. Πρόκειται για το δοκίμιο της Μέλπως Αξιώτη με τίτλο *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* (1955). Γράφτηκε επίσης το καλοκαίρι του 1953 και κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό δύο χρόνια αργότερα, αφού είχαν προηγηθεί δύο κύκλοι συζητήσεων μεταξύ των μελών του ΛΚ, που πρότειναν στη συγγραφέα «γερό ξαναδούλεμα» του χειρογράφου. Τα δύο έργα

417 Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα άρθρα του Δημήτρη Χατζή: «Νεοελληνική λογοτεχνική και εθνική παράδοση: Ο Διγενής Ακρίτας και ο ακριτικός κύκλος», *Πυρσός* 1 (1961), σ. 36-37 | «Βυζαντινή λαϊκή λογοτεχνία: Ι. Ο Φτωχοπρόδρομος», *Πυρσός* 2 (1961), σ. 33 και 40 | «Εθνική και λογοτεχνική παράδοση: Η κρητική λογοτεχνία», *Πυρσός* 3 (1961), σ. 39 και 40 | «Κρητική λογοτεχνία: Ο “Ερωτόκριτος” του Κορνάρου», *Πυρσός* 4 (1961), σ. 27 και 37.

–αμφότερα ημιτελή, κατά τη γνώμη μας– αξίζει να μελετηθούν όχι μόνο για τα ίδια, αλλά –και ίσως κυρίως– για τα μετακείμενα που τα αφορούν: επιστολές και κριτικά σημειώματα, που αποτελούν σημαντικά τεκμήρια της περίπλοκης συνθήκης στράτευσης στην οποία ενεπλάκησαν οι διανοούμενοι της υπερορίας· μια συνθήκη που δεν συνδεόταν μόνο με τους εξωτερικούς καταναγκασμούς που επέβαλλαν οι λογοκριτικοί μηχανισμοί του κόμματος, αλλά και με την ενεργοποίηση μιας αυτολογοκριτικής διαδικασίας που στόχευε στο να αποσοβηθούν οι εντάσεις.⁴¹⁸

Ξεκινώντας από το έργο της Φούλας Χατζιδάκη, ας κάνουμε μια παρένθεση για να αναφερθούμε σ’ αυτή τη σημαντική διανοούμενη.⁴¹⁹ Η Χατζιδάκη εμφανίστηκε ως κριτικός σε μεσοπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς.⁴²⁰ Στους *Νέους Πρωτοπόρους* υπέγραφε τα άρθρα της ως Φούλα Πορφυρογένη ή Φούλα Χατζιδάκη-Πορφυρογένη. Συνέχισε να αρθρογραφεί στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* και τους κατοχικούς *Πρωτοπόρους* και, μετά την Απελευθέρωση, στα *Ελεύθερα Γράμματα* και άλλα έντυπα. Έζησε ως πολιτική πρόσφυγας στη ΛΔ της Γερμανίας, στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία, έγραψε αρκετές βιβλιοκρισίες στον *Νέο Κόσμο*, δοκιμάστηκε στη λογοτεχνία με τη συλλογή διηγημάτων *Χαμηλοί τόνοι* (1961), υπήρξε μέλος του ΛΚ και επαναπατρίστηκε το 1964. Μετά τον επαναπατρισμό της, εξακολούθησε να παρακολουθεί τις εξελίξεις στο καλλιτεχνικό πεδίο, να μεταφράζει και να δημοσιεύει κριτικά κείμενα στην *Αυγή*, την *ΕΤ* και αργότερα σε λογοτεχνικά περιοδικά της μεταπολίτευσης. Την απασχόλησε ιδιαίτερα το ζήτημα της λογοτεχνικής κριτικής και σε αρκετά άρθρα της επανέρχεται στο θέμα των μεθοδολογικών εργαλείων του κριτικού, ενώ ιδιαίτερα ευαίσθητη υπήρξε και σε ζητήματα φύλου. Η Χατζιδάκη αποτέλεσε μια ξεχωριστή περίπτωση διανοούμενης που προσπάθησε να ισορροπήσει ανάμεσα στη συνέπεια προς το κόμμα και τη συνέπεια προς τον εαυτό της.

418 Robert Darnton, *Censors at Work: How States Shaped Literature*, W.W. Norton, New York 2014, σ. 160.

419 Για τις παρεμβάσεις της Φούλας Χατζιδάκη στο διανοητικό πεδίο και την πορεία του ανανεωτικού της λόγου, βλ. Garyfallia Pantazopoulou, «Όψεις του αριστερού ανανεωτικού λόγου: Η περίπτωση της Φούλας Χατζιδάκη», ό.π. Για το λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας, βλ. στο ίδιο, σ. 14-34.

420 Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς 1924-1936», ό.π.

Η Χατζιδάκη επιμελήθηκε την *Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης* που κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό το 1953. Στην επιστολή της προς την ΕΔ⁴²¹ μπορεί κανείς να παρακολουθήσει προσωπικές προτιμήσεις, διλήμματα και επιλογές, αισθητικά και πολιτικά κριτήρια με βάση τα οποία έγινε η τελική ανθολόγηση, αλλά και την επινοητικότητα που επιστρατεύει η κριτικός προκειμένου να παραμείνει εντός κομματικής νομιμότητας, περιφρουρώντας, ταυτόχρονα, την ιδιότητα της.⁴²² Η απόφασή της να αφαιρέσει έργα των Καβάφη, Χρηστομάνου, Γρανίτσα και Φιλύρα μαρτυρούν οπισθοχώρηση από μια αρχική απειθαρχία που της επιτρέπει να συμπεριλάβει ένα ποίημα του Λαπαθιώτη, «γιατί ήταν τίμιος άνθρωπος και συμπαθών». Αποκλείει, επίσης, ένα μεγάλο τμήμα του σολωμικού έργου που το είχε εντάξει στην αρχική ανθολόγηση, «περισσότερο από καθήκον προς τον εθνικό ποιητή». Ήδη από τις πρώτες γραμμές της επιστολής της γίνεται αντιληπτή η επικίνδυνη ακροβασία ανάμεσα στην τάση αυτονομίας που υπαγορεύουν οι προσωπικές προτιμήσεις και την υπακοή στην αίσθηση του καθήκοντος που επιβάλλει η κομματική δεοντολογία.

Η Χατζιδάκη καταλήγει στην απόφαση της επιλεκτικής χρήσης ποιημάτων ή αποσπασμάτων που δύνανται να εντάξουν στον μαρξιστικό λογοτεχνικό κανόνα ποιητές διαφορετικών αρχών και καταβολών:

Δεν προσθέσαμε Βαλαωρίτη γιατί νομίζουμε πως αρκετός είναι και άλλωστε έχουμε βγάλει ολόκληρο το «Φωτεινό» σε ιδιαίτερο τόμο. Κι ας μην ξεχνάμε πως ο Βαλαωρίτης είναι γεμάτος μεγάλη ιδέα. Με την ευκαιρία αυτή πρέπει να παρατηρήσουμε πως αναγκαστικά παίρνουμε κομμάτια καλά από σύνολα που σήμερα δεν στέκουν ολόκληρα. Αυτό θα πει επιλογή άλλωστε. Κι αν δεν το κάναμε αυτό και παίρναμε σημερινά μέτρα και σταθμά για παλιότερους ποιητές, δεν ξέρω τι θα έμενε! Και ο ίδιος ο Παλαμάς, που τον αναγνωρίζουμε, και σωστά, εθνικό ποιητή και ηθική φυσιογνωμία των νεοελληνικών γραμμάτων, έχει κάμποση σαβούρα.⁴²³

421 Δακτυλόγραφο σημείωμα προς την ΕΔ, 1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 291, Φ. 13/53/154 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 538-539.

422 Garyfallia Pantazopoulou, «Όψεις του αριστερού ανανεωτικού λόγου: Η περίπτωση της Φούλας Χατζιδάκη», ό.π., σ. 17.

423 Στις ιδιωτικές τους συνομιλίες, οι διανοούμενοι της υπερορίας εμφανίζονται λιγότερο απόλυτοι απ' ό,τι στον δημόσιο λόγο τους (βλ. το άρθρο της Φούλας Χατζιδάκη «Κωστής Παλαμάς: Δέκα

Με αυτή τη λογική προκρίνονται και ορισμένα από τα σατιρικά ποιήματα του Καρυωτάκη, που δεν παρουσιάζεται ως μελαγχολικός πεσιμιστής, αλλά ως κατήγορος της αστικής τάξης, «των κούφινων γυναικών των σαλονιών και των μιμητών τους», και επιλέγονται ποιήματα της Πολυδούρη με το αιτιολογικό πως «οι σοβιετικοί τιμούν τη λυρική ποίηση των καθημερινών συναισθημάτων». Θα συμφωνήσουμε, λοιπόν, με την Πανταζοπούλου: σ' αυτό το δύσκολο εγχείρημα, η Χατζιδάκη επιλέγει να διαχειριστεί το λογοτεχνικό παρελθόν όχι με ρήξεις, αλλά με προσαρμογές. Επιχειρεί να εξασφαλίσει στα ανθολογούμενα έργα τον απαιτούμενο βαθμό νομιμοποίησης – γεγονός που αναδεικνύει τη συνθετότητα των εσωτερικών συγκρούσεων στο πεδίο της υπερορίας.⁴²⁴

Στη δεύτερη περίπτωση που θα διερευνήσουμε, τη «Μελέτη για τα προβλήματα της ποιητικής μας κληρονομιάς», η ισορροπία χάθηκε και το εγχείρημα απορρίφθηκε. Στις δακτυλόγραφες παρατηρήσεις του Αλέκου Ψηλορείτη, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις ενστάσεις της ΕΔ στην προσπάθεια της Χατζιδάκη να εξετάσει τα προβλήματα της νεοελληνικής ποιητικής παράδοσης υπό το πρίσμα του μαρξισμού-λενινισμού.⁴²⁵ Οι αδυναμίες, οι ελλείψεις και τα λάθη της Χατζιδάκη στο θεωρητικό μέρος της μελέτης της υπήρξαν τόσο κομβικά, που επέβαλαν την απόφαση να μην της προταθούν συμπληρώσεις, διορθώσεις και αλλαγές στο αρχικό κείμενο.

Σημαντικό απόπημα της συγγραφέως είναι η αμφισβήτηση της βασικής αρχής της ορθόδοξης μαρξιστικής κριτικής, σύμφωνα με την οποία η τέχνη ανήκει στο εποικοδόμημα. Στην προσπάθειά της να διερευνήσει την πολυπλοκότητα του καλλιτεχνικού φαινομένου, που δεν αντανακλά με τρόπο απόλυτο και μηχανιστικό

χρόνια από το θάνατό του» που δημοσιεύεται στον *Νέο Κόσμο* την ίδια χρονιά και στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως). Παρακάτω επαληθεύεται η ταλάντευση της Χατζιδάκη ανάμεσα στην απολυτότητα (δημόσιος λόγος) και τον σκεπτικισμό (ιδιωτικός λόγος) σε ό,τι αφορά την περίπτωση του Παλαμά. Εδώ, πάντως, η Χατζιδάκη ταυτίζεται με την άποψη που θα υποστηρίξει και ο Δημήτρης Χατζής: «από κάθε ποιητή επιλέγουμε να κληρονομήσουμε αξίες που ταιριάζουν στην ιδεολογία μας· δεν νοηματοδοτούμε το σύνολο του έργου του με τρόπο ώστε να την υπηρετήσει».

424 Garyfallia Pantazopoulou, «Όψεις του αριστερού ανανεωτικού λόγου: Η περίπτωση της Φούλας Χατζιδάκη», ό.π., σ. 19.

425 Δακτυλόγραφες παρατηρήσεις, 18.3.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/25 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 544-547.

τα αξιώματα μιας τάξης, αλλά ευρύτερες συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στη βάση, η Χατζιδάκη φαίνεται να ειρωνεύεται την «παλιά, πατροπαράδοτη, να πούμε άποψη πως η τέχνη ανήκει στο εποικοδόμημα και σβήνει μαζί του». Αντικρούει, μάλιστα, κάθε παραλλαγή της άποψης αυτής. Γράφει σχετικά ο Ψηλορείτης: «αντικρούει την άποψη ότι “η τέχνη δεν ανήκει στο εποικοδόμημα – ούτε, φυσικά, στη βάση. Αντικρούει επίσης και τη “συμβιβαστική” άποψη πως η παλιά τέχνη δεν ανήκει στο εποικοδόμημα ενώ η σοσιαλιστική ανήκει», για να παραθέσει τελικά τη νέα άποψη της Χατζιδάκη, σύμφωνα με την οποία η τέχνη «δεν είναι εποικοδόμημα μόνο μιας τάξης, αλλά όλης της κοινωνίας που εξετάζουμε, του συνόλου του δοσμένου κοινωνικού-ιστορικού σχηματισμού και επομένως μέσα στο εποικοδόμημα δρουν οι ίδιες ανταγωνιστικές αντιφάσεις και συγκρούσεις που βρίσκονται στη βάση».⁴²⁶

Ο Ψηλορείτης επαναφέρει τη Χατζιδάκη στην τάξη, υπενθυμίζοντας πως οι απόψεις της βρίσκονται σε διάσταση «με την καταπληχτική πλειοψηφία των σοβιετικών ειδικών στα ζητήματα αυτά». Η συγγραφέας κατηγορείται πως «υπερβάλλει στις “ειδικές ιδιομορφίες” της τέχνης, την περιορίζει σχεδόν στην περιοχή του συναισθηματικού κόσμου “και όχι στον κόσμο της λογικής σκέψης”, θέση που στη λογική της προέκταση οδηγεί στον σουρεαλισμό». Το συμπέρασμα διατυπώνεται λακωνικά: «Στο θεωρητικό μέρος να σταθεί πάνω στην παραδεγμένη απτούς σοβιετικούς ειδικούς άποψη σχετικά με την τέχνη και το εποικοδόμημα». Στα θέσφατα της μαρξιστικής κριτικής, τα οποία υιοθέτησε και υποστηρίζει το σταλινικό δόγμα, δεν υπάρχει περιθώριο πραγματικού διαλόγου, πράγμα που επαληθεύει την άποψη πως το λογοτεχνικό πεδίο στην υπερορία ήταν πολλαπλά κυριαρχούμενο. Η Χατζιδάκη τολμά να αυτονομηθεί τόσο από τις απόψεις του Νίκου Ζαχαριάδη, όσο και από τα αξιώματα των σοβιετικών θεωρητικών.

Στο τμήμα της μελέτης που αφορά την νεοελληνική ποιητική κληρονομιά, φαίνεται πως εκφράζει απόψεις που έρχονται σε αντίθεση με τις τελικές επιλογές στις οποίες είχε προβεί με την *Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης*: εντάσσει τον Σολωμό στην αντιδραστική αστική τάξη – στοιχείο που δεν τον εμποδίζει να

426 Δακτυλόγραφες παρατηρήσεις, 18.3.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/25 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 544-547

εκφράζει στο έργο του προοδευτικές ιδέες—, υπερθεματίζει σε ό,τι αφορά τον υλισμό του Παλαμά, χωρίς να φωτίζει τις αντιφάσεις του έργου του, εντάσσει στη μελέτη της το καβαφικό έργο, όπως είχε αρχικά επιχειρήσει και στην ανθολογία της. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, παρακολουθούμε την εξόριστη Αριστερά στις πρώτες γραμματολογικές της απόπειρες: διεκδικεί για λογαριασμό της καταξιωμένες μορφές της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης και αποκλείει άλλες που υπονομεύουν την ιδεολογική συνεκτικότητα του νέου κανόνα. Η προσπάθεια εύρεσης προγόνων ήταν μοιραίο να γεννήσει διαφωνίες, ειδικά στις περιπτώσεις έργων και λογοτεχνών που δύσκολα θα χωρούσαν στα σχήματα του ορθόδοξου σταλινικού μοντέλου.

Το δεύτερο γραμματολογικό σχεδιάσμα που θα μελετήσουμε είναι το δοκίμιο της Μέλπως Αξιώτη *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*. Η Αξιώτη ολοκλήρωσε την εργασία της το καλοκαίρι του 1953 και την υπέβαλε στην ΕΔ για έλεγχο. Η κριτική της επέβαλε αλλαγές και διορθώσεις, με αποτέλεσμα να στείλει δύο διορθωμένες εκδοχές του δοκιμίου της τον Ιούνιο και τον Νοέμβριο του 1954. Το βιβλίο κυκλοφόρησε τελικά από τις ΠΛΕ το καλοκαίρι του 1955.⁴²⁷ Η ίδια, σε επιστολή της προς την ΚΕ, προτού ακόμη λάβει τις σχετικές παρατηρήσεις, αναφέρει πως η μελέτη της «δεν είναι καθόλου φιλολογικό γραπτό, έχει γεγονότα, θέσεις, πηγές, μαρξιστικά και άλλα τσιτάτα».⁴²⁸ Η Φούλα Χατζιδάκη –της οποίας η μελέτη για τη νεοελληνική ποιητική κληρονομιά έχει μόλις απορριφθεί– βρίσκεται τώρα στη θέση του (λογο)κριτή και ανοίγει τον πρώτο κύκλο συζητήσεων.⁴²⁹ Στο εισαγωγικό τμήμα του σημειώματός της αναφέρει πως δεν πρόκειται για «μικρή μελέτη», όπως τη χαρακτηρίζει η συγγραφέας, αλλά μάλλον για ομιλία που έγινε σε ξένους. Βρίσκει πως το κείμενο προσιδιάζει σε δημοσιογραφικό ρεπορτάζ και θα ήταν καταλληλότερο για εφημερίδα, περιοδικό ευρείας κυκλοφορίας ή ραδιοφωνική εκπομπή.

427 Για τους δύο κύκλους συζητήσεων της *Καταγραφής*, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 89-117 και 165-186.

428 Η επιστολή της Μέλπως Αξιώτη στην ΚΕ στέλνεται στις 19.1.1954, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/111 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 119-128: 124.

429 Το σημείωμα της Φούλας Χατζιδάκη προς την ΚΕ στέλνεται στις 17.7.1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/96 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 90-93.

Πρόκειται, πράγματι, για ένα υβριδικό κείμενο που διαιρείται στα εξής πέντε κεφάλαια: «Πριν από τον πόλεμο», «Στην Κατοχή», «Στην Απελευθέρωση», «Αμερικανική επέμβαση», «Η λογοτεχνία του κάτεργου» και «Σήμερα». Το τελευταίο κεφάλαιο, που αφορά το «σήμερα» της Αξιώτη, αποτελείται από τα υποκεφάλαια «Μαρξισμός αντίκρου στα ψόφια αστικά δείγματα», «Το γράψιμο και οι αστικές θεωρίες του», «Η δικιά μας μάχη», «Ιδεολογικός και πολιτικός αγώνας των λογοτεχνών», και «Αγώνας για την ποιότητα». Προτού περάσουμε στην αντιμετώπισή της από την κριτική –την οποία αυτή τη φορά θα προσπελάσουμε στοιχειωδώς–, ας σταθούμε στο ανάπτυγμα αυτής της πρωτότυπης, αν και τόσο ελλιπούς για τα σημερινά δεδομένα, μελέτης.

Η Αξιώτη προσπερνά γρήγορα την προπολεμική εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας, πιστεύει, τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο δεν επέτρεψαν την έντονη πνευματική κίνηση, για να φτάσει στην περίοδο της Κατοχής, όπου επικεντρώνεται στον παράνομο Τύπο της Αριστεράς και την οργάνωση του ΕΑΜ των λογοτεχνών. Αναφέρεται στα πρώτα έργα της Αντίστασης, στα οποία συγκαταλέγονται η *Φωτιά* του Δημήτρη Χατζή, το *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου* του Θέμου Κορνάρου, το έργο της ίδιας *Απάντηση σε 5 ερωτήματα*, και σε σημαντικά γεγονότα της περιόδου, τα οποία αφηγείται σύντομα, χωρίς να επιδίδεται σε ερμηνείες. Στην περίοδο μετά την Απελευθέρωση διαπιστώνει σημαντικές αλλαγές στον χώρο της λογοτεχνίας:

Με τον παράνομο τύπο οι λογοτέχνες είχαν μάθει να γράφουν «παραγγελιές». Μεσ στις ανάγκες του αγώνα, οι λογοτέχνες είχαν μάθει πως η απόσταση του χρόνου, εκείνο που το λέμε «προοπτική» στην τέχνη, για να μπορείς να αποδόσεις κάτι, δεν είναι απαραίτητη, και μπορεί να καταργηθεί. Και τώρα για πρώτη φορά αρχίσανε να μπαίνουν μες στα γραφτά κάποιες λέξεις που από τον κανόνα θεωρούνταν «αντιαισθητικές». Η λέξη «μπλόκο» και «τσολιάς» και «φασισμός» έμπαινε σε ποιήματα, γινόταν δεκαπεντασύλλαβος, έφτιαχνε το καινούργιο μας δημοτικό τραγούδι. Οι λέξεις αυτές είχαν περάσει μες στο ποιητικό αισθητήριο του τεχνίτη, και τις έγραφε μ' άνεση και με απόλυτη σιγουριά, επειδή πριν απ' την τέχνη τις είχε πει, εκείνες τις λέξεις, η ζωή, η τόσο έντονη, της τότε εποχής. Η κουβέντα του κόσμου, η καθημερινή, η κουβέντα του δρόμου, έμπαινε ατόφια τώρα μες στη λογοτεχνία.

Κρυφές πόρτες ανοίξαν απ' τις δυνάμεις του λαού και τα φρεσκάριζαν όλα: τα λεξιλόγια, τις μορφές, τα περιεχόμενα.⁴³⁰

Παραστατικά και χωρίς να εμβαθύνει ιδιαίτερα, παρατηρεί τη στροφή των λογοτεχνών προς τη ρεαλιστική γραφή και την επικαιρότητα και, μετά από μια σύντομη αναφορά σε προοδευτικούς και «φωτισμένους» λογοτέχνες της παράδοσης, καταλογογραφεί, αντιπαρατάσσοντας, τους Μάρκο Αυγέρη, Βασίλη Ρώτα, Θέμο Κορνάρο, Γιάννη Ρίτσο, Μενέλαο Λουντέμη, Δημήτρη Φωτιάδη, Νίκο Παπαπερικλή, Κοσμά Πολίτη, Δημοσθένη Βουτυρά, Νικηφόρο Βρεττάκο, Έλλη Αλεξίου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Σοφία Παπαδάκη, Μέλπω Αξιώτη, Θεοδόση Πιερίδη και Στρατή Τσίρκα στους Παντελή Πρεβελάκη, Γιώργο Θεοτοκά, Θανάση Πετσάλη, Μ. Καραγάτση, Άγγελο Τερζάκη, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Γιώργο Σεφέρη, Οδυσσέα Ελύτη, Νίκο Εγγονόπουλο και Ανδρέα Εμπειρίκο.⁴³¹ Στο σημείο αυτό, γίνεται αρκετά αφοριστική, προκειμένου να αιτιολογήσει τις επιλογές της:

Ο Μυριβήλης γραπώθηκε νωρίς νωρίς απ' την αντένα του κρατικού ραδιοσταθμού κι έβγαζε αφρούς λύσσας ενάντια στους αριστερούς, Ο Θεοτοκάς, ο Τερζάκης γλυστρήσανε, ίσως κι άθελά τους, σε διαστρεβλώσεις που ο κοσμοπολιτισμός κουβαλάει πάντα μαζί του, και ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, από το πόστο του σαν έλληνας διπλωμάτης στη Λόντρα, πετούσε έξω απ' το γραφείο του τους αληθινούς έλληνες που προσπαθούν να κρατήσουν καθαρή την τιμή της πατρίδας τους.

Για την Αξιώτη, η ποίηση οφείλει πια να είναι «εθνική στη μορφή και σοσιαλιστική στο περιεχόμενο». Είχε φτάσει η στιγμή «ο φασισμός να γίνει δεκαπεντασύλλαβος».

Στο κεφάλαιο «Αμερικάνικη επέμβαση και λογοτεχνία του κάτεργου» είναι δύσκολο για τον σύγχρονο αναγνώστη να διακρίνει κάποια σαφή δομή. Ξεκινά παραθέτοντας ένα ιδιαίτερα εκτενές απόσπασμα από το έργο *Γιούρα* ⁴³²

430 Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 21.

431 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 28-29.

432 Συλλογικό, *Γιούρα: Ματωμένη βίβλος*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952. Για το βιβλίο ο Απόστολος Σπήλιος γράφει στον ΝΚ: «[...] Τίποτα δεν αναφέρεται, τίποτα δεν καταγγέλλεται χωρίς στοιχεία. Και το γεγονός αυτό κάνει το βιβλίο “Γιούρα” έναν από τους πολυτιμότερους συλλογικούς μάρτυρες κατηγορίας κατά της αμερικανοκρατίας και του μοναρχοφασισμού. Είναι σήμερα όπλο

εξαπολύοντας επιθέσεις ενάντια στα «ντουφέκια του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού», που αποτελούν «δεκανίκια του δωσίλογου κράτους»,⁴³³ ενώ αφιερώνει το τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου στους Άγγελο Σικελιανό και Νίκο Καζαντζάκη, δίνοντας έμφαση στον ρόλο του λαού στο έργο τους, και ολοκληρώνει με αποσπάσματα από τη *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* για τους ποιητές Παλαμά και Βάρναλη. Στα πρώτα κεφάλαια της μελέτης της η Αξιώτη επιδίδεται σε εκτενείς καταλογογραφήσεις, τις οποίες δεν αιτιολογεί επαρκώς. Τα δύο ισχυρότερα κριτήρια που καθορίζουν τις επιλογές της είναι, αφενός, ότι η ίδια ονομάζει «αγάπη για τον λαό» και, αφετέρου, η αποδοχή ενός έλληνα καλλιτέχνη από τη σοβιετική διανόηση.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τελευταίο κεφάλαιο του δοκιμίου της, όπου εξαπολύει δριμύ κατηγορώ ενάντια στην αστική τάξη, φτάνοντας τη γλώσσα της κριτικής στα όρια του λιβελογραφήματος. Κατηγορεί τον Ηλία Βενέζη για «φριχτή μοιρολατρεία»,⁴³⁴ τα «τσιτάτα του Θεοτοκά [...] θυμίζουν κάποιον που είχε τ' όνομα Αδόλφος Χίτλερ»,⁴³⁵ ενώ οι «παλιοκουβέντες» του Τερζάκη «θυμίζουν λόγια του Τρότσκι». ⁴³⁶ Η απόλυτη καταδίκη της τάξης των αστών είδαμε πως συμβαδίζει με το Σχέδιο Προγράμματος που πρότεινε το ΚΚΕ την ίδια χρονιά. Η Αξιώτη ακολουθεί τις οδηγίες του κόμματος, τις οποίες διανθίζει με σποραδικές λογοτεχνικές αναφορές:

Τι έκαμε η αστική τάξη για ν' αντιμετωπίσει την καινούργια κατάσταση; Βάρεσε οπισθοχώρηση. Ανίκανη πια να βαστάξει τα γκέμια της καρότσας που οδηγούσαν την κοινωνία στην πρόοδο, μην έχοντας να δώσει στον κόσμο το φάρμακο της σωτηρίας του, η αστική τάξη άρχισε ν' αναδιπλώνει μία-μία τις σημαίες της όπου ως τότε ανεμίζανε παρόμοιες λέξεις και νοήματα: Πρόοδος - Πατρίς - Ελευθερία. Η

γερό στην πάλη ενάντια στη φασιστική τρομοκρατία, για την κατάργηση των φασιστικών κάτεργων, για τη γενική αμνηστεία. Μα θα χρειαστεί στο λαό μας και όταν σημάνει η ώρα των λογαριασμών με τους δήμιους...». Βλ. *Νέος Κόσμος* 11 (1952), σ. 63-64.

433 Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 49.

434 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 62.

435 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 62.

436 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 63.

κουτρουβάλα ήταν μεγάλη, το πήδημα απέβη θανάσιμο. Στις διπλωμένες σημαίες δεν έμεινε γραμμένο την σήμερον ημέραν μήτε καν το φιλότιμο.⁴³⁷

Στο τέλος του κεφαλαίου, η συγγραφέας καταδικάζει τον υπερρεαλισμό, τον κοσμοπολιτισμό και τον υπαρξισμό –κινήματα και καλλιτεχνικά ρεύματα που σημάδεψαν τον εικοστό αιώνα και η ίδια αποκαλεί «αστικές θεωρίες»–, για να κλείσει αυτό το τμήμα της μελέτης της με έναν ύμνο για το νέο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Στην παρουσίαση του υπερρεαλισμού, μάλιστα, φαίνεται ιδιαίτερα απολογητική και, προτού ξεδιπλώσει τις σκέψεις της, προβαίνει σε μια «δήλωση λογοτεχνικής μετανοίας»⁴³⁸:

Εδώ πρέπει να πω και τη δικιά μου παλιά αμαρτία. Ήταν ένας καιρός που με επηρέασε κι εμένα ο σουρεαλισμός στη φραστική του διάρθρωση και μπήκε δίχως ίσως και να το πάρω είδηση σ' ορισμένα γραφτά μου. Στα δυο βιβλία μου *Σύμπτωση*, ποίημα, 1939, *Θέλετε να χορέψουμε Μαρία;*, μυθιστόρημα, 1940. Η μαρξιστική ιδεολογία και ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού, με σώσανε απ' το ξεγλίστρημα. Όταν δημοσιεύτηκαν τα πρώτα μου βιβλία της απελευθέρωσης στα 1945, όλες οι αποχρώσεις των αστών λογοτεχνών ξέρω πως είπαν: «Κρίμας! Η Αξιώτη χάθηκε!». Αυτή η θλίψη τους μου 'δωσε να καταλάβω καλύτερα ότι βρισκόμουν σε καλό δρόμο.⁴³⁹

Η εναλλαγή του απολογητικού με το καταγγελτικό ύφος στις σελίδες που αφιερώνονται στον υπερρεαλισμό, από τον οποίο στα νεανικά της χρόνια είχε επηρεαστεί και η ίδια, η εναλλαγή της εχθρότητας με το χιούμορ, δίνουν πρωτοτυπία στο κείμενο της Αξιώτη. Δεν έχει σημασία εάν στερείται επιχειρηματολογίας, εάν αποκλίνει από την ορθόδοξη δομή του δοκιμίου. Αποτελεί ένα δείγμα γραφής απόλυτα αντιπροσωπευτικό του προπαγανδιστικού λόγου της εποχής. Για το χρέος του σύγχρονου λογοτέχνη γράφει:

437 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 73.

438 Ο χαρακτηρισμός αποδίδεται στη Μαρία Κακαβούλια. Βλ. σχετικά Μέλπω Αξιώτη, *Η Κάδμω*, φιλολογική επιμέλεια, επίμετρο, σχόλια Μαρία Κακαβούλια, Κέδρος, Αθήνα 2015.

439 Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 78.

Πολιτική ενημέρωση για μας τους έλληνες σημερινούς λογοτέχνες, είναι να γίνεσαι κι εσύ απεργός δίπλα στους απεργούς της πατρίδας σου, να γίνεσαι φαντάρος που τον σέρνουν στην Κορέα, να γίνεσαι άκληρος αγρότης δίχως μια φούχτα γης, να γίνεσαι η μάνα την ώρα που φωνάζει το παιδί «πεινώ», να κάθεται χρόνια στα Γιούρα έστω κι αν δεν σε πιάσανε, και νάσαι ένα μικρό πούπουλο απάνω στη φτερούγα του περιστεριού της ειρήνης που ταξιδεύει τον κόσμο για να τον σώσει απ' τον πόλεμο.⁴⁴⁰

Πιο αποκαλυπτικό κρίνεται το τελευταίο τμήμα του τελικού κεφαλαίου, που αφιερώνεται στους λογοτέχνες της προσφυγιάς. Η Αξιώτη φέρεται να θεωρεί τον εαυτό της τυχερό που βρέθηκε εξόριστη λογοτέχνις στις ΛΔ:

Οι έλληνες λογοτέχνες που βρεθήκαμε στις λαϊκές δημοκρατίες έχουμε να ωφεληθούμε πάρα πολλά πράγματα. Πάνω από τούτα τα μεγάλα σταυροδρόμια του κόσμου ρίχνουμε τη ματιά μας και βλέπουμε την καινούργια εποχή της ανθρωπότητας. Εδώ έχουμε όλη την άνεση, με τη στοργή των φίλων μας κι όλες τις κάθε λογής δυνατότητες που μας δίνονται να παρακολουθούμε κάθε πνευματική και εκπολιτιστική κίνηση, να παίρνουμε μέρος σ' όλα αυτά, και να μπορούμε να φτάσουμε ίσαμε εκεί που φτάνουν οι ικανότητές μας, σπρωγμένες από νέες γνώσεις κι από πείρα παγκόσμια.⁴⁴¹

Είναι, άραγε, νωρίς ακόμη για να νιώσει την απογοήτευση που την οδήγησε στη συγγραφική αποχή των επόμενων χρόνων; Μας κάνει εντύπωση, πάντως, το γεγονός πως μόλις τρεις μήνες αργότερα θα γράψει στους συντρόφους της ΚΕ:

Το να βρισκόμαστε μακριά απ' την Ελλάδα είναι ένα σταθερό μειονέκτημα. Οι δυνατότητές μας περιορίζονται ασφυχτικά από πολλές αιτίες. Το μόνο θετικό που μας μένει σ' εμάς, είναι η συναίσθηση του χρέους μας κι' επομένως κι' ο πόθος μας να

440 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 99.

441 Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 117.

γράφουμε, και οι δυνατότητες που το Κόμμα θα μπορεί στην κάθε περίπτωση να μας δίνει. [...]

Εγώ προσωπικά νιώθω μια ζήλεια όταν βλέπω το τι ορίζοντες ανοιχτούς έχουν οι σύντροφοί μας στις άλλες χώρες, στη Γερμανία και στη Γαλλία όπου έζησα, κι' αλλού. Συνέδρια, συναντήσεις μεταξύ τους, συζητήσεις προφορικές και γραφτές, ένα σωστό όργιο αλληλοαντιμετώπισης ιδεών, προσπάθειας και φροντίδας που όλα αυτά όχι μόνο διατηρούν τη ζωντάνια σ' έναν οργανισμό, αλλά και φέρνουν το αποτέλεσμα που επιδιώκομε μ' εκείνο που το λέμε: κριτική και αυτοκριτική. Απ' όλα αυτά τι έχουμε εμείς οι Έλληνες εμικρέδες λογοτέχνες. Σχεδόν τίποτα. Αποκομμένοι απ' τον κορμό μας, την Ελλάδα, σκόρπιοι μεταξύ μας και με τους υπευθύνους μας, πώς να πούμε μια κουβέντα, να δούμε πού βρισκόμαστε, ν' ανταλλάξουμε γνώμη και πείρα...⁴⁴²

Η επιστολή θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στη συνέχεια, μιας και θέτει τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι διανοούμενοι στην υπερορία. Σ' αυτούς αφιερώνει η Αξιώτη το τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης της με τίτλο «Αγώνας για την ποιότητα». Εκεί, μετά την παράθεση απόψεων σοβιετικών κριτικών για την τέχνη, αναφέρεται σε αδυναμίες που καλούνται να αποφύγουν οι εμικρέδες λογοτέχνες: α) τη δυσκολία να συνδυάσουν το πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο με την καλλιτεχνική ποιότητα, β) τη φτωχή γλώσσα, γ) τις χοντροκομμένες και τυποποιημένες φράσεις που στερούν από τα έργα την πρωτοτυπία, δ) τον λυρισμό κακής ποιότητας. Κατόπιν, παρουσιάζει καθεμία από αυτές τις «αστοχίες», φέρνοντας ως παράδειγμα έργα συντρόφων της: τα χρονογραφήματα *Η άνοιξη της ανθρωπότητας* και *Όταν το στιλέτο αρθρογραφεί* του Απόστολου Σπήλιου, τα ποιήματα *Το τραγούδι της ειρήνης* του Δήμου Ρεντή και *Το μοιρολόι της μάνας* του Αλέξη Πάρνη, τα μυθιστορήματα *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση και *Καινούργιοι άνθρωποι* του Γιώργη Γρίβα, τη συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης* του Δημήτρη Χατζή και το θεατρικό *Στα μαρμαρένια αλώνια* του Γιώργου Σεβαστίκογλου.

442 Επιστολή της Μέλπως Αξιώτη στους «Συντρόφους της Κεντρικής Επιτροπής», 8.10.1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/111 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 119-127: 120.

Αυτή η τόσο σύντομη κριτική προσέγγιση λογοτεχνικών έργων της εμικράτσιας είναι αρκετή για να αποκαλύψει την εμβριθεία, τη διεισδυτικότητα, αλλά και τη θεωρητική επάρκεια που επιτρέπουν στην Αξιώτη να σχολιάσει ένα σύγχρονό της λογοτεχνικό έργο. Η ειρωνεία είναι πως εντοπίζει αδυναμίες που τα μέλη του ΛΚ διέκριναν και σε δικά της κείμενα και που ο σύγχρονος αναγνώστης διακρίνει και στο δοκίμιό της: ο κακής ποιότητας λυρισμός στις λατρευτικές κορόνες για τον Στάλιν, οι χοντροκομμένες φράσεις που επαναλαμβάνονται, η φτωχή γλώσσα στοιχειοθετούν την αδυναμία της γράφουσας να προσδώσει καλλιτεχνική και επιστημονική ποιότητα σε ένα πολιτικό, τελικά, κείμενο, που ολοκληρώνεται με την ιαχή: «Τι λεβεντιά το νάσαι άνθρωπος, νάσαι κομμουνιστής, και να ζεις σ' αυτή την εποχή που ένας μεγάλος λαός τη βάφτισε και την είπε: η Σταλινική Εποχή».⁴⁴³

Παρά τις αδυναμίες του, το δοκίμιο της Αξιώτη κυκλοφόρησε, αφού προηγουμένως η συγγραφέας συμβιβάστηκε με κάθε επίπληξη και επέμβαση στο γραπτό της. Εν ολίγοις, τα μέλη του ΛΚ την εγκαλούσαν για σχεταριστικά λάθη,⁴⁴⁴ σύγχυση και επιφανειακότητα στην προσέγγιση της λογοτεχνικής παράδοσης,⁴⁴⁵ αυτοπροβολή, εγωκεντρισμό, (αυτο)προσωπολατρία, τάσεις αριβισμού⁴⁴⁶ και «ευτράπελη εκλαΐκευση».⁴⁴⁷ Αναρωτιέται κανείς πώς κρίθηκε τόσο αυστηρά από την ΕΔ ένα έργο που εμφορούνταν από τέτοιο ιδεολογικό και αγωνιστικό πάθος. Σε ό,τι αφορά την προσωπολατρία, πάντως, να σημειώσουμε πως μπορεί να βρισκόμαστε ακόμη μακριά από την αποσταλινοποίηση και όλες τις αλλαγές που θα σημάνει η αλλαγή ηγεσίας στην ΕΣΣΔ, αλλά ο θάνατος του Στάλιν έχει ήδη απελευθερώσει φωνές. Η μάχη ενάντια στην προσωπολατρία είναι πολιτική που ακολουθείται στις ΛΔ και σταδιακά υιοθετείται και από το ΚΚΕ. «Όταν όλα τα

443 Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 134.

444 Σημείωμα Φούλας Χατζιδάκη, 17.7.1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/96 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 92.

445 Σημείωμα Μιλτιάδη Πορφυρογένη, 2.9.1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/83 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 94.

446 Σημείωμα Φούλας Χατζιδάκη, 7.9.1953 και σημείωμα Απόστολου Σπήλιου, 8.9.1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/105 και 13/48/106, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 98-99 και 108. Βλ. ακόμη σχέδιο απάντησης της Επιτροπής Διαφώτισης, Σεπτέμβριος 1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 287, Φ. 13/49/585 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 114 και σημείωμα Έλλης Αλεξίου στον δεύτερο κύκλο συζητήσεων, 28.6.1954. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240. Φ. 13/2/74 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 167.

447 Σημείωμα Φούλας Χατζιδάκη, 7.9.1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/105. σ. 104.

κομμουνιστικά κόμματα –και το κόμμα μας– χτυπάνε την προσωπολατρεία – η αυτοπροσωπολατρεία γίνεται απαράδεκτο φαινόμενο», σημειώνει η ΕΔ στην Αξιώτη.⁴⁴⁸

*

Παρακολουθήσαμε δύο απόπειρες γραμματολογικής προσέγγισης της νεοελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης, που επιχειρούν να συνδυάσουν την επιστημονική μέθοδο με την προπαγάνδα και στις οποίες παρατηρούνται αντίρροπες, θα λέγαμε, δυνάμεις: από τη μια πλευρά, η προσπάθεια κάθε διανοούμενης να αυτονομηθεί από τους περιορισμούς του πεδίου και, από την άλλη, η απόφασή της να παραμείνει δυναμικά εντός του, υπηρετώντας με προσήλωση τα ιδεώδη της Αριστεράς. Η Χατζιδάκη και η Αξιώτη διαφωνούν με τις οδηγίες του κόμματος σε ζητήματα πολύ κομβικά: τη θεωρία που αντιμετωπίζει την τέχνη ως στοιχείο του εποικοδομήματος, την υπεροχή του περιεχομένου έναντι της μορφής στο λογοτεχνικό κείμενο. Αντιδρούν στην προκρούστεια εφαρμογή του ζτανοφικού δόγματος στα λογοτεχνικά κείμενα και ταυτόχρονα παρασύρονται σε μονομερείς απόψεις επηρεασμένες από τον σταλινισμό. Η στάση τους αποκαλύπτει το ασφυκτικό κλίμα που δημιουργήθηκε στην υπερορία και τις παθογένειές του: την εναλλαγή των διανοουμένων σε ρόλο κριτή και κρινόμενου, την εξάρτησή τους από τον κομματικό μηχανισμό, την ισχνή ενημέρωσή τους για την πνευματική κίνηση στην Ελλάδα και τις εξελίξεις στις χώρες της Δύσης, τις διαπροσωπικές έριδες· όλα όσα τους αναγκάζουν άλλοτε σε οπισθοχωρήσεις και άλλοτε σε τακτικές ελιγμών.

448 Σχέδιο απάντησης της Επιτροπής Διαφώτισης, Σεπτέμβριος 1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 287, Φ. 13/49/585 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 114.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Διανοούμενοι και λογοτέχνες

3.1 Ο ιδεότυπος⁴⁴⁹ του «εμικρέ λογοτέχνη»

Ο όρος του «εμικρέ λογοτέχνη» χρησιμοποιείται εδώ για να αναφερθούμε σ' εκείνους τους λογοτέχνες που έζησαν και έδρασαν στην υπερορία ως πολιτικοί πρόσφυγες. Προκρίθηκε για να τιτλοφορήσει αυτό το τμήμα της μελέτης καθώς είναι χαρακτηρισμός ή όρος που είχαν επιλέξει οι ίδιοι. Ακριβώς επειδή δεν πρόκειται για κατηγορία που παρουσιάζει ομοιογένεια, στην εισαγωγή έγινε μια πρώτη προσπάθεια να αποσαφηνιστεί μερικώς το περιεχόμενό της, προκειμένου να απαντηθεί στη συνέχεια το ερώτημα εάν οι συγγραφείς της υπερορίας αποτέλεσαν αυτό που ο Γκολντμάν ονομάζει «συλλογικό υποκείμενο της γραφής».⁴⁵⁰

Αναμφίβολα οι πολιτικοί πρόσφυγες συγκροτούν μια διασπορική κοινωνική και πολιτισμική ομάδα, την οποία στιγματίζει το τραυματικό συμβάν του εμφυλίου πολέμου. Ο Εμφύλιος, ως «ολικό κοινωνικό γεγονός» αποτελεί «πολιτισμικό

449 Ο Μαξ Βέμπερ εισηγήθηκε την έννοια του ιδεότυπου και τη χρησιμοποίησε στη συγκριτική ανάλυση διαφορετικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συστημάτων (ο ιδεότυπος του καπιταλιστή, του νέου αστού, της προτεσταντικής ηθικής κ.λπ.). Ως μεθοδολογικό εργαλείο, ο «ιδεότυπος» βοηθά τον ερευνητή να προσεγγίσει τα κοινωνικά φαινόμενα σε συνεκτική μορφή. Επικαλούμαστε εδώ τον όρο προκειμένου να παρακολουθήσουμε τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς του εμικρέ λογοτέχνη (ιδεολογική στράτευση, μαρξιστική ηθική, καλλιτεχνική δικαίωση της πολιτικής γραμμής του κόμματος) και τον προσανατολισμό της προς έναν σκοπό. Για τους ιδεότυπους του Μαξ Βέμπερ, βλ. Max Weber, *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, εισαγωγή Marianne Weber, μτφρ. Μιχάλης Κυπραίος, Κένταυρος, Αθήνα 1997 | Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, πρόλογος-επιμέλεια Βασίλης Φίλιας, μτφρ. Μιχάλης Κυπραίος, Gutenberg, Αθήνα 2006 | Μ.Ν. Αντωνοπούλου, *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 323-454 | Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 684-784 και κυρίως 714-718.

450 Lucien Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, ό.π., σ. 36-37.

τραύμα» που σφραγίζει το σύστημα αναφοράς των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, πόσο μάλλον που μεταπολεμικά επωμίζονται και εκείνοι τη δημόσια ανασηματοδότησή του.⁴⁵¹ Αναρωτιέται κανείς εάν και κατά πόσον είναι εφικτό να εκλάβει ο ερευνητής το οδυνηρό γεγονός ως συλλογική εμπειρία, από τη στιγμή που μιλάμε για ανομοιογενή σύνολα, που το βίωσαν με διαφορετικό τρόπο. Τα άτομα θυμούνται πάντα ως μέλη μιας ομάδας,⁴⁵² θυμούνται όμως τα ίδια πράγματα; Τι συναισθήματα προκαλεί στους λογοτέχνες της προσφυγιάς ο Εμφύλιος; Νοσταλγία, θυμό, ενοχή, περηφάνια; Και κατά πόσο καθορίζονται όλα αυτά από τα πολιτικά προτάγματα του κόμματος;

Στην υπερορία η λογοτεχνία απέκτησε μια διπλή ιδιότητα: αφενός, εργαλειοποιήθηκε προκειμένου να δικαιώσει τις πολιτικές γραμμές του ψυχροπολεμικού παρόντος και, αφετέρου, επιστρατεύτηκε ως μηχανισμός σχηματισμού συλλογικής ταυτότητας.⁴⁵³ Το ΚΚΕ, μέσα από τον λόγο σχολικών εγχειριδίων και λογοτεχνικών βιβλίων⁴⁵⁴ αλλά και μέσα από επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές (γιορτές μνήμης στις λέσχες των πολιτικών προσφύγων, παρελάσεις), διαμορφώνει μια θεσμική μνήμη⁴⁵⁵ που είναι πιθανόν να αποκλίνει

451 Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: Περιπέτειες μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης» στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος*, ό.π., σ. 11.

452 Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος Άννα Μαντόγλου, μτφρ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 55-74.

453 Νίκος Μαραντζίδης, «Το τριπλό τραύμα: Η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά» στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος*, ό.π., σ. 164.

454 Η Βενετία Αποστολίδου επισημαίνει πως, λόγω του μυθοπλαστικού της χαρακτήρα, η λογοτεχνία αποτέλεσε κοινωνική αρένα πιο ασφαλή από τον χώρο της πολιτικής και της δημόσιας ιστορίας και λειτούργησε ως ενδιάμεσος δημόσιος χώρος, στον οποίο δοκιμάστηκαν μνήμες και ερμηνείες που πολύ αργότερα πέρασαν στην ιστοριογραφία και τη δημόσια αντιπαράθεση. Ειδικά στην πραγμάτευση τραυματικών παρελθόντων, η λογοτεχνία πάντοτε προηγείται της ιστορίας. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 21 και Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό.π., σ. 228.

455 Σύμφωνα με τον Μορίς Χολμπγουάκς, πέρα από την ατομική/προσωπική, υπάρχουν η κοινωνική/συλλογική και η ιστορική/θεσμική μνήμη. Η κοινωνική μνήμη είναι η ανασύσταση του παρελθόντος από τον μέσο άνθρωπο, ενώ η ιστορική μνήμη η ανασυγκρότησή του από τον ειδικό. Το παρελθόν σε μεγάλο βαθμό κατασκευάζεται ή ανακατασκευάζεται από συλλογικά υποκείμενα και το τελικό προϊόν απέχει από το αρχικό. Η Ιστορία παγιώνει γραπτώς την εμπειρία σε μια συνεκτική αφήγηση, τη στιγμή που αποσυντίθενται οι ομάδες που υπέστησαν τις συνέπειές της και τη διατηρούσαν στη μνήμη τους. Η ιστορική/θεσμική μνήμη, δηλαδή, διαμορφώνεται όταν αρχίζει να σβήνει η κοινωνική/συλλογική. Βλ. Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη* ό.π., σ. 18, 103, 132 και Άννα Μαντόγλου, *Μνήμες: Ατομικές - κοινωνικές - συλλογικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σ. 41-49 και 115.

από τη μνήμη ατόμων-φορέων κοινών βιωμένων εμπειριών.⁴⁵⁶ Ο αντίλογος αυτός θα γίνει αρκετά εμφανής μετά τον θάνατο του Στάλιν, όταν προγραμματικές αρχές και επιδιώξεις του κόμματος αναδιαμορφώνονται, θεσμοί εξουσίας και ηγετικές ομάδες χάνουν την ασυλία τους και εμφανίζονται οι πρώτες διαφοροποιήσεις από την επιβεβλημένη αντίληψη της κοινωνικής ομάδας για το πρόσφατο παρελθόν. Έτσι κι αλλιώς, «η επίσημη μνήμη είναι μια διαδικασία ανακατασκευής του παρελθόντος, ώστε να ανταποκριθεί στις τρέχουσες ανάγκες ή την ιστορική συγκυρία».⁴⁵⁷

*

Η λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων, λοιπόν, είχε ως αρχικό της στόχο να συμβάλει στη διαμόρφωση της επίσημης μνήμης, υμνώντας τον αγώνα της Αντίστασης και του Εμφυλίου, που στην Ελλάδα είχε διωχθεί απηνώς. Με τα έργα τους, οι λογοτέχνες της πολιτικής προσφυγιάς κατέθεταν ένα δείγμα ιδεολογικής αφοσίωσης και υφίσταντο τη λογοκρισία του ΚΚΕ, που πάσχιζε να δημιουργήσει τη «Νέα Ελλάδα» στις Λαϊκές Δημοκρατίες, κατά το πρότυπο και τις αρχές της ΕΣΣΔ. Άλλωστε, το ΚΚΕ, ως τμήμα της κομμουνιστικής Διεθνούς, υπέκειτο στην πειθαρχία του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» του κεντρικού επιτελείου της παγκόσμιας επανάστασης, το οποίο από ένα σημείο και ύστερα ταυτιζόταν με το σοβιετικό κόμμα-κράτος.⁴⁵⁸ Αντίστοιχα, και το λογοτεχνικό πεδίο, όπως αναφέρθηκε ήδη, ήταν πολλαπλά κυριαρχούμενο, καθώς δεν προσδιόριζε το ίδιο τις αρχές της νομιμότητάς του – αρκεί να θυμηθούμε την κριτική που άσκησε η ΕΔ στη φιλολογική μελέτη της Φούλας Χατζιδάκη, όπου την εγκαλεί να συμβαδίζει με τα πορίσματα σοβιετικών θεωρητικών.⁴⁵⁹

456 Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 11.

457 Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις» στο Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *ό.π.*, σ. 66.

458 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, *ό.π.*, σ. 230.

459 Για να αντιληφθεί κανείς την επίδραση των σοβιετικών προτιμήσεων στην κριτική της ΕΔ, είναι ενδεικτική η περίπτωση του Άνθιμου Χατζηάνθιμου, η ποιητική συλλογή του οποίου αρχικά απορρίφθηκε και τελικά κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό το 1955. Ο Απόστολος Σπήλιος, στο κριτικό σημείωμα του ΛΚ, τόνισε πως δεν πρόκειται για ποίηση «αλλά κομματιασμένες φράσεις που μπήκανε η μία κάτω από την άλλη». Το σημείωμα γράφτηκε τον Οκτώβριο του 1953 (βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/98). Έξι μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1954, οι Γ. Σεβαστίκογλου, Μ. Αλεξανδρόπουλος και Μ. Σπάθης απηύθυναν επιστολή στο Εκδοτικό

Εμικρέδες λογοτέχνες και διανοούμενοι της υπερορίας είχαν επιστρατευτεί στη μάχη της ψυχροπολεμικής προπαγάνδας και η υπακοή τους στους κανόνες του κόμματος ήταν καταρχήν αδιαπραγμάτευτη. Η λογοτεχνική τους δραστηριότητα έπαιρνε συχνά τη μορφή συλλογικής δράσης, θεμελιωμένης σε προγραμματικές θέσεις. Έτσι, η διακήρυξη αυτονομίας ενός διανοουμένου –κριτικού ή συγγραφέα– προϋπέθετε ρήξεις πρωτίστως πολιτικές ή ηθικές και όχι αυστηρά αισθητικές.⁴⁶⁰ Ας επανέλθουμε, όμως, στον ορισμό του «εμικρέ λογοτέχνη».

Μιλώντας για «εμικρέδες λογοτέχνες», καλό είναι να θυμάται κανείς πως πρόκειται για σύνολο υποκειμένων με διαφορετικές κοινωνικές καταβολές, διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο και διαφορετικά βιώματα από την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Για παράδειγμα, στους λογοτέχνες της πολιτικής προσφυγιάς εντάσσονται τόσο εκείνοι που είχαν εκτιμηθεί για τη λογοτεχνική προσφορά τους προπολεμικά –αναφερθήκαμε ήδη στους Έλλη Αλεξίου, Μέλπω Αξιώτη, Φούλα Χατζιδάκη και Δημήτρη Χατζή– όσο και αυτοί που εκφράζονται λογοτεχνικά για πρώτη φορά μεταπολεμικά, στα χρόνια της προσφυγιάς. Άνθρωποι αστικών καταβολών, εγγράμματοι και μορφωμένοι, που οργανώθηκαν στο ΕΑΜ και στην Αντίσταση, ακόμη κι αν δεν υπήρξαν μαχητές του πρώτου ή του δεύτερου ένοπλου αγώνα, και άλλοι που προέρχονταν από ορεινούς αγροτικούς πληθυσμούς, πολέμησαν στις πρώτες γραμμές του ΔΣΕ, ήταν αρχικά αναλφάβητοι και μορφώθηκαν στο βουνό ή στην υπερορία· επίδοξοι συγγραφείς και εκκολλημένοι λογοτέχνες, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν είδαν τα έργα τους να συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των κομματικών εκδόσεων, αλλά να εντάσσονται στον κατάλογο των απορριφθέντων.

Σε σημείωμα του Γιώργη Ζωΐδη, ως «εμικρέδες λογοτέχνες» ορίζονται «οι πολιτικοί πρόσφυγες που στα χρόνια του αναγκαστικού εκπατρισμού

σημειώνοντας πως η κριτική του ΑΚ ήταν «αυστηρή και σε πολλά σημεία λαθεμένη» και θα έπρεπε να μελετηθεί η πιθανότητα έκδοσης των ποιημάτων. Ένα από τα επιχειρήματά τους ήταν πως «η σοβιετική κριτική έδωσε καλή εκτίμηση για τα ποιήματα του Χατζηάνθιμου που μεταφράστηκαν πρόχειρα στα ρούσσικα» (βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/122). Το εκδοτικό ακολούθησε τη συμβουλή τους και παραδέχτηκε την αυστηρότητα της αρχικής κριτικής του ΑΚ (βλ. επιστολή Απόστολου Σπήλιου προς Α. Χατζηάνθιμο, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/156 και επιστολή της ΕΔ προς την ΚΕ, 20.4.1954, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, Κ. 240. 13/2/124) | Το σύνολο επιστολών και κριτικών σημειωμάτων και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 547-550.

460 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 114.

π ρ ο σ π ά θ η σ α ν ν α δώσουν σε καλλιτεχνικές μορφές τούς επικούς αγώνες του λαού για τη λευτεριά, την ανεξαρτησία, για μια καλύτερη ζωή». ⁴⁶¹ Ο ορισμός αυτός μας υποχρεώνει να συμπεριλάβουμε στην εν λόγω κατηγορία ακόμη και τους «λογοτέχνες» των οποίων το έργο ουδέποτε εκδόθηκε, γι' αυτό και παραθέτουμε κατάλογο των ονομάτων τους στη συνέχεια. Στο τέλος του σημειώματος παρατίθεται ονομαστική κατάσταση των «λογοτεχνών της εμικράτειας» ανά χώρα, η οποία έχει ως εξής:

Ρουμανία: Έλλη Αλεξίου, Θεοδόσης Πιερίδης, Κώστας Μπόσης, Δήμος Ρεντής, Τάκης Αδάμος, Νίκος Κυτόπουλος.

ΕΣΣΔ: Γιώργης Σεβαστίκογλου, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Σταμάτης Γιαννακόπουλος, Κώστας Γκολφίνος, Αλέξης Πάρνης.

Γερμανία: Τάκης Χατζής, Νίκος Ακριτίδης.

Πολωνία: Μέλπω Αξιώτη.

Τσεχοσλοβακία: Γιώργης Γρίβας.

Ουγγαρία: Απόστολος Σπήλιος, Παναγιώτης Μαυρομάτης.

Ο κατάλογος του αρχειακού τεκμηρίου, ωστόσο, δεν είναι πλήρης. Δεν αναφέρεται, για παράδειγμα, το όνομα του Μενέλαου Λουντέμη, που έζησε στην υπερορία από το 1958 και το έργο του *Βουρκωμένες μέρες* είχε κυκλοφορήσει από το Εκδοτικό ήδη το 1953. Επιπλέον, ακριβώς επειδή πρόκειται για έγγραφο του 1961, ο Δημήτρης (Τάκης) Χατζής τοποθετείται στην Ανατολική Γερμανία, ενώ πρώτοι του σταθμοί υπήρξαν η Ρουμανία και η Ουγγαρία. Τέλος, δεν αναφέρεται το όνομα της Φούλας Χατζιδάκη, που η συλλογή διηγημάτων της *Χαμηλοί τόνοι* θα κυκλοφορήσει εκείνη τη χρονιά (1961) ή της Άλκης Ζέη, που θα εμφανιστεί στις ΠΛΕ με το *Καπλάνι της βιτρίνας* το 1964. Στη δική της, ενδεικτική προφανώς, καταλογογράφηση πολιτικών προσφύγων συγγραφέων, η Βενετία Αποστολίδου αναφέρει επίσης τους Μενέλαο Λουντέμη, Άλκη Ζέη και Φούλα Χατζιδάκη. ⁴⁶²

461 Έγγραφο με την υπογραφή του Γ. Ζωΐδη, 11.1.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 249, Φ. 13/11/15.

462 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 42.

Ο κατάλογος που παραθέτουμε παρακάτω είναι πλήρης σε ό,τι αφορά εμικρέδες λογοτέχνες τα έργα των οποίων δημοσιεύτηκαν από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» και τις ΠΛΕ. Ο τόπος διαμονής/φιλοξενίας του καθενός, όμως, είναι ενδεικτικός, καθώς πολλοί μετακινήθηκαν στα χρόνια της υπερορίας σε διάφορες ΛΔ. Για παράδειγμα, θα δούμε τη Μέλπω Αξιώτη να μετακινείται από την Πολωνία στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΛΔΓ) και τη Βουλγαρία, τον Μήτσο Αλεξανδρόπουλο από τη Ρουμανία στη Σοβιετική Ένωση, τη Φούλα Χατζιδάκη από τη ΛΔΓ στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία, τον Δημήτρη Χατζή από τη Ρουμανία στην Ουγγαρία και τη ΛΔΓ. Οι αιτίες αυτών των μετακινήσεων συνδέονταν άλλοτε με πολιτικές εξελίξεις και γεγονότα –όπως ήταν η ουγγρική εξέγερση του 1956, που προκάλεσε τη μετακίνηση αρκετών ελλήνων πολιτικών προσφύγων– και άλλοτε με θέματα υγείας, σπουδών ή επαγγελματικών δραστηριοτήτων των προσφύγων. Σε αρκετές περιπτώσεις, είχαν και χαρακτήρα τιμωρητικό. Να σημειώσουμε, τέλος, πως στον κάτωθι κατάλογο συναντάμε ως επί το πλείστον λογοτέχνες των οποίων το έργο δεν έχει εκτιμηθεί ή αξιολογηθεί από την εγχώρια λογοτεχνική κριτική, δεν εντάσσονται καν σε ανθολογίες μεταπολεμικής λογοτεχνίας, με εξαίρεση εκείνους που είχαν αναγνωριστεί ή βραβευτεί πριν από τα χρόνια της προσφυγιάς.⁴⁶³

Κατάσταση λογοτεχνών που βρίσκονται στη Σ[οβιετική] Έ[νωση] και τις Λαϊκές Δημοκρατίες⁴⁶⁴	
Τάκης Αδάμος (Ρουμανία)	Πανάκης (ΣΕ)
Μήτσος Αλεξανδρόπουλος (Ρουμανία)	Στέλιος Παπαευαγγέλλου (ΣΕ)
Έλλη Αλεξίου (Ρουμανία)	Ανδ. Παπαδόπουλος (Τσεχ/κία)
Μέλπω Αξιώτη (Πολωνία)	Βαγ. Παπακόγκου (ΣΕ)
Αντώνης Βογιάζος (Ρουμανία)	Θαν. Πέικος (Ρουμανία)

463 Στην πολύτομη ανθολογία μεταπολεμικής πεζογραφίας των εκδόσεων Σοκόλη ανθολογούνται μόνο οι πεζογράφοι Μήτσος Αλεξανδρόπουλος και Δημήτρης Χατζής, ενώ στους τόμους της μεσοπολεμικής πεζογραφίας οι Έλλη Αλεξίου, Μέλπω Αξιώτη και Μενέλαος Λουντέμης. Βλ. *Η μεσοπολεμική πεζογραφία: Από τον πρώτο ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, εισαγωγή Αλέξανδρος Αργυρίου, τόμ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996 και *Η μεταπολεμική πεζογραφία: Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, εισαγωγή Παναγιώτης Μουλλάς, τόμ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996. Ο Αλέξανδρος Αργυρίου μιλά για «καθηλωμένη διασπορά», η οποία «είχε στοιχειώσει στην εξορία της». Βλ. σχετικά «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας» στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό.π., σ. 78.

464 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 92.

Σταμάτης (Σταύρος) Γιαννακόπουλος (ΣΕ)	Θεοδόσης Πιερίδης (Ρουμανία)
Γιώργος Γιωργαλός (sic.) (Ουγγαρία)	Βασίλης Πηγής (Ρουμανία)
Κώστας Γκολφίνος (ΣΕ)	Νίκος Παπανδρέου (Ρουμανία)
Γιώργης Γρίβας (Ουγγαρία)	Ελ. Πυθαρούλη (Πολωνία)
Μενέλαος Δάφνης (ΣΕ)	Δήμος Ρεντής (Ρουμανία)
Γιώργης Ζωίδης (Ρουμανία)	Αλέκ. Ρούτσης (ΣΕ)
Μαν. Καραμανώλης (Ρουμανία)	Ρήγας (Αναστασιάδης) (Ρουμανία)
Νίκος Κυτόπουλος (Ρουμανία)	Απόστολος Σπήλιος (Ρουμανία)
Δημ. Κότσαρης (Ουγγαρία)	Γιώργος Σεβαστίκογλου (ΣΕ)
Β. Καρατζάς (ΣΕ)	Δημήτρης Σπάθης (ΣΕ)
Παν. Μαυρομάτης (Ουγγαρία)	Έλ. Τσώη (Ρουμανία)
Αργ. Μητρόπουλος (Βουλγαρία)	Γ. Σκαντέρης (ΣΕ)
Ανδ. Μιζαντζίδης (ΣΕ)	Ιορδ. Τερζίδης (ΣΕ)
Νίκος Μιχαλάκης (Τσεχ/κία)	Τάκης Χατζής (Ουγγαρία)
Σπύρος Μοντάνος (Ρουμανία)	Άνθ. Χατζηανθίμου (ΣΕ)
Γιαν. Μότσιος (ΣΕ)	Μάχη Χρήστου (Πολωνία)
Κ. Μουργκανιώτης (ΣΕ)	Γιαν. Αργυριάδης (ΣΕ)
Κώστας Μπόσης (Ρουμανία)	Ουρ. Βυζουκίδου (ΣΕ)
Αλέξης Πάρνης (ΣΕ)	Βάσος Γεωργίου (Ρουμανία)

Κατάσταση λογοτεχνών που βρίσκονται στη Σοβιετική Ένωση και τις Λαϊκές Δημοκρατίες (τα έργα των οποίων απορρίφθηκαν)	
Αφροδίτη Αλεξανδρίδου	Σπύρος Μήλας
Κώστας Αθηναίος [= Νίκος Ακριτίδης]	Γιάννης Νικολόπουλος
Θ. Βασιλόπουλος	Στέλιος Ντιλιντάς
Ελένη Βοΐσκου	Μιχάλης Οικονόμου
Κώστας Γιαννακόπουλος	Στέλιος Παπαγεωργίου
Φωτούλα Γιαννακοπούλου	Αλέκος Παπαϊωάννου
Ανδρέας Γιαννουλίδης	Βασιλική Παπαϊωάννου (Κρήτου)
Γιαταγατζίδης	Μήτσος Πανάρετος (Αλκαίος)
Έλλη Γκαγκούλια	Έφη Πανσέληνου
Γιάννης Γκιούρδας	Σταύρος Πατσιώρας

Πολυχρόνης Γκρουζούδης	Ανδρέας Πίνδου (Παπαδόπουλος)
Γιάννης Γουδέλης	Αχ. Πυλιώτης
Κώστας Γραικός	Καλλιόπη Πυθαρούλη
Γιάννης Γρηγοράκης	Θανάσης Ράπτης
Στάθης Δρομάζος	Σάκης Ρετσινάς
Στέφανος Ευαγγελίου	Τάκης Σδούγκος
Γιάννης Ελευθερίου	Άλκης Σεβαστιανός [= Σωτ. Βλάχος]
Σταύρος Ζορμπαλάς	Γ. Σκανδέρης
Αρ. Ιωαννίδης	Ζήσης Σκάρος
Έλλη Ιωαννίδου	Σαπφώ Σπαθοπούλου
Αναστ. Καπατσούλια	Στάθης Στανιμερίδης
Ανδρέας Καράτζιος	Ιππόλυτος Στρατηγόπουλος
Άλκης Καστρίτης	Βασίλης Τίλκος
Σ. Κεπέρας	Νίκος Τσεκούρας
Κώστας Κόλιας	Τάσος Φακιολάς
Μήτσος Κουτσούτος	Λάκης Χατζής
Κούλα Λύσανδρου	Γιώργος Χονδροκώστας
Ν. Μανολίτσου	Σ. Φίλης
Μαράτος	Μ. Φουλίδης
Α. Μαρτάλη	Φώτης Φωτόπουλος
Ματαράγκας	

3.2 Στην προκρούστεια κλίση της κριτικής

Το λογοτεχνικό πεδίο, όπως και κάθε πεδίο πολιτισμικής παραγωγής, λειτουργεί ως παλαίστρα όπου ανταγωνίζονται κάτοχοι διαφορετικών εξουσιών.⁴⁶⁵ Στους έλληνες διανοούμενους της υπερορίας επικρατούσε μια ιδιότυπη ιεραρχία. Στην ανώτερη θεσμική θέση βρίσκεται αναμφίβολα το κόμμα, αλλά στις υφιστάμενες δομές οι ρόλοι λίγο πολύ εναλλάσσονταν – τυπικά ο καθένας μπορούσε να βρεθεί στη θέση του κριτή/κρινόμενου. Τα μέλη της ΕΔ λογοδοτούσαν στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ και, κατά κάποιον τρόπο, προΐσταντο των μελών του ΛΚ. Ο υπεύθυνος της ΕΔ υπέγραφε

465 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 329.

το τελικό πόρισμα που προέκυπτε από τις συζητήσεις μεταξύ των μελών του ΛΚ, οι οποίες έπρεπε να καταλήξουν σε «κολεχτιβίστικη απόφαση». Τα μέλη του ΛΚ με τη σειρά τους προΐσταντο των λογοτεχνών, καθώς έργο τους ήταν η παραίνεση, η προτροπή, η ενθάρρυνση των νέων συγγραφέων, αλλά και η συμμετοχή στους λογοκριτικούς μηχανισμούς που έλεγχαν κάθε λογοτεχνική προσπάθεια. Επομένως, κάποιοι από τους λογοτέχνες (Τάκης Αδάμος, Έλλη Αλεξίου, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Θεοδόσης Πιερίδης, Δήμος Ρεντής, Φούλα Χατζιδάκη) ασκούσαν κριτική σε έργα των συναδέλφων τους, ως μέλη του ΛΚ, ενώ οι Απόστολος Σπήλιος, Κώστας Μπόσης (Πουρναράς), Θεοδόσης Πιερίδης και Τάκης Αδάμος διετέλεσαν κατά διαστήματα επικεφαλής του.⁴⁶⁶

Τα μέλη του ΛΚ, ωστόσο, βρίσκονταν στη θέση των δημιουργών και τα ίδια. Ως δημιουργός, κανείς δεν απολάμβανε ασυλία, παρόλο που αρκετοί εξέφραζαν παράπονα στην ΕΔ για μεροληπτική στάση του κόμματος εις βάρος τους και υπέρ άλλων. Στα απορριφθέντα λογοτεχνικά έργα, πάντως, συναντάμε κείμενα των Κώστα Μπόση⁴⁶⁷ και Απόστολου Σπήλιου,⁴⁶⁸ παρόλο που αμφότεροι είχαν διατελέσει επικεφαλής του ΛΚ. Από την άλλη, ο Δημήτρης Χατζής, που από το 1961 είχε αναλάβει στο περιοδικό *Πυρσός* ειδική στήλη αλληλογραφίας μέσω της οποίας νουθετούσε «όσους γράφουν» να συνεχίσουν τις λογοτεχνικές τους προσπάθειες,⁴⁶⁹ δείχνει να διατηρεί προνομιακή θέση στο πεδίο, ενώ το ΚΚΕ τον είχε διαγράψει ήδη από το 1952 και ουδέποτε αποτέλεσε μέλος του ΛΚ. Η περίπτωση του Χατζή ήταν ξεχωριστή, γι' αυτό και γίνεται ιδιαίτερη μνεία παρακάτω.

466 Ο Απόστολος Σπήλιος διετέλεσε επικεφαλής του ΛΚ από την ίδρυσή του μέχρι και το 1957. Τον διαδέχτηκε ο Κώστας Πουρναράς (Μπόσης), που παρέμεινε στη θέση έως και το 1959. Ακολούθησαν οι Θεοδόσης Πιερίδης (1959-1962) και Τάκης Αδάμος (1962-1968). Το 1962 η ΕΔ είχε απευθύνει πρόταση και στον Δημήτρη Χατζή, που αρνήθηκε όμως να αναλάβει. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/97, σ. 6.

467 Πρόκειται για τον δεύτερο τόμο του μυθιστορήματος *Δύσκολες μέρες* (1957) και το μυθιστόρημα *Κραθαρίτης* (1963). Για τις *Δύσκολες μέρες*, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 245, Φ. 13/7/179 | κ. 246, Φ. 13/8/41 | κ. 251, Φ. 13/13/2 κ. 299, Φ. 13/61/10 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 501-502 και 605-609. Η συζήτηση διήρκεσε από τον Σεπτέμβριο του 1957 έως τον Μάιο του 1958. Για τον *Κραθαρίτη*, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/109 | κ. 265, Φ. 13/27/108, 141 | κ. 268, Φ. 13/30/26 | κ. 291, Φ. 13/53/73 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 518. Η συζήτηση διήρκεσε από τον Ιανουάριο του 1963 έως και τον Ιανουάριο του 1965.

468 Τα *Χρονογραφήματα* του Απόστολου Σπήλιου απορρίφθηκαν το 1963. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 262, Φ. 13/24/124, 146, 149 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 519.

469 Η στήλη του Δημήτρη Χατζή έφερε τον τίτλο «Για όσους γράφουν». Δημοσιεύεται στην τελευταία σελίδα του *Πυρσού* από το 1961 έως και το 1966.

Είναι, ωστόσο, σαφές πως κανείς δεν μπορούσε να ξεφύγει από την προκρούστεια κλίνη της κριτικής.

Για παράδειγμα, η Φούλα Χατζιδάκη αποτέλεσε μια από τις πιο γνωστές φυσιογνωμίες στη λογοτεχνική κριτική, αλλά δοκίμασε επίσης τις δυνάμεις της στη συγγραφή, ως ένα σημείο, μάλιστα, χωρίς επιτυχία.⁴⁷⁰ Η Έλλη Αλεξίου επίσης υποστήριξε την απόρριψη λογοτεχνικών έργων με επιχειρήματα που επικαλέστηκαν άλλοι για να απορρίψουν δικές της λογοτεχνικές προσπάθειες.⁴⁷¹ Αν και αποτέλεσε ένα από τα πιο ενεργά μέλη του ΑΚ, η Αλεξίου ταλανίστηκε από την κριτική της ΕΔ και οι συχνές απορρίψεις των έργων της προκάλεσαν διαμαρτυρίες από πλευράς της. Αξίζει να παρακολουθήσουμε στενότερα την αντιμετώπιση του έργου της από την κριτική.

Ως παιδαγωγός και ιδρυτικό μέλος της ΕΒΟΠ, η Αλεξίου είχε ενεργό δράση σε οτιδήποτε αφορούσε την εκπαίδευση των ελληνόπουλων στις ΛΔ. Το πρώτο μυθιστόρημα που επιχείρησε να εκδώσει στην υπερορία έφερε τον τίτλο *Το πάλαιμα όλο κι αλλάζει πίστα* (1952). Η υποδοχή του από το Τμήμα των Λογοτεχνικών Εκδόσεων ήταν ομόφωνα αρνητική και τελικά απορρίφθηκε. Η λογοτέχνιδα κατηγορήθηκε, μάλιστα, για ιδεολογική ανεπάρκεια, αδύναμο ιδεολογικό εξοπλισμό, και επικίνδυνο μιμητισμό ξένων καλλιτεχνικών ιδεών.⁴⁷² Η ΕΔ θεώρησε το πεζογράφημα κατώτερο του *Γ' Χριστιανικού Παρθεναγωγείου*, ένα «αυτοβιογραφικό υβρίδιο» που δεν μπορούσε να διεκδικήσει τον τίτλο του μυθιστορήματος, καθώς αποτελούνταν από αναμνήσεις της συγγραφέως, τις οποίες δεν συνέδεε ένας βασικός αρμός. Οι ήρωές του χαρακτηρίστηκαν «άχρωμοι τύποι,

470 Βλ. τη «Μελέτη για τα προβλήματα της νεοελληνικής ποιητικής κληρονομιάς», που η ΕΔ απέρριψε το 1953. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/25. Το 1962 η ΕΔ θα απορρίψει και τα *Σκόρπια φύλλα*, συλλογή της Χατζιδάκη που περιλάμβανε δημοσιευμένα και αδημοσίευτα άρθρα, μελέτες και φύλλα ημερολογίου. Βλ. σχετικά ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/136 | κ. 253, Φ. 13/15/115 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 516.

471 Έργα της Έλλης Αλεξίου που απορρίφθηκαν ήταν τα εξής: τα μυθιστορήματα *Στην κορφή* (1952) και *Το πάλαιμα όλο κι αλλάζει πίστα* (1952), το δράμα *Επιτέλους!* (1955) και η συλλογή νεανικών διηγημάτων *Λουλούδια στη θύελλα* (1958). Βλ. σχετικά ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/128 | κ. 242, Φ. 13/4/50, 87, 100 | κ. 246, Φ. 13/8/50 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 491, 492, 496, 504, 536 και 612.

472 Για το έργο γνωμοδότησαν οι Φούλα Χατζιδάκη, Απόστολος Σπήλιος και Γιώργης Ζωίδης. Βλ. Έκθεση του Τμήματος Λογοτεχνικών Εκδόσεων με υπογραφή του Απόστολου Σπήλιου, 15.7.1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/128 και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 536-538.

χωρίς ζωντάνια, χωρίς αισιοδοξία, χωρίς δραστηριότητα. Οι πιο πολλοί τους καταθλιμμένοι μικροαστοί “διανοουμενάνκηδες”».⁴⁷³

Τον Μάιο του 1957, η Αλεξίου απευθύνθηκε στην ΚΕ με αφορμή το μυθιστόρημά της *Με τη λύρα*, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε διαδικασία κρίσης.⁴⁷⁴ Το μυθιστόρημα θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα και ως δείγμα διασπορικής λογοτεχνίας. Ο αποκλεισμός δύο διηγημάτων της από την «Ανθολογία της Αντίστασης» και η μακρά διαδικασία κρίσης του νέου της μυθιστορήματος είχαν οδηγήσει την Αλεξίου στο συμπέρασμα πως, στο όνομα μιας υποτιθέμενης «λογοτεχνικής εξυγίανσης», η ΚΕ εφάρμοζε «δυο μέτρα και δυο σταθμά». Της ήταν ακατανόητη η κωλυσιεργία της ΚΕ για ένα έργο που είχε κριθεί από τα μέλη του ΛΚ, και είχαν γίνει γι’ αυτό πολυσέλιδες παρατηρήσεις και υποδείξεις, τις οποίες η συγγραφέας έλαβε υπόψη της «ακολουθώντας αυστηρά τη διαδικασία που ακολουθείται για όλα». Το τέλος της επιστολής της είναι πολύ διαφωτιστικό για όσα υφίστατο ο κομμουνιστής δημιουργός στα χρόνια της πολιτικής προσφυγιάς:

Τελειώνοντας έχω να πω και τούτο: Η συγγραφική είναι μια σταδιοδρομία που τα χρόνια της σιωπής καταλογίζονται στο παθητικό της. Αν ήμουν στην Ελλάδα θα είχα τυπώσει μέσα σε τούτα τα χρόνια της ωριμότητας 1945-1955, τουλάχιστον τέσσερα βιβλία. Εδώ πέρασαν βουβά, σε τρόπο που να γράφουν κάτω πως με ‘φαγε το παραπέτασμα, κυρίως βέβαια λόγω του φοβερού φόρτου της άλλης δουλειάς, μα και λόγω της συστηματικά αρνητικής στάσης διαφόρων υπευθύνων. Και το 1955 μου απόρριψαν ένα τρίπραχτο δράμα. Και τόμους διηγημάτων έχω τρεις που κάθονται και περιμένουν. [...] Δεν έχετε, σύντροφοι, το δικαίωμα να κλαδεύετε και να απογοητεύετε έναν συγγραφέα. Ο εκδοτικός μας οργανισμός είναι συνδεδεμένος με το κόμμα. Αυτό το θεωρώ σωστό και επιβαλλόμενο. Πέραν όμως αυτού, θεωρώ εντελώς αδικαιολόγητη και απαράδεκτη γραφειοκρατία την κομματική επέμβαση σε καθαρώς λογοτεχνικά ζητήματα. Αν έλειπε αυτή η επέμβαση, θα είχε το βιβλίο κυκλοφορήσει στη Συνδιάσκεψη... Εδώ κρατιέται επί μήνες ένα χειρόγραφο, που πέρασε ήδη από εξαμελή λογοτεχνικό κύκλο και ψιλοκοσκινίστηκε, όπως γίνεται για

473 Έκθεση του Τμήματος Λογοτεχνικών Εκδόσεων με την υπογραφή του Απόστολου Σπήλιου, 15.7.1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 294, Φ. 13/56/128 και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 536-538.

474 Επιστολή προς την ΚΕ, 8.5.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/143 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 591-593.

όλα που περνάν από τον κύκλο. Κατακρατιέται, σχολιάζεται άπρεπα, παραμορφώνονται και διαστρέφονται οι τύποι του (στον τύπο του παιδαγωγού Παρασκευά οι κριτές είδαν μόνο έναν άνθρωπο που κοιμάται ορθός... τόσες είναι φευ! οι οπτικές τους ικανότητες), διασύρεται με τη μεγαλύτερη ευκολία ο συγγραφέας του. Όσο δεν τόλμησε να το κάμει ποτέ η αντίδραση...

Η Αλεξίου ζητά επιστροφή του χειρογράφου της, τονίζοντας πως δεν έχει καμία εμπιστοσύνη στο λογοτεχνικό κριτήριο των ανθρώπων που ανέλαβαν να το ξανακοιτάξουν. Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον το γεγονός πως τα σχόλια σχετικά με τη σκληρή κριτική που ασκεί ο ΛΚ στους λογοτέχνες εκφράζονται από ένα μέλος του, και μάλιστα εξαιρετικά ενεργό. Από το προσωπικό αρχείο της Αλεξίου γνωρίζουμε πως ήδη το 1957 η ίδια και η οικογένειά της έχουν ξεκινήσει να δραστηριοποιούνται για τον επαναπατρισμό της.⁴⁷⁵ Δεν αποκλείεται η έντονη επιθυμία για επιστροφή να σχετιζόταν και με όσα καταγγέλλει για τον διασυρμό των λογοτεχνών από την ΚΕ του κόμματος.

Το μυθιστόρημα *Με τη λύρα* θα κυκλοφορήσει τελικά από τις ΠΛΕ το 1959. Εν τω μεταξύ, όμως, το 1958 θα απορριφθεί το νεανικό μυθιστόρημα της Αλεξίου *Λουλούδια στη θύελλα*. Με αφορμή την απορριπτική κρίση της ΕΔ, η συγγραφέας θα απευθύνει επιστολή σχετικά με έναν τόμο διηγημάτων που έχει ετοιμάσει και με την έκδοση του οποίου ελπίζει να βγει από το εκδοτικό αδιέξοδο και τη συγγραφική της «καταδίκη εις θάνατον». Στο τέλος της επιστολής της γράφει: «Σκέφτομαι πως κοντεύω εξήντα χρονώ και πως τη δεκαετία της ωριμότητός μου της διανοητικής την ξόδεψα να παρακαλώ, και θαυμάζω το κουράγιο μου».⁴⁷⁶

*

Η κριτική δεν αφορούσε αποκλειστικά τις αρετές/αδυναμίες ενός έργου, αλλά και τις αρετές/αδυναμίες του δημιουργού του. Απαραίτητο προσόν του διανοουμένου της υπερορίας και εμικρέ λογοτέχνη ήταν η στράτευση στην υπηρεσία του κοινού

475 ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 2.4.

476 Χειρόγραφη επιστολή προς την ΕΔ, 21.8.1958, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 246, Φ. 13/8/50 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 612. Η Αλεξίου είχε γράψει τρεις τόμους με διηγήματα και ένα θεατρικό έργο, που κρίθηκαν απορριπτέα, και τρία μυθιστορήματα, εκ των οποίων *Το πάλαίμα όλο κι αλλάζει πίστα* είχε απορριφθεί το 1952, οι *Παραπτόταμοι* κυκλοφόρησαν το 1955 και το *Με τη λύρα* το 1959.

προπαγανδιστικού σκοπού και η πρόταξη ταξικών κριτηρίων στην υλοποίησή του. «Μια επαναστατική ζωή, όμως, είναι διαμετρικά αντίθετη στα αστικά ήθη και στις αστικές αξίες, που θεωρούνταν οργανωμένο σύστημα αδικίας»⁴⁷⁷ και, επομένως, η στράτευση στο σοσιαλιστικό όραμα προϋπέθετε την ολοκληρωτική απαγκίστρωση όσων είχαν αστικές καταβολές από τις προγονικές τους αναφορές. «Αν κάποιος άνθρωπος, γεννημένος και μεγαλωμένος σε αστικό περιβάλλον, θέλει να γίνει, ειλικρινά και απερίφραστα, φίλος και αδελφός των εργατών, πρέπει να απαρνηθεί όλες τις συνθήκες της περασμένης του ζωής, όλες τις αστικές του συνήθειες, να κόψει όλους τους δεσμούς, συναισθήματος, ματαιοδοξίας και πνεύματος με τον αστικό κόσμο και, γυρνώντας την πλάτη του στον κόσμο αυτό, να γίνει εχθρός του, να του κηρύξει ασυμφιλίωτο πόλεμο και να βυθιστεί, χωρίς επιφυλάξεις και χωρίς αναστολές, στον εργατικό κόσμο», έγραφε ο Μπακούνιν.⁴⁷⁸

Ο Θεοδόσης Πιερίδης, στο πλαίσιο μιας καλλιτεχνικής και ιδεολογικής ενδοσκόπησης, γράφει: «Σαν ποιητής, ποτέ μου δεν είχα κανενός είδους ταλάντευση, κανενός είδους ερωτοτροπίες με σουρρεαλισμούς, φορμαλισμούς, ή με οποιοδήποτε άλλο από τα φαρμακερά άνθη της αστικής παρακμής».⁴⁷⁹ Το αίτημα για αναπαραστατική ρεαλιστική πεζογραφία ήταν αδιαπραγμάτευτο. Η ΕΔ καλούσε τους λογοτέχνες να προβληματιστούν πάνω στα βασικά ιδεολογικά ζητήματα της προοδευτικής λογοτεχνίας και να αξιοποιήσουν την ελληνική λογοτεχνική κληρονομιά υπηρετώντας τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Ο συγγραφέας όφειλε να υιοθετεί την προλεταριακή σκοπιά στην αφήγησή του, ενώ η πολιτική θέση έπρεπε να είναι διακριτή και να αναδύεται στη λογοτεχνική γραφή.

Μια χαρακτηριστική περίπτωση βραβευμένης λογοτέχνης αστικών καταβολών αποτελούσε η Μέλπω Αξιώτη, στο έργο της οποίας αναφερθήκαμε ήδη. Σε μαρτυρίες και κείμενά της μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τη γεωγραφική και πνευματική διαδρομή μιας συγγραφέως που μεσοπολεμικά φλέρταρε με το κίνημα του υπερρεαλισμού, βραβεύτηκε από την αστική διανόηση της εποχής της για τις

477 Enzo Traverso, *Επανάσταση: Διανοητική και πολιτισμική ιστορία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2023, σ. 355.

478 Το απόσπασμα στο Enzo Traverso, *ό.π.*, σ. 275.

479 Απόσπασμα από χειρόγραφο επιστολή του Θεοδόση Πιερίδη στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ στις 3.11.1952. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/54.

Δύσκολες νύχτες (1938)⁴⁸⁰ και με τη στράτευσή της κατέβαλε προσπάθειες να παραμείνει πιστή κομματική διανοούμενη. Μετά τη θητεία της στην Αντίσταση, η Αξιώτη αντιμετωπίζει τη λογοτεχνία ως εργαλείο και όπλο στα χέρια του διανοουμένου, για τον ρόλο του οποίου θα γράψει: «Εμείς δεν είμαστε πουλιά. Είμαστε τρομερά σκυλιά. Υπερασπιζόμαστε ένα κατώφλι. Κι αν οι λύκοι θέλουν να το διαβούν, θα περάσουν πάνω από τα κορμιά μας· η πόρτα δεν θ' ανοίξει εύκολα».⁴⁸¹ Η γραμμή πλεύσης που ακολουθεί η Αξιώτη θα την οδηγήσει σε κάμψη της δημιουργικής της πνοής,⁴⁸² καθώς, τη στιγμή που αποφάσισε ως λογοτέχνιδα να αναλάβει τον ρόλο του «κήρυκα του λαϊκού δίκιου»,⁴⁸³ συνάντησε ανυπέρβλητα εμπόδια στην αποδοχή του έργου της.

Στην υπερορία η Αξιώτη εξέδωσε ένα και μοναδικό πεζογράφημα με τον τίτλο *Σύντροφοι, καλημέρα!* (1953). Όπως αναφέρει η ίδια, πρόκειται για «15 εικόνες» από τη σύγχρονη ζωή στην Αθήνα, αν και γίνεται μια σύντομη αναφορά και στη Μακρόνησο. Τον Ιανουάριο του 1953 γνωμοδότησαν για το έργο της οι Φούλα Χατζιδάκη, Απόστολος Σπήλιος (για το Λογοτεχνικό Τμήμα), Μιλτιάδης Πορφυρογένης (για την ΕΔ) και Αλέκος Ψηλορείτης, καθένας εκ των οποίων επισήμανε σημεία προς διόρθωση.⁴⁸⁴ Στην κριτική της για το έργο της Αξιώτη, το οποίο, παρά την αρχικά απορριπτική απάντηση της ΕΔ, τελικά κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό, η Φούλα Χατζιδάκη σημειώνει πως η αποτυχία του έγκειται στο γεγονός πως η Αξιώτη δεν μπόρεσε να ξεφύγει από «τον παλιό της εαυτό», «το ταξικό

480 Ενδεικτική παρουσίαση της κριτικογραφίας για τις *Δύσκολες νύχτες* στο Μαίρη Μικέ, *Μέλπω Αξιώτη: Κριτικές περιπλανήσεις*, Κέδρος, Αθήνα 1996, σ. 97-104.

481 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπω Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 52.

482 Έργα της Μέλπω Αξιώτη στα οποία αναφέρεται σήμερα η κριτική (*Δύσκολες νύχτες*, 1938, *Θέλετε να χορέψουμε Μαρία*;, 1940, *Απάντηση σε πέντε ερωτήματα*, 1945, *Εικοστός αιώνας*, 1946, *Το σπίτι μου*, 1965 και *Κάδμω*, 1972) κυκλοφόρησαν είτε πριν από τα χρόνια της προσφυγιάς είτε μετά τον επαναπατρισμό της συγγραφέως. Στην υπερορία κυκλοφόρησε η συλλογή διηγημάτων της *Σύντροφοι, καλημέρα!* (Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953) και η μελέτη *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1955) και ακολούθησε μια δεκαετία σιωπής, με εξαίρεση ελάχιστες δημοσιεύσεις στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Η Αξιώτη είχε γράψει επίσης το θεατρικό *Την έλεγαν Ηλέκτρα*, με θέμα τη ζωή και το μαρτύριο της Ηλέκτρας Αποστόλου, αλλά το έργο απορρίφθηκε από την ΕΔ, με το επιχείρημα πως δεν στάθηκε αντάξιο του μαρτυρίου της ηρωίδας. Σημειώνουμε απλώς πως θεατρικό έργο εμπνευσμένο από τη ζωή της Αποστόλου γράφτηκε από τον Τάσο Μιχαλακά και εκδόθηκε από τις ΠΛΕ το 1962 με τον τίτλο *Η Ηλέκτρα της Αντίστασης*. Περισσότερα για τη Μέλπω Αξιώτη, βλ. στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 10-11.

483 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 141.

484 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/65, 13/48/79, 13/48/82 και 13/48/122 | Για το σύνολο των σημειωμάτων βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 61-87.

κριτήριο δεν έγινε μέρος της υπόστασής της τόσο στενά όσο θα χρειαζόταν για να μπορεί να δει και να δώσει πλέρια και όλη τη βαθύτερη ουσία της κοινωνίας που θέλει να περιγράψει». ⁴⁸⁵ Το σημείωμα της Χατζιδάκη είναι πολύ διαφωτιστικό ως προς το χρέος του εμικρέ λογοτέχνη:

Τι ζητάμε εμείς σήμερα σαν κόμμα (κι εδώ το κόμμα εκδίδει τα βιβλία μας) από έναν κομμουνιστή συγγραφέα; Στο πρώτο ερώτημα νομίζω πως η απάντηση είναι τούτη: Ζητάμε έργα που να βοηθάν, είτε άμεσα είτε πιο έμμεσα, τον αγώνα του λαού, που βοηθάν ακόμα το λαό να ξυπνήσει, να πολιτιστεί, ακόμα και να περάσει ευχάριστα διαβάζοντας ένα βιβλίο, ζητάμε βιβλία που να βοηθάν τον αγώνα των λαών για την ειρήνη. Αυτό γίνεται με διάφορους τρόπους. Ένας είναι οι θετικοί ήρωες, κομμουνιστές και αγωνιστές, και οι απλοί άνθρωποι ιδωμένοι από τη δικιά μας σκοπιά, – η σκοπιά αυτή είναι το μεγάλο μυστικό του συγγραφέα και πρέπει να έχει μπει μέσα στο αίμα του για να μπορεί να τη χρησιμοποιήσει καλά. Δεν είναι δυο πράγματα: Εγώ ο συγγραφέας καλλιτέχνης από τη μια και από την άλλη η κομμουνιστική άποψη που πρέπει αναγκαστικά να τη βάλουμε με ορισμένες φράσεις, πολλές φορές μάλιστα τυποποιημένες και που δεν βγαίνουν πηγαία και σα συνέπεια από την προηγούμενη δράση. ⁴⁸⁶

Ας θυμηθούμε πως στο έργο της *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* η ίδια η Αξιώτη θεώρησε ότι οι χοντροκομμένες και τυποποιημένες φράσεις ανήκουν στα χαρακτηριστικά που πρέπει να αποβάλουν οι εμικρέδες λογοτέχνες. Στο ίδιο σημείωμα για το *Σύντροφοι, καλημέρα!* η Χατζιδάκη συμπληρώνει πως «δε ζητάει το κόμμα από το συγγραφέα προκήρυξη, ζητάει τη γραμμή την κομματική, τη μαρξιστική ιδεολογία σα φακό του συγγραφέα, που με τέχνη δίνει ζωντανούς ανθρώπους και γι' αυτό αντιπροσωπευτικούς της τάξης και της κοινωνίας όπου ζουν και που θέλει ο συγγραφέας να περιγράψει». ⁴⁸⁷ Οι αστικές καταβολές της Αξιώτη, η προϋπηρεσία της στον υπερρεαλισμό, ίσως και κάποιες προσωπικές της

485 «Παρατηρήσεις για το βιβλίο της σ. Αξιώτη “Σύντροφοι Καλημέρα”», χ.χ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/122 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 66.

486 «Παρατηρήσεις για το βιβλίο της σ. Αξιώτη “Σύντροφοι Καλημέρα”», χ.χ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/122 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 63-64

487 «Παρατηρήσεις για το βιβλίο της σ. Αξιώτη “Σύντροφοι Καλημέρα”», χ.χ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/122.

ευαισθησίες ήταν χαρακτηριστικά που στα μάτια της ΕΔ έμοιαζαν ασυγχώρητα, με αποτέλεσμα να καταλογίζεται έπαρση στην ίδια και τα γραπτά της.⁴⁸⁸

Το σχέδιο απάντησης της ΕΔ ζητούσε από τη συγγραφέα να διορθώσει το χειρόγραφό της, προκειμένου να εκδοθεί. Παρόλο που το έργο τελικά κυκλοφόρησε, οι βιβλιοκρισίες της Φούλας Χατζιδάκη και της Έλλης Αλεξίου δεν ήταν καθόλου επαινετικές.⁴⁸⁹ Αυτό εν μέρει οφείλεται και στην οδηγία της ΕΔ διά χειρός Πορφυρογένη: «Το πνεύμα της κριτικής πρέπει νάναι υπόδειξη βασικών αδυναμιών ή λαθών. Κατά τα άλλα θα αφεθεί η κριτική μετά την έκδοση του έργου να το τοποθετήσει από άποψη αξίας».⁴⁹⁰ Επανερχόμαστε, επομένως, στην προηγούμενη παρατήρησή μας πως ένα έργο μπορεί να προωθηθεί για έκδοση και παρ' όλα αυτά να μην ευνοηθεί από την κριτική στον *Νέο Κόσμο* – επίσημο όργανο του κόμματος που συμπληρώνει τις δυνάμεις του λογοτεχνικού πεδίου. Να σημειώσουμε, τέλος, πως, με εξαίρεση ορισμένες από τις παρατηρήσεις της Χατζιδάκη, οι ενστάσεις τόσο του Λογοτεχνικού Τμήματος όσο και της ΕΔ αφορούσαν κυρίως πολιτικά σφάλματα της συγγραφέως και όχι αμιγώς αισθητικά χαρακτηριστικά του κειμένου.

Αναφερθήκαμε σποραδικά σε πολιτικά και αισθητικά σφάλματα για τα οποία εγκαλούνται οι εμικρέδες λογοτέχνες, για να υπομνησθεί ως βασικό χαρακτηριστικό τους ότι πρόκειται για στελέχη/μέλη του κόμματος, για λογοτέχνες ενταγμένους και υποκείμενους σε μηχανισμούς λογοκρισίας που το κόμμα καθοδηγεί και ελέγχει.⁴⁹¹ Οι παθογένειες του λογοτεχνικού πεδίου που κλήθηκαν να υπηρετήσουν ήρθαν κατά καιρούς σε σύγκρουση με τις αξιακές τους καταβολές και τους έκαναν να βιώσουν επώδυνα τον δογματισμό που τους επιβλήθηκε. Ας

488 Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως, ενώ η Φούλα Χατζιδάκη κατηγορεί την Αξιώτη για εγωκεντρισμό και εστέτ συμπεριφορές, συχνά εκφράζει και η ίδια τον φόβο μήπως αντιμετωπίσει παρόμοιες μομφές. Υπερασπιζόμενη την Αξιώτη για ένα ποίημα του Καββαδία που ανέφερε στη μελέτη της, η Χατζιδάκη γράφει: «Ακριβώς αυτό το ποίημα το βρήκα και γω ωραιότατο και ήταν από τα λίγα που με όλη μου την καρδιά έβαλα στην *Ανθολογία της Αντίστασης*. Τα περισσότερα άλλα τάβαλα από υποχρέωση, όπως νόμιζα, αντικειμενικότητας απέναντι σ' αυτό που δόθηκε τα χρόνια ετούτα από τους έλληνες ποιητές και από κάποιο φόβο μην χαρακτηριστώ υπερβολικά απαιτητική και "εστέτ"». Βλ. Σημείωμα της Φούλας Χατζιδάκη για το δεύτερο μέρος, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/105 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη*, ό.π., σ. 105.

489 Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό το 1953. Οι βιβλιοκρισίες γράφτηκαν πιθανότατα στις αρχές του 1954 και προορίζονταν για τον *Νέο Κόσμο*. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13/2/189 και 13/2/197 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 129-145.

490 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, 13/48/82 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 75.

491 Για τους μηχανισμούς λογοκρισίας στη Σοβιετική Ένωση και τις Λαϊκές Δημοκρατίες, βλ. ενδεικτικά Robert Darnton, *Censors at Work: How States Shaped Literature*, ό.π.

συζητήσουμε περαιτέρω ορισμένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι διανοούμενοι στην υπερορία, ώστε να σκιαγραφηθεί κατά το δυνατόν ολοκληρωμένα ο ιδεότυπος του «εμικρέ λογοτέχνη».

3.3 Αδιέξοδα των διανοουμένων στην υπερορία

Την τελευταία χρονιά που λειτούργησαν οι ΠΛΕ, το 1968, κυκλοφόρησε ένας συλλογικός τόμος, όπου διανοούμενοι και λογοτέχνες αποτύπωσαν την εμπειρία τους από τη Σοβιετική Ένωση. Εκεί, η Διδώ Σωτηρίου έγραφε: «Οι σοβιετικοί συγγραφείς, όπως κάθε πολίτης, είναι λεύτεροι να μιλούν και να εκφράζονται όπως νιώθουν. Κανείς δεν φοβάται να πει τα πράγματα με τ' όνομά τους, τα λάθη με την έκτασή τους, τα επιτεύγματα με τις σωστές ιστορικές διαστάσεις τους. [...] Δεν ξέρω αν σε πολλές χώρες είναι τόσο ευτυχισμένοι οι συγγραφείς, όσο στη Σοβιετική Ένωση». ⁴⁹² Εάν αυτή η ελευθερία αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό της πνευματικής ζωής στην ΕΣΣΔ, θα ήταν λογικό να χαρακτηρίζει την ελληνική πνευματική ζωή και στην υπερορία. Ας μην ξεχνάμε, ωστόσο, πως η Σωτηρίου αποτελούσε μία «συνοδοιπόρο», που δεν ανήκε στους «εμικρέδες λογοτέχνες». Και, όπως έγραφε ο Μπουρντιέ για τον Σαρτρ, η «ελεύθερη συναίνεση του συνοδοιπόρου υψηλού επιπέδου δεν έχει καμία σχέση με τη δίχως όρους παράδοση του εαυτού» που απαιτεί ο κομματικός μηχανισμός από τον διανοούμενο, προκειμένου να συσταθεί ως «θεμελιακή συνείδηση του κόμματος» και να εξασφαλίσει έτσι ένα «πιστοποιητικό επαναστατικής αρετής». ⁴⁹³

Σ' αυτό το σημείο θα παρακολουθήσουμε –κυρίως μέσα από την αλληλογραφία τους με την ΚΕ του ΚΚΕ– τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι διανοούμενοι της υπερορίας, τα περιθώρια επιλογών που τους επέτρεπε το πεδίο και τι σήμαινε τελικά η «άνευ όρων παράδοση εαυτού» στην οποία αναφέρεται ο Μπουρντιέ. Έχει καταστεί σαφές πως οι λογοτέχνες της υπερορίας αντιμετώπιζαν προβλήματα πολύ διαφορετικά από υπαρξιακά ή καλλιτεχνικά αδιέξοδα που συχνά

492 Συλλογικό, *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση: Αναμνήσεις, εντυπώσεις (1921-1966)*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968.

493 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 325.

ταλανίζουν όσους δημιουργούν στον τόπο τους. Η πρόταξη ταξικών κριτηρίων στην τέχνη τους, η συχνά μεροληπτική κριτική του έργου τους, οι πρωτοφανείς καθυστερήσεις στην επικοινωνία τους με την ΕΔ, η αναγκαστική υπακοή σε ασαφείς δογματικές οδηγίες, η απουσία οποιασδήποτε επαφής με τη σύγχρονή τους ελληνική λογοτεχνική επικαιρότητα, η απομάκρυνση από τη μητρική γλώσσα ήταν μερικά από αυτά.

Η Βενετία Αποστολίδου, περιγράφοντας γλαφυρά την καθημερινότητα των ελλήνων λογοτεχνών στην υπερορία, μιλά για το ασφυκτικό κλίμα μέσα στο οποίο καλούνταν να δημιουργήσουν, την ελλιπή πληροφόρηση για τα νέα λογοτεχνικά ρεύματα, την αίσθηση αποκοπής από την πατρίδα, την αγωνία της κομματικής αντίδρασης.⁴⁹⁴ Σ' αυτή τη μικροκοινότητα, η απόρριψη δεν ήταν απλή υπόθεση. Γεννούσε αισθήματα πικρίας και αγανάκτησης, ανταγωνισμούς, διαφωνίες και ζήλιες, που άλλους τους εξανάγκασαν σε παραίτηση και άλλους τους οδήγησαν σε έγγραφες διαμαρτυρίες προς την ΚΕ του κόμματος.

Συχνά οι διανοούμενοι διέπονταν οι ίδιοι από τον μικροαστισμό που προσπαθούσαν να αντιπαλέψουν. Σε μια επιστολή του προς τον Λάμπη Ράππα, ο Κώστας Πουρναράς γράφει:

Όταν αποσπαστείς από τον κόσμο και κλειστείς σε μια στενή παρέα δεν ξέρεις τι σου γίνεται, και δεν είναι καθόλου παράξενο, αντίθετα είναι ολότελα ανθρώπινο να σου βγάλει κάποιος το γραφτό άχρηστο γιατί δεν τον καλημέρισες, κι άλλος να σου το βγάλει αριστούργημα γιατί κάποτε γλεντήσατε μαζί. Άλλος πάλι για να φανεί καλλιεργημένος κι απαιτητικός αφήνει το διάβασμα στη μέση. Αλλιώς θα ήταν τα πράγματα αν είμασταν στην Ελλάδα.⁴⁹⁵

Ενδεικτική της πικρίας του είναι η επιστολή που απηύθυνε ο Θεοδόσης Πιερίδης στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ τον Νοέμβριο του 1952, αντιδρώντας σε άρθρο του Τάκη Αδάμου, το οποίο εξέταζε το έργο των ελλήνων λογοτεχνών που ζούσαν στις ΛΔ και είχαν αφιερώσει λογοτεχνικά κείμενά τους στον δεύτερο ένοπλο αγώνα.⁴⁹⁶ Στον

494 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 30.

495 Επιστολή στον Λάμπη Ράππα, χ.χ., Αρχείο ΚΚΕ, κ. 306, Φ. 13/68/98.

496 Τάκης Αδάμος, «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», ό.π., σ. 54-57.

κατάλογο παρατίθενται οκτώ ονόματα συγγραφέων, αλλά δεν γίνεται καμία αναφορά στον Θεοδόση Πιερίδη και τη Μέλπω Αξιώτη. Ο Πιερίδης κατηγορεί τον Αδάμο για τσαπατσουλιά, επιπολαιότητα ή και σκοπιμότητα.⁴⁹⁷

[Γ]ια να κάνουμε βήματα [στον τομέα της τέχνης και της κουλτούρας] είναι απαραίτητο να συγκεντρώσουμε τις λίγες δυνάμεις που υπάρχουν, να τονώσουμε εκείνες που έχουν αδυνατίσει, να ενθαρρύνουμε εκείνες που έπεσαν σε αδράνεια, να μετατρέψουμε τα διεσπαρμένα και ασύνδετα άτομα σε ομάδα λογοτεχνών και διανοουμένων του κόμματος. Πώς όμως θα το πετύχουμε αυτό αν, πλάι σ' όλες τις άλλες δυσκολίες μας που μας δημιουργεί η ζωή (διασπορά των λογοτεχνών μας, απορρόφηση των περισσότερων από δουλειά εξωλογοτεχνική κτλ.) προσθέσουμε και τούτην: προσωπικές προτιμήσεις ή αντιπάθειες;⁴⁹⁸

Μέσα απ' αυτή την οπτική μπορεί να ερμηνευτεί εναργέστερα η αγανάκτηση που αισθάνεται για την αποσιώπηση του ονόματος της Μέλπως Αξιώτη, την οποία η ΕΔ κατηγορήσε για εγωισμό, μικροαστικές συνήθειες, αλαζονεία, έπαρση, ακόμη και νευρασθένεια, παρόλο που η ίδια ουδέποτε αρνήθηκε να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις στα γραπτά της. Ο Πιερίδης αντιδρά υπογραμμίζοντας πως δουλειά των μελών του ΛΚ δεν είναι να κάνουν το ψυχογράφημα του εκάστοτε λογοτέχνη, αλλά «να πολεμήσουν την αμερικανική κατοχή και τον αμερικανικό τρόπο ζωής στον τομέα της κουλτούρας», και σ' αυτόν τον τομέα η Αξιώτη έχει προσφέρει. «Αν θέλουμε να τραβούμε την Αξιώτη μέσα στην καρδιά αυτού του αγώνα –αντί να την

497 Ο Θεοδόσης Πιερίδης αποτέλεσε μια ξεχωριστή περίπτωση έλληνα κομμουνιστή και οι επιστολές που κατά καιρούς απηύθυνε στη Διαφώτιση παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ήταν κυπριακής καταγωγής και έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο Κάιρο. Από το 1949 έως το 1952 βρέθηκε εξόριστος στο Παρίσι, σπούδασε γαλλική φιλολογία και ιστορία του πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και οργανώθηκε στο ΚΚΕ, ενώ από το 1952 κι ύστερα βρίσκεται στο Βουκουρέστι, μεταφράζει τη *Voix de la Grèce*, εργάζεται για το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» και τις ΠΛΕ, συνεργάζεται με τους Κύκλους της ΕΔ. Από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» κυκλοφόρησαν τα εξής έργα του: *Ωδή στην επικαιρότητα, Ποιήματα, Τραγούδι για τον Ζαχαριάδη, Το εμβατήριο της ειρήνης* και από τις ΠΛΕ τα ακόλουθα: *Κυπριακή συμφωνία, Το μεγάλο ταξίδι, Το Χρυσό μονοπάτι, Ονειροπόληση πάνω στα τείχη της Αμμόχωστου, Ξαναρχινούμε*. Παρά την πικρία που εκφράζει στις επιστολές του, ήταν λογοτέχνης που ευνοήθηκε από την κριτική. Για τις αντιφάσεις και τις ταλαντεύσεις της διαδρομής του, βλ. Φίλιππος Ηλιού, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Τρία κείμενα – τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη» *Αρχειοτάξιο* 6 (Μάιος 2004), σ. 105-132. Για τη συγκεκριμένη επιστολή, βλ. Επιστολή στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 3.11.1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/54.

498 Επιστολή στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 3.11.1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/54.

απωθούμε στο περιθώριο– θα την βοηθήσουμε να καλλιερεύσει, ως εκεί που κρατούν τα κότσια της. Αυτό δεν το κάμνουμε, αλλά αντίθετα την απωθούμε στο περιθώριο, όταν, τη στιγμή που κάνουμε για πρώτη φορά τον ισολογισμό των λογοτεχνικών μας δυνάμεων, την αφίνουμε έξω»,⁴⁹⁹ σημειώνει στο τέλος του πρώτου μέρους της επιστολής του.

Τον Οκτώβριο του 1954, η Αξιώτη παίρνει επίσης την πρωτοβουλία να απευθύνει μια επιστολή «στους συντρόφους της ΚΕ»,⁵⁰⁰ που κινείται στο ίδιο κλίμα με τις επιστολές των Πουρναρά και Πιερίδη και αφορά τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η λογοτεχνική κριτική και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο διανοούμενος στην υπερορία. Ξεκινά λέγοντας πως αισθάνεται εργάτης που βοηθά με όλες του τις δυνάμεις στη μάχη που δίνει το κόμμα στον ιδεολογικό τομέα και εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι αυτός ο αγώνας γίνεται με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς, ενώ ο εχθρός κινείται γοργότερα.

Μιλώντας για τον ρόλο της ως συγγραφέα που ζει στις ΛΔ, επιμένει στον πόθο και την αίσθηση του χρέους που νιώθει καθημερινά απέναντι στον λαό και το κόμμα. Κατά τ' άλλα, όμως, δεν έχει επαφή με την Ελλάδα ούτε έχει τον ορίζοντα των διανοουμένων άλλων χωρών, όπως της Γαλλίας, όπου διοργανώνονται συνέδρια, συναντήσεις, και υπάρχει «ένα σωστό όργιο αλληλοαντιμετώπισης ιδεών». Σε αυτές τις συνθήκες περιορίζονται ασφυκτικά οι δυνατότητες του «εμικρέ λογοτέχνη» να δημιουργήσει, καθώς, αποκομμένος από τον κορμό του, αντιμετωπίζει βαθιά προβλήματα κριτικής και αυτοκριτικής, χωρίς συναδέλφους, χωρίς τη δυνατότητα να συναναστραφεί τους ομοίους του. Οι παρατηρήσεις έρχονται αργά, η δημιουργική πνοή του συγγραφέα διακόπτεται, οι αλλαγές που προτείνονται είναι αρκετές και πρέπει να επιστρέψει σε πρότερα σημεία και να ξαναγράψει κομμάτια του έργου του, ενώ έχει ήδη προχωρήσει την εξέλιξη της υπόθεσης σε άλλη βάση. Κατά την άποψή της, πρόκειται για «αδικαιολόγητη αυστηρότητα σε έναν Κύκλο τόσο μικρό, αλλά και για αδικαιολόγητη αργοπορία σε έναν αγώνα τόσο επείγοντα». Η Αξιώτη παραδέχεται πως αναγκάζεται να διορθώνει σημεία και να δέχεται αλλαγές με τις οποίες δεν είναι πάντοτε σύμφωνη και πως θλίβεται από το γεγονός

499 Επιστολή στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 3.11.1952, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/54.

500 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/111 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 119-127.

ότι η κριτική δεν είναι διαλογική, αλλά επιβάλλεται στον λογοτέχνη ως τετελεσμένο. Ολοκληρώνει την επιστολή της καλώντας την ΕΔ να λαμβάνει υπόψη στην κριτική της «τις ειδικές νομοτέλειες της τέχνης».⁵⁰¹

Τον Μάρτιο του 1955, σε γράμμα της προς τον Απόστολο Σπήλιο από τη Βαρσοβία όπου ζει, εκφράζει ξανά την απογοήτευσή της:

Εδώ έτυχε να είμαι πολύ μονάχη, από ελληνικό περίγυρο της δουλειάς μας, με την πλατειά έννοια. Και γω δεν είμαι τόσο δυναμικός άνθρωπος για να τα βγάζω πέρα μόνο με τον εαυτό μου. Χωρίς κάποιο κίνητρο κι επαφή, είμαι άχρηστη. Μόνο μ' εφημερίδα –πού και πού– δε γίνεται. Ίσως νάχω ξοφλήσει στο γράψιμο και να πρέπει να λέγομαι «τέως». Θαρρώ πως ό,τι να κάνω τώρα πια είναι σκάρτο. Θα «συνεχίζετε την Ελλάδα» εσείς οι άλλοι. Κι αυτό άλλωστε είναι το βασικό. Τ' άλλα ξεχνιούνται και περνούν. Δηλαδή οι άνθρωποι κι οι περιπτώσεις τους.⁵⁰²

Κανένα κείμενο δεν είναι τόσο ενδεικτικό της αποξένωσης και της παραίτησης στην οποία είναι καταδικασμένος ο λογοτέχνης της υπερορίας, όσο τα κείμενα αυτής της επιστολογραφίας. Είτε γράφει στην ΚΕ του κόμματος είτε σε φίλους της διανοούμενους που ζουν στην Ελλάδα, η Αξιώτη αφήνει να φανούν εμμονές και δυσκολίες ενός λογοτέχνη που νιώθει ξένος.⁵⁰³ Στην αλληλογραφία της καταγράφεται η αγωνία μιας μαχήτριας της διανοήσεως που αποζητά την επαφή, τον διάλογο με τους συναδέλφους της, που «λαχταρά να βρεθεί ξανά στην πραγματικότητα της ζωντανής λαλιάς του τόπου της, που αγωνίζεται να ξεφύγει από τη μόνωση και να αποτινάξει το έντονο αίσθημα αχρηστίας, ζει με αναμνήσεις, αντινομίες, κλυδωνισμούς, γράφει, σιωπά και αυτολογοκρίνεται».⁵⁰⁴ Η Αξιώτη

501 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/111 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 119-127.

502 Ο Απόστολος Σπήλιος παραθέτει αυτοτελές το απόσπασμα σε επιστολή του προς τον υπεύθυνο της ΕΔ Μιλτιάδη Πορφυρογένη στις 31.3.1955, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/49/72 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 194-195.

503 «Μέσα από τις ρωγμές του απαντητικού λόγου του Ρίτσου, μπορεί κανείς να αφουγκραστεί τις πνιχτές κραυγές αγωνίας της σιωπηλής εξόριστης Μέλπως για να βγει από το μαύρο πηγάδι της απουσίας», γράφει η Μαίρη Μικέ στο Γιάννης Ρίτσος - Μέλπω Αξιώτη, *Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά: Σπαράγματα αλληλογραφίας (1960-1966)*, επιμέλεια, εισαγωγή, σημειώσεις Μαίρη Μικέ, Άγρα, Αθήνα 2015, σ. 17.

504 Η Αξιώτη διατηρεί αλληλογραφία με τον Ρίτσο από το 1960 έως και το 1966. Οι απαντήσεις του Ρίτσου στα γράμματά της είναι ενδεικτικές: «Μέλπω μου, αγαπημένη μου, έκλαψα με το γράμμα σου –το φλιτζανάκι, το παράθυρο, η κουρτίνα, το δωματιάκι σου –ναι, μη μιλάμε γι' αυτά – τι να πούμε; Σε βλέπω εκεί στον πάγκο του αεροδρομίου, μοναχούλα, σιωπηλή, αγαπημένη», «[...]»

περιγράφει στον Ρίτσο τις σκοτεινές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζει, ενώ παραδέχεται στον Στρατή Τσίρκα πως «μόνο σ' όνειρό της μιλά πια τα ρωμέικα».⁵⁰⁵

Οι επιστολές των Πιερίδη και Αξιώτη είναι πρώιμες. Φαίνεται, όμως, πως η άδικη κριτική και τα μεροληπτικά σχόλια απασχόλησαν πολλούς συγγραφείς, ακόμη και καταξιωμένους. Ο Μενέλαος Λουντέμης υπήρξε επίσης ένας από αυτούς, παρόλο που κυκλοφόρησαν αρκετά έργα του από το Εκδοτικό.⁵⁰⁶ Κάνουμε μια προδρομική αφήγηση σε ένα γεγονός της δεκαετίας του 1960, για να υπενθυμίσουμε μια επιστολή του προς την ΚΕ του ΚΚΕ τον Ιανουάριο του 1965, όπου τονίζει ξεκάθαρα πως παίζεται σε βάρος του ένα «σαδιστικό παιχνίδι», που στοχεύει στην «πεισματική αποσιώπηση του ονόματός του».⁵⁰⁷ Ο Λουντέμης αναφέρεται στον λογοτεχνικό απολογισμό της προηγούμενης χρονιάς που παρουσιάζεται στις στήλες της *Αυγής* και καταγγέλλει την εσκεμμένη άγνοια των αρθρογράφων, οι οποίοι προβάλλουν ονόματα ελασσόνων δημιουργών που γράφουν στην Αθήνα και παραλείπουν τον ίδιο, ο οποίος έχει εκδώσει πλήθος πεζογραφήματα στην υπερορία.

Ο συγγραφέας αποδεικνύεται αληθινός καταπέλτης. Υπογραμμίζει πως, ενώ στον πολιτικό τομέα το κόμμα έχει διδαχθεί από τα λάθη του παρελθόντος και εκφράζει υπέρμετρη ευαισθησία στον σχηματισμό οποιασδήποτε ανεξάρτητης ή αιρετικής ομάδας, στον πνευματικό τομέα δεν παρουσιάζει την ίδια επαγρύπνηση

δεν ξέρω τι με πιάνει – σφίγγεται η καρδιά μου, έτσι όπως σε νιώθω μοναχή σου σ' εκείνο το καμαράκι – πώς τ' αγάπησα κι αυτό– δέθηκε πια μαζί σου και μαζί μου, μ' όλη την πίκρα του και την ξενιτιά του, πούκανε πιο ζεστή τη συντροφιά μας», [...] «Μιλάω για την άνοιξη κι ίσως εκεί έχεις κρύο. Το καμαράκι σου τ' αγάπησα πολύ, και τώρα με κυνηγάει. Δεν μπορώ να σε συλλογιέμαι μονάχη – δεν το αντέχω, Μέλπω μου, που το αντέχεις. Καλή 'ναι η μοναξιά, μα όταν τη διαλέγουμε, όχι όταν υποχρεωνόμαστε», στο Γιάννης Ρίτσος - Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 220, 227, 249, 293.

505 Γιάννης Ρίτσος - Μέλπω Αξιώτη, ό.π., σ. 28. Αρκετά χρόνια αργότερα, στον Τσίρκα απευθύνεται και ο Δημήτρης Χατζής με το ίδιο παράπονο: «Εγώ, αδερφέ μου, είμαι σαν την καλαμιά στον κάμπο. Με την Ελλάδα νταραβέρι πολύ λίγο – οι άνθρωποι, με το δίκιο τους...». Δακτυλόγραφη επιστολή του Δημήτρη Χατζή προς τον Στρατή Τσίρκα, Βερολίνο, 16.11.1962, ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Στρατή Τσίρκα, κ. 42, Φ.7.

506 Έργα του Λουντέμη που εκδόθηκαν στην υπερορία ήταν τα εξής: *Βουρκωμένες μέρες* (Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1953), *Κραυγή στα πέρατα* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955), *Ένα παιδί μετράει τ' άστρα* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957), *Οδός Αθύσσου αριθμός 0* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962), *Το ρολόι του κόσμου χτυπάει μεσάνυχτα* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964), *Οι σαρκοφάγοι* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965), *Οι ήρωες κοιμούνται ανήσυχα* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967).

507 «Ένα ζήτημα και κάποιες σκέψεις μου», επιστολή Μενέλαου Λουντέμη, 23.1.1965, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 268, Φ. 13/30/30.

και υποθάλλει παρέες, προβάλλει ή επισκιάζει δημιουργούς με γνώμονα τη στάση τους σε λογοτεχνικά ζητήματα ή –το χειρότερο– τη δουλοπρέπειά τους στους εκάστοτε «προνομιούχους». Αποδίδει, μάλιστα, στη μεροληπτική στάση και στη στοχοποίηση, από πλευράς του κόμματος, τη μετακίνηση συντρόφων δημιουργών σε περιοδικά έντυπα όπως οι *Εποχές*⁵⁰⁸ ή ο *Ταχυδρόμος* – μετακίνηση που, κατά την άποψή του, δεν αποτελεί επιλογή, αλλά πράξη απελπισίας.⁵⁰⁹

Στην επικοινωνία των συγγραφέων με την ΕΔ διαφαίνεται η ποικιλία των προβλημάτων με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι. Ο στενός ορίζοντας, τα ελάχιστα ερεθίσματα οδηγούν στην ομολογία πως η «σκιά του δογματισμού»⁵¹⁰ βαραίνει στη λογοτεχνική τους παραγωγή, καθώς δεν παρουσιάζουν πρόοδο σε κανένα λογοτεχνικό είδος, πέρα από τη «λογοτεχνία του κάτεργου».⁵¹¹ «Μας χαρακτηρίζει ένα αριστερός μεγαλοϊδεατισμός», θα παραδεχτεί ο Απόστολος Σπήλιος.⁵¹² Η ΕΔ συχνά εκφράζει τη διάθεση να διερευνήσει τις συνθήκες ζωής του κάθε συγγραφέα και με τη βοήθεια των αδελφών κομμάτων να τον ενθαρρύνει στη δημιουργική του έκφραση. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, θα καταβληθούν προσπάθειες να συνδεθούν οι συγγραφείς μεταξύ τους, να εξασφαλιστεί επικοινωνία μεταξύ

508 Οι *Εποχές* ήταν μηνιαίο περιοδικό «πνευματικού προσανατολισμού και γενικής παιδείας». Κυκλοφόρησε από τον Μάιο του 1963 έως τον Απρίλιο του 1967, οπότε και ανεστάλη οριστικά η έκδοσή του λόγω της δικτατορίας. Εκδότης του περιοδικού ήταν ο Χρήστος Λαμπράκης, διευθυντής ο Άγγελος Τερζάκης και σύμβουλοι έκδοσης οι Γιώργος Σεφέρης, Κ.Θ. Δημαράς, Γιώργος Θεοτοκάς, Κωστής Σκαλιόρας, Λέων Β. Καραπαναγιώτης και Χρήστος Λαμπράκης.

509 Ο Μενέλαος Λουντέμης γράφει συχνά από την υπερορία σε φίλους και συντρόφους του που ζουν στο Παρίσι ή στην Ελλάδα και εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για τον τρόπο με τον οποίο το κόμμα χειρίζεται τα πνευματικά ζητήματα. Η Κατίνα Λατίφη στη μαρτυρία της παραθέτει ένα ενδεικτικό απόσπασμα από την αλληλογραφία τους. Ο Λουντέμης τελειώνει το γράμμα του ως εξής: «Τι να κάνουμε; Καβαλικέψαμε μαύρο άλγο, είμαστε μπερδεμένοι σ' ένα βάτο. Έτσι, όπου και να κάνουμε θα ξεσχιστούμε. Σκέφτομαι όσους αυτοκτόνησαν, ήταν όλοι τους λιπόψυχοι; Μα όλοι;»· βλ. Κατίνα Λατίφη, *Μακρύς ο δρόμος για την Ιθάκη: Πολιτική ξενιτιά 1950-1974*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2019.

510 Ομιλία του Απόστολου Σπήλιου σε σύσκεψη που οργάνωσε η ΚΕ του ΚΚΕ σχετικά με τα ιδεολογικά ζητήματα στις 10, 11 και 13 Αυγούστου 1961. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ. 13/62/111.

511 Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τη Μέλπω Αξιώτη στο έργο της *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955) και αναφέρεται στη λογοτεχνία που αποτυπώνει την εμπειρία των αγωνιστών της Αριστεράς στους τόπους εξορίας.

512 «Περίληψη ομιλιών στη σύσκεψη που οργάνωσε η ΚΕ του ΚΚΕ για τα ιδεολογικά ζητήματα στις 10, 11 και 13.8.1961». Σύμφωνα με τα πρακτικά, στη σύσκεψη έλαβαν τον λόγο οι: Μάρκος Αυγέρης, Θέμος Κορνάρος, Θεοδόσης Πιερίδης, Γιώργος Σεβαστίκογλου, Νίκος Κυτόπουλος, Τάκης Χατζής, Απόστολος Σπήλιος, Σταύρος Γιαννακόπουλος, Φούλα Χατζιδάκη, Μενέλαος Λουντέμης, Δήμος Ρεντής, Γιάννης Βεάκης, Κώστας Πουρναράς, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Τ. Νικολάου, Θανάσης Μητσόπουλος και Γιώργης Ζωίδης, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ. 13/62/111.

νεότερων και πρεσβύτερων και να ξεκινήσει διανομή του ελληνικού περιοδικού Τύπου.⁵¹³

Η τελευταία κρίνεται απαραίτητη λόγω της απομάκρυνσης των εξόριστων διανοομένων από την εθνική λαϊκή ζωή, την ελληνική επικαιρότητα και, κυρίως, την ελληνική γλώσσα· ο *Πυρσός*, όπως θα δούμε παρακάτω, θα επιχειρήσει να καλύψει αυτό το κενό. Ο Θεοδόσης Πιερίδης υπογραμμίζει emphatically πως οι λογοτέχνες έχουν ανάγκη ηθικής και πρακτικής βοήθειας, ώστε να πάψουν να νιώθουν εγκαταλελειμμένοι από την καθοδήγηση και τους συντρόφους τους. «Η συναίσθηση της εκτέλεσης του καθήκοντος δεν μπορεί να θρέφει επ' αόριστον τη δημιουργικότητα ενός ανθρώπου που έχει ζήσει μεγάλο μέρος της ζωής του απομονωμένος και χωρίς στοργή», θα γράψει στην ΕΔ,⁵¹⁴ εκφράζοντας την ανησυχία πως οι λογοτέχνες της πολιτικής προσφυγιάς έχουν αποτύχει στον σκοπό τους, δεν πείθουν κανέναν με τα κηρύγματά τους και η ελλιπής σκευή τους οδηγεί σε απόλυτη καλλιτεχνική στειρότητα. Προπαγανδίζουν την πολιτισμική άνθηση που παρατηρείται στον σοσιαλιστικό κόσμο, ενώ οι ίδιοι δεν δημιουργούν. Πώς είναι δυνατόν να υπερασπιστούν τα επιτεύγματα της προσφυγιάς, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν έργα να τα πιστοποιήσουν, αναρωτιέται ο Πιερίδης.

Ο καλλιτέχνης δεν είναι τεχνικός. Πρέπει να εμπλουτίζει την κουλτούρα του. Πώς είναι δυνατόν να ζητιέται από έναν άνθρωπο να αρθρογραφήσει για τον Σικελιανό όταν δεν έχει στα χέρια του το έργο του; Για τη λογοτεχνία της Αντίστασης όταν δεν την γνωρίζει παρά ελάχιστα και μάλιστα στα στενά πλαίσια της υπερορίας. Αν μιλάμε για δυο τρία ονόματα δεν οδηγούμαστε σε νέου τύπου προσωπολατρία;⁵¹⁵

Οι επιστολές είναι ενδεικτικές της απογοήτευσης, της απομόνωσης, της μοναξιάς και της καλλιτεχνικής τελμάτωσης που ταλανίζει τους συγγραφείς στην προσφυγιά, όπου έχουν αναλάβει «να συνεχίσουν την Ελλάδα».

513 «Για την ανάπτυξη της λογοτεχνικής δραστηριότητας των λογοτεχνών της εμγκράτσιας». Το κείμενο υπογράφει το 1960 ο Γ. Ζωίδης, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 263, Φ. 13/25/23 και «Προτάσεις για το πλάνο δουλειάς του Λογοτεχνικού Κύκλου», 29.2.1960, κ. 263, Φ. 13/25/48.

514 Επιστολή του Θεοδόση Πιερίδη προς την ΕΔ, 29.11.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 263, Φ. 13/25/48.

515 Επιστολή του Θεοδόση Πιερίδη προς την ΕΔ, 29.11.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 263, Φ. 13/25/48.

Η λογοτεχνική παραγωγή της υπερορίας φέρνει στο προσκήνιο ανθρώπους μιας εποχής που οφείλουμε να κατανοήσουμε και να κρίνουμε με μέτρα εντελώς διαφορετικά από τα δικά μας. Η απόλυτη υπακοή των καλλιτεχνών στο «συνταγολόγιο» του ζντανοφισμού φαντάζει παράλογη με τα σημερινά δεδομένα. Ωστόσο, «όταν μια ιδεολογία, οι φορείς της και οι οπαδοί της διώκονται άγρια, εξοντωτικά –όπως συνέβαινε εκείνη την εποχή– το λιγότερο που θα μπορούσε να περιμένει κανείς από τους οπαδούς της θα ήταν η εσωτερική σύγκρουση μέσα σ' αυτή την ιδεολογία και μάλιστα πάνω σε πνευματικό ζήτημα της Σοβιετικής Ένωσης», θα τονίσει μερικά χρόνια αργότερα ο Δημήτρης Ραυτόπουλος.⁵¹⁶ Ήταν λογικό διανοούμενοι και λογοτέχνες να υφίστανται εκπτώσεις στο αισθητικό και καλλιτεχνικό τους κριτήριο, προκειμένου το ιδεολογικό μέτωπο να παραμείνει αρραγές. Τέτοιου είδους υποχωρήσεις έγιναν από αρκετούς, ενώ όσοι τόλμησαν να αυτονομηθούν ακολούθησαν μια μάλλον μοναχικότερη πορεία. Πολλοί από τους εμικρέδες λογοτέχνες, στη μετέπειτα ζωή τους, θα επανατοποθετηθούν σχετικά με τις επιλογές που έγιναν εκείνα τα χρόνια.⁵¹⁷

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι λογοτέχνες της υπερορίας δεν μπόρεσαν να υφάνουν μια πλήρη δική τους γραμματολογία. Τις δυσκολίες τους επέτειναν κατά καιρούς οι αντιφάσεις της λογοτεχνικής κριτικής, η ολιγωρία της διαδικασίας, αλλά και ο φόρτος εργασίας, καθώς όλοι τους είχαν επωμιστεί σοβαρή κομματική δουλειά που δεν τους αποδέσμευε παρά μόνο τις Κυριακές,⁵¹⁸ κατά τη διάρκεια των οποίων ήταν υποχρεωμένοι να ξεδιπλώσουν τη δημιουργικότητά τους, πάντοτε πιστοί στη σοσιαλιστική πειθαρχία και άμιλλα. Ο Γιώργης Ζωίδης, σε επιστολή του προς την ΕΔ, παραδέχεται πως οι λογοτέχνες της προσφυγιάς θα είχαν καταφέρει πολύ περισσότερα, «αν αντιμετώπιζονταν σωστά τα προβλήματά τους, αν τους δείχνονταν περισσότερη στοργή και ενδιαφέρον και προπαντός αν η προσπάθεια των λογοτεχνών καθοδηγούνταν και συντονίζονταν». ⁵¹⁹ Ωστόσο, δεν τους εξασφαλίστηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για να δημιουργήσουν, δεν

516 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Περί σοσιαλιστικού ρεαλισμού, Ζντάνωφ και προπατορικού αμαρτήματος», *Επιθεώρηση Τέχνης* 139/140 (Αύγουστος 1966), σ. 88.

517 Βλ. συνέντευξη της Έλλης Αλεξίου στη Μαρία Μποντίλα, η οποία αναφέρεται στο Μαρία Μποντίλα, «Πολύχρονος να ζεις, μέγαλε Στάλιν», ό.π., σ. 49.

518 Μαρτυρία της Έλλης Αλεξίου.

519 «Για την ανάπτυξη της λογοτεχνικής δραστηριότητας των λογοτεχνών της εμικράτειας», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 263, Φ. 13/25/23.

ενθαρρύνθηκαν οι καλλιτεχνικές τους φιλοδοξίες, η ΕΔ δεν κατάφερε να τους φέρει σε επαφή μεταξύ τους, αλλά και με τον περιοδικό και λογοτεχνικό Τύπο στην Ελλάδα. Αφέθηκαν να πελαγοδρομούν ανάμεσα σε αυστηρές ντιρεκτίβες και εκλαϊκευτικές μπροσούρες, και η λογοτεχνία που δημιούργησαν περιφρονήθηκε απόλυτα από τους φιλολογικούς κύκλους στην Ελλάδα.

3.4 Παραπονούμενοι και απορριφθέντες

Στην εισαγωγή του έργου του *The Making of the State Writer*⁵²⁰ ο Ντομπρένκο υποστηρίζει πως ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός αποτελεί σε μεγάλο βαθμό άγνωστο φαινόμενο. Οι περισσότερες ιστορίες σοβιετικής λογοτεχνίας γράφτηκαν από δυτικούς, με αποτέλεσμα το φαινόμενο να μελετηθεί από τη σκοπιά του δυτικού λογοτέχνη/αναγνώστη. Πλήθος μελέτες εστιάζουν την προσοχή τους άλλοτε σε συγγραφείς φίλα προσκείμενους στο δόγμα και άλλοτε σε όσους επιχείρησαν να αυτονομηθούν από αυτό. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τους χιλιάδες τίτλους μυθιστορημάτων που κυκλοφορούσαν κάθε χρόνο στη Σοβιετική Ένωση.

Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός δεν δημιούργησε απλώς μια νέου τύπου λογοτεχνία – δεν αρκεί να εγκύψουμε μόνο στα κειμενικά του χαρακτηριστικά· δημιούργησε επίσης έναν νέο τύπο αναγνώστη, που μπορούσε δυνάμει να μετεξελιχθεί σε συγγραφέα. Ήδη από τη δεκαετία του 1920 οι εκπρόσωποι της προλετκούλτ κατηγορήθηκαν για «διανοουμενίστικο αστικό ιδεαλισμό» και η σοβιετική ηγεσία άρχισε να αναζητά νέους συγγραφείς μεταξύ στρατιωτών του Κόκκινου Στρατού, εργατών και αγροτών, με το σκεπτικό πως δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική προλεταριακή λογοτεχνία ανεξάρτητη από τη βιομηχανική, πολιτική και κοινωνική εμπειρία της εργατικής τάξης.⁵²¹ Στα κολχόζ λειτουργούσαν «Λογοτεχνικοί Κύκλοι», με σκοπό να αντικαταστήσουν τα λογοτεχνικά σαλόνια της Δύσης και να διαμορφώσουν τον «νέο συγγραφέα»· ολιγογράμματοι αγρότες ασκούσαν στη συγγραφή σύντομων σκετς,

⁵²⁰ Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Writer*, ό.π.

⁵²¹ «Between the Reader and the Writer» στο Evgeny Dobrenko, ό.π., σ. 181-243.

διηγημάτων, χρονικών, ώστε σταδιακά να μεταβούν στον ποιητικό στίχο ή τη νουβέλα.⁵²²

Ο Ντομπρένκο περιγράφει αποθήκες σοβιετικών εκδοτικών οίκων που γεμίζουν με λογοτεχνικές μπροσούρες οι οποίες κυκλοφορούν σε κολχόζ και εργοστάσια, δημοσιεύονται σε περιοδικά και τοπικές εφημερίδες. Ένας πραγματικός συγγραφικός οργανισμός λαμβάνει χώρα στην ΕΣΣΔ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 και διαμορφώνει ιεραρχίες. Χιλιάδες έργα απορρίπτονται, αλλά, όπως και να 'χει, οι συντάρτικοι θεωρούνται οι συγγραφείς του μέλλοντος: «ήταν διαχειρίσιμοι, υπάκουοι, χωρίς ιδιαίτερη έφεση στην ενδοσκόπηση – μόνο που δεν ήξεραν να γράφουν». ⁵²³ Όσο η αυτομόρφωση και τα αυτοσχέδια λογοτεχνικά εργαστήρια δεν φέρνουν αποτέλεσμα, αποφασίζεται πως οι εργάτες πρέπει να έρθουν σε επαφή με την κλασική λογοτεχνία· όχι για να τη μιμηθούν –πράγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει στον ιδεολογικό αποπροσανατολισμό τους–, αλλά για να εμπνευστούν από αυτήν και να την υπερβούν.⁵²⁴ Ο Μαξίμ Γκόρκι ήταν από τους λογοτέχνες που παρακολουθούσαν τη διαδικασία δημιουργίας νέων συγγραφέων, έκανε εισηγήσεις, συμμετείχε στα κολχόζ, αντιμετώπιζε τους εκκολαπτόμενους λογοτέχνες με προσοχή και προσωπικό ενδιαφέρον. Ο ίδιος πρότεινε διορθώσεις σε εκατοντάδες χειρόγραφα, τα περισσότερα από τα οποία παρέμειναν, ωστόσο, ανέκδοτα.⁵²⁵

Τα μεσοπολεμικά λογοτεχνικά κολχόζ των Σοβιετικών παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες με τον Λογοτεχνικό Κύκλο της υπερορίας: ένας κομματικός μηχανισμός ελέγχου επιχειρεί να διαμορφώσει τον «νέο συγγραφέα» που θα καταθέσει τον οβολό του στη διαμόρφωση της νεοελληνικής σοσιαλιστικής λογοτεχνίας. Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε ο ιδεότυπος του «εμικρέ λογοτέχνη» και αναφέρθηκαν λογοτέχνες που διακρίθηκαν στην υπερορία και είδαν τα ονόματά τους τυπωμένα στις σελίδες του Εκδοτικού «Νέα Ελλάδα» και των ΠΛΕ. Υπήρξαν, ωστόσο, και δεκάδες που διεκδίκησαν τον τίτλο του ποιητή ή του πεζογράφου, αλλά

522 Για το πείραμα που φιλοδόχησε να μετατρέψει τον κομμουνιστή-εργάτη σε υποκείμενο της λογοτεχνικής πράξης βλ. όσα αναφέρει η Χριστίνα Ντουνιά για τα μεσοπολεμικά περιοδικά *Πρωτοπόροι* και *Νέοι Πρωτοπόροι*. Χριστίνα Ντουνιά, «Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς 1924-1936», ό.π., σ. 82-99, 100-125.

523 Evgeny Dobrenko, ό.π., σ. 296.

524 Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Writer*, ό.π., σ. 305-310.

525 «Gorky among Us» στο Evgeny Dobrenko, ό.π., σ. 349-365.

ουδέποτε αξιώθηκαν να συμπεριληφθούν στους καταλόγους των εκδόσεων του κόμματος. Κάποιων τα έργα απορρίφθηκαν αμέσως και προφανώς οδηγήθηκαν σε παραίτηση, ενώ άλλοι διατήρησαν «αλληλογραφία» με την ΕΔ και τα μέλη του ΛΚ, ζητώντας βοήθεια και καθοδήγηση στο εγχείρημά τους και επιχειρώντας πολλαπλές αλλαγές στα χειρόγρατά τους, μέχρι την τελική απόρριψη του έργου τους.

Και στην υπερορία παρατηρείται το φαινόμενο μαχητές του ΔΣΕ, ορεσίβιοι αγρότες, να μετατρέπονται σε βιομηχανικούς εργάτες που διεκδικούν ταυτόχρονα μια θέση στο λογοτεχνικό πεδίο και την υποστήριξη όσων κατέχουν εξουσία σε αυτό. Σύμφωνα με τον Μπουρντιέ, «όσο χαμηλότερες θέσεις καταλαμβάνουν στις εσωτερικές ιεραρχίες του πεδίου, όσο πιο στερημένοι είναι σε κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο περισσότερο οι πολιτιστικοί παραγωγοί τείνουν να υποτάσσονται στα αιτήματα των εξωτερικών εξουσιών» όπως το κράτος ή τα κόμματα.⁵²⁶ Στο λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας οι «νεοφερμένοι» δεν συνιστούσαν απειλή. Αποτελούσαν τους πιο υπάκουους αναπαραγωγούς των κανόνων του πεδίου, τους κατεχορήν εφαρμοστές του δόγματος. Λόγω του χαμηλού μορφωτικού τους επιπέδου, όμως, στερούνταν κριτικού πνεύματος. Η στήλη του περιοδικού *Πυρσός* «Για όσους γράφουν», από την οποία ο Δημήτρης Χατζής επί έξι συναπτά έτη καθοδηγούσε και συμβούλευε πολιτικούς πρόσφυγες που έστελναν λογοτεχνικά κείμενα προς δημοσίευση, είναι ενδεικτική των αδυναμιών που όφειλαν να αντιπαλέψουν οι νέοι λογοτέχνες.

Ας δούμε ενδεικτικά μια χειρόγραφη επιστολή που στέλνει στην ΕΔ ένα μέλος του κόμματος στις αρχές του 1956:

Αγαπητοί Σ.

Πολύ σας παρακαλώ να με συγχωρέσετεi έχω τόσο κακιά γραφή γιανάμε ηλικρινής δεν ξέρο καθόλου ορθογραφία και καλή γραφία όπως βλέπεται όμως πάλη αποφάσισα μια και τούτο τον χημόνα πήρα απόφαση να μην παρο μέρος στη παραγωγή διότι έχω στηθικά προβλήματα και ηποφέρο το πήρα απόφαση να κάτσο στο σπήτη μέχρι να ρχίσουν οι καλοκερίες.

Με την ευκαιρία αυτές τις ώρες που τα παιδιά μου κοιμούνται και είμε εύκερη αποφάσισα να κάνο αυτή τη δουλιά. Το ξέρο πως τα γραφόμενά μου δεν είναι και

526 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 422.

τόσο καλά ίμε όμως και μιά αγράματη και μόνον διότη διαβάζο προσπαθό να κάνο κάτι. Γιαυτό σας παρακαλό δεχτήται τα αυτά τα πρώτα. Κάντε μου όμως θαραλέα κριτική χωρίς να νομίζεται πως θα με θίξη ότη λογιά και αν ήναι και καταλαβένεται ότη κάτη κάνω βοηθήστεμε πός να αρχίζο και πός να τελιόνο κάτη που θέλο να γράψο. Περιμένο απάντηση τη πρέπη να κάνο.

Με αναγωνιστικούς χερετιζμούς.⁵²⁷

Η συντάκτρια της επιστολής θεωρεί υποχρέωσή της να ακολουθήσει, στον βαθμό που της αναλογεί, την προτροπή της ΕΔ: «κάθε αγωνιστής που έχει κάποιαν ικανότητα έκφρασης πρέπει να προσπαθήσει να ζωντανέψει στο χαρτί τους αγώνες που έζησε».⁵²⁸ Η συνήθης παραίνεση προς όσους δοκιμάζονταν στη λογοτεχνία ήταν να προτιμούν μορφές λογοτεχνικής έκφρασης λιγότερο σύνθετες από το μυθιστόρημα, όπως η νουβέλα, το διήγημα, το χρονικό, ακόμη και η σύντομη εξιστόρηση μιας σκηνής του αγώνα, που θα μπορούσε να δημοσιευτεί στον περιοδικό τύπο. Η ΕΔ θεωρούσε πως έκδοση ανώριμων έργων θα αποπροσανατόλιζε τους συγγραφείς από τον στόχο τους, που ήταν «η κατάκτηση των εκφραστικών μέσων με υπομονετική δουλιά, μελέτη και στοχασμό».⁵²⁹

Η ΕΔ γράφει στον Γ. Σκανδέρη για το (απορριφθέν) έργο του *Ζυμωμένοι με τη φωτιά* πως ο συγγραφέας στερείται λογοτεχνικής γνώσης και τριβής, κάτι που αποκτάται με διαρκές και επίμονο διάβασμα: «Πρέπει να διαβάζεις ταυτόχρονα και έργα δόκιμων ελλήνων συγγραφέων. Να προσέξεις τη γλώσσα, να ασκείσαι σε μικρότερα θέματα: περιγραφές, αναμνήσεις, χρονικά – κι όταν νιώσεις τον εαυτό σου αρκετά ασκημένο στην τέχνη της διατύπωσης, τότε να καταπιαστείς με συνθετότερα έργα».⁵³⁰ Αντίστοιχα, ενθαρρύνει τον Γ. Ελευθερίου να διαβάσει από το πρωτότυπο νέους έλληνες συγγραφείς, να παρακολουθεί «τη γλώσσα, τα μέσα έκφρασής τους καθώς και την πλοκή κάθε γραφτού».⁵³¹

527 Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/122.

528 Από επιστολή της ΕΔ στον Μιλιτιάδη Ρούτση, 22.4.1959, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/42 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 615-616.

529 Από επιστολή της ΕΔ στον Μιλιτιάδη Ρούτση, 22.4.1959, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/42 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 615-616.

530 Απάντηση της ΕΔ προς τον συγγραφέα, 16.4.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/72 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 576-577.

531 Επιστολή της ΕΔ προς τον συγγραφέα, 5.4.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ.252, Φ. 13/14/169 και Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 624.

Οι νέοι λογοτέχνες ενθαρρύνονταν στις πρώτες προσπάθειές τους, ακόμη και αν το έργο τους κρινόταν τελικά απορριπτέο: «Αν χρειαζόταν από τη μεριά μας κάποια ενθάρρυνση αυτή θα εκφραζόταν με μια μοναδική λέξη που δεν κουραζόμαστε να τη λέμε σ' όλους τους νέους μας λογοτέχνες: Γράφε, γράφε, γράφε...». ⁵³² Μια απόρριψη τις περισσότερες φορές γινόταν δεκτή με σεβασμό, εμπιστοσύνη στην κρίση της Διαφώτισης, συγκατάβαση. Σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγούσε τον λογοτέχνη σε σκληρή αυτοκριτική. Αρκετοί απολογούνται και ζητούν συγγνώμη από τους συντρόφους του ΛΚ για τον αδικαιολόγητο κόπο στον οποίο τους υπέβαλαν, χαρακτηρίζουν ειρωνικά το έργο τους «αριστούργημα» ή παραδέχονται πως οι προτεινόμενες διορθώσεις κάνουν το πρωτόλειο να μοιάζει «γελοίο» ή «για κλάματα». ⁵³³

Υπήρχαν, όμως, και κάποιες περιπτώσεις που η απορριπτική επιστολή γεννούσε απογοήτευση και υποψίες. Πολλά μέλη του κόμματος την απέδιδαν σε καχυποψία, εμπάθεια, υποκειμενικότητα και πολιτικά πάθη. Σε τέτοιους είδους αντιδράσεις η ΕΔ απαντά με αυστηρότητα: «[...] ζούμε σε απόλυτα υγιές κομματικό κλίμα και στην όλη μας δουλιά έχουμε μία μοναδική πυξίδα: Το συμφέρον του κόμματος, τις ανάγκες της αγωνιστικής μας λογοτεχνίας και το καλό των λογοτεχνών μας που ξεκινούν». ⁵³⁴ Ωστόσο, ο Θεοδόσης Πιερίδης, διανοούμενος που, όπως είδαμε, διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στην υπερορία και παρενέβαινε συχνά επισημαίνοντας τα κακώς κείμενα, ήδη το 1957 απευθύνεται με επιστολή του στην ΕΔ επισημαίνοντας τις σοβαρές παρεξηγήσεις που δημιουργούνται μεταξύ της ΕΔ και των νέων λογοτεχνών που δεν βλέπουν το έργο τους να εκδίδεται. «Δεν μπορεί ο Κύκλος να αναλάβει την ευθύνη και το βάρος να διορθώνει γραπτά επ' αόριστον, ενώ οι σύντροφοι έχουν επίγνωση της αγραμματοσύνης τους και του αδιεξόδου στο οποίο αυτή τους οδηγεί», γράφει. ⁵³⁵

Τα επόμενα χρόνια, και πολύ περισσότερο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, στις αντιδράσεις των υποψηφίων συγγραφέων διακρίνουμε από πικρία και

532 Από επιστολή της ΕΔ στον Μιλτιάδη Ρούτση, 22.4.1959, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/42 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *ό.π.*, σ. 615-616.

533 Χειρόγραφη επιστολή προς τον Γιώργο Ζωΐδη, 24.7.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/102.

534 Από επιστολή της ΕΔ στον Μιλτιάδη Ρούτση, 22.4.1959, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/42, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, *ό.π.*, σ. 615-616.

535 Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/99.

απογοήτευση έως οργή και αμφισβήτηση για τις μεθόδους του κόμματος. Σε απαντητική επιστολή του για την απόρριψη του μυθιστορήματός του *Απ' τις ακρογιαλιές στα κορφοβούνια*, μέλος του κόμματος γράφει στην ΕΔ πως η απάντησή της δεν τον ικανοποιεί, γιατί δεν είναι βοηθητική: «Αν η προσπάθεια να γράψει κανείς μυθιστόρημα ή άλλο είδος έντεχνου λόγου είναι δύσκολη “κατά τη γνώμη σας”, εγώ δεν φοβάμαι τις δυσκολίες και θα βαδίσω μπρος στον σκοπό μου με κομμουνιστικό πείσμα», τονίζει, ενώ σε άλλο σημείο της επιστολής του συγκρίνει το πόνημά του με έργα υποδεέστερα που, παρά τις αδυναμίες που οι ίδιοι οι δημιουργοί του παραδέχτηκαν, εκδόθηκαν από το Εκδοτικό.⁵³⁶

Σε αρκετές επιστολές, οι απορριφθέντες υπερασπίζονται την προσωπική τους μετριοφροσύνη και σεμνότητα, εκφράζοντας ωστόσο «συντροφικό πόνο και πικρό παράπονο» γιατί το κόμμα χρησιμοποιεί δύο μέτρα και δύο σταθμά και έχει ως κριτήριο όχι τη λογοτεχνική ποιότητα του έργου αλλά την πολιτική υπόσταση, ενδεχομένως και τις κομματικές επαφές, γνωριμίες ή διασυνδέσεις του δημιουργού του.⁵³⁷ Αλλού καταλογίζεται στην ΕΔ επιπολαιότητα, «έλλειψη κατανόησης και καλής θέλησης απέναντι στους νέους συντρόφους που γράφουν»,⁵³⁸ ενώ σε κάποιες επιστολές το ύφος γίνεται επιθετικότερο και καταγγελτικό:

Η κριτική που μου γίνεται και που την παραθέτω ολόκληρη για να σχηματίσετε προσωπική γνώμη, είναι μηδενιστική και δεν κλείνει καμία στοργή. Το έργο μου δεν κρίθηκε αντικειμενικά. Η κριτική είναι μεροληπτική, κούφια, και αρνητική, πράγμα που προκαλεί όχι μόνο σε μένα, αλλά και σε όσους συντρόφους το διάβασαν και το έκριναν δικαιολογημένη δυσφορία. Η κριτική σε ένα έργο τέχνης δεν είναι εύκολο πράγμα. Χρειάζεται πολλή μελέτη και συγχρονισμός, τακτ, μεγάλον σεβασμόν και ευλάβεια και να γίνεται με τέτοιον τρόπο, που να έχει θετικά αποτελέσματα, δηλαδή να βοηθάει και να δίνει δυνάμεις για το μέλλον.⁵³⁹

536 Ο γράφων αναφέρεται στο μυθιστόρημα του Απόστολου Σπήλιου, *Στη στροφή του δρόμου*. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/106.

537 Χειρόγραφη επιστολή προς την ΚΕ του ΚΚΕ, 9.10.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/113.

538 Χειρόγραφη επιστολή του Θεοδόση Πιερίδη προς την ΚΕ του ΚΚΕ, 13.11.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/140.

539 Κριτική για το έργο του Αλ. Κουτσούκαλη, «Σταυραετοί της λευτεριάς», 18.9.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 298, 13/60/64.

Τόσο οι άπειροι όσο και οι έμπειροι λογοτέχνες στην υπερορία ήταν εκτεθειμένοι στην απόρριψη. Οι πρώτοι λόγω αδεξιότητας στον τρόπο χειρισμού των κανόνων της τέχνης, οι δεύτεροι για τους αντίθετους λόγους: διαθέτοντας διαμορφωμένο καλλιτεχνικό υπόβαθρο, υπηρετούσαν ένα νέο όραμα, οι στόχοι του οποίου ήταν εξωκαλλιτεχνικοί· έτσι, ξεστράτιζαν από τους κανόνες που οι ίδιοι είχαν επιβάλει στο έργο τους. Διανοούμενοι και ταυτόχρονα σκληρά εργαζόμενοι, «επιστήμονες» του διαλεκτικού υλισμού και κομματικά πρόσωπα, αγωνίστηκαν προκειμένου να ισορροπήσουν στις αντικρουόμενες αρμοδιότητες που τους είχαν ανατεθεί.

3.5 Η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή

Θα αφιερώσουμε ένα ανεξάρτητο τμήμα αυτής της μελέτης στην προσωπικότητα του Δημήτρη Χατζή, καθώς αποτέλεσε ιδιαίτερη περίπτωση ανάμεσα στους έλληνες λογοτέχνες της προσφυγιάς. Οφείλουμε αρχικά να σημειώσουμε πως στο σημείο αυτό μας ενδιαφέρει η στάση και η δράση του Χατζή ως διανοουμένου της εμικράτσιας και μόνο. Δεν θα παρακολουθήσουμε τη σκέψη του όπως αυτή εκφράζεται μεταπολιτευτικά, στην αρθρογραφία του στο περιοδικό *Αντί* ή στο *Πρίσμα*, ούτε θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας σε κείμενά του ακαδημαϊκού χαρακτήρα, που στόχευαν σε άλλου τύπου, πεπαιδευμένο, κοινό. Αυτό που ενδιαφέρει την έρευνά μας είναι οι απόψεις του Χατζή ως εξόριστου διανοουμένου στα χρόνια της υπερορίας και εμικρέ λογοτέχνη της ηττημένης μετεμφυλιακής Αριστεράς.

Θα επικεντρωθούμε, επομένως, σε κείμενα που έγραψε στα χρόνια αυτά – από το 1950 έως το 1968– και απευθύνονταν στους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες: επιστολές προς την ΕΔ, βιβλιοκρισίες στον *Νέο Κόσμο*, αρθρογραφία στο περιοδικό *Πυρσός*. Πρόκειται για κείμενα που σε κάποιον βαθμό υποτάσσονται στους περιορισμούς που επιβάλλει το συγκεκριμένο πεδίο. Αντιλαμβανόμαστε πως αυτή η επιλογή έχει το τίμημα να παρουσιάζονται οι απόψεις του πρωτόλειες και να μοιάζουν ανολοκλήρωτες – ειδικά σε θέματα που τον απασχόλησαν διαχρονικά,

όπως αυτό της συνέχειας, οι ρίζες του νέου ελληνισμού, οι απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, το έργο του Διονυσίου Σολωμού, η ποίηση του Βάρναλη.

Σε ό,τι αφορά τις αναδρομές στο μεσοπολεμικό παρελθόν, αυτές φτάνουν έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930, όταν η σταλινική εξουσία είναι πια απόλυτη και το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού κυρίαρχο. Δεν σκιαγραφείται, δηλαδή, η πολυφωνία της Αριστεράς κατά τη δεκαετία του 1920, όταν τα περιοδικά αποτελούσαν πραγματικό πεδίο δοκιμών, ούτε και η θέση του Χατζή μέσα σ' αυτήν. Ας τονίσουμε, τέλος, πως η αφιερωματική αυτή παρέκβαση δεν ακολουθεί την γραμμική πορεία των γεγονότων· θα αναφερθούμε σποραδικά σε γεγονότα της δεκαετίας του 1960, που θα συζητηθούν εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

*

Η παρουσία του Δημήτρη Χατζή στα γράμματα ήταν σταθερή ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁵⁴⁰ Γιος του Γεωργίου Χατζή, παλαμικού ποιητή, δημοσιογράφου και ιδρυτή της εφημερίδας *Ήπειρος*, ακολούθησε νωρίς τα βήματα του πατέρα του δημοσιεύοντας στον τοπικό Τύπο και υπογράφοντας με το πατρικό ψευδώνυμο (Τάκης) Πελερέν.⁵⁴¹ Υπήρξε μέλος του ΚΚΕ από τα μέσα της δεκαετίας του 1930, βασανίστηκε και εξορίστηκε στη Φολέγανδρο από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής συμμετείχε στη λειτουργία του παράνομου τυπογραφείου του ΕΑΜ, άλλοτε αρθρογραφώντας και άλλοτε διορθώνοντας κείμενα στις εφημερίδες *Εμπρός*, *Ελεύθερη Ελλάδα* και *Ριζοσπάστης*. Μετά από σύντομη εξορία του στην Ικαρία, κατατάχτηκε στο ΔΣΕ και δημοσίευσε διηγήματα, νουβέλες και άλλα κείμενα στις εκδόσεις του βουνού.

Μετά την ήττα, καταδικάστηκε «δix εις θάνατον» από Έκτακτο Στρατοδικείο και διέφυγε στο εξωτερικό· αρχικά στη Ρουμανία (1949-1950), όπου εργάστηκε στον

⁵⁴⁰ Για μια εκτενή επισκόπηση της ζωής και του έργου του Δημήτρη Χατζή, βλ. Hero Hokwerda, *Μεταξύ παρελθόντος και παρόντος: Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*, Καλλιγράφος, Αθήνα 2016, σ. 40-63. Επίσης, βιογραφικά στοιχεία για τον Δημήτρη Χατζή μπορεί να βρει κανείς στα ακόλουθα κείμενα: Θανάσης Χατζής, «Μια πολυσήμαντη ζωή», *Αντί* 183 (31 Ιουλίου 1981), σ. 14-15 | «Δημήτρης Χατζής (1913-1981): Βιογραφικό σημείωμα», *Αντί* 297 (15 Αυγούστου 1985), σ. 22 και «Χρονολόγιο Δημήτρη Χατζή (1913-1981)», *Διαβάζω* 180 (Δεκέμβριος 1987), σ. 34-38.

⁵⁴¹ Για πληροφορίες σχετικά με τον πατέρα του Δημήτρη Χατζή, αλλά και τη μεσοπολεμική δράση του ιδίου, βλ. Νίκος Γουλανδρής, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, ό.π., σ. 13-26.

ραδιοφωνικό σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα», έπειτα στην Ουγγαρία (1950-1957 και 1962-1975), όπου διέμεινε κατά το μεγαλύτερο διάστημα της προσφυγιάς του, και ενδιάμεσως στο Ανατολικό Βερολίνο (1957-1962). Στην Αθήνα, η ανέχεια δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Νομική, αλλά σπούδασε βυζαντινή λογοτεχνία και ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης, εργάστηκε ως ερευνητής στην Ακαδημία Επιστημών του Ανατολικού Βερολίνου και ολοκλήρωσε τη διατριβή του στο Πανεπιστήμιο Χούμπολτ. Πριν από τον επαναπατρισμό του, που πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας το 1975, εργάστηκε ως βοηθός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης, ίδρυσε το Νεοελληνικό Ινστιτούτο στην Ουγγαρία, συνεργάστηκε με γαλλικά πανεπιστήμια και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης.⁵⁴² Η περίπτωση του δεν αφορά απλώς έναν «εμικρέ λογοτέχνη», αλλά έναν διανοούμενο που άφησε έντονο αποτύπωμα στα χρόνια και τους κύκλους της πολιτικής προσφυγιάς.

Ο Χατζής εμφανίστηκε στα γράμματα με τη *Φωτιά*, το πρώτο μυθιστόρημα της Αντίστασης, που κυκλοφόρησε το 1946 από τις εκδόσεις Γκοβόστη. Το έργο επαινέθηκε ιδιαίτερα στην υπερορία, γιατί «δίνει μια αυθεντική εικόνα από τον αγώνα του ελληνικού λαού, τόσο στις σκλαβωμένες πόλεις όσο και στα ελεύθερα βουνά». ⁵⁴³ «Η κεντρική του ιδέα είναι το ανέβασμα των πλατιών λαϊκών μαζών στην ανώτατη μορφή πατριωτικής και κοινωνικής πάλης και η χειραφέτησή τους με τα νέα λαϊκοδημοκρατικά ιδανικά», διαβάζουμε σε χειρόγραφο ανυπόγραφο επιστολή προς την ΕΔ,⁵⁴⁴ που αποφάσισε την επανέκδοση του έργου από τις ΠΛΕ το 1962. Πράγματι, το μυθιστόρημα «κλείνει στις σελίδες του κάτι από τον παλμό και το μεγαλείο μιας εποχής». ⁵⁴⁵ Η μελετημένη και ισορροπημένη αρχιτεκτονική της πλοκής του, η αληθοφάνεια των χαρακτήρων του, η ζωντανή λαϊκή γλώσσα είναι αρετές που προϋδεάζουν για τη μετέπειτα εξέλιξη του λογοτέχνη, παρόλο που στη

542 Στην Ελλάδα, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1975-1976, ο Δημήτρης Χατζής δίδαξε –για διάστημα λίγων μηνών– στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Ο υπουργός Παιδείας Γεώργιος Ράλλης μεθόδευσε την ανάκληση του διορισμού του, με τη δικαιολογία πως δεν είχε εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Έτσι, παρά την αθρόα προσέλευση φοιτητών, τα μαθήματα σταμάτησαν.

543 Χειρόγραφο σημείωμα, χ.χ., ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/187.

544 Χειρόγραφο σημείωμα, χ.χ., ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/187.

545 Βασίλης Πηγής, «Ένα βιβλίο και μια εποχή: Δημήτρη Χατζή “Η φωτιά”», *Νέος Κόσμος* 6 (1962), σ. 87.

Φωτιά σχολιάζει με κάποια σχηματικότητα την παρακμή της πατροπαράδοτης τάξης πραγμάτων η οποία κυριαρχεί στον μικρόκοσμο μιας επαρχιακής πολιτείας.⁵⁴⁶

Ο Χατζής, επιχειρώντας εκ των υστέρων μια περιοδολόγηση του έργου του, θα κατατάξει τη Φωτιά,⁵⁴⁷ τη Μουργκάνα⁵⁴⁸ και τα Σπασμένα φτερά –ένα μυθιστόρημα που έμεινε ημιτελές– στα αγωνιστικά του κείμενα, που απεικονίζουν «έναν κόσμο που πιστεύει».⁵⁴⁹ Όπως θα δηλώσει ο ίδιος, στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* «ο κόσμος πιστεύει και δεν πιστεύει», ενώ οι *Ανυπεράσπιστοι* μιλούν για «τον κόσμο που κλονίστηκε και δεν πιστεύει πια, δεν έχει αυταπάτες, δεν έχει πού να σταθεί».⁵⁵⁰ Ο λογοτέχνης παραμένει «παρηγορητικά ανθρώπινος» σε όλο το έργο του, αλλά ο ιδεολογικός του χρωματισμός σταδιακά θα ξεθωριάσει και η υποβλητική εκφορά του αφηγηματικού του λόγου θα αντικαταστήσει τον διδακτικό τόνο και την ξεκάθαρη πολιτική θέση.⁵⁵¹ Μεταβαίνοντας από το διήγημα στο μυθιστόρημα, ο Χατζής μετακινείται ταυτόχρονα από την επαρχιακή πολίχνη στη μεγάλη πολιτεία και από τη βεβαιότητα στον σκεπτικισμό.⁵⁵² Η τάση του προς αυτή τη μετάβαση διαφαίνεται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Ο συγγραφέας δέχτηκε την πρώτη απορριπτική κριτική από τον ΛΚ για το θεατρικό έργο *Ο βασιληάς Ανήλιαγος*.⁵⁵³ Ακολουθώντας, ενδεχομένως, το παράδειγμα σοβιετικών συγγραφέων που εμπνεύστηκαν από τη λαϊκή παράδοση του τόπου τους, ο Χατζής επιχείρησε μια θεατρική διασκευή του γνωστού ελληνικού παραμυθιού, με τρόπο όμως που δεν ικανοποίησε τις προπαγανδιστικές αρχές της

546 Βασίλης Πηγής, ό.π., σ. 91.

547 Δημήτρης Χατζής, *Φωτιά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962.

548 Τάκης Χατζής, *Μουργκάνα*, Μπούλκες 1948. Για την υποδοχή του έργου από το ΚΚΕ, βλ. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 115, Φ. 7/2Α/38, 7/2Α/47 και 7/2Α/49.

549 Αλέξης Ζήρας, «Η αρχή ενός μυθιστορήματος που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ», *Διαβάζω* 180 (Δεκέμβριος 1987), σ. 41.

550 Δημήτρης Χατζής, «Η Πίστη δεν είναι μια Προσωπική Υπόθεση...», μια συζήτηση του συγγραφέα με τον Αλέξη Ζήρα, περ. *Γράμματα και Τέχνες* 3 (Μάρτιος 1982) και στο Αλέξης Ζήρας, «Η αρχή ενός μυθιστορήματος που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ», ό.π., σ. 44.

551 Φ.Δ. Δρακονταειδής, «Η λογοτεχνία του Δημήτρη Χατζή ως ηθική στάση», *Διαβάζω* 180 (Δεκέμβριος 1987), σ. 39-40.

552 Για τις ειδολογικές, κοινωνικές και ιδεολογικές μεταβάσεις στο έργο του Δημήτρη Χατζή και τον «ουμανιστικό ρεαλισμό» του βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης» στο Γιάννης Η. Παππάς και Αντώνης Δ. Σκιαθάς (επιμ.), *Δημήτρης Χατζής: Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, εισαγωγή Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σ. 51-52.

553 «Τμήμα Λογοτεχνικών Εκδόσεων, Δημήτρη Χατζή, “Βασιληάς Ανήλιαγος”: Τεχνική κωμωδία σε 4 πράξεις», σημείωμα Απόστολου Σπήλιου, 16.1.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/67 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερρορία*, ό.π., σ. 540-541.

κομματικής λογοτεχνίας. Τον ΛΚ είχε προβληματίσει η αόριστη χρονική τοποθέτηση του έργου, που συνιστά, βέβαια, βασικό χαρακτηριστικό κάθε λαϊκού παραμυθιού. Στο έργο ο πρωταγωνιστής Ανήλιαγος έμμελλε να πεθάνει αν τον έβλεπε ο ήλιος, γι' αυτό και η βασιλική οικογένεια τον κρατούσε κλεισμένο στο παλάτι. Κατά τη γνώμη του ΛΚ, αυτό και μόνο το στοιχείο θα μπορούσε να αναχθεί σε σύμβολο των δυνάμεων του σκότους (καπιταλισμός), που κρατούν τον άνθρωπο μακριά από τον ήλιο (κομμουνισμός). Ακόμα και η Αγαπούλα, σύμβολο καλοσύνης και αγάπης, θεωρήθηκε πως δεν έχει λόγο ύπαρξης στον τόπο και τον χρόνο που γράφει ο Χατζής, αν δεν επικαιροποιηθεί. Στη μάχη του καλού με το κακό, που υπάρχει σε κάθε παραμύθι, έπρεπε να γίνεται εμφανές ποιος είναι ο νικητής. *Ο βασιλιάς Ανήλιαγος* απορρίφθηκε, με το σκεπτικό πως δεν προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Ο Απόστολος Σπήλιος φαντάζεται τον αναγνώστη να ψάχνει και να μη βρίσκει επαναστατική ουσία σ' ένα παραμύθι γεμάτο βασιλόπουλα, αυλικούς και φρουρούς του παλατιού. Το έργο κρίθηκε καλό ως σύλληψη, αλλά εκκρεμούσε η πολιτική δικαίωσή του:

Το έργο έτσι θα ολοκληρωνόταν, θα αποκτούσε άλλο βάρος. Γιατί νομίζουμε πως με την παραμυθένια μονάχα μορφή που τούδωσε ο συγγραφέας, το έργο, εκτός απ' την ιδεολογική ανεπάρκεια που σημειώνουμε, ζημιώνει και καθαρά καλλιτεχνικά. Μένει μια ονειροφαντασιά κι ένα σκηνικό παιχνίδι.⁵⁵⁴

Ωστόσο, το έργο που καθιέρωσε τον Χατζή ως λογοτέχνη, και που εξακολουθεί από αρκετούς μελετητές να θεωρείται το κορυφαίο του, ήταν η συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Στην πρώτη της έκδοση (Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953) η συλλογή περιλάμβανε τα διηγήματα «Η θεία μας η Αμαλία», «Ο Σιούλας ο ταμπάκος», «Η διαθήκη του καθηγητή», «Σαμπεθάι Καμπιλής» και «Μαργαρίτα Μολυβάδα». Στη δεύτερη έκδοση (Επιθεώρηση Τέχνης, 1963) προστέθηκαν επίσης τα διηγήματα «Ο τάφος» και «Ο ντετέκτιβ», ενώ στην τρίτη έκδοση (Κείμενα, 1979) έγιναν επιμέρους αλλαγές και δόθηκε στο κείμενο η τελική, σημερινή του μορφή.

554 «Τμήμα Λογοτεχνικών Εκδόσεων, Δημήτρη Χατζή, “Βασιλιάς Ανήλιαγος”: Τεχνική κωμωδία σε 4 πράξεις», σημείωμα Απόστολου Σπήλιου, 16.1.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/67.

Ο Σπήλιος, εκ μέρους του ΛΚ, εξέφρασε και πάλι τις επιφυλάξεις του για τη λογοτεχνική εξέλιξη του Χατζή, επισημαίνοντας τον κίνδυνο να μετατραπεί σε συγγραφέα «των παλιών χρόνων και καταστάσεων». Τα διηγήματα του Χατζή δεν πρόβαλλαν τον ηρωικό χαρακτήρα της εαμικής Αντίστασης, αλλά εστίαζαν στην παρακμή μιας τελματωμένης επαρχιακής πολιτείας που συνταράσσεται από τον πόλεμο και στην επίδραση που έχουν τα γεγονότα στην ψυχοσύνθεση των κατοίκων της. «Είναι γνωστή η αδυναμία του Χατζή να δώσει το καινούργιο, το ηρωικό στοιχείο. Ενώ στην περιγραφή των παλιών, των καταθλιπτικών πραγμάτων που φεύγουν, σβήνουν και χάνονται είναι αριστοτέχνης, στο σημερινό, το σύγχρονο, το νέο, νομίζεις και βιάζεται να τελειώσει γρήγορα», σημειώνει ο Σπήλιος.⁵⁵⁵ Τελικά, η ΕΔ έκρινε τα διηγήματα δημοσιεύσιμα, αφού όμως υποδειχθούν στον συγγραφέα «αδυναμίες και πολιτικά λάθη».⁵⁵⁶

Η Φούλα Χατζιδάκη, από την άλλη, επαίνεσε τον Δημήτρη Χατζή ακριβώς για ό,τι άλλοι τον κατηγορήσαν: για το ότι οι ήρωές του είναι ίσως λιγότερο θετικοί, ωστόσο περισσότερο αληθοφανείς και πολυδιάστατοι. Ιδιαίτερη μνεία έκανε στο διήγημα «Μαργαρίτα Μολυβάδα». Η νεαρή πρωταγωνίστρια, γόνος μιας οικογένειας ξεπεσμένων αστών, εκτελείται από τους Γερμανούς, όταν η οικογένειά της εντοπίζει έναν πολύγραφο στο υπόγειο του σπιτιού της και αποφασίζει –αφελώς και χωρίς να μπορεί να φανταστεί τα επακόλουθα– να παραδώσει το παράνομο έντυπο υλικό στην Ασφάλεια. Η εκτέλεση της Μαργαρίτας μοιάζει με θυσία απαραίτητη για να γυρίσει η σελίδα. Με την ειρωνική φράση «Καληνύχτα, ντε!» η ηρωίδα αποχαιρετά τη ζωή και η εποχή της έναν ολόκληρο κόσμο. Η Μαργαρίτα, βέβαια, αν και εντάσσεται στην Αντίσταση, δεν έχει το κουράγιο να σπάσει ολοκληρωτικά τους δεσμούς με το σπίτι της. Το αναγνωρίζει ως «ξεπεσμένο ηθικά, διεφθαρμένο και σάπιο», αλλά δεν το απαρνείται, κι ως αποτελεί «προσωποποίηση της ψευτιάς». Πρόκειται για συγκρούσεις συχνές στην καρδιά ενός αγωνιστή, διλήμματα πραγματικά κι ως μοιάζουν μικροαστικά, σημειώνει η Φούλα Χατζιδάκη:

555Επιστολή του Τμήματος Λογοτεχνικών Εκδόσεων προς την Επιτροπή Διαφώτισης, 21.1.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/68 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 542.

556 Απόφαση της Επιτροπής Διαφώτισης, 23.6.1953, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/67.

Κι αν η ίδια η ηρωίδα δεν είναι χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του κομμουνιστή ανθρώπου, ωστόσο είναι ένα κομμάτι του αγώνα. [...] Η λεβεντιά δεν είναι μονοκόμματα. Και η ζωή έχει συγκρούσεις, και ιδεολογικές και εσωτερικές, και θλίψη και πόνο, πλάι στο γέλιο και τη χαρά και όλα μαζί αυτά, μαζί με τον αγώνα, μέσα στον αγώνα για να γκρεμιστεί το παλιό και να χτιστεί το καινούργιο, όλα είναι στοιχεία της τέχνης.⁵⁵⁷

Λίγους μήνες μετά τη βιβλιοκρισία της Χατζιδάκη, δημοσιεύεται ένα ανυπόγραφο άρθρο στον ΝΚ⁵⁵⁸ που καταρρίπτει ένα ένα τα επιχειρήματα που επικαλέστηκε η κριτικός. Ο/Η αρθρογράφος αντιδρά ειρωνικά στους χαρακτηρισμούς της κριτικής και –απορρίπτοντας το έργο του Χατζή– προτείνει ως πρότυπο πεζογραφήματος το *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση. Βασικό ελάττωμα της γραφής του Χατζή θεωρείται ότι, ενώ δίνει μια εικόνα παρακμής της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, δεν τη συνδέει με τη γενεσιουργό αιτία της. Ο συντάκτης καταλήγει στο ζήτημα της ελευθερίας ενός προοδευτικού συγγραφέα να επιλέγει το περιεχόμενο του έργου του:

Έχει ένας συγγραφέας ελευθερία να διαλέγει όποιο θέμα θέλει; Φυσικά. [...] Όμως εδώ υπάρχει ένα ζήτημα που το βάζει η ίδια η ζωή και οι ανάγκες του αγώνα. Μέσα σε ορισμένες συνθήκες, ένας προοδευτικός συγγραφέας, πολύ περισσότερο ένας κομμουνιστής, διαλέγει, είναι αναγκασμένος να διαλέγει, τα θέματά του και το περιεχόμενο του έργου του μέσα σε κείνο το πεδίο δράσης των μαζών που εκείνη τη δοσμένη στιγμή χρειάζεται να εξαρθεί, να φωτισθεί, να εκλαϊκευθεί με τα μέσα της τέχνης. [...] Κι αν ο οποιοσδήποτε καλλιτέχνης δεν μπορεί μόνος του να καταλάβει τον «περιορισμό» αυτόν, που η αγωνιστική του διάθεση του δημιουργεί, και βλέπει τον εαυτό του έξω από τόπο και χρόνο και άμεσες ανάγκες του κινήματος, μπορεί εύκολα να κυλήσει στα βαλτονέρια της «υψηλής τέχνης», της «τέχνης για την τέχνη», προδίνοντας τον ίδιο τον εαυτό του σαν αγωνιστή και φυσικά και σαν καλλιτέχνη.⁵⁵⁹

557 Φούλα Χατζιδάκη, «Το τέλος της μικρής μας πόλης», *Νέος Κόσμος* 1 (1954), σ. 77.

558 «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος* 6 (1954), σ. 67-72.

559 «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 68.

Οι διανοούμενοι της υπερορίας θεωρούσαν πως *Το τέλος της μικρής μας πόλης* δεν ανταποκρινόταν στις νόρμες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η Χατζιδάκη ήταν η μόνη που διαχώρισε τη θέση της, υποστηρίζοντας πως οτιδήποτε προκύπτει από την ατομική –και όχι απαραίτητα τη συλλογική– εμπειρία μπορεί να γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης από έναν αριστερό συγγραφέα, αρκεί να εμπνέεται από αγάπη για τον άνθρωπο· και αυτή δεν είναι ανάγκη να συντονίζεται με την πολιτική επικαιρότητα.

Στα πεζογραφήματα του Χατζή, οι ποιότητες της μυθοπλασίας επιβάλλονται στα επικαιρικά χαρακτηριστικά του χρονογραφήματος. Παρ' όλα αυτά, στην οριστική έκδοση, που κυκλοφόρησε το 1963 από τις εκδόσεις Επιθεώρηση Τέχνης, ο συγγραφέας έκανε αλλαγές τόσο στους τίτλους των διηγημάτων όσο και στην αφηγηματική δομή, τη γλώσσα ή άλλα στοιχεία που μαρτυρούσαν τον ιδεολογικό του προσανατολισμό. Έτσι, η θεία μας η Αμαλία έγινε Αγγελική, η Μαργαρίτα Μολυβάδα ⁵⁶⁰ μετονομάστηκε σε Μαργαρίτα Περδικάρη, οι ιδιωματισμοί περιορίστηκαν, λέξεις και φράσεις όπως «κουκουέδες», «αρχόντοι», «φασίστες του Ζέρβα», «αδελφосύννη», «Στάλιν», «Κόκκινος Στρατός» απαλείφθηκαν, ενώ σε κάποια διηγήματα αναδιαμορφώθηκε και το τέλος.⁵⁶¹ Οι φραστικές προσαρμογές, που περιόρισαν τον ηθογραφικό χαρακτήρα της συλλογής προς όφελος της ευρύτητας, μαρτυρούν πως οι συγγραφείς της υπερορίας προσαρμόζαν το έργο τους στο αναγνωστικό κοινό για το οποίο προοριζόταν. Μια έκδοση που απευθυνόταν στους κύκλους της αριστερής μετεμφυλιακής διασποράς δεν θα μπορούσε να προσφερθεί σε ευρύτερο κοινό.

⁵⁶⁰ Σε συνέντευξη που έδωσε στη Ρένα Θεολογίδου για το περιοδικό *Επίκαιρα*, ο Χατζής αποκάλυψε πως η Μαργαρίτα Μολυβάδα υπήρξε πραγματικό πρόσωπο και ήταν ξαδέρφη του. Στην πρώτη έκδοση του διηγήματος έδωσε στην ηρωίδα του το πραγματικό της όνομα, όμως, όταν το βιβλίο κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα, το άλλαξε, για να μην εκθέσει με οποιονδήποτε τρόπο την οικογένεια. Η πληροφορία στο Hero Hokwerda, «Η Μαργαρίτα Περδικάρη και η Μαργαρίτα Μολυβάδα», *Διαβάζω* 180 (Δεκέμβριος 1987), σ. 46.

⁵⁶¹ Για τις αλλαγές στα διηγήματα της συλλογής, βλ. Hero Hokwerda, «“Το τέλος της μικρής μας πόλης”: Δυο γραφές», *Αντί* 298 (30 Αυγούστου 1985), σ. 33-39 και Hero Hokwerda, «Η Μαργαρίτα Περδικάρη και η Μαργαρίτα Μολυβάδα», *ό.π.*, σ. 45-50. Για το σύνολο των αλλαγών που εισηγήθηκε ο Χατζής σε κάθε έκδοση του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, βλ. Hero Hokwerda, *Μεταξύ παρελθόντος και παρόντος*, *ό.π.*, σ. 219-299.

Για την τελική έκδοση της συλλογής έγραψε ο Δημήτρης Ραυτόπουλος στην *ΕΤ*,⁵⁶² όπου είχαν ήδη δημοσιευτεί αρκετά νέα διηγήματα του συγγραφέα. Στο άρθρο του μιλά για πεζογραφική άνοιξη ανώτερη από εκείνη της Γενιάς του '30 και εστιάζει στην αντιδογματική σύλληψη του Χατζή, που μπορεί και χρησιμοποιεί τη μέθοδο της μαρξιστικής διαλεκτικής αποφεύγοντας προκατασκευασμένες αλήθειες, αβασάνιστες βεβαιότητες και *a priori* συμπεράσματα.⁵⁶³ Ακόμη και από πολύ μεταγενέστερους μελετητές *Το τέλος της μικρής μας πόλης* επαινέθηκε κυρίως για τους χαρακτήρες του: ήρωες που τείνουν προς την τελείωση, αλλά ουδέποτε την κατακτούν, παραμένοντας ανοιχτοί και σε διαρκή διάλογο με τον δημιουργό τους.⁵⁶⁴ Οι ανθρωπίνι τύποι του Χατζή μπορεί κάποτε να είναι στερεοτυπικοί, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν σχηματική αποτύπωση μιας ιδέας, και η πολιτική συνειδητότητα στην οποία οδηγούνται δεν κατακτιέται αβίαστα, δεν είναι αντανakλαστική. Αυτό το χαρακτηριστικό, όμως, ρηγμάτωσε την αυθεντικότητα της στρατευμένης γραφής που συναντάμε στα πρωτόλεια πεζογραφήματα του συγγραφέα.⁵⁶⁵

Οι σχέσεις του Δημήτρη Χατζή με το ΚΚΕ είχαν διαρραγεί από την περίοδο των ανακαταγραφών.⁵⁶⁶ Ειδικά από την κυκλοφορία του *Τέλους της μικρής μας πόλης* και έπειτα θα κατηγορηθεί πολλάκις για τις «σεχταριστικές του απόψεις»,⁵⁶⁷ παρόλο που το κόμμα τον «χρησιμοποιεί» σε κάθε φιλολογική αποστολή και, απ' ό,τι φαίνεται, του προτείνει να αναλάβει επικεφαλής του ΛΚ μετά την αποχώρηση

562 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Η μικρή μας πόλη των ιδεών και το νεοελληνικό μάθημα του Δημήτρη Χατζή», *Επιθεώρηση Τέχνης* 114 (Ιούνιος 1964), σ. 594-602.

563 Δημήτρης Ραυτόπουλος, *ό.π.*, σ. 596-597.

564 Αλέξης Ζήρας, «Χρονικές, πολιτικές και γλωσσικές διαστάσεις στο έργο του Δημήτρη Χατζή», *Διαβάζω* 55 (Αύγουστος 1982), σ. 32-33.

565 Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και ο Απόστολος Σαχίνης στη βιβλιοκρισία του για το περιοδικό *Εποχές*. Ακόμα και για τη *Φωτιά*, ο Σαχίνης γράφει πως υπήρξε αντιστασιακό και συνάμα ψυχογραφικό αφήγημα. Βλ. Απόστολος Σαχίνης, «Δημήτρη Χατζή, "Το τέλος της μικρής μας πόλης", *Επιθεώρηση Τέχνης* 1963», *Εποχές* 24 (Απρίλιος 1965), σ. 70-74.

566 Στο ΚΚΕ, οι πρώτοι προβληματισμοί σχετικά με τον Δημήτρη Χατζή εκφράζονται στα 1949. Η κομματική οργάνωση του ραδιοφωνικού σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» όπου εργαζόταν παρακολουθούσε την περίπτωσή του και διαπίστωνε «ιδεολογική σύγχυση και ταλαντεύσεις», που την οδήγησαν στην απόφαση να του απευθύνει μομφή και προειδοποίηση για πιθανή διαγραφή. Για το δακτυλόγραφο της απόφασης, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 395, Φ. 21/6/2 και κ. 396, Φ. 21/7/10. Τελικά, ο Χατζής διαγράφηκε από το κόμμα το 1952, αλλά εξακολούθησε να εργάζεται στις γραμμές του. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 121, Φ. 7/8/003 και κ. 171, Φ. 7/58/34.

567 Βλ. Επιστολή Πέτρου Ρούσου στον Μιλτιάδη Πορφυρογένη στις 9.7.1955, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 287, Φ. 13/49/270.

του Θεοδόση Πιερίδη το 1962.⁵⁶⁸ Από το 1956 και μετά, και πολύ εντονότερα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, το ΚΚΕ επιμένει στο «ξεσκέπασμα των παρεκκλίσεων μέσα στο κίνημα». ⁵⁶⁹ Και ο Δημήτρης Χατζής έτσι ακριβώς αντιμετωπίστηκε: σαν μια παρέκκλιση. Ίσως όχι ιδιαίτερα επικίνδυνη, λόγω της μετριοπάθειας και του χαμηλόφωνου χαρακτήρα του, πάντως αισθητή.

Μετά *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ο Χατζής «επαναπατρίζεται λογοτεχνικά» στέλνοντας διηγήματά του στην *ΕΤ* και δεν δημοσιεύει ξανά στις εκδόσεις της υπερορίας. Η συνεργασία του με το περιοδικό ενδεχομένως «προδίδει τους αισθητικούς και πολιτικούς αναπροσανατολισμούς του». ⁵⁷⁰ Κάνει την πρώτη του εμφάνιση με το διήγημα «Αγιώργης», ⁵⁷¹ το οποίο η ΕΔ θα χαρακτηρίσει «ψυχογραφική δεξιολογία χωρίς κοινωνικό προβληματισμό». ⁵⁷² Το εντυπωσιακό είναι πως η ΚΕ του ΚΚΕ, λίγους μήνες αργότερα, του αναθέτει να συντάξει μια ανώνυμη επιστολή προς το περιοδικό, προκειμένου να νουθετήσει τη συντακτική του επιτροπή σχετικά με τις αδυναμίες και τις ελλείψεις που παρουσιάζει και να τη συμβουλέψει να ξαναβρεί τον ιδεολογικό της βηματισμό. Η ΕΔ υπαγορεύει, μάλιστα, στον λογοτέχνη τα ζητήματα που οφείλει να θίξει. ⁵⁷³

Το διήγημα που προκάλεσε εντονότερη δυσaráσκεια ήταν οι «Ανυπεράσπιστοι», που επίσης δημοσιεύτηκαν στην *ΕΤ* το 1964. ⁵⁷⁴ Σε ειδική συνεδρίαση που οργανώθηκε στον ΛΚ, προκειμένου τα μέλη του να κρίνουν το περιεχόμενο το τελευταίων τευχών της *ΕΤ* και να τοποθετηθούν σχετικά με τα κακώς

568 Η πρόταση αυτή είτε δεν έφτασε ποτέ στον Δημήτρη Χατζή είτε την απέρριψε, μιας και από το 1962 έως και το 1968 ως υπεύθυνος του ΛΚ αναφέρεται ο Τάκης Αδάμος. Άλλωστε, όπως μαρτυρούν οι άνθρωποι που τον γνώρισαν, «στον Χατζή δεν άρεσαν οι τίτλοι και τα πόστα· κάτι παραπάνω: τα περιφρονούσε». (Μαρτυρία Μαριάννας Βεάκη στο Νίκος Γουλανδρός, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, ό.π., σ. 89). Για την απόφαση της ΕΔ να αναλάβει ο Χατζής υπεύθυνος του ΛΚ, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/193 και κ. 261, Φ. 13/23/6.

569 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 302, Φ. 13/64/6.

570 Παναγιώτης Νούτσος, «Δημήτρης Χατζής, ο συγγραφέας της υπέρβασης», *Το Βήμα*, 13.8.2008.

571 Δημήτρη Χατζή, «Αγιώργης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 97/98 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963), σ. 20-30.

572 «Μερικές σύντομες παρατηρήσεις για την “Επιθεώρηση Τέχνης”», 31.8.1963, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 259, Φ. 13/21/196.

573 Ανυπόγραφη επιστολή προς τον Δημήτρη Χατζή, 7.10.1963, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 262, Φ. 13/24/161. Ο Χατζής αρνείται να στείλει την επιστολή που του ζητούν, γιατί πιστεύει πως οι αδυναμίες του περιοδικού δεν πρέπει να χρεωθούν στη συντακτική ομάδα, αλλά ευρύτερα στις αδυναμίες του χώρου της αριστερής διανόησης. Για την απάντηση του Δ. Χατζή βλ. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 262, Φ. 13/24/165.

574 Δημήτρης Χατζής, «Ανυπεράσπιστοι», *Επιθεώρηση Τέχνης* 119/120 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964), σ. 559-570.

κείμενα και τις στραβοτιμονιές της συντακτικής επιτροπής, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο διήγημα του Χατζή:

Επίσης το διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» του Δ. Χατζή φανερώνει υποχώρηση του συγγραφέα στην πίεση της αστικής ιδεολογίας με το να εξωραϊζει τους εχθρούς του λαϊκού κινήματος στο όνομα ενός κακώς εννοούμενου συμφιλιωτικού πνεύματος και να παρουσιάζει σαν κύριους υπευθύνους της αιματοχυσίας τους κομμουνιστές. Ο επίτροπος είναι ο πιο αποκρουστικός ήρωας του διηγήματος, οι μαχητές του ΔΣ είναι όλοι τους αδιάφοροι, χωρίς ιδανικά, κάτι ανάμεσα στο ζώο και στον άνθρωπο, και πολεμούν μόνο γιατί βρέθηκαν στις γραμμές μας φτάνοντας στο σημείο να δολοφονήσουν ακόμα και τον επίτροπό τους, ενώ οι στρατιώτες του εχθρού εμφανίζονται σαν πραγματικοί άνθρωποι. Στη βάση του εμφυλίου πολέμου, σαν υπεύθυνοι γι' αυτόν παρουσιάζονται από τη μια μεριά το Κόμμα (επίτροπος) κι από την άλλη οι χαφιέδες (ασυρματιστής). Μόλις εξοντώνονται ο επίτροπος και ο ασυρματιστής επέρχεται η συμφιλίωση στα δύο τμήματα με την ανάγκη που δημιουργούν οι καιρικές συνθήκες. Το διήγημα αυτό σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να δημοσιευτεί.⁵⁷⁵

Η τοποθέτηση είναι υπερβολική, αφού ακόμη και η υποτιθέμενη συμφιλίωση μεταξύ στρατιωτών και ανταρτών παρουσιάζεται λειψά, σαθρά και εκτός περικειμένου. Το μοτίβο της αντιπολεμικής λογοτεχνίας που θυματοποιεί εξίσου νικητές και ηττημένους ήταν γνωστό από την πεζογραφία του Μεσοπολέμου, αλλά δεν είχε ακόμη δοκιμαστεί σε κείμενα που αφορούσαν την εμφύλια σύγκρουση. Το συγκλονιστικό νυχτερινό αντάμωμα στρατιωτών και ανταρτών στις ίδιες σκηνές, προκειμένου να προφυλαχτούν από τον θανατηφόρο χιονιά χαρακτηρίστηκε «νύχτα προδοσίας» και η λογοτεχνική του αποτύπωση εξόργισε εκείνους που το έζησαν. Ο ταγματάρχης του ΔΣΕ Βασίλης Μπακάλης έστειλε χειρόγραφη επιστολή προς τον επικεφαλής της ΕΔ ζητώντας «όσοι δεν πέρασαν τέτοιες στιγμές το φιλολογικό τους φτύσιμο να το κρατούν για τον εαυτό τους και να σέβωνται περισσότερο εκείνους τους λεβέντες που έγραψαν με τη ζωή τους το ΠΙΣΤΕΥΩ ΤΟΥΣ στην υπόθεση του

575 «Συμπεράσματα συζήτησης στον Λογοτεχνικό Κύκλο για την “Επιθεώρηση Τέχνης” (τεύχη 109-120 του 1964)», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 304, Φ. 13/66/136.

λαού».⁵⁷⁶ Από την άλλη, το διήγημα στην Ελλάδα έγινε δεκτό «μετά πανηγυρισμού και αγαλλιάσεως»⁵⁷⁷ και έδωσε τον τίτλο στην επόμενη διηγηματική συλλογή του συγγραφέα, την κυκλοφορία της οποίας ανέλαβαν οι λογοτέχνες και προσωπικοί του φίλοι Γιάννης Ρίτσος και Αντρέας Φραγκιάς.⁵⁷⁸ Το χάσμα ανάμεσα στον κόσμο της εγχώριας και της εξόριστης Αριστεράς είχε βαθύνει.

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, παρότι ο Χατζής υπήρξε άνθρωπος που απέφευγε σε όλη του τη ζωή τις εντάσεις, τις προστριβές και τις συγκρούσεις, είχε το θάρρος της γνώμης του και αυτό τον έφερε πολλές φορές αντιμέτωπο με τις απόψεις των συντρόφων του. Είδαμε ήδη πως διαφώνησε με το Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ το 1954, ειδικά με τις νέες θέσεις που εισηγήθηκε ο Πέτρος Ρούσος σχετικά με τη Μεγάλη Ιδέα και το ζήτημα της εθνικής συνέχειας.⁵⁷⁹ Διαφώνησε επίσης με τη ζαχαριαδική γραμμή σχετικά με την πρόσληψη του παλαμικού ποιητικού έργου, διαφώνησε με την επίσημη κριτική των διανοουμένων του κόμματος στον Καζαντζάκη, διαφώνησε με την ανάδειξη του πατριωτισμού σε ύψιστη λογοτεχνική αρετή, διαφώνησε με την ηρωοποίηση του λαού.

Η σκέψη του Χατζή παρέμεινε ανάδελφη στην κοινότητα των διανοουμένων της υπερορίας και αυτό κατέστησε την προσφυγική του εμπειρία πιο επώδυνη απ' ό,τι ήδη την αισθανόταν. Οι μαρτυρίες των κοντινών του ανθρώπων μιλούν για

576 «Επιστολή προς τον υπεύθυνο του Τμήματος Διαφώτισης της ΚΕ του ΚΚΕ», χ.χ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 307, Φ. 13/69/071.

577 Επιστολή Αντρέα Φραγκιά στον Δημήτρη Χατζή, 10.5.1966 στο Νίκος Γουλανδρής, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, ό.π., σ. 309.

578 Οι *Ανυπεράσπιστοι* κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Θεμέλιο το 1966, παρά το γεγονός πως ο Μίμης Δεσποτίδης είχε συμφωνήσει να μην προχωρήσει στην έκδοση χωρίς προηγουμένως να στείλει το σύνολο των διηγημάτων στην ΕΔ και να περιμένει τοποθέτησή της. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 271, Φ. 13/33/12. Για την αλληλογραφία του συγγραφέα με τους Γιάννη Ρίτσο και Αντρέα Φραγκιά, βλ. Νίκος Γουλανδρής, ό.π., σ. 305 και 309-313.

579 Μετά την αναίρεση των θέσεων του Ζαχαριάδη και την ακύρωση του «Σχεδίου Προγράμματος του ΚΚΕ 1954», το κόμμα αλλάζει στάση σε θέματα που αφορούν τη νεοελληνική ιστορία. «Λόγοι τάξης επιβάλλουν κάποια αλλαγή του σχήματος της πολεμικής που γίνεται στο φίλο μας Δημήτρη Χατζή», γράφει ο Πέτρος Ρούσος το 1956 (βλ. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 364, Φ. 20/14/122). Η επιστολή του Πέτρου Ρούσου απευθύνεται στη Γερμανική Ακαδημία Επιστημών, που τον είχε προσκαλέσει να συμμετάσχει σε διάσκεψη νεοελληνικής λογοτεχνίας στο Βερολίνο, παρουσιάζοντας το έργο του «Ζητήματα της ιστορίας μας». Ο Ρούσος αρνείται να συμμετάσχει επικαλούμενος φόρτο εργασίας, κυρίως όμως επειδή οι αλλαγές της 6ης Ολομέλειας είχαν ως αποτέλεσμα να ανασκευάσει σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις που εξέφραζε σε εκείνο το σύγγραμμα, θεωρώντας τες «ιδεαλιστικές-σεχταριστικές». Το έργο του, άλλωστε, ανήκει στα βιβλία που αποσύρθηκαν μετά τις αλλαγές του 1956.

βαθιές ψυχικές κρίσεις, τις οποίες ξεπερνούσε καταφεύγοντας στη συγγραφή.⁵⁸⁰ Σε επιστολές προς την οικογένειά του ο ίδιος μιλά για τη μοναξιά, την αίσθηση ορφάνιας, το αδιέξοδο στο οποίο συχνά ένιωθε ότι βρισκόταν,⁵⁸¹ ενώ η Έλλη Αλεξίου σε γράμμα της προς τη Μέλπω Αξιώτη γράφει: «Εδώ δεν τον αγαπούνε τον Τάκη. Ούτε οι πατριώτες του, που αποτελούνε δα σωστή κάστα αλληλοϋποστήριξης. Σε σημείο που 'χουν δημιουργήσει γύρω του κλοιό μίσους». ⁵⁸² Σήμερα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον αυτή η απομόνωση οφειλόταν στις τοποθετήσεις, τις πολιτικές παρεμβάσεις ή τις δημόσιες αντιπαραθέσεις του Δημήτρη Χατζή με συντρόφους και στελέχη του κομματικού μηχανισμού. Γνωρίζουμε όμως πως αυτοί οι μηχανισμοί οδήγησαν έναν αγωνιστή και διανοούμενο της Αριστεράς να αποφεύγει την ανάληψη οποιασδήποτε ευθύνης. «Εγώ δεν έχω μυαλό· κάνω ό,τι μου πουν», έλεγε στους συντρόφους του ραδιοφωνικού σταθμού.⁵⁸³ Στα 1970, λίγα χρόνια πριν από τον επαναπατρισμό του, ο Χατζής νιώθει «άστεγος, ανέστιος, ηττημένος και μόνος»,⁵⁸⁴ απογοητευμένος που δεν πέτυχε ούτε την ένωση των ανθρώπων της δημοκρατικής διανοήσης μιας διασπασμένης πια Αριστεράς που, όπως γράφει ο ίδιος, με τα σχήματα και τις σχηματικότητές της ταπείνωσε και σκότωσε τους αγωνιστές της.

Στα πρώτα του έργα, η δυσκολία των ηρώων του να επικοινωνήσουν ξεπερνιέται στη συλλογικότητα του αγώνα. Η Αυγερινή της *Φωτιάς*, μπαίνοντας στην Αντίσταση, «μαθαίνει να σκέφτεται μοναχή της», να εκφράζεται ελεύθερα και να αγαπά. Η Μαργαρίτα στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* περνά από τη σιωπή στην αυτοσυνειδησία, τη στιγμή που αντιλαμβάνεται ως εχθρό την οικογένειά της και τα δεσμά της πατριαρχικής κοινωνίας που την ανέθρεψε.⁵⁸⁵ Αντίστοιχα, η θεία Αμαλία οδηγείται στην απομόνωση και τον θάνατο, τη στιγμή που παύει να επικοινωνεί με τους ανθρώπους της γειτονιάς της. Μόνο στους «Ανυπεράσπιστους» οι αντίπαλοι

580 Βλ. τη μαρτυρία του Λευτέρη Μαυροειδή, *Από τον σταλινισμό στην Περεστρόικα: Η προσωπική μου μαρτυρία από τον κόσμο του υπαρκτού σοσιαλισμού (1947-1987)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 83-84.

581 Νίκος Γουλανδρής, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, ό.π., σ. 160-161.

582 Νίκος Γουλανδρής, ό.π., σ. 225.

583 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 396, Φ. 21/7/011.

584 Γράμμα του Δημήτρη Χατζή στον Φίλιππο και τη Μαρία Ηλιού. Βλ. Νίκος Γουλανδρής, ό.π., σ. 330.

585 Έρη Σταυροπούλου, «Δημήτρης Χατζής: Το φράγμα της σιωπής. Το πρόβλημα της επικοινωνίας στους ήρωές του» στο *Προτάσεις ανάγνωσης για την πεζογραφία μιας εποχής*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2001, σ. 209-239.

έρχονται κοντά με τη σιωπή⁵⁸⁶ και αυτή η σιωπή σταδιακά γίνεται κυρίαρχο στοιχείο της διηγηματογραφίας του Χατζή.

Άραγε το μοτίβο της σιωπής αποτέλεσε τον τρόπο του να περιγράψει την προσφυγική του εμπειρία; Σχεδόν προγραμματικά, αρνήθηκε να αποτυπώσει λογοτεχνικά την πραγματικότητα που έζησε στην προσφυγιά.⁵⁸⁷ Η ξενότητα, όμως, αποτελεί βασικό στοιχείο της διηγηματογραφίας του. Η μοναξιά και τα αδιέξοδα των ηρώων του, η αδυναμία τους να εκφραστούν στα πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός τους τα μετατρέπει σε μοναχικά, ανέστια υποκείμενα, όπως ο ίδιος. Από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* και έπειτα, ο φακός του εγκαταλείπει τα συλλογικά οράματα και την πίστη στην κοινωνική πρόοδο, για να εστιάσει στην ατομική εμπειρία, και μάλιστα στην ατομική ερημία.⁵⁸⁸ Αυτός ο τρόπος να μιλήσει για τον «α-τόπο της εμικράτειας», όπως έγραφε και ο ίδιος, τον βοηθά να κατακτήσει τη συνείδηση του εαυτού του⁵⁸⁹ και τον μετατρέπει σε έναν «πρώιμα μεταμοντέρνο συγγραφέα», που είδε την εξορία όχι ως προσωπική αλλά ως καθολική συμβολική εμπειρία.⁵⁹⁰ Ο Χατζής υπήρξε ρεαλιστής και συνάμα ο «ξενότερος από όλους τους ξένους της κοινωνίας των ξένων».⁵⁹¹ Ο ανανεωτικός του λόγος δεν συντονίστηκε ούτε με τη δογματική ορθοδοξία της Αριστεράς ούτε με τις συντηρητικές αξίες της αστικής σκέψης.⁵⁹²

*

586 Έρη Σταυροπούλου, ό.π., σ. 227.

587 Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2012, σ. 49.

588 Δημήτρης Τζιόβας, «Δημήτρης Χατζής, ένας συναισθηματικός ιδεολόγος», *Το Βήμα*, 22.10.2000. Βλ. σχετικά και Αγγέλα Καστρινάκη, «Δημήτρης Χατζής: Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας» στο Αγγέλα Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, Πόλις, Αθήνα 1997, σ. 157-181.

589 Επιστολή του Δημήτρη Χατζή στον Χρήστο Παπάζογλου, Νίκος Γουλανδρός, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, ό.π., σ. 332.

590 Δημήτρης Τζιόβας, «Δημήτρης Χατζής, ένας συναισθηματικός ιδεολόγος», ό.π.

591 Η φράση του Δημήτρη Χατζή από το «Ο Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα» του *Διπλού βιβλίου*, εάν συνδυαστεί με την πορεία του συγγραφέα ως διανοούμενου της Αριστεράς και τον ριζοσπαστικό του λόγο, οδηγεί σε γόνιμες σκέψεις σχετικά με την περιθωριακότητα ως προϋπόθεση της διανοητικής καινοτομίας. Η αίσθηση και η ιδιότητα της ξενότητας, ακόμη και μέσα στους κύκλους της αριστερής διάνοησης, έδιναν στον συγγραφέα μια αντικειμενική, διεισδυτική, βαθύτερη ματιά. Βέβαια, αν ο Χατζής, ως μεταμοντέρνος διανοούμενος, είναι αποξενωμένος από την τάξη του, τότε δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «οργανικός διανοούμενος», με τον τρόπο που τον εννοούσε ο Γκράμσι. Για τον διανοούμενο ως ξένο, βλ. Dick Pels, *The Intellectual as Stranger, Studies in Spokespersonship*, Routledge, London 2000, σ. ix- xix.

592 Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά*, ό.π., σ. 179.

Παρουσιάσαμε στην ενότητα αυτή τα βασικά χαρακτηριστικά του εμικρέ λογοτέχνη, τους λογοκριτικούς μηχανισμούς που έλεγχαν κάθε δημιούργημά του, τα βασικά προβλήματα με τα οποία ερχόταν αντιμέτωπος. Η ελάχιστη παραγωγή και κυρίως η απουσία συνθετότερων έργων είχαν προβληματίσει τους επικεφαλής της ΕΔ, οι οποίοι έκριναν πως η συμμετοχή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων σε συνδιασκέψεις λογοτεχνών του εξωτερικού, η οργάνωση φιλολογικών βραδιών, η σύνδεση με τη λογοτεχνική κριτική στην Ελλάδα και η «κολλητιβίστικη συζήτηση των υλικών της λογοτεχνίας» θα έλυναν το πρόβλημα.⁵⁹³

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, προγραμματίστηκαν από την ΕΔ συζητήσεις σχετικά με τον περιορισμένο αντίκτυπο της λογοτεχνίας της υπερορίας. Το 1965, η ΚΟΒ λογοτεχνών και καλλιτεχνών της Μόσχας θα πραγματοποιήσει σύσκεψη προκειμένου να συζητηθεί το θέμα των τεχνοτροπιών και γενικότερα η σχέση της ιδεολογίας με την τέχνη.⁵⁹⁴ Αυτό που αξίζει να παρατηρηθεί είναι το γεγονός ότι, ενώ οι ομιλητές στο σύνολό τους καταδίκασαν τα νεοκαντιανά δόγματα και κάθε μορφή τέχνης που στερείται κοινωνικής αποστολής, εντόπισαν ομόφωνα το πρόβλημα του δογματισμού, μιας αντίληψης ωφελιμιστικής και απλουστευτικής που αντιμετωπίζει το καλλιτεχνικό προϊόν ως «μέσο εκλαΐκευσης και εικονογράφησης της τρέχουσας πολιτικής γραμμής». Οι καλλιτέχνες της υπερορίας πρώτη φορά –επίσημα και σε επίπεδο θεσμικό– θα συμφωνήσουν πως η απόλυτη άρνηση των ανανεωτικών τεχνοτροπιών στην τέχνη γέννησε μονοπώλια αμφιβόλου ποιότητας και θα θέσουν ως στόχο «μια ολόπλευρη πάλη που θα βοηθήσει τη σοσιαλιστική ρεαλιστική τέχνη να συγχρονίζεται και να ανανεώνεται ευθυγραμμίζοντας την πείρα της με τις νέες απαιτήσεις και αφομοιώνοντας οργανικά τη θετική πείρα άλλων σύγχρονων τάσεων».⁵⁹⁵ Στο κείμενο του πρακτικού της συνδιάσκεψης ο όρος *σοσιαλιστικός ρεαλισμός* αντικαθίσταται από τον *σοσιαλιστικό ουμανισμό* ως μέθοδο που θα εκφράζει την πραγματικότητα στην πολυπλοκότητά της. Ωστόσο, το όραμα για δημιουργική διασταύρωση ετερόκλιτων

593 «Για τη δουλειά των λογοτεχνών μας»: Απόφαση του Λογοτεχνικού Κύκλου, 18.1.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/61.

594 Η διάσκεψη διήρκεσε από τις 15 έως και τις 18 Μαρτίου 1965. Στους ομιλητές αναφέρονται οι Σ. Ζορμπαλάς, Σ. Γιαννακόπουλος, Δ. Σπάθης, Μ. Ζαχαρίας, Γ. Μότσιος, Μ. Αλεξανδρόπουλος και Α. Βογιάζος. Για το πρακτικό της συνεδρίασης, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 268, Φ. 13/30/140.

595 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 268, Φ. 13/30/140.

απόψεων που θα αντικαθιστούσε την ατέρμονα πολεμική των περασμένων ετών δεν πραγματώθηκε. Η ιδεολογική στράτευση, η μαρξιστική ηθική, το πρόταγμα της αισιοδοξίας, η καλλιτεχνική δικαίωση των αγώνων του παρελθόντος, από τη μια μεριά, και των πολιτικών αποφάσεων του παρόντος, από την άλλη, δεν επέτρεψαν στους «λογοτέχνες της εμικράτειας» να αυτονομηθούν. Αυτοί είναι προβληματισμοί που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια. Προηγουμένως, πρέπει να σταθούμε στις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1950 και τους ισχυρούς κραδασμούς που επέφεραν στο πεδίο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

Τίποτα δεν συνηγορεί εντονότερα υπέρ της λήξης του Εμφυλίου όσο η πολιτική νοηματοδότησης και αξιοδότησής του ως ιστορικού και πολιτικού κληροδοτήματος στις επερχόμενες γενιές. Η πολιτική τού «όπλου παρά πόδα» στην πράξη είχε εγκαταλειφθεί, από τη στιγμή που οι πρώην μαχητές του ΔΣΕ «άλλαξαν το ντουφέκι με το καλάμι».⁵⁹⁶ Δεν χρειάζεται να υπάρξει ρητή οδηγία από τον ΓΓ του κόμματος, προκειμένου να αντιληφθεί κανείς το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Η λήξη του γίνεται εμφανής από το γεγονός πως, στα τέλη του 1951, στις προτεραιότητες της ΕΔ εντάσσεται η «μεταθανάτια υστεροφημία» του.⁵⁹⁷

Η μελέτη της λογοτεχνικής παραγωγής του Εκδοτικού μαρτυρά τη μετατροπή του πρόσφατου πολεμικού παρελθόντος σε μεταπολεμικό διακύβευμα που παρακολουθεί τις σύγχρονες πολιτικές εξελίξεις και, μέσα από τη λογοτεχνική αφήγηση, συγκροτεί μνήμες και ταυτότητες.⁵⁹⁸ Η προπαγάνδα που σχεδιάζει η ΕΔ αποτελεί μια ψηφίδα στον χάρτη του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου,⁵⁹⁹ μιας οικουμενικών διαστάσεων σύγκρουσης που, όπως κάθε προπαγανδιστικός

596 Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, ό.π., σ. 16.

597 Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα: Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1994, σ. 100.

598 Άγγελος Ελεφάντης, ό.π., σ. 101-102.

599 Ως Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος ορίζεται η εργαλειοποίηση του πολιτισμού και των προϊόντων του στον ανταγωνισμό των δύο υπερδυνάμεων. Πρώτος χρησιμοποιεί τον όρο ο αμερικανός ιστορικός και διανοούμενος Κρίστοφερ Λας στο άρθρο του "The Cultural Cold War", *The Nation* 11 (September 1967) 198-212· βλ. σχετικά Στρατής Μπουρνάζος, «Το Congress for Cultural freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα 1950-1967: Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2019, σ. 13-14, τώρα στο Στρατής Μπουρνάζος, *Η ιστορία μιας ματαίωσης: Το CCF και ο πολιτιστικός ψυχρός πόλεμος στην Ελλάδα (1950-1967)*, Αντίποδες, Αθήνα 2025. Η Τζένη Λιαλιούτη χρησιμοποιεί τον όρο «πολιτιστική διπλωματία» για να μιλήσει για την προβολή αξιών και πολιτιστικών προϊόντων μιας χώρας στον λαό μιας άλλης, προκειμένου να επιτευχθούν στόχοι εξωτερικής πολιτικής· βλ. Τζένη Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός*, ό.π., σ. 16-17. Για την πολιτιστική διπλωματία της Σοβιετικής Ένωσης και τη σύνδεσή της με την εξωτερική πολιτική, βλ. Frederick Charles Barghoorn, *The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*, Princeton University Press, Princeton 1960.

μηχανισμός, τίθεται σε εφαρμογή σε περίοδο ειρήνης.⁶⁰⁰ Σε μια εποχή που το αντιφασιστικό σοβιετικό μέτωπο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θεωρείται μακρινό παρελθόν και η αντικομμουνιστική δυτική φιλολογία προβάλλει τις Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες ως ολοκληρωτικά καθεστώτα επιχειρώντας να το επισκιάσει, η διανόηση της υπερορίας απαντά ενοχοποιώντας τις αξίες του αστικού κόσμου και διαμορφώνοντας στερεοτυπικές αντιλήψεις για τον ιδεότυπο του Αμερικανού.⁶⁰¹

Στην πραγμάτευση της τραγικής εμπειρίας του Εμφυλίου από την πεζογραφική παραγωγή της πρώτης περιόδου –ιδιαίτερα στα μυθιστορήματα των Γιώργη Γρίβα και Κώστα Μπόση– και στα άρθρα που δημοσίευσαν οι διανοούμενοι της ΕΔ και του ΛΚ στον ΝΚ στις αρχές της δεκαετίας του 1950 είναι σαφής η στράτευση ενάντια στον αμερικανικό πολιτισμό. Η αμερικανική οικονομική ενίσχυση που δεχόταν το ελληνικό κράτος προξένησε ανησυχία στην Αριστερά σχετικά με τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας, ενώ η έναρξη του πολέμου στην Κορέα τον Ιούνιο του 1951 οδήγησε τις ΗΠΑ σε «αντισοβιετική υστερία», που υπαγόρευε τη μετατροπή της Ελλάδας σε ζώνη προστασίας της δυτικής Ευρώπης ενάντια στον κομμουνισμό, προς αποφυγήν επανάληψης του παραδείγματος της Κορέας.⁶⁰²

Μετά το καλοκαίρι του 1951, στόχος της αμερικανικής πολιτικής ήταν να παρουσιαστούν οι φυλακισμένοι και εξόριστοι κομμουνιστές ως αμετανόητα, επικίνδυνα στοιχεία, φερέφωνα των Σοβιετικών, που επιδίωκαν να αναλάβουν

600 Τζένη Λιαλιούτη, ό.π., σ. 99.

601 Στη διατριβή του ο Στρατής Μπουρνάζος φωτίζει την αμερικανοτραφή πλευρά της ψυχροπολεμικής προπαγάνδας των αρχών της δεκαετίας του 1950. Πέρα από τη σύσταση και τη λειτουργία του Congress of Cultural Freedom (CCF), αναφέρεται και σε μια σειρά εντύπων που κυκλοφορούν με κρατική επιχορήγηση και στοχεύουν στην όξυνση της κομμουνιστικής φοβίας. Ένα τέτοιο υπήρξε το «σοβιετολογικό» περιοδικό *Πίσω από το παραπέτασμα* του Γρηγορίου Γραμματικόπουλου, που κυκλοφορεί από το 1951 έως και το 1953, χρηματοδοτούμενο από το ελληνικό κράτος. Στο Αρχείο της ΕΔ αναφέρεται, επίσης, το αντικομμουνιστικό περιοδικό *Σοβιετολογία*. Μετά την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958, η μάχη ενάντια στον κομμουνισμό θα τροφοδοτηθεί από τη δημιουργία προπαγανδιστικών συλλόγων και παρακρατικών οργανώσεων. Ενδεικτικά αναφέρω τον Σύλλογο Εθνικοφρόνων Ελασιτών και τον Σύλλογο Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος. Τέλος, από το 1952 έως και το 1956, η USIS/USIA, στο πλαίσιο ενός ελληνοαμερικανικού προγράμματος, χρηματοδοτεί τη μετάφραση 70 τίτλων αμερικανικής λογοτεχνίας στα ελληνικά. Ο κατάλογος περιλαμβάνει σημαντικά έργα κλασικής και σύγχρονης αμερικανικής λογοτεχνίας, που θα κυκλοφορήσουν από εγχώριους εκδοτικούς οίκους. Για όλα αυτά, βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα 1950-1967», ό.π., σ. 101-104 και 282-291, τώρα στο Στρατής Μπουρνάζος, *Η ιστορία μιας ματαιώσης*, ό.π.. Για το δίκτυο των αντικομμουνιστικών προπαγανδιστικών μέσων στην Ελλάδα, βλ. και ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/68.

602 Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον Εμφύλιο*, ό.π., σ. 39 και 43.

πραξικοπηματικά την εξουσία. Ήταν μια πολιτική στην οποία συνεργάστηκαν πρόθυμα οι ελληνικές κυβερνήσεις, προκειμένου να παρουσιάσουν κάθε διεθνή αντίδραση για τους τόπους βασανισμού και εξορίας ως παράλογη επέμβαση στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους,⁶⁰³ ενώ κατά την τριετία 1951-1953 οι θάνατοι εξορίστων που υπέφεραν από πείνα και κακουχίες αυξάνονται ανησυχητικά.⁶⁰⁴

Η πολιτική κατάσταση της χώρας ενδεχομένως εξηγεί την πληθώρα των λογοτεχνικών αφηγήσεων που γράφτηκαν στην υπερορία κατά το χρονικό διάστημα 1949-1954 και αναφέρονταν στις συνθήκες κράτησης των ελλήνων κομμουνιστών στη Μακρόνησο και άλλους τόπους εξορίας, αλλά και τους στίχους που αφιερώθηκαν στον Νίκο Μπελογιάννη, η δίκη του οποίου είχε συγκλονίσει συνολικά τον προοδευτικό κόσμο. Οι εκτελέσεις που ακολούθησαν απέδειξαν πως ο χώρος του Κέντρου,⁶⁰⁵ που επιχείρησε να εκπροσωπήσει η ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα, η άρση του στρατιωτικού νόμου και τα μέτρα ειρηνεύσεως που πρότεινε δεν υπήρχε καμία περίπτωση να επιβληθούν στις πιέσεις του ΕΣ και των Αμερικανών.

Εν τω μεταξύ, ο φόβος της σεχταριστικής απομόνωσης και οι δυσεπούλωτες πληγές της ήττας στον Εμφύλιο ανάγκασαν την Αριστερά σε μια σειρά από αναδιπλώσεις, που γίνονται εμφανείς πριν από το 1956 και υιοθετούνται ως μοναδικός πια τρόπος να μειωθούν οι μηχανισμοί καταπίεσης ενάντια στους ηττημένους. «Προϊόν επίμοχθης ενωτικής πρωτοβουλίας του ΚΚΕ»⁶⁰⁶ για νόμιμη κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση του αριστερού κινήματος υπήρξε ο σχηματισμός της ΕΔΑ το 1951. Η ΕΔΑ, με την ελπίδα να απευθυνθεί σε ένα διευρυμένο πολιτικό ακροατήριο, προβάλλεται ως συνασπισμός που σέβεται το κοινοβουλευτικό σύστημα και τη συνταγματική νομιμότητα και ευαγγελίζεται εθνικοδημοκρατική – και όχι σοσιαλιστική – αλλαγή. Για την αλλαγή αυτή συσπείρωνε στους κόλπους της

603 Πολύτιμες πληροφορίες από το αρχείο της ΕΔΑ, πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής, αλλά και αμερικανικά αρχεία στο Μιχάλης Λυμπεράτος, ό.π., σ. 87-88.

604 Για την κατάσταση ασθενών και νεκρών πολιτικών κρατουμένων, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 142-144.

605 Είναι ο χώρος που εκφράζει την πλήρη αντιπαράθεση με την κομμουνιστική Αριστερά, αφενός, και τη βασιλόφρονα Δεξιά, αφετέρου. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, ο όρος εμφανίζεται στην πολιτική ορολογία το 1945, στην εφημερίδα των βενιζελικών *Ελευθερία*: βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 34-35.

606 Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τόμ. Δ': *1956-1974: Τα ρήγματα της τριτοδιεθνιστικής «ορθοδοξίας» και οι νεώτερες συλλήψεις της σοσιαλιστικής θεωρίας 1956-1974*, Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 55. Για τον σχηματισμό και τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της ΕΔΑ, στο ίδιο, σ. 56-61.

«την εργατική τάξη, τους αγρότες, τα μικροαστικά και τα μεσαία στρώματα της πόλης, την εθνική αστική τάξη, τους πατριώτες αξιωματικούς, τον κλήρο και τις εθνικές μειονότητες».⁶⁰⁷

Στόχος του νέου συνασπισμού ήταν η ταχεία ανοικοδόμηση της ελληνικής οικονομίας με διαμεσολάβηση του κράτους, η ανεξαρτησία και η εδαφική ακεραιότητα, η κοινωνική πρόοδος. Σε ό,τι αφορά τα εθνικά θέματα, το πολιτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ αναφέρεται στο ζήτημα της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα,⁶⁰⁸ στους κινδύνους που θα προκύψουν από τη σύνδεση της χώρας με τη διεθνή αγορά, αλλά και τη δημιουργία αμερικανικών βάσεων σε ελληνικό έδαφος. Σχετικά με τις διεκδικήσεις της Αριστεράς, υπερασπίζεται και απαιτεί τη γενική αμνηστία, την κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, την καταστροφή των φακέλων και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Στα επόμενα κεφάλαια, θα μας απασχολήσουν τα δύο πρόσωπα της ελληνικής Αριστεράς, όπως διαμορφώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά. Πρόκειται για δύο κόσμους που αναγκάστηκαν να συμβαδίσουν παρά τις διαφορετικές τους αναφορές: μιας Αριστεράς που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα και στηριζόταν στην κληρονομιά του αντιφασιστικού μετώπου της Εθνικής Αντίστασης και της επίσημης κομμουνιστικής Αριστεράς, που δρούσε στην υπερορία και είχε ως βασικό σημείο αναφοράς τα γεγονότα του Εμφυλίου.⁶⁰⁹

607 Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον Εμφύλιο*, ό.π., σ. 27-28. Για το πολιτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Μιχάλη Κύρκου, κ. 11, Φ. 3.

608 Το πολιτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ ήταν το πρώτο που έκανε αναφορά στο ζήτημα της Κύπρου.

609 Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός κομμουνισμός*, ό.π., σ. 508.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα»:

Κατάλογος λογοτεχνικών εκδόσεων 1949-1954⁶¹⁰

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

α) Μυθιστόρημα

Κ. Βάρναλης, *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Μ. Αξιώτη, *Σύντροφοι, καλημέρα!*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Κ. Μπόσης, *Εμείς θα νικήσουμε*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Γ. Γρίβας, *Καινούργιοι άνθρωποι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

β) Θέατρο

Χ. Αθηναίου, *Δίσεχτα χρόνια*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Α. Πάρνης, *Αδούλωτη Αθήνα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Α. Πάρνης, *Προχωρημένο φυλάκιο*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Γ. Σεβαστίκογλου, *Να λευτερώσουμε τους αλυσσωμένους*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Α. Πάρνης, *Στο προγεφύρωμα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Φ. Μακρονησιώτης, *Δυνατοί άνεμοι (Μακρονήσι)*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

Γ. Σεβαστίκογλου, *Σε μαρμαρένια αλώνια*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

γ) Ποίηση

Α. Πάρνης, *Σοβιετική γη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Δ. Ρεντής, *Μπαλάντα στην Ειρήνη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Τραγούδια της Αντίστασης (Συλλογή ποιημάτων), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Αρ. Βαλαωρίτης, *Φωτεινός ο Ζευγολάτης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Κ. Γιαννόπουλος, *Το τελευταίο τραγούδι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Θ. Πιερίδης, *Ωδή στην επικαιρότητα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Κ. Βάρναλης, *Το φως που καίει*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

⁶¹⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 306, Φ. 13/68/39.

- Τραγούδια του ελληνικού λαού* (Συλλογή δημοτικών τραγουδιών), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
- Γ. Ρίτσος, *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
- Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Θ. Πιερίδης, *Εμβατήριο της Ειρήνης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Θ. Πιερίδης, *Ποιήματα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Θ. Πιερίδης, *Τραγούδι για το Ζαχαριάδη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Δ. Ρεντής, *Ο Μπελογιάννης ζει*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Δ. Ρεντής, *Τούτη τη γη τη λεν Ελλάδα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Απ. Σπήλιος, *Σατιρικοί πολιτικοί στίχοι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Συλλογή τραγουδιών*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Α. Πάρνης, *Αφήγηση για το «Τελευταίο Τραγούδι»*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954
- Κ. Γκολφίνος, *Στο Νίκο Μπελογιάννη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

δ) Διηγήματα - Αφηγήσεις

- Γ. Λαμπρινός, *Μακρονήσι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1949
- Κρήνη Παυλίδη, *Έξι μήνες μελοθάνατη: Ηρωικές σελίδες απ' τις φυλακές Αβέρωφ*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951
- Θ. Κορνάρος, *Γράμματα απ' το Μακρονήσι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
- Η καρδιά των λαών: Λογοτεχνικά κομμάτια αφιερωμένα στο Νίκο Μπελογιάννη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
- Πεζογράφοι της Αντίστασης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
- Απ. Σπήλιος, *Η Αετοφωλιά της ειρήνης* (εντυπώσεις από ένα ταξίδι στη ΛΔ της Αλβανίας), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
- Μ. Αναστασιάδης, *Πολεμώντας για τη λευτεριά*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Μ. Λουντέμης, *Βουρκωμένες μέρες*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Απ. Σπήλιος, *Το συνέδριο των λαών για την ειρήνη* (εντυπώσεις και ανταποκρίσεις), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Δ. Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
- Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Σοβιετικές γνωριμίες* (πέντε σκίτσα), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954
- Μενέλαος Μούστος (Δάφνης), *Αφηγήσεις για το Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1954

ε) Χρονογράφημα

Απ. Σπήλιος, *Σφυριές* (συλλογή χρονογραφημάτων), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950 και 1952

Ν. Παπαπερικλής, *Αντίλαλοι της ζωής* (χρονογραφήματα), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

στ) Μεταφράσεις Αρχαίων Ελλήνων

Ομήρου *Οδύσσεια*, μτφρ. Αργύρη Εφταλιώτη, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Αριστοφάνη *Ειρήνη*, μτφρ. Θεοδόση Πιερίδη, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

α) Μυθιστόρημα

Π. Ιγνάτοφ, *Οι παράνομοι του Κρασνοντάρ*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1949

Α. Περβάντσεφ, *Φλεγόμενος τόπος*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1949

Γιούλιους Φούτσικ, *Ρεπορτάζ κάτω απ' την κρεμάλα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950

Μπ. Γκορμπάτοφ, *Η Αρκτική όπως είναι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Γκ. Νικολάγιεβα, *Ο θέρους*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

Β. Αζάγιεφ, *Μακριά απ' τη Μόσχα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Μαζίμ Γκόρκι, *Η μάνα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Α. Κοσμοντεμιάνσκαγια, *Η Ζώγια και ο Σούρα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Α. Μαλτς, *Το υπόγειο ρεύμα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Ν. Οστρόφσκι, *Πώς δενότανε τ' ατσάλι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Π.Α. Παβλένκο, *Η ευτυχία*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Μ. Σαντοβεάνου, *Μιτρέα Κοκόρ*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Α. Φαντέγιεφ, *Η νέα φρουρά*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

Π. Βερσιγκόρα, *Άνθρωποι με καθαρή συνείδηση*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952 και 1953

Πέτερ Βέρες, *Η δοκιμασία*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Α. Γκουλιάσκι, *ΜΤΣ* (Μηχανοτραχτερικός Σταθμός), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Ν. Εβντοκίμοφ, *Υψηλή αποστολή*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Ιλιά Έρενμπουργκ, *Το ένατο κύμα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Β. Κοτσέτοφ, *Οι Ζουρμπίν*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Μ. Μπουμπενόφ, *Η άσπρη σημύδα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Μ. Σολοχόφ, *Ξεχερσωμένη γη*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Α. Τολστόι, *Το ψωμί*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Α.Φ. Φιόντοροφ, *Η παράνομη κομματική επιτροπή σε δράση*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Π. Νικηφόροφ, *Στα χρόνια της μπολσεβίκικης παρανομίας*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954
Α. Φαντέγιεφ, *Η συντριβή*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954

β) Θέατρο

Β. Κατάεφ, *Το παιδί του Συντάγματος*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951
Ροζέ Βαγιάν, *Ο συνταγματάρχης Φόστερ ομολογεί*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Ν.Β. Γκόγκολ, *Παντρολογήματα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Άλαν Μαξ, *Αποστολή στην Αθήνα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

γ) Ποίηση

Ν. Βαπτσάροφ, *Ποιήματα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Ναζίμ Χικμέτ, *Ποιήματα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

δ) Διηγήματα - Αφηγήσεις

Β. Κοζέβνικοφ, *Διηγήματα απ' τον πατριωτικό πόλεμο της ΕΣΣΔ*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1949
Σ. Κουζνετσόφ, *Απ' όσα έζησα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1949
Π. Γκαμάρα, *Η μικρή κορούλα και το περιστέρι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950
Κολχόζνικη ζωή: Δύο διηγήματα της Γκ. Νικολάγιεβα και του Β. Πολτοράτσκι, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951
Παιδιά ήρωες: Διηγήματα των Λ. Κασίλ, Λ. Βασιλένκο, Λ. Ουσπένσκι, Ν. Παντελέγιεφ, Ν.Α. Αγάνοφ, Μπογκτάνοφ, Α. Περβέντσεφ, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951
Μας ανάθρεψε ο Στάλιν: 5 ανήσεις πρωτοπόρων εργατών, βραβευμένων με το βραβείο Στάλιν, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951
Ιρίνα Βολκ, *Η Κορέα μάχεται*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
Α. Κολόσοφ, Ε. Κουζμένκο, *Προκόπι Νιεκτόφ*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
Μπ. Πολεβόι, *Οι άνθρωποι των έργων του κομμουνισμού*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952
Μαξίμ Γκόρκι, *Διηγήματα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953
Άννα Ζέγκερς, *Η γραμμή*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Β. Μινάγιεφ, *Κάτω απ' το άγαλμα της ελευθερίας*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Σάντορ Νάγκυ, *Συμφιλίωση*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Β. Πόζνερ, *Ποιος σκότωσε τον Χ.Ο. Μπάρελ;*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Σοβιετικά διηγήματα (Συλλογή), Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1953

Κατάλογος απορριφθέντων λογοτεχνικών έργων 1949-1954⁶¹¹

- Δήμος Ρεντής, *Στίχοι απ' το χαράκωμα*, ποιητική συλλογή (1950)
- Ιππόλυτος Στρατηγόπουλος, *Λόγια της πλώρης*, διηγήματα (1951)
- Ιππόλυτος Στρατηγόπουλος, *Στίχοι της πλώρης*, ποιητική συλλογή (1951)
- Ίσταν Όρτκενυ, *Αντρόγυνο* (1952)
- Έλλη Αλεξίου, *Στην κορφή*, μυθιστόρημα (1952)
- Έλλη Αλεξίου, *Το πάλαμα όλο κι αλλάζει πίστα*, μυθιστόρημα (1952)
- Γιάννης Στεργίου, *Αφηγήσεις-ημερολόγιο* (1953)
- Φούλα Χατζιδάκη, *Μελέτη για τα προβλήματα της νεοελληνικής ποιητικής κληρονομιάς* (1953)
- Νίκος Μιχαλακάκης, *Μετά τη Βάρκιζα*, διηγήματα (1953)
- Γιώργος Γεωργαλάς, *Νέα Ουγγαρία* (1953)
- Ζακ Ρουμαίν, *Ο αφέντης του νερού*, μυθιστόρημα (1953)
- Δημήτρης Χατζής, *Ο βασιλιάς ανήλιαγος*, τεχνική κωμωδία σε τέσσερις πράξεις (1953)
- Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι, *Ποιήματα* (1953)
- Άλκης Σεβαστιανός, *Τιμή στα ιδανικά μας*, ποιητική συλλογή (1953)
- Βάσος Γεωργίου, *Αριστοφάνης*, μελέτη (1954)
- Σ. Φίλης, *Διηγήματα* (1954)
- Μήτσος Κότσαρης, *Έρωτας*, μυθιστόρημα (1954)
- Γ. Σκανδέρης, *Ζυμωμένοι με τη φωτιά*, αφήγημα (1954)
- Μαξίμ Γκόρκυ, *Η ιστορία ενός άχρηστου ανθρώπου* (1954)
- Καλλιόπη Πυθαρούλη, *Οι νικητές*, δίπρακτο θεατρικό έργο (1954)
- Μέλπω Αξιώτη, *Τη λέγανε Ηλέκτρα*, δράμα για θέατρο 3-7 εικόνες (1954)

611 Βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 491-495.

Β΄ ΜΕΡΟΣ:

Ρωγμές πριν από τη διάσπαση [1955-1968]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Οι κραδασμοί του 1956

4.1 Διεθνείς εξελίξεις 1953-1957: Το «λιώσιμο των πάγων»

Ήρωες χθες, σκουπίδια σήμερα. Αυτή είναι η διαλεκτική της Ιστορίας.

Βίκτορ Σερζ, Υπόθεση Τουλάγεφ

Μετά τον θάνατο του Στάλιν

Με την αναφορά του στο «σιδηρούν παραπέτασμα», ο βρετανός πρωθυπουργός κήρυξε τη διαίρεση της ευρωπαϊκής ηπείρου σε δύο σφαίρες επιρροής και την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ των δύο μεγάλων δυνάμεων.⁶¹² Μέχρι και το τέλος του πολέμου, η σοβιετική πολιτική υποστήριζε ακόμη τη «θεωρία των σταδίων» στην εφαρμογή του κομμουνισμού και αποδεχόταν πως ήταν δυνατόν να ακολουθηθούν αποκλίνοντες «εθνικοί δρόμοι» για τον σοσιαλισμό. Μετά την ίδρυση της Κομινφόρμ το 1947, αυτή η γραμμή εγκαταλείφθηκε και οι χώρες του

⁶¹² Μετά το τέλος του Πολέμου, στην ομιλία του στο Φόλτον του Μιζούρι, τον Μάρτιο του 1945, ο Ουίνστον Τσόρτσιλ δήλωσε πως «από το Στέτιν της Βαλτικής Θάλασσας ως την Τερνέστη της Αδριατικής, ένα σιδηρούν παραπέτασμα έχει κατέβει διασχίζοντας την ευρωπαϊκή ήπειρο. Πίσω από εκείνη τη γραμμή βρίσκονται όλες οι πρωτεύουσες των παλαιών κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η Βαρσοβία, το Βερολίνο, η Πράγα, η Βιέννη, η Βουδαπέστη, το Βελιγράδι, το Βουκουρέστι και η Σόφια, όλες αυτές οι φημισμένες πόλεις και οι πληθυσμοί γύρω τους βρίσκονται στη σφαίρα που δεν μπορώ παρά να ονομάσω σοβιετική, και τελούν όλες, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, όχι μόνο υπό σοβιετική επιρροή αλλά και υπό έναν εντονότατο και σε πολλές περιπτώσεις αυξανόμενο έλεγχο από τη Μόσχα». Απόσπασμα της ομιλίας του στο Anne Applebaum, *Σιδηρούν παραπέτασμα*, ό.π., ix.

ανατολικού μπλοκ υποτάχθηκαν στην ομοιομορφία που επέβαλε η Μόσχα.⁶¹³ Η Γιουγκοσλαβία του Τίτο ήταν το μοναδικό κράτος που αντέδρασε στη σοβιετική κυριαρχία και ήρθε σε ρήξη με τον Στάλιν, ενώ, σε άλλα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, υψηλόβαθμα στελέχη που υποστήριζαν την «εθνικιστική απόκλιση» παύθηκαν από τα καθήκοντά τους.⁶¹⁴ Η τελευταία πενταετία της σταλινικής διακυβέρνησης έμεινε στην ιστορία για την εκστρατεία της κολεκτιβοποίησης στον αγροτικό τομέα, τα υψηλά ποσοστά σταχανοφισμού στο μεγάλο εγχείρημα της εκβιομηχάνισης,⁶¹⁵ τις προσπάθειες της σοβιετικής ηγεσίας να καταπνίξει ανεξάρτητες φωνές μέσα στο ΚΚΣΕ και την επικράτηση της σταλινικής ορθοδοξίας.

Το 1953 ο Στάλιν πέθανε. Είναι δύσκολο να αντιληφθούμε εκ των υστέρων την αντίδραση που προκάλεσε ο θάνατός του. Πάντως, η «Νέα Πορεία» που είχε αποφασιστεί από τους διαδόχους του έγινε αισθητή αμέσως: επιβράδυνση στον ρυθμό της εκβιομηχάνισης, μείωση των φόρων, αποκατάσταση θυμάτων των εκκαθαρίσεων, περιορισμός των εξουσιών της μυστικής αστυνομίας, χαλάρωση των λογοκριτικών μηχανισμών στον Τύπο και τη λογοτεχνία. Πρόκειται για αλλαγές που άρχισαν να εφαρμόζονται ήδη κατά τη βραχύβια περίοδο εξουσίας του Λαβρέντι Μπέρια, υποστηρικτή μιας μεταρρυθμιστικής πολιτικής που δεν είχε ακόμη λάβει τη μορφή της αποσταλινοποίησης.⁶¹⁶ Τον Ιούλιο του 1953 ο Μπέρια δολοφονήθηκε και, μετά τη σύντομη παρένθεση του Γκεόργκι Μαλένκοφ, στη θέση του Πρώτου Γραμματέα του ΚΚΣΕ αναδείχθηκε ο Νικίτα Χρουστσόφ. Το ανοιχτό διαλογικό κλίμα της νέας γραμμής δεν φάνηκε μόνο στη φιλελευθεροποίηση της πολιτικής, αλλά και στην αντανakλαστική αντίδραση της σοβιετικής διανόησης, που αμέσως μετά τον

613 Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 255.

614 Ο Βλάντισλαβ Γκομούλκα, γενικός γραμματέας του Εργατικού Κόμματος της Πολωνίας, και ο ούγγρος υπουργός Εσωτερικών Λάσλο Ράικ αποτελούν τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω.

615 Ο σταχανοφισμός αποτέλεσε κίνημα που επικράτησε στη Σοβιετική Ένωση στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και αποσκοπούσε στην αύξηση της παραγωγής. Έλαβε το όνομά του από τον ανθρακωρύχο Αλεξέι Γκριγορίεβιτς Σταχάνοφ, για τον οποίο λέγεται πως τον Αύγουστο του 1935 εξόρυξε πάνω από 102 τόνους γαιάνθρακα σε χρονικό διάστημα μικρότερο των έξι ωρών. Το κίνημα απέβη εξαντλητικό για τους εργάτες και, στην πραγματικότητα, έβλαψε τη σοβιετική οικονομία, καθώς η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος έπεσε, ενώ τα κοστοβόρα βραβεία και η αύξηση ημερομισθίων των ουντάρνικων στοίχιζαν πολύ. Βλ. Paul R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, σ. 103-109 και Anne Applebaum, *Σιδηρούν παραπέτασμα*, ό.π. σ. 319-320.

616 Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, ό.π., σ. 309-311.

θάνατο του Στάλιν επαναδιαπραγματεύτηκε τη σχέση της με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό και τόλμησε να αντιδράσει στη μονομέρειά του.

Τον Απρίλιο του 1953 η Όλγα Μπέργκολτς συνειδητοποιούσε πως η σοβιετική ποίηση είχε απολέσει τον λυρισμό της⁶¹⁷ και ο Ιλιά Έρενμπουργκ δημοσίευσε στην εφημερίδα *Νόβι Μιρ* ένα άρθρο για τη δουλειά του συγγραφέα, όπου τόνιζε πως τα βιβλία δεν ήταν δυνατόν να αποτελούν προϊόν κρατικής εντολής. Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, με το δοκίμιο *Για την ειλικρίνεια στη λογοτεχνία*, ο Βλαντιμίρ Πομεράντσεφ κατήγγειλε την καθοδηγούμενη προσπάθεια ωραιοποίησης της πραγματικότητας στη σοβιετική πεζογραφία.⁶¹⁸ Και αυτά ήταν μερικά μόνο δείγματα «ετεροδοξίας». Στο Β' Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, που πραγματοποιήθηκε το 1954, για πρώτη φορά συζητήθηκαν η φύση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και ο τρόπος με τον οποίο το κράτος θα έπρεπε να καθοδηγεί τη λογοτεχνία.

Το 20ό Συνέδριο και η «μυστική έκθεση» του Νικίτα Χρουστσόφ

Το 1956 είναι χρονιά που έχει παγκοσμίως ταυτιστεί με το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ και τις αλλαγές που υποσχέθηκε – τη λεγόμενη «αποσταλινοποίηση». Βασικά αιτήματα του πρώτου μέρους εργασιών του Συνεδρίου υπήρξαν η ύφεση της ψυχροπολεμικής έντασης και η ειρηνική συνύπαρξη των λαών, η δυνατότητα αποτροπής του πολέμου και η αναζήτηση ενός νέου δρόμου που θα οδηγεί στον σοσιαλισμό, μέσα από τον σεβασμό και την αναγνώριση των εθνικών ιδιομορφιών κάθε Λαϊκής Δημοκρατίας. Το δεύτερο μέρος αφορούσε τη μυστική έκθεση του Χρουστσόφ για «την προσωπολατρία και τις συνέπειές της», καθώς και για τα εγκλήματα του Στάλιν εναντίον κομματικών στελεχών, πολιτικών αντιπάλων, αλλά και του ίδιου του σοβιετικού λαού. Η σταλινική εποχή προβλήθηκε ως παρέκκλιση από την πολιτική του μαρξισμού-λενινισμού και, φαινομενικά τουλάχιστον, άνοιξε ο

617 Robert Hornsby, *The Soviet Sixties*, ό.π., σ. 69 και Τζορτζ Γκίμπιαν, «Η σοβιετική λογοτεχνία στα χρόνια του “ξεπαγώματος” 1954-1957», ό.π., σ. 235-236.

618 Robert Hornsby, ό.π., σ. 69-71 | Ilya Ehrenburg, Aram Khachaturian & Vladimir Pomerantsev, «Three Soviet Artists on the Present Needs of Soviet Art», *Soviet Studies*, Vol. 6, No. 1 (April 1954), σ. 412-445, <https://www.jstor.org/stable/148672> και Τζορτζ Γκίμπιαν, ό.π., σ. 236-237.

δρόμος για την «τυποποίηση» ενός νέου εννοιολογικού σύμπαντος του Παγκόσμιου Κομμουνισμού». ⁶¹⁹

Ας παρακολουθήσουμε όμως τα γεγονότα πιο αναλυτικά. Τον Φεβρουάριο του 1956 πραγματοποιήθηκε το πρώτο Συνέδριο του κόμματος μετά τον θάνατο του Στάλιν. Την τελευταία ημέρα των εργασιών, έλαβε χώρα κλειστή σύνοδος, από την οποία απουσίαζαν οι αντιπροσωπείες και οι ηγέτες των ξένων κομμουνιστικών κομμάτων. Στη σύνοδο αυτή ο Χρουστσόφ μίλησε στα μέλη του κόμματός του για «την προσωπολατρία και τις επιζήμιες συνέπειές της» και κατήγγειλε εγκλήματα που είχε διαπράξει ο προκάτοχός του στο όνομα του σοσιαλισμού, ⁶²⁰ υποστηρίζοντας πως

όταν ο σοσιαλισμός στη χώρα είχε κατά βάσιν οικοδομηθεί, όταν οι εκμεταλλεύτριες τάξεις είχαν κατά βάσιν διαλυθεί, όταν η κοινωνική δομή στη Σοβιετική Ένωση είχε ριζικά μεταβληθεί, η κοινωνική βάση για τις εχθρικές προς το κόμμα πολιτικές κατευθύνσεις και πολιτικούς σχηματισμούς είχε ραγδαία συρρικνωθεί, οι ιδεολογικοί αντίπαλοι του κόμματος είχαν από καιρό συντριβεί πολιτικά, άρχισαν οι διωγμοί εναντίον τους. ⁶²¹

Σύμφωνα με την έκθεση, σε αντίθεση με τον Λένιν, ο Στάλιν περιφρόνησε τον ρόλο του λαού ως δημιουργού της ιστορίας, αλλά και τον ηγετικό και οργανωτικό ρόλο του κόμματος ως ζωντανού δημιουργικού οργανισμού, συγκέντρωσε στα χέρια του υπέρμετρη εξουσία και άσκησε πρωτοφανή βία, προκειμένου να εξασφαλίσει

619 Κατερίνα Λαμπρινού, «Οι τρεις ταφές του Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 6-11.

620 Το κείμενο της μυστικής έκθεσης δεν δημοσιεύτηκε στην ΕΣΣΔ. Διαβάστηκε σε κλειστές κομματικές συνελεύσεις από αριθμημένα αντίτυπα που, μετά την ανάγνωσή τους, επιστράφηκαν στην ΚΕ του κόμματος. Οι ηγέτες των ξένων κομμουνιστικών κομμάτων πληροφορήθηκαν τα σχετικά με την έκθεση από διαρροές σε δυτικά δημοσιογραφικά όργανα. Λέγεται πως τα μέλη του Ενοποιημένου Πολωνικού Εργατικού Κόμματος ήταν οι μόνοι κομμουνιστές στον κόσμο, πέρα από τα μέλη του ΚΚΣΕ, που είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν από την πηγή το αυθεντικό κείμενο, που, παρ' όλες τις προφυλάξεις της ηγεσίας του πολωνικού κόμματος, διέρρευσε από τη Βαρσοβία στη Δύση, όπου και δημοσιεύτηκε από το State Department το 1956. Για τη διαρροή της «μυστικής έκθεσης» στη Δύση, βλ. Νικίτα Χρουστσόφ, *Η «μυστική έκθεση» στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ*, ό.π., σ. 12-23 και Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», ό.π., σ. 36-47.

621 Νικίτα Χρουστσόφ, ό.π., σ. 25-26

ομολογίες πρώην συντρόφων του για εγκλήματα που δεν είχαν διαπράξει.⁶²² Ο Χρουστσόφ μείωσε εντυπωσιακά τη σπουδαιότητα του ρόλου που είχε διαδραματίσει ο προκάτοχός του στον Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο και τον παρουσίασε ως διαταραγμένη προσωπικότητα, για να φτάσει τελικά στο συμπέρασμα πως «όλα αυτά πρέπει να αναθεωρηθούν ριζικά, έτσι ώστε στην ιστορία, στη λογοτεχνία, στα έργα τέχνης, να βρει τη σωστή του αντανάκλαση ο ρόλος του Λένιν, τα μεγάλα έργα του Κομμουνιστικού μας Κόμματος και του σοβιετικού λαού – λαού δημιουργού».⁶²³

Η συμβολική εμβέλεια της μυστικής έκθεσης είναι αναμφισβήτητη, καθώς απελευθέρωνε δυναμικές που στο καλλιτεχνικό πεδίο είχαν γίνει αισθητές ήδη από το 1953. Στην Ανατολική Γερμανία η συζήτηση για φιλελευθεροποίηση του οικονομικού προγράμματος άρχισε να εντείνεται και η προσεχής μετάβαση της χώρας στον πλήρη σοσιαλισμό τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Στην Ουγγαρία ο Νάγκι διακήρυξε πως θα επαναδιαπραγματευόταν τους ρυθμούς εκβιομηχάνισης της χώρας του και υποσχόταν μια νέα πολιτική στον πολιτισμό και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.⁶²⁴

Εξεγέρσεις σε Ουγγαρία και Πολωνία

Στην Πολωνία και την Ουγγαρία ο υποτιθέμενος εθνικός δρόμος για τον σοσιαλισμό και η αποδοχή του κοινοβουλευτικού πλουραλισμού οδήγησαν σε γεγονότα που κανείς δεν είχε προβλέψει, καθώς η ένταση μεταξύ των εκπροσώπων του νεοσταλινισμού και των υποστηρικτών του εθνικού δρόμου κλιμακωνόταν. Στο Πόζναν της Πολωνίας η εργατική τάξη διεκδίκησε καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, αλλά και αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από τη χώρα. Αν και η ένταση αποσοβήθηκε και ο μεταρρυθμιστής Γκομούλκα ήρθε σε συμβιβασμό

622 Νικίτα Χρουστσόφ, ό.π., σ. 56.

623 Νικίτα Χρουστσόφ, ό.π., σ. 87.

624 Για τις εξεγέρσεις που σημειώθηκαν στις ΛΔ αμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν, βλ. Anne Applebaum, *Σιδηρούν παραπέτασμα*, ό.π., σ. 436-461 και Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, ό.π., σ. 309-323.

με τους Σοβιετικούς, τα γεγονότα της Πολωνίας θεωρήθηκαν προειδοποίηση για την ουγγρική εξέγερση που ακολούθησε, τον Οκτώβριο του 1956.⁶²⁵

Το χρονικό των γεγονότων κάλυψε από την πρώτη κιόλας μέρα η εφημερίδα *Αυγή*, που αφιέρωσε το πρωτοσέλιδό της στα γεγονότα της Πολωνίας και της Ουγγαρίας εξίσου. Η εφημερίδα χαιρέτιζε με αισιοδοξία τη λήξη της πολωνικής κρίσης, την άνοδο του παλιού ηγέτη Γκομούλκα στην εξουσία και την απόρριψη της αμερικανικής βοήθειας. Η λύση της κρίσης διασφάλιζε τις καλές σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση και κινούνταν «προς την κατεύθυνσιν του εκδημοκρατισμού και της αποκαταστάσεως της σοσιαλιστικής νομιμότητος». ⁶²⁶ Στο ίδιο πνεύμα καλύπτονται αρχικά και τα γεγονότα της Ουγγαρίας. Στο κλίμα της αποσταλινοποίησης και των αλλαγών που υποσχέθηκε το 20ό Συνέδριο, η *Αυγή* γράφει: «Σ' ολόκληρη την Ουγγαρία γίνονται συγκεντρώσεις στις οποίες η νεολαία και οι εργαζόμενοι παίρνουν μέρος σε συζητήσεις και λένε θαρρετά τις γνώμες τους για τα ζητήματα της χώρας τους. Όλοι οι ομιληταί τάσσονται υπέρ μιας ανανεώσεως των παλαιών ξεπερασμένων πια μεθόδων». ⁶²⁷

Η εξέγερση ξεκίνησε την 23η Οκτωβρίου και ο ΓΓ του Ουγγρικού Κόμματος του Εργαζόμενου Λαού Έρνε Γκέρε, που είχε εν τω μεταξύ αντικαταστήσει τον Νάγκι, απηύθυνε αμέσως έκκληση για σοβιετική στρατιωτική επέμβαση. Τις επόμενες μέρες, και ενώ οι πρώτες αιματηρές συγκρούσεις λαμβάνουν χώρα στη Βουδαπέστη, η *Αυγή* μιλά για «αντεπανάσταση» υποκινούμενη από «φασιστικά αντιδραστικά στοιχεία», που εκμεταλλεύονται τους πόθους του ουγγρικού λαού. Οι ειρηνικές διαδηλώσεις παρουσιάζονται ως (αντ)επανάσταση εναντίον του (επαναστατικού) κράτους, υποκινούμενη από μερίδα της παλιάς αστικής τάξης. Ο Νάγκι αναλαμβάνει την πρωθυπουργία, κηρύττει στρατιωτικό νόμο και καλεί τους αντεπαναστάτες να παραδοθούν, υποσχόμενος αμνηστία, πολιτικές μεταρρυθμίσεις και ελεύθερες εκλογές. Ο πολυκομματισμός και η αποχώρηση των Ούγγρων από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας προκαλούν αμηχανία και η επέμβαση των σοβιετικών στρατευμάτων

625 Για την ουγγρική εξέγερση, βλ. ενδεικτικά Victor Sebestyen, *Twelve Days: Revolution 1956*, Pantheon Books, New York 2006.

626 *Η Αυγή*, 23.10.1956.

627 *Η Αυγή*, 24.10.1956.

παρουσιάζεται ως σωτήρια επιλογή, απαραίτητη για να αντιμετωπιστούν οι «ληστοσυμμορίες». ⁶²⁸

Στην αρθρογραφία της *Αυγής* υιοθετείται σταδιακά το σοβιετικό αφήγημα, το οποίο θεωρεί τους εξεγερθέντες «πράκτορες των καπιταλιστών που επιδιώκουν να ανατρέψουν το λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς της χώρας». ⁶²⁹ Η κυβέρνηση Νάγκι έχει υποσχεθεί αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων αμέσως μετά την παράδοση του οπλισμού των επαναστατών στον εθνικό στρατό, αλλά η ένταση φαίνεται πως δεν θα αποσοβηθεί τόσο εύκολα. Οι επαναστάτες ζητούν ελεύθερες δημοκρατικές εκλογές υπό τον έλεγχο του ΟΗΕ, ελεύθερη δράση όλων των δημοκρατικών κομμάτων, αποκατάσταση της ελευθερίας του Τύπου, των εκτοπισθέντων, των καταδιωκόμενων διανοουμένων, των πολιτικών κρατουμένων. ⁶³⁰ Το αίτημα του πολυκομματισμού και της πνευματικής ελευθερίας ήταν αδύνατον να ικανοποιηθεί· ο Νάγκι παρουσιάζεται ως προδότης και τελικά υπό τον τίτλο «Οι δυνάμεις του σοσιαλισμού εθριάμβευσαν» ⁶³¹ ανακοινώνεται και στην *Αυγή* η ανατροπή της κυβέρνησής του από την Επαναστατική Εργατοαγροτική Κυβέρνηση Κάνταρ, με μια μάλλον ευνόητη αποσιώπηση της βιαιότητας που χαρακτήριζε τη σοβιετική εισβολή. Το κλίμα αισιοδοξίας επανέρχεται στους τίτλους της εφημερίδας: «Στη Βουδαπέστη δεν ακούγεται ούτε ένας πυροβολισμός», ενώ «καπνίζουν και πάλι οι καμινάδες στα μεγάλα εργοστάσια της Ουγγαρίας» και «αγρόται παραδίδουν πριν από την προθεσμία τα προϊόντα των». ⁶³²

Αμέσως μετά την κατάπαυση του πυρός, η *Αυγή* παραθέτει στις στήλες της πληροφορίες των σοβιετικών ανακοινώσεων, για «ομάδες αλεξιπτωτιστών σαμποταριστών, τρομοκράτες και προβοκάτορες» που άρχισαν να συρρέουν από τη Δυτική Γερμανία, καθώς «στην πορεία των γεγονότων που δημιούργησαν οι στασιαστές στην Ουγγαρία, πήραν μέρος όλες οι δυνάμεις της αντιδράσεως, εγκληματίαι πολέμου και πωρωμένοι φασίστες που έφυγαν στα 1946 και αργότερα για να γλυτώσουν από την λαϊκήν αγανάκτηση». ⁶³³ Η σοβιετική συνωμοσιολογία

628 *Η Αυγή*, 25.10.1956.

629 *Η Αυγή*, 28.10.1956.

630 *Η Αυγή*, 30.10.1956.

631 *Η Αυγή*, 4.11.1956.

632 *Η Αυγή*, 11.11.1956, 13.11.1956 και 17.11.1956.

633 *Η Αυγή*, 9.11.1956.

φαίνεται πως υιοθετείται πλήρως, ενώ, λίγες ημέρες αργότερα, υπό τον τίτλο «Τι έγινε στην Ουγγαρία»⁶³⁴ θα ξεκινήσει μια σειρά άρθρων υστερόχρονης, νηφάλιας, άρα και απόλυτα στρατευμένης, επαναφήγησης των γεγονότων. Κατά τη διάρκεια της 7ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, το κόμμα θα τοποθετηθεί επισήμως απέναντι στα γεγονότα της Ουγγαρίας.⁶³⁵ Τη γραμμή του κόμματος θα σπεύσει να προπαγανδίσει με άρθρο του στην *Αυγή* ο Μάρκος Αυγέρης, που υποστηρίζει πως «όλες οι κραυγές της δυτικής αντίδρασης για τη σοβιετική επέμβαση στην Ουγγαρία, έξω από το σκοπό να αναζωογονήσουν την εχθρότητα κατά του σοσιαλισμού και να τον εκθέσουν, πάνε να διώξουν από τις Λαϊκές Δημοκρατίες τις φρουρές του σοβιετικού στρατού, ενώ θα εξακολουθήσει να εδρεύει μόνιμα ο αμερικανικός στρατός στη Δυτική Γερμανία».⁶³⁶

Σε ήπιο αλλά ανάλογο κλίμα και η *ΕΤ*, στις τελευταίες σελίδες των τευχών της σχολιάζει τα γεγονότα της Ουγγαρίας και το «γλίστρημα της χώρας προς την αντίδραση».⁶³⁷ Κανένας από τους συντάκτες του περιοδικού δεν επέλεξε —ή δεν

634 Καθημερινή στήλη στην εφημερίδα *Η Αυγή* από τις 18 έως και τις 27.11.1956. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έναρξη του «αφιερώματος» της εφημερίδας: «Νύχτα της 3ης προς 4η Νοεμβρίου. Έχουν περάσει δέκα ολόκληρες ημέρες από την ειρηνική και νόμιμη διαδήλωση των φοιτητών, που άρχισε με τα συνθήματα του σοσιαλιστικού εκδημοκρατισμού, για να μετεξελιχθεί, σύμφωνα με καλά καταρτισμένο από τις διεθνείς αντιδραστικές δυνάμεις σχέδιο, σε ένοπλο πραξικόπημα κατά της λαϊκής εξουσίας. Δέκα ημέρες τώρα η Βουδαπέστη φλέγεται. Ακόμη οι φλόγες τυλίγουν τα κτίρια στους κεντρικούς δρόμους, ακόμη κροτούν τα πολυβόλα των αντεπαναστατών, ακόμα η πρωτεύουσα της Ουγγαρίας παίρνει το φοβερό λουτρό της μέσα στο αίμα... Από τα κλαδιά των δέντρων, κρεμασμένα με τα πόδια επάνω και το κεφάλι κάτω, αιωρούνται τα κορμιά των απαγχονισμένων [κομμουνιστών] και στους δρόμους σέρνονται άψυχα σώματα, φρικτά παραμορφωμένα από τα βασανιστήρια των φασιστικών συμμοριών...». Τις γλαφυρές περιγραφές των βιαιοπραγιών συνοδεύει και αντίστοιχο φωτογραφικό υλικό. Βλ. «Τι έγινε στην Ουγγαρία», *Η Αυγή*, 18.11.1956.

635 Στα Πρακτικά της Ολομέλειας αναφέρονται τα εξής: «Στην Ουγγαρία οι ξένοι ιμπεριαλιστικοί κύκλοι σε συνεργασία με την εσωτερική αντίδραση, εκμεταλλευόμενοι τη δυσανεκτικότητα των λαϊκών στρωμάτων που προκλήθηκε από τα σοβαρά λάθη της παλιάς ηγεσίας της ΛΔ της Ουγγαρίας, οργάνωσαν ένοπλο αντεπαναστατικό πραξικόπημα, με σκοπό ν' ανατρέψουν το λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς, να επαναφέρουν το παλιό αστοτσιφικάδικο καθεστώς και να δημιουργήσουν ρήγμα και ορμητήριο ενάντια στο στρατόπεδο των σοσιαλιστικών χωρών. Με τα γεγονότα της Ουγγαρίας οι ιμπεριαλιστές εντείνανε την αχαλίνωτη αντικομμουνιστική, αντισοβιετική καμπάνια τους με σκοπό τη διάσπαση της ενότητας και την υπόσκαψη της διεθνούς αλληλεγγύης των δυνάμεων της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού. Το ΚΚΕ παλεύει αποφασιστικά ενάντια στη συκοφαντική αυτή καμπάνια των ιμπεριαλιστών και καταδικάζει κάθε διασπαστική εκδήλωση στις γραμμές του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος που καλύπτεται με τα συνθήματα για “εθνικό κομμουνισμό”, για χωρισμό των κομμουνιστών σε “σταλινικούς” και “αντισταλινικούς” κλπ.». Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, *Η 7η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ 18-24 Φλεβάρη 1957: Πρακτικά*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011, σ. 15.

636 Μάρκος Αυγέρης, «Οι δρόμοι της ελευθερίας», *Η Αυγή*, 20.11.1956.

637 «Ξένη πνευματική κίνηση: Αντρέα Κέδρου, Γράμμα από το Παρίσι», *Επιθεώρηση Τέχνης* 23/24 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956), σ. 486-488 | «Ξένη πνευματική κίνηση: Αντρέα Κέδρου, Γράμμα

μπόρεσε– να εκφραστεί σε εκείνη τη φάση και οι γνώμες που διατυπώνονται έρχονται έξωθεν.⁶³⁸ Μοναδική εξαίρεση θα αποτελέσουν δύο άρθρα του Ηλία Ηλιού, που δημοσιεύονται στην *Αυγή* τον Δεκέμβριο και μιλούν για εξέγερση του προοδευτικού κόσμου και των διανοουμένων.⁶³⁹ Ο Ηλιού σχολιάζει έμμεσα το θέμα της πνευματικής ελευθερίας, που ήταν κυρίαρχο αίτημα των εξεγερθέντων, και παραδέχεται πως στην Ουγγαρία, όπως και αλλού, «προτιμήθηκαν γραφειοκρατικές μέθοδοι πίεσεως εκ των άνω, οι οποίες με μια στενόκαρδη νοοτροπία εξελίχθηκαν σε απεχθή αστυνομικό καταναγκασμό».⁶⁴⁰

Από την άλλη, η αμερικανική USIS, στο πλαίσιο της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας που προωθούσε, βοήθωσε την ελληνική κυβέρνηση να προβάλλει τη βίαιη καταστολή της εξέγερσης από τα σοβιετικά στρατεύματα, γεμίζοντας τους δρόμους της πόλης με το σύνθημα «Ειρήνη, Δημοκρατία, Ανεξαρτησία».⁶⁴¹ Τον επόμενο χρόνο η *ΝΕ* ετοιμάζει μεγάλο αφιέρωμα στα γεγονότα της Ουγγαρίας, όπου αρθρογραφούν οι Πέτρος Χάρης, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Γιώργος

από το Παρίσι», *Επιθεώρηση Τέχνης* 26 (Φεβρουάριος 1957), σ. 205-206 και «Ξένη πνευματική κίνηση: Οι ιταλοί πνευματικοί άνθρωποι για τους Ούγγρους συναδέλφους των», *Επιθεώρηση Τέχνης* 31 (Ιούλιος 1957), σ. 79.

638 Το υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου, «Η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η παρουσία της Αριστεράς στον πνευματικό χώρο», με το οποίο απευθυνόταν προς την ΕΕ της ΕΔΑ τον Απρίλιο του 1964, αποκαλύπτει πως η ΣΕ του περιοδικού είχε πρόθεση να στείλει υποστηρικτικό τηλεγράφημα-έκκληση για τα δικαιώματα των φυλακισμένων ούγγρων συγγραφέων, αλλά το αίτημά της απορρίφθηκε από το κόμμα. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ένα υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου για την *Επιθεώρηση Τέχνης*: Κομματική διανόηση και κομμουνιστική ανανέωση», *Αρχειοτάξιο* 2 (Ιούνιος 2000), σ. 41-87. Σήμερα στο Κώστας Κουλουφάκος, *Τα δημοσιευμένα έργα*, Πρώτος τόμος: Πρωτότυπα, επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος, Κίχλη, Αθήνα 2023, σ. 1253-1286.

639 «Ψύχραιμη ανάλυσις» και «Τώρα που κάπως εκόπασεν η θύελλα», *Η Αυγή*, 28 και 29.12.1956.

640 Εκείνη την περίοδο, οι πιο ψύχραιμες προσεγγίσεις της εξέγερσης της Ουγγαρίας έγιναν από τον Ηλία Ηλιού και τον Νίκο Ζαχαριάδη. Αμφότεροι αρνήθηκαν να αντιμετωπίσουν το γεγονός ως «συνωμοσία του ιμπεριαλισμού». Ο πρώην ΓΓ του ΚΚΕ, σε επιστολή του προς τον Αλέξη Πάρνη, γράφει: «Η εξήγηση δάκτυλος του εχθρού δεν εξηγεί απολύτως τίποτα και μονάχα βοηθά να κρύβουμε τα κεφάλια μας στην άμμο για να μη βλέπουμε την πραγματικότητα, που πήρε για μας τραγική πορεία [...]. Η πηγή του κακού βρίσκεται αλλού. Το τραγικό μας λάθος βρίσκεται στο ότι, πέρνοντας την εξουσία στα χέρια μας από τα πάνω (μας την έδωσε ο Κόκκινος Στρατός), δώδεκα χρόνια δεν μπορέσαμε την εξουσία αφτή να τη θεμελιώσουμε και απτά κάτω και κοιμόμασταν με το όνειρο ότι ό,τι και να κάνουμε εμείς κανείς δεν μπορεί να μας κουνήσει απτή θέση μας. [...] το κόμμα μας εκεί μέσα στο λαό δε ρίζωσε όπως έπρεπε, και τώρα στην Ουγγαρία έχουμε κρίση, κρίση πολιτική, αποτυχία της πολιτικής μας, χάνουμε εκεί την κατάσταση απτά χέρια μας...». Βλ. Αλέξης Πάρνης, *Γεια χαρά, Νίκος: Η αλληλογραφία μου με το Νίκο Ζαχαριάδη*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011, σ. 182-183. Για τη στάση του Νίκου Ζαχαριάδη απέναντι στην ουγγρική εξέγερση, βλ. και Πέτρος Ανταίος, *Νίκος Ζαχαριάδης: Θύτης και θύμα*, Εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα 1991, σ. 330, 342-344.

641 Σχετικά με τη συνεργασία της USIS με την αμερικανική πρεσβεία και την ΚΥΠ για την προβολή της ουγγρικής εξέγερσης στην Ελλάδα, βλ. Τζένη Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός*, ό.π., σ. 129-130.

Θεοτοκάς κ.ά.⁶⁴² Στο αφιέρωμα του περιοδικού άνθρωποι της Ακαδημίας, των γραμμάτων και του θεάτρου υπογράφουν διαμαρτυρίες ενάντια στη σοβιετική εισβολή. Μεταξύ των ελλήνων διανοουμένων διαβάζουμε τα ονόματα των Τάσου Αθανασιάδη, Τάκη Βαρβιτσιώτη, Ηλία Βενέζη, Γιώργου Δέλιου, Κ.Θ. Δημαρά, Άρη Δικταίου, Άλκη Θρύλου, Μ. Καραγάτση, Νέστορα Μάτσα, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Σπύρου Πλασκοβίτη και Άγγελου Τερζάκη.

Η επίκληση στο συναίσθημα είναι και σ' αυτή την πλευρά εμφανής. Ο Πέτρος Χάρης μιλά για «εκατόμβη» και χαρακτηρίζει την Ουγγαρία «αιματοβαμμένο βωμό».⁶⁴³ Ο Κανελλόπουλος θεωρεί ότι στην Ουγγαρία «άρχισε να γράφεται η ιστορία του μέλλοντος», μια συνέχεια των γεγονότων του 1953 στο ανατολικό Βερολίνο, αλλά και του ξεσηκωμού των πολωνών εργατών στο Πόζναν. Χαρακτηρίζει «αντεπανάσταση» και «αντίδραση» τα σοβιετικά τανκς και ελπίζει σε μια πρώτη μετακομμουνιστική δημοκρατία.⁶⁴⁴ Τέλος, ο Γιώργος Θεοτοκάς εφιστά την προσοχή των αναγνωστών στην προπαγάνδα της Αριστεράς, που με επιχειρήματα της σταλινικής εποχής προσπαθεί να ερμηνεύσει τα γεγονότα: «συνωμοσία κρυπτοφασιστών, πρακτόρων του ξένου ιμπεριαλισμού και “μεγάλων γαιοκτημόνων” που είχαν σκοπό να εγκαθιδρύσουν ένα αντιδραστικό καθεστώς». Υπογραμμίζει το γεγονός πως τα αιτήματα των επαναστατών αφορούσαν πρώτα πνευματικές και καλλιτεχνικές ελευθερίες και ύστερα πολιτικές.⁶⁴⁵

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μεταφρασμένο άρθρο με τίτλο «Πώς άρχισε η ανταρσία των διανοουμένων;».⁶⁴⁶ Ο κειμενογράφος ξεκινά κάνοντας αναφορά στη θέση των διανοουμένων στο σοσιαλιστικό καθεστώς: «Τους ανάγκασαν να λένε τα πιο χονδροειδή ψεύδη, να εγκωμιάζουν ανθρώπους που θα έπρεπε να μεταχειρίζονται σαν κακοποιούς». Σύμφωνα με το άρθρο, μετά τον θάνατο του Στάλιν, η σχετική φιλελευθεροποίηση ώθησε ούγγρους συγγραφείς σε

642 Αφιέρωμα «Η Ελλάδα για την Ουγγαρία», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957).

643 Πέτρος Χάρης, «Ουγγρική εκατόμβη», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957), σ. 141-144.

644 Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Τι έγινε στην Ουγγαρία;», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957), σ. 146-149.

645 Γιώργος Θεοτοκάς, «Μερικά πορίσματα από την ουγγρική επανάσταση», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957).

646 «Η ουγγρική επανάσταση: Πώς άρχισε η ανταρσία των διανοουμένων;» *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957), σ. 209-213. Το άρθρο δημοσιεύτηκε στο γαλλικό περιοδικό *Est & Ouest* και μεταφράστηκε για τη *Νέα Εστία* από τον Γιώργο Πράτσικα. Δεν δίνονται πληροφορίες για το όνομα του αρθρογράφου.

υποστήριξη της κυβέρνησης Νάγκι, σε ελεύθερη αυτοκριτική και κριτική του έργου τους.⁶⁴⁷ Με την πτώση της κυβέρνησης Νάγκι, επέστρεψαν επιθετικά οι πρακτικές της προληπτικής λογοκρισίας, καθώς το κόμμα θεώρησε πως οι λογοτέχνες ξέχασαν τα καθήκοντά τους απέναντι στον λαό και μετατράπηκαν σε «φερέφωνα της απολιτικής προσωπικής ποίησης, μιας αναρχικής, ψευδοεπαναστατικής στιχουργίας».

Επομένως, με εξαίρεση τις δύο παρεμβάσεις του Ηλία Ηλιού στην *Αυγή*, δεν υπήρξε ουσιαστική αντίδραση της Αριστεράς στη σοβιετική εισβολή. Η ΕΔΑ επέμενε πως η Σοβιετική Ένωση δεν είχε άλλη επιλογή. Ήταν φυσικό οι εξελίξεις στο Σουέζ να δημιουργήσουν μια ατμόσφαιρα υπέρ του Χρουστσόφ – συμμάχου της Ελλάδας εκείνη την περίοδο στο Κυπριακό. «Δεδομένου ότι σε εκείνη τη φάση “ένας ήταν ο εχθρός, ο αποικισμός”, σχετικά εύκολα καθησυχάζαμε τη συνείδησή μας και καταπνίγαμε τις ανησυχίες μας για τα όσα τραγικά συνέβαιναν στην Ανατολική Ευρώπη. Και το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση και άλλες “σοσιαλιστικές χώρες” υποστήριζαν τους Αιγύπτιους μας κρατούσε σταθερά στην πλευρά εκείνη», γράφει ο Σπύρος Λιναρδάτος.⁶⁴⁸ Τη στάση της ΕΔΑ απέναντι στην εξέγερση της Ουγγαρίας επηρέασε ίσως και το γεγονός ότι η κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων είχε ταχθεί εναντίον της.⁶⁴⁹

647 Στο άρθρο παρατίθεται το υπόμνημα των συγγραφέων προς το ΚΚ Ουγγαρίας τον Οκτώβριο του 1955, όπου αναφέρονται τα εξής: «Μ’ όλα τα μέλη του Κόμματος, εμείς, οι εργάτες της πνευματικής καλλιέργειας, οι συγγραφείς, οι καλλιτέχνες, οι δημοσιογράφοι, έχουμε αποδεχτεί με χαρά τις αποφάσεις της συνόδου του Ιουνίου 1953 της Κεντρικής Επιτροπής και του Γ’ Συνεδρίου που διώχνουν μια για πάντα από την πολιτική και ιδεολογική εργασία του Κόμματός μας τις αντιδημοκρατικές μεθόδους της βίας, της μη δικαιολογημένης διοικητικής επεμβάσεως, της στρεψόδικης εξουσίας, όπως είναι οι μέθοδοι που εξαχρειώνουν την ειλικρινή ζωή του Κόμματος. [...] Η Κεντρική Επιτροπή οφείλει να γνωρίζει πως, αν υπάρχει ένας τομέας όπου οι βίαιοι, αντιδημοκρατικοί, αντίθετοι προς το πνεύμα του Κόμματος και γραφειοκρατικά αποσυνθικοί (sic.) τρόποι της βίαιης επεμβάσεως είναι ιδιαίτερα ολέθριοι, ο τομέας αυτός είναι της πνευματικής καλλιέργειας και των πληροφοριών».

648 Σπύρος Λιναρδάτος, *Πολιτικοί και πολιτική: 70 χρόνια Αναμνήσεις - Αγώνες - Ντοκουμέντα*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 175.

649 Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Α’, ό.π., σ. 446. Σύμφωνα με τον Κώστα Τσίβο, οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες βρέθηκαν στο στόχαστρο των εξεγερμένων Ούγγρων, που τους θεωρούσαν υποστηρικτές των Σοβιετικών. Το ΚΚΕ ανησύχησε για την ασφάλειά τους και τον Δεκέμβριο του 1956 αποφάσισε τη μετακίνηση 800 ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία. Βλ. Kateřina Králová και Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωνσαν τα δάκρυά μας*, ό.π., σ. 64 και Κώστας Τσίβος, «Υπερορία και κινητικότητα: Η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», ό.π., σ. 72-75.

Η ουγγρική εξέγερση, αν μη τι άλλο, έδειξε πως η κατάσταση που διαμορφώθηκε στις ΛΔ μετά τον θάνατο του Στάλιν υπήρξε ασαφής και οι ελευθερίες που ευαγγελίστηκε το 20ό Συνέδριο είχαν δυσδιάκριτα όρια, που αποφασίστηκαν εκ των υστέρων. Και οι δυο πλευρές της ψυχροπολεμικής προπαγάνδας έδειξαν καιροσκοπισμό στην προβολή των γεγονότων. Αυτό που αναδύεται εντονότερα τώρα είναι ότι η γραμμή διαίρεσης του Ψυχρού Πολέμου δεν αφορούσε μόνο τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, αλλά και το εσωτερικό της Ανατολικής και της Δυτικής Ευρώπης εξίσου. Η ζωή υπό τα κομμουνιστικά καθεστώτα είχε δημιουργήσει νέες γραμμές αντιπαράθεσης.⁶⁵⁰

Μετά τα γεγονότα της Ουγγαρίας, οι ηγεσίες των κομμουνιστικών κομμάτων άρχισαν να δείχνουν ένα ολοένα σκληρότερο πρόσωπο. Ακόμα και ο Χρουστσόφ, μετά τη «μυστική έκθεση», ανασκεύασε μέρος των απόψεών του για τον Στάλιν, όπως φαίνεται σε σειρά ομιλιών του στο Γ΄ Πανενοσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, που δημοσιεύτηκαν στην *Αυγή* και τον *ΝΚ*.⁶⁵¹ Αξίζει να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα από το λογοτεχνικό πεδίο. Τον Σεπτέμβριο του 1956, δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Νόβι Μιρ* το μυθιστόρημα του Βλαντιμίρ Ντούντιντσεφ, *Όχι μόνο με ψωμί*. Ο Ντούντιντσεφ, αψηφώντας τους κανόνες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, παρουσίασε τη μοναχική φιγούρα του σοβιετικού εφευρέτη, αποκαλύπτοντας κακώς κείμενα της σοβιετικής γραφειοκρατίας. Το μυθιστόρημα χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τη σοβιετική διανόηση, αλλά η περίοδος χάριτος έμελλε να κρατήσει πολύ λίγο. Το καλοκαίρι του 1957, το έργο ξανασυζητήθηκε και ο Ντούντιντσεφ κατηγορήθηκε για ατομικισμό και αδιαφορία προς τα επιτεύγματα της συλλογικής ζωής της πατρίδας του.⁶⁵²

650 Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, ό.π., σ. 202.

651 Βλ. Νικίτα Χρουστσόφ, «Η κριτική της προσωπολατρίας δεν σημαίνει καθόλου την άρνηση του θετικού ρόλου του Στάλιν. Ομιλία του Κρούστσεφ στους λογοτέχνες», *Η Αυγή*, 30.8.1957 | «Η ενότητα θεωρίας και πράξης. Η ομιλία του Κρούστσεφ στους λογοτέχνες», *Η Αυγή*, 31.8.1957 | «3ο μέρος της ομιλίας του Κρούστσεφ», *Η Αυγή*, 1.9.1957 και Ν. Χρουστσόφ, «Για τη στενή σύνδεση της λογοτεχνίας και της τέχνης με τη ζωή του λαού», *Νέος Κόσμος* 10 (1957), σ. 1-24.

652 Για το μυθιστόρημα του Ντούντιντσεφ, βλ. Deming Brown, *Soviet Russian Literature since Stalin*, Cambridge University Press, London, New York & Melbourne 1978.

4.2 Εξελίξεις στην υπερορία 1955-1957

Τα γεγονότα της Τασκένδης

Η σταθερή και αδιαπραγμάτευτη εναρμόνισή του με τη σοβιετική πολιτική χάριζε δύναμη και κύρος στο ΚΚΕ. Το γεγονός πως το κόμμα αντλούσε ισχύ από την οργανική του ένταξη στον κόσμο της «Ανατολής» είχε ως αποτέλεσμα να δοκιμαστεί βαθιά μετά τον θάνατο του Στάλιν το 1953.⁶⁵³ Όπως και στη Σοβιετική Ένωση, έτσι και στους κόλπους του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, δυνάμωναν οι φωνές που θεωρούσαν πως η σταλινικού τύπου καθοδήγηση, που επέβαλλε ως αυτονόητες κάποιες ερμηνείες για το παρελθόν, αποτελούσε τροχοπέδη για την εφαρμογή της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας. Όλες αυτές οι ερμηνείες τώρα έπρεπε να ξανασυζητηθούν.

Ήδη στη 12η Ολομέλεια του ΚΚΕ το 1946, ο Νίκος Ζαχαριάδης είχε επικρίνει την πολιτική γραμμή που είχε ακολουθήσει το κόμμα στα χρόνια 1941-1945, επιχειρώντας την αποεαμοποίηση του κινήματος⁶⁵⁴ και την «αθώωση» λανθασμένων τακτικών και αποφάσεων που πάρθηκαν, με δική του ευθύνη, κατά τη διάρκεια του δεύτερου ένοπλου αγώνα. Πρόκειται για θέση στην οποία ο ΓΓ παρέμεινε ακλόνητος. Στην 3η Συνδιάσκεψη του κόμματος, που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1950, το ΚΚΕ –κάνοντας απολογισμό δράσεων και αγώνων της τελευταίας δεκαετίας– εκτίμησε ως λαθεμένη «την πολιτική γραμμή και την οργανωτική δουλειά του στα χρόνια της χιτλεροφασιστικής κατοχής και του πρώτου ένοπλου αγώνα 1941-1945», ενώ αποτίμησε θετικά τη δράση του από την άφιξη του Νίκου Ζαχαριάδη και μετά. Επιπλέον, στην απόφαση της Συνδιάσκεψης έγινε αναφορά στον προδοτικό ρόλο του Σιάντου, ενώ καταδικάστηκε ως «αντικομματική, αναθεωρητική, οπορτουνιστική και ηττόπαθη» η δράση των Παρτσαλίδη, Βαφειάδη, και Καραγιώργη.⁶⁵⁵

653 Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός κομμουνισμός*, ό.π., σ. 502.

654 Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Άγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, ό.π., σ. 96.

655 «Δέκα χρόνια αγώνων: Διδάγματα, συμπεράσματα, καθήκοντα», Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος έβδομος (1949-1955)*, ό.π., σ. 59-72.

Μέχρι και το 1954, στις αποφάσεις του κόμματος επαναλαμβάνεται η φράση «όπου Στάλιν ίσον ΝΙΚΗ». Μετά τον θάνατο του Στάλιν, όμως, αρκετά κομμουνιστικά κόμματα έπεσαν σε ανυποληψία. Φαίνεται πως η αλλαγή της ηγεσίας του ΚΚΕ ήταν απαραίτητη, προκειμένου να μην αποτελέσει ένα από αυτά. Η απόσυρση του «Σχεδίου Προγράμματος του ΚΚΕ» το 1954, μετά από υπόδειξη της ΚΕ του ΚΚΣΕ, στην οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί ένδειξη της απομάκρυνσης των Σοβιετικών από τις επιλογές του ελληνικού κομμουνισμού.

Η ελληνική εκδοχή της αποσταλινοποίησης έλαβε χώρα στην Τασκένδη, όπου από το 1952 είχαν ξεκινήσει συζητήσεις μεταξύ των στελεχών του ΔΣΕ για τα αίτια της ήττας στον Εμφύλιο και όπου τελικά, με συμβολή των Σοβιετικών, σχηματίστηκε ένας ισχυρός πυρήνας αμφισβήτησης της κομματικής ηγεσίας.⁶⁵⁶ Ο Πάνος Δημητρίου, που πρωταγωνίστησε στις εξελίξεις, σημειώνει πως «η καταγγελία της προσωπολατρίας, καθώς και ένας άνεμος φιλελευθεροποίησης και εκδημοκρατισμού του σοβιετικού καθεστώτος άρχισε να γίνεται αισθητός στους πολιτικούς πρόσφυγες» και οδήγησε στην ελεύθερη έκφραση προβληματισμών, αμφιβολιών και ερωτηματικών από πλευράς τους.⁶⁵⁷ Το 1954 πραγματοποιήθηκε η 3η Συνδιάσκεψη της Κομματικής Οργάνωσης Τασκένδης (ΚΟΤ), και ο Νίκος Ζαχαριάδης επισκέφθηκε την πόλη συνοδευόμενος από τον Δημήτρη Βλαντά. Σε συζητήσεις που είχε με μέλη της ΚΟΤ, εξέφρασε αντιρρήσεις για τα πρόσωπα που συγκροτούσαν την ηγεσία της, ενώ σε σύσκεψη στρατιωτικών στελεχών κατήγγειλε πως ορισμένα εξ αυτών υπονόμευαν την κομματική γραμμή και λειτουργούσαν ως «φραξιονιστική ομάδα».⁶⁵⁸

656 Σύμφωνα με τον Γαβρίλη Λαμπάτο, «μετά από ένα σύντομο διάστημα παραμονής στην Τασκένδη, ένας μεγάλος αριθμός στελεχών του ΚΚΕ, που είχαν γνώση των διαφωνιών σχετικά με την πορεία του Εμφυλίου, οδηγήθηκε σε ειδικές στρατιωτικές σχολές για επανεκπαίδευση. Η επιστροφή τους στην Τασκένδη, το φθινόπωρο του 1952, αναμφίβολα έδωσε τη δυνατότητα σε κάποιους απ' αυτούς να επανεξετάσουν τις επιλογές της ηγεσίας του ΚΚΕ, οι οποίες τους οδήγησαν στην πολιτική προσφυγιά»· βλ. Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, ό.π., σ. 139.

657 Πάνος Δημητρίου, *Εκ βαθέων: Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997, σ. 191.

658 Για τα γεγονότα της Τασκένδης, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 163, Φ. 7/50/38-46. Επίσης Πάνος Δημητρίου, ό.π., σ. 191-208 | Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, ό.π., σ. 139-182 | Τάκης Κωστόπουλος, *Με τους αντάρτες στη Δυτική Μακεδονία: Αναμνήσεις από Κατοχή, Εμφύλιο, Τασκένδη*, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Μαρτυρίες VII, Βιβλιόραμα-Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2006 και Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», ό.π., σ. 195-231. Η επίσημη εκδοχή που υποστήριξε το ΚΚΕ μετά την 6η Ολομέλεια στο «Η κατάσταση στην κομματική οργάνωση Τασκένδης και οι ευθύνες

Ένα άρθρο του Πάνου Δημητρίου στην εφημερίδα των πολιτικών προσφύγων *Προς τη Νίκη*, το οποίο δημοσιεύτηκε την επόμενη χρονιά και καλούσε τους πρώην μαχητές του ΔΣΕ να αναλογιστούν τα λάθη που οδήγησαν στην ήττα του 1949, χωρίς να επαναπαύονται στο «πισώπλατο χτύπημα» του Τίτο, οδήγησε σε δεύτερη επίσκεψη του Ζαχαριάδη στην Τασκένδη το 1955. Είναι γεγονός πως στην κοινότητα των πολιτικών προσφύγων είχαν διαμορφωθεί δύο πόλοι, ένας εκ των οποίων αμφισβητούσε ανοιχτά πια την κεντρική καθοδήγηση του κόμματος και η ΚΕ κατέβαλλε κάθε προσπάθεια ώστε να θέσει υπό τον έλεγχό της την ηγεσία της τοπικής οργάνωσης και να αλλάξει τους εσωκομματικούς συσχετισμούς υπέρ της. Σύμφωνα με τον Γ. Λαμπάτο, η πλειοψηφία των μελών του κόμματος στην Τασκένδη υποστήριζε την αντιηγετική κίνηση.⁶⁵⁹ Υπάρχουν, ωστόσο, και μαρτυρίες που ισχυρίζονται το αντίθετο.⁶⁶⁰ Το βέβαιο, πάντως, είναι πως με πρωτοβουλία του ΓΓ καθαιρέθηκε το Γραφείο της ΚΟΤ και διεγράφησαν από μέλη του κόμματος οι Υψηλάντης, Δημητρίου, Φουρκιώτης και Ρούνης, ενώ οι αντίπαλοι προέβησαν σε ανελέητο διωγμό πρώην συντρόφων τους. Μέλη του κόμματος κακοποιήθηκαν βάνανυσα και οι προπηλακισμοί πήραν διαστάσεις «πογκρόμ». Το πιθανότερο είναι πως και οι δύο πλευρές είχαν πρόσβαση στους Σοβιετικούς, όπου επίσης μαινόταν η μάχη μεταξύ σταλινικών και αντισταλινικών, με τους δεύτερους να μεθοδεύουν την αντικατάσταση του Νίκου Ζαχαριάδη.

Ο Κωστής Καρπόζηλος θεωρεί πως «τα γεγονότα της Τασκένδης συνιστούν ένδειξη μιας ανανεωμένης ζωντάνιας στο εσωτερικό του ελληνικού κομμουνισμού».⁶⁶¹ Ο τρόπος, πάντως, με τον οποίο εκφράστηκαν οι διαφωνίες αποδεικνύει την απειρία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος στην κριτική και την αυτοκριτική, ενώ ο αριθμός των τραυματιών και ο τιμωρητικός χαρακτήρας των νέων κατασταλτικών μηχανισμών οδηγούν γι' άλλη μια φορά στο συμπέρασμα πως λίγα πράγματα άλλαξαν. Τα γεγονότα της Τασκένδης μπορούν να προστεθούν στον

της πρώην καθοδήγησης του κόμματος», Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος όγδοος (1956-1961)*, ό.π., σ. 116-141.

659 Γαβρίλης Λαμπάτος, ό.π., σ. 157.

660 Μια διαφορετική ανάγνωση των γεγονότων, βασισμένη σε μαρτυρίες πολιτικών προσφύγων που τα έζησαν, επιχειρεί η Ελένη Νικολαΐδου στη διατριβή της «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», ό.π.

661 Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός κομμουνισμός*, ό.π., σ. 506.

κατάλογο μιας σειράς αναταραχών που προκάλεσε ο θάνατος του Στάλιν: την απεργία των εργατών στο Βερολίνο το 1953, τις απεργίες στο Πόζναν της Πολωνίας το 1956, την εξέγερση στην Ουγγαρία· ήταν άλλη μια σύγκρουση που εκτονώθηκε με επέμβαση των Σοβιετικών.

Η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ και η καθαίρεση Ζαχαριάδη

Το 1956⁶⁶² και η αλλαγή πλεύσης που δρομολογήθηκε από την 6η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ αποτέλεσαν τομές στην ιστορία του κόμματος – και δεν ήταν οι μόνες. Είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τη δυναμική τους, τον διχασμό και τις διαφωνίες, τις υπερβάσεις και τους συμβιβασμούς, τη σύγχυση που προκάλεσαν. Η 6η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ έλαβε χώρα έναν μήνα μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ και προσέβλεπε στην επικύρωση των αποφάσεων του Συνεδρίου και εντός έδρας. Στόχος ήταν να μελετηθούν η κατάσταση και τα προβλήματα του λαϊκού δημοκρατικού κινήματος στην Ελλάδα και να χαραχθεί μια νέα γραμμή καθηκόντων για το κόμμα, σύμφωνη με το σοβιετικό παράδειγμα. Στις εργασίες της συμμετείχαν σημαντικά κομματικά στελέχη των οργανώσεων του ΚΚΕ, καθώς και έξι

662 Όπως είναι φυσικό, κατά τη διάρκεια του 1956 υπάρχει πολλή αρθρογραφία στον *ΝΚ* αναφορικά με το 20ό Συνέδριο και της αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα: «Απόφαση του XX Συνεδρίου του ΚΚΣΕ πάνω στη λογοδοσία της ΚΕ του ΚΚΣΕ», *Νέος Κόσμος* 3 (1956) σ. 1-17 | «Η 6η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (ανακοίνωση)», *Νέος Κόσμος* 4-5 (1956) σ. 1-3 | «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας», *Νέος Κόσμος* 4-5 (1956) σ. 3-16 | «Γιατί η προσωπολατρεία είναι ξένη προς το πνεύμα του μαρξισμού-λενινισμού», *Νέος Κόσμος* 4-5 (1956) σ. 22-30 | «Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ», *Νέος Κόσμος* 6 (1956), σ. 3 | «Με ρωμαλέο πνεύμα το ΚΚΕ προχωρά στην εφαρμογή των αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας», *Νέος Κόσμος* 6 (1956) σ. 4-13 | Ζήσης Ζωγράφος, «Προβλήματα σχετικά με το εσωκομματικό μας καθεστώς», *Νέος Κόσμος* 12 (1956) σ. 46-69 | Παναγιώτης Μαυρομάτης, «Να ξεριζώσουμε το δογματισμό», *Νέος Κόσμος* 12 (1956) σ. 69-79 | Πέτρος Ρούσος, «Σχετικά με την προσωπολατρεία στο ΚΚΕ», *Νέος Κόσμος* 12 (1956) σ. 31-46. Αντίστοιχα, πληθώρα σχετικών δημοσιεύσεων συναντά κανείς και στην *Αυγή*. Ενδεικτικά: «Ο Τολιάτι για το 20ό Συνέδριο του ΚΚ της Σοβιετικής Ενώσεως», *Η Αυγή*, 6, 8, 9 και 11.5.1956 | «Ο Τολιάτι για το 20ό Συνέδριο του ΚΚ της Σοβιετικής Ενώσεως: Η συμβολή του Στάλιν στη νίκη της ΕΣΣΔ και τα λάθη που διαπράχθηκαν», *Η Αυγή*, 13.5.1956 | «Η συνέντευξίς του Τολιάτι», *Η Αυγή*, 24-30.5.1956 | «Η κατανίκησης της προσωπολατρείας και των συνεπειών της: Το πλήρες κείμενο της αποφάσεως της ΚΕ του ΚΚΣΕ», *Η Αυγή*, 8-14.7.1956 και «Πλήρης ανάλυσις της αποφάσεως της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», *Η Αυγή*, 17-20.7.1956.

αντιπρόσωποι αδελφών κομμουνιστικών και εργατικών κομμάτων, που είχαν προσκληθεί για τον λόγο αυτόν, σε εκδήλωση «διεθνιστικής αλληλεγγύης».⁶⁶³

Στα συμπεράσματα της Ολομέλειας απαριθμούνται τα λάθη της κομματικής καθοδήγησης του Νίκου Ζαχαριάδη από την έναρξη του πολέμου μέχρι και το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης. Σύμφωνα με αυτά, η εξαιρετικά ευνοϊκή συγκυρία που δημιούργησαν η νίκη του σοβιετικού στρατού και το εαμικό κίνημα για αίσια έκβαση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και δημιουργία ενός δημοκρατικού ελληνικού κράτους, ανεξάρτητου από ξένες δυνάμεις, εκτιμήθηκαν λανθασμένα από την ηγεσία, που προέκρινε την ηττοπαθή στάση της Βάρκιζας και την επακόλουθη υποταγή του εαμικού κινήματος στους Άγγλους.

Κατόπιν, σχολιάζεται αρνητικά η μεγάλη καθυστέρηση του κόμματος στην οργάνωση του δεύτερου ένοπλου αγώνα, ο οποίος ξεκίνησε δεκαπέντε μήνες μετά τη λήψη της σχετικής απόφασης, με αποτέλεσμα τόσο τον αποπροσανατολισμό των κομματικών οργανώσεων όσο και την ενίσχυση των θέσεων των Άγγλων, που συνέβαλαν στη δημιουργία του κρατικού μηχανισμού τρομοκρατίας και στην ισχυροποίηση του Εθνικού Στρατού. Ωστόσο, δεν γίνεται συζήτηση για τη δεύτερη ένοπλη σύγκρουση ως επιλογή, παρά μόνο για την ελλιπή προετοιμασία της.⁶⁶⁴

663 Πιθανότερο είναι η παρουσία των αδελφών κομμάτων να επιβλήθηκε άνωθεν. Πρόκειται για τα εξής κόμματα: Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης, Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας, Κόμμα των Ούγγρων Εργαζομένων, Πολωνικό Ενοποιημένο Εργατικό Κόμμα, Κομμουνιστικό Κόμμα Τσεχοσλοβακίας, Εργατικό Κόμμα Ρουμανίας· βλ. σχετικά Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, «Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών»: Χρονικό του ΚΚΕ, Τόμος II 1945-1978, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σ. 119-121 και Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, Η 7η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ 18-24 Φλεβάρη 1957: Πρακτικά, ό.π., σ. 6.

664 Σύμφωνα με τη Λαμπρινού, η συζήτηση βασικά εξαντλείται στον κακό σχεδιασμό του δεύτερου ένοπλου αγώνα και όχι στην ίδια την ένοπλη σύγκρουση ως απόφαση που ήταν δυνατό να αποφευχθεί. Στο κείμενο των αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας, που δημοσιεύεται στον *Νέο Κόσμο*, αναφέρονται τα εξής: «Η καθοδήγηση του κόμματος με επικεφαλής τον σ. Ζαχαριάδη, αποσπασμένη από τη βάση του κόμματος, δεν άκουσε τη φωνή της, ούτε πήρε υπόψη της την πείρα των αδελφών κομμάτων, αλλά τράβηξε στην αποχή από τις εκλογές και σπασμωδικά προσανατολίζεται προς τον ένοπλο αγώνα [...] δεν ακολουθεί με σταθερότητα και επιμονή αυτό τον προσανατολισμό, δεν έχει πίστη στις δυνάμεις του εθνικοαπελευθερωτικού και δημοκρατικού κινήματος, ταλαντεύεται αναποφάσιστη πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα και μόνο μετά 15 μήνες, στο δεύτερο εξάμηνο του 1947, όταν η κατάσταση έχει αλλάξει σημαντικά, όχι προς όφελος του κόμματος, ρίχνεται το σύνθημα “Όλοι στ’ άρματα”». Ωστόσο, ο Ζήσης Ζωγράφος σε άρθρο του δηλώνει σαφώς πως ήταν λαθεμένη η βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε η απόφαση του δεύτερου ένοπλου αγώνα. Βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και ιδεολογία*, ό.π., σ. 43 | «Με ρωμαλέο πνεύμα το ΚΚΕ προχωρεί στην εφαρμογή των αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας», *Νέος Κόσμος* 6 (1956), σ. 4-13 και Ζήσης Ζωγράφος, «Προβλήματα σχετικά με το εσωκομματικό μας καθεστώς», ό.π., σ. 46-69.

Στη «σεχταριστική» πολιτική γραμμή της ηγεσίας για αναγνώριση «επαναστατικού κλίματος» στη χώρα, ακόμη και μετά την ήττα του ΔΣΕ, αποδίδεται η «φιλοπόλεμη ψύχωση των αντιδραστικών κύκλων» που διέλυσε το πατριωτικό μέτωπο. Η κατηγορία για έλλειψη συλλογικότητας στη λήψη των αποφάσεων και για μονοπρόσωπη καθοδήγηση από τον ΓΓ ήταν σύμφωνη με την καταδίκη της προσωπολατρίας που επιχειρούσε το ίδιο διάστημα η Σοβιετική Ένωση. Ο Νίκος Ζαχαριάδης κατηγορήθηκε για «αριστερίστικη πολιτική» και παραβίαση των αρχών της εσωκομματικής δημοκρατίας.⁶⁶⁵ Με αυτό το σκεπτικό, η Ολομέλεια «καθαίρεσε τον σ. Ζαχαριάδη από γενικό γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ και από το ΠΓ και τον σ. Μπαρτζιώτα από γραμματέα της ΚΕ και προσωρινά από το ΠΓ». Παράλληλα, η Ολομέλεια «επανέφερε στα δικαιώματά τους σαν μέλη της ΚΕ μια σειρά συντρόφους που είχαν καθαιρεθεί». ⁶⁶⁶ Ακολουθώντας ίσως το σοβιετικό παράδειγμα του Χρουστσόφ, που στη μυστική του έκθεση αποκαλύπτει τα εγκλήματα του προκατόχου του, οι αρθρογράφοι του *ΝΚ* εξαπέλυσαν δριμύ κατηγορώ ενάντια στην εγκληματική συμπεριφορά του πρώην ηγέτη τους. Ο Παναγιώτης Μαυρομάτης, σε άρθρο του σχετικό με τον δογματισμό, χαρακτηρίζει τους Ζαχαριάδη και Μπαρτζιώτα «αγράμματος νάνους»,⁶⁶⁷ ενώ ο Ζήσης Ζωγράφος

665 «Η έκτη Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ και της ΚΕΕ του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας (ανακοίνωση)», *Νέος Κόσμος* 4-5 (1956), σ. 1-3. Η διαγραφή του Νίκου Ζαχαριάδη υπερψηφίστηκε από όλα τα τακτικά μέλη της ΚΕ εκτός από τον ίδιο, που δεν πήρε μέρος στην ψηφοφορία, και τον Δημήτρη Βλαντά, που κατέθεσε γραπτή δήλωση. Από τα μέλη της ΚΕΕ δεν ψήφισαν διαγραφή αλλά καθαίρεση και προειδοποίηση διαγραφής οι Μιλτιάδης Προφυρογένης και Πολύδωρος Δανιηλίδης. Στα πρακτικά της 7ης Ολομέλειας (που συνέχισε στο ίδιο κλίμα, διέγραψε ολοκληρωτικά τον Νίκο Ζαχαριάδη από μέλος του κόμματος, τον απέκλεισε από κάθε κομματική δουλειά και, επιπλέον, του προσήψε την κατηγορία του «πράκτορα του εχθρού») αναφέρεται χαρακτηριστικά: «[...] δεν είχε αποκαλυφθεί και κριτικαριστεί η αριστερίστικη, τυχοδιωκτική γραμμή του Ζαχαριάδη στην περίοδο του ένοπλου αγώνα 1946-1949. Ο Ζαχαριάδης αντιδρώντας σε κάθε προσπάθεια κριτικής των λαθών του επέβαλε στο ΚΚΕ ένα ανώμαλο εσωκομματικό καθεστώς κατάπνιξης της κριτικής και κατασυκοφάντησης των τίμιων κομματικών στελεχών. Καταπατώντας την αρχή της συλλογικής καθοδήγησης ο Ζαχαριάδης παραμέρισε ουσιαστικά την Κεντρική Επιτροπή και προσπάθησε να επιβάλει στο κόμμα τη μονοκρατορία του. Ο Ζαχαριάδης έδειξε απαράδεκτη περιφρόνηση στα ζητήματα της ασφάλειας των στελεχών του κόμματος που δουλεύουν στην Ελλάδα. Για όλα αυτά η 6η Ολομέλεια θεώρησε κύριο υπεύθυνο τον Ζαχαριάδη, τον καθαίρεσε από τη θέση του Γενικού Γραμματέα της ΚΕ και από μέλος του Πολιτικού Γραφείου». Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, *Η 7η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ 18-24 Φλεβάρη 1957: Πρακτικά*, ό.π., σ. 5 και 13.

666 Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, «*Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών*»: *Χρονικό του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 124.

667 Παναγιώτης Μαυρομάτης, «Να ξεριζώσουμε το δογματισμό», ό.π., σ. 69-79.

καταγγέλλει με δριμύ ειρωνικό ύφος τους προσωπολατρικούς αφορισμούς του Μπαρτζιώτα για τον πρώην ΓΓ.⁶⁶⁸

Οι πολιτικές προτεραιότητες του κόμματος από το 1956 και εξής είχαν ως αποτέλεσμα ένα ολόκληρο πλέγμα διοικητικών και κατασταλτικών μηχανισμών να βρεθεί υπόλογο και αναγκασμένο να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά του. Προέκυπτε τώρα το ερώτημα εάν η συλλογική επεξεργασία των κομματικών ζητημάτων θα δημιουργούσε μια ατμόσφαιρα εσωκομματικής πολυφωνίας, που θα έδινε τον λόγο σε φορείς γόνιμης κριτικής οι οποίοι είχαν εξαναγκαστεί να σωπάσουν. Η εφαρμογή των αποφάσεων του Συνεδρίου υπήρξε επίπονη διαδικασία, που δίχασε το σώμα των ελλήνων κομμουνιστών της υπερορίας, και όχι μόνο.⁶⁶⁹

Νέα ιδεολογικά προτάγματα

Η διάσπαση της πολιτικής και ηθικής απομόνωσης του κόμματος, η επαναφορά στη νομιμότητα και η συνύπαρξη του κομμουνισμού με τον καπιταλισμό θα αποτελέσουν νέους στόχους του κομμουνιστικού κινήματος μετά το 1956 και θα επιφέρουν αξιοσημείωτες αλλαγές στις πρακτικές που ακολουθούσε η ΕΔ και τα όργανά της στην υπερορία. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

668 Αναφέρονται φράσεις του Μπαρτζιώτα όπως: «Το κόμμα είναι ο Ζαχαριάδης και ο Ζαχαριάδης το κόμμα», «Η επίθεση ενάντια στον Ζαχαριάδη είναι επίθεση ενάντια στην ειρήνη και το ψωμί του λαού της Ελλάδας» κ.ά. Ζήσης Ζωγράφος, «Προβλήματα σχετικά με το εσωκομματικό μας καθεστώς», ό.π., σ. 48.

669 Οι πολιτικοί πρόσφυγες που, μετά τα γεγονότα του 1956 και την εφαρμογή των αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας, επέμεναν να δηλώνουν «ζαχαριαδικοί» υπέστησαν φυλακίσεις, εξορίες και διώξεις είτε με πρωτοβουλία του ΚΚΕ είτε των αδελφών κομμουνιστικών κομμάτων. Το ίδιο συνέβη και σε μέλη του κόμματος που μετά τη διάσπαση του 1968 συντάχθηκαν με το ΚΚΕ εσωτερικού. Υπήρξαν, μάλιστα, περιπτώσεις που μέλη του κόμματος στερήθηκαν την ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα, η οποία αντικαταστάθηκε από ταυτότητα αιχμαλώτου. Βλ. Στράτος Δορδανάς, Βάιος Καλογρηάς και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Μεταξύ αφοσίωσης και καχυποψίας: Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες και οι κρατικές υπηρεσίες ασφαλείας στις λαϊκές δημοκρατίες (1945-1989)*, ό.π., σ. 146-152 και 168-173 | Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», ό.π., σ. 260-296 και Γεωργία Σαρικούδη, «Όψεις της ζωής των ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», ό.π., σ. 110-122.

- α) Νέα πρόσωπα στην ΚΕ του ΚΚΕ, στην ΕΔ και στους Κύκλους που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό της.⁶⁷⁰
- β) Μεγαλύτερη έμφαση στη λογοτεχνία, αλλά εντυπωσιακή μείωση στο σύνολο της εκδοτικής παραγωγής.
- γ) Προσανατολισμός των λογοτεχνικών εκδόσεων στη θεματολογία της Εθνικής Αντίστασης και σταδιακή αποσιώπηση των γεγονότων του Εμφυλίου.
- δ) Απόσυρση βιβλίων των οποίων το περιεχόμενο δεν συμβάδιζε με τις αποφάσεις του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ και της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας του ΚΚΕ.
- ε) Συστηματικότερη παρακολούθηση της εκδοτικής παραγωγής και των πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Έκδοση έργων της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης και, κυρίως, της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας.
- στ) Αδιάλειπτη παρακολούθηση της εφημερίδας *Αυγή* και του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης*. Αναφορές –όχι όμως με την ίδια συχνότητα– στην *Ελληνική Αριστερά* και τα περιοδικά *Κριτική*, *Εποχές* και *Σύγχρονα Θέματα*.

*

Η αλλαγή των προσώπων που πρωταγωνιστούν στην πολιτική σκηνή από το 1956 και μετά αποτελεί κοινό τόπο σε όλα τα κομμουνιστικά κόμματα – πόσο μάλλον σε αυτά που θα παραμείνουν πιστά στο ΚΚΣΕ. Κομματικά στελέχη που είχαν διατελέσει επικεφαλής της ΕΔ του ΚΚΕ, όπως ο Δημήτρης Βλαντάς ή ο Μιλτιάδης

⁶⁷⁰ Επικεφαλής του ΛΚ στις αρχές του 1956 ήταν ο Κώστας Πουρναράς (Κώστας Μπόσης). Ο Πουρναράς κατηγορήθηκε από τη Διαφώτιση για χαρακτηρισμούς του προς τον Πέτρο Ρούσο, τον οποίο είχε κατηγορήσει για «διπλωματία, συμβιβαστική στάση, υπόσκαψη του κύρους του καθοδηγητή, πέρασμα πάνω από τον υπεύθυνο του Κύκλου». Στη συνεδρίαση της ΕΔ ο Πουρναράς μειοψήφησε και ζήτησε να αντικατασταθεί στην καθοδήγηση του ΛΚ. Η ΕΔ, παρόλο που του προσήψε ότι «δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει σωστή δουλιά στα ιδεολογικά προβλήματα, αρμονική-κολλεκτιβίστικη συνεργασία των μελών, και ο ίδιος δεν έδειξε την απαιτούμενη αυτοκριτική στην εκτίμηση της δουλιάς του», δεν έκανε δεκτή την παραίτησή του σ' εκείνη τη φάση. Η ΕΔ, άλλωστε, συχνά έκανε λόγο για «ιδεολογικές ανωμαλίες – όχι ασυνήθιστες στους λογοτέχνες». Τελικά, αναγνώρισε πως η αδυναμία του Πουρναρά να καθοδηγήσει τον ΛΚ και να προχωρήσει σε κομματική αυτοκριτική επιδεινώνει την κατάσταση και αποφασίστηκε να αντικατασταθεί από τον Απόστολο Σπήλιο. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/160, 13/6/172 και 13/6/178.

Πορφυρογένης, έπεσαν σε δυσμένεια. Στο εξής, τις επιστολές της ΕΔ υπογράφουν οι Πέτρος Ρούσος, Λεωνίδας Στρίγκος, Παναγιώτης Μαυρομάτης, Ζήσης Ζωγράφος, και Σταύρος Καρράς.⁶⁷¹ Σε ό,τι αφορά τον ΛΚ, από το 1956 στη θέση του Αντώνη Βογιάζου συναντάμε τους Θεοδόση Πιερίδη και Νίκο Κυτόπουλο, ενώ ως μέλη αναφέρονται οι Έλλη Αλεξίου, Δήμος Ρεντής, Τάκης Αδάμος, Ηρώ Ζωγράφου, Βασίλης Πηγής, Μίρα Δημητρίου, Φούλα Χατζιδάκη και αργότερα οι Σωκράτης Κωτολούλης και Νίκος Παπανδρέου. Από το 1957 υπεύθυνος θα διατελέσει ο Κώστας Πουρναράς (Μπόσης), τον οποίο θα διαδεχτούν ο Θεοδόσης Πιερίδης το 1959 και ο Τάκης Αδάμος το 1962.⁶⁷² Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, σε συνεδριάσεις και αποφάσεις για λογοτεχνικά ζητήματα θα συμμετάσχουν και οι Δημήτρης Σπάθης, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Πέτρος Ανταίος και Γιώργης Σεβαστίκογλου από την «ομάδα της Μόσχας».

Το 1955 το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» μετονομάζεται σε Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ). Παρακολουθώντας κανείς την ετήσια εκδοτική του παραγωγή, εντυπωσιάζεται από τη μείωση που παρατηρείται ήδη από το 1954. Έτσι, ενώ το 1952 τυπώθηκαν 233 βιβλία, φυλλάδια και περιοδικά, ο αριθμός τους θα μειωθεί στα 90 το 1954, για να φτάσει μόλις τα 31 το 1958. Με μοναδική εξαίρεση το 1967, όταν σημειώνεται μικρή άνοδος (90 τίτλοι), η εκδοτική παραγωγή κυμαίνεται στους 36-79 τίτλους από το 1954 έως και το 1968 – αριθμός σημαντικά μικρότερος σε σχέση με τα φιλόδοξα πλάνα των πρώτων χρόνων της προσφυγιάς.⁶⁷³

Από τις αρχές του 1956, η ΕΔ αναγνωρίζει πως το κόμμα διέρχεται περίοδο ιδεολογικών ζυμώσεων και ανησυχεί για τα προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με την ανανέωση που εγκαινίασε η 6η Ολομέλεια.⁶⁷⁴ Προτεραιότητα τώρα είναι «να εξακολουθήσει η ενθάρρυνση της προοδευτικής λογοτεχνίας των ξενιτεμένων αγωνιστών, να δυναμώσουν οι δεσμοί της με την προοδευτική λογοτεχνία της πατρίδας και με τα προβλήματά της, να ξεπεραστούν οι εκδηλώσεις σεχταρισμού και μηχανικότητας στη δουλιά, ν' αναπτυχθεί η κριτική και η αυτοκριτική».⁶⁷⁵

671 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερорία*, ό.π., σ. 96-97.

672 Για την ανασυγκρότηση του Λογοτεχνικού Κύκλου και τη σύσταση των μελών του από το 1956 και εξής, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 124.

673 Για την ετήσια εκδοτική παραγωγή της υπερорίας κατ' έτος, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 21.

674 Συνεδρίαση της Επιτροπής Διαφώτισης, 5.1.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/1.

675 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/30.

Για να μην επικρατήσει σύγχυση σχετικά με το πνεύμα της 6ης Ολομέλειας, οργανώνεται συνέλευση της ΚΟΒ στο Βουκουρέστι, τον ίδιο κιόλας μήνα, με θέμα την «Ανάλυση των αποφάσεων». Όπως προκύπτει από τα πρακτικά, τοποθετήθηκαν πολλά στελέχη και μέλη του κόμματος.⁶⁷⁶ Η πλειονότητα των ομιλητών μεταφέρει με διαφορετικό τώρα τρόπο την εμπειρία του δεύτερου ένοπλου αγώνα: «Πολεμούσαμε στα κουτουρού [...] δεν ξεσηκώθηκε ο λαός σε πόλεις και χωριά. Άρχισαν τα κυνηγητά και η πείνα. [...] Ο αγώνας ήταν τυχοδιωκτικός [...] δεν λογάριαζε η καθοδήγηση τους ανθρώπους. [...] Οι μαχητές πέθαιναν από την πείνα και λιποταχτούσαν μαζικά».⁶⁷⁷ Οι περιγραφές του λογοτέχνη Νίκου Κυτόπουλου απείχαν πολύ από το ηρωικό κλίμα των πρώτων αποτυπώσεων του Εμφυλίου στη λογοτεχνία της υπερορίας. Οι μαχητές παρουσιάζονται παγιδευμένοι σε έναν συσχετισμό δυνάμεων που λειτουργεί σε βάρος τους, με τον αγώνα τους να μετονομάζεται από «ένοπλη διαμαρτυρία» σε «επανάσταση», ενώ σκιαγραφείται από τον ομιλητή μάλλον σαν κακοσχεδιασμένη άμυνα.

Ενδιαφέρουσες απόψεις ακούστηκαν σχετικά με τον τρόπο που μέχρι πρότινος ασκούσαν η λογοτεχνική κριτική, ενώ ο Απόστολος Σπήλιος κατηγορήθηκε για τις μεθόδους που ακολουθούσε ως επικεφαλής του ΛΚ. «Όλοι κρατούσαμε ένα ψαλίδι και κόβαμε με τρόπο που ο συνεργάτης μας να μη γνωρίζει αυτό που έγγραψε. Κι εγώ έκοβα τις συνεργασίες που έστελνε η σ. Αλεξίου. Το κόψιμο μας είχε γίνει συνήθεια. Νιώθαμε μια ανεξήγητη χαρά όταν κόβαμε», αποκαλύπτει ο Κυτόπουλος,⁶⁷⁸ που στηλιτεύει λανθασμένες πρακτικές της κριτικής και θυμίζει ειρωνικά ότι συχνά άτεχνοι μυθιστορηματικοί ήρωες χαρακτηρίζονταν ως «τροτσκιστικά υπολείμματα». Ο Θεοδόσης Πιερίδης κατήγγειλε τη συνηθισμένη περίπτωση να δημοσιεύει κάποιος άρθρο του στον ΝΚ και κατόπιν να κατηγορείται ως εχθρός του κόμματος και προδότης. «Προτιμούσαμε να τα στρίβουμε, αποφεύγαμε να γράφουμε», λέει χαρακτηριστικά.⁶⁷⁹

Ο Κώστας Πουρναράς (Μπόσης) έφερε στο φως μεθοδευμένες ενέργειες εξόντωσης συντρόφων, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του Δημήτρη Χατζή,

676 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/33, σ. 1-188.

677 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/33, Ομιλία Νίκου Κυτόπουλου, σ. 141-148.

678 Ομιλία Νίκου Κυτόπουλου, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/33, σ. 141-148.

679 Ομιλία Θεοδόση Πιερίδη, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/33, σ. 105-108.

που πολλοί επιχείρησαν να καταδικάσουν στη σιωπή. Έκλεισε την ομιλία του χαρακτηρίζοντας τον ρόλο του στον ΛΚ «ρόλο κλητήρα», που έπρεπε να ικανοποιεί τις επιθυμίες των ανωτέρων του.⁶⁸⁰ Ασυγχώρητα λάθη στη λογοτεχνική κριτική επισήμαναν επίσης οι Τάκης Αδάμος, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος και Έλλη Αλεξίου. Μίλησαν για κλίμα ανελευθερίας, κριτικές που γράφονταν καθ' υπόδειξη, λανθασμένα λογοτεχνικά κριτήρια, που αναδείκνυαν τα έργα του Αλέξη Πάρνη ως κλασικά και υποτιμούσαν το έργο του Δημήτρη Χατζή ή του Γιάννη Ρίτσου ως δευτερεύον.⁶⁸¹ Ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως ο επικεφαλής του ΛΚ Απόστολος Σπήλιος παραδέχτηκε με ειλικρίνεια προσωπικά λάθη στις αισθητικές του αποτιμήσεις.⁶⁸²

Η αυτοκριτική αποβλέπει στο να διατηρηθεί η ταυτότητα του κομμουνιστή, που για κανέναν δεν θεωρείται πια δεδομένη. Μετά τη συνεδρίαση του 1956, τα μέλη του ΛΚ, προκειμένου να αποφύγουν ατοπήματα, δεν απευθύνονται σε λογοτέχνες χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ΕΔ. Η έκδοση ενός έργου δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη λογοτεχνική του αξία, ούτε καν από τη μαχητικότητα ή την ιδεολογική του συνέπεια, αλλά από το κομματικό παρελθόν του δημιουργού του.⁶⁸³ Η δυσaráσκεια, ακόμη και για θέματα δευτερεύοντα, είναι ενδεικτική του κλίματος που επικρατεί: «Γιατί απευθύνουν επιστολή προς το “Εκδοτικό Νέα Ελλάδα”, από τη στιγμή που ήδη το 1955 μετονομάζεται σε “Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις”; Δεν είναι ενήμεροι για τις αλλαγές;».⁶⁸⁴

680 Ομιλία Πουρναρά, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/33, σ. 15-20.

681 Η Έλλη Αλεξίου χαρακτηρίζει στην ομιλία της την καθοδήγηση «διανοητικά ανίκανη», ενώ ο Τάκης Αδάμος κατηγορεί ανοιχτά τον Βασίλη Μπαρτζιώτα για απόπειρα προσωπικής εξόντωσης του Δημήτρη Χατζή και σαμποτάρισμα της επανέκδοσης του έργου του *Φωτιά*. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/37 και 21/4/38.

682 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 393, Φ. 21/4/69.

683 Στο Αρχείο της ΕΔ, το 1956 συναντά κανείς μεταξύ των τεκμηρίων σημειώματα σαν το ακόλουθο: «Αγαπητοί σύντροφοι, έχουμε στα χέρια μας μια συλλογή διηγημάτων του συντρόφου Ρούτση Άγγελου (Αστέρη) από την οργάνωση της Τασκένδης. Σας παρακαλούμε να φροντίσετε να μας πληροφορήσετε πώς στέκεται κομματικά ο σύντροφος αυτός σήμερα για να αποφασίσουμε την έκδοση του έργου του» (ανυπόγραφο σημείωμα της ΕΔ προς την Τεχνική Γραμματεία της ΚΕ, 5.1.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/42). Η ΕΔ απαντά: «Ρούτσης Αλέκος: Το πραγματικό του όνομα είναι Μιλτιάδης Ρούτσης. Η στάση του στην Τασκένδη ήταν καλή κομματική. Σήμερα φοιτάει στο Πανεπιστήμιο στη φιλολογία. Στη φραξιονιστική πάλη πήρε πολύ καλή θέση. Πάλεψε αδιάλλαχτα ενάντια στην αντικομμουνιστική φραξιονιστική ομάδα Υψηλάντη, Χοτούρα κ.ά. και βοήθησε δραστικά το κόμμα» (απαντητικό σημείωμα με υπογραφή του Β. Φωκά, 12.1.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/140).

684 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/208.

Λίγους μήνες μετά την Ολομέλεια, ο Θεοδόσης Πιερίδης απευθύνει δεκαοκτασέλιδη χειρόγραφη επιστολή στην ΕΔ, με αφορμή τη γαλλική μετάφραση του ποιημάτων της φυλακής και της εξορίας, καθώς και σχετικά με θέματα που αφορούν την υγεία του.⁶⁸⁵ Εκεί, χαρακτηρίζει λαθεμένη την πολιτική που ακολουθούσε ως τώρα το κόμμα στα πνευματικά ζητήματα:

Γινόταν προσπάθεια να καλλιεργηθεί η τσαπατσουλιά, η περιφρόνηση προς την ποιότητα να πάρει τη θέση της αληθινής, βαθειάς και βιώσιμης τέχνης, ξώπετσο κήρυγμα της στιγμής και ρηχή συνθηματολόγηση. Ο λογοτέχνης δεν λογαριάζονταν σαν υπεύθυνος δημιουργός πολιτιστικών αξιών, σαν ειδικός δουλευτής που έχει να διεξάγει πάλι μακροχρόνια, δύσκολη και σκληρή για να κατακτήσει τα εκφραστικά του μέσα και να δώσει στο Κόμμα και στο λαό έργα άξια. Λογαριάζονταν σαν γραφειοκράτης εκτελεστής εντολών, και μάλιστα εντολών που πολύ σπάνια είχαν σχέση με τη λογοτεχνία.

Ο Πιερίδης κατηγορεί την ΕΔ για σκανδαλώδη προστασία συγκεκριμένων λογοτεχνών, και κυρίως για προώθηση μιας λογοτεχνίας που ήταν του γούστου της, γεμάτης κομματικούς επαίνους και μονόπλευρα εγκώμια, καλυμμένα με μια «εκχυδαϊστική θεωρία περί λαϊκότητας», που αντικαθιστούσε την τέχνη με τη «συνθηματολόγηση της στιγμής». Επιπρόσθετα, περιγράφει την απομόνωση των λογοτεχνών της υπερορίας, την απουσία ερεθισμάτων, την ελλιπή επικοινωνία με ομολόγους τους στο εξωτερικό, τη γενικότερη τακτική της Διαφώτισης που τους είχε καθηλώσει σε μια «επαρχιακή μικροπολιτεία», όπου δεν μπορούσαν να εμπνευστούν ως λογοτέχνες, αλλά φυτοζωούσαν «σαν ψάρια στη γυάλα». Μπορεί η επιστολή να γράφτηκε με διαφορετική αφορμή, αλλά αποτελεί μια ηχηρή ένδειξη των φωνών που –έστω προσωρινά– απελευθέρωσε η αλλαγή του 1956.

Την ίδια χρονιά ο Θεοδόσης Πιερίδης απηύθυνε τα παράπονά του στον στενό του φίλο Στρατή Τσίρκα, με τον οποίο διατηρούσαν μακρά και τακτική αλληλογραφία. Εκεί, σε πιο ανεπίσημο –και πιθανόν πιο ειλικρινές– ύφος, γράφει:

685 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/137 και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 125-128.

Η ξενιτιά γέννησε καμιά δεκαριά νέους λογοτέχνες. Απ' αυτούς μερικοί ψελλίζουν απλώς τα πρωτόλιά τους, που όμως επειδή οι «αρμόδιοι» ήταν ή αγράμματοι ή ανόητοι εκχυδαϊστές των πάντων, αντί να αναφέρονται στη διασκεδαστικότητα τελευταία σελίδα κάποιου *Μπουκέτου* ή *Θησαυρού* έτυχε να βγουν και σε βιβλίο. Άλλοι προχώρησαν κάπως περισσότερο, ή είχαν και κάποιο ταλέντο, αλλά στραβά καθοδηγημένο, το κατέστρεψαν με τη ριμαρισμένη δημοσιογραφία και τα πολιτικά κηρύγματα.⁶⁸⁶

Στην ίδια επιστολή ο Πιερίδης παραδέχεται πως είναι λογοτέχνης με «ρεκόρ βιβλίων βγαλμένων στην ξενιτιά», ακριβώς επειδή φρόντιζε να προσαρμόζει τα γραπτά του σε αυτό που επιθυμούσαν «οι αρμόδιοι», να ελίσσεται, να υποχωρεί όταν δεν υπήρχε επιλογή. Νιώθει αποκαμωμένος, κουρασμένος από τις τακτικές που ανέπτυξε και εύχεται να του δοθεί κάποτε η δυνατότητα «να ξαναδόσει την ποίηση αυτή, ξεκαθαρισμένη από ό,τι τον ανάγκασαν οι “αρμόδιοι” να βάλει μέσα για να τον τυπώσουν, δηλαδή να ξαναδόσει την ποίησή του όπως την πρωτόγραψε».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίο κριτικοί και λογοτέχνες χειρίζονται το ζήτημα της προσωπολατρίας. Ο Απόστολος Σπήλιος απευθύνει επιστολή στον Μιλτιάδη Προφυρογένη, καθώς διαφωνεί με κριτική της Έλλης Αλεξίου που θα εκφωνούνταν στο ραδιόφωνο. Η κριτική υπερβάλλει, είναι παράλογα υμνητική και συγκρίνει τον Σπήλιο με λογοτέχνες όπως ο Μωπασάν και άλλους, αντίστοιχου διαμετρήματος. Ο Σπήλιος θεωρεί τον εαυτό του «υπάλληλο του βιβλίου που μόνος του και χωρίς καμία βοήθεια από κανέναν μπήκε στον στίβο» και υπογραμμίζει πως δεν ήταν καιρός για υμνητικές περιγραφές.⁶⁸⁷ Στην κριτική του για το έργο της Μέλπως Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* αναφέρεται σε σημείο της μελέτης όπου η Αξιώτη εκμυστηρεύεται στο αναγνωστικό της κοινό πως ο μόνος που πραγματικά τη βοήθησε ήταν ο Νίκος Ζαχαριάδης. Το σχόλιο της συγγραφέως θεωρείται ανεπίτρεπτο, σε μια εποχή που όλα τα

686 Χειρόγραφη επιστολή του Θεοδόση Πιερίδη στον Στρατή Τσίρκα στις 15.11.1956. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στρατή Τσίρκα, κ. 41, Φ. 4.

687 Η επιστολή τοποθετείται στα 1956. Λίγους μήνες αργότερα, ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης θα απομακρυνθεί οριστικά από την ΕΔ ως υποστηρικτής του Νίκου Ζαχαριάδη. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 287, Φ. 13/49/482.

κομμουνιστικά κόμματα του κόσμου επιχειρούν να καταπολεμήσουν την προσωπολατρία.⁶⁸⁸

Αλλαγές αρχίζουν, επίσης, να διαφαίνονται σε αντιλήψεις σχετικές με την εκφραστική και θεματική καταλληλότητα των έργων. Ο σ. Μαυρομάτης απευθύνει στην ΕΔ τη νέα του ποιητική συλλογή με τίτλο *Ναι, ρε... θα βρίσω*. Ο τίτλος εκλαμβάνεται ως ένδειξη αποπροσανατολισμού του ποιητή:

Η ένταξη στο προοδευτικό στρατόπεδο προϋποθέτει ολόπλευρη, καθημερινή, εντατική προσπάθεια συνένωσης των πιο διαφορετικών κοινωνικών δυνάμεων στην πάλη για τη χαλάρωση της διεθνούς έντασης, τη διατήρηση και εδραίωση της ειρήνης, τη δημοκρατία, την πρόοδο. Πουθενά δε θάβρουμε τέτιου είδους επιθέσεις με τη φρασεολογία αυτή ενάντια στη θρησκεία, τα καλιμαύχια, τις εκκλησιές, τα καμπαναριά, τα ψυχομπορδέλα, την παπαδοσύνη. Δεν μιλούν για στυλέτα, νάρκες, χειροβομβίδες, στάγερ, αλλά για συνύπαρξη, ειρήνη κλπ. Αν δημοσιεύσουμε ένα τέτοιο ποίημα ερχόμαστε σε αντίθεση όχι μόνο με το πνεύμα, αλλά και τους νόμους των χωρών που ζούμε.⁶⁸⁹

Στα πρώτα χρόνια της υπερορίας, ο Απόστολος Σπήλιος διεμήνυε στους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες πως «ο Γράμμος περιμένει το έπος του». Οι οξείς κλυδωνισμοί που προκάλεσαν οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας κατέστησαν ανεπίκαιρο εκείνο το πρώτο κάλεσμα προς τους εμικρέδες λογοτέχνες. Στις αρχές του 1956, ως κεντρικό καθήκον του ΛΚ ορίζεται η ενθάρρυνση της προοδευτικής λογοτεχνίας, ειδικά της λογοτεχνίας της Αντίστασης. Οι λογοτέχνες της υπερορίας οφείλουν τώρα να συμβάλλουν «στο δυνάμωμα του πατριωτικού κινήματος με κατεύθυνση τη δημοκρατική αλλαγή στην Ελλάδα».⁶⁹⁰ Στα επόμενα χρόνια θα δούμε πρακτικές, συζητήσεις και απορρίψεις του ΛΚ να προωθούν αποφασιστικά μια πολιτική λήθης. Έργα που αναφέρονται στον Εμφύλιο χαρακτηρίζονται ανεπίκαιρα ή υπαίτια υπενθύμισης οικείων κακών. Στα τέλη του 1955,

688 Η επιστολή της ΕΔ χρονολογείται στις αρχές του έτους, λίγο πριν από τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας. Δεν φαίνεται να έχει ληφθεί κάποια απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη ακόμη. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 287, Φ. 13/49/585.

689 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/67.

690 Απόφαση του Λογοτεχνικού Κύκλου «Για τη δουλειά των λογοτεχνών μας», 17.1.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/205.

ανενημέρωτος από ό,τι φαίνεται για τη νέα κομματική γραμμή, πρώην μαχητής του ΔΣΕ στέλνει στην ΕΔ την εξής χειρόγραφη επιστολή:

Σας ξαναστέλνω το έργο «Γενημένοι στον αγώνα» για δεύτερη φορά μαζί με το δεύτερο και τρίτο μέρος, αφού το δούλεψα όσο μπόρεσα. Στο βιβλίο συμπεριλαμβάνεται μια πραγματικότητα απ' τον αγώνα του Ελληνικού λαού στο κίνημα 1946-1948 ενάντια στο μοναρχοφασισμό και την αμερικανοκρατία.

Το κείμενο έχει συμπληρωθεί με σειρά γεγονότα και διευκρινήσεις που αφορούν τη δράση αποσπάσματος του ΔΣΕ και του λαού στα νώτα του εχθρού.

Το βιβλίο μπορεί να έχει ακόμα ατέλειες, όμως σας υπενθυμίζω πως δεν είμαι συγγραφέας αλλά απλώς έκανα το καθήκον μου σαν αγωνιστής.⁶⁹¹

Όπως ήταν αναμενόμενο, το έργο απορρίφθηκε λόγω της θεματολογίας του. Σε μεταγενέστερες επιστολές, τα μέλη του κόμματος είναι ενήμερα για αλλαγές και αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, και έργα αντίστοιχης θεματολογίας προτείνονται με δισταγμό και επιφυλακτικότητα ή δεν προτείνονται καν. Το 1960, όταν ο Σταύρος Πατσιώρας απευθύνει ερώτηση στην ΕΔ για το εάν επιτρέπεται να στείλει για έλεγχο πεζογράφημα σχετικά με τη δράση του στον ΔΣΕ, η απάντηση που του δίνεται είναι πως «δεν είναι κατάλληλη στιγμή για την προβολή τέτοιων έργων».⁶⁹² Αξίζει να παραθέσουμε την επιστολή του, μιας και είναι χαρακτηριστική όσων έχουν αναφερθεί ήδη σχετικά με τη μόρφωση και τις (α)δεξιότητες γραμματισμού μιας μεγάλης μερίδας των ελλήνων πολιτικών προσφύγων:

Αγαπητή σύντροφε,

Εγώ ο Πατσιώρας Σταύρος κάτοικος της πόλης Özd της Ουγγαρίας, απεφθίνομαι εις την Κ.Ε.Ε του ΚΚΕ και ζητάω εξιγίσης, στα παρακάτω φισηκά εάν μπορώ να γίνη εάν φισηκά το επιτρέψη και το Εκδοτικό Νέα Ελλάδα να μου γράπσεται την γνώμη σας, τοτή, μπορώ να γήνη πάνω σαφτό.

Σύντροφε. Εγώ από την ηποχώρηση του Δ.Σ.Ε το 1949 άρχισα να γράφω ένα βιβλίο διά τους αγώνες του Δ.Σ.Ε.: στην περίοδο 1947-1949. Όμως, το βιβλίο αφτό γράφεται

691 Από το χειρόγραφο φαίνεται πως η επιστολή εστάλη στην ΕΔ στις 24.12.1955 και απαντήθηκε στις 13.1.1956. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/100.

692 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 249, Φ. 13/11/74 και 13/11/86.

από τον καιρό που εγώ κατατάχθηκα σαι ηλικία 19 ετών και περηστρέφεται μόνον στην περιωχές που φισηκά ηπηρέτησα εγώ και στα τμήματα που εγώ έκανα. π.χ. Αρχηγίο Α.Μ. Θράκης (Έβρος) περιωχή Ξάνθης – Κομοτινής – Δράμματος και περιωχή Κεντρικής Μακεδωνίας: όπως Σέρρες – Θεσσαλονίκης – Κιλκίς μέχρις Κράνγκουρο – Κερδόλια και Μαβροθάλασσα, δυλαδή Διτηκό Μπέλλες.

Σύντροφη αν για πολλούς και διάφωρους λόγους θα πρέπει να σας το στήλο για Έλεγχω, τότες θα σας παρακαλέσω πάρα πολύ, να μου δώσεται χρόνος; διά να το καθαρογράψω και να σας το στήλω ένγγηρα για ένγκριση και για έλεγχο. Επίσης και αν ακόμα δεν επιτρέπεται τέτιο είδος βιβλία; πάλη να μου γράπσεται για να μην συνεχίσω καταρχής σας βεβαιώ, ότη το βιβλίο αφτό περιέχει κάπου της 250 Σελήδες όμως: εάν μου στήλεται κανωνική απάντιση: και το συνεχήσω παρά πέρα μπορώ νατό κάνω και μεγαλήτερο ήται και να το ληγοστέπω από 250 σελίδες:σε 200 αρκή να ένγκριθή. Έτερων ουδέν.⁶⁹³

Επομένως, στη δεύτερη περίοδο της εκδοτικής παραγωγής, η σημαντικότερη ποσοτικά κατηγορία αφορούσε βιβλία που αναφέρονται στην περίοδο της Αντίστασης. Ενδεικτικά σημειώνουμε πως, με αφορμή τον εορτασμό των είκοσι χρόνων από την ίδρυση του ΕΑΜ, το 1961 κυκλοφόρησε η συλλογή διηγημάτων *Για τη χιλιάκριβη τη λευτεριά*, σε επιμέλεια Τάκη Αδάμου.⁶⁹⁴ Είναι σημαντικό πως στα διηγήματα του τόμου περιλαμβάνονταν τόσο έργα συγγραφέων της Αριστεράς – ανατυπώσεις έργων που είχαν κυκλοφορήσει στην Ελλάδα και πρωτότυπα έργα εμικρέδων λογοτεχνών—, αλλά και διηγήματα των Ηλία Βενέζη και Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, συγγραφέων που η λογοτεχνική κριτική της υπερρορίας όχι μόνο δεν ενέτασσε στους «συμπαθούντες», αλλά κατά την προηγούμενη περίοδο είχε καταφανώς λοιδορήσει.⁶⁹⁵

693 Σταύρος Πατσιώρας, Χειρόγραφε επιστολή προς την ΚΕ, 28.3.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 249, Φ. 13/11/74. Ολόκληρη η επιστολή και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερρορία*, ό.π., σ. 618.

694 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 266, Φ. 13/28/32.

695 Παρόλο που η συλλογή εξυμνήθηκε από τον *Νέο Κόσμο*, περιοδικά και εφημερίδες της προσφυγιάς, εντός του ΛΚ εκφράστηκαν αντιρρήσεις, καθώς κάποια από τα διηγήματα δεν είχαν πραγματική σχέση με την Αντίσταση. Η Έλλη Αλεξίου παραδέχτηκε στον Τάκη Αδάμο πως ορισμένα από τα διηγήματα τα πρότεινε για να «κάνει πολιτική» στους συγγραφείς τους. Για τη συλλογή, βλ. Επιστολή του Τάκη Αδάμου προς τον Αχιλλέα Πετρίτη, 18.7.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/101 | Επιστολή του Τάκη Αδάμου προς την ΕΔ, 23.4.1962, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/114 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερρορία*, ό.π., σ. 380-381 και 637-638.

Παρακάτω θα αναφερθούμε στο έργο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, *Νύχτες και Αυγές* (1962), στην ανατύπωση της *Φωτιάς* του Δημήτρη Χατζή τον ίδιο χρόνο, στην *Ανθολογία της ελληνικής αντιστασιακής λογοτεχνίας* (1965) που επιμελήθηκε η Έλλη Αλεξίου και κυκλοφόρησε στο Βερολίνο, στη συλλογή διηγημάτων *Το λαϊκό τραγούδι της Αντίστασης* (1966), στο έργο του Τάκη Αδάμου, *Δρόμοι ζωής* (1966) και σε ανατυπώσεις έργων που είχαν κυκλοφορήσει στην Ελλάδα και υμνούσαν τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, για να δώσουν «μαθήματα πατριωτικής διαπαιδαγώγησης» και να «εμπυχώσουν τους σύγχρονους αγώνες για δημοκρατική αλλαγή». Να σημειώσουμε, τέλος, πως το 1962 αρχίζει η κυκλοφορία του περιοδικού *Εθνική Αντίσταση* και ταυτόχρονα ετοιμάζεται το *Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης*, που θα κυκλοφορήσει από τις ΠΛΕ το 1967.⁶⁹⁶

Οι συνεχείς απορρίψεις διηγημάτων που αφορούσαν τις μάχες του ΔΣΕ καθιστούν σαφές πως η θεματολογία των έργων έχει επισήμως αλλάξει. Η ΕΔ προτείνει εναλλακτικές λύσεις προκειμένου να αποφευχθεί η αναφορά σε οτιδήποτε σχετίζεται με τον Εμφύλιο: «Ακόμη και η καθημερινότητα έχει πολλά στοιχεία που θα μπορούσαν να εμπνεύσουν έναν λογοτέχνη».⁶⁹⁷ Αυτού του είδους οι οδηγίες, που σηματοδοτούν μια κατά τ' άλλα αισιόδοξη αλλαγή πλεύσης, έκαναν τους λογοτέχνες της υπερορίας να πελαγοδρομούν μεταξύ συνήθειας και νέας κομματικής νομιμότητας.

4.3 Βιβλία προς απόσυρση

Μια από τις πρώτες αποφάσεις της ΕΔ αμέσως μετά τη σύγκληση της 6ης Ολομέλειας ήταν να αποσύρει από την κυκλοφορία βιβλία που δεν ήταν σύμφωνα με το πνεύμα της. Η απόσυρση βιβλίων αποτελούσε τακτική του κόμματος που είχε

696 *Στ' άρματα, στ' άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967.

697 Επιστολή της ΕΔ προς τον Ιορδάνη Τερζίδη, 18.9.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 285, Φ. 13/47/3.

εφαρμοστεί νωρίτερα⁶⁹⁸ και επρόκειτο να εφαρμοστεί ξανά στο μέλλον.⁶⁹⁹ Συγκεκριμένα, είχαν κατά καιρούς αποσυρθεί από την κυκλοφορία κείμενα διαγραμμένων μελών του κόμματος, ενώ αμέσως μετά τη συμφιλίωση της ΕΣΣΔ με τον Τίτο αποσύρθηκε οτιδήποτε είχε «αντιιτιτικό περιεχόμενο».⁷⁰⁰ Όπως φαίνεται από τον σχετικό κατάλογο, μετά την 6η Ολομέλεια, δεν είχαν θέση στον κατάλογο του Εκδοτικού κομματικά έντυπα και μπροσούρες του Μπούλκες, βιβλία που υμνούσαν τον «Μεγάλο Στάλιν» και παρουσίαζαν στοιχεία προσωπολατρίας, βιβλία του πρώην ΓΓ του κόμματος Νίκου Ζαχαριάδη, αλλά και των καθαιρεμένων πια Μπαρτζιώτα, Γούσια και Βλαντά, λογοτεχνικά έργα για τις μάχες του ΔΣΕ, βιβλία με αντιγιουγκοσλαβικές αιχμές και κείμενα που πρόσβαλλαν μέλη του κόμματος τα οποία μετά την 6η Ολομέλεια αποκαταστάθηκαν.⁷⁰¹

Φαίνεται πως επικράτησαν απόψεις σχετικά με τη λογοτεχνία, την ιστορία και την πολιτική που επέβαλλαν χαμηλότερους τόνους. Το πλάνο για εμπλουτισμό του έργου *Ηρωες και μάρτυρες* –ένα μεγαλεπήβολο έργο με βιογραφικά σημειώματα των νεκρών της Αντίστασης και του Εμφυλίου– όχι μόνο έμεινε στα χαρτιά, αλλά και το αρχικό βιβλίο τελικά αποσύρθηκε από την κυκλοφορία. Στο σχετικό σημείωμα εκφράζεται ο φόβος πως τα δεκάδες χιλιάδες βιογραφικά σημειώματα (ξεπερνούσαν τις 25.000) θα καθιστούσαν παραπάνω από απαραίτητη την αντίκρουση του βασικού επιχειρήματος της αντίδρασης, σύμφωνα με το οποίο «άδικα χάθηκε τόσο αίμα».⁷⁰² Ακόμη και στις περιπτώσεις βιβλίων που παρέμειναν

698 Το 1953, με πρωτοβουλία του επικεφαλής της ΕΔ Μιλτιάδη Πορφυρογένη, αποσύρονται τριάντα έντυπα, πολλά από τα οποία των διαγραμμένων Κ. Καραγιώργη, Μ. Παρτσαλίδη, Ζ. Ζωγράφου και Λ. Αποστόλου. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/30.

699 Βιβλία του Εκδοτικού και των ΠΛΕ δεν έπαψαν να αποσύρονται από την κυκλοφορία. Το 1963, για παράδειγμα, με οδηγία του Πέτρου Ρούσου αποσύρονται σοβιετικά μυθιστορήματα που θεωρήθηκαν σύμφωνα με το πνεύμα της προσωπολατρίας και λογοτεχνικά έργα με θέμα τους τη δράση των μαχητών του ΔΣΕ. Βλ. σχετικά ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 259, Φ. 13/21/90. Δυο χρόνια αργότερα, το 1965, με αφορμή συζήτηση για την αποσυμφόρηση των βιβλιοθηκών και την ορθολογικότερη διανομή βιβλίων του Εκδοτικού, αποφασίζεται να αποσυρθούν από την κυκλοφορία (αλλά να διατηρηθούν αντίτυπά τους για λόγους αρχείου) τεύχη του *ΝΚ* που κυκλοφόρησαν πριν από το 1956, τα Άπαντα Στάλιν και Μάο Τσε Τουνγκ και τα βιβλία του Νίκου Ζαχαριάδη, *Μια αδάμαστη καρδιά*, *Μπροστά, πάντα μπροστά*, *Οι πρώτες γνώσεις του Κομμουνιστή*, *Οι αγώνες του ΔΣΕ*, *Όλοι στ' άρματα, όλα για τη νίκη*, *Ο αληθινός Παλαμάς*, *Πώς να διαβάζουμε το χάρτη*, *Οι πλαστογράφοι της ιστορίας*, *Προβλήματα του Εμφυλίου Πολέμου*, *Στρατιώτη Εθνοφρουρίτη για ποιον πολεμάς*; ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 268, Φ. 13/30/5.

700 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 286, Φ. 13/48/56 και 13/48/90, κ. 244, Φ. 13/6/40 και Φ. 13/6/139.

701 Για τον κατάλογο των αποσυρθέντων βιβλίων, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 306, Φ. 13/68/44 και Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερρορία*, ό.π., σ. 96-99.

702 Για την ιστορία της έκδοσης και απόσυρσης του βιβλίου, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 71-72.

στην κυκλοφορία εκφράστηκαν επιφυλάξεις σχετικά με το ύφος μανιφέστου που τα χαρακτήριζε και κρίνεται πλέον ακατάλληλο για μια λογοτεχνική συλλογή.⁷⁰³

Παρατίθεται ο κατάλογος των αποσυρθέντων βιβλίων, που συντάχθηκε στις 5.12.1957:

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΟΥ ΑΠΟΣΥΡΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ	
1. Νέος Κόσμος αριθμ. 2/56	51. Την ειρήνη δεν την περιμένουν την καταχτούν
2. Νέος Κόσμος αριθμ. 3/56	
3. Βουά στα Γαλλικά Νο 86-87	52. Κατάλογος εκδόσεων 1949-1951
4. Το Παγκόσμιο Φεστιβάλ της Νεολαίας 1949 (Βούδα Πέστη)	53. Εμπρός επονίτες
5. Το III Παγκόσμιο Φεστιβάλ της Νεολαίας	54. Η λύση του αγροτικού προβλήματος στη ΛΔ της Ρουμανίας
6. Το III Παγκόσμιο Φεστιβάλ της Νεολαίας	55. 30 χρόνια αγώνες του ΚΚ Ρουμανίας
7. Το V Παγκόσμιο Φεστιβάλ της Νεολαίας	56. Η ελληνική οικονομία κάτω από το καθεστώς της αμερικανοκρατίας
	57. Εισήγηση Βλαντά στην 7η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ

⁷⁰³ Βλ. ενδεικτικά τα *Διηγήματα του αγώνα* (1955). Για την κριτική που εκ των υστέρων δέχτηκε το βιβλίο, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 72 και 559. Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου, αναφερόμενος στις νέες ερμηνευτικές στρατηγικές που εφαρμόζονται στα κείμενα από το 1956 και μετά, μελετά την περίπτωση του αυτοβιογραφικού έργου του Μωρίς Τορέζ, *Παιδί του λαού*, που κυκλοφόρησε από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» το 1952 σε μετάφραση της Έλλης Αλεξίου. Η Φούλα Χατζιδάκη θεώρησε το βιβλίο «αριστοτεχνικά γραμμένο» (Φούλα Χατζιδάκη, «Βιβλιογραφικό σημείωμα», *Νέος Κόσμος* 5 (1952), σ. 63). Ωστόσο, όταν, οκτώ χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, θα προταθεί στην ίδια να επιχειρήσει νέα μετάφραση του βιβλίου, σε επιστολή της προς την ΕΔ θα διατυπώσει τους προβληματισμούς της σχετικά με τη σκοπιμότητα της επανέκδοσης ενός βιβλίου που υμνεί τον Στάλιν και δικαιώνει τις επιλογές του. Η Χατζιδάκη παραδέχεται πως διαβάζει με «ψυχική οδύνη» το μέχρι πρότινος «αριστοτεχνικά γραμμένο» κείμενο του Τορέζ. Σύμφωνα με τον Παπαθεοδώρου, η πολιτική πραγματικότητα που διαμορφώνεται από το 20ό Συνέδριο και μετά ωθεί τη Χατζιδάκη σε μια «διαφορετική ακολουθία ερμηνευτικών πράξεων», καθώς έχουν πια αλλάξει τα «πρωτόκολλα ανάγνωσης» μέσα από τα οποία προσεγγίζονται τα κείμενα. Άλλωστε, η Χατζιδάκη, σε επιστολή της προς την ΕΔ το 1961, δηλώνει ρητά πως από το καλοκαίρι του 1954 έχει ορκιστεί στον εαυτό της να μην κάνει συμβιβασμούς με τη συνείδησή της («Επιστολή της Φούλας Χατζιδάκη προς τον υπεύθυνο της ΕΔ, τον πολιτικό υπεύθυνο του περιοδικού “ΠΥΡΣΟΣ” και την αρχισυντάκτρια του ως άνω περιοδικού», 12.10.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/59). Για όλα αυτά βλ. Μωρίς Τορέζ, *Παιδί του λαού*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 270 και 638-639 | Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Άγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, ό.π., σ. 100-104.

8. Το ΙΙΙ παγκόσμιο συνέδριο των γυναικών ΠΔΟΓ	58. Λόγοι των συντρόφων στη 2η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ
9. Ζητήματα της ιστορίας μας Π. Ρ.	59. Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ Ν. Ζ.
10. Ποιήματα Αλέξη Πάρνη	60. Η ΙΙΙ ευρεία ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ – Νοέμβρης 1952
11. Πέντε τραγούδια – Μέμος Παναγιωτόπουλος	61. Το ΚΚΕ απ' το 1931-1952 – Βασικά ντοκουμέντα
12. Η Νέα Αλβανία – Χαλκιά	62. Εισήγηση Β. Μπαρτζιώτα στη 2η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ
13. Για τη Δράση της ΚΕ του Αλβανικού Κόμ. (Εργασίας – Ένβερ Χότσια)	63. Μερικά ζητήματα Ν. Ζ. (7 ολομ.)
14. Απόφαση της 2ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ	64. Πρόγραμμα του ΚΚΕ (σχέδιο ανατύπωσης)
15. Ο Δάσκαλος και οδηγητής σύντροφος και φίλος Ν. Ζ.	65. Πολιτικά γράμματα τεύχος 1ο, 2ο, 3ο παλιά
16. Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας	66. Πολιτικά γράμματα τεύχος 3ο ανατύπωση
17. Απόφαση της ΙΙΙ ολομέλειας του ΑΚΕ	67. Οι απόγονοι του Ντέλτσεφ Μακεδόνικο
18. Απόφαση της ΙV ολομέλειας του ΑΚΕ	68. Ήλιντεν αρ. 6/55
19. Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ	69. Ήλιντεν αρ. 1/56
20. Ένας χρόνος πάλης Ν.Ζ.	70. Γκότσε Ντέλτσεφ
21. Συλλογή έργων Ν. Ζ.	71. Οι αγώνες του σλαβομακεδόνικου λαού για την απελευθέρωση. Μακεδόνικο
22. Ο έλεγχος για την εκτέλεση των αποφάσεων Β. Μπαρτζιώτα	72. Οι αγώνες του σλαβομακεδόνικου λαού για την απελευθέρωση. Ελληνικά
23. Βουλγαρία – Ελλάδα	73. Δημήτρη Μπλαγκόεφ. Μακεδόνικα
24. Ήρωες και μάρτυρες	74. Ματωμένος γάμος
25. Κοσμοπολιτισμός και εθνοκαπηλεία Π. Ρούσου	75. Θύελα στη Γιουγκοσλαβία
26. Για το λαό μας για τη διεθνή κοινή γνώμη	76. Οι πρωτεύουσες των Σοσιαλ. Σοβιετικών Δημοκρατιών. Μακεδ.
27. Η Ρουμανία στο δρόμο του σοσιαλισμού Ιο	77. Σχέδιο καταστατικό Ήλιντεν
28. Σφυριές του Σπήλιου ΙΙ	78. Παιδαγωγικά μαθήματα
29. Φροντιστήριο του Αγωνιστή τ. ΙΙ	79. Σύσκεψη σλαβομακεδόνικων στελεχών (συμπεράσματα Μακεδ.)
	80. Σύσκεψη σλαβομακεδόνικων στελεχών

30. Φροντιστήριο του Αγωνιστή τ. III	(συμπεράσματα ελληνικά)
31. Φροντιστήριο του Αγωνιστή τ. IV	81. Εισήγηση Βαϊνά στη 2η ολομέλεια
32. Ιστορία του ΚΚΣΕ (Μπολσεβ.) έκδοση Μπούλκες	Ήλιντεν Μακεδ.
33. Η αετοφωλιά της ειρήνης – Απ. Σπήλιου	82. Αναγνωστικό Ε΄ Τάξης Μακεδ.
34. Η πέμπτη οδός της ΠΣΟ	83. Αναγνωστικό 7-8 τάξης χριστομάθεια
35. Μορφές Ηρώων	Μακεδ.
36. Λόγος του Μάλενγκοφ στο 19ο συνέδριο ΚΚΣΕ	84. Η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας
37. Λόγοι των σ. στο 19ο συνέδριο ΚΚΣΕ	Ελληνικά
38. Η ιστορική σημασία του 19ου συνεδρίου του ΚΚΣΕ	85. Διαλεχτικός Υλισμός Ελληνικά
39. Πατριωτική ενότητα και δράση	86. Γκεόργκε Γκεοργκίου Ντεζ – βιογραφία
40. Το πρώτο πεντάχρονο σχέδιο ανάπτυξης της οικονομ. της ΛΔ Αλβανίας	87. Οι γερές μαζικές κομματικές οργανώσεις (Β.Μπαρτζιώτα)
41. Επιθεώρηση Διεθνών ζητημάτων το 1ο	88. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 1
42. Επιθεώρηση Διεθνών ζητημάτων το 2ο	89. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 3
43. Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου Β. Μπαρτζιώτα	90. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 4
44. Τραγούδια για το Ν. Ζαχαριάδη Θ. Πιερίδη	91. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 5
45. Η πάλη για τη λευτεριά και τη δημοκρατία στην Ελλάδα Ν. Ζ.	92. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 6
46. Εισήγηση στην Κ. Κομματική σύσκεψη γυναικείων στελεχών Β. Μπαρτζιώτα	93. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 7
47. Αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (Οχτώβρης 1949)	94. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 9
	95. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 15
	96. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 17
	97. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 18
	98. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 19
	99. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 22
	100. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 31
	101. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 37
	102. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 39
	103. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 49
	104. Μικρή Πολιτική Βιβλιοθήκη αριθμός 51
	105. Τα οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ 1ο
	106. Γεια χαρά. Βάσου Γεωργίου
	107. Λόγοι Στάλιν-Μπέρια στο 19ο συνέδριο ΚΚΣΕ. Μακεδόν.

48. Για την κομματική δουλιά στις γυναίκες	108. Στα 31 χρόνια του ΚΚΕ. Μ. Παρτσαλίδη
49. Χρονικό του αγώνα	
50. Τα δύο τάγματα του Δήμου Ρεντή	

4.4 Έργα στον απόηχο του 20ού Συνεδρίου

Στα τέλη του 1954, το λογότυπο του εκδοτικού μηχανισμού του ΚΚΕ άλλαξε και στη θέση του Εκδοτικού «Νέα Ελλάδα» εμφανίστηκαν οι Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ). Η αλλαγή στο όνομα του Εκδοτικού δεν είναι τυχαία και συνιστά μια τομή που προηγήθηκε του 1956. Όπως είδαμε, ο θάνατος του Στάλιν το 1953 σηματοδότησε αλλαγές, που αργότερα διευρύνθηκαν.⁷⁰⁴ Στις πρώτες εκδόσεις των ΠΛΕ, ο σημερινός αναγνώστης μπορεί να αφουγκραστεί στη φωνή αφηγητών και ηρώων έναν πιο ειλικρινή σχολιασμό των ιστορικών γεγονότων. Ακόμη κι αν το συντηρητικό πνεύμα κατόρθωνε κάθε φορά να επικρατήσει, τέθηκαν και στη λογοτεχνία ζητήματα που μέχρι τότε αποτελούσαν ταμπού.

Το πρώτο μυθιστόρημα που τυπώθηκε με το νέο λογότυπο ήταν οι *Παραπόταμοι* της Έλλης Αλεξίου. Αν και αποτέλεσε ένα από τα πιο ενεργά μέλη του ΛΚ, η Αλεξίου ταλαιπωρήθηκε από την κριτική της ΕΔ και οι συχνές απορρίψεις των έργων της προκάλεσαν διαμαρτυρίες από πλευράς της. Σε επιστολή της προς την ΕΔ, η συγγραφέας μιλά για εκδοτικό αδιέξοδο και συγγραφική της «καταδίκη εις θάνατον», ακριβώς επειδή, από τη στιγμή που εγκατέλειψε την Αθήνα, είχε καταφέρει να εκδώσει μόνο τους *Παραπόταμους* και λίγα παραμύθια για παιδιά.

⁷⁰⁴ Η αποσταλινοποίηση αποτελούσε αίτημα των Σοβιετικών και πριν από τον θάνατο του Στάλιν. Όπως είδαμε, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο ζντανοφισμός έμοιαζε ήδη λιγότερο μονολιθικός, ενώ φωνές συγγραφέων διαφοροποιήθηκαν και στο Β' Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, που πραγματοποιήθηκε το 1954. Η περίοδος αυτή έληξε άδοξα το φθινόπωρο του 1957, με συντριπτική ήττα των «φιλελεύθερων», ενώ από το φθινόπωρο του 1958, με τη δημοσίευση του μυθιστορήματος *Δόκτωρ Ζιβάγκο* στη Δύση, φάνηκε μια τάση επιστροφής στον σταλινικό εξτρεμισμό. Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν*, ό.π., σ. 46-62 | Τζορτζ Γκίμπιαν, «Η σοβιετική λογοτεχνία στα χρόνια του “ξεπαγώματος” 1954-1957», ό.π., σ. 233-255 και Zbigniew Folejewski, «Frustrations of Socialist Realism», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 14, No. 4 (June 1956), σ. 485-488, <https://www.jstor.org/stable/426000>

Στο τέλος της επιστολής της γράφει: «Σκέφτομαι πως κοντεύω εξήντα χρονώ και πως τη δεκαετία της ωριμότητός μου της διανοητικής την ξόδεψα να παρακαλώ, και θαυμάζω το κουράγιο μου». ⁷⁰⁵ Πάντως, ήδη με τους *Παραπόταμους*, που αφηγούνται την ιστορία μιας κρητικής οικογένειας από την περίοδο της Τουρκοκρατίας έως και την απελευθέρωση του νησιού από τη γερμανική κατοχή, φαίνεται πως ο αγώνας του ΔΣΕ ως θέμα σταδιακά περιθωριοποιείται.

Η αλλαγή πλεύσης –σχετική πάντοτε– θα γίνει σαφέστερη μετά το 1956, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως στις όποιες αλλαγές δεν παρατηρούνται και παλινδρομήσεις. Η λεγόμενη αποσταλινοποίηση έμελλε να κρατήσει πολύ λίγο. Μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, η θεματολογία της σοβιετικής λογοτεχνίας εμπλουτίστηκε, χωρίς ωστόσο να αλλάζει ιδιαίτερα. Το μυθιστόρημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού διατήρησε τα βασικά χαρακτηριστικά του, παρόλο που στα λογοτεχνικά περιοδικά δημοσιεύτηκαν κείμενα διαφορετικής θεματολογίας – όχι πάντοτε ατιμώρητα, για να θυμηθούμε την «Υπόθεση Γκράνιν». ⁷⁰⁶

Κώστας Μπόσης, Δύσκολες μέρες (1956)

Στο μεταίχμιο μεταξύ των δύο περιόδων της λογοτεχνικής παραγωγής, στα 1955-1956, γράφονται από τους συγγραφείς Κώστα Μπόση και Γιώργη Γρίβα δύο μυθιστορήματα που θεωρούμε εμβληματικά: Οι *Δύσκολες μέρες* και τα *Οργισμένα χρόνια*. Η κυκλοφορία τους σ' αυτή τη μεταίχμιακή περίοδο είναι σημαντική γιατί απηχούν την πολιτική γραμμή του κόμματος ακριβώς πριν από την

⁷⁰⁵ Η επιστολή της Αλεξίου είναι χειρόγραφη και αποστέλλεται στην ΕΔ στις 21.8.1958, με αφορμή την απόρριψη του έργου της *Λουλούδια στη θύελλα*. Η Αλεξίου είχε γράψει τρεις τόμους με διηγήματα και ένα θεατρικό έργο, που κρίθηκαν απορριπτέα, και δύο μυθιστορήματα, εκ των οποίων το *Πάλαιμα όλο κι αλλάζει πίστα* είχε ήδη απορριφθεί και το *Με τη λύρα* βρισκόταν στα χέρια της ΕΔ για συζήτηση. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 246, Φ. 13/8/50.

⁷⁰⁶ Ο Ντανιήλ Αλεξάντροβιτς Γκράνιν ήταν σοβιετικός συγγραφέας και μέλος του ΚΚΣΕ από το 1942. Η «Υπόθεση» αναφέρεται στη δημοσίευση από την ΕΤ του διηγήματος «Η σιωπή». Η επιλογή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις σε ηγετικά στελέχη της ΕΔΑ, επειδή ο συγγραφέας παρουσίαζε τα κακώς κείμενα της σοβιετικής γραφειοκρατίας. Η συντακτική επιτροπή του περιοδικού οδηγήθηκε σε άτυπη κομματική δίκη, για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω. Βλ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν*, ό.π., και *Μανδραγόρας* 6/7 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1995) σ. 138-143 | Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη...*, ό.π., σ. 189-193 | Για το διήγημα, βλ. Ντάνιελ/Ντανιήλ Γκράνιν, «Η σιωπή», μτφρ. Μανώλης Φουρτούνης, *Επιθεώρηση Τέχνης* 50/51 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959), σ. 125-132.

αποσταλινοποίηση και τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, εκδίδονται όμως αμέσως μετά – σε μια εποχή που πρόσωπα, πράγματα και ηγεσίες έχουν αλλάξει.⁷⁰⁷ Οι δημιουργοί τους αναπαράγουν τα ίδια μοτίβα: και στις δύο περιπτώσεις, ειδυλλιακές περιγραφές της φύσης και της υπαίθρου έρχονται σε αντίθεση με τις σκληρές συνθήκες ζωής των ανθρώπων της επαρχίας, που χωρίζονται σε πλούχοντες-συνεργάτες του κατακτητή και μεροκαματιάρηδες της αγροτιάς-αγωνιστές της Αντίστασης.

Στις *Δύσκολες μέρες* ο Μπόσης περιγράφει τη ζωή σε ένα χωριό της ελληνικής υπαίθρου από την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας έως και τις εκλογές του 1946. Μιλά για το «δράμα του καλαμποκιού», έναν λαό που ζει βουτηγμένος στη φτώχεια (συχνά ονομάζεται «μισοτσάρουχος λαός» ή «γιδολαός»⁷⁰⁸), για τους «τρανούς» που βοηθούν τον κατακτητή και συνεργάζονται. Υπάρχουν, επίσης, αναφορές στον ρόλο των Βρετανών, ενώ είναι χαρακτηριστικό πως από ένα σημείο της πλοκής και ύστερα η βοήθεια των Άγγλων παρουσιάζεται εξίσου απειλητική με τη γερμανική κατοχή. Σε κάθε σελίδα του μυθιστορήματος εξαίρονται το ηρωικό πνεύμα των εαμιτών και οι μάχες του ΕΛΑΣ για την απελευθέρωση, ενώ στα λόγια των πρωταγωνιστών επανέρχονται συχνά τυπικές φράσεις όπως «στον ΕΛΑΣ ένιωσα πως είμαι άνθρωπος και άντρας».⁷⁰⁹ Το μυθιστόρημα δεν αγγίζει καθόλου τα γεγονότα του Εμφυλίου, αλλά προετοιμάζει το έδαφος γι' αυτά: λευκή τρομοκρατία, βασανισμοί αγωνιστών, φάλαγγες, δίκες των ελασιτών, απολογίες ανταρτών που έχουν στρατευτεί στον αγώνα της απελευθέρωσης και αλόγιστη βία από την πλευρά των εθνικοφρόνων. Μάλιστα, δίνεται ασυνήθιστα μεγάλη έκταση στις σκηνές βιασμών και μαρτυριών των κομμουνιστών.

Σε αυτό το σημείο δύσκολα μπορεί να διακρίνει κάποιος τις αλλαγές. Μπορεί ο αγώνας του ΔΣΕ να αντικαθίσταται στην αφήγηση από τον αγώνα του ΕΛΑΣ, η γλώσσα, ωστόσο, παραμένει ίδια, τα δίπολα εξακολουθούν να υιοθετούνται απόλυτα, το μυθιστόρημα τελειώνει δίνοντας ελπίδα στον αναγνώστη για τους

707 Σε σημείωμα που συντάσσει στις 20 Μαρτίου 1956, ο Στρατής Αναστασιάδης γράφει για τα *Οργισμένα χρόνια* του Γιώργη Γρίβα πως «αν ο συγγραφέας είχε τώρα υπόψη του το φώτισμα των γεγονότων που έγινε στην VI Ολομέλεια, θα μπορούσε να δώσει διαφορετικά αρκετά σημεία». Για την παρατήρηση, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 125.

708 Κώστας Μπόσης, *Δύσκολες μέρες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956, σ. 8.

709 Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 30.

αγώνες που έρχονται. Άλλωστε, η αισιοδοξία αποτελεί αναμφίβολα το κυριότερο χαρακτηριστικό του μυθιστορήματος της υπερορίας. Στο έργο του Μπόση είναι ενδεικτική η σκηνή που ακολουθεί τον ξυλοδαρμό και τον ομαδικό βιασμό της Λενιώς από τους «Μπουραντάδες». Η γυναίκα ξυπνά στο ποτάμι, νιώθοντας έντονους πόνους σε όλο της το κορμί και μονολογεί:

«Την πρώτη αποστολή δεν την πραγματοποίησα. Και ποιος ξέρει πόσο θα στοιχίσει. Τώρα οι Μπουραντάδες θα προχώρησαν πιο πάνω. [...] Δεν περνούσα το ποτάμι, κι ας... πνιγόμεν; Τώρα η κατεβασιά θα πέρασε. Δεν κάνω μian απόπειρα... Μπορεί να βρίσκονται ψηλά ακόμα... Πάνω απ' τον Ξερότοπο... Πονάω... Μα θ' ανάψω απ' τον δρόμο». Κίνησε τα χέρια, τα πόδια το κορμί... πονούσανε φοβερά. Σιγά σιγά δαγκώνοντας τα χείλη να μην ξεφωνίσει απ' τον πόνο σηκώθηκε ορθή. Έπεσε και ξανασηκώθηκε. Έκανε δυο βήματα, τρία, τέσσερα... Κοίταξε τα καταξεσχισμένα ρούχα της. «Δεν πειράζει», μουρμούρισε, «θα πάω μέσα το λόγγο». Ένωσε κάποια ελπίδα, η ελπίδα της έδωσε λίγη δύναμη, λίγη χαρά. «Κάτι μπορώ να κάνω... παλιόσκυλα! Αν πάρω ντουφέκι και μου πέσει κανένας στα χέρια...». ⁷¹⁰

Αυτό που αλλάζει, ωστόσο, είναι η ψυχосύνθεση των αγωνιστών, που σε κάποια σημεία παρουσιάζονται να αμφιβάλλουν και να απορούν τόσο για την έκβαση του αγώνα τους όσο και για τις οδηγίες που λαμβάνουν από το κόμμα. Πρόκειται, όμως, για αλλαγές αδιόρατες ακόμη. Οι μαχητές του ΕΛΑΣ παραμένουν «λεβέντες καλοκαιριού / γαμπροί καινούριας μέρας / πάντα σύντροφοι». ⁷¹¹

Ο συγγραφέας φιλοδοξούσε να ολοκληρώσει το μυθιστόρημά του σε έναν δεύτερο τόμο, που θα αναφερόταν στην περίοδο του Εμφυλίου, αλλά η ΕΔ απέρριψε τη συνέχειά του. Η συγγραφή του ολοκληρώθηκε το 1956. Στις χειρόγραφες παρατηρήσεις των Γιώργη Αθανασιάδη ⁷¹² και Λευτέρη Αποστόλου ⁷¹³ φαίνεται να προτάσσεται ως επιχείρημα η αμφίβολη λογοτεχνική ποιότητα του δεύτερου τόμου που, κατά την άποψη της ΕΔ, προπαγανδίζει αμήχανα τα

710 Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 275-276.

711 Στίχος ποιήματος του Άρη Αλεξάνδρου με τίτλο «Συντροφικό», από την ποιητική του συλλογή *Ακόμα τούτ' η Άνοιξη* (1945).

712 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/20.

713 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 245, Φ. 13/7/179.

πορίσματα που προέκυψαν από τις εργασίες της 6ης Ολομέλειας σχετικά με την τακτική που ακολουθήθηκε στον δεύτερο ένοπλο αγώνα. Ωστόσο, ο Αθανασιάδης ανησυχεί περισσότερο για το φαινόμενο του «ψυχικού διχασμού» που ταλανίζει τους ήρωες του μυθιστορήματος: διαρκώς μετέωροι και αναποφάσιστοι μεταξύ ορθών και λανθασμένων επιλογών, θύματα είτε των εσωτερικών τους αντιθέσεων είτε δολοπλοκιών των συντρόφων τους.

Κατά την άποψη του Αποστόλου, διαφαίνεται η πρόθεση του συγγραφέα να «δικαιώσει την κριτική που έκανε η 6η Ολομέλεια του 1956 στην πολιτική της ζαχαριαδικής καθοδήγησης κατά τη δεύτερη ένοπλη φάση και να δείξει ότι η βάση, οι απλοί αγωνιστές του κινήματος, νιώθουν ή βλέπουν συχνά σωστά τις ελλείψεις ή τα λάθη που γίνονται κατά την πορεία της πάλης». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι ήρωες, παρά τη γενναιότητά τους, να μην είναι θετικοί και αισιόδοξοι, να προβαίνουν σε σκέψεις ανεπίτρεπτες για κομμουνιστές. Η ΕΔ έκρινε πως ένα έργο που προβάλλει τόσο έντονα ενδοκομματικές διενέξεις και προδοτικές ενέργειες θα μπορούσε να αποβεί επιζήμιο για τον κομμουνιστή αναγνώστη, ειδικά τον μη πεπαιδευμένο.

Γιώργης Γρίβας, Οργισμένα χρόνια (1956)

Στην επαρχία όπου λαμβάνουν χώρα τα *Οργισμένα χρόνια* (1956) του Γρίβα περιγράφεται η ζωή των εργατών που απασχολούνται στην εταιρεία σιδηροδρόμων Ξυνιάδας. Οι φτωχοί κάτοικοι της επαρχίας αποκαλούν την εταιρεία «φαταούλα». Οι εργάτες δουλεύουν με «χερούκλες ασύχαστες»,⁷¹⁴ στη νεολαία εργατών υπάρχει φιλοπόλεμο, πατριωτικό κλίμα και μίσος για τους Γερμανούς. Παράλληλα, στηλιτεύονται τα αστικά ήθη, οι γάμοι των προικοθήρων, τα «τσιλιμπουρδίσματα των κυριών της υψηλής κοινωνίας»,⁷¹⁵ η ασέλγεια των υψηλά ιστάμενων προς τις υφιστάμενές τους εργάτριες. Όσα προαναφέρθηκαν λειτουργούν σαν αφηγηματικό χαλί σε μια πλοκή όπου κυριαρχεί η πορεία ενός θετικού ήρωα, που μέσα από

714 Γιώργης Γρίβας, *Οργισμένα χρόνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956, σ. 20.

715 Γιώργης Γρίβας, *ό.π.*, σ. 30.

δοκιμασίες οδηγείται από την άγνοια στη διαφώτιση και τη συνειδητή επιλογή του αγώνα.

Το μυθιστόρημα του Γρίβα δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις κοινωνικές ανισότητες και αντιθέσεις, στην αδικία που βασανίζει τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα και στην οργάνωσή τους κατά τη διάρκεια των χρόνων της Κατοχής. Στις τελευταίες σελίδες του, ο λαός της περιοχής οργανώνεται στον ΕΛΑΣ και είναι έτοιμος να πολεμήσει. Το τέλος τοποθετείται σε ένα σημείο κορύφωσης της αισιοδοξίας. Να σημειωθεί πως και στα δύο μυθιστορήματα υπάρχουν περιγραφικές σκηνές βασανισμών, πράγμα που στη λογοτεχνική παραγωγή που ακολούθησε απαγορεύτηκε με οδηγία της ΕΔ.⁷¹⁶ Παρά το γεγονός πως ο Γρίβας δεν έχει υπόψη του το «φώτισμα των γεγονότων» που έγινε στην 6η Ολομέλεια, θεωρείται σημαντικό ότι το μυθιστόρημα εστιάζει στον αγώνα του ΕΛΑΣ, καθώς η λανθασμένη εκτίμηση των γεγονότων της περιόδου 1940-1944 από την απελθούσα καθοδήγηση λειτούργησε ως τροχοπέδη στην αξιοποίηση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα από την προοδευτική λογοτεχνία.⁷¹⁷

Οι αλλαγές που νιώθει κανείς πως κυοφορούνται σ' αυτά τα δύο έργα γίνονται πολύ πιο ξεκάθαρες στη συλλογή διηγημάτων του Τάκη Αδάμου, *Απλοί άνθρωποι*, που καλύπτει τα γεγονότα της περιόδου 1936-1950.⁷¹⁸ Στην πραγματικότητα, ο Αδάμος αποπειράται να κάνει ό,τι και ο Μπόσης: αναζητά τους υπεύθυνους της ήττας του Εμφυλίου.⁷¹⁹ Ωστόσο, το κάνει σε χαμηλούς τόνους, χωρίς να καλλιεργεί την απογοήτευση ή να πυροδοτεί νέες εντάσεις. Τίθενται ερωτήματα σχετικά με τις ευθύνες τις καθοδήγησης, αλλά αυτό που υπογραμμίζεται είναι τα άδοξα αισθήματα και η αυτοθυσία των αγωνιστών, που κάνουν το καθήκον τους, παρόλο που κατά βάθος γνωρίζουν ποιο θα είναι το τέλος. Ακόμη και η πόλωση μεταξύ των

716 Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το μυθιστόρημα του Στρατή Παπαευστρατίου, *Τα κρίνα δεν μυρίζουν*, που δέχεται σκληρή κριτική και διόρθωση από μέλη του ΛΚ και της ΕΔ, μέχρι να παρθεί τελικά απόφαση για έκδοσή του. Σκηνές βασανισμού του εχθρού κόβονται και οι αλλαγές που προτείνονται είναι τόσες, ώστε από ένα δακτυλόγραφο περίπου 400 σελίδων τελικά καταλήγουμε σε ένα βιβλίο μόλις 274 σελίδων.

717 Αντώνης Βογιάζος, «Γιώργη Γρίβα, "Οργισμένα χρόνια" (βιβλιοκρισία)», *Νέος Κόσμος* 8 (1957), σ. 77-79.

718 Τάκης Αδάμος, *Απλοί άνθρωποι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957.

719 Ο Νίκος Κυτόπουλος στην κριτική του γράφει: «Ο συγγραφέας πιάνει ανάμεσα στ' άλλα το πιο φλέγον ζήτημα που ξάνοιξε μπροστά μας η 6η Ολομέλεια. Τόσο αίμα, τόσες θυσίες, τόσοι ηρωισμοί, κι όμως χάσαμε τον αγώνα. Γιατί;», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 298, 13/60/54, σ. 1.

δύο αντίπαλων στρατοπέδων αποσοβείται.⁷²⁰ Ωστόσο, έχουμε να κάνουμε με μια συλλογή διηγημάτων που τολμά να θέσει επί τάπητος ζητήματα τα οποία μέχρι πρότινος οι συγγραφείς ήταν υποχρεωμένοι να αποσιωπούν.⁷²¹ Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Αδάμος στο τελευταίο διήγημα της συλλογής του, «Η μηχανή είναι γερή, κι ας βγήκε άχρηστο το τιμόνι».⁷²²

Στρατής Παπαευστρατίου, Τα κρίνα δεν μυρίζουν (1960)

Το τελευταίο μυθιστόρημα που κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ και σχετιζόταν με τα γεγονότα του Εμφυλίου ήταν το έργο του Στρατή Παπαευστρατίου με (τελικό) τίτλο *Τα κρίνα δεν μυρίζουν* (1960). Ο συγγραφέας ήταν μέλος του κόμματος από το 1942 και πρώην επονίτης που αγωνίστηκε στον Εμφύλιο και τραυματίστηκε σοβαρά σε μάχη στον Γράμμο. Ο Παπαευστρατίου υπέστη σοβαρό σπονδυλικό τραύμα, που τον άφησε οριστικά παράλυτο. Σε επιστολές του προς την ΕΔ, αλλά και σε βιογραφικό σημείωμα που έχει συντάξει ο ίδιος αναφέρεται στην αναπηρία του και στους συνεχείς νευρικούς σπασμούς, που δεν του επιτρέπουν να γράψει με το χέρι. Προμηθεύεται μια γραφομηχανή από τους συντρόφους του στην κομματική οργάνωση της Ουγγαρίας και μαθαίνει να τη χειρίζεται προκειμένου να προσφέρει λογοτεχνική υπηρεσία στο κόμμα.⁷²³ Φαίνεται πως οι γνώσεις του στη χρήση της νεοελληνικής γλώσσας είναι ισχνές· στα δακτυλόγρατά του, τα λάθη στην ορθογραφία και τη σύνταξη είναι πολλά, ενώ χαρακτηρίζει το έργο του «διηγηματάκι», παρόλο που ξεπερνά τις τριακόσιες σελίδες. Στην πρώτη του επιστολή προς την ΕΔ, μάλιστα, εκφράζει την απογοήτευσή του για το γεγονός πως

720 Κατερίνα Κουτσοπούλου, «Ο ελληνικός Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή πραγματικότητα στην πεζογραφία της υπερορίας (1950-1955)», ό.π., σ. 140.

721 Έναν χρόνο μετά την έκδοση του βιβλίου, και με αφορμή τη συζήτηση για το μυθιστόρημα του Στρατή Παπαευστρατίου με τον αρχικό τίτλο *Μια παρτιζάνα*, η ΕΔ, σε δακτυλόγραφη απόφασή της «Πάνω στα προβλήματα της δουλειάς της ομάδας λογοτεχνίας», εκφράζει την άποψη πως η συλλογή του Τάκη Αδάμου παρουσίαζε προβλήματα και καυτηριάζει την κριτική του Κυτόπουλου για την επιείκεια, την «οικογενειακότητα», το «λιβάνισμα» στο πρόσωπο του συγγραφέα. Στο τέλος της απόφασης, η ΕΔ τονίζει πως οι σύντροφοι του ΛΚ όφειλαν να θέσουν το ζήτημα προς συζήτηση και να μη δείξουν τέτοια ανοχή στην κριτική του Κυτόπουλου.

722 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 245, Φ. 13/7/115 και κ. 298, 13/60/54, σ. 5.

723 Βλ. Αλληλογραφία Στρατή Παπαευστρατίου και ΛΚ από τις 23.12.1956 έως και τις 13.1.1958, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 299, Φ. 13/61/15.

ο Δημήτρης Χατζής δεν του προσέφερε καμία συμβουλή σχετικά με το γράψιμο, αν και του ζητήθηκε.⁷²⁴ Ο Παπαευστρατίου απευθύνεται στην ΕΔ τον Σεπτέμβριο του 1956. Το έργο του θα εκδοθεί, μετά από πολλές αλλαγές και παρεμβάσεις, τέσσερα χρόνια αργότερα.⁷²⁵

Η υπόθεση αφορά τις πρώτες επιτυχημένες επιχειρήσεις του ΔΣΕ, ενώ σε κάποια σημεία της αφήγησης γίνονται αναδρομές στο παρελθόν: επιστροφή των αγωνιστών από το αλβανικό μέτωπο, Εθνική Αντίσταση, απελευθέρωση. Την αφήγηση επωμίζεται ο Νικηφόρος, alter ego του συγγραφέα, αν και ο πρωταγωνιστικός ρόλος ανήκει στη Δάφνη, στην οποία αναφερόταν και ο αρχικός τίτλος του έργου: *Μια παρτιζάνα*. Σύζυγος του ηλικιωμένου Καραγιάννη, που είναι διευθυντής ενός μεγάλου τσιφλικιού, η Δάφνη έρχεται σε επαφή με τον Νίκο, που βρίσκεται στη δούλεψη του άντρα της, και έχει επικοινωνία με κομμουνιστές και πρώην αντάρτες.

Ο Καραγιάννης εμπιστεύεται τον νεαρό υπάλληλό του για την τιμιότητά του, τον προσκαλεί στο σπίτι του όταν είναι άρρωστος, επιζητά τη συντροφιά του και αργότερα του ζητά να τους συνοδεύσει σε καλοκαιρινές διακοπές. Ο Νίκος δέχεται απρόθυμα, αλλά μ' αυτόν τον τρόπο η σχέση του με τη Δάφνη δυναμώνει και σταδιακά μυείται κι εκείνη στο κίνημα. Η παγίδα που στήνεται στους δύο νέους αναγκάζει τη Δάφνη να βγει στο βουνό, όπου και εξελίσσεται σε πρότυπο αντάρτισσας: μια γυναίκα που συνδυάζει την αγωνιστικότητα με τη νοικοκυροσύνη, που ποτέ δεν χάνει την αισιοδοξία και τη μαχητικότητά της. Είναι ενδεικτική η αντίθεση που παρατηρεί κανείς ανάμεσα σε όσους σταδιακά κατατάσσονται στον ΔΣΕ και σε ανθρώπους σαν τον Καραγιάννη, που παρουσιάζεται ανήθικος, επιθετικός, βίαιος και συμφεροντολόγος. Μάλλον αποτελεί μοναδική εξαίρεση σε ένα σύνολο θετικών προσώπων, όπου οι γυναίκες, παραδόξως, πρωταγωνιστούν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τελευταίο κεφάλαιο, ένα «όνειρο» του τραυματία αφηγητή Νικηφόρου, που έχει χάσει τους συντρόφους του στη μάχη. Ο

724 Δακτυλόγραφη επιστολή του συγγραφέα προς την ΕΔ, 15.9.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 245, Φ. 13/7/50.

725 Η αλληλογραφία του συγγραφέα με την ΕΔ και μέλη του ΛΚ διαρκεί περίπου τέσσερα χρόνια και περιλαμβάνει πάνω από δέκα δακτυλόγραφα σημειώματα· βλ. σχετικά ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 245, Φ. 13/7/25, 13/7/50 και 13/7/171, κ. 299, Φ. 13/61/15, κ. 298, Φ. 13/60/53 και 13/60/50, κ. 304, Φ. 13/66/144, κ. 251, Φ. 13/13/23, κ. 249, Φ. 13/11/21 και 13/11/124 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερροία*, ό.π., σ. 579-590.

Νικηφόρος ονειρεύεται τους αντάρτες να παρελαύνουν στην πόλη ως παρασημοφορημένοι, τιμημένοι ήρωες ανάμεσα σε σημαιοστολισμένα σπίτια. Μετά τη νίκη, οργανώνεται ο τριπλός γάμος των ζευγαριών στο σπίτι της Μαρίκας: Έλλη, Λίνα και Δάφνη παρουσιάζονται σαν νεράιδες με κρίνα στα χέρια, αλλά «τα κρίνα δεν μυρίζουν». Ένα μαύρο σύννεφο καλύπτει τη γιορτή και απλώνεται παντού ο φόβος. Ο Νίκος υποφέρει από κάποιου είδους μετατραυματικό στρες, η ατμόσφαιρα γίνεται αποπνικτική, ώσπου μια θύελλα μεταφυσικών διαστάσεων καταπίνει τους ήρωες.

Αυτό που κυρίως επαινέθηκε στο μυθιστόρημα είναι το τελευταίο (και ομότιτλο τελικά) κεφάλαιο. Το έργο θεωρήθηκε πως είχε αρκετά «παρτιζάνικο χαρακτήρα» και δεν υπηρετούσε την πολιτική του πατριωτικού μετώπου. Χώριζε πολύ σχηματικά τους πρωταγωνιστές σε καλούς και κακούς, οι θετικοί ήρωες παραήταν θετικοί, χωρίς αληθοφάνεια, χωρίς βάθος. Η ΕΔ, στην πρώτη δακτυλόγραφη απάντησή της προς τον συγγραφέα, επισημαίνει:

Οι ήρωές σου είναι κάπως εξωραϊσμένοι. Κι' ο Νίκος, κι' η Δάφνη, κι' η Έλλη, κι' η Λίνα, κι' ο Νικηφόρος όλοι είναι πολύ καλοί άνθρωποι, παληκάρια, ειλικρινείς, καλοί φίλοι κτλ. Εσύ έκανες στ' αντάρτικο. Ψεύτες, δειλοί, κατεργαράιοι δεν υπήρχαν; υπήρχαν. Όταν λοιπόν δίνεις μόνο την καλή πλευρά, δίνεις τη ζωή μονόπλευρα.⁷²⁶

Γενικώς κρίθηκε πως η αφήγηση δεν υπηρετούσε τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, τον αγώνα για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, τον επαναπατρισμό. Τελικά, η ΕΔ αποφάσισε να εκδώσει το έργο, με την προϋπόθεση πως ο συγγραφέας θα δεχόταν τις διορθώσεις που προτάθηκαν, θα άλλαζε τίτλο και θα αφαιρούσε τον χαρακτηρισμό που συνόδευε το όνομά του («υπολοχαγός του ΔΣΕ»)⁷²⁷.

Το μυθιστόρημα του Παπαευστρατίου είναι ενδιαφέρον κυρίως για τη συζήτηση που προκάλεσε. Οι παρατηρήσεις διανοουμένων και μελών του ΛΚ αποκαλύπτουν πόσο λεπτούς χειρισμούς απαιτούσε από πλευράς τους «η γραμμή

726 Δακτυλόγραφη απάντηση της ΕΔ στον συγγραφέα, 21.11.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 299, Φ. 13/61/15.

727 Δακτυλόγραφη επιστολή της ΕΔ προς τον συγγραφέα, 19.11.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 245, Φ. 13/7/171.

του πατριωτικού μετώπου της συμφιλίωσης, της λήθης και της γενικής αμνηστίας.⁷²⁸ Ο Θεοδόσης Πιερίδης φαίνεται να ανησυχεί πως οι εμικρέδες λογοτέχνες μένουν πίσω από τα γεγονότα, αδυνατούν να βαδίσουν στον ρυθμό της εποχής και να συντονιστούν με τις προσπάθειες των προοδευτικών λογοτεχνών που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα. Εύστοχα είναι τα σχόλια του Νίκου Βαγενά, που παραδέχεται πως ένα λογοτεχνικό έργο που κυκλοφορεί στην υπερορία υπηρετεί σκοπούς που το καθιστούν ακατάλληλο για την ελληνική αγορά.⁷²⁹ Ούτε λίγο ούτε πολύ, τονίζει ότι ο Παπαευστρατίου είναι καλός μόνο για την προσφυγιά· ένα πεζογράφημα που αφηγείται τα ανδραγαθήματα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο είναι πιθανό να προξενήσει αντιδράσεις και να λειτουργήσει ως εμπόδιο στα αιτήματα που θέλει να προωθήσει η Αριστερά. Υπενθυμίζοντας τα καταστροφικά σοσιαλιστικά προτάγματα του Ζαχαριάδη, που χαρακτήριζε τον Εμφύλιο επανάσταση σοσιαλιστικού και όχι εθνικοαπελευθερωτικού χαρακτήρα, ο Βαγενάς, παρότι εκφράζει τον βαθύ σεβασμό του για τους αγωνιστές και τα θύματα του Εμφυλίου, αποδέχεται τη λήθη ως προσωρινό, έστω, μονόδρομο.

728 Δακτυλόγραφη γνώμη του Θεοδόση Πιερίδη, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 304, Φ. 13/66/144.

729 Επιστολή του Νίκου Βαγενά προς την ΚΕ του ΚΚΕ, 2.8.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 249, Φ. 13/11/124.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Νέες κατευθύνσεις στην πεζογραφία της υπερορίας

5.1 Μυθιστορηματικές αποτυπώσεις της Κατοχής και της Αντίστασης

Το 1965, ο σοβιετικός συγγραφέας Αντρέι Σινιάφσκι κλήθηκε σε απολογία στο δικαστήριο της Μόσχας. Ξεκίνησε την ομιλία του ενώπιον των κατηγορών του με ένα επιχείρημα που αφορά τη φύση της λογοτεχνίας και σήμερα ακούγεται αυτονόητο: «Το πιο βασικό στη λογοτεχνία –και από αυτό ακριβώς το σημείο αρχίζει κανείς να τη μελετά– είναι ότι οι λέξεις δεν είναι πράξεις», είπε.⁷³⁰ Τη βασική αρχή του δεν φαίνεται να συμμεριζόταν το σοβιετικό καθεστώς, που τον καταδίκασε σε επταετή φυλάκιση για τις λέξεις και όχι για τις πράξεις του. Παρόλο που κανένας από τους λογοτέχνες της υπερορίας δεν είχε τύχη ανάλογη του Σινιάφσκι, η ΕΔ υποχρέωσε πολλούς σε απολογία, καταδίκασε κάποιους σε σιωπή και βασάνισε άλλους με τη σκόπιμη ολιγωρία της. Ανάλογα με το πολιτικό κλίμα και τις αποφάσεις κάθε περιόδου, κάποιοι ευνοούνταν και κάποιοι όχι. Γενικώς, οι επιπλήξεις που απηύθυνε η ΕΔ στους συγγραφείς είχαν τη μορφή οξείας μομφής, που δεν αντιστοιχούσε σε λέξεις αλλά σε πράξεις. Σε αυτό το κεφάλαιο, λοιπόν, θα δοθεί βαρύτητα στη λογοτεχνία που έγραψαν οι εμικρέδες λογοτέχνες κάτω από αυτές τις συνθήκες: στη θεματολογία, στις υφολογικές επιλογές, στις επιδράσεις που σκιαγραφούν τον χαρακτήρα του «ελληνικού σοσιαλρεαλιστικού πεζογραφήματος». Ως «μελέτη περίπτωσης» προκρίνεται κατ' αρχάς η πεζογραφία, και ειδικότερα το

⁷³⁰ Φράση από την απολογία του Αντρέι Σινιάφσκι στο δικαστήριο της Μόσχας. Η απολογία του συγγραφέα υπάρχει στο Max Hayward, *On Trial: The Soviet State Versus Abram Tertz and Nikolai Arzhak*, Harper & Row 1966. Η φράση εδώ μεταφρασμένη από την Κατερίνα Σχινά στο Φίλιπ Ροθ, *Διαβάζοντας τον εαυτό μου και άλλους*, Πόλις, Αθήνα 2014.

μυθιστόρημα, που, σε σύγκριση με την πρώτη περίοδο του Εκδοτικού (1949-1954), τώρα παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλομορφία.

Στο παράρτημα⁷³¹ με τον κατάλογο λογοτεχνικών εκδόσεων των ΠΛΕ μπορεί να μετρήσει κανείς σαράντα μυθιστορήματα, μεταξύ των οποίων και έργα κλασικών ή σύγχρονων πεζογράφων που ζουν και εκδίδονται στην Ελλάδα, όπως οι Νίκος Καζαντζάκης, Κώστας Κοτζιάς, Κοσμάς Πολίτης,⁷³² Διδώ Σωτηρίου, Αντρέας Φραγκιάς. Θα ήταν αδύνατον να αναφερθούμε στο σύνολο των έργων. Έτσι, προτιμήθηκαν μυθιστορήματα που συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον της κριτικής, προκάλεσαν διαφωνίες ή ασκούν γοητεία λόγω της εκδοτικής τους περιπέτειας. Τα ευρήματα στις αρχειακές πηγές κατηύθυναν απόλυτα την επιλογή των έργων, ορισμένα από τα οποία σχολιάστηκαν ήδη στα κεφάλαια που προηγήθηκαν.

Η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, τόσο ως προς το αισθητικό της φορτίο όσο και ως προς το «ιστοριογραφικό» της περιεχόμενο, καθώς είναι σε θέση να φωτίσει όψεις ιστορικών γεγονότων που είχαν αγνοηθεί από την ιστοριογραφία – όχι μόνο μέσα από την αντανάκλαση, αλλά και μέσα από την υπονόμηση πραγματικοτήτων. Επιπλέον, πίσω από τις αφηγήσεις των ηρώων, μπορεί κανείς να διακρίνει συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές, στάσεις απέναντι στη ζωή και τον θάνατο. Μπορεί ακόμα και να φανταστεί έναν ιδεότυπο μεταπολεμικού αριστερού πολίτη, που προβάλλεται ως λογοτεχνικός ήρωας σε μυθιστορήματα τα οποία παρουσιάζουν χαρακτηριστικά *διασπορικής λογοτεχνίας*.⁷³³

Είναι δύσκολο να ενταχθεί το πεζογράφημα της υπερορίας σε μια γραμματολογική κατηγορία. Πρόκειται για μνημονική λογοτεχνία; Για λογοτεχνία

731 Για τον κατάλογο λογοτεχνικών εκδόσεων των ΠΛΕ βλ. Παράρτημα II.

732 Το 1965 κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη, *Στου Χατζηφράγκου*, έργο εμπνευσμένο από τη μικρασιατική καταστροφή. Η έκδοσή του, μάλιστα, προκάλεσε την αντίδραση του συγγραφέα, καθώς πραγματοποιήθηκε χωρίς την άδειά του και, επομένως, δεν του αποδόθηκαν πνευματικά δικαιώματα. Για το θέμα των πνευματικών δικαιωμάτων, βλ. «Προς την Επιτροπή Διαφώτισης και Προπαγάνδας της ΚΕ του ΚΚΕ», 7.8.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/76.

733 «Διασπορική» χαρακτηρίζεται η λογοτεχνία που καλλιεργείται σε ετερογενές πολιτισμικό περιβάλλον – αυτό της χώρας φιλοξενίας του λογοτέχνη. Είναι συχνά αποκομμένη από τον κορμό της εθνικής λογοτεχνίας και ενδεχομένως περιφρονημένη γραμματολογικά. Συμβάλλει, ωστόσο, στη διαμόρφωση της αίσθησης του «ανήκειν» και στην ενίσχυση της κοινοτικής συνείδησης των μελών εθνοτικών μειονοτήτων, μνημονικών ή πολιτικών κοινοτήτων.

της διασποράς; Για «παραλογοτεχνικό» είδος;⁷³⁴ Για μια ελληνική εκδοχή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού; Ή για τίποτε από τα παραπάνω; Μελετώντας κανείς τη λογοτεχνία της υπερορίας, έρχεται αντιμέτωπος με διάφορες προσεγγίσεις. Η Βενετία Αποστολίδου την εντάσσει κατά έναν τρόπο στην παράδοση της *λογοτεχνίας των επιζησάντων*.⁷³⁵ Αντιλαμβάνεται το παρελθόν του εμφυλίου πολέμου ως *τραύμα* και τους πολιτικούς πρόσφυγες ως *μνημονική κοινότητα*, που προσπαθεί μέσα από τη λογοτεχνική αφήγηση να διαχειριστεί τις πληγές της, διαφυλάσσοντας στην πολιτική και θεσμική μνήμη την ανάγνωση που προτείνει η επίσημη γραμμή του κόμματος.⁷³⁶ Βέβαια, ο αγώνας των ανταρτών του ΔΣΕ αφορά μόνο την πρώτη περίοδο της λογοτεχνικής παραγωγής των πολιτικών προσφύγων (1949-1955). Μετά τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας και την ενοχοποίηση της τακτικής του ΓΓ Νίκου Ζαχαριάδη στον Εμφύλιο, προκρίνεται, όπως αναφέρθηκε ήδη, η θεματολογία της Αντίστασης. Στη νέα κομματική γραμμή προτάσσονται η ειρηνική συνύπαρξη, η συμφιλίωση, η λήθη. Δεν παύουν, ωστόσο, οι πολιτικοί πρόσφυγες να αποτελούν μνημονική κοινότητα, που μέσα από τη λογοτεχνία τοποθετήθηκε απέναντι στο παρελθόν της.

Μελετώντας τη θεματολογία της λογοτεχνίας τους, εντυπωσιάζεται κανείς από το γεγονός πως οι ίδιοι δεν αποτέλεσαν λογοτεχνικούς ήρωες παρά μόνο μεταπολιτευτικά. Δύο μυθιστορήματα όλα κι όλα πραγματεύονται τη σύγχρονη πραγματικότητα των πολιτικών προσφύγων και αμφότερα δέχτηκαν σκληρή κριτική

734 Από το τέλος του 18ου αιώνα κλονίζεται η βεβαιότητα για την ύπαρξη αυστηρών οριοθετικών γραμμών στη λογοτεχνία. Ακόμη και σήμερα η λογοτεχνία απλώνεται σε ποικίλα πεδία, εκ πρώτης όψews ασύμβατα με τον παραδοσιακό ορισμό της. Πρόκειται για τα λεγόμενα «παρέμβλητα είδη», στη διείδυση των οποίων οφείλουμε νέες μυθιστορηματικές μορφές, όπως το μυθιστόρημα-ημερολόγιο, το μυθιστόρημα-εξομολόγηση, το μυθιστόρημα-ντοκουμέντο, το επιστολικό, ακόμη και το αστυνομικό μυθιστόρημα, που κάποτε κινούνταν στις παρυφές του λογοτεχνικού είδους· βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, ό.π., σ.183. Με αυτή την έννοια, καθίσταται πολύ προβληματικό το τι θα ορίσουμε ως παρα-λογοτεχνικό. Για την παραλογοτεχνία, βλ. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, «Παραλογοτεχνία και λαϊκό μυθιστόρημα. Αμφισημίες και παραδοχές», *Διαβάζω* 404 (Φεβρουάριος 2000) | Παν. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2007 | Κρίτων Χουρμουζιάδης, «Για έναν ορισμό της παραλογοτεχνίας», στο *Συμπόσιο. Κείμενα για τη νεοελληνική πεζογραφία*, επιμέλεια-πρόλογος Μένης Κουμανταρέας, Κέδρος, Αθήνα 1996.

735 Η *λογοτεχνία του τραύματος* ή *λογοτεχνία των επιζησάντων* πραγματεύεται ατομικά και πολιτισμικά τραύματα και συνήθως αναφέρεται στους επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος, αλλά και σε επιζήσαντες πολέμων ή φυσικών καταστροφών.

736 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π.

από την ΕΔ για όσα τόλμησαν να εκφράσουν.⁷³⁷ Παρόλο που η λογοτεχνία της διασποράς, ως μορφή αφήγησης και ως μορφή επικοινωνίας, συνέβαλε και συμβάλλει στην ενίσχυση της κοινοτικής συνείδησης, οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες δεν αξιοποίησαν τη γραφή ως τρόπο εκτόνωσης της υπαρξιακής αγωνίας που γεννά μια μεταναστευτική ή προσφυγική εμπειρία. Αντίθετα, συναντά κανείς λογοτεχνικά έργα η θεματολογία των οποίων ανταποκρίνεται στις πολιτικές στοχεύσεις του ΚΚΕ αλλά και της ΕΔΑ, θέτει στο επίκεντρο του πολιτικού της προγράμματος τον αγώνα του λαού της Κύπρου και αργότερα τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων και την αποκατάσταση της ιθαγένειάς τους.

Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Νύχτες και αυγές (1961)

Σε απόφαση της ΕΔ του 1956 αναφέρεται ξεκάθαρα πως κεντρικό καθήκον του ΛΚ είναι να ενθαρρύνει προσπάθειες συγγραφής έργων της προοδευτικής λογοτεχνίας και ειδικά της λογοτεχνίας της Αντίστασης.⁷³⁸ Τον αμέσως προηγούμενο χρόνο, η ΕΤ είχε αφιερώσει ένα τεύχος της στο θέμα, ενώ ο Α. Ελευθερίου σε σχετικό του άρθρο αναφέρθηκε στην «αλλαγή που έφερε ο πόλεμος στη ζωή και την ψυχολογία των λαών» και στο καθρέφτισμά της στην τέχνη: «η λογοτεχνία προσανατολίζεται στον εξωτερικό κόσμο, το υποκειμενικό υποχωρεί και φανερώνεται ορμητική η έφεση προς το πνεύμα της ομαδικής ζωής».⁷³⁹ Σχεδόν σε όλα τα «πλάνα δουλειάς» των επόμενων ετών, η ΕΔ επέμενε σταθερά σε «παραπέρα προβολή του έργου της Εθνικής Αντίστασης».⁷⁴⁰

Η προβολή και εκλαΐκευση του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης αποτελούσε πρόταγμα του κομμουνιστικού κινήματος σε όλη τη δεκαετία του 1960. Για του λόγου το αληθές, το 1962 αρχίζει η κυκλοφορία του περιοδικού *Εθνική Αντίσταση*

737 Αναφέρομαι στα μυθιστορήματα *Με τη λύρα* της Έλλης Αλεξίου και *Το τραίνο τραβούσε για τα ξεχειρσώματα* του Κώστα Μπόση, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

738 «Απόφαση του Λογοτεχνικού Κύκλου», 17.1.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/161.

739 Α. Ελευθερίου, «Η λογοτεχνία της Αντίστασης (ποίηση – πεζογραφία)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβριος 1955), σ. 295.

740 «Αποστολή, οργάνωση και λειτουργία του τμήματος Διαφώτισης 1962», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/88.

στην υπερορία, ενώ, από τον Ιούλιο του 1963 έως και τον Ιανουάριο του 1964, δημοσιεύεται σε 133 συνέχειες στην *Αυγή* το *Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης*, που θα κυκλοφορήσει ως αυτοτελές βιβλίο στην Ελλάδα⁷⁴¹ και θα επανεκδοθεί από τις ΠΛΕ το 1967 με εκτενή εισαγωγή του Ζήση Ζωγράφου.⁷⁴² Οι κομμουνιστές επιθυμούσαν να προβληθούν ως ειλικρινείς και διαχρονικοί υπερασπιστές των δημοκρατικών αξιών, οι οποίοι αγωνίζονται για ουσιαστικό κοινοβουλευτισμό και ειρηνική δημοκρατική αλλαγή.⁷⁴³ Ήταν ο μοναδικός τρόπος για να αντιμετωπιστούν οι ισχυρισμοί του ελληνικού κράτους περί του ολοκληρωτικού χαρακτήρα των σοσιαλιστικών καθεστώτων, σε μια εποχή που η εαμική αντίσταση βρισκόταν ακόμη υπό διωγμόν. Άλλωστε, ο εκδημοκρατισμός της δημόσιας ζωής ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί χωρίς την αναγνώριση του αντιστασιακού κινήματος και τη συνακόλουθη απελευθέρωση κομμουνιστών που εξοντώνονταν στις φυλακές.⁷⁴⁴

Τα δύο μυθιστορήματα που εγκαινίασαν τη λογοτεχνία της Αντίστασης –η *Φωτιά*⁷⁴⁵ του Δημήτρη Χατζή και ο *Εικοστός αιώνας*⁷⁴⁶ της Μέλπως Αξιώτη– είχαν κυκλοφορήσει ήδη το 1946. Το λογοτεχνικό είδος, ωστόσο, εκπροσωπήθηκε κυρίως από μικρότερες φόρμες: ποιητικές συνθέσεις και διηγήματα.⁷⁴⁷ Το 1960 η ΕΔ

741 Το έργο κυκλοφόρησε το 1964 από τις εκδόσεις Γιαννίκος με τον τίτλο *Συλλογική εργασία Αγνοιστών – Το Χρονικό του Αγώνα: Στ' άρματα, στ' άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης* και εκτεινόταν σε τέσσερις τόμους.

742 Για την επίτομη δεύτερη έκδοση με τίτλο *Στ' άρματα, στ' άρματα: Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940- 1945*, βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 120 και 465. Μια σύγκριση μεταξύ των δύο εκδόσεων στο Εμμανουήλ Αυγερίδης, «Ιστοριοποιώντας το βίωμα: Από την ελληνική Αντίσταση στην ιστορία της (1945-1967)», διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2019, σ. 173-204.

743 Σε σημειώματα της ΚΕ του ΚΚΕ, η Εθνική Αντίσταση παρουσιάζεται ως ένας από τους σταθμούς των αγώνων του ΚΚΕ για δημοκρατία. Από τους αγώνες του κόμματος κατά το διάστημα 1918-1922 και το δημοκρατικό μανιφέστο του Παπαναστασίου το 1924 έως την πάλη κατά της φασίζουσας δικτατορίας του Μεταξά το 1936 και των φασιστών κατακτητών το 1940-1944, η πορεία του ΚΚΕ προβάλλεται στα κομματικά έγγραφα ως διαρκής αγώνας για την επικράτηση της ειρήνης. Βλ. ενδεικτικά «Το ΚΚΕ και η δημοκρατία», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 307, Φ. 13/69/53.

744 Το 1963, η ΚΕ του ΚΚΕ θα απευθύνει επιστολή στην ΚΕ του ΚΚΣΕ, ώστε να επιτύχει την ενεργό συμμετοχή των Σοβιετικών στη διεθνή αναγνώριση του κινήματος, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 259, Φ. 13/21/176.

745 Η *Φωτιά* του Δημήτρη Χατζή τιμήθηκε με το πρώτο βραβείο σε διαγωνισμό που είχε προκηρύξει η ΚΕ του ΚΚΕ. Το μυθιστόρημα επανακυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/97 και 13/14/103, κ. 253, Φ. 13/15/187.

746 Με το χρονικό *Απάντηση σε 5 ερωτήματα* και το μυθιστόρημα *Εικοστός αιώνας*, και τα δύο δημοσιευμένα στα 1945-1946, η Μέλπω Αξιώτη στρέφεται στη στρατευμένη λογοτεχνία.

747 Ενδεικτικά αναφέρουμε συλλογές διηγημάτων των ΠΛΕ που είχαν αποκλειστικό τους θέμα την Εθνική Αντίσταση: *Αρματωμένα χρόνια* και *Πρόσφατη ιστορία* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου (1955 και 1962), *Διηγήματα του αγώνα* (συλλογικό, 1955), *Απλοί άνθρωποι* και *Δρόμοι ζωής* του Τάκη Αδάμου (1957 και 1966), *Για τη χιλιάκριθη τη λευτεριά* (συλλογικό, 1961).

απηύθυνε κάλεσμα σε δεκάδες πεζογράφους της Ελλάδας και της υπερρορίας να προσφέρουν κείμενά τους προκειμένου να συνταχθεί μια ανθολογία ελληνικής αντιστασιακής λογοτεχνίας.⁷⁴⁸ Οι συμμετοχές ήταν πολλές και την επιμέλεια του έργου ανέλαβε η Έλλη Αλεξίου.⁷⁴⁹ Υπήρχε επίσης σκέψη να γραφτεί και φιλολογική μελέτη για το θέμα.⁷⁵⁰ Αν μια συνιστώσα της λογοτεχνικής παραγωγής ήταν η διάπλαση θετικών ηρώων στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, μια άλλη ήταν η προβολή των σύγχρονων λαϊκών αγώνων του ελληνικού έθνους, αλλά και των προπολεμικών συνθηκών ζωής, που οδήγησαν τον λαό να συσπειρωθεί ενάντια στους φασίστες κατακτητές.⁷⁵¹ Το θέμα του ΔΣΕ θεωρητικά μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο συγγραφικής δημιουργίας για τους λογοτέχνες, «με την [αυστηρή] προϋπόθεση ότι θα δίνεται καλλιτεχνικά και θα είναι σύμφωνο με το πνεύμα της 6ης και 7ης ολομέλειας του ΚΚΕ».⁷⁵²

Από τα μυθιστορήματα που γράφτηκαν στην υπερρορία και είχαν θέμα τους την Εθνική Αντίσταση, αρτιότερο θεωρήθηκε το έργο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου *Νύχτες και αυγές* (1961).⁷⁵³ Πρόκειται για πολυσέλιδο

748 «Αλφαριθμητικός κατάλογος συγγραφέων, πεζογράφων και ποιητών που στείλανε έργα τους για την Αντιστασιακή Ανθολογία», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 248, Φ. 13/10/20.

749 Την επιμέλεια της ανθολογίας ανέθεσε στην Έλλη Αλεξίου η Ακαδημία του Ανατολικού Βερολίνου. Στην Ανθολογία συμμετείχαν με διηγήματά τους οι Μάρκος Αυγέρης, Τάκης Αδάμος, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Έλλη Αλεξίου, Λευτέρης Αλεξίου, Μέλπω Αζιώτη, Στέργιος Βαλιούλης, Κώστας Βάρναλης, Ηλίας Βενέζης, Ελένη Βοϊσκού, Δημοσθένης Βουτυράς, Ειρήνη Γαλανού, Δημήτρης Γιάκος, Σπύρος Γιαννάτος, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλιέξ, Γεράσιμος Γρηγόρης, Μαρία Δαβαρούκα, Άγγελος Δόξας, Γεώργιος Θεοτοκάς, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Θράσος Καστανάκης, Θέμος Κορνάρος, Χρήστος Λεβάντας, Μενέλαος Λουντέμης, Γιάννης Μαγκλής, Πέτρος Μαρκάκης, Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, Μαρίνα Μηλολιδάκη-Κώτσηρα, Δώρα Μοάτσου-Βάρναλη, Βασίλης Μοσκόβης, Γιάννης Μπενέκος, Πίνδαρος Μπρεδήμας, Λιλίκα Νάκου, Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, Ασημάκης Πανσέλης, Ναπολέων Παπαγεωργίου, Αδαμάντιος Παπαδήμας, Έλλη Παπαδημητρίου, Νίκος Παπαπερικλής, Σωτήρης Πατατζής, Ιουλία Περασάκη, Γιάγκος Πιερίδης, Κοσμάς Πολίτης, Δήμος Ρεντής, Βασίλης Ρώτας, Πάνος Σαμαράς, Μαρίνος Σιγούρος, Ζήσης Σκάρος, Απόστολος Σπήλιος, Τατιάνα Σταύρου, Διδώ Σωτηρίου, Άγγελος Τερζάκης, Άλκης Τροπαιάτης, Πυρίνα Τσιμικάλη, Στρατής Τσίρκας, Πέτρος Χάρης, Δημήτρης Χατζής και Δημήτρης Ψαθάς· βλ. Έλλη Αλεξίου (επιμ.), *Ανθολογία ελληνικής αντιστασιακής λογοτεχνίας 1941-1944*, Πρώτος τόμος: Πεζά, Εκδόσεις Παπακώστα, Αθήνα-Βερολίνο 1965. Το έργο κυκλοφορεί σήμερα από τις εκδόσεις Ηριδανός.

750 «Προτάσεις για το πλάνο δουλειάς του Λογοτεχνικού Κύκλου 1961», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/157.

751 «Απόφαση της Επιτροπής Διαφώτισης», 2.9.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 298, Φ. 13/60/63.

752 «Απόφαση της Επιτροπής Διαφώτισης», ό.π.

753 Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και αυγές*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1961. Κάθε παραπομπή αφορά την πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος, την οποία προλόγισε η Έλλη Αλεξίου. Στον πρόλογο της τελευταίας έκδοσής του (Ελληνικά Γράμματα 2000), ο συγγραφέας αναφέρει: «Όπως και να έχει, θέλω το μυθιστόρημα αυτό να υπάρχει και το κατά δύναμιν να συνδαιλίζει τη μνήμη».

μυθιστόρημα που κυκλοφόρησε σε δύο τόμους και επαινέθηκε ιδιαίτερα από την κριτική. Πρωταγωνιστής της υπόθεσης είναι ο Κοσμάς, ένας νέος που εγκαταλείπει το χωριό του και εγκαθίσταται στην Αθήνα τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Στην προσπάθειά του να επιβιώσει στη μεγαλούπολη, έρχεται σε επαφή με τη φρίκη της πείνας και της μαύρης αγοράς, αλλά και με τον τυχοδιωκτισμό εκείνων που εκμεταλλεύονται την τραγική ιστορική συγκυρία προς όφελός τους. Το βλέμμα ενός τριτοπρόσωπου αφηγητή παρακολουθεί τη συμπεριφορά όσων επιθυμούν να επιβιώσουν ήσυχα και αναίμακτα, αποδεχόμενοι προσβολές και ταπεινώσεις.

Η διαφοροποίηση του Κοσμά αρχικά παρουσιάζεται ως φυσική –και όχι συνειδητή– αντίσταση στον εκφυλισμό της ανθρώπινης υπόληψης και αξιοπρέπειας.⁷⁵⁴ Νέος με ρομαντικά και πατριωτικά αισθήματα, βαθιά αίσθηση του δικαίου και ηθική ακεραιότητα, δεν έχει αποκτήσει ακόμη ταξική συνείδηση. Αντιθέτως, η στάση του απέναντι στον κομμουνισμό παρουσιάζεται επιφυλακτική. Τυχαία βρίσκεται σε μια συγκέντρωση του ΕΑΜ, όπου φοιτητές καταθέτουν στεφάνια στο άγαλμα του Ρήγα στα Προπύλαια, τραγουδούν τον Εθνικό Ύμνο και μοιράζουν προκηρύξεις. Γνωρίζοντας νέους που συνεργάζονται με το κατοχικό καθεστώς, ο Κοσμάς σταδιακά προβληματίζεται σχετικά με την εθνικοφροσύνη των δωσιλόγων, που θεωρούν μοναδική απειλή για «τα ιερά και τα όσια της πατρίδας» τους κομμουνιστές:

«Σκέπτομαι: Ποιος μας τα απειλεί όλα αυτά; Ποιος πήρε τις σημαίες μας και τα ιερά και τα πάτησε και ποιος μας έχει βάλει το γόνατο στο λαιμό να μας πνίξει; Άλλον εχθρό για την ώρα δεν βλέπω». –Δεν τον βλέπεις τώρα, θα τον δεις αύριο,– του λέγανε. «Μα υπάρχει αύριο; ρωτούσε τότε ο Κοσμάς. Αν ο γερμανός πετύχει αυτό που θέλει, να μας ξεκάνει ή να μας ευνουχίσει, υπάρχει αύριο; Γι’ αυτό το αύριο πρέπει πρώτα να νοιασθούμε, έναν αγώνα έχουμε να κάνουμε όλοι, ελληνικό, εθνικό, όποιος με καλεί σε τέτοιο αγώνα –έρχομαι».⁷⁵⁵

Τη στιγμή που συνειδητοποιεί ότι οι εθνικόφρονες «ετοιμάζονταν να βαρέσουν έναν εχθρό που κανένα κακό δεν τους είχε κάνει και άφηναν ανέγγιχτο έναν εχθρό

754 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Ένας πεζογράφος που έρχεται», *Η Αυγή*, 27.6.1962.

755 Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και αυγές*, ό.π., σ. 152-153.

που είχε ρίξει τη χώρα στη πιο άγρια εξόντωση», ο Κοσμάς σκέφτεται να καταταγεί στον στρατό και να φύγει για το Κάιρο. Όταν μαθαίνει πως οι δύο πιο αγαπημένοι φίλοι των παιδικών του χρόνων –μεταξύ των οποίων και η εφηβική του αγάπη– έχουν προσχωρήσει στο ΕΑΜ, δεν υπάρχει πια άλλη επιλογή από το να αγωνιστεί στο πλευρό τους. Στόχος όσων μάχονται ενάντια στους κατακτητές και τις κατοχικές κυβερνήσεις είναι μια ελεύθερη και δημοκρατική Ελλάδα, για το πολίτευμα της οποίας θα αποφασίσει ο λαός. Η Ρωσία, βέβαια, αποτελεί τη «Γη της Επαγγελίας» για κάθε αγωνιστή και η ομορφιά της εξυμνείται στις σελίδες του μυθιστορήματος:

Από πού όμως είχε άξαφνα σηκωθεί μέσα του η ατέλειωτη φάλαγγα των ξανθών αντρών που τους οραματιζόταν να δρασκελάν τις στέπες και τους αιώνες και να τραβάν μπροστά, άλλοι με αναμμένα δαδιά και άλλοι καβάλα σε βαριά άρματα; Την ώρα εκείνη εξωντάνευε μπροστά του όλη η Ρωσία. Όπως την είχε γνωρίσει από μακριά, μέσα από λογής διαβάσματα, παλιά και νέα. Η χώρα η αχανής πάντα ετάραζε το πνεύμα του.⁷⁵⁶

Εν τω μεταξύ, την ώρα που το αντάρτικο οργανώνεται στα βουνά, η κυβέρνηση Ράλλη συγκροτεί τα Τάγματα Ασφαλείας. Ο ήρωας οδηγείται σταδιακά στην αυτοσυνειδησία, ώσπου λόγια και σκέψεις του προπαγανδίζουν τον εθνικοπαελευθερωτικό χαρακτήρα του ΕΑΜ:

Το ΕΑΜ το έχει δηλώσει τίμια και παστρικά σε όλα τα ντοκουμέντα του: κάνει αγώνα εθνικό. Ο στρατός του είναι στρατός των συμμάχων, όλες τις δυνάμεις του τις δίνει δίχως καμία επιφύλαξη για τη συντριβή του φασισμού, για τη νίκη του συμμαχικού αγώνα. Και θεωρεί το συμμαχικό αγώνα ενιαίο και αδιαίρετο. Αγωνίζεται για να ενωθούν όλοι οι πατριώτες σε μιαν εθνική ενότητα που θα καθαρίσει την ελληνική γη κι από τον τελευταίο επιδρομέα. [...] Είμαστε Έλληνες και εφαρμόζουμε καθαρά ελληνική εθνική πολιτική.⁷⁵⁷

756 Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ. 266.

757 Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ. 284-285.

Το μυθιστόρημα προφανώς φιλοδοξεί να αποτελέσει τοιχογραφία μιας εποχής, όπου καταγράφεται και παρουσιάζεται η ηθική στάση των υποκειμένων σε οριακές στιγμές του ιστορικού χρόνου.⁷⁵⁸ Η πλοκή φτάνει μέχρι τα πρόθυρα των Δεκεμβριανών και τη φυλάκιση του ήρωα, που, παρά τους διωγμούς και τον βασανισμό που έχει υποστεί, διατηρεί την αισιοδοξία και την πεποίθηση πως έκανε τη σωστή επιλογή «δένοντας το νόημα της ζωής του με τις τύχες των πολλών». Αναλογιζόμενος τη ζωή του στη φυλακή, ο αφηγητής είναι πεπεισμένος πως ο δρόμος που διάλεξε ο Κοσμάς δεν ήταν τυχαίος:

Όλη η ζωή του, βιώματα και διαβάσματα, οι μικροπικές και οι λαχτάρες του, τα σχέδια που πετούσε μπροστά, οι ματιές που έριχνε πίσω, τέλος –και αυτό πάνω απ’ όλα– το μαύρο σύννεφο που κατέβηκε και τον σκέπασε και κείνον και όλους: η σκλαβιά, ο κίνδυνος του αφανισμού, η εθνική ψυχή που την πατούσαν, η ντροπή και η κατάντια που επήραν χειροπιασμένες τους δρόμους της πατρίδας, η φιλοτιμία του, να και η τυφλή ανάγκη να ζήσει – όλα αυτά τον επήραν απ’ το χέρι και τον έστειλαν να βρει το δρόμο.⁷⁵⁹

Όσο γράφει το μυθιστόρημά του, ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος μοιράζεται τις αγωνίες του με την προσωπική του φίλη Έλλη Αλεξίου: «Διάβασα μερικά αποσπάσματα σκόρπια και αμέσως άρχισα να βλέπω κάτω από τους ήρωές μου διάφορα στελέχη. Φοβήθηκα ότι μπορούσαν να δημιουργηθούν παρανοήσεις», της γράφει.⁷⁶⁰ Οι μεγαλύτερες έγνοιες του είναι η υποδοχή του μυθιστορήματος από τον ΛΚ⁷⁶¹ και η πραγματική καλλιτεχνική και αισθητική του αξία. Φαίνεται πως ο συγγραφέας γνωρίζει πως οι προβληματισμοί του αφορούν θέματα ανεξάρτητα μεταξύ τους· η πιστή και ρεαλιστική αποτύπωση των αναμνήσεων του αγώνα δεν εγγυάται υψηλές καλλιτεχνικές επιδόσεις. Μπορεί η λογοτεχνία να αποτελεί ηθική

758 Ζήσης Αϊναλής, «Παγιδευμένοι στο διάσελο της ιστορίας: Για τις *Νύχτες και αυγές* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου», *Θέματα Λογοτεχνίας* 68 (Ιούλιος 2023).

759 Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *ό.π.*, σ. 340-341.

760 Αχρονολόγητη επιστολή του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου προς την Έλλη Αλεξίου. Αλληλογραφία Έλλης Αλεξίου – Μήτσου Αλεξανδρόπουλου και Σόνιας Ιλίνσκαγια (1958-1960), Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 1.1.

761 «Παραμένει και θα έχει πάντα σημασία αυτό το θεόφτωχο εκδοτικό μας», γράφει ο συγγραφέας σε επιστολή του προς την Έλλη Αλεξίου στις 14.7.1959. Αλληλογραφία Έλλης Αλεξίου – Μήτσου Αλεξανδρόπουλου και Σόνιας Ιλίνσκαγια (1958-1960), Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 1.1.

και πολιτική εμπειρία ταυτόχρονα, όμως, η επιστράτευση της μυθοπλασίας και η μορφολογική της ανατρεπτικότητα συνιστούν χειραφετητικές διαδικασίες που υφαρπάζουν από την ιδεολογία το μονοπώλιο της αξιολόγησης:

[Το μυθιστόρημα] είναι μάχαιρα δίκοπη. Τα γεγονότα που τα ζήσαμε και μας ηλεκτρίζουν ακόμη, η πολιτική μας συνείδηση, ένα ισχυρό αίσθημα χρέους απέναντι σε κάποια ιερά πρόσωπα που θυσιάστηκαν αλλά και προς το λαό που έζησε τότε μια από τις μεγαλύτερες τραγωδίες του, οι νωπές αναμνήσεις αλλά και πολλοί ακόμη παράγοντες που η βαρύτητά τους ρυθμίζεται από την ιδιοσυγκρασία του καθενός μας – όλα λοιπόν αυτά μας προσφέρουν το θέμα και μας ωθούν να καταπιαστούμε. Και γράφουμε. Από την άλλη όμως μεριά κάνουμε τέχνη. Και η τέχνη έχει τους νόμους της και δεν της καίγεται καρφί για τους ενθουσιασμούς τους δικούς μας.⁷⁶²

Ο Δημήτρης Χατζής, σε βιβλιοκρισία του στον *NK*, θεώρησε πως αυτή ακριβώς είναι και η αδύνατη πλευρά του μυθιστορήματος: το γεγονός πως δεν αιτιολογεί επαρκώς τη «διάσωση» του Κοσμά από την ψευτο-ιδεολογία της εθνικοφροσύνης και την τελική προσχώρησή του στους κόλπους του ΕΑΜ.⁷⁶³ Ο Χατζής βρίσκει πως τα γεγονότα της πλοκής δεν συνδέονται οργανικά με τον ήρωα και ως εκ τούτου δεν λειτουργούν ως επαρκής και αναγκαία προϋπόθεση της δράσης του, δεν καθιστούν νομοτελειακή την τελική επιλογή του. Οι διεργασίες μέσα από τις οποίες πολιτικοποιείται ο Κοσμάς παραμένουν ασαφείς.⁷⁶⁴ Το στοιχείο του

762 Επιστολή Μήτσου Αλεξανδρόπουλου προς την Έλλη Αλεξίου, 14.7.1959. Αλληλογραφία Έλλη Αλεξίου – Μήτσου Αλεξανδρόπουλου και Σόνιας Ιλίνσκαγια (1958-1960), Αρχείο Έλλη Αλεξίου, Φ. 1.1.

763 Δημήτρης Χατζής, «Για το έργο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου *Νύχτες κι αυγές*», *Νέος Κόσμος* 2 (1962) 101-103.

764 Η Βενετία Αποστολίδου επισημαίνει πως ο Χατζής γράφει τη βιβλιοκρισία έχοντας υπόψη του το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος. Στο δεύτερο μέρος, οι ψυχολογικές διεργασίες του ήρωα παρουσιάζονται ευκρινέστερα· βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 67-69. Σαράντα χρόνια αργότερα, ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος θα γράψει τη γνώμη του για εκείνη τη βιβλιοκρισία του Χατζή στο βιβλίο του *Αυτά που μένουν*: «Άλλαξαν όμως αυτά από τότε που κυκλοφόρησαν οι *Νύχτες και Αυγές*. Έγραψε μια κριτική τότε ο Χατζής, που μου άφησε την εντύπωση ότι αντιπροσώπευε το ενοχλημένο του αίσθημα και πολύ λίγο την ευφυΐα του, το ταλέντο του κι εκείνες τις ανθρώπινες αρετές που πρέπει να είχε. Επινόησε κάποια ψευτοδιλήμματα, που ίσως τον ίδιο τον απασχολούσαν, αλλά με τη δική μου δουλειά δεν είχαν να κάμουν. Ήταν κρίμα, η σχέση μας θα μπορούσε να ήταν πολύ καλή και στη σκέψη και στα αισθήματα, και περπατούσαμε τόσα χρόνια στους ίδιους δρόμους. Πιθανόν όμως αυτή να ήταν η εξήγηση – οι ίδιοι δρόμοι». Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Αυτά που μένουν: Η γραμμή της ζωής*, Πρώτος τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 471.

μυθιστορήματος που καθιστά τον Χατζή επιφυλακτικό στην κρίση του επαινεί η Βεατρίκη Σπηλιάδη σε σύντομο άρθρο της στην *ΕΤ*. Κατά την άποψή της, το έργο του Αλεξανδρόπουλου αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα αντιστασιακής λογοτεχνίας, μια από τις βασικές αρετές του οποίου είναι η διαλεκτική ερμηνεία της στάσης χιλιάδων ανθρώπων που αντιστάθηκαν στις δυνάμεις Κατοχής· «κανείς δεν γεννιέται ήρωας»,⁷⁶⁵ αλλά κάθε άνθρωπος μπορεί να πάρει τη θέση του ήρωα «κάτω από ορισμένες προωθητικές συνθήκες».⁷⁶⁶ Ανάλογη υπήρξε και η άποψη που εξέφρασαν μέλη του ΛΚ. Το έργο του Αλεξανδρόπουλου θεωρήθηκε κορυφαίο στο θέμα που πραγματεύεται. Η Αλεξίου, που διατηρούσε και προσωπική αλληλογραφία με τον συγγραφέα προτείνοντάς του διορθώσεις, θεωρούσε πως «ικανοποιεί και τις πιο δύσκολες απαιτήσεις της μυθιστοριογραφίας»,⁷⁶⁷ ενώ στις κυριότερες αρετές του συγκαταλέχθηκε η αποφυγή «σχηματικότητας και ξερής πολιτικολογίας».⁷⁶⁸

Είναι γεγονός, πάντως, πως πολλά γράφτηκαν για τον πρωταγωνιστή του *Νύχτες και αυγές*. Ο Χατζής, μάλιστα, που είχε υπόψη του σχετική κριτική του Δημήτρη Ραυτόπουλου στην *ΕΤ*,⁷⁶⁹ τον συγκρίνει με τον ήρωα της νουβέλας του Νίκου Κάσδαγλη, *Τα δόντια της μυλόπετρας*.⁷⁷⁰ Εκείνος ο Κοσμάς χαρακτηρίζεται από τον αρθρογράφο «κτηνώδης, κενός, μοιραίος»· ένας νέος χωρίς παρελθόν, που αφήνεται στην τύχη. Ένα αλητόπαιδο που εντάσσεται σε μια ομάδα ενόπλων εθnikοφρόνων και συμμετέχει στη δράση τους, χωρίς να προβληματίζεται γι' αυτήν. Η μόνη ποιότητα που του αποδίδεται είναι ο έρωτάς του για τη νεαρή Μύρρα, που φαίνεται από ένα σημείο και μετά να λειτουργεί ως καταλύτης για κάθε απόφασή

765 Τίτλος σοβιετικού μυθιστορήματος του Ε.Ρ. Γκρόουλιχ. Κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1963.

766 Βεατρίκη Σπηλιάδη, «Μήτσου Αλεξανδρόπουλου: *Νύχτες και αυγές*», *Επιθεώρηση Τέχνης* 96 (Δεκέμβριος 1962), 776-779.

767 Έλλη Αλεξίου, «Η γνώμη μου για το μυθιστόρημα του σ. Μήτσου Αλεξανδρόπουλου *Νύχτες και αυγές*», 5.7.1959, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/46.

768 Έλλη Αλεξίου, ό.π.

769 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Νίκου Κάσδαγλη, *Τα δόντια της μυλόπετρας*», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβριος 1955), 331-333.

770 Ο Ραυτόπουλος κατατάσσει τα *Δόντια της μυλόπετρας* στα έργα της λεγόμενης «μαύρης λογοτεχνίας»· δηλαδή της λογοτεχνίας που στρατεύτηκε στην υπηρεσία των αντιπροοδευτικών δυνάμεων, με σκοπό να σπλώσει τη φήμη του κινήματος της Αντίστασης. Αν και υπερβολικός, ο χαρακτηρισμός δικαιολογείται από την εποχή, αλλά και το γεγονός πως ο Κάσδαγλης, ούτε λίγο ούτε πολύ, παρουσιάζει τα χρόνια 1941-1944 σαν μια περίοδο αλληλοεξόντωσης ανάμεσα σε ένοπλες ομάδες που ερίζουν για το ποια θα κατακτήσει την εξουσία μετά την αποχώρηση των κατακτητών, και μεταξύ των οποίων ο συγγραφέας δεν διακρίνει καμία ποιοτική διαφορά.

του. Εδώ έγκειται η βαθιά διαφορά μεταξύ των δύο ηρώων. Πιστός στις αρχές του διαλεκτικού υλισμού, ο Αλεξανδρόπουλος παρουσιάζει τον ήρωα να διαμορφώνεται μέσα από τη δοκιμασία και οι τελικές του επιλογές δικαιολογούνται από ερεθίσματα και εμπειρίες της πρότερης ζωής του.

Αυτό το χαρακτηριστικό του πρωταγωνιστικού προσώπου, σε συνδυασμό με την εποχή στην οποία τοποθετείται η πλοκή του έργου, οδήγησε μελετητές να θεωρήσουν το μυθιστόρημα ένα *bildungsroman*,⁷⁷¹ χαρακτηρισμός που θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί και σε άλλα μυθιστορήματα της υπερορίας τα οποία πραγματεύονται τη συνειδησιακή και ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη χαρακτήρων που δοκιμάζονται, ωριμάζουν και αποκτούν συνείδηση σε οριακές ιστορικές συνθήκες. Ο ρεαλισμός έδειξε πράγματι προτίμηση για τα μυθιστορήματα ενηλικίωσης.⁷⁷² Από την άλλη, το μυθιστόρημα της υπερορίας δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση καθολική και πολύμορφη αντανάκλαση της εποχής του, καθώς δεν αντιπροσωπεύονται σ' αυτό όλες οι κοινωνικο-ιδεολογικές γλώσσες της εποχής· δεν παρουσιάζει την πληρότητα ενός μυθιστορήματος μαθητείας.⁷⁷³ Ως «μυθιστόρημα με θέση», μπορεί να απεικονίζει «ανθρώπινα όντα των οποίων οι ενέργειες αφιερώνονται στην οικοδόμηση ενός διαφορετικού μέλλοντος»,⁷⁷⁴ αλλά στερείται άλλες ποιότητες, ώστε να ενταχθεί στην κατηγορία του *bildungsroman*. Όπως και να 'χει, το μυθιστόρημα *Νύχτες και αυγές* είναι από τα πιο ώριμα αυτής της περιόδου.

771 Γερμανικός όρος για το «μυθιστόρημα μαθητείας». Χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει γερμανικά μυθιστορήματα του 18ου και του 19ου αιώνα με θέμα τη διαμόρφωση ενός χαρακτήρα που, μέσα από διάφορες εμπειρίες, κατακτά την ωριμότητα και συνειδητοποιεί τη θέση του στον κόσμο. Ο Μπαχτίν επισημαίνει πως ο ήρωας ενός μυθιστορήματος μαθητείας βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο εποχών και οι ιστορικές αλλαγές καθορίζουν την προσωπική του εξέλιξη· βλ. Mikhail Bakhtin, *Speech, Genres and Other Late Essays*, University of Texas Press, Austin 1994, σ. 19-54).

772 Γκέοργκ Λούκατς, «Κριτικός ρεαλισμός και σοσιαλιστικός ρεαλισμός», ό.π., σ. 186.

773 Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, ό.π., σ. 270-271, 293.

774 Γκέοργκ Λούκατς, ό.π., σ. 173.

Δήμος Ρεντής, Ο δρομάκος με την πιπεριά (1964)

Τόσο ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος όσο και ο Δήμος Ρεντής στον *Δρομάκο με την πιπεριά*⁷⁷⁵ (1964) κατόρθωσαν να γράψουν μια κοινωνικού και πολιτικού προσανατολισμού λογοτεχνία, χωρίς να καταδυναστεύονται από τις ντιρεκτίβες του ασφυκτικού αισθητικού δόγματος που ως λογοτέχνες της προσφυγιάς υπηρετούσαν. Από το 1949 έως το 1968, ο Δήμος Ρεντής δημοσίευσε πολλά έργα, με κυριότερα τις ποιητικές συλλογές *Μπαλάντα για την ειρήνη*, *Ο Μπελογιάννης ζει και Τούτη τη γη τη λέν' Ελλάδα*. Έγραψε σενάρια, έγινε κινηματογραφικός και καλλιτεχνικός διευθυντής, ενώ, σύμφωνα με τον Δημήτρη Παπαλεωνίδα, διευθυντή του εκδοτικού οίκου Σύγχρονη Εποχή, το έργο του αποτελείται από 32 εκδεδομένα πεζά, 15 ανέκδοτα, 21 ποιητικές συλλογές, 18 θεατρικά παιγμένα και έξι άπαιχτα, 6 ταινίες μεγάλου μήκους, 10 ραδιοφωνικές και 22 τηλεοπτικές εκπομπές. «Στο Βουκουρέστι ήταν “αστέρι” πρώτου μεγέθους και τα βιβλία του λαϊκό ανάγνωσμα. Ο *Δρομάκος με την πιπεριά* κυκλοφόρησε σε 60.000 αντίτυπα», γράφει ο Νίκος Κυτόπουλος σε αφιέρωμα για τον λογοτέχνη, πράγμα που γεννά ερωτηματικά.⁷⁷⁶ Ο *Δρομάκος με την πιπεριά* δεν συζητήθηκε καθόλου στον ΛΚ.⁷⁷⁷ Ακόμη και στην Ελλάδα, όταν κυκλοφόρησε από τη Σύγχρονη Εποχή, ελάχιστοι αντιλήφθηκαν την ύπαρξή του, παρόλο που στο εξώφυλλο του βιβλίου αναγράφεται πως το έργο έχει κάνει έντεκα εκδόσεις.

Ο *Δρομάκος με την πιπεριά* κυκλοφόρησε πρώτα στα ρουμάνικα σε δύο τόμους, το 1958 και το 1960, και μόλις το 1964 έχουμε την πρώτη ελληνική έκδοση του έργου από τις ΠΛΕ. Οι συγγένειες με το *Νύχτες και αυγές* είναι αρκετές, ειδικά στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η ζωή στις συνοικίες της Αθήνας πριν από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και κατά την περίοδο της Κατοχής. Στο έργο του Ρεντή οι ήρωες δεν ψυχογραφούνται ιδιαίτερα, αλλά παρουσιάζεται, με πολύ γλαφυρό τρόπο και μέσα από μια πλοκή αρκετά κινηματογραφική, ένα πολύχρωμο ψηφιδωτό

775 Δήμος Ρεντής, *Ο δρομάκος με την πιπεριά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964.

776 «Δημήτρης Ραβάνης-Ρεντής: Πλήρης άνθρωπος και δημιουργός»: Αφιέρωμα, με την ευκαιρία της εννιάχρονης απουσίας του, *Ριζοσπάστης*, 20.3.2005. Αρκετές πληροφορίες και μερική ανθολόγηση του έργου του Δήμου Ρεντή στο www.sarantakos.com

777 Στο Αρχείο της ΕΔ δεν υπάρχουν κριτικά σημειώματα για το μυθιστόρημα, ενώ δεν ανατέθηκε σε κανένα από τα μέλη του ΛΚ να γράψει στον *ΝΚ* κριτικό κείμενο για το βιβλίο. Ωστόσο, στον ραδιοφωνικό σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα» διαβάζονται αποσπάσματα του μυθιστορήματος. Βλ. σχετικά Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κ. 361, Φ. 2, υποφάκελος 2, 29.9.1959.

ανθρώπων και χαρακτήρων: οι συνεργάτες, οι δωσίλογοι, οι αδιάφοροι αλλά και όσοι οργάνωσαν συσσίτια, συνεργάστηκαν με το ΕΑΜ, μπήκαν σε αντιστασιακές οργανώσεις, κινδύνευσαν, φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν, έχασαν την αρτιμέλειά τους ή έφυγαν για το βουνό· αυτοί που πείνασαν και αυτοί που κέρδισαν.

Υπάρχουν γεγονότα που ο αφηγητής παρουσιάζει με εξαιρετική αφηγηματική δύναμη: τα τρία μπλόκα στη γειτονιά, η σύσταση επιτροπής κατοίκων που απαιτεί από τον μαυραγορίτη της συνοικίας να πουλήσει το λάδι του στις καθορισμένες τιμές, η γυναίκα που κρατά στην κάμαρά της το μωρό της νεκρό για να μη χάσει το δελτίο που του αναλογεί, η απόγνωση μητέρων που χάνουν τα παιδιά τους στο μέτωπο, οι παγίδες που στήνονται σε όσους αντιστέκονται. Μέσα από το μυθιστόρημα φαίνεται ο τρόπος με τον οποίο τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940 επιδρούν στη ζωή των προσώπων και σημαδεύουν την ανθρώπινη μοίρα:

Γιατί, πια, δεν είσαι μονάδα ξεκομμένη, η τύχη σου είναι δεμένη με την τύχη της ομάδας π' ακολουθείς, οι πράξεις σου καθορίζονται από τα συμφέροντά της. Υπάρχει μια μοίρα, σε τέτοιες εποχές, όχι αυτή που λέγανε οι γιαγιάδες μας, αλλά μια άλλη πολιτική, και πιο πλατιά ακόμα, ιστορική, η ίδια η εποχή και που υποτάσσει το άτομο στη θέλησή της, που είναι και θέληση του συνόλου ή των παρατάξεων που συγκρούονται.⁷⁷⁸

Τολμηρότερο εγχείρημα αμφότερων των πεζογραφημάτων είναι ότι θίγουν με δηκτικό και καταγγελτικό τρόπο το θέμα της αγγλικής επέμβασης και την τραγωδία των Δεκεμβριανών:

Οι επόμενες μέρες πέρασαν σαν αστραπή! Ο κόσμος σαν να ζούσε ένα κακό όνειρο. Κάθε μέρα κι από κάτι του θύμιζε την γερμανική κατοχή. Έχασαν τα λόγια τους οι άνθρωποι, αντί να πούνε *γερμανοί* λέγανε *εγγλέζοι*, τα μπερδεύανε, αντί να πούνε *ριμινίτες* μιλούσανε για τα *τάγματα*, άρχισαν να βγάζουν τη μουσούδα τους παλιοί

778 Δήμος Ρεντής, *Ο δρομάκος με την πιπεριά*, ό.π., σ. 285.

φίλοι γραμμένοι στους μαυροπίνακες, αντί να πούνε Χίτλερ λέγανε Σκόμπυ, βγάλανε πάλι τραγούδια πειραχτικά, άρχισαν τα γραψίματα στους τοίχους.⁷⁷⁹

Η καλλιτεχνική αξία των δύο μυθιστορημάτων έγκειται στην απείθεια που προβάλλουν έναντι οποιασδήποτε οδηγίας προγραμματικής αισιοδοξίας. Όπως σε κάθε μυθιστόρημα της υπερορίας, η ελπίδα για νέους αγώνες ποτέ δεν ακυρώνεται, όμως εδώ κυριαρχούν η κριτική και ο αναστοχασμός.⁷⁸⁰ Ο *Δρομάκος με την πιπεριά* είναι αναμφίβολα ενδιαφέρον και καλογραμμένο μυθιστόρημα, ο συγγραφέας του έχαιρε εκτίμησης και είχε ενεργό ρόλο στην προσφυγική κοινότητα της Ρουμανίας, αλλά δεν κρίθηκε από τους διανοούμενους του κύκλου του και του καιρού του.⁷⁸¹

5.2 Μορφές διασπορικής λογοτεχνίας

Στην πρωτότυπη χρήση του, ο όρος *διασπορά*⁷⁸² αφορούσε εκπατρισμένες ομάδες που βίωσαν συλλογικά τραύματα στη χώρα καταγωγής τους· τραύματα τα οποία επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες συγκρότησαν ιδιόμορφες διασπορικές κοινότητες που καθορίζονταν σαφώς από τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό, έζησαν αποκομμένες από τον

779 Δήμος Ρεντής, ό.π., σ. 503.

780 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 69-70.

781 Σε προσωπική μας συζήτηση, ο δημοσιογράφος και ποιητής Κώστας Καναβούρης μού αποκάλυψε την πικρία με την οποία ο Δημήτρης Ρεντής αναφερόταν στα όσα έζησε στην υπερορία και στη μεροληπτική στάση που τηρούσε ο επικεφαλής του ΛΚ Τάκης Αδάμος απέναντί του. Για του λόγου το αληθές, στο *Ημερολόγιο προσφυγιάς ενός αντάρτη*, ο Ρεντής εκφράζει εκ των υστέρων την έντονη δυσαρέσκειά του για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε ο ΛΚ. Βλ. Δημήτρης Ραβάνης-Ρεντής, *Το ημερολόγιο της προσφυγιάς ενός αντάρτη*, Ηριδανός, Αθήνα 1981, σ. 177-181.

782 Ο όρος αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την απομάκρυνση των εβραϊκών πληθυσμών από τα πατρογονικά τους εδάφη, την περιπλάνηση και τον γεωγραφικό διασκορπισμό τους. Σήμερα, αποκτά ευρύτητα και αφορά κοινότητες εκπατρισμένων, απελαθέντων, πολιτικών προσφύγων, μεταναστών, εθνοτικών ή φυλετικών μειονοτήτων. Βλ. σχετικά Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, Second Edition, Routledge Taylor & Francis Group, London & New York, 2008, σ. 6 | William Safran, «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return», *Diaspora* 1 (Spring 1991), σ. 83 | William Safran, «The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective», *Israel Studies* 10 (April 2005), σ. 36-37. Για τη δημιουργία της διασπορικής κοινότητας των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, βλ. Kostis Karpozilos, «The Defeated of the Greek Civil War: From Fighters to Political Refugees in the Cold War», *Cold War Studies* 16 (2014), no 3, σ. 62-87 και Kostis Karpozilos, «1949: The Making of a Diasporic Greek Popular Republic», *Diasporas* 40 (2022), σ. 175-178.

εθνικό κορμό και σταδιακά προσαρμόστηκαν σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, διαμορφώνοντας ιδιαίτερα ταυτοτικά χαρακτηριστικά.

Η λογοτεχνία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στους ίδιους, παρόλο που κάποια από τα λογοτεχνικά έργα της υπερορίας κυκλοφόρησαν και στην ελληνική αγορά ή μεταφράστηκαν στα βουλγαρικά, τα ρωσικά, τα ρουμανικά και απευθύνθηκαν στο αναγνωστικό κοινό της χώρας φιλοξενίας.⁷⁸³ Πρόκειται για λογοτεχνία στρατευμένη και αποκομμένη από τον κανόνα της εθνικής γραμματολογικής παράδοσης, και η οποία παρουσιάζει, ωστόσο, ελάχιστα από τα χαρακτηριστικά «διασπορικής» ή «μεταναστευτικής πεζογραφίας». Η διερεύνηση των αλλαγών που επέδρασαν στα ταυτοτικά χαρακτηριστικά των προσφύγων δεν απασχόλησε τη λογοτεχνία τους. Με άλλα λόγια, η λογοτεχνία της υπερορίας δεν θέτει ερωτήματα για το ποιοι ήταν και πού ανήκαν οι πολιτικοί πρόσφυγες – ερωτήματα κομβικά στη διασπορική λογοτεχνία εν γένει. Και αν τα λογοτεχνικά κείμενα που παρήχθησαν στην υπερορία λειτούργησαν σε κάποιο βαθμό θεραπευτικά, αυτό αφορούσε το τραύμα του Εμφυλίου περισσότερο και όχι την προσφυγική εμπειρία, τη στέρηση της ιθαγένειας ή το βίωμα του ξεριζωμού.

Παρά τον θαυμασμό και την ευγνωμοσύνη τους για τις χώρες που τους φιλοξενούσαν, τις ευκαιρίες που τους δόθηκαν για μόρφωση και επαγγελματική αποκατάσταση, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής τους, οι πολιτικοί πρόσφυγες έζησαν στην υπερορία μια εμπειρία σε μεγάλο βαθμό τραυματική. Πέρα από τον βίαιο διωγμό τους από τα πατρία εδάφη και το τραύμα του αποχωρισμού που συνεπάγεται κάθε προσφυγική μετακίνηση, η προσαρμογή τους στην πραγματικότητα του υπαρκτού σοσιαλισμού και ο τρόπος με τον οποίο

⁷⁸³ Όπως έχει αναφερθεί ήδη ο *Δρομάκος με την πιπεριά* κυκλοφόρησε στα ρουμανικά πριν εκδοθεί από τις ΠΛΕ, ενώ στα βουλγαρικά μεταφράστηκαν και κυκλοφόρησαν οι *Παραπτόταμοι* της Έλλης Αλεξίου, για τους οποίους η συγγραφέας είχε περάσει διά πυρός και σιδήρου, όπως γράφει παραπονούμενη σε επιστολή της προς την ΕΔ, τον Μάιο του 1957 (βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/143 και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 591). Τα βιβλία που μεταφράστηκαν στα ρωσικά ήταν περισσότερα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το *Ένα παιδί μετράει τ' άστρα* και τις *Βουρκωμένες μέρες* του Μενέλαου Λουντέμη, το *Νύχτες και αυγές* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, διηγήματα του Δημήτρη Χατζή και το χρονικό *Το στρατόπεδο του Χαϊδαριού* του Θέμου Κορνάρου. Φυσικά, στα ρωσικά είχαν κυκλοφορήσει αρκετά έργα ποιητών από την Ελλάδα, όπως του Κώστα Βάρναλη, του Νικηφόρου Βρεττάκου, του Γιάννη Ρίτσου, αλλά και πεζογράφων, όπως του Κώστα Κοτζιά, του Αντρέα Φραγκιά κ.ά. Για έναν κατάλογο λογοτεχνικών έργων μεταφρασμένων στα ρωσικά, βλ. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/164. Επίσης Νίκος Κυριακίδης, «Ελληνικές εκδόσεις στο εξωτερικό», *Πυρσός* 1 (1965), σ. 46-48.

αντιμετωπίζονταν από τον κομματικό μηχανισμό καθιστούσε την εμπειρία τους οδυνηρή.

Ακόμη κι αν τους το επέτρεπε η κριτική της ΕΔ, οι εμικρέδες λογοτέχνες θα επέτρεπαν στον εαυτό τους τη λογοτεχνική αποτύπωση των αρνητικών πλευρών της προσφυγικής τους εμπειρίας, σε μια εποχή που στον δυτικό κόσμο ο Τύπος προπαγάνδιζε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας που επικρατούσαν στη Σοβιετική Ένωση και τις λοιπές χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού;⁷⁸⁴ Φαντάζεται κανείς πως οι εμικρέδες λογοτέχνες ήταν υποχρεωμένοι να υμνούν το παρελθόν αποσιωπώντας τις σκοτεινές του σελίδες. Φυσικά, οι αρχειακές πηγές μαρτυρούν αρκετά μελανά σημεία στη ζωή της υπερορίας.⁷⁸⁵ Τα δύο έργα «πολιτικής τόλμης και συναισθηματικής εγρήγορσης»⁷⁸⁶ που τόλμησαν να αποτυπώσουν όψεις τους ήταν το μυθιστόρημα της Έλλης Αλεξίου, *Με τη λύρα* (1959) και του Κώστα Μπόση, *Και το τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα* (1962).

784 Σε αρκετά έγγραφα της ΕΔ διαβάζει κανείς για ελληνικά έντυπα που παρουσιάζουν τους πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης «κουρελήδες, ξυπόλυτους, νηστικούς και ακάθαρτους, μια κοινωνία βασανισμένων, δυστυχημένων, βωβών και χωρίς χαρά ανθρώπων» (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/103). Επιπλέον, στο αρχείο της ΕΔ φυλάσσονται κείμενα παιδικών ραδιοφωνικών εκπομπών που συγκρίνουν τον τρόπο ζωής των προσφυγόπουλων με αυτόν των ελληνόπουλων, προπαγανδίζοντας με διάφορους τρόπους την ποιότητα ζωής των παιδιών που μεγάλωναν στις λαϊκές δημοκρατίες. Αφηγητής αυτών των εκπομπών ήταν ο «παππούς από την Ελλάδα». Σε ένα από τα επεισόδια, για παράδειγμα, ρωτά τους μικρούς ακροατές πώς πέρασαν τις καλοκαιρινές τους διακοπές. Τα παιδιά αφηγούνται ονειρεμένες περιπέτειες που έζησαν με τους γονείς τους στα θέρετρα της Βαλτικής και περιγράφουν ενθουσιασμένα καινούργιες βαλίτσες και καινούργια μαγιό, ενώ ο «παππούς» περίλυπος τους αποκαλύπτει πως τα ελληνόπουλα είναι φτωχά και ρακένδυτα, δεν μπορούν να πάνε διακοπές ούτε να συνεχίσουν το σχολείο. Εύκολα συμπεραίνει κανείς πως οι μέθοδοι προπαγάνδας υπήρξαν κωμικά πανομοιότυπες. Για τις συνθήκες ζωής των παιδιών στις ΛΔ και τη σύγκρισή τους με τις συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα αρθρογραφεί συχνά και η Έλλη Αλεξίου. Βλ. ραδιοφωνική εκπομπή 13.5.1965, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 243, Φ. 13/5/59 και 13/5/65 | ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1.

785 Πολλά μέλη του κόμματος στέλνουν επιστολές στην ΕΔ παραπονούμενα άλλοτε για τον φόρτο εργασίας και τις υπερωρίες που υποχρεούνται να κάνουν, άλλοτε για αδικίες που έχουν υποστεί στην προσωπική και επαγγελματική τους εξέλιξη, τη φοίτησή τους σε κομματικές σχολές κ.λπ. Βλ. Χειρόγραφο επιστολή από την Οργάνωση Ουγγαρίας προς την ΚΕ του ΚΚΕ, 25.2.1960, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 249, Φ. 13/11/31, χειρόγραφο επιστολή προς την ΚΕ του ΚΚΕ, 17.8.1955, κ. 287 Φ. 13/49/394 και Χειρόγραφο επιστολή προς την ΚΕ του ΚΚΕ, 6.6.1960, κ. 300, Φ. 13/62/38.

786 Βενετία Αποστολίδου, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη λογοτεχνία», στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης και Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα: Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 249-266.

Το μυθιστόρημα της Αλεξίου υποβλήθηκε για έκδοση το 1956 και κυκλοφόρησε τρία χρόνια αργότερα. Η υπόθεση αφορά την ιστορία μιας φτωχής αγροτικής οικογένειας, μέλη της οποίας μετέχουν ενεργά στους αγώνες της Αντίστασης και του ΔΣΕ, ώσπου διασκορπίζονται στις λαϊκές δημοκρατίες: τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, την Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία. Η Μαρία, πρωταγωνίστρια του μυθιστορήματος, οργανώνει σταδιακά τη ζωή της στην Πράγα και ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας χάρη στο μουσικό της ταλέντο. Γύρω από την πρωταγωνίστρια συμπληρώνεται σιγά σιγά το μωσαϊκό χαρακτήρων του χωριού, αλλά και της υπερορίας.

Το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος χαρακτηρίζεται από λυρισμό και ηθογραφική αποτύπωση των κοινωνικών διαφορών και συγκρούσεων της υπαίθρου, ενώ στις σελίδες του σκιαγραφούνται το πορτρέτο του καλού κομμουνιστή και οι βασικές θέσεις του κόμματος. Στα λόγια των ηρώων απηχούνται απόψεις για τον ρόλο των Βρετανών, τις δηλώσεις μετανοίας, τη γενική αμνηστία: «Να χάνεις κατά περίπτωση το μνημονικό σου. Και κακό μεγάλο αν σου 'χουν καμωμένο, ξέχασέ το αν θες να ροδοκοκκινίσει το μάγουλό σου».⁷⁸⁷ Η συγγραφέας δεν εμβαθύνει στα διλήμματα, τα συνειδησιακά αδιέξοδα και τα ερωτηματικά των ηρώων της, τους οποίους αποφεύγει να ψυχογραφήσει σε βάθος. Ακόμη και οι ελάχιστες παρατηρήσεις της για το ποιόν των ανθρώπων γίνονται βιαστικά και αμήχανα.

Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στα προβλήματα που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της εγκατάστασης των πολιτικών προσφύγων στις χώρες που τους φιλοξένησαν. Η πρωταγωνίστρια παρακολουθεί μαζί με παλιές συντρόφισσες και συγκρατούμενές της μαθήματα για τον «πρωτόγονο κομμουνισμό» και τη «δουλοκτητική κοινωνία»,⁷⁸⁸ ενώ αυτό που ονειρεύεται είναι να κάνει σπουδές στη μουσική. Οι πολιτικοί πρόσφυγες απασχολούνται στην παραγωγή, δουλεύοντας είτε σε εργοστάσια είτε σε κολχόζ, ενώ ακόμη και οι ανάπηροι, «όπου κι αν βρίσκονταν,

⁷⁸⁷ Έλλη Αλεξίου, *Με τη λύρα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959, σ. 181.

⁷⁸⁸ Έλλη Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 273.

δούλευαν με δυο χέρια και δυο πόδια». ⁷⁸⁹ Με ασήμαντες αφορμές οι ήρωες ομολογούν την αγάπη τους για το κόμμα:

Γι' αυτό λατρεύω τον κομμουνισμό. Τον βλέπω σαν ένα καλό φίλο που καταφέρνει να με ξεγελάει. Γεμίζει της ψυχής μου την άβυσσο... Που με στηρίζει, μου δίνει σκοπό, με κρατάει από το χέρι, για να περάσουμε τούτο το αναγκαστικό λιβάδι των στεναγμών που λέγεται ζωή... ⁷⁹⁰

Υπάρχουν, όμως, και σημεία στα οποία η ζωή δεν εξωραϊζεται. Η απόφαση του κόμματος να στείλει την πρωταγωνίστρια για μουσικές σπουδές στο κονσερβατόριο της Πράγας στρέφει τις παλιές της συντροφισσες εναντίον της και γίνεται αφορμή για να απεικονιστούν οι μικροδιαφωνίες, οι παρεξηγήσεις, τα κουτσομπολιά, αλλά και ο φθόνος ή οι πισώπλατες μαχαιριές μεταξύ παλιών συντρόφων.

Ο εξομολογητικός τόνος και το συγγραφικό θάρρος της Αλεξίου αναδύονται από τις σελίδες του μυθιστορήματος που είναι αφιερωμένες στις ανακαταγραφές των μελών του κόμματος. ⁷⁹¹ Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς σήμερα τα αποτελέσματα αυτών των διαδικασιών. Η διαγραφή από το ΚΚΕ μπορούσε να επηρεάσει πολύ σοβαρά τη ζωή ενός μέλους του κόμματος. Οι πολιτικοί πρόσφυγες

⁷⁸⁹ Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ. 282.

⁷⁹⁰ Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ. 304.

⁷⁹¹ Το ΚΚΕ ήδη από την 5η Ολομέλεια, το 1949, είχε πάρει την απόφαση να προχωρήσει στην ανακαταγραφή των μελών του. Αυτό σήμαινε ότι, μέσα από κομματικές διαδικασίες, συνελεύσεις κομματικών οργανώσεων, συνεδριάσεις οργάνων κ.λπ., θα εξεταζόταν όλη η προηγούμενη δράση κάθε κομματικού μέλους και θα αποφαιζόταν εκ νέου αν θα συνέχιζε να παραμένει στις τάξεις του κόμματος. Η πρώτη ανακαταγραφή μελών του κόμματος στην υπερορία οργανώθηκε στα 1951 και αποτέλεσε ένα από τα πιο τραυματικά γεγονότα της πολιτικής προσφυγιάς. Αποτέλεσμα της ανακαταγραφής μπορούσε να είναι η υπαγωγή ενός μέλους σε κατάσταση διαθεσιμότητας ή εκκρεμότητας, η μετατροπή ενός τακτικού μέλους σε δόκιμο ή και η οριστική διαγραφή του. Συνήθης ποινή των διαγραφέντων ήταν η «τιμωρία μέσω της εργασίας», η αποστολή τους δηλαδή στην παραγωγική διαδικασία, προκειμένου να αποκτήσουν προλεταριακή συνείδηση. Για τις ανακαταγραφές, βλ. ενδεικτικά Αρχείο ΚΚΕ, κ. 125, Φ. 7/12/1-136 | «Η πορεία της ανακαταγραφής», *Νέος Κόσμος* 4 (1951), σ. 1-9 | Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, ό.π. | Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες», ό.π., σ. 146-154 | Ιωάννα Παπαθανασίου, «ΚΚΕ και πολιτικοί πρόσφυγες στα 1950», *Η Αυγή*, 13.7.2003 | Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες...*, ό.π., σ. 60-65, 207-220 | Κατερίνα Τσέκου, «Η διαδικασία της ανακαταγραφής των μελών του ΚΚΕ το 1951 και οι συνέπειές της», στο Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: Διαδρομές στην ιστορία*, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2011, σ. 137-156 | Γρηγόρης Φαράκος, *Μαρτυρίες και στοχασμοί 1941-1991: Πενήντα χρόνια πολιτικής δράσης*, Προσκήνιο, Αθήνα 1993, σ. 99-101.

συχνά ζούσαν σε απομακρυσμένες κοινότητες και δεν γνώριζαν καλά τη γλώσσα της χώρας που τους φιλοξενούσε. Το ΚΚΕ αποτελούσε τον μοναδικό θεσμό που τους εκπροσωπούσε στις σοσιαλιστικές χώρες. Η διαγραφή ενός πολιτικού πρόσφυγα από το κόμμα είχε ανυπολόγιστες συνέπειες στην πρακτική πλευρά της καθημερινότητάς του⁷⁹² και η αυστηρότατη εξέταση της πορείας του την καθιστούσε αρκετά πιθανή. Πέρα από την πιθανότητα της διαγραφής, όμως, η διαδικασία της ανακαταγραφής ήταν από μόνη της βασανιστική και ψυχοφθόρα.

Οι ανακρίσεις ξεκίνησαν το 1950, ολοκληρώθηκαν το 1953 και έλαβαν αυστηρά τελετουργικό χαρακτήρα. Ο απολογούμενος κατέθετε στην ηγεσία του κόμματος αναλυτική αυτοβιογραφική έκθεση που αφορούσε κάθε πτυχή και κάθε περίοδο της πολιτικής του δράσης –τη μεταξική περίοδο, την Κατοχή, την παράδοση του οπλισμού του μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, τη συμμετοχή του στις εκλογές του 1946, τη δράση του στον ΔΣΕ, την ανταπόκριση στα γενικότερα κομματικά καθήκοντα, την πειθαρχία και την αποδοτικότητα του στην παραγωγή–, αλλά και κάθε πλευρά της ιδιωτικής του ζωής: «πολλά διαλείμματα, πολλά τσιγάρα την ώρα της δουλιάς, μεθύσια, τσακωμοί, απουσίες από τα μαθήματα δεν επιτρέπονται. Διπλοπαντρείες και σεξουαλικοί εκτραχηλισμοί δεν πρέπει να έχουν θέση μέσα στο κόμμα». ⁷⁹³ Μετά από μακρά σειρά ερωτήσεων, κάθε μέλος καλούνταν να κάνει την αυτοκριτική του, επικεντρωνόμενο σε αβλεψίες, προσωπικά λάθη και αδυναμίες του. Στις μαρτυρίες τους, πολλοί πολιτικοί πρόσφυγες χαρακτηρίζουν την ανακαταγραφή «κομματικό λουτρό» και «Ιερά Εξέταση». ⁷⁹⁴

Η αφηγήτρια της Αλεξίου, προσπερνώντας τις διχόνοιες, τις άδικες τιμωρίες, τις διαπομπεύσεις και τις διαγραφές, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη διαδικασία του απολογισμού και τον αντίκτυπο που είχε στον ψυχισμό των ηρώων της, ενώ παρουσιάζει τις ανακαταγραφές σαφώς εξιδανικευμένες:

Οι σύντροφοι ακούνε την ανακαταγραφή μέσα σε μια υποβλητική κατάνυξη. Συχνά αυτός που λέει την ιστορία κλαίει. Βαρύ του 'ρχεται να πάρει το παρελθόν του και να το ξεδιπλώσει, να το ξετινάξει σε μιαν αίθουσα, φίσκα από αυτιά και μάτια. Ο

⁷⁹² Νίκος Μαραντζίδης, *Στη σκιά του Στάλιν: Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023, σ. 322-323.

⁷⁹³ «Η πορεία της ανακαταγραφής», *Νέος Κόσμος* 4 (1951), σ. 5.

⁷⁹⁴ Πάνος Δημητρίου, *Εκ βαθέων*, ό.π., σ. 180.

καθένας στα περασμένα του έχει σημεία που τα σκεπάζει όσο μπορεί για να μη φαίνονται. Τα κλείνει για να ξεχάσει. Στην ανακαταγραφή όμως οι ψυχές μιλούν σε συντρόφους, και βαρύ ξεβαρύ πρέπει να απαλλαχτούν από όσα τις βαραίνουν. Πίκρανες ή σε πίκραναν, όλα θα τα πεις. Κανένα κατακάθι δεν πρέπει να μείνει, ούτε στις πιο αποξεχασμένες γωνιές της ψυχής. Έχει συντρόφους που όσο πλησιάζει η μέρα, χάνουν τον ύπνο τους, γίνονται αμίλητοι και σκοτεινοί.⁷⁹⁵

Μέλη του κόμματος εξιστορούν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες υποχρεώθηκαν να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας, ενώ άλλοι αποκαλύπτουν πως αρκετές φορές αναγκάστηκαν να πειθαρχήσουν σε αποφάσεις του κόμματος με τις οποίες διαφωνούσαν. Στις απολογίες διακρίνει κανείς τις παράλογες απαιτήσεις της ηγεσίας, αλλά και τη σύγχυση που προκαλούσε ο θεωρητικός λόγος στην προσπάθεια των ηρώων να διαπλάσουν χαρακτήρες απόλυτα συνεπείς προς τις επιταγές του:

Εκτός απ' αυτές τις αδυναμίες, λέει η Χριστίνα τελειώνοντας, έχω κι άλλες που δε φαίνονται και δε φτιάχνονται. Δεν είμαι ο αληθινός τύπος του κομμουνιστή. Γιατί δε ζω στο μέλλον. Ζω διαρκώς στο παρελθόν. Το κόμμα με συγχάρηκε, πως θαρραλέα αντιμετώπισα το θάνατο του Αντρέα... Απάτη, σύντροφοι, τον Αντρέα δεν τον έβγαλα ποτέ από το νου μου. Το βράδυ, μόλις κλειστώ στην κάμαρά μου, βγάζω τη φωτογραφία του από το συρτάρι και... εδώ άρχισε να κλαίει, κλαίανε κι οι γυναίκες στην αίθουσα, έκλαιγε κι ο Κυριάκος της χωρίς να καταλαβαίνει το γιατί... κι ό,τι κάνω στο σχολείο, στα μαθήματα που λέτε πως τα παρακολουθώ με επιμέλεια, τα διαβάσματα για την ειδίκευση μου στις φυσικές επιστήμες, είναι για να ξεχνώ.⁷⁹⁶

Το μυθιστόρημα της Αλεξίου στάθηκε μία από τις πολλές αφορμές που την οδήγησαν σε σύγκρουση με τους συντρόφους της. Σε επιστολή που απευθύνει η συγγραφέας στην ΕΔ, καταγγέλλει τις πρακτικές που ακολουθούνταν στη λογοτεχνική κριτική, αλλά και τη γραφειοκρατία, που τελικά καταδίκασε τους πνευματικούς ανθρώπους στην ιδιώτευση, την απομόνωση, την αποχή από τη συγγραφή. Θεωρούσε, μάλιστα, πως οι συγγραφείς της υπερορίας διασύρονταν

795 Έλλη Αλεξίου, *Με τη λύρα*, ό.π., σ. 375.

796 Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ. 386.

από την ΕΔ με τρόπο που ούτε οι δυνάμεις της αντίδρασης δεν τολμούσαν να το κάνουν.⁷⁹⁷ «Δηλαδή η θέση μας είναι αυτόχρονα τραγική. Έχοντας στα χέρια τους τον εκδοτικό οργανισμό μάς έχουν θέσει υπό απαγόρευση», γράφει στον Σταύρο Κασσιμάτη.⁷⁹⁸

Για το μυθιστόρημά της *Με τη λύρα* διατυπώθηκαν τόσες επιφυλάξεις, ώστε ο Πέτρος Ρούσος επέμενε πως η ΕΔ δεν πρέπει να προχωρήσει σε έκδοσή του, παρόλο που ο ΛΚ τελικά το ενέκρινε.⁷⁹⁹ Έτσι, το ζήτημα παρέμεινε εκκρεμές ταλαιπωρώντας τη συγγραφέα. Στη σύσκεψη που είχε προηγηθεί, το καθένα από τα μέλη του ΛΚ εκφράστηκε διαφορετικά. Ο Θεοδόσης Πιερίδης μίλησε για εξιδανίκευση της ζωής στην προσφυγιά, θεωρώντας πως η περιγραφή της εμπειρίας των ανακαταγραφών παρουσιάζεται τόσο εξιδανικευμένη, που «προκαλεί σοκ σε αυτούς που την έζησαν». Ο Ρεντής, από την άλλη, υποστήριξε το ακριβώς αντίθετο, πως το έργο, δηλαδή, επιμένει να τονίζει τις άσχημες πλευρές της καθημερινότητας. Η Χατζιδάκη επίσης βρήκε την ατμόσφαιρα του μυθιστορήματος καταθλιπτική και μίλησε για συγκρούσεις κουτσομπολιών και όχι ιδεών στις σκηνές των ανακαταγραφών.⁸⁰⁰

Στα πρακτικά της συζήτησης, προέκυψαν προβληματισμοί που παρατηρεί κανείς να αναδύονται όλο και συχνότερα μεταξύ των μελών του ΛΚ και αφορούν τη συγγραφική στόχευση. Αν υποθέσουμε πως πρόθεση του συγγραφέα ήταν κατ' αρχάς η διαπαιδαγώγηση του αναγνωστικού κοινού και δευτερευόντως η αισθητική απόλαυση του έργου, απομένει να διευκρινιστεί σε ποιον απευθύνονταν εντέλει τα έργα αυτά: στο αναγνωστικό κοινό της υπερορίας ή στο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας, σε αναγνώστες φίλα προσκείμενους στην ιδεολογία της Αριστεράς ή σε αναγνώστες προερχόμενους από τις δυνάμεις της αντίδρασης – οι οποίες, ενδεχομένως, θα αναζητούσαν στα λογοτεχνικά έργα του εξόριστου εκδοτικού μηχανισμού οτιδήποτε μπορούσε να υπηρετήσει δικούς τους προπαγανδιστικούς σκοπούς;

797 Επιστολή της συγγραφέως προς την ΚΕ, 8.5.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/143.

798 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 599.

799 Δακτυλόγραφη επιστολή του Τμήματος Διαφώτισης, 28.4.1958, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 299, Φ. 13/61/16.

800 Για τα πρακτικά της συζήτησης, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 284, Φ. 13/46/3 και κ. 298, Φ. 13/60/62 και Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 591-600.

Το μυθιστόρημα του Μπόση, από την άλλη πλευρά, είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στη νέα καθημερινότητα των πρώην ανταρτών της προσφυγικής κοινότητας της Τασκένδης. Ο Μπόσης εμβαθύνει σε συγκεκριμένα προβλήματα, πράγμα που αφενός καθιστά το έργο του αρκετά πιο ενδιαφέρον από αυτό της Αλεξίου,⁸⁰¹ αφετέρου όμως προκαλεί την οργισμένη αντίδραση της ΚΟ Τασκένδης, που το κατακεραύνωσε για τις «αντικομματικές και αντισοβιετικές του θέσεις».⁸⁰² Η υπόθεση αφορά τα χρόνια 1949-1953 και παρακολουθεί την εξέλιξη του έλληνα πολιτικού πρόσφυγα Στέργιου Σουλιώτη, που από αγράμματος αγρότης μετατρέπεται σταδιακά σε ειδικευμένο βιομηχανικό εργάτη, φοιτητή πολυτεχνικής σχολής και ευσυνείδητο σοβιετικό πολίτη.⁸⁰³ Σ' αυτήν τη δύσκολη πορεία τον συνοδεύει η Σόνια, εργάτρια ουκρανικής καταγωγής, την οποία τελικά θα παντρευτεί. Παρακολουθώντας τη ζωή του κεντρικού ήρωα, ο αναγνώστης (ανα)γνωρίζει τις δυσκολίες των προσφύγων να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες στέγασης, εγκατάστασης και απασχόλησης, αλλά και τις ενδοοικογενειακές διαφορές, τις έριδες, τους τυχροδιωκτισμούς, τις ενδοκομματικές διαφωνίες, τα μικροαστικά κατάλοιπα που επηρεάζουν τις σχέσεις τους. Δεν λείπουν και τα φαινόμενα εργασιακής απειθαρχίας, παρασιτισμού και αναξιοκρατίας.⁸⁰⁴

801 Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη λογοτεχνία», ό.π., σ. 258-260.

802 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, Κ. 266, Φ. 13/28/132.

803 Στη δυσκολία των πολιτικών προσφύγων να ανταποκριθούν στα νέα τους πόστα και στις απαιτήσεις της δουλειάς στα εργοστάσια αναφέρεται η διατριβή της Ελένης Νικολαΐδου. Η Νικολαΐδου, βασισμένη σε απόρρητα κομματικά έγγραφα και προσωπικές μαρτυρίες, αφηγείται την κατάσταση που επικράτησε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην προσφυγική κοινότητα της Τασκένδης· βλ. σχετικά Ελένη Νικολαΐδου, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», ό.π., σ. 112-115.

804 Στις σοσιαλιστικές κοινωνίες το κίνητρο για επιτυχία στην εργασία ήταν και ηθικό. Οι ευσυνείδητοι και αποδοτικοί εργαζόμενοι κέρδιζαν βραβεία, διακρίσεις και τιμητικούς τίτλους, που τους εξασφάλιζαν σταθερότητα, οικονομικές απολαβές και αναγνώριση τόσο από την κοινότητα των πολιτικών προσφύγων όσο και από τη χώρα φιλοξενίας. «Ουντάρνικοι» και «πρωτοπόροι» συμμετείχαν στις εκδηλώσεις της κοινότητας φορώντας το παράσημό τους, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις τα πορτρέτα τους κοσμούσαν την είσοδο του εργοστασίου όπου εργάζονταν. Σύμφωνα με την Κατερίνα Τσέκου, στην Τασκένδη ο προσφυγικός πληθυσμός επέδειξε εξαιρετικά υψηλές επιδόσεις και μεγάλο μέρος του «συμπεριλήφθηκε στη στρατιά των σταναχοβικών και των ουντάρνικων»· βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες...*, ό.π., σ. 82 και 234. Ωστόσο, υπήρξαν και περιστατικά απειθαρχίας ή αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των ελλήνων πολιτικών προσφύγων που εργάζονταν στα εργοστάσια των ΛΔ. Για τον κώδικα εργασίας που ίσχυε σε όλες τις ΛΔ, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 295, Φ. 13/57/ 73.

Εξαιρετικά γλαφυρές είναι οι περιγραφές των Ελλήνων, που φτάνουν στην Τασκένδη ρακένδυτοι και ταλαιπωρημένοι, φορώντας τα στρατιωτικά τους ρούχα, με τις πληγές από τον πόλεμο που έχασαν ακόμη ανοιχτές:

[...] για πρώτη φορά, ολότελα ασυναίσθητα, πρόσεξε το σουλούπι του. Το χιτώνιο στα μανίκια και στο στήθος, από πάνω ως κάτω, είχε ένα δάχτυλο λέρα. Το πρώτο κουμπί μαύρο, το δεύτερο έλειπε, το άλλο χακί... Το αριστερό φτερούδι της χλαίνης μισοκαμένο από τις μάχες της Μουργκάνας. Η δεξιά αρβύλα λυτή και το κορδόνι, καθώς σερνόταν καταγής, είχε μαζέψει ένα στρώμα χώματα και κρούσταλο.⁸⁰⁵

Σε γενικές γραμμές, οι Έλληνες παρουσιάζονται ευέξαπτοι, άξεστοι και καβγατζήδες. Εδώ κι εκεί τονίζεται πως είναι «μεσόγειοι», πιο θερμόαιμοι από τους Σοβιετικούς. Οι αντιλήψεις τους σε κοινωνικά ζητήματα μοιάζουν συντηρητικές και παρωχημένες, κάποιες φορές φαλλοκρατικές. Για τις ρωσίδες εργάτριες λένε πως «στη ζωή τους ποτέ δε δούλεψαν. Κοίτα τα χέρια τους... τα ρούχα τους... εξάπαντος σε ραντεβού πάνε»,⁸⁰⁶ ενώ παρόμοια σχόλια ακούγονται και από στόματα γυναικών.⁸⁰⁷ Κάποιες φορές οι πρόσφυγες αντιλαμβάνονται πως παρουσιάζουν την εικόνα ανθρώπων πνευματικά υποδεέστερων και πολιτισμικά καθυστερημένων και αντιμετωπίζουν τη συμπεριφορά τους με τάση αυτοκριτικής.⁸⁰⁸

Οι Σοβιετικοί, από την άλλη, επιδεικνύοντας υπερβολική έως και εξωπραγματική ενσυναίσθηση, παραδέχονται δικές τους ελλείψεις και αδυναμίες στην προσπάθεια να βοηθήσουν αμόρφωτους μικροαστούς που προέρχονται από ένα καπιταλιστικό καθεστώς να προσαρμοστούν στην πραγματικότητα του σοσιαλιστή εργάτη. Βλέπουν τη στοχευμένη προσπάθεια ορισμένων να δημιουργήσουν αντισοβιετικό κλίμα, υπερθεματίζοντας σε ό,τι αφορά τις μικροαδικίες εις βάρος των ελλήνων εργατών, και βρίσκουν πάντοτε τρόπο να αποσοβηθεί η ένταση με νηφαλιότητα και ψυχραιμία. Σε κάθε πτυχή του χαρακτήρα

805 Κώστας Μπόσης, *Και το τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962, σ. 9.

806 Κώστας Μπόσης, *ό.π.*, σ. 16

807 «Αυτές οι μπογιατισμένες; Αυτές που έχουν από δέκα;», Κώστας Μπόσης, *ό.π.*, σ. 189.

808 «Μόνο να μιλάμε με τη σειρά. Σαν άνθρωποι. Να μην κάνουμε σαν τσακάλια. Να καταλάβουμε πως δε βρισκόμαστε στο Γράμμο», Κώστας Μπόσης, *ό.π.*, σ. 21.

τους παρουσιάζονται ανώτεροι· τόσο, που στις καρδιές των προσφύγων «ένα αίσθημα κατωτερότητας ανακατεύεται με μια δόση ζήλειας και φτόνου και ξεσπάει σαν αντίβαρο, σε εθνικές τάσεις».⁸⁰⁹

Εντονότερες παρουσιάζονται οι αντιδράσεις των ελλήνων εργατών όταν ανεβαίνει η νόρμα. Ακόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις, όμως, οι νατσάλνικοι της ΕΣΣΔ αντιδρούν ήρεμα και πάντοτε δίνοντας το καλό παράδειγμα:

Μια ολόκληρη ζωή την είχε δώσει χωρίς τσιγκουνιά για το γενικό καλό. Κάποτε, παλιότερα, του περνούσαν απ' το μυαλό και τέτιες σκέψεις: Να πάρει το καλοκαίρι ένα μήνα άδεια, να πάει στην Κριμαία στο χωριουδάκι ενός παιδικού του φίλου, χτισμένο αμφιθεατρικά στην ακρογιαλιά της Μαύρης θάλασσας, χωμένο μέσα στα δέντρα, και να ξεκουραστεί και να χορτάσει θάλασσα και ήλιο, και να χαρεί το παιδί και τη γυναίκα του... Άλλες πάλι φορές έλεγε να περάσει η μεγάλη μπόρα κι ύστερα να γυρίσει οριστικά στο εργοστάσιο. Θα δούλευε οχτώ ώρες στην παραγωγή και τις άλλες θα τις είχε δικές του... Αλλά δεν πρόφτανε να περάσει το ένα κύμα κι άλλο, πιο δυνατό ερχόταν στο κατόπι. Ανέβαιναν κι έλεγαν να ξαποστάσουν στην κορφή. Μα σαν έφταναν εκεί, άλλη κορφή, πιο αψηλή, στεκότανε πιο πέρα. Με τον καιρό άλλαζε κι η σκέψη κι όζω απ' την καθημερινή πάλη δεν έβρισκε ησυχία και ξαποστασιά!⁸¹⁰

Τέλος, δεν λείπουν οι αναφορές στον ζήλο, την αλληλεγγύη, τη σοσιαλιστική τιμή, αρετές που χαρακτηρίζουν την κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή της κομματικής συνέλευσης, όπου αποφασίζεται να διεξαχθεί «έρανος τιμής»,⁸¹¹ ώστε να συνεισφέρουν οι πρόσφυγες στη σοσιαλιστική περιουσία προσφέροντας ένα μέρος του μισθού τους. Οι Σοβιετικοί περιμένουν δωρεές της τάξεως των 350-400 ρουβλίων από κάθε έλληνα εργάτη –

⁸⁰⁹ Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 149.

⁸¹⁰ Κώστας Μπόσης, ό.π., σ. 336-337.

⁸¹¹ Έρανος τιμής οργανώθηκε στις κοινότητες των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, προκειμένου να αποσταλούν χρήματα σε οικογένειες φυλακισμένων ή εξόριστων συντρόφων που ζούσαν στην Ελλάδα. Πρόκειται για απόφαση που πάρθηκε κατά τη διάρκεια της 3ης Συνδιάσκεψης του κόμματος, το 1951. Ο έρανος διήρκεσε δύο χρόνια και δεν υλοποιήθηκε σε απόλυτα εθελοντική βάση. Υπήρξαν, δηλαδή, περιπτώσεις που μέλη των ΚΟ άσκησαν βία για τη συγκέντρωση του απαιτούμενου ποσού. Οι σχέσεις μεταξύ των μελών της κοινότητας τραυματίστηκαν βαθιά, ενώ αμφιβολίες εκφράστηκαν και για την τελική διαχείριση των χρημάτων. Για τον έρανο τιμής στην προσφυγική κοινότητα Τασκένδης, βλ. Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, ό.π., σ. 85-89.

ποσό που θα παρακρατούνταν από το ετήσιο εισόδημά τους σε δόσεις—, για να διαπιστώσουν τελικά πως οι περισσότεροι προσφέρουν έως και 1.200 ρούβλια. Είναι απορίας άξιο, βέβαια, κατά πόσον οι πολιτικοί πρόσφυγες ήταν πρόθυμοι να στερηθούν δύο μισθούς, προκειμένου να συμβάλουν στη σοσιαλιστική οικοδόμηση. Υπάρχει και η βάσιμη πιθανότητα να φοβούνταν μήπως κακοχαρακτηριστούν από τους Σοβιετικούς είτε να θεωρούσαν υποχρέωσή τους να αποδείξουν την κομματική τους ευπείθεια, που πάντοτε συνοδεύεται από αυτοθυσία. Εδώ η εξιδανίκευση της πραγματικότητας είναι εξόφθαλμη, καθώς ο έρανος τιμής αποτέλεσε τραυματική εμπειρία, που δίχασε τους πολιτικούς πρόσφυγες και προκάλεσε αντιδράσεις ακόμη και από στελέχη του ΚΚΣΕ.

Το μυθιστόρημα του Κώστα Μπόση συζητήθηκε και διαβάστηκε από αρκετά μέλη του ΛΚ. Το γεγονός, μάλιστα, ότι η αλληλογραφία που αφορούσε την έκδοσή του κράτησε περισσότερο από έναν χρόνο δημιουργήσε στον συγγραφέα την υποψία ότι η ΕΔ τον υπέβαλλε σε μια δοκιμασία που δεν επρόκειτο να φέρει αποτέλεσμα. Ο Μπόσης θεώρησε πως η απόρριψη του μυθιστορηματός του ήταν προαποφασισμένη και ότι η ΕΔ του ζητούσε να κάνει αλλαγές που δεν επρόκειτο να λάβει υπόψη της. Στις 19 Φεβρουαρίου 1962, ο συγγραφέας γράφει στην ΕΔ:

Απ' όλα αυτά βγαίνει πως τελείωσε ο πρώτος κύκλος συζήτησης του έργου, που βάσταξε 16 μήνες (Οχτώβρης 1960-Φλεβάρης 1962) και θ' αρχίσει ένας δεύτερος που κανένας δεν ξέρει πόσο θα βαστάξει. Και το ζήτημα δεν είναι πότε θα βγει, ούτε αν θα βγει ή όχι. Νομίζω πως πρόκειται για κάτι πιο σοβαρό, δηλαδή εγώ πιστεύω σύντροφοι, πως δεν σκέφτεστε να το βγάλετε και το σωστότερο θα ήταν να μου το πείτε ανοιχτά! Έτσι και γω θα σύχαζα και σεις θα γλυτώνατε από τις άκαρπες κι ως ένα βαθμό ανιαρές ενοχλήσεις μου.⁸¹²

Το θέμα γύρω από το οποίο επικεντρώθηκε η συζήτηση σχετιζόταν με τη σκοπιμότητα της έκδοσης του έργου τη δεδομένη στιγμή. Σε γενικές γραμμές, ο ΛΚ

⁸¹² Ο ισχυρισμός του Μπόση αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα, εάν σκεφτεί κανείς ότι είχε διατελέσει επικεφαλής του ΛΚ από το 1957 έως και το 1959 και γνώριζε πολύ καλά τις σχετικές διαδικασίες· βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/56.

θεώρησε το έργο εκδόσιμο⁸¹³ κυρίως για τον διδακτικό του χαρακτήρα, αλλά και για τον θαυμασμό που εκφράζεται στις σελίδες του σχετικά με τις κατακτήσεις του σοσιαλισμού. Αμφιλεγόμενος, ωστόσο, θεωρήθηκε ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζονται οι προστριβές, οι αντιπαλότητες και οι διαξιφισμοί στην κοινότητα των πολιτικών προσφύγων και υπήρξε προβληματισμός το κατά πόσον αυτός θα μπορούσε να τροφοδοτήσει την εχθρική προπαγάνδα. Παρά το γεγονός ότι ο κομματικός μηχανισμός είχε κάνει την αυτοκριτική του σχετικά με την τακτική και τις αποφάσεις της προηγούμενης ηγεσίας, κύριος σκοπός κάθε λογοτεχνικού έργου ήταν να προβάλει τα θετικά στοιχεία στη ζωή των προσφυγικών κοινοτήτων.

Μετά την έκδοση του μυθιστορήματος, ο Κ. Τσολάκης διαμαρτυρήθηκε έντονα εκ μέρους της ΚΕ της Τασκένδης. Κατά την άποψή του, στο μυθιστόρημα δεν φαίνεται πουθενά η πένα κομμουνιστή συγγραφέα, η ανοδική πορεία και πρόοδος της συντριπτικής πλειονότητας των προσφύγων, η συνδρομή και το ευνοϊκό κλίμα από την πλευρά της Σοβιετικής Ένωσης. Αντιθέτως, η προσαρμογή των Ελλήνων στις νέες συνθήκες ζωής παρουσιάζεται προβληματική. Οι ήρωες είναι αρνητικοί και μοιάζουν με «μια μάζα άβουλων και καθυστερημένων, χωρίς ιδανικά και ιδεολογικό προσανατολισμό», που, ενώ είχαν δώσει τη ζωή τους για υψηλό σκοπό, έχασαν κάθε έρμα όταν βρέθηκαν σε συνθήκες ειρηνικής και δημιουργικής δουλειάς.⁸¹⁴

Τα δύο μυθιστορήματα επιχείρησαν να αποτυπώσουν πλευρές της ζωής στην υπερορία. Ο Αντρέας Φραγκιάς είχε επίσης στείλει στην ΕΔ μυθιστόρημά του με αντίστοιχο θέμα.⁸¹⁵ Επρόκειτο για ένα μάλλον υβριδικό είδος «λογοτεχνικού ρεπορτάζ» που, απεικονίζοντας την πρόοδο των πολιτικών προσφύγων στις ΛΔ, προσπάθησε να επιχειρηματολογήσει υπέρ του επαναπατρισμού τους. Παρόλο που ο ΛΚ αναγνώρισε πως ο λογοτέχνης «δίνει σωστά το σοσιαλιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν κι αναπτύσσονται οι πολιτικοί πρόσφυγες», θεώρησε αναγκαίο να προστεθούν στο κείμενο δύο κεφάλαια: ένα που θα προβάλλει την «ελληνική μόρφωση και την πατριωτική διαπαιδαγώγηση» της προσφυγικής νεολαίας και ένα

813 Με την άποψη αυτή συντάχθηκαν οι Τάκης Αδάμος, Μίρα Δημητρίου, Πάνος Δημητρίου και ο Γρηγόρης Φαράκος. Η συζήτηση μεταξύ των μελών του ΛΚ διαρκεί από τον Μάιο του 1961 έως τον Μάιο του 1963. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/56.

814 Για την επιστολή του Κ. Τσολάκη, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 266, Φ. 13/28/132.

815 Το έργο τιτλοφορούνταν *Οι ρίζες* και γράφτηκε το 1965· βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 266, Φ. 13/28/99, κ. 268, Φ. 13/30/15 και Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 675-677.

δεύτερο που θα τονίζει τον ρόλο των εκδόσεων του εξωτερικού στην πολιτιστική ανάπτυξη των προσφύγων. Τελικά, το έργο θεωρήθηκε ρηχό, αφελές, προχειρογραμμένο και απορρίφθηκε. Η απόρριψη αυτή είναι ενδεικτική, ίσως, του γεγονότος πως ακόμη και ένας ικανότατος συγγραφέας σαν τον Φραγκιά δεν μπόρεσε να ξεδιπλώσει το ταλέντο του όταν χρειάστηκε να υπακούσει στις προγραμματικές αρχές της κομματικής λογοτεχνίας.

5.3 Το μυθιστόρημα της υπερορίας: Μια αποτίμηση

Είμαστε σοβιετικοί άνθρωποι (1948), *Η ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου* (1949), *Πώς δενότανε τ' ατσάλι* (1948, 1952), *Βαρύ πυροβολικό* (1949), *Γεννημένοι απ' τη θύελλα* (1949), *Η κόκκινη φωτοβολίδα* (1949), *Έτσι πολέμησαν για την πατρίδα* (1949), *Κολχόζνικη ζωή* (1951), *Άνθρωποι με καθαρή συνείδηση* (1954), *Τα καινούργια ακρογιάλια* (1955), *Για την εξουσία των Σοβιέτ* (1957), *Κανείς δεν γεννιέται ήρωας* (1963), *Τα μονοπάτια της δόξας* (1963), *Οι δρόμοι της πείνας* (1964), *Το χωράφι της μάνας* (1966), *Δεν γεννιούνται οι στρατιώτες* (1967): αυτοί είναι μόνο μερικοί από τους τίτλους σοβιετικών μυθιστορημάτων που εκδόθηκαν από το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» αρχικά και από τις ΠΛΕ αργότερα. Η σταχυολόγησή τους είναι σημαντική, όχι μόνο γιατί επιτρέπει να εικάσουμε τη θεματολογία των έργων, το θεωρητικό τους υπόβαθρο, τις στοχεύσεις τους, αλλά και γιατί παρουσιάζει συνάφεια με τίτλους μυθιστορημάτων των ελλήνων πολιτικών προσφύγων.

Δεν είναι τυχαίο ότι το Εκδοτικό θεώρησε προτεραιότητά του την έκδοση δύο προπολεμικών έργων, της *Μάνας* (1906) του Μαξίμ Γκόρκι, που γράφτηκε έναν χρόνο μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1905, και του *Πώς δενότανε τ' ατσάλι* (1932) του Νικολάι Οστρόφσκι.⁸¹⁶ Στο πρώτο, ανιχνεύονται οι αρχές του

⁸¹⁶ Τα δύο έργα ανήκαν στον κανόνα του σοβιετικού σοσιαλρεαλιστικού μυθιστορήματος και αποτελούσαν πρότυπα για κάθε εκκολαπτόμενο συγγραφέα. Εκτός αυτών, ο κατάλογος έργων προς μίμηση περιλάμβανε τον *Τσαπάγιεφ* του Ντμίτρι Φουρμάνοφ, τον *Σιδερένιο χείμαρρο* του Αλεξάντρ Σεραφίμοβιτς, το *Τσιμέντο* του Φιοντόρ Γκλάντκοφ, τον *Ήρεμο Ντον* του Μιχαήλ Σολόχοφ, τη *Νέα φρουρά* του Αλεξάντρ Φαντέγιεφ. Αρκετά από αυτά τα μυθιστορήματα γράφτηκαν πριν από το 1934 και εντάχθηκαν στον κανόνα σε μια προσπάθεια των σοβιετικών αξιωματούχων να αποδείξουν ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός αποτελούσε μέθοδο της σοβιετικής λογοτεχνίας και πριν από τη θεσμική καθιέρωση του όρου (και του δόγματος), πράγμα εν μέρει αληθές. Αρκετοί από τους συγγραφείς της εποχής έγραψαν τουλάχιστον ένα μυθιστόρημα για

σοσιαλιστικού ρεαλισμού μέσω μιας σειράς συμβόλων για τον θετικό ήρωα, που αποτυπώνονται στο πρόσωπο της μάνας Πελαγίας Νίλοβνα και του γιου της. Τη δεκαετία του 1930, με την κατίσχυση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, η σοβιετική γραφή έγινε λιγότερο ρεαλιστική και περισσότερο συμβολική.⁸¹⁷ Οι χαρακτήρες των μυθιστορημάτων ήταν σχηματικοί, ανταποκρίνονταν σε γενικές κατηγορίες και η σκιαγράφηση τους είχε στόχο τη νομιμοποίηση του καθεστώτος μέσα από αφηγήσεις που απηχούσαν τις αρχές του διαλεκτικού υλισμού. Οι ήρωες διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: αυτήν του «σκληρού-βλοσυρού» και μια δεύτερη του «αγαπητού-στοργικού». Το δίπολο καλού/κακού ήταν αρκετά συνηθισμένο, και η λογοτεχνία επέστρεψε σε παλαιότερες μορφές αφήγησης, όπως η παραβολή.⁸¹⁸ Συχνά επαναλαμβανόταν το μοτίβο της προόδου από το σκοτάδι στο φως, με τον θετικό ήρωα να πορεύεται από τον «αυθορμητισμό» στη «συνείδηση», δηλαδή στην πολιτική ωρίμανση, στην οποία οδηγούνταν με τη βοήθεια ενός πατέρα-καθοδηγητή, που ταυτιζόταν με το κόμμα. Κυρίαρχα πρόσωπα αποτελούσαν οι «γιοι» και οι «πατέρες», που κατά κάποιον τρόπο ενσάρκωναν την ίδια την Ιστορία στη λενινιστική-σταλινική της θεώρηση.

Στη σταλινική περίοδο, τον ρόλο του πατέρα-μέντορα ενσάρκωνε ο σοβιετικός αξιωματούχος, ένας υπεύθυνος άνθρωπος, αποκομμένος από τους δεσμούς της οικογένειας. Ο πατέρας αποτελούσε σύμβολο γενναιότητας, επιμονής, τόλμης, σε αντίθεση με τον γιο, που ήταν συνήθως ευερέθιστος, αλλά πάντοτε σε μια πορεία κατάκτησης της αυτογνωσίας. Ως υπόδειγμα αυτού του σχήματος, η Κατερίνα Κλαρκ εξετάζει το μυθιστόρημα *Πώς δενότανε το ατσάλι* του Οστρόφσκι και τον

να δικαιώσουν τον αγώνα των Μπολσεβίκων και να συμβάλουν στον τελικό σκοπό της Επανάστασης. Σύμφωνα με την Κλαρκ, τα έργα αυτά αποτελούσαν την εξαίρεση σε μια διαφορετική συγγραφική παράδοση. Βλ. σχετικά Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual* Second edition, Indiana University Press, Bloomington 2000, σ. 4, 27. Μια διαφορετική άποψη, που υποστηρίζει πως η επική εξύμνηση της Επανάστασης αποτελούσε αισθητική τάση ήδη από τη δεκαετία του 1920, διατυπώνεται στο Alla Efimova, «To Touch on the Raw: The Aesthetic Affections of Socialist Realism», *Art Journal* 56, No. 1 «Aesthetics and the Body Politic» (Spring 1997), σ. 72-80, <https://www.jstor.org/stable/777789>

817 Katerina Clark, «Socialist Realism with Shores: The Conventions for the Positive Hero», στο Thomas Lahusen & Evgeny Dobrenko (επιμ.), *Socialist Realism without Shores: Post-Contemporary Interventions*, Duke University Press, North Carolina 1997, σ. 27-51.

818 Σύμφωνα με την Κλαρκ, η «απλοϊκότητα» του σοσιαλρεαλιστικού μυθιστορήματος δεν σχετιζόταν μόνο με την απλότητα της πλοκής, τη γραμμικότητα του χρόνου, την αποφυγή του εγκιβωτισμού ή το μονοδιάστατο των ηρώων, αλλά και προνεωτερικά χαρακτηριστικά στους συμβολισμούς και στην αφήγηση. Πρόκειται για μέθοδο που θυμίζει λιγότερο τον ρεαλισμό και περισσότερο τη μυθιστορία· βλ. Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*, ό.π., σ. 36-45.

πρωταγωνιστή του Πάβελ, έναν από τους πιο φημισμένους θετικούς ήρωες της σοβιετικής πεζογραφίας. Ανάλογοι ρόλοι συναντώνται και στη *Μάνα*. Σε κάθε περίπτωση, οι ήρωες χαρακτηρίζονται από φυσική δύναμη, αυστηρότητα και αφοσίωση σ' έναν ανώτερο σκοπό, είναι άνθρωποι που κινούνται στον δημόσιο και όχι τον ιδιωτικό χώρο και δεν διαθέτουν ατομικότητα/σωματικότητα.⁸¹⁹ Πολύ συχνά ενσαρκώνουν προμηθεϊκές μορφές που εργάζονται αδιάκοπα για την οικοδόμηση ενός μοντέρνου βιομηχανικού κόσμου. Το σοσιαλρεαλιστικό μυθιστόρημα αποθέωσε τον *homo faber* και πρόβαλε τον μυώδη εργάτη ως Ηρακλή της νεωτερικότητας, που εξοντώνει το φίδι του καπιταλισμού: ακούραστος και ενθουσιώδης, με ατσάλινη θέληση και πειθαρχία, μετατρέπει τη σάρκα του σε μέταλλο και αντιμετωπίζει ασκητικά τη ζωή.

Γενικά, οι πρωταγωνιστές δεν αποτελούν αξιομνημόνευτους χαρακτήρες. Τα κύρια ονόματα είναι κοινά και επικρατεί μονοτονία. Σε ελάχιστα σημεία ο ήρωας γίνεται ανθρώπινος, ανυπάκουος, ισχυρογνώμων και αντιδρά στον μέντορά του. Αυτό που κυριαρχεί είναι η απεικόνιση της προόδου του ανθρώπινου είδους σε μια μετεπαναστατική κατάσταση. Παρόλο που οι σοβιετικοί κριτικοί επέμεναν να αναζητούν τις ρίζες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στον κοινωνικό/κριτικό ρεαλισμό του 19ου αιώνα, αυτές θα πρέπει μάλλον να ανιχνευθούν στη λαϊκή παράδοση. Ο δημιουργός είχε ρόλο «προφήτη» επιλεγμένου για έναν ανώτερο σκοπό, τον οποίο χάρη στη θεϊκή έμπνευση δημιουργεί για τις μάζες.⁸²⁰ Στο έργο του υπήρχαν κοινωνικοί προβληματισμοί, όμως στην πραγματικότητα η σοβιετική λογοτεχνία ουδέποτε απομακρύνθηκε από τον ρωσικό μεσσιανισμό.⁸²¹ Όπως θα δούμε

819 Για τον θετικό ήρωα, βλ. Katerina Clark, *ό.π.*, σ. 46-67.

820 Φαίνεται πως ο σοβιετικός συγγραφέας συνδύαζε δύο διαφορετικούς τύπους καλλιτέχνη: από τη μια πλευρά, αποτελούσε μιμητή της πραγματικότητας και, από την άλλη, όφειλε να καταστείλει το εγώ του, προκειμένου να υπηρετήσει το σοσιαλιστικό όραμα – θεωρία που παραπέμπει περισσότερο στους χρονογράφους του Μεσαίωνα, οι οποίοι θεωρούσαν πως ο καλλιτέχνης δεν αποτελούσε δημιουργό πρωτότυπων έργων, αλλά απλώς εργαζόταν ώστε το σχέδιο του Θεού να βρει έκφραση στο έργο του. Βλ. σχετικά John Hall, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 92-93 και Katerina Clark, *ό.π.*, σ. 159-162.

821 Kathryn Kathryn Douglas Schild, *Between Moscow and Bacu: National Literatures in the 1934 Congress of Soviet Writers*, *ό.π.*, σ. 7. Για τη σχέση των ρώσων λογοτεχνών της Επανάστασης με τον χριστιανισμό, βλ. Βικτόρ Σερζ, «Η θεωρία της προλεταριακής λογοτεχνίας», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 64-65. Σε αυτό το άρθρο του –γραμμένο μεταξύ 1922-1925– ο Σερζ υποστηρίζει πως, στην πλειονότητά τους, οι ρώσοι ποιητές που στάθηκαν στο πλευρό της Επανάστασης την εξύμνησαν χρησιμοποιώντας τη γλώσσα της Βίβλου και του Ευαγγελίου. Διαποτισμένοι με το χριστιανικό αίσθημα, οι ποιητές αντιμετώπισαν την κοινωνική αλλαγή σαν μια μορφή ανάστασης. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, ο

παρακάτω, το σοβιετικό μυθιστόρημα συνδυάζει, με τον δικό του τρόπο, χαρακτηριστικά επικής και βιβλικής αφήγησης: αναπαριστά μια πραγματικότητα, αλλά και επαληθεύει την αλήθεια μιας κοσμοθεωρίας. Συνδυάζει, δηλαδή, την πιστή απεικόνιση της ζωής που συναντά κανείς στα ρεαλιστικά μυθιστορήματα με την απλούστευση και την εξιδανίκευση των θρησκευτικών αφηγήσεων.⁸²²

Αναρωτιέται κανείς εάν στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό ισχύει αυτό που επισημαίνει ο Λούκατς όταν κάνει λόγο για τα ιπποτικά μυθιστορήματα της εποχής του Θερβάντες: ο ήρωας είναι απαραίτητο πρόσωπο που τελικά παραμένει δευτερεύον. Μπορεί να συμβάλλει στην ολότητα, να εμπλουτίζει την οικοδόμησή της, αλλά στην πραγματικότητα αποτελεί ένα στοιχείο του οικοδομήματος και δεν τοποθετείται ουσιαστικά στο κέντρο του.⁸²³ Το μυθιστόρημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού ενδιαφέρεται περισσότερο για την επική αποτύπωση της συλλογικότητας παρά για τη μυθιστορηματική διερεύνηση της ατομικής εμπειρίας. Σε κάθε περίπτωση, παραμένει παράδοξο το εξής: όσοι ασχολήθηκαν με το μυθιστόρημα, από τον Χέγκελ, τον Μπαχτίν και τον Λούκατς μέχρι τον Σαρτρ και τον Κούντερα, συμφωνούν ότι αποτελεί κατεξοχήν νεωτερικό λογοτεχνικό είδος. Για τον Χέγκελ, το μυθιστόρημα είναι ένα «αστικό πεζό έπος» που αντανακλά την αλλοτρίωση που προκάλεσε στον σύγχρονο άνθρωπο η κατάρρευση της αρμονίας του κόσμου.⁸²⁴ Το πρώτο μεγάλο μυθιστόρημα, ο *Δον Κιχώτης*, γράφεται ακριβώς την εποχή που ο Θεός των χριστιανών εγκατέλειψε την ανθρωπότητα, λέει ο

Λουνατσάρσκι –που με τον εκλεκτικισμό και τον υποκειμενισμό που τον διέκριναν διαφώνησε σε αρκετά σημεία με τη μαρξιστική αισθητική θεωρία– υποστηρίζει πως ένας από τους στόχους της προλεταριακής λογοτεχνίας είναι να επικοινωνήσει με προσιτό και εύληπτο τρόπο με τον αναλφάβητο πληθυσμό της ρωσικής επικράτειας. Σύμφωνα με τον Σπύρο Ποταμιά, η Πελαγία Νίλοβνα, η λογοτεχνική ηρωίδα του μυθιστορήματος *Η Μάνα* του Γκόρκι, «συνιστά γλαφυρό παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο οι *a priori* οργανωτικές αρχές και ιδανικά του σοσιαλισμού δύνανται να διαδοθούν στους μουζικούς μέσω μιας αποκλειστικά θρησκευτικής γλώσσας»· βλ. Σπύρος Ποταμιάς, «Η αισθητική θεωρία του Ανατόλι Λουνατσάρσκι» *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 112-114.

822 Σύμφωνα με τον Άουερμπαχ, στην επική αφήγηση τίποτα δεν μένει κρυφό ή ανέκφραστο, υπαινικτικό ή μυστηριώδες. Επικρατεί το αντικειμενικό και ομοιόμορφο παρόν και η σαφήνεια της μονοσημίας. Αντιθέτως, στη βιβλική αφήγηση, τα πάντα αποκτούν ηθική διάσταση και φωτίζονται μόνον όσα στοιχεία είναι απαραίτητα για να γίνει γνωστό το πλαίσιο της εκάστοτε θυσίας· βλ. Erich Auerbach, *Μίμησις: Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 13-40.

823 György Lukács, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, ό.π., σ. 138.

824 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Philosophy of Fine Art* (Vol. 4), G. Bell & Sons, London 1920, στο <https://www.gutenberg.org/> Release date:11 October 2017

Λούκατς.⁸²⁵ Ο σύγχρονος άνθρωπος, άπατρις και ανέστιος, αναζητά νόημα μέσα του, και το νόημα αυτό βρίσκεται κατακερματισμένο. Στα ερείπια του εναπομείναντος αξιολογικού συστήματος, η μία και μοναδική Αλήθεια αποσυντέθηκε σε μυριάδες σχετικές αλήθειες, διάσπαρτες ανάμεσα στους ανθρώπους.⁸²⁶ Το μυθιστόρημα αποτελεί είδωλο του κόσμου των Νέων Χρόνων, του κόσμου της νεωτερικότητας, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι η ρευστότητα, η απώλεια του γνώριμου, του δεδομένου.⁸²⁷ Είναι το καταλληλότερο λογοτεχνικό είδος για την περιγραφή των εμπειριών ενός μεμονωμένου ατόμου που διαμορφώνει την ταυτότητά του σε κοινωνικά περιβάλλοντα που του είναι άγνωστα.

Στην περίπτωση του σοβιετικού μυθιστορήματος, όμως, ο εκσυγχρονισμός και η απομάγευση της κοινωνίας δεν συνοδεύονται από εκκοσμίκευση του λογοτεχνικού είδους. Όσο κι αν έννοιες όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, ο εκμηχανισμός είναι παρούσες, οι χαρακτήρες παραμένουν σχηματικοί, η δομή παραδοσιακή, το περιεχόμενο διδακτικό και το νόημα αρραγές. Εν γένει, οι παραδοσιακές βεβαιότητες παραμένουν, ο κόσμος του μυθιστορήματος δεν εισάγει τον πλουραλισμό και την αφαίρεση, αλλά διατηρεί ένα νέο καθεστώς σοβιετικής παράδοσης. Η λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού επιχειρεί κατά κάποιον τρόπο να προτείνει μια αντίστροφη πορεία, που θα μετατρέπει την απομονωμένη μονάδα σε οργανικό μέλος της κοινότητας των σοβιετικών συλλογικοτήτων. Ο ήρωας δεν αναζητά την ταυτότητά του αλλά αποποιείται την ατομικότητά του στην προσπάθεια να ενωθεί με το σύνολο, τη μάζα, να «γίνει ένα με τους άλλους»,⁸²⁸ και η κατάκτηση του εαυτού πραγματώνεται μέσα από την αφομοίωση του δόγματος. Ο θετικός ήρωας του σοβιετικού μυθιστορήματος δε θυμίζει σε τίποτα τα πρόσωπα των ρεαλιστικών μυθιστορημάτων του 19ου αιώνα.⁸²⁹

825 György Lukács, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, ό.π., σ. 134.

826 Μίλαν Κούντερα, *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, ό.π., σ.18.

827 Παντελής Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία: μια φορμαλιστική προσέγγιση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα 2012, σ. 149, 165-166.

828 Gary Saul Morson, «Socialist Realism and Literary Theory», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 38, no. 2 (Winter 1979), σ. 121, <https://www.jstor.org/stable/430715>

829 Στο δοκίμιό του για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ο Αντρέι Σινιάφσκι υποστηρίζει πως ο θετικός ήρωας δεν συνεχίζει τη ρωσική λογοτεχνική παράδοση του 19ου αιώνα. Οι ήρωες του κριτικού ρεαλισμού φαίνονται μπροστά του «μαλθακοί, συνεσταλμένοι, θηλυπρεπείς, μελαγχολικοί, γεμάτοι αμφιβολίες, εσωτερικές αντιθέσεις και κρίσεις συνείδησης». Κατά την άποψή του, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός παρουσιάζει βαθύτερη συγγένεια με λογοτεχνικά κινήματα του 18ου αιώνα· βλ. Abram Tertz (Adrej Sinavskij), *On Socialistic Realism*, ό.π., σ. 57-67. Βλ. επίσης Dmitriev

Άραγε, οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες είχαν διαβάσει τα σοβιετικά μυθιστορήματα που κυκλοφορούσαν από το Εκδοτικό του κόμματος και σε τι ποσοστό, από τη στιγμή που ο φόρτος εργασίας τους στην υπερορία τούς άφηνε ελάχιστο ελεύθερο χρόνο, ενώ εκείνοι που κατάγονταν από αγροτικές περιοχές είχαν αδυναμία τόσο να προσπελάσουν ένα γραπτό κείμενο όσο και να εκφραστούν γραπτώς. Στο μυθιστόρημα του Γιώργη Γρίβα, *Καινούργιοι άνθρωποι* (1954) διαβάζουμε για την ομάδα του Πετράκη Ζήκα και το περιποιημένο της σπιτάκι στο βουνό:

Στην πέρα γωνία ήταν η φωτογραφία του Στάλιν που κοίταζε τους δυο Ουκρανούς παρτιζάνους, τους φίλους του Λυμπερούδη. Στην αριστερή ήταν κρεμασμένη μια μικρή φωτογραφία του Ζαχαριάδη κομμένη από εφημερίδα και στη μέση ήταν αραδιασμένα κάμποσα φύλλα της «Εξόρμησης» και κάμποσα βιβλία. Ο «Αληθινός Παλαμάς», η «Δημοσιά του Βολοκολάμσκ», η «Ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου», ο «Λαός είναι μεγάλος» και άλλες μπροσούρες, βαλμένα όλα με τάξη και σειρά.⁸³⁰

Το κατά πόσον η σοβιετική λογοτεχνία στην υπερορία είχε ένα «δευτερογενές κοινό» αποτελεί ερώτημα δύσκολο να απαντηθεί.⁸³¹ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια τι λογοτεχνία διάβαζαν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, και πόσα από τα μυθιστορήματα που κυκλοφόρησαν διαβάστηκαν πραγματικά. Είδαμε, ωστόσο, ως έναν βαθμό, τι λογοτεχνία έγραψαν. Οι τίτλοι των μυθιστορημάτων είναι και πάλι ενδεικτικοί. Με λίγη φαντασία, μάλιστα, θα έλεγε κανείς πως αφηγούνται με τον δικό τους τρόπο την περιπέτεια των εξόριστων κομμουνιστών: *Σύντροφοι καλημέρα!* (1953), *Πολεμώντας για τη λευτεριά* (1953), *Εμείς θα νικήσουμε* (1953), *Καινούργιοι άνθρωποι* (1954), αλλά και *Δύσκολες μέρες* (1956), *Αναχωρήσεις και μεταλλαγές* (1962), *Όταν σκάβαμε τον ουρανό* (1962), *Και το*

Victor, «Socialist Realism Yesterday, Today, Tomorrow», *The Crane Bag* 7, no 1 «Socialism and Culture» (1983), σ. 96-100, <https://www.jstor.org/stable/30060554>

830 Γιώργης Γρίβας, *Καινούργιοι άνθρωποι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1954, σ. 113.

831 Ακολουθώ την ορολογία της Αλεξάνδρας Ιωαννίδου, που ονομάζει «πρωτογενές κοινό» αυτό που έρχεται πρώτο σε επαφή με ένα ξενόγλωσσο λογοτεχνικό έργο (κριτικοί, μεταφραστές και λογοτέχνες) και «δευτερογενές» το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό στο οποίο διοχετεύεται το λογοτεχνικό έργο μεταφρασμένο· βλ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν*, ό.π., σ. 142.

τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα (1962), Νύχτες και αυγές (1963), Βόρρεια Οδύσσεια (1962).

Η λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων πάσχιζε να υπερασπιστεί τη συμμετοχή στην Αντίσταση και στον Εμφύλιο, προβάλλοντας παράλληλα την αξία του αγώνα για μια νέα κοινωνία. Στην πρώτη πενταετία (1949-1954) γράφτηκαν μόνο δύο μυθιστορήματα, που αμφότερα πραγματεύονται την καθημερινότητα του εμφυλίου πολέμου στο βουνό, προβάλλοντας την ιστορία ενός απόλυτα θετικού ήρωα, που ξεκινά αγρότης από τα ορεινά χωριά της ελληνικής επαρχίας για να καταλήξει συνειδητοποιημένος μαχητής του ΔΣΕ. Η γραμμικότητα πλοκής και γεγονότων παρουσιάζει σταθερούς σταθμούς και επαναλαμβανόμενα μοτίβα σε σχέσεις αιτίου αιτιατού: αδικία και κοινωνική ανισότητα στην ελληνική ύπαιθρο → φυλάκιση ή θάνατος του πατέρα → βιοποριστικά προβλήματα της οικογένειας και έξοδος του γιου στη βιοπάλη σε νεαρή ηλικία → φυγή/αναζήτηση εργασίας στην πόλη [1η δοκιμασία του ήρωα] → επαφή με την εργατική τάξη και συνειδητοποίηση ταξικών διαφορών στους χώρους εργασίας → επαφή με τον καθοδηγητή → αυτοσυνειδησία/προσχώρηση στο κόμμα → πόλεμος και φυγή στο βουνό.⁸³²

Στο μεταίχμιο των δύο περιόδων της λογοτεχνικής παραγωγής, στα 1955-1956, γράφονται από τους ίδιους συγγραφείς, Κώστα Μπόση και Γιώργη Γρίβα, δύο μυθιστορήματα, των οποίων η κυκλοφορία είναι σημαντική ακριβώς γιατί απηχούν την πολιτική γραμμή του κόμματος πριν από την αποσταλινοποίηση και τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας. Οι δημιουργοί τους αναπαράγουν τα ίδια μοτίβα: και στις δύο περιπτώσεις ειδυλλιακές περιγραφές της φύσης και της υπαίθρου

832 Η Σουλεϊμάν θεωρεί πως στα «μυθιστορήματα με θέση» –δηλαδή στα μυθιστορήματα που επιμένουν στην ορθότητα ενός συγκεκριμένου τρόπου πρόσληψης του κόσμου– μπορεί να διακρίνει κανείς «δομές μαθητείας» και «δομές σύγκρουσης». Στις δομές μαθητείας-μύησης, οι δοκιμασίες υπερπηδώνται και ο ήρωας οδηγείται σταδιακά από την άγνοια στη γνώση και από την παθητικότητα στη δράση. Στις δομές σύγκρουσης, ο ήρωας δεσμεύεται να συγκρουστεί και η έκβαση της σύγκρουσης άλλοτε ταυτίζεται με θρίαμβο του καλού και άλλοτε οδηγεί σε νέες μάχες, μέχρι τελικά το καλό να επικρατήσει. Βλ. σχετικά Susan Robin Suleiman, *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*, Columbia University Press, New York 1983, σ. 54-61 και 62-100. Εδώ θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τον Μπουρντιέ, που αντιμετωπίζει τους ήρωες του γαλλικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα ως χαρακτήρες-σύμβολα κοινωνικής θέσης και διακρίνει κοινωνικές πρακτικές αναγόρευσης νέων μελών σε μια κοινωνική ομάδα: συμμετοχή σε δεξιώσεις, εσπερίδες, φιλικές συγκεντρώσεις, φιλολογικά σαλόνια· βλ. Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 38-39, 54. Αντίστοιχες κοινωνικές πρακτικές αναγορεύουν τον ήρωα του «μυθιστορήματος με θέση» σε επαναστάτη, αγωνιστή, κομμουνιστή: η προσχώρηση στο ΕΑΜ, η παράνομη δράση, η συμμετοχή σε πράξεις αντίστασης, η έξοδος στο βουνό.

έρχονται σε αντίθεση με τις σκληρές συνθήκες ζωής των ανθρώπων της επαρχίας, που χωρίζονται σε προύχοντες-συνεργάτες του κατακτητή και μεροκαματιάρηδες της αγροτιάς-αγωνιστές της Αντίστασης. Μετά το 1956, όμως, παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία στη θεματολογία των μυθιστορημάτων, ενώ γίνονται και απόπειρες καταγραφής και απεικόνισης της καθημερινότητας στην υπερορία.

Η θεματική χαρτογράφηση που επιχειρήθηκε (Εμφύλιος, Κατοχή και Αντίσταση, συνθήκες ζωής στη διασπορική κοινότητα) κατά κάποιον τρόπο συνιστά και μια μορφή περιοδολόγησης του πεζογραφήματος της υπερορίας – περιοδολόγηση πολιτικών ιεραρχήσεων και προτεραιοτήτων, καθώς πολιτικά γεγονότα και αισθητικές αντιλήψεις διαρκώς αλληλεπιδρούν. Είναι αλήθεια πως κανένα κόμμα δεν έλεγξε με τόση αυστηρότητα και τέτοια συνέπεια τη λογοτεχνική αναπαράσταση της πολιτικής του. Θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε τη σχέση του ελληνικού πεζογραφήματος της υπερορίας με την πολιτική, τη λαϊκή λογοτεχνία, την ηθογραφία, τον μοντερνισμό, αλλά και το σοβιετικό του πρότυπο, όπως αυτό περιγράφηκε παραπάνω.

Το πεζογράφημα της υπερορίας είναι οπωσδήποτε πολιτικό πεζογράφημα ή αλλιώς «πεζογράφημα με θέση». Το «πολιτικό», όπως έχει φανεί ήδη, αποτελεί ασαφή όρο και ως προσδιορισμός απαιτεί ερμηνευτικές διευκρινήσεις, δεδομένου ότι «δεν παραπέμπει σε θεμελιώδεις διακρίσεις λογοτεχνικής υφής».⁸³³ Από το εισαγωγικό κεφάλαιο της διατριβής υποστηρίχθηκε πως η στράτευση αποτέλεσε ρευστή έννοια, με ποικίλες μορφές και διαβαθμίσεις από εποχή σε εποχή. Στη σχέση λογοτεχνίας και πολιτικής, ο Δημήτρης Τζιόβας διακρίνει τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις:⁸³⁴ τη *στράτευση*, όταν η λογοτεχνία υπηρετεί μια πολιτική υπόθεση υπερασπιζόμενη συγκεκριμένη θέση και ιδεολογία, την *αναπαράσταση*, όταν η λογοτεχνία αρκείται στην απεικόνιση πολιτικών γεγονότων ή επαναστατικών κινημάτων, μεταφέροντας την ατμόσφαιρα μιας εποχής με τον τρόπο που το έκαναν οι ρεαλιστές μυθιστοριογράφοι του 19ου αιώνα, και την *αντίσταση* στις πολιτικές συνθήκες με την υπέρβαση της πολιτικής μέσω αλληγορικών, υπαινικτικών ή

833 Βλ. σχετικά «Υπερβαίνοντας την πολιτική: συμβολισμός, αλληγορία και λογοκρισία στην ελληνική πεζογραφία» στο Δημήτρης Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 396. Για το πολιτικό μυθιστόρημα γενικά, βλ. Joseph Blotner, *The Political Novel*, United States, Doubleday 1955.

834 Δημήτρης Τζιόβας, ό.π., σ. 397-401.

φαντασιακών στρατηγικών. «Σ' αυτήν την κατηγορία γραφής, η συλλογική διάσταση της πολιτικής παραχωρεί τη θέση της σε μια προσωπική στάση ενάντια στον αυταρχισμό».⁸³⁵

Το μυθιστόρημα της υπερορίας ανήκει στην πρώτη κατηγορία· είναι στρατευμένο, ρεαλιστικό μυθιστόρημα, που πολλές φορές δίνει στον αναγνώστη του την εντύπωση πως αποτελεί περισσότερο μορφή σύνθεσης παρά δημιουργίας, ενώ το ταλέντο, η φαντασία και η δημιουργικότητα του συγγραφέα θεωρούνται δευτερεύοντα στοιχεία. Σε αντίθεση με τα μοντερνιστικά μυθιστορήματα, εκείνα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων προσβλέπουν στο να προσφέρουν στον αναγνώστη τους τη συγκίνηση, την αυταπάτη που μπορεί να προκαλέσει ο ρεαλιστικός τρόπος γραφής, και όχι τον στοχασμό πάνω σε ζητήματα μορφής και τεχνικής υφής του έργου.⁸³⁶ Η υπεράσπιση του ρεαλισμού έναντι του μοντερνισμού πήρε τη μορφή συνηγορίας υπέρ μιας λαϊκής έναντι μιας ελιτίστικής μορφής,⁸³⁷ ενώ ταυτόχρονα χαρακτηριζόταν από τον αγωνιστικό παλμό της προλεταριακής λογοτεχνίας όπως την είχε περιγράψει ο Μπρεχτ:

Αγωνίσου γράφοντας! Δείξε ότι αγωνίζεσαι! Δυνατός ρεαλισμός! Η πραγματικότητα είναι με το μέρος σου κι εσύ με το δικό της! Άσε τη ζωή να μιλήσει! Μην την κακοποιείς! Μάθε ότι οι αστοί δεν αφήνουν τη ζωή να μιλήσει! Εσύ όμως μπορείς να το κάνεις. Πρέπει να το κάνεις. Βρες τα σημεία όπου η πραγματικότητα χάνεται μέσα στο ψέμα, παραμερίζεται ή φκιασιδώνεται. Ξύσε αυτό το φκιασίδι! Αντιμίλησε αντί να μονολογείς! Προκάλεσε αντιλογία! Τα επιχειρήματά σου είναι ο ζωντανός,

835 Δημήτρης Τζιόβας, ό.π., σ. 398. Πρόκειται για μορφή στράτευσης που συναντάται τόσο στη λογοτεχνία του φανταστικού (είδος που ανθεί και στη Σοβιετική Ένωση, με γνωστότερα παραδείγματα τα πεζογραφήματα του Μιχαήλ Μπουλγκάκοφ, το *Εμείς* του Γεβγκένι Ζαμιάτιν κ.ά) όσο και στον μαγικό ρεαλισμό των λατινοαμερικανών πεζογράφων. Βλ. σχετικά Χούλιο Κορτάσαρ, *Μαθήματα λογοτεχνίας*, μτφρ. Αχιλλέας Κυριακίδης, Opera, Αθήνα 2021, σ. 127, 337-371.

836 Στο μυθιστόρημα του μοντερνισμού, «εκείνο που παρεμποδίζεται είναι η *συγκίνηση*, η απορρόφηση του νου, η συμπάθεια, η εσωτερική αναστάτωση και μέσω όλων αυτών η αυταπάτη. Εκείνο που προκαλείται είναι *στοχασμός* πάνω στη σχέση της παράστασης και του προς παράστασιν, κατανόηση της τεχνητής υφής του εξεικονισμένου ή του χαρακτήρα της παράστασης ως μοντέλου. Παρεμποδίζεται η δημιουργία της εντύπωσης ότι η παράσταση είναι ισότιμη με την ίδια την Πραγματικότητα, διεγείρεται ο κριτικός στοχασμός»· βλ. Wolfgang Preisendanz, *Ρομαντισμός, ρεαλισμός, μοντερνισμός: Σκιαγράφηση μιας εξελικτικής πορείας*, μτφρ. Άννα Κατσή Χρυσογέλου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 113.

837 John Hall, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 19.

πρακτικός και πραγματοποιημένος άνθρωπος και η ζωή του, όπως είναι. Να είσαι άφοβος, ισχύει η αλήθεια!⁸³⁸

Οι πεζογράφοι της υπερορίας αντιμετωπίζουν την πραγματικότητα από τη σκοπιά του εργαζόμενου πληθυσμού, του αγωνιζόμενου λαού και των διανοουμένων που συνδέθηκαν μαζί του και ήταν υπέρ του σοσιαλισμού. Η εστίασή τους ουδέποτε γίνεται ασταθής, εσωτερικές διεργασίες δεν παρεμβαίνουν στις εξωτερικές τους περιγραφές· η σχέση ανάμεσα στον Λόγο και τον Κόσμο είναι σταθερή, αυθεντική και επαληθεύσιμη. Ως ρεαλιστές συγγραφείς, οφείλουν να λάβουν υπόψη τους την κοινωνική θέση και το μορφωτικό επίπεδο του αναγνωστικού τους κοινού και να αποφύγουν τις προκλήσεις και τη δημιουργία αισθητικών εντυπώσεων.⁸³⁹ Αυτά τα χαρακτηριστικά τους δημιουργούν προβληματισμούς στον σύγχρονο ερευνητή για τη σχέση του πεζογραφήματος της υπερορίας με τη λαϊκή –πέρα από την πολιτική– λογοτεχνία. Εάν λαϊκό σημαίνει αυτό που «είναι κατανοητό στις πλατιές μάζες, αυτό που παίρνει και εμπλουτίζει τον τρόπο της έκφρασής τους / αυτό που υιοθετεί, εδραιώνει και διορθώνει τις απόψεις τους / αυτό που αντιπροσωπεύει το πιο προοδευτικό τμήμα του λαού ώστε να μπορεί ν' αναλάβει την αρχηγία και μ' αυτόν τον τρόπο να γίνει κατανοητό και στα άλλα τμήματα του λαού / αυτό που συνδέεται με τις παραδόσεις και τις συνεχίζει / αυτό που μεταβιβάζει στο τμήμα του λαού που επιδιώκει την αρχηγία τα επιτεύγματα του τμήματος εκείνου που διοικεί τώρα»,⁸⁴⁰ τότε η λογοτεχνία της υπερορίας αποτελεί σαφώς μια μορφή «λαϊκής» λογοτεχνίας, που προορίζεται να τέρψει και να διαπαιδαγωγήσει την κοινότητα στην οποία απευθύνεται.

Θα λέγαμε πως, ισορροπώντας «μεταξύ λαϊκού αναγνώσματος και εθνικού μυθιστορήματος», το πεζογράφημα της υπερορίας προσιδιάζει σε μια νέας μορφής ηθογραφία: την ηθογραφία της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου. Η ηθογραφία θεωρήθηκε είδος «ευκολώτερον και ταπεινότερον», ενδεχομένως αβαθές, φωτογραφικό, θεματικά στενό· μια λογοτεχνία ηθολογική και αναπαραστατική, που

838 Από το κείμενο του Μπρεχτ «Σημειώσεις για τον ρεαλιστικό τρόπο γραφής», στο Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κόντη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990, σ. 178.

839 Μπέρτολτ Μπρεχτ, ό.π., σ. 177 και 243-245.

840 Μπέρτολτ Μπρεχτ, ό.π., σ. 114.

στοχεύει στη χρηστομάθεια και την ηθική βελτίωση του αναγνώστη· μια λογοτεχνία που λειτουργεί άλλοτε *εξιδανικευτικά*, προβάλλοντας τα ηθικά και πατριωτικά πρότυπα των αγωνιστών του ΕΑΜ, άλλοτε *περιγραφικά*, χαρτογραφώντας την ελληνική ύπαιθρο ως χώρο δράσης των ανταρτών και –κάπως σπανιότερα– *κριτικά*, διερευνώντας βαθύτερες διεργασίες σε μεγαλύτερα κοινωνικά σύνολα. Και όπως κάθε ηθογραφία, καλεί την εξόριστη κοινότητα –ως άλλο έθνος– να κατακτήσει την αυτογνωσία της.⁸⁴¹

Η τέχνη του μυθιστορήματος για τον Θεοτοκά είναι «μια τέχνη αρμονικής ισορροπίας της υποκειμενικότητας της μοντερνιστικής τεχνικής με την αντικειμενικότητα του ρεαλισμού, του παλμού μιας ξεχωριστής ιδιοσυγκρασίας και του επικού ρυθμού του χρόνου, εντέλει ένας νηφάλιος συμψηφισμός της παράδοσης με την νεοτερικότητα».⁸⁴² Θα είχε ενδιαφέρον να αναζητήσει κανείς αυτά τα στοιχεία στο μυθιστόρημα της υπερορίας. Η λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων ήταν «εθνική στη μορφή και σοσιαλιστική στο περιεχόμενο» και ως εκ τούτου παρουσιάζει περισσότερα κοινά με το ρεαλιστικό μυθιστόρημα και απαρνείται οποιαδήποτε μορφή μοντερνισμού. Ο «συγγραφέας-αφηγητής» είναι «παντογνώστης-Θεός», που δεν αφήνει να φανούν τα μυστικά της δημιουργίας του και η κοινωνία που δημιουργεί αποτελεί υπόσχεση και όχι κίνδυνο.⁸⁴³ Παράλληλα, λειτουργεί ως ιδεολογικός ερμηνευτής που ασκεί καθοδηγητική εξουσία στον αναγνώστη, επιβάλλοντάς του τη δική του απόλυτη αλήθεια.

Όσον αφορά ζητήματα πλοκής και περιεχομένου, το μυθιστόρημα της υπερορίας παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το μυθιστόρημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού: εκεί κυριαρχούν αφηγήσεις του μεγάλου πατριωτικού πολέμου και

841 Βλ. το κεφάλαιο «Περι-γράφοντας το έθνος: μια επανεξέταση της ηθογραφίας» στο Δημήτρης Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 111-160 και ειδικότερα σ. 114-118. Ο Τζιόβας θεωρεί πως ο αστισμός της Γενιάς του 1930 απαξίωσε την ηθογραφία για να επικρατήσει, προτείνοντας την αστική υποκειμενικότητα και τον προσωπικό τόνο ως το αντίπαλον δέος μιας «ρηχής συλλογικότητας της αγροτικής ζωής». Θεωρεί αυτή την αξιολογική προσέγγιση της ηθογραφίας παραπλανητική και υποστηρίζει πως «σε μια πιο σύνθετη προσέγγισή της, που την αντιμετωπίζει ως το αποτύπωμα μιας πολυσχιδούς διαδικασίας κοινωνικής προσαρμογής, εθνικής διαπαιδαγώγησης και αυτογνωσίας, η ηθογραφία δεν ταυτίζεται απολύτως με την προνεοτερικότητα, αλλά διαγράφει τη δύσκολη μετάβαση προς τη νεοτερικότητα»· Δημήτρης Τζιόβας, ό.π., σ. 160.

842 Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εισαγωγή-επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Εστία, Αθήνα 2005, σ. 46.

843 Για τη σχέση ρεαλιστικού και μοντερνιστικού μυθιστορήματος, βλ. John Hall, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 92-112.

θαύματα των ηρώων της βιομηχανίας. Στα καθ' ημάς, ήρωες της Κατοχής και της Αντίστασης, αγρότες που εξελίσσονται σε αντάρτες και κάποιοι από αυτούς σταχανοβίτες εργάτες των Λαϊκών Δημοκρατιών. Ακόμη κι αν είναι πολυπρόσωπα, τα μυθιστορήματα παρουσιάζουν απλή δομή, γραμμική διαδοχή των γεγονότων, ενώ προτιμάται η «καθησυχαστική» τριτοπρόσωπη αφήγηση του παντογνώστη αφηγητή. Ένα σημείο στο οποίο θα λέγαμε πως το ελληνικό μυθιστόρημα διαφοροποιείται είναι ο επικός τόνος. Τα μανιχαϊστικά δίπολα ενός δυαδικού συστήματος αξιών παραμένουν ίδια, φόρμες και σχήματα ξεχωρίζουν, η αισιοδοξία πάντοτε κυριαρχεί, αλλά ο επικός τόνος που συναντάμε στην ποίηση των πολιτικών προσφύγων, για παράδειγμα, δεν διακρίνεται στην πεζογραφική τους έκφραση.

Ωστόσο, η κληρονομιά του έπους επηρεάζει το μυθιστόρημα της υπερορίας σε επίπεδο γλωσσικό και υφολογικό με διαφορετικό τρόπο. Βασική διαφορά μεταξύ του έπους και του μυθιστορήματος, σύμφωνα με τον Μπαχτίν, είναι η πολυφωνικότητα του δεύτερου σε σχέση με το πρώτο και η τοποθέτηση της πλοκής σε εποχή σύγχρονη με αυτή του δημιουργού του. Το έπος αποτελεί μονογλωσσικό και μονοϋφολογικό είδος, σε αντίθεση με το μυθιστόρημα, το οποίο, κατά τον Μπαχτίν, χαρακτηρίζεται από έναν «διαλογοποιημένο πολυγλωσσισμό». Στο έπος η φωνή του αφηγητή είναι κυρίαρχη και μόνη, ενώ η δράση τοποθετείται σε ένα μυθικό και ηρωοποιημένο παρελθόν. Η πλοκή, η ολοκλήρωση του μύθου, το τέλος ως κάθαρση είναι θέματα που δεν μας ενδιαφέρουν. Το παρελθόν αποτελεί ένα τέλειο κλειστό σύστημα, που είναι αδύνατον να αναπαρασταθεί στο σύνολό του σε μια επική αφήγηση. Η *Ιλιάδα* αποτελεί ένα μικρό επεισόδιο του τρωικού κύκλου. Τελειώνει με την ταφή του Έκτορα και δεν μας ενδιαφέρει το ανολοκλήρωτο του μύθου. Το μυθιστόρημα, αντίθετα, ποντάρει στην έννοια της άγνοιας.⁸⁴⁴

Το έπος, λοιπόν, γνωρίζει μία και μοναδική γλώσσα. Το μυθιστόρημα, αντίθετα, ανοίγεται στον κόσμο της γλώσσας του Άλλου· αποτελεί μια λογοτεχνικά οργανωμένη ποικιλία ατομικών και κοινωνικών γλωσσών και φωνών:

Απαραίτητη προϋπόθεσή του είναι να διαστρωματώνεται η εθνική γλώσσα σε κοινωνικές διαλέκτους, σε επιτηδεύσεις μιας ομάδας, σε επαγγελματικές λαλίες,

844 Μιχαήλ Μπαχτίν, *Έπος και μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 78.

γλώσσες ειδών, λεκτικό γενεών, ηλικιών, σχολείων, δημόσιων αρχών, κύκλων και περαστικών συρμών, σε γλώσσες των κοινωνικών και πολιτικών ημερών (ακόμη και ωρών): κάθε μέρα έχει το έμβλημά της, το λεξιλόγιό της, τους ιδιαίτερους τόνους της.⁸⁴⁵

Τα μυθιστορήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού παρουσιάζουν επικά στοιχεία με δύο διαφορετικούς τρόπους. Αρχικά, σε ό,τι αφορά τους ήρωες. Ο ήρωας του έπους είναι «μεγάλος». Ο ήρωας του μυθιστορήματος είναι άνθρωπος του καιρού του και δεν γίνεται να είσαι μεγάλος στον καιρό σου, λέει ο Μπαχτίν. Κι όμως, οι ήρωες του σοσιαλιστικού μυθιστορήματος υπήρξαν μεγάλοι στον καιρό τους. Πρόκειται για ένα είδος που ευαγγελίζεται το μέλλον και ανοίγεται σ' αυτό. Ακόμη και ο ήρωας της βιομηχανίας μνημειώνεται: προβάλλεται ως κάτι για το οποίο αξίζει να μιλήσουν οι μεταγενέστεροι, αξίζει να τον θυμούνται, να τον διατηρήσουν στη μνήμη· ένας θρύλος του μέλλοντος. Το μυθιστόρημα έχει ως πρωταγωνιστή τον άνθρωπο του παρόντος και όχι του παρελθόντος, μιλά για την εποχή του δημιουργού του, προβάλλει την επικαιρότητα, διατηρώντας όμως στοιχεία επικά. Μνημειώνει το επίκαιρο. Στο σοσιαλιστικό μυθιστόρημα ο σύγχρονος ήρωας δεν παρουσιάζεται ευτελής, αλλά αντιμετωπίζεται με το δέος που θα αντιμετωπιζόταν ο ήρωας ενός αδιαμφισβήτητου σε αξία παρελθόντος.

Η δεύτερη ομοιότητα αφορά το αφηγηματικό στοιχείο της φωνής. Το πεζογράφημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ακόμη και αν χαρακτηρίζεται μυθιστόρημα, δεν παρουσιάζει την πολυφωνία του μυθιστορηματικού κόσμου στον οποίο αναφέρονται οι μελέτες του Μπαχτίν. Είναι χαρακτηριστικό πως στα πεζογραφήματα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων δεν δίνεται φωνή στον Άλλο. Φωνή δίνεται στον αντάρτη, τον αγωνιστή, τον πρόσφυγα, τον εξόριστο. Ακόμη και αν στα διαλογικά μέρη πρωταγωνιστούν πρόσωπα από άλλους χώρους, τα πεζογραφήματα αυτά, θα τολμήσουμε να υποστηρίξουμε, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό μονοεστιακά· δεν υπονομεύουν τη συγγραφική μονοκρατορία, δεν δίνουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη για ενεργητικότερη συμμετοχή, δεν αντιπαραβάλλουν

845 Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, ό.π., σ. 114.

διαφορετικές κοινωνιολέκτους και οπτικές γωνίες. Αντιθέτως, η επιμελής παρασιώπηση άλλων φωνών εξασφαλίζει τον αρραγή ιδεολογικό τους τόνο.

Ειδικά κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου της λογοτεχνικής παραγωγής, όταν η λογοτεχνία ακολουθούσε ευλαβικά τις σταλινικές οδηγίες, η λογοτεχνία της υπερορίας εμφάνιζε πολλά από τα χαρακτηριστικά για τα οποία επικρίθηκε το σοσιαλρεαλιστικό πεζογράφημα: επαναστατικός ρομαντισμός,⁸⁴⁶ αναληθοφανείς ήρωες, προπαγάνδα. Ο επαναστατικός ρομαντισμός, ως αισθητικό ισοδύναμο του οικονομικού υποκειμενισμού που υποτίθεται πως αντιμαχόταν ο Στάλιν, παρουσίαζε το επιθυμητό ως υπάρχον, «ανάγοντας την προοπτική στο επίπεδο της πρακτικής καθημερινής ενδεχομενικότητας».⁸⁴⁷ Έτσι, γεγονότα που αποτελούσαν εξαιρέσεις παρουσιάζονταν ως τυπικά. Σε μια τυπική κατάσταση, τα υποκείμενα πρέπει να εκπαιδεύονται για τον σοσιαλισμό και, κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, είναι λογικό να εκδηλώνουν αντιδράσεις και παλινδρομήσεις. Αντιθέτως, στη σταλινική λογοτεχνία, ο ασκητισμός των ηρώων πάταξε κάθε επιβίωση εγωισμού και συμφέροντος.

Οι έλληνες λογοτέχνες πλάθουν ήρωες συχνά εξωπραγματικούς, ακολουθώντας πιστά τα πρότυπα της νέας λογοτεχνικής τους πατρίδας. Αναφερθήκαμε ήδη στο μυθιστόρημα του Αζάγιεφ, *Μακριά απ' τη Μόσχα*, όπου σταχανοβίτες εργάτες της ΕΣΣΔ κατορθώνουν να φτιάξουν έναν πετρελαιοαγωγό στην Άπω Ανατολή μέσα σε έναν χρόνο, παρόλο που το πλάνο προέβλεπε την ολοκλήρωσή του εντός μιας τριετίας. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε πως ένας από τους πρώτους λογοτεχνικούς ήρωες που γνώρισαν οι μαχητές του ΔΣΕ ήταν ο πιλότος Αλεξέι Μαρέσιεφ, που κατόρθωσε να γίνει διευθυντής της Σοβιετικής Πολεμικής Αεροπορίας αφού έχασε τα δύο του πόδια στον πόλεμο.⁸⁴⁸ Ο πιλότος

846 Για τη σχέση οικονομικού υποκειμενισμού και σοσιαλιστικού ρεαλισμού, βλ. το δοκίμιο του Λούκατς *Το νόημα του σύγχρονου ρεαλισμού* (1956) στο Γκέοργκ Λούκατς, «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η σταλινική λογοτεχνία», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ.108-125.

847 Γκέοργκ Λούκατς, ό.π., σ.117.

848 Ο Αλεξέι Μαρέσιεφ υπήρξε πραγματικό πρόσωπο και ήρωας-πρότυπο της σοβιετικής λογοτεχνίας. Είχε πραγματοποιήσει πάνω από 86 πολεμικές πτήσεις. Σε μία από αυτές το αεροπλάνο του χτυπήθηκε και ο ίδιος τραυματίστηκε. Κατάφερε, ωστόσο, να το προσγειώσει και άντεξε την πείνα και την αιμορραγία επί δεκαοκτώ ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων προσπαθούσε να προσεγγίσει τα σοβιετικά στρατεύματα. Τελικά εντοπίστηκε από τα παιδιά ενός χωριού, μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο και ακρωτηριάστηκε. Ωστόσο κατόρθωσε όχι μόνο να περπατήσει με τεχνητά μέλη, αλλά και να ξαναπετάξει.

αποτελέσει τον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος του Μπορίς Πολεβόι, *Ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου* – ένα από τα πρώτα μυθιστορήματα που τυπώθηκαν στα τυπογραφεία του Μπούλκες.⁸⁴⁹ Αντίστοιχες αρετές παρουσιάζουν και οι ήρωες των ελληνικών μυθιστορημάτων: ο ήρωας του *Εμείς θα νικήσουμε* βγάζει λόγους για την επικράτηση του κομμουνισμού και την τελική νίκη των ανταρτών, ενώ ο Γράμμος έχει πέσει και ο ίδιος ξεψυχά· η Ηλέκτρα Αποστόλου, στο απορριφθέν θεατρικό έργο της Μέλπως Αξιώτη, δεν δυσκολεύεται να αποχωριστεί το παιδί της για χάρη του αγώνα – και ο κατάλογος είναι μακρύς. Ο Γκέοργκ Λούκατς καταλήγει ειρωνικά στο δοκίμιό του:

Έτσι, ένα κατά τα άλλα ενδιαφέρον μυθιστόρημα παραμορφωνόταν μοιραία από μια σκηνή στην οποία μια γυναίκα σε μια συλλογική φάρμα απέρριπτε το βραβείο ενός αρνιού που είχε η ίδια αναθρέψει επειδή το κοινοτικό είναι προσφιλέστερο στην καρδιά της από την ιδιωτική ιδιοκτησία. Ή μια ομάδα κομσομόλων ξεκινούσε για να κερδίσει μια άμιλλα για τη σοδειά· το πετύχαιναν αυτό μόνο παραιτούμενοι από την ώρα του γεύματός τους – μόνο οι αυστηρές εντολές του επιθεωρητή μπορούσαν να τους αναγκάσουν να πάρουν λίγο φαγητό και μια στοιχειώδη ανάπαυση.⁸⁵⁰

Στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού, οι μόνες δυσκολίες προέρχονταν από τις δραστηριότητες του εχθρού, που άλλοτε ηττάται, άλλοτε ξεσκεπάζεται και ως από μηχανής θεός δίνει την τελική, ειδυλλιακή λύση στην πλοκή. Η υιοθέτηση αυτού του προτύπου οδήγησε σε μια σχηματοποίηση που αφαίμασσε τη λογοτεχνία από εγγενή χαρακτηριστικά. Είχε δίκιο λοιπόν ο ποιητής να παραδέχεται πως είναι «Μεγάλη δυσκολία / το πλάσιμο / των θετικών ηρώων – όταν αφήσουν χάμου / τις σημαίες / δεν ξέρουν πια / τι να κάνουν τα χέρια τους».⁸⁵¹ Το πρότυπο του θετικού ήρωα αναμφισβήτητα βασάνισε τους πολιτικούς πρόσφυγες στις λογοτεχνικές τους δοκιμές.

Αυτό όμως σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει πως δεν τους αναλογεί μια θέση στις πάμπολλες μεταπολεμικές ανθολογήσεις και γραμματολογικές καταχωρίσεις

849 Μπορίς Πολεβόι, *Ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου*, Έκδοση Μπούλκες 1948.

850 Γκέοργκ Λούκατς, «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η σταλινική λογοτεχνία», ό.π., σ.120.

851 Από την ποιητική συλλογή του Γιάννη Ρίτσου, «Κάποτε» στο Γιάννης Ρίτσος, *Ποιήματα ΙΔ΄*, Κέδρος, Αθήνα 2007.

που έχουν επιχειρηθεί. Σε τελική ανάλυση, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός υπήρξε καλλιτεχνική μέθοδος, και πρέπει να μελετάται ως λογοτεχνικό/πολιτισμικό γεγονός και όχι ως ατυχής πολιτική συγκυρία.⁸⁵² Με αυτή την έννοια, τα πεζογραφήματα της υπερορίας αποτελούν ένα ιδιαίτερο γραμματολογικό μόρφωμα, και ειδικά σήμερα, που η ανάμνηση του κομμουνισμού έχει οδηγήσει σε πολλές εκ των υστέρων ερμηνείες, μας επιτρέπουν –μ’ όλες τις λογοτεχνικές τους αδυναμίες– να κατανοήσουμε πρόσωπα και πράγματα της εποχής μέσα στην ιστορική τους συνάφεια.

852 Gary Saul Morson, «Socialist Realism and Literary Theory», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 38, no. 2 (Winter 1979), σ. 121- 133, <https://www.jstor.org/stable/430715>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η επικοινωνία με την Ελλάδα

Όπως είδαμε, από το 1955 ο προσανατολισμός του κόμματος στην υπερορία διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τη σταλινική περίοδο, αλλά παρέμεινε πιστός στη σύμπλευση με τις πολιτικές επιλογές του ΚΚΣΕ. Οι κραδασμοί του 1956 δεν άφησαν ανεπηρέαστη την ΕΔ: νέα πρόσωπα αναδύθηκαν σε ηγετικές θέσεις, ενώ άλλα αποσύρθηκαν. Κάποια από αυτά έζησαν την οδυνηρή εμπειρία της εξορίας στην υπερορία και, μαζί με θέσεις και αρμοδιότητες που είχαν αναλάβει, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις χώρες φιλοξενίας και τις οικογένειες που είχαν δημιουργήσει σ' αυτές. Η δεκαετία του 1960 θα αναδείξει νέους πρωταγωνιστές, ενώ για κάποια από τα στελέχη του κόμματος που διακρίθηκαν στο καλλιτεχνικό πεδίο θα ξεκινήσει το ταξίδι του επαναπατρισμού, για τον οποίο ο περιοδικός Τύπος της υπερορίας και οι λογοτεχνικές εκδόσεις του Εκδοτικού θα καταθέσουν τον δικό τους αγώνα.⁸⁵³

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, και κυρίως από την εκλογική περίοδο του 1958, το ΚΚΕ θα συντονίζει τη δράση του με τις «πατριωτικές δυνάμεις της χώρας» στον αγώνα για «γενική αμνηστία» και «έντιμο επαναπατρισμό», θέματα που κυριαρχούν στην αρθρογραφία του *ΝΚ* καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960.⁸⁵⁴ Η ΕΔ στρέφει το βλέμμα της στην Ελλάδα και οι πολιτικοί πρόσφυγες

853 Ο πόθος του επαναπατρισμού ενέπνευσε στον Πέτρο Ανταίο (ψευδώνυμο του Σταύρου Γιαννακόπουλου) το αφηγηματικό ποίημα «Βόρεια Οδύσσεια», που κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1962. Ο αφηγητής του ποιήματος-πολιτικός πρόσφυγας κάνει έναν εκτενή εσωτερικό μονόλογο με φανταστική αποδέκτρια τη μητέρα του.

854 Ενδεικτικά αναφέρουμε τα άρθρα του Ζήση Ζωγράφου, «Η δουλειά στους εκπατρισμένους και ο εκπατρισμός», *Νέος Κόσμος* 1 (1958), σ. 19-31 και «Ο επαναπατρισμός, στοιχείο ειρήνευσης – φλογερή επιθυμία των πολιτικών προσφύγων», *Νέος Κόσμος* 4 (1958), σ. 21-28. Ας σημειωθεί ότι η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε να υιοθετήσει τη λύση της γενικής αμνηστίας, αλλά επέτρεπε σε περιορισμένη έκταση τον ατομικό επαναπατρισμό, μέσα από τις υπηρεσίες του Υπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας και των ελληνικών πρεσβειών ήδη από τη δεκαετία του 1950.

έρχονται σε δεύτερη μοίρα, πράγμα που φαίνεται και στη λογοτεχνική παραγωγή, η οποία παρουσιάζει μείωση ως προς τον αριθμό των έργων, αλλά και νέα θεματολογία. Η εαμική κληρονομιά, που είχε απαξιωθεί από τον Νίκο Ζαχαριάδη κατά την προηγούμενη περίοδο, θα αποτελέσει δεξαμενή άντλησης ηθικής και ιστορικής δικαίωσης, απαραίτητης για να διεκδικήσει το ΚΚΕ τη συμβολή του στους εθνικούς αγώνες, την αμνηστία, τη νομιμοποίηση και τον επαναπατρισμό. Το 1959 ιδρύεται αυτόνομος Ιστορικός Κύκλος με επικεφαλής τον Αλέκο Παπαναγιώτου, που θα αναλάβει το έργο της ανάδειξης της Εθνικής Αντίστασης στις εκδόσεις της υπερορίας, προσπάθεια με την οποία εναρμονίζεται και η αρθρογραφία της *Αυγής*.⁸⁵⁵ Η προβολή των ηρωικών σελίδων της Αντίστασης αποτέλεσε, άλλωστε, στόχο και των εμικρέδων λογοτεχνών, όπως είδαμε στο κεφάλαιο που προηγήθηκε.

Παράλληλα με τον Ιστορικό Κύκλο, προτείνεται και τίθεται σε εφαρμογή η ανασυγκρότηση του τομέα Τύπου που, μεταξύ άλλων, θα αναλάβει τη συστηματική παρακολούθηση των ελληνικών περιοδικών της Αριστεράς και της *Αυγής*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η δημιουργία του *Πυρσού*, περιοδικού ποικίλης

Κατά τη διετία 1953-1954, η κυβέρνηση Καραμανλή διευκόλυνε, κατά περίπτωση, τον επαναπατρισμό πολιτικών προσφύγων από τις Λαϊκές Δημοκρατίες. Επρόκειτο κυρίως για παιδιά που αναζητήθηκαν από τους γονείς τους με τη βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού, για αιχμαλώτους του εθνικού στρατού που βρέθηκαν στην προσφυγιά παρά τη θέλησή τους και για ηλικιωμένους· βλ. Νίκος Μαραντζίδης και Κώστας Τσίβος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος και το Διεθνές Κομμουνιστικό Σύστημα: Το ΚΚΕ μέσα από τα Τσέχικα Αρχεία 1946-1968*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 148. Ειδικές άδειες δόθηκαν και σε καλλιτέχνες-διανοούμενους της υπερορίας κατά τη δεκαετία του 1960. Ωστόσο, οι περιπτώσεις ήταν ελάχιστες. Κατά τη δεκαετία του 1950, τόσο το ΚΚΕ όσο και οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν επιθυμούσαν να προχωρήσει ο επαναπατρισμός, για διαφορετικούς λόγους η κάθε πλευρά. Το ΚΚΕ είχε κάθε λόγο να υποστηρίξει πως οι κινήσεις αυτές δεν ήταν άδολες, καθώς πολλοί επαναπατρισθέντες αντιμετώπισαν διώξεις και στρατοδικεία μετά την επιστροφή τους, ενώ αρκετά παιδιά εστάλησαν στις παιδοπόλεις της Φρειδερίκης και στη Βασιλική Τεχνική Σχολή της Λέρου· βλ. Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν και Λόρινγκ Ντάνφορθ, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*, ό.π., σ. 111-117 και 136-142. Υπήρξαν και περιπτώσεις ορφανών ή παιδιών των οποίων οι γονείς ήταν εξόριστοι είτε φυλακισμένοι που δόθηκαν για υιοθεσία στις ΗΠΑ και –αργότερα– στην Ολλανδία· βλ. Gonda van Steen, *Ζητούνται παιδιά από την Ελλάδα: Υιοθεσίες στην Αμερική του Ψυχρού Πολέμου*, μτφρ. Αριάδνη Λουκάκου, Ποταμός, Αθήνα 2021. Από την άλλη, οι ελληνικές κυβερνήσεις θεωρούσαν πως ο μαζικός επαναπατρισμός απειλούσε το εθνικό συμφέρον, καθώς αφορούσε σε μεγάλο βαθμό σλαβόφωνους πληθυσμούς· βλ. Ειρήνη Λαγάνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953: Μια κριτική προσέγγιση*, Σιδέρης, Αθήνα 1996, σ. 114. Ο καθολικός επαναπατρισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, που αποτέλεσε σταθερό αίτημα της Αριστεράς από τη δεκαετία του 1960, ουσιαστικά ξεκίνησε το 1974, αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας. Ο «ελεύθερος επαναπατρισμός των Ελλήνων το γένος που κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) και λόγω αυτού κατέφυγαν σε ξένες χώρες ως πολιτικοί πρόσφυγες» ψηφίστηκε το 1982 από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, με κοινή υπουργική απόφαση των υπουργών Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξεως.

855 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/1 και 13/9/78α, κ. 249, Φ. 13/11/244 | Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 104-105.

ύλης, με σκοπό να προβάλλει τα επιτεύγματα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα γράμματα, τις τέχνες, τις επιστήμες. Τέλος, στο κεφάλαιο αυτό θα μας απασχολήσουν ο συντονισμός του εκδοτικού προγράμματος της υπερορίας με τον εκδοτικό οίκο Θεμέλιο, καθώς και έργα της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας που κυκλοφόρησαν από τις ΠΛΕ. Πρόκειται για φιλόδοξα σχέδια που ως έναν βαθμό καρποφόρησαν –μέχρι την επιβολή του πραξικοπήματος και την επακόλουθη διάσπαση του ΚΚΕ–, αλλά έφεραν στην επιφάνεια και τις διαφορετικές αντιλήψεις και προτεραιότητες ανάμεσα στα στελέχη της ΕΔΑ και του εξόριστου ΚΚΕ, τους διανοούμενους της ελληνικής Αριστεράς και εκείνους που αγωνίστηκαν να διαφυλάξουν την ελληνικότητα στην προσφυγιά. Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια του ΚΚΕ να περάσει τη γραμμή του στο –ανεξάρτητο και μαζικό πλέον– κόμμα της ΕΔΑ και η απαίτησή του να παρεμβαίνει στα εσωκομματικά της προκάλεσαν αντιδράσεις.

6.1 Το περιοδικό *Πυρσός* (1961-1968)

Ήδη στις αρχές του 1959 είχε διατυπωθεί η ανάγκη δημιουργίας ενός νεανικού, ιδεολογικού περιοδικού χωρίς αυστηρά κομματικό χαρακτήρα.⁸⁵⁶ Τον επόμενο χρόνο, στις 31 Μαρτίου 1960, η ΕΔ πρότεινε για τον κύκλο του περιοδικού τους Νίκο Ακριτίδη, Μαρίκα Ακριτίδου, Στρατή Σαρατζίδη, Μέλπω Αξιώτη, Δημήτρη Χατζή, Θεοδόση Πιερίδη, Έλλη Αλεξίου, Τάκη Αδάμο, Φούλα Χατζιδάκη και Θεόδωρο Βασιλόπουλο.⁸⁵⁷ Σε σημείωμα του Γ. Γαβριηλίδη μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τις ανησυχίες ενός διανοούμενου της υπερορίας για την πνευματική ζωή στην προσφυγιά και τις ελπίδες που εναποθέτει στη δημιουργία του νέου φιλολογικού περιοδικού:

Εδώ λείπει μια μαρξιστική ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δεν έχουμε ανησυχίες για τα θεωρητικά προβλήματα της λογοτεχνίας, που τόσο απασχολούν τους συγγραφείς και φιλόλογους στις σοσιαλιστικές χώρες. Δεν υπάρχει υπεύθυνη

856 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/25.

857 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 248, Φ. 13/10/23.

λογοτεχνική κριτική, που θα εξέταζε ολόπλευρα τα καινούργια έργα, θα υπέδειχνε στους συγγραφείς τις αισθητικές και άλλες τους αδυναμίες. Σαν αποτέλεσμα όλων αυτών των ελλείψεων έχουμε «χλωμά» λογοτεχνικά έργα, μέτρια από άποψη καλλιτεχνικής μορφής, που δεν προσθέτουν πολλά πράγματα στην λογοτεχνική μας κληρονομιά.

Η επικείμενη έκδοση του περιοδικού που, κοντά στα άλλα, θα είναι και φιλολογικό, αποτελεί θετικό βήμα. Αποστολή του περιοδικού, κατά τη γνώμη μου, είναι να αναταράξει τα λιμνάζοντα νερά στον τομέα της πνευματικής μας δράσης και να αποκαλύψει καινούργια ταλέντα. Γι' αυτό χρειάζεται να πλαισιωθεί με ένα πλατύ δίκτυο συνεργατών. Πρέπει να γράφουν οι παλιοί, οι «πεπειραμένοι» μα και οι νέοι. Πολλοί από τους αυριανούς συγγραφείς, θεωρητικούς της λογοτεχνίας και κριτικοί μας βρίσκονται ανάμεσα στους φιλόλογους, που βγήκαν ή θα βγουν από τα πανεπιστήμια των σοσιαλιστικών χωρών. Το περιοδικό θα τους δώσει τη δυνατότητα να εκδηλωθούν.⁸⁵⁸

Τελικά, «η παρουσία του κριτικού λόγου υπήρξε εξαιρετικά ισχνή» στον *Πυρσό*, παρότι αναμφίβολα αποτέλεσε «την πιο φιλόδοξη εκδοτική απόπειρα της εμικράτειας».⁸⁵⁹ Το πρώτο τεύχος τυπώθηκε στα τέλη του 1960 στη Δρέσδη της Ανατολικής Γερμανίας και κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1961 σε 10.000 αντίτυπα, με τον υπότιτλο «Δίμηνο, εικονογραφημένο, εκπολιτιστικό, μορφωτικό περιοδικό». Τη διεύθυνση ανέλαβε η Μαρίκα Μινεέμη, την καλλιτεχνική επιμέλεια ο Νίκος Μανούσης, την αρχισυνταξία η Μαρίκα Ακριτίδου, ενώ την πολιτική ευθύνη της έκδοσης είχε ο Νίκος Ακριτίδης. Ο *Πυρσός* αριθμεί 42 τεύχη έως το 1968, οπότε και σταματά η κυκλοφορία του.

Στο πρώτο τεύχος η συντακτική επιτροπή καλεί τους αναγνώστες να στείλουν τη συνεργασία τους, κείμενα «από τη ζωή στο εργοστάσιο ή το σχολείο, απ' τις επιτυχίες συντρόφων, από την ανάπαυση, το γλέντι, την εκδρομή»· να μοιραστούν τις δυσκολίες που συνάντησαν στην «ανοικοδόμηση της νέας ζωής», αλλά και τις «αναμνήσεις απ' τον αγώνα» ή λαογραφικό υλικό. Το περιοδικό φιλοδοξεί να

858Γ. Γαβριηλίδης, «Ζητήματα της πνευματικής μας ζωής», Βουκουρέστι 10.6.1960, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 248, Φ. 13/10/25.

859 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Η ζεύξη με την πατρίδα: Το περιοδικό *Πυρσός* των πολιτικών προσφύγων (1961-1968)», ό.π., σ. 326.

αποτελέσει έναν κρίκο σύνδεσης με την πατρίδα όσων βρίσκονται μακριά από αυτήν: «Δεν πρέπει να υπάρχει οικογένεια από την Ελλάδα, που να μην παίρνει τον “ΠΥΡΣΟ”. Γιατί μ’ αυτόν μπαίνει στο κάθε σπίτι η πνοή της πατρίδας, ο παλμός απ’ τη ζωή των εκπατρισμένων συμπατριωτών μας».⁸⁶⁰ Κύριος στόχος του περιοδικού ήταν, επίσης, να φέρει σε επαφή τους πολιτικούς πρόσφυγες με τα προβλήματα στην Ελλάδα, σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Η σύνδεση με την πατρίδα παρουσιάζεται ως θεμελιώδες κενό στη ζωή των εκπατρισμένων Ελλήνων, το οποίο θα καλυφθεί μέσα από αφιερώματα στην πνευματική κληρονομιά και τη σύγχρονη πνευματική ζωή της χώρας, στον λαογραφικό της θησαυρό και τις δημοκρατικές της παραδόσεις. Από την άλλη, θα υπάρχουν και σελίδες αφιερωμένες «στις επιτυχίες των λαών που, λεύτεροι πια, χτίζουν τον σοσιαλισμό».⁸⁶¹ Πρόκειται, λοιπόν, για ένα τρίπτυχο που αφορά την προβολή της Ελλάδας, τη ζωή των προσφύγων και τα επιτεύγματα του σοσιαλισμού.

Η Ελλάδα αρκετές φορές παρουσιάζεται εγκαταλελειμμένη, μια χώρα που υστερεί στην εκβιομηχάνιση και την αγροτική παραγωγή, μαστίζεται από την εγκληματικότητα και τον αναλφαβητισμό και υποφέρει από τη διαφθορά και την πολιτική της Δεξιάς. Σε κύριο άρθρο τεύχους του 1961, για παράδειγμα, διαβάζουμε:

Πόσα παιδάκια, στην ίδια την πατρίδα μας, δεν αποτελούν ζωντανή έκφραση της δυστυχίας μέσα στην οποία παραδέρνει ο λαός μας; Παιδιά που μεγαλώνουν μόνο με μπομποτά. Που το κρέας το βλέπουν, αν το βλέπουν, μονάχα τις γιορτές. Με κουρέλια αντί για ρούχα. Χωρίς φάρμακα και γιατρό. Πολλές φορές χωρίς σχολείο. Που μεγαλώνουν σε αχούρια, μέσα στο άγχος που ζει η άνεργη και άπορη οικογένεια. Πόσα παιδιά έχουν το παράπονο της ζωντανής ορφάνιας γιατί ο πατέρας έφυγε νάβρει δουλειά στα ξένα, ή βρίσκεται χρόνια στις φυλακές και τις εξορίες. Πόσα αγκάθια για την τρυφερή ψυχή των παιδιών μας! Αγκάθια που ματώνουν τη ζωή και

⁸⁶⁰ Η φιλοδοξία της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού δεν βρήκε ανταπόκριση. Αντιθέτως, στις ΛΔ η κυκλοφορία του κυμαινόταν από 5.813 έως και 7.295 αντίτυπα. Εάν σκεφτεί κανείς ότι στις σοσιαλιστικές χώρες ζούσαν περίπου 59.000 έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, μιλάμε για ένα ποσοστό που κυμαίνεται μεταξύ 10%-13%. Να σημειωθεί εδώ ότι το περιοδικό κυκλοφορεί (πολύ πιο περιορισμένα) και σε χώρες της Δύσης. Βλ. σχετικά, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, ό.π., σ. 327.

⁸⁶¹ «Γιατί βγαίνουμε», *Πυρσός* 1 (1961), σ. 1.

κάνουν τους νέους ν' αφήνουν τη γη που με αίμα και ιδρώτα πότισαν οι πατέρες τους. Ν' αφήνουν τις γαλανές θάλασσές μας για να μπαρκάρουν σ' άλλες, μακρινές και ξένες. Κι όλα αυτά, όταν σαν μανιτάρια ξεφυτρώνουν οι μοντέρνες πολυκατοικίες, όταν ο αστραφτερός πλούτος προκαλεί με την ξετσιπωσιά του.⁸⁶²

Είναι τόσες οι ανάλογες περιγραφές, ώστε αναρωτιέται κανείς για ποιον λόγο οι πολιτικοί πρόσφυγες να θελήσουν να επιστρέψουν σε μια υπανάπτυκτη χώρα που εξακολουθεί να υφίσταται την αφαιμάξη της μετανάστευσης. Πλάι στην εικόνα που προηγήθηκε, όμως, προβάλλεται το ειδυλλιακό ηλιόλουστο τοπίο και το τουριστικό πρόσωπο της χώρας: η Ελλάδα των «αθάνατων δημιουργημάτων της κλασικής τέχνης», του Παρθενώνα και των αρχαίων τραγικών, των τραγουδιών του θερισμού και του ηλιόλουστου καλοκαιριού. Άλλωστε, «τι να πει κανείς για τη θάλασσα την ελληνική», «τις νταντελωτές ακτές, τη χρυσή αμμουδιά»,⁸⁶³ τα ελληνικά νησιά, που κοσμούν τόσο συχνά την εικονογράφηση του περιοδικού. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς πως τα εξώφυλλα του *Πυρσός* –στα οποία οι εικόνες της Ελλάδας πλειοψηφούν συντριπτικά– θυμίζουν περισσότερο διαφημίσεις του ΕΟΤ παρά εικόνες σοσιαλιστικού περιοδικού.

Σε ό,τι αφορά τις ΛΔ, πολλά άρθρα αφιερώνονται στα επιτεύγματα των σοσιαλιστικών κρατών στον τομέα της αγροτικής παραγωγής, στην εκβιομηχάνιση, στην πρόοδο των τεχνών και των επιστημών, στην αντιμετώπιση του αναλφαριθμητισμού και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Όπως επισημαίνουν οι Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη στην εισήγησή τους για το περιοδικό, ο *Πυρσός* «καλείται να διαχειριστεί μια καταστατική αντίφαση: την επιθυμία επαναπατρισμού παρ' όλες τις αδιαμφισβήτητα πλεονεκτικές συνθήκες που εξασφαλίζουν στους πρόσφυγες οι φιλόξενες λαϊκές/σοσιαλιστικές χώρες, όπου αποκτούν τα απαραίτητα εφόδια ώστε να είναι χρήσιμοι στην πατρίδα τους όταν επιστρέψουν, στη μελλοντική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας».⁸⁶⁴ Για του λόγου το αληθές, στο κύριο άρθρο ενός από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού αναφέρονται τα εξής:

⁸⁶² «Παιδί και ειρήνη», *Πυρσός* 3 (1961), σ. 1.

⁸⁶³ *Πυρσός* 4 (1962), σ. 1

⁸⁶⁴ Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Η ζεύξη με την πατρίδα: Το περιοδικό *Πυρσός* των πολιτικών προσφύγων (1961-1968)», ό.π., σ. 332.

Οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ζώντας στις χώρες του σοσιαλισμού, τις αφοσιωμένες στο ιδανικό της ειρήνης και την ειρηνική ανοικοδόμηση [...] επιδιώκουν να μορφωθούν, να αποκτήσουν όσο μπορούν περισσότερες τεχνικές και άλλες γνώσεις, ώστε γυρνώντας στην πατρίδα τους να βοηθήσουν κι αυτοί με τις μικρές τους δυνάμεις στην ανοικοδόμηση της χώρας. Με τη ζωή, τη δουλειά, και τη γενικότερη δράση τους, σε ευγενή άμιλλα με τους εργαζόμενους των χωρών που τους φιλοξενούν, διακρίνονται στους τομείς της δουλειάς τους, ΤΙΜΟΥΝ ΤΗΝ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.⁸⁶⁵

Το άρθρο καταλήγει πως οι πολιτικοί πρόσφυγες, από «αγροτόπαιδα που θα έβοσκαν πρόβατα», μεταβλήθηκαν σε μια «μορφωμένη, τεχνικά άρτια εξοπλισμένη, διαποτισμένη με τα ιδανικά της ειρήνης, ελπιδοφόρα στρατιά σκαπανέων, έτοιμων να βοηθήσουν την πατρίδα τους». Οι Έλληνες παραμένουν ευγνώμονες για όσα τους προσέφερε ο σοσιαλισμός, αλλά και αποφασισμένοι να επενδύσουν στην πατρίδα τους τα εφόδια που απέκτησαν.

Η εικονογράφηση του περιοδικού, λοιπόν, και τα προσεκτικά επιλεγμένα εξώφυλλα στοχεύουν στην εξιδανίκευση της πατρίδας και την καλλιέργεια του νόστου: νησιώτισσες που κεντούν στην κυκλαδίτικη αυλή, αρχαιοελληνικές τριήρεις, φωτογραφίες της Ακρόπολης, μελανόμορφα αγγεία με τον Διόνυσο να ταξιδεύει στη θάλασσα, η Νίκη της Σαμοθράκης, ένας ελαιώνας στη Σπάρτη, ένα τρικαλινό κιλίμι, ένα θαλασσινό μοτίβο, ένας ορεσίβιος Κρητικός, η Κέρκυρα με το Ποντικονήσι, ελληνικές φορεσιές είναι μερικά μόνο από τα εξώφυλλα των τριών πρώτων χρόνων κυκλοφορίας του περιοδικού. Οι χαρακτηριστικές απεικονίσεις των κρατούμενων και τα αφηρημένα έργα υστερούν σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο φολκλορικός χαρακτήρας της εικονογράφησης προκαλεί αντιδράσεις.

Η Φούλα Χατζιδάκη, απογοητευμένη από το πρώτο τεύχος του περιοδικού, που δεν φαίνεται να αποκτά «πλατύ, ζωντανό, σπαρταριστό, λαϊκό χαρακτήρα», καταγγέλλει προχειρότητα και ελλιπή προετοιμασία και προτείνει να αναλάβει την αρχισυνταξία ένας πολιτικός πρόσφυγας με καλή πένα, όπως ο Χατζής, ο Πιερίδης ή ο Αλεξανδρόπουλος. Θυμίζει επίσης τις ανεπίτρεπτες αστοχίες στην εικονογράφηση

865 «Έντιμος επαναπατρισμός», *Πυρσός* 6 (1961), σ. 1.

του τεύχους, στο εσώφυλλο του οποίου τοποθετήθηκε η φωτογραφία ενός «τσολιά με το όπλο παρά πόδα», πράγμα που χαρακτηρίζει απαράδεκτο πολιτικό λάθος.⁸⁶⁶ Το εθνικό χρώμα, που καταγγέλλει η Χατζιδάκη, είναι στοιχείο πανταχού παρόν και επιβάλλεται ως ανυπέρβλητη αξία στο μεταβαλλόμενο ιδεολογικό πεδίο της δεκαετίας του 1960.⁸⁶⁷

Ωστόσο, στον πρώτο της απολογισμό, όταν ο *Πυρσός* έχει κλείσει συνολικά πέντε έτη κυκλοφορίας, τριάντα τεύχη και 1.560 σελίδες, η συντακτική επιτροπή φαίνεται ικανοποιημένη από την προσπάθεια του περιοδικού να προσφέρει τη δική του συμβολή «στην κοσμογονία που γίνεται ανάμεσα στους πολιτικούς πρόσφυγες, που, από αγρότες στην πλειοψηφία τους, μεταβλήθηκαν σε ειδικευμένους εργάτες, σε μηχανικούς, σε επιστήμονες».⁸⁶⁸ Όπως αναφέρεται στο κύριο άρθρο του επετειακού τεύχους του 1966, «σημαντική στάθηκε η βοήθεια του “ΠΥΡΣΟΥ” σε κείνους που είχαν κάποια έφεση στη λογοτεχνία, την ποίηση, τη δημοσιογραφία».

Στις λογοτεχνικές σελίδες του αποτυπώνεται ο κανόνας της Αριστεράς όπως τον περιγράψαμε και όπως αυτός διαμορφώνεται από τις εκδοτικές επιλογές των ΠΛΕ: έργα των κλασικών της νεοελληνικής λογοτεχνίας –κυρίως ηθογράφων και δημοτικιστών ποιητών–, έργα σύγχρονων αριστερών συγγραφέων, αλλά και κείμενα των λογοτεχνών της εμικράτισιας. Σημαντικότερη όλων υπήρξε η συνδρομή του Δημήτρη Χατζή, που στηρίζει το περιοδικό μέσα από τον κριτικό του λόγο. Στη στήλη «Νεοελληνική λογοτεχνική και εθνική παράδοση» συναντά κανείς εκτενή άρθρα του συγγραφέα για τον Διγενή Ακρίτα και τα τραγούδια του ακριτικού κύκλου,⁸⁶⁹ τη βυζαντινή⁸⁷⁰ και την κρητική λογοτεχνία,⁸⁷¹ που διαμορφώνουν μια γραμματολογική πρόταση, ημιτελή μεν, αλλά πιστή τόσο στις ανάγκες της εκλαΐκευσης όσο και της πρωτότυπης σκέψης του Χατζή. Αργότερα, ο λογοτέχνης, στη στήλη «Πρόδρομοι και πρωτοπόροι της προοδευτικής λογοτεχνίας μας», θα

866 Επιστολή της Φούλας Χατζιδάκη «προς τον υπεύθυνο της ΕΔ, τον πολιτικό υπεύθυνο του περιοδικού “ΠΥΡΣΟΣ” και την αρχισυντάκτρια του ως άνω περιοδικού», 12.10.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/59.

867 Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Η ζεύξη με την πατρίδα: Το περιοδικό *Πυρσός* των πολιτικών προσφύγων (1961-1968)», ό.π., σ. 333.

868 *Πυρσός* 1 (1966), σ. 1.

869 Δημήτρης Χατζής, «Ο Διγενής Ακρίτας και ο ακριτικός κύκλος», *Πυρσός* 1 (1961), σ. 36-37.

870 Δημήτρης Χατζής, «Βυζαντινή λαϊκή λογοτεχνία: Ο Φτωχοπρόδρομος», *Πυρσός* 2 (1961), σ. 33 και 40.

871 Δημήτρης Χατζής, «Κρητική λογοτεχνία», *Πυρσός* 3 (1961), σ. 39-40 και «Ο “Ερωτόκριτος” του Κορνάρου», *Πυρσός* 4 (1961), σ. 27 και 37.

παρουσιάζει με κριτικό τρόπο πλευρές του έργου των Κωνσταντίνου Θεοτόκη,⁸⁷² Κώστα Παρορίτη/Ρήγα Γκόλφη⁸⁷³ και Γιάννη Ψυχάρη.⁸⁷⁴ Ορισμένα από τα άρθρα του Χατζή συζητήθηκαν αρκετά και προκάλεσαν αντιδράσεις.⁸⁷⁵

Πέρα από τα κριτικά του σημειώματα, ο Χατζής, από το 1961 έως και το πρώτο τεύχος του 1966, επί πέντε συναπτά έτη, διατηρεί αλληλογραφία με νέους αναγνώστες που επιχειρούν να δοκιμάσουν τις λογοτεχνικές τους δυνάμεις. Μέσα από τη στήλη «Για όσους γράφουν», ο λογοτέχνης απαντά σχολιάζοντας ποιήματα και διηγήματα νεαρών πολιτικών προσφύγων αλλά και νέων που ζουν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Οι απαντήσεις του Χατζή μαρτυρούν τα ελάχιστα εφόδια που διαθέτουν οι δοκιμαζόμενοι λογοτέχνες: νεαροί στην ηλικία, πολιτικοί πρόσφυγες δεύτερης γενιάς οι περισσότεροι, συχνά στέλνουν αμήχανα και ανορθόγραφα κείμενα, χωρίς λογοτεχνικό χαρακτήρα. Ο Χατζής τούς επισημαίνει τη διαφορά ανάμεσα στη μαρτυρία και το λογοτεχνικό κείμενο: «αυτά που γράφει ο απλός, όχι λόγιος αγωνιστής, όπως τα έζησε, χωρίς καμία προσπάθεια να κάνει “φιλολογία”» και «αυτά που γράφει ο λογοτέχνης, με την προσπάθεια να γενικεύσει το θέμα του, να χρησιμοποιήσει δηλαδή το περιστατικό για το οποίο πρόκειται, σαν υλικό, για να βγάλει από μέσα τα σύμβολά του, τους ανθρώπινους τύπους του, τις καθολικότερες ιδέες που τον ενδιαφέρουν».⁸⁷⁶

Άλλες φορές απευθύνεται στους νέους που ασχολούνται με την ποίηση, παρατηρώντας, από τη μια πλευρά, την ευεργετική επίδραση που ασκεί επάνω τους η ενασχόληση με τη «νέα ποίηση» και, από την άλλη, την τάση να ταυτίζουν την ποίηση με την αυθαιρεσία. Συγκεκριμένα ο συγγραφέας τονίζει:

[Ι]σχύουν απόλυτα για τη νέα ποίηση, όπως και για κάθε τέχνη, οι νόμοι της τυπικής λογικής, πως το μυστικό των πλούσιων συνειρμών και προεκτάσεων της «νέας

872 Δημήτρης Χατζής, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», *Πυρσός* 4 (1962), σ. 25-26.

873 Δημήτρης Χατζής, «Κ. Παρορίτης, Ρ. Γκόλφης», *Πυρσός* 3 (1963), σ. 16-17.

874 Δημήτρης Χατζής, «Ο Ψυχάρης, ο δημοτικισμός και το γλωσσικό ζήτημα», *Πυρσός* 6 (1962), σ. 36 και 44.

875 Τα κυριότερα από αυτά έχουν παρουσιαστεί από τη Βενετία Αποστολίδου στις μελέτες της για τον συγγραφέα. Πρόκειται για τα άρθρα «Κωστής Παλαμάς», *Πυρσός* 1 (1963), σ. 16-19 | «Αληθινός ποιητής Κώστας Βάρναλης», *Πυρσός* 2 (1964), σ. 7-8 και «Ο Σεφέρης και η νέα ποίηση», *Πυρσός* 1 (1964), σ. 13-14. Σήμερα στο *Πρόσωπο του νέου ελληνισμού: Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια-εισαγωγή Βενετία Αποστολίδου, Το Ροδακίό, Αθήνα 2005, σ. 273-285, 289-294 και 327-333.

876 Δημήτρης Χατζής, «Η αλληλογραφία μας: Για όσους γράφουν», *Πυρσός* 4 (1961), σ. 40.

ποίησης» βρίσκεται στην κοινή, την ανθρώπινη εμπειρία μας. Είναι μια χονδροειδέστατη πλάνη των αμαθών ότι η τέχνη είναι αυθαιρεσία, εφεύρεση ατομική, ότι υπάρχει «ποιητική άδεια».⁸⁷⁷

Η στήλη σχολιάστηκε για την αυστηρότητά της, ενώ από μια μερίδα της νεολαίας θεωρήθηκε συντηρητική. Ο Χατζής, ωστόσο, επιμένει: «Σουρώνετε και ξανασουρώνετε της σκέψης σας, μέσα από στίχους που να περιέχουν τα αναγκαία, τα χρειαζόμενα λόγια. Τα λόγια, η “φιλολογία” είναι ο θάνατος της ποίησης. Όταν θα φτάσετε στα απαραίτητα, έχετε φτάσει στην ποίηση»,⁸⁷⁸ «μη παιδεύετε με τις ομοιοκαταληξίες», «έμμετρη διήγηση δεν σημαίνει ποίημα».⁸⁷⁹ Το 1965 ο λογοτέχνης κάνει έναν πρώτο απολογισμό:

Από το Γενάρη του 1961 που βγαίνει ο ΠΥΡΣΟΣ, συμπληρώνονται τέσσερα χρόνια της στήλης αυτής – Για όσους γράφουν, δηλαδή για τους νέους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που νιώθουν τη διάθεση ή την ανάγκη να εκφραστούν με τη λογοτεχνία ή και μόνο να δοκιμάσουν τις λογογραφικές τους δυνάμεις. Τέσσερα χρόνια δεν είναι λίγος καιρός. Αναρίθμητα όμως ήταν και τα ποιήματα που μας στάλθηκαν αυτόν τον καιρό. Αν η στήλη βοήθησε τους νέους αυτούς στο δρόμο που ήθελαν να ανοίξουν δεν είναι βέβαια δουλειά για την οποία η ίδια θα κρίνει. [...] Εκείνο που ενδιαφέρει τη στήλη αυτή είναι μια γενική παρώτρυνση και ενθάρρυνση προς όλους τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες να ασχολούνται με τα ελληνικά γράμματα, να διαβάζουν και, όσοι νιώθουν διάθεση, κλίση να γράφουν. Η συγκομιδή του 1964 ήταν τόσο μεγάλη ώστε από την άποψη αυτή κοιταγμένη η προσπάθεια της στήλης αυτής να φαίνεται δικαιωμένη.⁸⁸⁰

Στο τελευταίο άρθρο της στήλης, που γράφεται τον Ιανουάριο του 1966, ο Δημήτρης Χατζής δηλώνει συγκινημένος για την ανταπόκριση, ενώ παραμένει σκεπτικός για την ποιότητα των λογοτεχνικών δοκιμών που προσπέλασε:

877 Δημήτρης Χατζής, «Η αλληλογραφία μας: Για όσους γράφουν», *Πυρσός* 5 (1961), σ. 40.

878 Δημήτρης Χατζής, «Η αλληλογραφία μας: Για όσους γράφουν», *Πυρσός* 2 (1963), σ. 40.

879 Δημήτρης Χατζής, «Η αλληλογραφία μας: Για όσους γράφουν», *Πυρσός* 4 (1963), σ. 40.

880 Δημήτρης Χατζής, «Η αλληλογραφία μας: Για όσους γράφουν», *Πυρσός* 4 (1965), σ. 39.

Θα ήταν λάθος, ωστόσο ο προορισμός, η χρησιμότητα ή η απόδοση της στήλης αυτής να κριθούν με μέτρο την ανάδειξη σπουδαίων λογοτεχνικών επιδόσεων, με την ανακάλυψη νέων «ποιητικών ταλέντων». Βεβαιότατα, όπου υπήρχε και η μικρότερη ικανότητα ενθαρρύνθηκε με τον πιο ανεπιφύλακτο τρόπο. Βεβαιότατα υποδείχτηκε ότι η επαναστατικότητα ή η νοσταλγία της πατρίδας δεν αρκούν για να γίνει ένα ποίημα – και παρά τα κάποια παράπονα για «αυστηρότητα» η υπόδειξη ήταν ωφέλιμη. Βεβαιότατα, όπου υπήρχαν πλανημένες αντιλήψεις και ατυχείς προσπάθειες «μοντερνισμού», χρειάστηκε πάλι, με την ίδια «αυστηρότητα» να γίνει από τη στήλη αυτή περισσότερος λόγος για τα ζητήματα αυτά.

Αλλά και η στήλη αυτή δεν είδε την ύπαρξή της παρά μονάχα μέσα στα πλαίσια της μεγάλης προσπάθειας που δεκαοχτώ χρόνια τώρα η ελληνική πολιτική προσφυγιά μήτε στιγμή δεν χαλάρωσε: Με όλα τα μέσα που μπορούσαμε να διαθέτουμε, προσπαθήσαμε και προσπαθούμε να διατηρήσουμε την ελληνικότητά μας, ζώντας μέσα σε περιβάλλον που μας ήταν φιλικό και για τον μεγαλύτερο αριθμό των προσφύγων μας, πολιτιστικά ανώτερο από εκείνο που άφησαν στην Ελλάδα. Στα σχολεία μας διδάξαμε και διδάσκουμε στα παιδιά μας την ελληνική γλώσσα και με όλα τα μέσα προσπαθήσαμε και προσπαθούμε να κρατήσουμε στην ψυχή και των νέων μας, μαζί με την αγάπη για την πατρίδα, το ενδιαφέρον τους για τα ελληνικά γράμματα. Η ελληνική πολιτική προσφυγιά θεωρεί την προσπάθειά της αυτή μια προσπάθεια καθαρά εθνική.⁸⁸¹

Ο *Πυρσός*, στην πλειονότητα των τευχών του, επαναφέρει το αίτημα για επαναπατρισμό και δεν λησμονεί να παρουσιάζει τους πολιτικούς πρόσφυγες ως «πολύτιμο κεφάλαιο για την ανάπτυξη της πατρίδας».⁸⁸² Ωστόσο, το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, τον Απρίλιο του 1967, αναγκάζει το περιοδικό να

881 Δημήτρης Χατζής, «Η αλληλογραφία μας: Για όσους γράφουν», *Πυρσός* 1 (1966), σ. 40.

882 Τίτλος αφιερώματος του 1ου τεύχους του 1965. Το περιοδικό πρόβαλλε κατά καιρούς πορτρέτα ελλήνων πολιτικών προσφύγων που είχαν καταξιωθεί στον επαγγελματικό τους τομέα. Στο εν λόγω αφιέρωμα σημειώνεται ότι 15.000 πολιτικοί πρόσφυγες έχουν αποκτήσει υψηλή εκπαίδευση, 6.000 έχουν τύχει τιμητικών διακρίσεων για την πειθαρχημένη εργασία τους και την υψηλή αποδοτικότητά τους, 5.000 έχουν τελειώσει επαγγελματικές τεχνικές σχολές, 3.000 έχουν αναδειχθεί σε πεπειραμένα τεχνικά στελέχη, 25.000 έχουν ανώτερη επιστημονική κατάρτιση, ενώ πάνω από 100 νέοι επιστήμονες και καλλιτέχνες έχουν τίτλους μεταπανεπιστημιακής μόρφωσης. Βλ. «Οι πολιτικοί πρόσφυγες πολύτιμο κεφάλαιο για την ανάπτυξη της πατρίδας», *Πυρσός* 1 (1965), σ. 10.

επαναπροσδιορίσει τις προτεραιότητές του. Σε επιστολή της προς το Τμήμα Διαφώτισης της ΚΕ του ΚΚΕ τον Ιούνιο του 1967, η Μαρίκα Ακριτίδου προτείνει εκ μέρους της ΣΕ του *Πυρσού* να μετατραπεί το περιοδικό σε μηνιαίο και «να πλατύνει στην κατεύθυνση που έχει για να γίνει όργανο πάλης και συνένωσης όλων των δημοκρατικών δυνάμεων. Χωρίς να χάσει το σημερινό προφίλ, να γίνει εκφραστής του αγώνα για τη δημοκρατία».⁸⁸³ Ωστόσο, η άποψη του ΛΚ είναι διαφορετική. Ο Τάκης Αδάμος, έναν μήνα αργότερα, συμβουλεύει να χρησιμοποιηθεί το κονδύλι του *Πυρσού* για την έκδοση «μηνιατικού περιοδικού γενικής κουλτούρας», που θα απευθύνεται σε Έλληνες του εξωτερικού – πρόσφυγες και μετανάστες.⁸⁸⁴ Προέχει ο αντιδικτατορικός αγώνας και, στο νέο πλαίσιο, η διακοπή της κυκλοφορίας του *Πυρσού* φαίνεται πως δεν αφήνει σημαντικό κενό. Ο επαναπατρισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων των οποίων τα επιτεύγματα προβλήθηκαν στις σελίδες του περιοδικού θα καθυστερήσει άλλη μια δεκαετία και όταν, ηλικιωμένοι στην πλειονότητά τους, φτάσουν στην πατρίδα τους, αυτό που θα προέχει θα είναι η εξασφάλιση της συνταξιοδότησής τους και όχι η συνδρομή τους στις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας.

6.2 Ο εκδοτικός οίκος Θεμέλιο (1962-1968)

Όπως είδαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν, η ΕΔΑ, αξιωματική αντιπολίτευση από το 1958, κόμμα που μαζικοποιείται και ισχυροποιεί την παρουσία του στον πολιτικό και πνευματικό χώρο, δημιουργεί δικά της δίκτυα και σταδιακά διαμορφώνει μια νέα –πολιτική και πνευματική– παράδοση για την Αριστερά· μια παράδοση που τείνει να ανεξαρτητοποιείται από τη γραμμή του ΚΚΕ, ειδικά κατά τη δεκαετία του 1960. Το ΚΚΕ, αμήχανο απέναντι στις σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις, ανίσχυρο

883 Επιστολή προς το Τμήμα Διαφώτισης της ΚΕ του ΚΚΕ με υπογραφή της Μαρίκας Ακριτίδου, Δρέσδη, 19.6.1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 270, Φ. 13/32/29.

884 Πρόταση του Λογοτεχνικού Κύκλου με υπογραφή του Τάκη Αδάμου, 17.7.1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 271, Φ. 13/33/335. Σε επιστολή του Σταύρου Καρα προς το ΠΓ της ΚΕ στις 24.7.1967 προτείνονται για τη Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού κουλτούρας που θα αντικαθιστούσε τον *Πυρσό* οι Κώστας Κοτζιάς, Αντρέας Φραγκιάς, Δημήτρης Ραυτόπουλος και Μαρίκα Ακριτίδη, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 271, Φ. 13/33/49.

πολλές φορές να αντιληφθεί τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας και τα προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας, αντιμετωπίζει καχύποπτα τη δράση στελεχών της ΕΔΑ. Στρέφει σταθερά πια το βλέμμα στην Ελλάδα, παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς την ελληνική πνευματική παραγωγή και επιδιώκει πολλαπλώς τον επαναπατρισμό: με τον αγώνα για νομιμοποίηση, με την παρουσία του στον ελληνικό εκδοτικό χώρο, με νέα εκδοτικά εγχειρήματα στην υπερορία, όπως ο *Πυρσός*.

Η ΕΔΑ, από την άλλη πλευρά, ανήσυχη για την ιδεολογική κατάρτιση και την πνευματική καθοδήγηση των μελών της, έχει ιδρύσει τη δική της Επιτροπή Διαφώτισης, στην οποία υπάγονται οι Επιτροπές Επιστήμης και Τέχνης, το Μορφωτικό Τμήμα, ο Κομματικός Τύπος, το Τμήμα Μελετών. Μελετώντας το αρχείο του κόμματος, αισθάνεται κανείς την αγωνία για τη σωστή και συνεπή πολιτική καθοδήγηση των στελεχών, αλλά και μια διάθεση αυτοκριτικής. Σε έκθεση της Εκτελεστικής Επιτροπής του 1965 διαβάζουμε πως πρέπει να επιστρατευθεί κάθε μέσο στον αγώνα για την άνοδο του ιδεολογικού επιπέδου των μελών του κόμματος: ο κομματικός Τύπος και οι διάφορων ειδών κομματικές εκδόσεις, η *Διεθνής Επιθεώρηση*, οι βιβλιοθήκες των γραφείων του κόμματος και οι εκδόσεις *Θεμέλιο*.⁸⁸⁵ Το *Θεμέλιο* θεωρήθηκε σημαντικός διάυλος επικοινωνίας της ΕΔΑ όχι μόνο με τα μέλη της, αλλά και με τον έλληνα εργαζόμενο γενικότερα, και έμελλε να αξιοποιηθεί για τη διάχυση των μαρξιστικών ιδεών στο ευρύ κοινό. Από το 1965, μάλιστα, η ΕΔΑ το εντάσσει σταθερά στον προγραμματισμό της. Αξίζει να αναφερθούμε σύντομα στην ιστορία του εκδοτικού οίκου, αλλά και τη σχέση του με την Αριστερά.⁸⁸⁶

Ο εκδοτικός οίκος *Θεμέλιο* ιδρύθηκε στις 3 Μαΐου 1963. Βασικός εμπνευστής του υπήρξε ο Μίμης Δεσποτίδης, στέλεχος της ΕΔΑ που συμμετείχε στην ΕΔ του ΚΚΕ ως συνδυετικός κρίκος ανάμεσα στον εκδοτικό μηχανισμό του εξόριστου κόμματος

885 «Έκθεση της Εκτελεστικής Επιτροπής - Μορφωτικό Τμήμα Κεντρικής Διαφώτισης», 16.5.1965, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 44.

886 Για τη λειτουργία του εκδοτικού οίκου, την εκδοτική του παραγωγή και τη σχέση του με την Αριστερά, βλ. Πολυξένη Ιορδανίδου, «Εκδοτικός οίκος “Θεμέλιο”: Η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του ’60», διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008, σ. 16-26 και 56-77.

και το Θεμέλιο.⁸⁸⁷ Στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εκδοτικού οίκου, εντάχθηκαν στην εταιρική ομάδα οι Θόδωρος Μαλικιώσης, Μπάμπης Οικονόμου-Αθανασίου, Διονυσία Μπιτζιλέκη, Άννα Φωκά, Αλέξανδρος Σκανδάλης, ενώ σημαντικοί συνεργάτες υπήρξαν οι Λάμπης Ράππας και Νίκος Τερζάκης.⁸⁸⁸ Από το 1963 έως και το 1967, το Θεμέλιο εξέδωσε 88 τίτλους βιβλίων και 9 φυλλάδια μαρξιστικής σκέψης.⁸⁸⁹ Τα βιβλία κατανέμονταν στις εξής επτά σειρές: Ελληνική Πεζογραφία, Ποίηση-Καλλιτεχνικές Εκδόσεις, Ξένη Πεζογραφία, Μαρξιστική Σκέψη, Σύγχρονη Σκέψη, Σύγχρονη Ιστορία-Δοκίμιο και Βιβλιοθήκη Δημοκρατικού Διαλόγου, με τη σειρά της ελληνικής πεζογραφίας να συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο αριθμό τίτλων.

Από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Θεμέλιου, η ΕΔ του ΚΚΕ, επιθυμώντας να εμπλακεί στα ελληνικά εκδοτικά δρώμενα, επιδιώκει να παίξει καταλυτικό ρόλο στις επιλογές του νέου εκδοτικού οίκου, υπαγορεύοντας την εκδοτική του παραγωγή. Δεν είναι τυχαίο ότι τα πρώτα δύο μυθιστορήματα του εκδοτικού καταλόγου ήταν οι *Σκληροί αγώνες για μια μικρή ζωή* της Έλλης Αλεξίου και οι *Νύχτες και αυγές* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου,⁸⁹⁰ λογοτεχνών που ζούσαν και έγραφαν στην προσφυγιά. Ακολούθησαν το *Καπλάνι της βιτρίνας* της Άλκης Ζέη και το *Τέλος της μικρής μας πόλης* του Δημήτρη Χατζή. Το μυθιστόρημα που έκλεισε την πρώτη εκδοτική χρονιά του Θεμέλιου ήταν η *Καγκελόπορτα* του Αντρέα Φραγκιά. Να σημειώσουμε πως τον Ιούλιο του 1964 η νουβέλα του Νίκου Κατηφόρη *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό*, που είχε ήδη κυκλοφορήσει από τις ΠΛΕ το 1962, εγκαινίασε τη σειρά βιβλίων τσέπης της Ελληνικής Πεζογραφίας του Θεμέλιου.

887 Ο Μίμης Δεσποτίδης υπήρξε μέλος της ΕΠΟΝ και της ΟΚΝΕ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, και του ΚΚΕ αργότερα. Μετά την απελευθέρωση, συνέχισε τη δράση του στην ΕΠΟΝ ως εμπυχωτής των ομάδων νέων καλλιτεχνών και διανοουμένων. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, βασανίστηκε από την Ασφάλεια, ενώ μεταφέρθηκε υπόδικος στη Μακρόνησο, από όπου επέστρεψε παράλυτος και με σημαντικά προβλήματα όρασης. Ανέκτησε τις δυνάμεις του στη φυλακή και, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, συνέχισε τη δράση του ως επαγγελματικό στέλεχος της ΕΔΑ. Βλ. σχετικά «Ο Δημήτρης Δεσποτίδης και το “Θεμέλιο”», στο Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 418-422.

888 Πολυξένη Ιορδανίδου, «Εκδοτικός οίκος “Θεμέλιο”: Η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του ’60», ό.π., σ. 18.

889 Πρόκειται για τις εισηγήσεις των συμμετεχόντων στην Α΄ Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, που έλαβε χώρα στις 12-20 Μαΐου 1965. Οι Εβδομάδες Σύγχρονης Σκέψης αποσκοπούσαν στη διάδοση της μαρξιστικής μεθοδολογίας και των μαρξιστικών κατακτήσεων και αποτελούσαν πρωτοβουλία της ΕΔΑ και του Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών (ΚΜΜΕ), που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1966. Βλ. σχετικά «Ιδρυτική διακήρυξη του Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών», *Η Αυγή*, 30.1.1966.

890 Ο πρώτος τόμος του μυθιστορήματος κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1963 με τον τίτλο *Η πολιτεία*. Ο δεύτερος τόμος, με τίτλο *Τα βουνά*, κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1964.

Η ΕΔ, παρόλο που βλέπει θετικά τη δημιουργία του Θεμέλιου και αναγνωρίζει την αξιοπρεπή παρουσία του στον εκδοτικό χώρο, αλλά και την ανταγωνιστικότητα της παραγωγής του προς το «δεξιό, αντιδραστικό, προπαγανδιστικό βιβλίο», δεν λησμονεί να επισημαίνει και τα προβλήματα που προκύπτουν από την παρουσία του. Για να αποφευχθούν οι συγχύσεις ως προς τη «σωστή πολιτική γραμμή», η ΕΔ του ΚΚΕ υπαγόρευε κατά καιρούς σειρά άρθρων που πρέπει να δημοσιευτούν στον ημερήσιο Τύπο, την εφημερίδα *Αυγή* ή την *Ελληνική Αριστερά*, διένεμε αρμοδιότητες και όριζε πολιτικές εκδόσεις που όφειλε να συμπεριλάβει το Θεμέλιο στον εκδοτικό του προγραμματισμό.⁸⁹¹ Τον Ιούνιο του 1964, σε απόρρητο έγγραφο που αφορούσε τις εκδόσεις αναφέρεται πως η πορεία του Θεμέλιου ήταν «ιδιόμορφη, πλήρως ανεξέλεγκτη για μεγάλο διάστημα». Σχετικά με τα προβλήματα των εκδόσεων η ΕΔ σημειώνει:

Η όλη δουλιά εκδόσεων, άγνωστη σε μας, θέτει πολλά προβλήματα που γίνονται πιο δύσκολα χάρις στις δυσκολίες επαφής και επικοινωνίας με τον αρμόδιο φίλο που δεν έχει πιστέψει στην συνειδητοποίηση εκ μέρους του κόμματος της σημασίας της δουλιάς, κατέχεται από δυσπιστία, γενικά έχει συνηθίσει στην ανεξέλεγκτη ουσιαστικά δράση, και τελικά υποτιμά και τις προσωπικές μας δυνατότητες.⁸⁹²

Εάν, όπως υποθέτουμε, το σχόλιο αφορά τον Μίμη Δεσποτίδη, αξίζει να σημειώσουμε πως το Θεμέλιο υπήρξε οπωσδήποτε κομματικό εγχείρημα, αλλά και πρωτοβουλία την οποία είχε εισηγηθεί προσωπικά ο Δεσποτίδης και ο ίδιος ανέλαβε να τη μορφοποιήσει όπως την πίστευε και την οραματιζόταν.⁸⁹³ Από αυτή τη διαδρομή δεν έλειψαν, επομένως, οι εντάσεις. Φαίνεται πως η σχέση ανάμεσα στην Επιτροπή Κουλτούρας της ΕΔΑ και την ΕΔ του ΚΚΕ δεν ήταν πάντοτε αρμονική και το εξόριστο κόμμα επεδίωκε να ασκεί αποκλειστικό έλεγχο στην ελληνική

891 Βλ. «Κατατοπιστικό σημείωμα για την ΕΕ», απόρρητο έγγραφο με υπογραφή (εκ μέρους της Πολιτικής Διαφώτισης) του Πέτρου Ρούσου, 16.5.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, 12/23/13.

892 Απόρρητο έγγραφο της ΕΔ που δακτυλογραφήθηκε στις 6.6.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/7.

893 «Ο Δημήτρης Δεσποτίδης και το “Θεμέλιο”», στο Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 420.

πολιτική και εκδοτική δραστηριότητα,⁸⁹⁴ τονίζοντας πως «το θέμα των εκδόσεων είναι από τα πιο σοβαρά και πρέπει να προσεχτεί ιδιαίτερα. Μπορεί να φέρει σοβαρά ωφελήματα, μπορεί όμως και να χρεοκοπήσει». Σε πολλές διαφορετικές ευκαιρίες, η ΕΔ επιμένει σε θέματα συμπράξεων και αποκλειστικότητας: «όρος απαράβατος για σύμπραξη με οποιαδήποτε έκδοση πρέπει να είναι [...] και η εξασφάλιση πλήρους ελέγχου από μέρους μας».⁸⁹⁵

Από το 1966 η συνεργασία ανάμεσα στους δύο εκδοτικούς μηχανισμούς έγινε στενότερη. Η κομματική ηγεσία στην προσφυγιά θεωρούσε το Θεμέλιο κομματικό εκδοτικό οίκο και στις εκθέσεις της ΕΔ περιλαμβάνονταν δεκάδες κατάλογοι έργων προς έκδοση.⁸⁹⁶ Στον κανονισμό λειτουργίας του Τμήματος Διαφώτισης που υπογράφηκε τον Απρίλιο του 1967, λίγες ημέρες πριν από το πραξικόπημα, αναφέρεται καθαρά πως αρμοδιότητα του υπεύθυνου Σταύρου Καρά είναι η παρακολούθηση του ΚΜΜΕ και του ΛΚ, ενώ υπεύθυνος των ΠΛΕ και του Θεμέλιου ορίζεται ο Βερβαρδής Γκαστόν.⁸⁹⁷ Η ΕΔ λογάριαζε, όμως, χωρίς τον ξενοδόχο, επειδή ο εκδοτικός οίκος συχνά αυτονομούνταν στη δραστηριότητά του χωρίς να τη συμβουλευεται,⁸⁹⁸ ακολουθώντας πρόγραμμα εν μέρει διαφορετικό από αυτό που του όριζε το ΚΚΕ. Η σειρά Πολιτικής Βιβλιοθήκης, για παράδειγμα, για την οποία είχαν γίνει προτάσεις, δημιουργήθηκε τελικά από το Θεμέλιο, αλλά εκδόθηκαν άλλα βιβλία από αυτά που είχε προτείνει η ΕΔ στο πλάνο της. Η κυκλοφορία των *Ανυπεράσπιστων* του Δημήτρη Χατζή, που αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση.⁸⁹⁹ Οι δύο εκδοτικοί μηχανισμοί λειτουργούσαν σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους και, παρά την ιδεολογική συνάφεια, οι διαφορετικοί χώροι σήμαιναν και διαφορετικές πραγματικότητες.

894 Βλ. σχετικά «Προγραμματισμός εργασιών της Επιτροπής Κουλτούρας», 22.5.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/15 και «Έκθεση για την Επιτροπή Κουλτούρας», 6.6.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/16.

895 Απόρρητο έγγραφο της ΕΔ που δακτυλογραφήθηκε στις 6.6.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/7.

896 Βλ. «Πρόγραμμα "Θεμέλιου"», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/18 | ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 269, Φ. 13/31/165, 13/31/166, 13/31/167, 13/31/328-330 και κ. 278, Φ. 13/40/26.

897 «Κανονισμός δουλειάς του Τμήματος Διαφώτισης», 13.4.1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 270, Φ. 13/32/256.

898 Σημείωμα του Π. Υφαντή προς ΠΓ και Γραμματεία, 6.5.1966, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 269, Φ. 13/31/264.

899 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 271, Φ. 13/33/12.

Αναφερόμενος στον συντονισμό του Θεμέλιου με τις εκδόσεις του εξωτερικού και στη γενικότερη πολιτική του εκδοτικού οίκου, ο Μίμης Δεσποτίδης παρατηρεί πως η υπόθεση του βιβλίου βλάπτεται από το γεγονός πως οι ΠΛΕ κυκλοφορούν τα ίδια ακριβώς βιβλία ανατυπώνοντάς τα σε τιμές χαριστικές. Προτείνει η τακτική αυτή να αντικατασταθεί με εισαγωγή βιβλίων από την Ελλάδα:

Είναι πρόταση του Λάμπη οι εκδόσεις στο εξωτερικό να σταματήσουν ή να μειωθούν εντελώς στο ελάχιστο και να επιδιωχθεί εισαγωγή βιβλίου από την Ελλάδα. Η πρώτη δουλιά έρευνας του θέματος που έγινε στο ταξίδι που έκανα τώρα δείχνει ότι υπάρχουνε σοβαρά περιθώρια. Η διαδικασία που πρέπει να παρακολουθηθεί είναι παραγγελίες βάση καταλόγων από τους Συλλόγους Πολιτικών Προσφύγων στους αντίστοιχους οργανισμούς εισαγωγής βιβλίου, πίεση έπειτα από το κόμμα ώστε να περιληφθεί η εισαγωγή βιβλίου μέσα στο κλίρινγκ και εν συνεχεία παραγγελία των βιβλίων και αγορά του συνόλου από τους Συλλόγους οι οποίοι και θα τα διαθέτουν.

900

Στην εισήγηση του Μίμη Δεσποτίδη και την ακόλουθη απόφαση του ΠΓ να μην εκδίδονται από τις ΠΛΕ βιβλία που είχαν προηγουμένως κυκλοφορήσει από το Θεμέλιο αντέδρασε εκ μέρους της ΕΔ ο Σταύρος Καράς, προβάλλοντας ως βασικό του επιχείρημα την αδυναμία των πολιτικών προσφύγων να προμηθευτούν τα βιβλία του Θεμέλιου λόγω της δυσκολίας μεταφοράς τους και της σημαντικής διαφοράς στην τιμή τους. Το πλάνο των ΠΛΕ για τη χρονιά 1967-1968 είχε συνταχθεί, μάλιστα, με βάση την παρέμβαση του Καρά, που είχε εισηγηθεί ακύρωση της απόφασης του ΠΓ.⁹⁰¹

Σε κάθε περίπτωση, το πραξικόπημα άλλαξε τις προτεραιότητες των δύο κομμάτων. Οι ΠΛΕ αναγνωρίζουν πως η νέα πολιτική συγκυρία πρέπει να αναδιαμορφώσει το εκδοτικό πρόγραμμα, δίνοντας έμφαση στο πολιτικό βιβλίο έναντι του λογοτεχνικού, και να προσανατολιστεί στις ανάγκες των Ελλήνων του εξωτερικού γενικότερα και όχι αποκλειστικά των πολιτικών προσφύγων: η αύξηση

900 Απόρρητο απομαγνητοφωνημένο κείμενο του Δημήτρη Δεσποτίδη, 3.8.1966, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 278, Φ. 13/40/20.

901 Επιστολή του Τμήματος Διαφώτισης προ του ΠΓ της ΚΕ με υπογραφή του Σταύρου Καρά, 27.3.1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 271, Φ. 13/33/13.

του αριθμού των τυπογραφικών φύλλων, η έκδοση φυλλαδίων, η αλλαγή στη μορφή του βιβλίου και η προώθησή του σε χώρες της Δύσης, η καλύτερη οργάνωση της διανομής είναι μερικά μόνο από τα ζητήματα που θα συζητηθούν.⁹⁰²

Για να επανέλθουμε στο θέμα των σχέσεων του Θεμέλιου με το εξόριστο και παράνομο ΚΚΕ, να σημειώσουμε πως η αλληλογραφία μεταξύ των δύο κομμάτων – της ΕΔΑ και του ΚΚΕ– και των εκδοτικών μηχανισμών που είχαν υπό τον έλεγχό τους μαρτυρά, από τη μια πλευρά, την επίπονη προσπάθεια του Θεμέλιου να διεμβολίσει με νέες ιδέες τον αριστερό εκδοτικό χώρο, δίνοντας τον αντιδογματικό τόνο στην εκδοτική και πολιτιστική του δραστηριότητα, και τη δεδομένη επιθυμία της συμμετοχής του ΚΚΕ στην προώθηση ενός νέου τρόπου σκέψης και, από την άλλη, τη δυσκολία του τελευταίου να συμβαδίζει με την ελληνική πολιτιστική επικαιρότητα και τις ανάγκες των καιρών· δυσκολία που πολλές φορές μετατρέποταν σε απροθυμία (ή το αντίστροφο) και όξυνε τις ήδη τεταμένες σχέσεις των δύο πλευρών.

6.3 Η σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: Από την Ελλάδα στην υπερορία (1957-1964)

Όμηρος Πέλλας: Το χρονικό της ομηρίας

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, λοιπόν, το Εκδοτικό δίνει προτεραιότητα σε πεζογράφους που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα και είναι ενταγμένοι στην Αριστερά. Η Διδώ Σωτηρίου, για παράδειγμα, δέχτηκε θετικές κριτικές για τα έργα της *Οι νεκροί περιμένουν* (1959) και *Ματωμένα χώματα* (1962).⁹⁰³ Τα δύο μυθιστορήματα στάθηκαν αφορμή για να προβάλει η εξόριστη Αριστερά τη μικρασιατική εκστρατεία ως «στυγνή και φρικαλέα επιχείρηση των ξένων

902 Επιστολή του Τμήματος Διαφώτισης προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 30.5.1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 270, Φ. 13/32/259 και κ. 271, Φ. 13/33/53α.

903 Το μυθιστόρημα *Οι νεκροί περιμένουν* κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1962 και ακολούθησαν τα *Ματωμένα χώματα* τον επόμενο χρόνο. Τα έργα της Διδώς Σωτηρίου είναι εμπνευσμένα από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για την κριτική των δύο μυθιστορημάτων στην υπερορία, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/72, 13/14/95, 13/14/130, κ. 253, Φ. 13/15/161 και Τάκης Αδάμος, «Το χρονικό του ξεριζωμού», *Νέος Κόσμος* 11 (1962), σ. 87-92.

ιμπεριαλιστών και κυρίως των άγγλων».⁹⁰⁴ Η λογοτεχνία της Σωτηρίου επαινέθηκε κυρίως για τον αντιπολεμικό της χαρακτήρα, την αναζήτηση κοινών προοδευτικών ιδανικών στον απλό άνθρωπο, στον «λαό» – είτε τον ελληνικό είτε τον τουρκικό.

Σε αντιπολεμικό κλίμα κινείται και το χρονικό-ημερολόγιο ομηρίας του Όμηρου Πέλλα⁹⁰⁵ *Stalag VI C* (1963). Το χρονικό ξεκινά με ένα αφηγηματικό τέχνασμα που θυμίζει τη *Ζωή εν τάφω* του Στράτη Μυριβήλη: ο «συγγραφέας» και πρώην κρατούμενος στο ναζιστικό στρατόπεδο Στάλαγκ⁹⁰⁶ αποφασίζει, μετά από χρόνια και ύστερα από πιέσεις της συζύγου του, να ανοίξει το πακέτο που του άφησε ένας φίλος και συγκρατούμενός του, που πέθανε πριν από την απελευθέρωση. Το πακέτο περιλαμβάνει προσωπικά αντικείμενα του κρατουμένου (την ταυτότητά του, ένα κομμάτι από την κουβέρτα με την οποία σκέπαζε το κεφάλι του, ένα ξύλινο ματωμένο σαμπό) και ατάκτως ερριμμένα σημειώματα που συνθέτουν ένα ημερολόγιο ή, μάλλον, μια ανεπίδοτη επιστολή στον φίλο και σύντροφο του στρατοπέδου. Η αφήγηση που ακολουθεί είναι του ημερολογίου-επιστολής που ανέλαβε ο συγγραφέας να ανασυνθέσει και από την οποία τεχνηέντως αποστασιοποιείται, αν και ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής αποτελεί σαφώς το alter ego του.

Το λογοτεχνικό τέχνασμα –που είναι γνωστό τόσο από το έργο του Μυριβήλη όσο και από την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα, αλλά και αντίστοιχα πεζογραφήματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας– παρατηρεί ο Δημήτρης Ραυτόπουλος στην *ΕΤ*.⁹⁰⁷ ο συγγραφέας έπρεπε να θυσιάσει τον κρατούμενο εαυτό του, προκειμένου να προσκομίσει τη μεταπολεμική του εμπειρία μέσα από τα χειρόγραφα ενός υποθετικού νεκρού. Η στρατοπεδική εμπειρία αποτελεί μια «γάγγραινα της ψυχής με την οποία είναι αδύνατο να επιζήσεις ως άνθρωπος», γράφει ο Ραυτόπουλος.⁹⁰⁸ Ο συγγραφέας αναγκάζεται να μηχανευτεί την

904 Τάκης Αδάμος, ό.π., σ. 87.

905 Λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Οδυσσέα Γιαννόπουλου. Για τα βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, βλ. Σταυρούλα Γ. Τσούμπρου, «Ας θυμηθούμε/γνωρίσουμε τον Όμηρο Πέλλα», *Ριζοσπάστης*, 5.7.2018.

906 Το Στάλαγκ ήταν ναζιστικό στρατόπεδο μετακινούμενης έδρας. Οι γερμανικές δυνάμεις οπισθοφυλακής χρησιμοποιούσαν τους ομήρους ως εργάτες και τους ανάγκαζαν να δουλέψουν κάτω από εξοντωτικές συνθήκες.

907 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Ο συγγραφέας Νο 114.003», *Επιθεώρηση Τέχνης* 110 (Φεβρουάριος 1964), σ. 189-192.

908 Δημήτρης Ραυτόπουλος, ό.π., σ. 190.

αφηγηματική τεχνική που θα του επιτρέψει να μεταφέρει τη μαρτυρία του χωρίς ντροπή, να μιλήσει στο πρώτο πρόσωπο, τηρώντας μια αυτονόητη απόσταση, αφού το «εγώ» δεν είναι ο συγγραφέας.⁹⁰⁹

Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ σημειώνει πως το έργο του Όμηρου Πέλλα συνιστά τομή στην ελληνική αντιπολεμική λογοτεχνία.⁹¹⁰ Το *Stalag VI C* δεν αποτελεί χρονικό ή μαρτυρία, αλλά εγγράφεται στη χορεία των ευρωπαϊκών έργων της «στρατοπεδικής λογοτεχνίας»,⁹¹¹ που αποτύπωσαν την εμπειρία εγκλεισμού στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, μένοντας πιστά στη λογοτεχνική τροπικότητα. Ο Πέλλας χρησιμοποιεί και αναδεικνύει τα μοτίβα του είδους: αρρώστιες και βασανισμοί, πείνα και δουλειά μέχρι εξοντώσεως στα χαρακώματα. Κυρίως, όμως, παρέχει μια διεισδυτική περιγραφή της στρατοπεδικής κοινωνίας μεταχειριζόμενος λογοτεχνικά εκφραστικά μέσα· ως γνήσιο λογοτεχνικό κείμενο, το *Stalag VI C* δεν γεννά απλώς τη φρίκη και τον αποτροπιασμό στο αναγνωστικό του κοινό –επίπεδο στο οποίο θα αρκούσαν το κείμενο μιας μαρτυρίας–, αλλά κατορθώνει να μιλήσει για το ανείπωτο με τρόπο υποβλητικό, καλώντας τον αναγνώστη να στοχαστεί πάνω στον άνθρωπο και την ποιότητα της ανθρωπιάς του.

Είναι χαρακτηριστική δε η τρυφερότητα με την οποία ο Πέλλας αναφέρεται στους συγκρατούμενους του, τους «ξυπόλυτους, τους πεινασμένους, τα ζουδάκια που τρέμουν μέσα στη βροχή της γερμανικής νύχτας [...] τους κουρελήδες, τα νούμερα, τους χαμένους μέσα στην απέραντη γερμανοκρατούμενη Ευρώπη».⁹¹² Πρόκειται για έργο πραγματικά καινοτόμο για την ελληνική γραμματεία, το οποίο θα μπορούσε να συγκριθεί με το *Μαουτχάουζεν* του Ιάκωβου Καμπανέλλη.⁹¹³

909 Την τεχνική αυτή επισημαίνει στην κριτική του και ο Τάσος Βουρνάς, *Η Αυγή*, 16.12.1961.

910 Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Όμηρος Πέλλας: Η γραφή των στρατοπέδων», *The Books' Journal* 64 (Μάρτιος 2016), σ. 60-64.

911 Μετάφραση του γαλλικού *littérature concentrationnaire*, που χρησιμοποιήθηκε από τον Ζορζ Περέκ στον πρόλογό του για το έργο του Ρομπέρ Αντέλμ, *Ανθρώπινο είδος*. Στην ελληνική βιβλιογραφία τον όρο εισήγαγε η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, η οποία και τον διαχωρίζει από τον όρο *λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος* –κατηγορία που πιθανόν να περιλαμβάνει και μεταγενέστερα έργα, τα οποία δεν συγκεντρώνουν αυτοβιογραφικά χαρακτηριστικά. Βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Στρατόπεδα και λογοτεχνία, μνήμη και γραφή», συνέντευξη στους Στέλιο Χρονόπουλο και Δημοσθένη Παπαδάτο για το περιοδικό *Marginalia* 2 <https://marginalia.gr/arthro/ontet-varon-vasar-stratopeda-ke-logotechnia-mnimi-ke-grafi/>

912 Όμηρος Πέλλας, *Stalag VIC: Ημερολόγιο της ομηρίας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1963.

913 Το *Μαουτχάουζεν* του Ιάκωβου Καμπανέλλη κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Θεμέλιο το 1965, ενώ το 1968 τυπώθηκε και από τις ΠΛΕ. Μαζί με το *Stalag VI C* του Όμηρου Πέλλα αποτελούν τα δύο έργα στρατοπεδικής λογοτεχνίας που κυκλοφόρησαν στην υπερορία. Να σημειωθεί ακόμη ότι η Μέλπω Αξιώτη στη μελέτη της *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* (Πολιτικές και

Η λογοτεχνική κριτική στην υπερορία εκτίμησε τις αρετές του Πέλλα, κυρίως το λιτό και πειστικό του ύφος, την απουσία οποιασδήποτε φιλολογικής επιτήδευσης.⁹¹⁴ Η Έλλη Αλεξίου επαίνεσε ιδιαίτερα το έργο του, χαρακτηρίζοντάς το «κήρυγμα ανθρωπιάς και αξιοπρέπειας» και τονίζοντας την «απερίγραπτη σεμνότητά» του.⁹¹⁵ Ωστόσο, οι απόψεις που διατυπώθηκαν από άλλα μέλη του ΑΚ καταδεικνύουν και πάλι τις ιδεολογικές αγκυλώσεις της εποχής, που υπερίσχυαν ακόμη και στην εκτίμηση ενός αντιφασιστικού ανθρωπιστικού έργου. Παρόλο που η ουμανιστική, μη ταξική αντιμετώπιση του πολέμου μπορούσε κάλλιστα να υπηρετήσει τις στοχεύσεις του κινήματος ειρήνης, η υποσυνείδητη ταύτιση της Γερμανίας με το ναζιστικό παρελθόν ήταν προβληματική, καθώς ένα τμήμα της χώρας είχε περιέλθει στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο. «Σήμερα που υπάρχει και μια σοσιαλιστική Γερμανία, δεν ξέρω αν ήταν σκόπιμο να ταυτίζουμε τη λέξη “γερμανός” με τη λέξη “φασίστας”», γράφει η Ηρώ Ζωγράφου στη γνωμοδότησή της,⁹¹⁶ παρόλο που η λέξη «φασίστας» δεν απαντά σε κανένα σημείο του *Stalag VI C*. Επιπλέον, η Ζωγράφου θεωρεί αυτονόητο πως οι σοβιετικοί κρατούμενοι υπέφεραν περισσότερο από τους υπολοίπους, πράγμα που δεν υπογραμμίζει ο συγγραφέας, ο οποίος, κατά τη γνώμη της, λησμονεί να προσθέσει μια σκηνή στην οποία να παρουσιάζεται κάποιου είδους ανταρσία, που θα είχε πρωτεργάτες τους Σοβιετικούς. Παρόλο που η πλειοψηφία των μελών του ΑΚ δεν φαίνεται να συμφωνεί με αυτές τις παρατηρήσεις,⁹¹⁷ στην κρίση του Τάκη Αδάμου ανακοινώνεται η απόφαση της ΕΔ να τυπωθεί το έργο ελαφρώς διορθωμένο. Στη

Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1955) προτείνει για το είδος τον όρο *λογοτεχνία του κάτεργου*. Ωστόσο, τα έργα στα οποία αναφέρεται αποτελούν μάλλον χρονικά-μαρτυρίες και δεν παρουσιάζουν λογοτεχνικές αξιώσεις. Ενδεικτικά αναφέρω τα ακόλουθα: *Μακρονήσι: Το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα* του Γιώργη Λαμπρινού (Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1949) | *Γράμματα από Μακρονήσι* (Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952) και *Το στρατόπεδο του Χαϊδαριού* του Θέμου Κορνάρου (Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1962). Για το *Μαουτχάουζεν* βλ. ακόμη Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Ο Καμπανέλλης και η ελληνική στρατοπεδική λογοτεχνία», *The Books' Journal* 136 (Νοέμβριος 2022), σ. 26-30.

914 Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/104, 148, 156, 157 | κ. 261, 13/23/100 | ΑΣΚΙ, Αρχείο ραδιοφωνικού σταθμού, κ. 362 Φ. 2/2 και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το θουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 413 και 648-650.

915 Χειρόγραφη «γνωμοδότηση» της Έλλης Αλεξίου, 20.8.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/148.

916 Χειρόγραφη κρίση της Ηρώς Ζωγράφου, 25.3.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/104.

917 Μια θετική αποτίμηση του έργου στο Νίκος Κυτόπουλος, «Ημερολόγιο χιτλερικής ομηρίας: Όμηρου Πέλλα, “Stalag VI C”», *Νέος Κόσμος* 5 (1963), σ. 86-90.

χειρόγραφη κρίση του, ο Αδάμος μιλά για «σβήσιμο 2-3 γραμμών σε όλο το βιβλίο».⁹¹⁸

Αντρέας Φραγκιάς: Το χρονικό της επιβίωσης

Ο Φραγκιάς υπήρξε μυθιστοριογράφος της Αντίστασης, που υπηρέτησε με τα πεζογραφήματα της πρώτης δημιουργικής του περιόδου την τάση του κοινωνικού ρεαλισμού, ανανεώνοντας τα συμβατικά του όρια.⁹¹⁹ Η ήττα –συλλογική ή ατομική– αποτελεί κυρίαρχο θέμα της πεζογραφίας του, που στην πρώτη της φάση συλλαμβάνει και αποδίδει δυναμικές τάσεις του μεταπολεμικού ιστορικού γίνεσθαι, εκφράζοντας σαφή προτίμηση προς την υποβολή⁹²⁰ και αποφεύγοντας την πολιτική ηθογραφία.⁹²¹ Ο συμβολισμός διευρύνει τα όρια της γραφής του, χωρίς να έρχεται σε αντίθεση με τον τελικά ποιητικό,⁹²² ή και υπαρξιακό,⁹²³ ρεαλισμό του.⁹²⁴ Ο Φραγκιάς απογυμνώνει τις λέξεις από το συγκινησιακό τους φορτίο, ακόμη και όταν πραγματεύεται οριακές στιγμές της ανθρώπινης συνείδησης.⁹²⁵

918 Χειρόγραφη κρίση του Σ. Κωτολούλη, χ.χ., ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/156. Σημειωτέον, το Εκδοτικό συχνά αποφάσιζε τη «διόρθωση» έργων πριν από την τελική τους έκδοση και, απ' ό,τι φαίνεται, αυτό γινόταν εν αγνοία του συγγραφέα. Σε μαρτυρία της η Καίτη Δρόσου αναφέρεται στην οργή του Γιάννη Ρίτσου όταν παρέλαβε τα *Μακρονησιώτικα* στη «συντροφική έκδοση» των ΠΛΕ και, ακούγοντας τον Άρη Αλεξάνδρου να του διαβάσει, δεν αναγνώρισε τα ποιήματά του. «Οι σύντροφοι όχι μόνον αφαίρεσαν, αλλά δεν δίστασαν και να προσθέσουν δικούς τους στίχους· άσχετους. Μ' έναν λόγο, έκαναν το ποίημα αγνώριστο», παραθέτει η Δρόσου στο Γιάννης Ρίτσος, *Τροχιές σε διασταύρωση: Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γράμματα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου*, πρόλογος Καίτη Δρόσου, επιμέλεια-εισαγωγή-σημειώσεις Λίζυ Τσιριμώκου, Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 20-21.

919 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Από τον λαό στο πλήθος. Η διαδρομή του μυθιστορήματος του Αντρέα Φραγκιά ως εξερεύνηση των ορίων του κοινωνικού ρεαλισμού: Από τον νεο-ρεαλισμό στον μετα-ρεαλισμό της “δυννητικής πραγματικότητας”», *Αντί* 714 (Μάιος 2000), σ. 21-25: 21.

920 «Δεν είναι προγραμματισμένος και αποδεικτικός. Είναι υποβλητικός», γράφει γι' αυτόν ο Μανόλης Αναγνωστάκης, που θεωρεί την υποβολή «το μεγάλο μυστικό της καλλιτεχνικής ζωής». Βλ. το άρθρο του Μανόλη Αναγνωστάκη για τον Αντρέα Φραγκιά στις *Εποχές* 6 (1961) σήμερα στο *Τα συμπληρωματικά*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σ. 117-123.

921 Σπύρος Τσακνιάς, *Ετερώνυμα*, Νεφέλη, Αθήνα 1987, σ. 160-161.

922 Αλέξης Ζήρας, «Η τέχνη της αλληγορίας στο έργο του Αντρέα Φραγκιά», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 117-122.

923 Τιτίκα Δημητρούλια, «*Η καγκελόπορτα*: Ένα ιδιόμορφο μυθιστόρημα μαθητείας», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 101-103.

924 Έρην Σταυροπούλου, *Προτάσεις ανάγνωσης για την πεζογραφία μιας εποχής*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2001, σ. 115.

925 Τιτίκα Δημητρούλια, «*Η καγκελόπορτα*: Ένα ιδιόμορφο μυθιστόρημα μαθητείας», ό.π., σ. 101-103.

Στην υπερορία κυκλοφόρησαν τα μυθιστορήματά του *Άνθρωποι και σπίτια* (1955)⁹²⁶ και *Η καγκελόπορτα* (1962),⁹²⁷ που, κατά κοινή ομολογία, ανήκουν στην περίοδο της ρεαλιστικής γραφής του, καθώς με τον *Λοιμό* (1972), και πολύ περισσότερο με το *Πλήθος* (1985), ο συγγραφέας ανοίγεται στον κόσμο του φανταστικού, του χαοτικού, της δυστοπίας. Και τα δύο μυθιστορήματα αναφέρονται στην επίπονη προσπάθεια των νέων της Αντίστασης να προσαρμοστούν στις ραγδαία μεταβαλλόμενες μεταπολεμικές συνθήκες – αμέσως μετά την Απελευθέρωση στο *Άνθρωποι και σπίτια*, κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου στην *Καγκελόπορτα*. Οι ήρωες προσγειώνονται βάνουσα από την εποχή του ηρωισμού και των κοινών αγώνων στη σύγχρονη δυστυχία του ατομικισμού, της μοναξιάς, της κατάρπτωσης των ιδανικών,⁹²⁸ αναζητώντας τρόπους επιβίωσης μέσα στο ανθρωποφαγικό και ανταγωνιστικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα της νέας εποχής.

Η πλοκή των δύο μυθιστορημάτων είναι στοιχειώδης και δύσκολα διακρίνει κανείς ήρωες. Ο αχός της εποχής ακούγεται στους χώρους –που σαφέστατα συμβολοποιούνται–, στα καμένα σπίτια, στην κλειστή φάμπρικα, αλλά τον ρόλο του πρωταγωνιστή επωμίζεται τελικά ένα άμορφο «ανθρωπομάνι», που αναλώνεται στο κυνήγι του μεροκάματου, βιώνει το δράμα της ανεργίας και τελικά βυθίζεται στην ανυπαρξία.⁹²⁹ Στην *Καγκελόπορτα* το κλίμα γίνεται ακόμη πιο ζοφερό. Εδώ ο φακός του μυθιστοριογράφου μετακινείται «από την κατοχική αγωνία της επιβίωσης στη μετακατοχική αγωνία της προσωπικής επιτυχίας»⁹³⁰ και τα πρόσωπα κυριεύονται από τον πανικό και τον φόβο της σύγχυσης και του αδιεξόδου. Ο Ραυτόπουλος πολύ νωρίς επισημαίνει πως η *Καγκελόπορτα* αποτελεί πνευματικό γεγονός και ελεγεία μιας ολόκληρης γενιάς.⁹³¹ Ο στοχασμός του λογοτέχνη γίνεται φιλοσοφικός και, ανάμεσα στην υποκριτική αισιοδοξία ενός θετικού ήρωα και τη

926 Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1957.

927 Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1965.

928 Έρη Σταυροπούλου, *Προτάσεις ανάγνωσης για την πεζογραφία μιας εποχής*, ό.π., σ. 118.

929 Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «*Άνθρωποι και σπίτια*: Τα πρώτα θεμέλια της αλληγορίας και του συμβόλου στην πεζογραφία του Αντρέα Φραγκιά», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 98 και 100.

930 Αλέξης Ζήρας, «Η τέχνη της αλληγορίας στο έργο του Αντρέα Φραγκιά», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 122.

931 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Μια μεταπολεμική “Ορέστεια”: Η “Καγκελόπορτα” του Αντρέα Φραγκιά», *Επιθεώρηση Τέχνης* 101 (Μάιος 1963), σ. 448.

φυγή ή παραίτηση των αντι-ηρώων του υπαρξισμού, προκρίνει την ενδοσκόπηση ως «εσωτερική διαδικασία δικαίωσης».⁹³² Στην *Καγκελόπορτα* «έχουμε τη μοναδική στο μεταπολεμικό μυθιστόρημα κοινωνιοψυχολογία της ήττας σ' ένα μικρόκοσμο αντιπροσωπευτικά λαϊκό»,⁹³³ θα γράψει ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, σαράντα χρόνια μετά την πρώτη κριτική προσέγγιση του έργου που επιχείρησε στην *ΕΤ*.

Εύκολα συμπεραίνει κανείς ότι η κριτική, σύγχρονη του έργου ή μεταγενέστερή του, θεώρησε πως ο Αντρέας Φραγκιάς κράτησε τον κοινωνικό προβληματισμό της πεζογραφίας του μακριά από τη σοσιαλιστική αισθητική και ισορρόπησε στο έργο του στιλιστικές τάσεις λογοτεχνικών ρευμάτων που δύσκολα συνυπάρχουν. Με τη χρήση του λογοτεχνικού συμβόλου κατόρθωσε να θέσει το επίκαιρο στην υπηρεσία του διαχρονικού και να μιλήσει για την ανθρώπινη ύπαρξη διατηρώντας δύσκολες ισορροπίες και χαμηλούς τόνους, ώστε τελικά αυτό που έμεινε ως παρακαταθήκη της πρώιμης ακόμη γραφής του να είναι «ο τόνος και το ήθος της αφήγησης».⁹³⁴

Η υβριδική ένταξη του συγγραφέα στον ρεαλισμό δημιούργησε στην υπερορία «μια κατάσταση κάπως περίπλοκη»⁹³⁵ και τα μέλη του ΛΚ διχάστηκαν ως προς το εάν έπρεπε ή όχι να τυπωθεί το *Άνθρωποι και σπίτια* από τις ΠΛΕ.⁹³⁶ Η Αλεξίου, παρόλο που το εκτίμησε ιδιαίτερα και το θεώρησε ένα από τα καλύτερα μεταπολεμικά μυθιστορήματα, παρατήρησε πως είναι έργο «για καλλιεργημένους αναγνώστες» και ο κόσμος της προσφυγιάς «θα το έβλεπε σαν ένα βιβλίο ανιαρό, που δεν λέει τίποτα, δεν έχει υπόθεση, δεν έχει ήρωες».⁹³⁷ Ο Αδάμος επίσης στάθηκε στο ποιόν των ηρώων, εκτιμώντας πως η εργατική τάξη παρουσιάζεται σαν

932 Δημήτρης Ραυτόπουλος, ό.π., σ. 448.

933 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Από τον λαό στο πλήθος. Η διαδρομή του μυθιστορήματος του Αντρέα Φραγκιά ως εξερεύνηση των ορίων του κοινωνικού ρεαλισμού: Από τον νεο-ρεαλισμό στον μετα-ρεαλισμό της “δυνητικής πραγματικότητας”», ό.π., σ. 21-25.

934 Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Αντρέας Φραγκιάς: Ο πεζογράφος ως αυτόπτης μάρτυρας», *Αντί* 714 (Μάιος 2000), σ. 28 και Βενετία Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την *Καγκελόπορτα* στην *Καταπάτηση*», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995, σ. 121.

935 Πρακτικά συνεδρίασης ΛΚ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/3/3.

936 Το βιβλίο τελικά εκδόθηκε με τρεις ψήφους υπέρ (Κυτόπουλος, Πιερίδης και Πουρναράς) και δύο κατά (Αλεξίου, Αδάμος). Βλ. δακτυλόγραφη έκθεση του ΛΚ με υπογραφή του Κώστα Πουρναρά, 4.6.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/3/3 και στο Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ. 344, 601-602.

937 Δακτυλόγραφη έκθεση του ΛΚ με υπογραφή του Κώστα Πουρναρά, 4.6.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/3/3.

«μπουλούκι ανοργάνωτο»,⁹³⁸ οι ήρωες αντιμετωπίζουν τη ζωή μοιρολατρικά και ο συνολικά νατουραλιστικός του χαρακτήρας δεν πρόκειται να βοηθήσει στην αγωνιστική διαπαιδαγώγηση των πολιτικών προσφύγων που θα το διαβάσουν. Είναι γεγονός πως οι ήρωες στο μυθιστόρημα του Φραγκιά «ενεργούν σπασμωδικά και μοναχικά»⁹³⁹ και δεν οργανώνονται για να αντιμετωπίσουν την ανεργία με τη βοήθεια του συνδικάτου τους, για παράδειγμα.

Πρόκειται για στοιχεία που από την πρώτη έκδοση του έργου η κριτική θεώρησε θετικά,⁹⁴⁰ αλλά σε καμία περίπτωση δεν συγκαταλέγονταν στις αρετές ενός «μυθιστορήματος με θέση». Παρόλο που η εξάρτηση του ανθρώπου από την παραγωγική διαδικασία παρουσιάζεται οργανική και το υπαρξιακό κενό δημιουργείται ακριβώς λόγω της απομάκρυνσής του από την παραγωγή, το πρόβλημα με τον Φραγκιά ήταν πως στο έργο του ακούγεται πολύ λίγο ο αχός της εποχής, όπως σημειώνει ο Χατζηβασιλείου.⁹⁴¹ Αυτό που κυρίως επικρατεί στα πρώτα μυθιστορήματά του είναι η ατμόσφαιρα, πράγμα που δημιουργούσε ανεπιθύμητες συγγένειες με τον συμβολισμό.

Κώστας Κοτζιάς: Το χρονικό της προδοσίας

Το μυθιστόρημα του Κώστα Κοτζιά *Γαλαρία Νο 7* (1960)⁹⁴² επίσης επικρίθηκε για την ισχνή πλοκή και τους αδύναμους ήρωές του.⁹⁴³ «Μπεκρήδες, τσούλες, διεφθαρμένη νεολαία. Με τέτοια εμμονή στη διαφθορά, τον βούρκο, το κατρακύλισμα είναι πολύ

938 Δακτυλόγραφη έκθεση του ΛΚ με υπογραφή του Κώστα Πουρναρά, 4.6.1957, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/3/3.

939 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Από τον λαό στο πλήθος. Η διαδρομή του μυθιστορήματος του Αντρέα Φραγκιά ως εξερεύνηση των ορίων του κοινωνικού ρεαλισμού: Από τον νεο-ρεαλισμό στον μετα-ρεαλισμό της “δυσνητικής πραγματικότητας”», ό.π., σ. 21.

940 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Αντρέα Φραγκιά, “Ανθρωποι και σπίτια”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 15 (Μάρτιος 1956), σ. 267-269.

941 Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Ανθρωποι και σπίτια: Τα πρώτα θεμέλια της αλληγορίας και του συμβόλου στην πεζογραφία του Αντρέα Φραγκιά», ό.π., σ. 98.

942 Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1961.

943 Για την κριτική του μυθιστορήματος από τον ΛΚ, βλ. κριτικό σημείωμα Τάκη Αδάμου, 14.3.1961, κ. 252, Φ. 13/14/79 | Δακτυλόγραφη βιβλιοκρισία Γ. Κατάκη, 11.4.1963, κ. 261, Φ. 13/23/73 | Σχόλιο Γιώργη Ζωΐδη, κ. 262, Φ. 13/24/30 και Πέτρου Ρούσου κ. 261, Φ. 13/24/32. Για τον αδύναμο ρεαλισμό του Κοτζιά στο *Γαλαρία Νο 7*, βλ. και τη βιβλιοκρισία του Μανόλη Αναγνωστάκη, «Κώστα Κοτζιά, “Γαλαρία Νο 7”», *Κριτική* 10 (Ιούλιος-Αύγουστος 1960), σ. 178-180.

συζητήσιμο το εάν ένα τέτοιο βιβλίο θα ωφελούσε το νεανικό κοινό», έγραφε ο Τάκης Αδάμος. Πρόκειται πράγματι για έργο αδύναμο σε σχέση με τον *Καπνισμένο ουρανό* (1957) και λιγότερο προκλητικό σε σχέση με το *Επί εσχάτη προδοσία* (1964), που τράβηξε την προσοχή της κριτικής.⁹⁴⁴ Το τελευταίο μυθιστόρημα του Κοτζιά ήταν ένα χρονικό της δίκης και τελικά της εκτέλεσης ενός αγωνιστή, που καταγγέλλεται άδικα από την ηγεσία του κόμματός του ως προδότης, ενώ παράλληλα διώκεται και εκτελείται από το στρατοδικείο της αντίπαλης παράταξης. Παρόλο που στο εισαγωγικό σημείωμα αναφέρεται πως «ο κεντρικός ήρωας αυτού του βιβλίου είναι μυθιστορηματικός, κατά συνέπεια πρόσωπο φανταστικό», το αναγνωστικό κοινό και η κριτική ταύτισαν τον Ηλία Σάντα με τον Νίκο Πλουμπίδη, που εκτελέστηκε το 1954 από την κυβέρνηση Παπάγου, ενώ προηγουμένως είχε κατηγορηθεί από το κόμμα ως πράκτορας της ασφάλειας και των Άγγλων.⁹⁴⁵

Το βιβλίο δέχτηκε αρνητικές κριτικές από τα έντυπα της Αριστεράς, ενώ στάθηκε αφορμή να ξεκινήσει στην *ΕΤ* μια έντονη πλην γόνιμη συζήτηση σχετικά με το «μυθιστόρημα σκοπιμότητας», τις λογοτεχνικές αρετές του και, κυρίως, την ηθική ως ποιότητα που πρέπει να συνοδεύει την πολιτική θέση. Τον διάλογο ξεκίνησε ο Κ. Πορφύρης,⁹⁴⁶ χαρακτηρίζοντας ανιαρό και φλύαρο ένα έργο που θα μπορούσε να αποτελέσει «συγκλονιστικό ανθρώπινο ντοκουμέντο».⁹⁴⁷ Βασικό ελάττωμα του έργου θεωρεί την ατομία με την οποία αντιμετωπίζει τον πρωταγωνιστή του. Ο Κοτζιάς απομονώνει τον ήρώα του από το πολιτικό του πλαίσιο, παρουσιάζοντας την περίπτωση του σαν περιπέτεια ενός ατόμου και όχι «σαν ένα φαινόμενο, συναρτημένο με ορισμένη ιστορική περίοδο του λαϊκού κινήματος», την περίοδο δηλαδή του σταλινισμού και της ζαχαριαδικής ηγεσίας. Η τακτική αυτή έμελλε «να οδηγήσει σε ένα φτηνό μελόδραμα ή σε μια ψυχαναλυτική ακροβασία με

944 Το *Επί εσχάτη προδοσία* κυκλοφόρησε από τις ΠΛΕ το 1965.

945 Ο Νίκος Πλουμπίδης αποκαταστάθηκε από την 9η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ τον Αύγουστο του 1958. Για τα πρακτικά της Ολομέλειας, βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα, Τόμος όγδοος (1956-1961)*, ό.π., σ. 359. Για την υπόθεση Πλουμπίδη, βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ. 269-343 και Γιώργος Πετρόπουλος-Νίκος Χατζηδημητράκος, «Ο Νίκος Πλουμπίδης και το ζήτημα της αποκατάστασής του από το ΚΚΕ», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 13.8.2023· επίσης την ταινία του Στέλιου Χαραλαμπίδου, *Ο κόκκινος δάσκαλος* (2024).

946 Κ. Πορφύρης, «Κώστα Κοτζιά “Επί εσχάτη προδοσία”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 121 (Ιανουάριος 1965), σ. 75-76.

947 Κ. Πορφύρης, ό.π., σ. 76.

αποτέλεσμα αντίθετο από το επιδιωκόμενο»,⁹⁴⁸ ενώ «η προσπάθεια να δοθεί ένας “ιδανικός” ήρωας καταλήγει σε ένα τέρας», γράφει ο Κ. Πορφύρης.⁹⁴⁹

Ο Ηλίας Σάντας θεωρήθηκε ήρωας κουραστικός, μελοδραματικός και μονότονος. Τα κενά μνήμης, οι παραισθήσεις, οι εφιάλτες του τον οδηγούν σε έναν επαναλαμβανόμενο μονόλογο, που δεν του προσδίδει τραγικότητα. Ούτε το περιεχόμενο του πρωταγωνιστή παρουσιάζει αρετές, ούτε το περιεχόμενο της αφήγησης. Αλλά και ως προς τη μορφή του, το έργο θεωρήθηκε ελαττωματικό. Η κριτική δεν εκτίμησε την υφολογική μετάλλαξη του συγγραφέα, που χρησιμοποίησε τον παραληρηματικό μονόλογο προκειμένου να χειριστεί τον εσωτερικό χρόνο και μέσω αυτού να αποδώσει την οριακή συναισθηματική κατάσταση του θύματος.⁹⁵⁰

Ο Μανόλης Αναγνωστάκης⁹⁵¹ έλαβε τη σκυτάλη από τον Κ. Πορφύρη και συνέχισε τον διάλογο σε άλλη βάση· το κείμενό του δεν επικεντρώθηκε στα μορφολογικά χαρακτηριστικά του πεζογραφήματος, την πλοκή ή τον χαρακτήρα, αλλά στη συγγραφική πρόθεση και την ηθική στάση που προκύπτει από αυτήν. Το άρθρο του Αναγνωστάκη στην *ΕΤ* δεν αναφέρεται αποκλειστικά στον Κοτζιά και το έργο του, αλλά σε μια σειρά διανοουμένων, η στάση των οποίων τείνει να εδραιώσει μια «κατάσταση». Ο αρθρογράφος απευθύνει μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο του καλλιτέχνη γενικότερα. Αυτό που θεωρεί κατακριτέο στο έργο του Κοτζιά είναι το γεγονός πως, αντί «να μιλήσει προδρομικά για αλήθειες κυοφορούμενες και απρόσιτες στη δική του εποχή», πράγμα που οφείλει να κάνει κάθε λογοτέχνης, «προτείνει προς λύσιν προβλήματα λυμένα».⁹⁵² Με άλλα λόγια, ο Κοτζιάς παρουσιάζεται εκ των υστέρων προβληματιζόμενος για ένα ζήτημα που θεωρείται πλέον λήξαν. Θέτει ερωτήματα κατόπιν εορτής –και μάλιστα μιας εορτής οδυνηρής, με τραγικές συνέπειες για το λαϊκό κίνημα και το κόμμα–, πράγμα που καθιστά τη στάση του ηθικά προβληματική.

948 Κ. Πορφύρης, ό.π., σ. 75.

949 Κ. Πορφύρης, ό.π., σ. 76.

950 Η παρατήρηση ανήκει στο Αλέξη Ζήρα, ο οποίος εκτιμά πως το *Επί εσχάτη προδοσία* σε μεγάλο βαθμό αδικήθηκε από την κριτική της Αριστεράς. Βλ. σχετικά το κείμενο του Αλέξη Ζήρα για τον Κώστα Κοτζιά στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία: Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμ. Δ', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 227-233.

951 Μ. Αναγνωστάκης, «Γύρω στο βιβλίο του Κώστα Κοτζιά», *Επιθεώρηση Τέχνης* 122/123 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965), σ. 210-214.

952 Μ. Αναγνωστάκης, ό.π., σ. 211.

Για τον Αναγνωστάκη δεν ήταν σπάνια μια τέτοιου είδους παρέμβαση. Το μυθιστόρημα του Κοτζιά αποτέλεσε την αφορμή να σχηματοποιήσει και να καταθέσει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα άποψη, που αφορά την αλλαγή πλεύσης η οποία παρατηρήθηκε σε αρκετούς λογοτέχνες μετά τα γεγονότα του 1956. Χωρίς να επιχειρηματολογεί υπέρ της κομματικής ορθοδοξίας, καταλογίζει στον Κοτζιά πως ανήκει στους ουραγούς του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, που παρουσιάζουν όψιμες ανησυχίες, στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στη νέα τάξη πραγμάτων:

Η αποσταλινοποίηση στάθηκε το ευφυέστατο πρόσχημα αλλαγής ενός κουστουμιού μ' ένα άλλο φρεσκοραμένο που μπορεί να καλύψει θαυμάσια όλες τις πρώην αναπηρίες μας, όλες τις δυσμορφίες μας και στα μάτια των αγνοούντων ή των αφελών να μας εμφανίζει πάλι νέους και νικόκοπους τιμητές.⁹⁵³

Στην παρατήρησή του αυτή προσθέτει και τη δειλία με την οποία ο συγγραφέας χειρίστηκε το κατά τα άλλα αιχμηρό και πρωτότυπο θέμα του: χωρίς να αναζητήσει την αλήθεια, χωρίς να θίξει ζητήματα που πονούν, χωρίς να αναμετρηθεί θαρραλέα με το ιστορικό παρελθόν του πολιτικού του χώρου. Κατά τη γνώμη του, το μυθιστόρημα του Κοτζιά ήταν μια ευκαιρία που πήγε χαμένη, μια αφήγηση που έμεινε στο επίπεδο του προφανούς, του σχηματικού και των επιφανειακών διαπιστώσεων.

Αν και η σκοπιά του μοιάζει περισσότερο ιδεαλιστική παρά μαρξιστική και σαφέστατα εκκινεί από διαφορετική αφετηρία, στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και ο Γ. Καλιόρης.⁹⁵⁴ Χαρακτηρίζει τον προβληματισμό του κεντρικού του ήρωα «αβαθή και υπεκφεύγοντα»⁹⁵⁵ και τον αφηγηματικό τρόπο του αγχώδους, ασυνάρτητου και σπασμωδικού παραληρήματος μια τεχνική που επιλέγεται ακριβώς για να καλύψει τον αναιμικό προβληματισμό του πρωταγωνιστή. «Το βιβλίο στέκει πολύ πίσω από την πυρακτωμένη προβληματική του χώρου στον

953 Μ. Αναγνωστάκης, ό.π., σ. 212.

954 Γ. Καλιόρης, «Γύρω στο βιβλίο του Κώστα Κοτζιά», *Επιθεώρηση Τέχνης* 122/123 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965), σ. 214-220.

955 Γ. Καλιόρης, ό.π., σ. 217.

οποίο κινείται και ως αισθητική πραγμάτωση είναι πολύ κατώτερο από την πρόθεση του συγγραφέα του», καταλήγει ο Καλιόρης.⁹⁵⁶

Ο διάλογος συνεχίστηκε και προκάλεσε το ενδιαφέρον του ίδιου του συγγραφέα, που θεώρησε ότι τα βέλη που δέχτηκε προέρχονταν από νεοζντανοφικούς κριτικούς, οι οποίοι στάθηκαν στο πολιτικό περιεχόμενο του έργου του και όχι στα λογοτεχνικά του χαρακτηριστικά.⁹⁵⁷ Είναι γεγονός πως η συζήτηση που προκάλεσε το κείμενο του Κοτζιά δεν υπήρξε αυστηρά φιλολογική, ενώ ο απόηχός της έφτασε και στην υπερορία, όπου και μόνο η φημολογία έκδοσης του *Επί εσχάτη προδοσία* προκάλεσε πανικό.⁹⁵⁸ Τον Σεπτέμβριο του 1965 θα δημοσιευτεί στον ΝΚ η εκτενής βιβλιοκρισία του Νίκου Κυτόπουλου.⁹⁵⁹ Στα θετικά στοιχεία του μυθιστορήματος συγκαταλέγει την ατμόσφαιρα που δημιουργείται στις πρώτες σελίδες του, αν και παραδέχεται πως το παραμιλητό του ήρωα γίνεται ανιαρό και μοιρολατρικό, χωρίς αυξομειώσεις στη δραματική του ένταση. Βασικό πρόβλημα του έργου, κατά τον Κυτόπουλο, είναι το γεγονός πως ο Σάντας δεν αποτελεί τυπικό ήρωα σοσιαλιστικής ηθικής· δεν διαμαρτύρεται, δεν αντιδρά, δεν υπερασπίζεται την επαναστατική του τιμή.⁹⁶⁰ Ο αναγνώστης παρακολουθεί έναν άνθρωπο αποκομμένο και συκοφαντημένο να λυγίζει, στο δε τέλος του μυθιστορήματος δεν γνωρίζουμε εάν η δίκη του είναι εντέλει πραγματική ή αποκύημα της φαντασίας του, καθώς παραμένει έγκλειστος στο δωμάτιό του.

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως η κριτική στο σύνολό της θεώρησε το έργο άτολμο και είδε τις προσδοκίες που γέννησε στο αναγνωστικό του κοινό να παραμένουν ανικανοποίητες. Ο Κυτόπουλος θεώρησε πηγή του προβλήματος τον «αισθητικό αντιδογματισμό» του έργου και θεμελιώδη αδυναμία του την προσπάθειά του να υπηρετήσει την ανανεωτική τέχνη. Κατά τη γνώμη του,

956 Γ. Καλιόρης, ό.π., σ. 220.

957 Οι τοποθετήσεις των Μ. Αναγνωστάκη, Γ. Καλιόρη, Γ. Πετρή και Κ. Πορφύρη στο τεύχος 122/123 της *Επιθεώρησης Τέχνης*, σ. 210-223, όπου αναφέρεται και η άποψη του Κώστα Κοτζιά.

958 Ο Νίκος Ακριτίδης, σε επιστολή του προς την ΕΔ, εκφράζει την απορία του για τη φημολογούμενη έκδοση και χαρακτηρίζει μια τέτοια ενέργεια «εσχάτη προδοσία» του σκοπού που υπηρετεί το Εκδοτικό. Βλ. Δακτυλόγραφη επιστολή του Νίκου Ακριτίδη, 29.5.1965, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 269, Φ. 13/30/106.

959 Δακτυλόγραφη βιβλιοκρισία του Νίκου Κυτόπουλου, 29.6.1965, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 304, Φ. 13/66/50 και Νίκος Κυτόπουλος, «Μερικές σκέψεις γύρω από το βιβλίο του Κώστα Κοτζιά "Επί εσχάτη προδοσία"», *Νέος Κόσμος* 9 (1965), σ. 101-109.

960 Νίκος Κυτόπουλος, ό.π., σ. 103.

η υποκατάσταση του πολιτικού του χαρακτήρα από τον ψυχαναλυτικό⁹⁶¹ στέρησε από τον συγγραφέα τη δυνατότητα να φτάσει βαθιά, στις πληγές του παρελθόντος. Από φόβο μήπως αναπαραγάγει τα κλισέ του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ο Κοτζιάς απογύμνωσε τον πυρήνα του δράματος από το πολιτικό του στοιχείο και τελικά απέτυχε να δώσει ένα έργο τολμηρό, πρωτότυπο, καινοτόμο και, πάνω απ' όλα, ειλικρινές. Τα αδύναμα σημεία που επισημαίνονται είναι, λοιπόν, κοινά. Η διαφορά είναι πως, σε αντίθεση με τον Αναγνωστάκη για παράδειγμα, ο Κυτόπουλος θεωρεί τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό πανάκεια, μοναδικό αισθητικό ιδανικό του νέου κόσμου.⁹⁶² Το έργο κυκλοφόρησε, τελικά, και στην υπερορία, αλλά δεν συγκίνησε και δεν επαινέθηκε, παρά τη συγκλονιστική υπόθεση στην οποία αναφερόταν.⁹⁶³ Αρκετά χρόνια αργότερα, ο ίδιος ο Κοτζιάς το χαρακτήρισε ημιτελές και επιχείρησε να το εμπλουτίσει και να το επανεκδώσει, σε μια αναθεωρημένη έκδοση με τον τίτλο *Ο αλύγιστος*.⁹⁶⁴

6.4 Η μάχη με τον αναθεωρητισμό: *Αυγή και Επιθεώρηση Τέχνης*

Η ιδεολογία επιτελεί λειτουργία δεοντολογική, αλλά και συνεκτική ή παραμυθητική, καθώς συνέχει τα κοινωνικά υποκείμενα, τα τοποθετεί στον κόσμο και τους δημιουργεί την αίσθηση του ανήκειν.⁹⁶⁵ Πρόκειται για παράγοντα κοινωνικής συνοχής που παρέχει νόημα στη ζωή του ανθρώπου ως κοινωνικού υποκειμένου,

961 Νίκος Κυτόπουλος, ό.π., σ. 106.

962 Νίκος Κυτόπουλος, ό.π., σ. 108-109.

963 Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο Απόστολος Σαχίνης, που χαρακτήρισε «πεζογραφικό άθλο» τον τρόπο με τον οποίο ο Κοτζιάς σκιαγράφησε στις 238 σελίδες του μυθιστορήματός του το πορτρέτο του μοναχικού ανθρώπου. Βλ. Απόστολος Σαχίνης, «“Επί εσχάτη προδοσία”, Θεμέλιο 1964», *Εποχές* 23 (Μάρτιος 1965), σ. 75.

964 *Ο Αλύγιστος* κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή το 1978. Το έργο προλόγισε ο συγγραφέας ως εξής: «Το μυθιστόρημα *Ο Αλύγιστος* δεν είναι απλώς μια δουλειά ολοκλήρωσης του βιβλίου μου *Επί εσχάτη προδοσία* που είχε κυκλοφορήσει πριν από τη δικτατορία. Αν και στηριγμένο στο ίδιο υλικό πρόκειται στην ουσία για άλλο βιβλίο. Στο *Επί εσχάτη προδοσία* ο αναγνώστης δεχότανε μέσα από ένα πλασματικό ήρωα την ιδιότυπη καταγραφή ενός “σοκ” ύστερα από μια άδικη, παράλογη και εξωφρενική κατηγορία – αυτός ήταν ο στόχος του βιβλίου την εποχή που γράφτηκε. Όσο κι’ αν στάθηκε τότε αφορμή, με το θόρυβο που προκάλεσε, για γόνιμες ίσως συζητήσεις πάνω σε μερικά καφτά θέματα, όπως π.χ. της κομματικότητας κ.λ.π., έπαψα πολύ γρήγορα να το θεωρώ σαν τελειωμένο έργο μου. Ήτανε περισσότερο ένα πρόπλασμα μυθιστορήματος από το οποίο έλευτε ο κεντρικός ήρωάς του».

965 Louis Althusser, «Για την ιδεολογία» (μτφρ. Άγγελος Ελεφάντης), *Ο Πολίτης* 3-4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1956), σ. 71-80: 86.

αφενός ορίζοντας τους ρόλους, τις υποχρεώσεις, τα περιβάλλοντα, τα όρια της κοινωνικής δράσης του και αφετέρου προσφέροντάς του ερμηνείες για το παρελθόν, το παρόν, τον εαυτό.⁹⁶⁶ Όπως αναφέρθηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, στόχος της ΕΔ ήταν να ενθαρρύνει τους νέους πολιτικούς πρόσφυγες να μορφωθούν και να καταρτιστούν και να τους καθοδηγήσει στα φλέγοντα ιδεολογικά ζητήματα – στοχοθεσία που παραμένει σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960.⁹⁶⁷ Μέχρι το 1955, τα βέλη της στρέφονταν εναντίον της αμερικανοκρατίας, της αστικής σκέψης και του καπιταλισμού, ενώ στο καλλιτεχνικό πεδίο αυτό που την ενδιαφέρει είναι να καταπολεμήσει τις «φορμαλιστικές και αισθητικές επιδράσεις». Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι στοχεύσεις ελαφρώς διαφοροποιούνται. Ο Πέτρος Ρούσος αναφέρει ως στόχους της ιδεολογικής δουλειάς για το 1962 τα εξής:

- α. Το συστηματικό ξεσκέπασμα της πολιτικής της υποτέλειας, του εκφασισμού και του πολέμου (εκλογικό πραξικόπημα, ρόλος του παλατιού, σύνδεση με την Κοινή Αγορά, πυρηνικές βάσεις).
- β. Φώτισμα των βασικών προβλημάτων στρατηγικής και ταχτικής του ΚΚΕ (προβλήματα συμμαχιών, πατριωτικού μετώπου, ρόλος του Κέντρου, πρόγραμμα Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής).
- γ. Πάλη κατά της ιδεολογίας του αντικομμουνισμού στις διάφορες εκδηλώσεις του («κίνδυνος από Βορρά», διαστρεβλώσεις της πολιτικής του ΚΚΣΕ, της πολιτικής και της ιστορίας του ΚΚΕ και του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» κ.ά.).
- δ. Πάλη για την αμνηστεία.
- ε. Προβολή και εκλαΐκευση της Εθνικής Αντίστασης.
- στ. Πάλη κατά των *αναθεωρητικών* και *δογματικών* αντιλήψεων.

966 Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011, σ. 40-41.

967 Τα τμήματα της ΕΔ παραμένουν περίπου ίδια και κατά τη δεκαετία του 1960. Προστίθεται ο τομέας Τύπου, για την μελέτη της *Αυγής* και των πολιτικών/λογοτεχνικών περιοδικών, καθώς και ειδικός τομέας για το περιοδικό *Πυρσός*. Υπεύθυνος του τομέα Τύπου ορίζεται ο Πέτρος Ρούσος. Προτείνεται επίσης να συγκροτηθεί αρχείο φωτογραφικού και άλλου εποπτικού υλικού του αγώνα της Αντίστασης· βλ. σχετικά «Αποστολή, οργάνωση και λειτουργία του τμήματος της Διαφώτισης 1962/τμήματα και υπεύθυνοι», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/88.

ζ. Πάλη κατά της αντιδραστικής ιδεολογίας και των διαστρεβλώσεων του μαρξισμού στα ζητήματα λογοτεχνίας και τέχνης.⁹⁶⁸

Η ΕΔ εξακολουθεί να επικεντρώνεται στις βασικές θέσεις της προπαγάνδας των αντιπάλων της: οι δυνάμεις της Δεξιάς παρουσιάζουν την πολιτική της ύφεσης και της ειρηνικής συνύπαρξης σαν «απατηλό σύνθημα» που αποβλέπει σε προπαγανδιστικούς σκοπούς και το ΚΚΕ σαν κόμμα «ξενокίνητο» και «αντεθνικό», αποκλειστικά υπεύθυνο για τις «εθνικές καταστροφές» των μεταπολεμικών χρόνων. Το καθεστώς των ΛΔ θεωρείται ολοκληρωτικό και ανελεύθερο, ενώ ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν αμελεί να υπενθυμίζει πως «με την Αριστερά τον χωρίζει το μείζον θέμα της Δημοκρατίας». Το ΚΚΕ, από την άλλη, θεωρεί αντεθνική τη σύνδεση της Ελλάδας με την παγκόσμια αγορά, η οποία προβάλλεται από τον αστικό Τύπο ως ιστορική αναγκαιότητα που θα συνδέσει τη χώρα με τη δημοκρατική Δύση. Τα προπαγανδιστικά κείμενα της δεκαετίας του 1960 δίνουν έμφαση κατ' αρχάς στον ειρηνικό προσανατολισμό της χώρας, την απεμπλοκή της από το ΝΑΤΟ, την κατάργηση των πολεμικών βάσεων, την αποπυρηνικοποίηση της βαλκανικής ζώνης, τη βαλκανική συνεννόηση, και εν συνεχεία στη μάχη για την αποκατάσταση των δημοκρατικών ελευθεριών και την ποινικοποίηση κάθε απόπειρας εκτροπής του Συντάγματος. Επιπλέον, η Αριστερά προβάλλει τον αγώνα της για την υπεράσπιση του εθνικού πολιτισμού και για μια ανεξάρτητη οικονομική ανάπτυξη, που θα απεμπλακεί σταδιακά από τα ξένα μονοπώλια, ενώ στο πνευματικό πεδίο εξακολουθεί να επικρίνει τη «θρησκοληψία, τον μυστικισμό, τον μεσαιωνικό σκοταδισμό», που αποδίδεται στις συντηρητικές δυνάμεις.

Αυτά φαίνονται αρκετά σαφή και δηλώνονται ρητά σε συνέδρια, ολομέλειες της ΚΕ του κόμματος, συνδιασκέψεις κομματικών επιτροπών. Παρ' όλα αυτά, από το 1956 και μετά, και ιδιαίτερα μετά τις αποφάσεις της 8ης Ολομέλειας,⁹⁶⁹ όπου με το σύνθημα «όλοι στην ΕΔΑ!» αποφασίζεται η διάλυση των παράνομων κομματικών οργανώσεων του ΚΚΕ στην Ελλάδα, η ΕΔ επικεντρώνει την κριτική της σε ομάδες του

968 «Συμπεράσματα από τη συνδιάσκεψη του τμήματος της Διαφώτισης για την μελέτη των προβλημάτων της ιδεολογικής δουλειάς του κόμματος», 27.4.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/288 | κ. 258, Φ. 13/20/68 και κ. 261, Φ. 13/23/2.

969 Η 8η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ πραγματοποιήθηκε στις 5/8/1958. Βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα (1956-1961)*, Τόμος όγδοος, ό.π., σ. 251-264.

αριστερού χώρου που διαστρεβλώνουν τη γραμμή της, θεωρώντας πως υπάρχει σύγχυση σε βασικά θέματα που σχετίζονται με τον χαρακτήρα και τη δράση του κόμματος, την έννοια και την ορθότητα του εκλογικού στόχου «ισχυρή ΕΔΑ», αλλά και τη σχέση του χώρου της Αριστεράς με την Ένωση Κέντρου.⁹⁷⁰ Ο Ιδεολογικός Τομέας εξακολουθεί να αναφέρεται ως το πιο αδύναμο κομμάτι της ΕΔ. Έτσι, ξεκινά «ένας αγώνας εναντίον λαθών και παρεκκλίσεων από την ορθόδοξη ιδεολογία», που θα πάρει διάφορες μορφές. Κυριότερες από αυτές τις παρεκκλίσεις θεωρούνται ο αναθεωρητισμός και ο αριστερισμός-δογματισμός.⁹⁷¹

Ο αναθεωρητισμός θεωρείται μεγαλύτερος κίνδυνος, κυρίως λόγω «της σύνθεσης της ΕΔΑ και της αδύνατης παρουσίας του ΚΚΕ στην Ελλάδα».⁹⁷² Έντυπα και εφημερίδες κατηγορούνται πως ακολουθούν «πολιτική ουράς» εκθειάζοντας τον Βενιζέλο και τον χώρο του Κέντρου, πως προωθούν συντηρητικές αντιλήψεις για την Ιστορία και «με το πρόσχημα του καινούργιου οδηγούνται σε αναθεώρηση βασικών αρχών της συγκρότησης και λειτουργίας του κόμματος».⁹⁷³ Σε πολλές επιστολές της η ΕΔ κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για τη «δεξιά εκτροπή» στους

970 «Κατατοπιστικό σημείωμα για την Ε.Ε.», 16.5.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 261, Φ. 13/23/13.

971 Δογματισμός ονομάζεται «η εκδήλωση απόσπασης απ' την πραγματικότητα, προσκόλλησης σε θέσεις ξεπερασμένες, υποκειμενικής ερμηνείας των φαινομένων της ζωής. Οδηγεί στην απόσπαση απ' τις μάζες και σε τυχοδιωκτικές ενέργειες». Ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αναφέρονται η περίοδος 1945-1946, τα συνθήματα για το παγκόσμιο εργατικό κίνημα, η πάλη κατά του κόμματος της ΕΔΑ, ακόμα και «η υποτίμηση ή η άρνηση του ρόλου των συμμαχιών με τις δυνάμεις του Κέντρου, με τα στελέχη και τους οπαδούς του ρεφορμισμού, η στενότητα γενικότερα στο πρόβλημα των συμμαχιών και των αναγκών κάθε φορά ελιγμών». Αναθεωρητισμός, από την άλλη πλευρά, θεωρείται «η έκφραση της αστικής ιδεολογίας στις γραμμές του εργατικού δημοκρατικού κινήματος. Κύρια κατεύθυνσή του είναι η άρνηση του ανεξάρτητου και ηγετικού ρόλου της εργατικής τάξης και της αριστεράς και η απόλυτη προβολή του Κέντρου σαν κύριας και συνεπούς δύναμης στον αγώνα για τη δημοκρατία [...] η υπερεκτίμηση της κοινοβουλευτικής μορφής πάλης και υποτίμηση της οργανωμένης εξωκοινοβουλευτικής πάλης» (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/192). Αναφορικά με τον αναθεωρητισμό η 8η Ολομέλεια δηλώνει στην απόφασή της πως «στην πορεία της εφαρμογής των αποφάσεων της 6ης και 7ης Ολομέλειας οι οποίες σύντριψαν το δογματισμό-σεχταρισμό που ήταν το κύριο γνώρισμα της καθοδήγησης Ζαχαριάδη, αναπτύχθηκαν σοβαρές αναθεωρητικές-μηδενιστικές τάσεις, που καλλιεργούν την ηττοπάθεια και την αντίληψη ότι είναι αδύνατος ο αποτελεσματικός αντιιμπεριαλιστικός αγώνας, υποστηρίζουν την υποταγή στα αστικά κόμματα, την αναθεώρηση και κατάλυση των λενινιστικών αρχών λειτουργίας του Κόμματος, της αρχής του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, κηρύττουν την ελευθερία ρευμάτων και παρατάξεων μέσα στο Κόμμα. [...] Η 8η Ολομέλεια θεωρεί βασικό καθήκον του Κόμματος την καταπολέμηση και υπερνίκηση του αναθεωρητισμού-μηδενισμού, που αποτελεί σήμερα τον κύριο κίνδυνο, χωρίς να χαλαρωθεί ούτε στιγμή η πάλη κατά των υπολειμμάτων του δογματισμού-σεχταρισμού». Βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα (1956-1961)*, Τόμος όγδοος, ό.π., σ. 254.

972 «Πρόγραμμα Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/85.

973 «Πρόγραμμα Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/85.

κόλπους της ΕΔΑ: «Πλάι στον δεξιό κίνδυνο τον τελευταίο καιρό δυναμώνει και ο αριστερός, που τον επιτείνουν, όπως και το δεξιό, οι δυσκολίες της δουλειάς καθώς και η επίθεση σε διεθνή κλίμακα του δογματισμού, που σήμερα προβάλλει διεθνώς σαν κύριος κίνδυνος», δηλώνει η ΕΔ το 1963.⁹⁷⁴ Στο πλαίσιο καταπολέμησης του δογματισμού πληθαίνουν και πάλι στον ΝΚ τα άρθρα με θέμα την αντιμετώπιση της προσωπολατρίας.⁹⁷⁵

Σε αυτό το κλίμα, καταβάλλονται κάποιες –αδύναμες στην πραγματικότητα– προσπάθειες από πλευράς του ΚΚΕ να διευρύνει κατά τόπους την οπτική του. Η προετοιμασία ενός συνεδρίου που θα συγκεντρώνει πολλά πρόσωπα της προοδευτικής διανόησης και η σκέψη για ευρύτερες συνεργασίες με τα αδελφά κόμματα στον τομέα της πολιτιστικής πολιτικής κινούνται σε αυτό το πλαίσιο. Παράλληλα, πληθαίνουν οι εκλαϊκευτικές προσπάθειες για την εαμική αντίσταση, που λειτουργεί πάντοτε συνεκτικά μεταξύ των μελών της κοινότητας.⁹⁷⁶ Επίσης συζητιούνται η δυνατότητα έκδοσης μαζικού προοδευτικού περιοδικού που θα μπορεί να συναγωνιστεί τον αστικό περιοδικό Τύπο, η καθιέρωση ετήσιων βραβείων για τα καλύτερα δημιουργήματα της προοδευτικής λογοτεχνίας και τέχνης στην Ελλάδα, η συνεργασία ελλήνων διανοομένων με το περιοδικό *Πυρσός*, ακόμα και η οργάνωση ενός κέντρου/εταιρείας/εστίας της σύγχρονης σκέψης για τη συστηματικότερη προβολή της προοδευτικής ιδεολογίας.⁹⁷⁷ Στην προσπάθεια μιας τέτοιας «εξωστρέφειας», η ΕΔ απηύθυνε στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ έναν κατάλογο- πρόταση με αντιπροσωπευτικούς κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες από την Ελλάδα που θα μπορούσαν να προσκληθούν στις ΛΔ. Είναι χαρακτηριστική η ευρύτητα που διακρίνει τον κατάλογο. Ακόμη και στην 1η κατηγορία (αυτοί που πρέπει να προσκληθούν άμεσα) συναντά κανείς τα ονόματα του Οδυσσέα Ελύτη και του Μάνου Χατζιδάκι, ενώ στη 2η κατηγορία (αυτοί που, έστω και αργότερα, πρέπει να προσκληθούν) υπάρχει ακόμη και το όνομα της Αλίκης Βουγιουκλάκη.⁹⁷⁸

974 «Ιδεολογικά ζητήματα», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 259, Φ. 13/21/252.

975 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 259, Φ.13/21/66.

976 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 259, Φ. 13/21/61.

977 «Συμπεράσματα σύσκεψης για τη δουλειά μέσα στους διανοούμενους», Γενάρης 1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/1.

978 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/4.

Έτσι, το εξόριστο ΚΚΕ κρίνει τώρα ηπιότερα προσωπικότητες που άλλοτε θεωρούσε απορριπτέες. Σε σημείωμα του 1962 για την ιδεολογική πάλη στην Ελλάδα διαβάζουμε:

Εφόσον ο Τερζάκης συνηγορεί σε ένα σημαντικό σημείο της πάλης μας, όπως η αποφυλάκιση των κρατουμένων, αυτό είναι εκείνη τη στιγμή που προέχει και θέλει ενθάρρυνση από μέρους μας. Ταυτόχρονα στα σημεία που διαφέρουμε (όπως λ.χ. ότι οι κρατούμενοι έσφαλαν) μπορούμε να του κάνουμε πειστική κριτική, χωρίς να τον απωθούμε.

Αντίστοιχα κείμενα του αρχείου αφορούν τον Δημήτρη Ψαθά, τον Γιώργο Θεοδοκά και άλλους διανοουμένους που είχαν αντιμετωπιστεί πολύ εχθρικότερα στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Στις οδηγίες αναφέρεται ρητά πως η κριτική πρέπει τώρα να είναι «προσεχτικώτερη, πιο υπομονετική και φιλική». Θετική είναι –με τις απαραίτητες φυσικά επιφυλάξεις– ακόμη και η υποδοχή του περιοδικού *Εποχές*.⁹⁷⁹

Υπάρχει, λοιπόν, μια αντίφαση. Ενώ, από τη μια πλευρά, δίνεται η εντύπωση πως, για να πολεμήσει τον δογματισμό, το ΚΚΕ εγκαταλείπει μερικώς τις απολυτότητές του πάνω στα καλλιτεχνικά πράγματα, από την άλλη, οι «ατομικιστικές αναθεωρητικές τάσεις» και η «σεχταριστική ανευθυνολογία» μεταξύ των καλλιτεχνών παρουσιάζονται ολοένα και πιο απειλητικά. Τα έντυπα και οι εφημερίδες της Αριστεράς συναντούν δριμύτατη κριτική, αντιμετωπίζοντας την κατηγορία του αναθεωρητισμού. Για το περιοδικό *Ελληνική Αριστερά* επισημαίνεται πως έχει πολύ αδύναμη αρθρογραφία σε ό,τι αφορά τα βασικά θεωρητικά ζητήματα της ιδεολογικής πάλης.⁹⁸⁰ Στην υπερορία εκφράζεται έντονη ανησυχία και για την *Αυγή*.⁹⁸¹ Τον Νοέμβριο του 1959, σε συζήτηση για τους διανοουμένους, διατυπώθηκε η άποψη πως η εφημερίδα αναπαράγει «μια τάση μηδενιστική κι έναν

979 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/189.

980 «Τέτοια είναι ο αντικομμουνισμός και οι συνέπειές του στην πολιτική ζωή της χώρας, το ξεκαθάρισμα πολιτικών, ιδεολογικών, κοινωνικών στηριγμάτων του Κέντρου, ο εθνικός και δημοκρατικός χαρακτήρας της Αριστεράς, ο νεοφασισμός, ο ρόλος της μοναρχίας», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/187.

981 «Συμπεράσματα της σύσκεψης για τη δουλιά του ΚΚΕ στη διανόηση και ιδιαίτερα στους λογοτέχνες» 14.8.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ/13/62/110. Για τη φιλολογική σελίδα της *Αυγής*, βλ. και κ. 301, Φ. 13/63/3, Φ. 13/63/42, Φ. 13/63/45, Φ. 13/63/48, Φ. 13/63/100, Φ. 13/63/101 και Φ. 13/63/132.

αχρείαστο αντικειμενισμό όσον αφορά τη συλλογική δράση των διανοουμένων»,⁹⁸² ενώ στο πολιτικό ρεπορτάζ υπάρχουν τάσεις μίμησης του αστικού Τύπου, ενασχόληση με δευτερεύοντα ζητήματα και «εντυπωσιακή επικαιρότητα». ⁹⁸³ Επιπλέον, η εφημερίδα φέρεται να υποτιμά την προβολή και την προώθηση των λαϊκών αγώνων.⁹⁸⁴ Η ΕΔ φρόντισε να υπενθυμίσει τα λόγια του Λένιν:

Με τα μικροζητήματα της πολιτικής οι κεφαλαιοκράτες όλων των χωρών προσπαθούν να αποσπάσουν την προσοχή των λαϊκών μαζών από τα πραγματικά, τα σοβαρά, ουσιαστικά και βασικά ζητήματα της ζωής των μαζών. Ο δικός μας τύπος πρέπει να δημοσιεύει αυτό ακριβώς που προσπαθούν να κρύψουν από τη μάζα οι κεφαλαιοκράτες.⁹⁸⁵

Η ΕΔ συχνά τοποθετούνταν για την αρθρογραφία της *Αυγής*, την οποία επικρίνει για ιδεολογική σύγχυση και «λάθη σεχταριστικού χαρακτήρα». ⁹⁸⁶ Το εξόριστο ΚΚΕ θεωρούσε πως η *Αυγή* «δεν αντιμετωπίζει όσο πρέπει γερά τον αντικομμουνισμό, την ιδεολογική δράση του αντιπάλου, καθώς και τις αντιμαρξιστικές-αντιλενινιστικές θέσεις»,⁹⁸⁷ δεν αξιοποιεί το υλικό του *Νέου Κόσμου*⁹⁸⁸ και δεν προβάλλει, όπως και όσο θα έπρεπε, την πνευματική ζωή στις σοσιαλιστικές χώρες.⁹⁸⁹ Σε ό,τι αφορά τη φιλολογική της σελίδα, οι κατηγορίες είναι ποικίλες: εγκατάλειψη, προχειρότητα, έλλειψη προγραμματισμού, αδυναμία στη συνεργασία

982 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 247, Φ. 13/9/126.

983 «Σχέδιο δράσης για τη βελτίωση της δουλιάς της “Αυγής”», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 248, Φ/13/10/154.

984 Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σπύρου Λιναρδάτου, υπήρχε πάντοτε αντιδικία ανάμεσα στη συντακτική επιτροπή της *Αυγής*, που ήταν όργανο της ΕΔΑ, και την ηγεσία της Αριστεράς: «Οι δημοσιογράφοι έδιναν μεγαλύτερη σημασία στην ειδησεογραφική πληρότητα της εφημερίδας, στην ενδιαφέρουσα ύλη που έπρεπε να έχει για να διαβάζεται από όσο το δυνατό ευρύτερο κοινό της Αριστεράς. Η ηγεσία του ΚΚΕ και της ΕΔΑ και οι τοπικές οργανώσεις ήθελαν να απεικονίζει η εφημερίδα περισσότερο τη δραστηριότητά τους, να δημοσιεύει κομματικές αποφάσεις και άρθρα και να προβάλλει πιο πολύ τη “φυσιогνωμία του κόμματος”». Σπύρος Λιναρδάτος, *Πολιτικοί και πολιτική*, ό.π., σ. 188-189.

985 «Σχέδιο δράσης για τη βελτίωση της δουλιάς της “Αυγής”», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 248, Φ/13/10/154.

986 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/100.

987 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/100.

988 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301. Φ. 13/63/101.

989 «Η λογοτεχνική σελίδα της “Αυγής”», Νοέμβριος 1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/45.

με προοδευτικούς ανθρώπους της τέχνης, υπερβολική προβολή της ποίησης του Ρίτσου.⁹⁹⁰

Μεγαλύτερο απόπημα της εφημερίδας αποτέλεσε η δημοσίευση της συνέντευξης του Γραμματέα της Ένωσης Λογοτεχνών Πολωνίας Γιέζι Πουτράμεντ.⁹⁹¹ Ο Πουτράμεντ εξέφρασε απόψεις σχετικά με τα προβλήματα στην κριτική και την τέχνη, που δεν εναντιώθηκαν απόλυτα στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αλλά επιχείρησαν μια ανανοηματοδότησή του. Η αντίδραση ήταν αναμενόμενη:

Η εφημερίδα έχουμε τη γνώμη ότι δεν έπρεπε να δημοσιεύσει τη συνέντευξη αυτή που έχει λαθεμένες θέσεις. Στη συνέντευξη π.χ. αναφέρει «το ζήτημα δεν περιορίζεται μόνο στο να μη γράφονται ποιήματα για το Στάλιν. Το σοβαρώτερο είναι να πάψει η λογοτεχνία να υπηρετεί άμεσα πολιτικά καθήκοντα...». Όσες εξηγήσεις κι αν δίνει ο Ποντράμεντ νομίζουμε ότι η θέση αυτή στην ουσία οδηγεί στη θέση της «απολιτικότητας» της λογοτεχνίας, τη θέση «η τέχνη για την τέχνη». Ακόμη αναφερόμαστε στο λαθεμένο ορισμό που δίνει ο Ποντράμεντ στο σοσιαλιστικό ρεαλισμό [σύμφωνα με τον οποίο] «έργο σοσιαλιστικού ρεαλισμού είναι ένα έργο που έχει γραφτεί από συγγραφέα σοσιαλιστικών πεποιθήσεων».⁹⁹²

Περισσότερες επιθέσεις συγκριτικά με την *Αυγή* δέχτηκε η *Επιθεώρηση Τέχνης*. Η ΕΔ παραδέχεται πως, μετά τα γεγονότα του 1959, την υπόθεση Γκράνιν⁹⁹³ και τη δίκη στην οποία οδήγησε και, κυρίως, μετά την επιβολή του Μίμη Δεσποτίδη, το

990 Η ΕΔ εκφράζει συχνότερα τις επιφυλάξεις της για έργα του Γιάννη Ρίτσου, καθώς η ποίησή του γίνεται «όλο και πιο δυσνόητη ερμηνευτικά» (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/48). Στη σύσκεψη της ΚΕ του ΚΚΕ για τα ιδεολογικά ζητήματα, ο Θέμος Κορνάρος εκφράζει την άποψη πως ο Ρίτσος είναι ακατανόητος στον λαό, ενώ ο Κυτόπουλος συμφωνεί προσθέτοντας πως ο ποιητής αγγίζει τα όρια «της αμφισβητούμενης τέχνης του σουρρεαλισμού». Ο Χατζής είναι ο μοναδικός που διαφωνεί λέγοντας: «Ο Ρίτσος δεν είναι μακριά από τη σουρρεαλιστική ιδεολογία, αλλά είναι κοντά στη δική μας ιδεολογία»· βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ. 13/62/111.

991 Η *Αυγή*, 22.12.1961 και 23.12.1961.

992 «Σχετικά με τη δουλειά της “Αυγής” στο διάστημα 1961-1962», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/3. Για την καλύτερη κατανόηση της παρέμβασης του Πουτράμεντ, εξαιρετικά διαφωτιστική είναι η διατριβή της Iwona Skorbilowicz, *The Polish Writers’ Union in Gomulka’s Polish People’s Republic 1956-1970*, University of Manchester 2019 και το άρθρο του Thomas L. Lawrence, «Polish Literature and the “Thaw”», *The American Slavic and East European Review* 18, Vol. 3 (October 1959), σ. 394-416, <https://www.jstor.org/stable/3004134>

993 Για την υπόθεση Γκράνιν, βλ. παρακάτω.

περιοδικό έχει κάνει στροφή προς την κομματική κανονικότητα.⁹⁹⁴ Ωστόσο, η αρθρογραφία και οι επιλογές του παρακολουθούνται στενά από τους διανοούμενους της προσφυγιάς, οι οποίοι διαρκώς επανέρχονται με νέες παρατηρήσεις, άλλοτε αναφορικά με πολιτικά θέματα, όπως το Κυπριακό,⁹⁹⁵ και άλλοτε με καλλιτεχνικά. Στα συμπεράσματα σύσκεψης της ΕΔ που πραγματοποιείται τον Ιανουάριο του 1962 και αφορά «τη δουλιά μέσα στους διανοούμενους» αναφέρεται πως «χρειάζεται μαχητικό ξετίναγμα των αναθεωρητικών απόψεων της ομάδας της “Κριτικής”⁹⁹⁶ (Θεσσαλονίκη) και άλλων παρόμοιων και υπερνίκηση των αναθεωρητικών υποτροπών στην “Επιθεώρηση Τέχνης”», και η ΕΔ υπογραμμίζει πως η πολεμική ενάντια σε «ορισμένους διανοούμενους που ρίχνουν νερό στο μύλο της αντίδρασης» πρέπει να γίνει με τρόπο που θα απομονώσει τους «σκοτεινούς κύκλους που τους ελέγχουν».⁹⁹⁷ Επιπλέον, συχνά καταλογίζεται στην ΕΤ ελιτισμός, αποφυγή της εκλαΐκευσης, ειδικευμένα θέματα και απεύθυνση στους λίγους.⁹⁹⁸

Είναι, φυσικά, κοινή παραδοχή πως το περιοδικό αύξησε την ακτινοβολία της Αριστεράς, συγκεντρώνοντας συνεργασίες πλατύτερων δημοκρατικών δυνάμεων και αναδεικνύοντας πολλούς προοδευτικούς ανθρώπους.⁹⁹⁹ Η διαρκής κυκλοφορία του ήταν σημαντική κατάκτηση και μάλιστα σε καιρούς χαλεπούς. Ωστόσο, τόσο οι διανοούμενοι της ΕΔ του εξόριστου ΚΚΕ όσο και πρόσωπα της ΕΔΑ –με πρώτο τον

994 «Συμπεράσματα από τη συζήτηση στο Λογοτεχνικό Κύκλο για την “Επιθεώρηση Τέχνης”», 26.9.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/80.

995 «Συμπεράσματα της συζήτησης στο Λογοτεχνικό Κύκλο για το περιοδικό “Επιθεώρηση Τέχνης” (τεύχη 109-120 του 1964)», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 304, Φ. 13/66/136.

996 Η *Κριτική* (1959-1961) εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη από τον ποιητή και κριτικό Μανόλη Αναγνωστάκη. Υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα μεταπολεμικά πολιτιστικά περιοδικά και διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των ανανεωτικών ιδεών και των νεωτερικών αντιλήψεων για τη λογοτεχνία και τις τέχνες. (Για το περιοδικό, βλ. Μιχάλης Γ. Μπακογιάννης, *Το περιοδικό «Κριτική»: Μια δοκιμή ανανέωσης του κριτικού λόγου*, University Studio Press, Αθήνα 2004.) Στις 10.11.1961, σε σύσκεψη της ΚΕ του ΚΚΕ για τα ιδεολογικά ζητήματα, ο Μάρκος Αυγέρης εκφράζει την άποψη πως η *Κριτική* είναι «χειρότερη και από την *Επιθεώρηση Τέχνης*» στο ζήτημα του αναθεωρητισμού. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ. 13/62/111.

997 «Συμπεράσματα της σύσκεψης για τη δουλιά μέσα στους διανοούμενους», 1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 301, Φ. 13/63/1.

998 «Συμπεράσματα της συζήτησης στο Λογοτεχνικό Κύκλο για το περιοδικό “Επιθεώρηση Τέχνης” (τεύχη 109-120 του 1964)», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 304, Φ. 13/66/136.

999 Η ΕΤ αύξησε την κυκλοφορία της σε βαθμό που να ξεπερνά τη *Νέα Εστία* και τις *Εποχές*. Σημείωσε ανοδική πορεία από πλευράς συμμετοχής στην πάλη της ΕΔΑ και προώθησε τον προβληματισμό στον χώρο της Αριστεράς. Βλ. «Εκτίμηση της δουλειάς και της νέας κατεύθυνσης του περιοδικού», Συνεδρίαση της ΣΕ της ΕΤ, 19/8/1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/56.

επικεφαλής της Διαφώτισης Άγγελο Διαμαντόπουλο– επιμένουν πως η *ΕΤ* ενδιαφέρεται περισσότερο να πολεμήσει «σεχταριστικά και δογματικά στοιχεία του κινήματος» παρά «τον αντικομμουνισμό και το ιδεολογικό λαθρεμπόριο του Κέντρου». Η προοδευτική πλευρά της συντακτικής επιτροπής κατηγορείται πως «δεν είναι διαποτισμένη από προβληματισμό και προσπάθεια ανάλογης έντασης για την αντίκρουση και την απαλλαγή δεξιών αντιλήψεων» και, ως εκ τούτου, δεν προωθεί σταθερά τη συσπείρωση των διανοομένων της Αριστεράς.¹⁰⁰⁰ Πρόκειται βέβαια για μια άδικη κατηγορία. Όπως επισημαίνει ο Κώστας Κουλουφάκος, «κανένα άλλο έντυπο της Αριστεράς δεν είχε καταφέρει να κατακτήσει το γενικό σεβασμό, την αναγνώριση πως είναι το πιο έγκυρο περιοδικό της χώρας και να συμπαρατάξει τους διανοούμενους, ανεξαρτήτως παρατάξεων, σε καμπάνιες ενάντια στη λογοκρισία, ενάντια στο σκοταδισμό και τις πολιτικές διακρίσεις, υπέρ της Ειρήνης, της Δημοκρατίας, της Εθνικής Ανεξαρτησίας, της Αντίστασης».¹⁰⁰¹ Από την άλλη, αυτή η συμπαρατάξη ίσως να ενοχλούσε την κομματική ηγεσία, η οποία πολλές φορές ασκούσε στους αρθρογράφους της *ΕΤ* ασφυκτική πίεση. Από την πλευρά της, η καθοδήγηση αρνείται ότι καλλιέργησε «παρεμβατική πολιτική» με σκοπό να συνθλίψει τις πρωτοβουλίες της συντακτικής επιτροπής.¹⁰⁰² Επιμένει πως σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις η διαφωνία της οδήγησε σε επιβολή απόψεων, χωρίς όμως να γίνεται κατάχρηση των δικαιωμάτων της. Από την άλλη υπογραμμίζει:

Η φύση της *ΕΤ*, που είναι κατά κάποιον τρόπο επίσημον πνευματικό περιοδικό της αριστεράς, κάνει υποχρεωτική την πολιτική ευθύνη της καθοδήγησης, τέτοια που μπορεί και πρέπει να υπάρχει στον πνευματικό χώρο. Είναι φανερό πως τα μέλη της ΣΕ, όπως και όλοι οι διανοούμενοι είναι απόλυτα δικαιολογημένοι και υποχρεωμένοι να ζητούν να μην υπάρχουν καταχρήσεις από πλευράς παρέμβασης και καθοδήγησης αλλά είναι ψευδής και η κατηγορία πως η καθοδήγηση βλέπει την ΣΕ σαν απλούς

1000 «Εκτίμηση της δουλειάς και της νέας κατεύθυνσης του περιοδικού», Συνεδρίαση της ΣΕ της *ΕΤ*, 19.8.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/56.

1001 Κώστας Κουλουφάκος, «Η Επιθεώρηση Τέχνης και η παρουσία της Αριστεράς στον πνευματικό χώρο», 2-29.4.1964, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 50.2, Φ. 50/2/2· Φίλιππος Ηλιού, «Ένα υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου για την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Αρχειοτάξιο 2* (Ιούνιος 2000), σ. 59 και Κώστας Κουλουφάκος, *Τα δημοσιευμένα έργα*, Πρώτος τόμος: Πρωτότυπα, ό.π., σ. 1262.

1002 «Εκτίμηση της δουλειάς και της νέας κατεύθυνσης του περιοδικού», Συνεδρίαση της ΣΕ της *ΕΤ*, 19.8.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/56.

τεχνικούς, περίπου σαν αντίπαλο ή αφήνει να καλλιεργούνται σε πλατειούς ανεύθυνους κύκλους φήμες, διαβολές για ρεβιζιονισμό της ΣΕ κλπ.¹⁰⁰³

Περισσότερες αντιδράσεις προκαλεί η επιλογή της *ΕΤ* να δημοσιεύει ελάχιστα έργα λογοτεχνών της υπερορίας,¹⁰⁰⁴ που συσχετίστηκε με επίμαχα θεωρητικά προβλήματα της τέχνης, με την προβολή της σύγχρονης λογοτεχνικής δημιουργίας αλλά και της ελληνικής πνευματικής κληρονομιάς.¹⁰⁰⁵ Λίγο πολύ το περιοδικό κατηγορείται πως προωθεί τις απόψεις γάλλων διανοουμένων –όχι πάντοτε μαρξιστών– και εκφράζει μονομερή προτίμηση προς τον μοντερνισμό, με αποτέλεσμα να μην προβάλλονται, ή να προβάλλονται ελάχιστα, «αριστουργήματα της εθνικής λαϊκής μας λογοτεχνίας».¹⁰⁰⁶ Το 1963, η ΕΔ στην κριτική της αναφέρει:

Η «Επιθεώρηση Τέχνης», παρά μια ορισμένη βελτίωση στο περιεχόμενο και την εμφάνισή της –επιτυχία αποτέλεσε το αφιερωμένο στην Εθνική Αντίσταση τεύχος της– δεν έχει αρκετές φορές ξεκάθαρο ιδεολογικό προσανατολισμό. Εν ονόματι μιας κακώς εννοούμενης ευρύτητας καταργεί πολλές φορές κάθε όριο με την εχθρική ιδεολογία. Όχι μόνο δε διατηρεί σταθερό μέτωπο σε αντιδραστικές απόψεις με την κριτική έργων που εκφράζουν κατάπτωση (λ.χ. μυθιστόρημα Δαμιανάκου), αλλά γίνεται και η ίδια φορέας τέτοιων απόψεων (άρθρο Λεοντάρη που μιλάει για την κρίση των ιδανικών και του πνεύματος της Αντίστασης). Δε γίνεται προσπάθεια από τις στήλες του περιοδικού να εμφανίζονται τα ονόματα της προοδευτικής λογοτεχνίας μας, που αποτελούν σέμνυμα της αριστερής διάνοησης και που έργα τους εκδίδονται και είναι γνωστά στο εξωτερικό (Ρίτσος, Ρίτα Μπούμη Παπά, Λουντέμης κ.ά).¹⁰⁰⁷

1003 «Εκτίμηση της δουλειάς και της νέας κατεύθυνσης του περιοδικού», Συνεδρίαση της ΣΕ της *ΕΤ*, 19.8.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 265, Φ. 13/27/56.

1004 Μέχρι το 1962, στην *ΕΤ* έχουν δημοσιεύσει οι Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Έλλη Αλεξίου, Άλκη Ζέη, Μενέλαος Λουντέμης και Δημήτρης Χατζής. Η ΕΔ επιμένει να αποκτήσει το περιοδικό μόνιμο ανταποκριτή στις σοσιαλιστικές χώρες, ο οποίος θα πληροφορεί για τα πολιτιστικά επιτεύγματα και τη λογοτεχνική κίνηση ανάμεσα στους πολιτικούς πρόσφυγες, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/68 | κ. 301, Φ. 13/63/26 | κ. 304, Φ. 13/63/145.

1005 «Συμπεράσματα συζήτησης στο Λογοτεχνικό Κύκλο για το περιοδικό “Επιθεώρηση Τέχνης” (τεύχη 109-120 του 1964)», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 278, Φ. 13/40/6.

1006 «Έκθεση του Λογοτεχνικού Κύκλου για την “Επιθεώρηση Τέχνης”», 10.1.1966, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 263, Φ. 13/25/96.

1007 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 302, Φ. 13/64/18.

Καταλήγοντας, η ΕΔ προτείνει αλλαγές στην ύλη του περιοδικού και διεύρυνση των συνεργασιών του:

Για να ξεπεράσει τις σοβαρές ελλείψεις και αδυναμίες της η ιδεολογική-διαφωτιστική δουλειά πρέπει να στηριχθεί σε ένα πλατύ δίκτυο συνεργατών, τόσο από την ίδια τη Διοικούσα Επιτροπή, όσο και από τους διανοούμενους (να εξεταστούν τα παράπονα γιατί από την «Επιθεώρηση Τέχνης» αποκλείεται ή παραμερίζεται συστηματικά μια κατηγορία ανθρώπων της Τέχνης και γιατί μια σειρά δόκιμοι συγγραφείς Βαλέττας, Φωτιάδης, Μπενέκος, Βλαχοδημήτρης, Βρανούσης κ.ά. που διατύπωσαν την επιθυμία τους να συνεργασθούν, δεν τραβιούνται σε συγγραφή επιφυλλίδων, μελετών, έργων). Τα περιοδικά «Ελληνική Αριστερά», «Σύγχρονα Θέματα», «Έρευνα», «Επιθεώρηση Τέχνης» μπορούν και πρέπει να γίνουν κυψέλες για τη συγκέντρωση, διαπαιδαγώγηση και αξιοποίηση των εργατών της ιδεολογικής δουλειάς.¹⁰⁰⁸

Την επόμενη χρονιά, φαίνεται πως τα πράγματα δεν έχουν αλλάξει θεαματικά και η ΕΔ απευθύνει απόρρητο έγγραφο προς την ΕΕ της ΕΔΑ, όπου επαναλαμβάνει προτεινόμενα μέτρα «για να διορθωθεί το κακό».¹⁰⁰⁹ Στο κείμενο αναφέρεται πως η ΕΤ καπηλεύτηκε την ελευθερία που αφήνει το κόμμα στους καλλιτέχνες και διαστρέβλωσε το νόημά της, με αποτέλεσμα να προβάλλεται κατά σύστημα από τις στήλες του περιοδικού «η αφηρημένη τέχνη και ο αντιαισθητικός υπερνατουραλισμός». Αναφέρεται επίσης πως συχνά εξαίρονται πρόσωπα και έργα που η προσφορά τους στον λαϊκό αγώνα είναι από ασήμαντη έως αρνητική, ενώ αντίστοιχα καταδικάζονται ή αποσιωπούνται πρόσωπα και έργα που έχουν άμεση ανταπόκριση στο προοδευτικό αναγνωστικό κοινό. Το ενδιαφέρον είναι πως γίνεται πια λόγος για «ζυμώσεις μέσα στους κύκλους των αριστερών λογίων με ευρύτερο διασπαστικό χαρακτήρα» και πιθανότητα διάσπασης, τα πρώτα κρούσματα της οποίας έχουν εκδηλωθεί.

*

1008 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 302, Φ. 13/64/18.

1009 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 303, Φ. 13/65/52.

Στη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στο εξόριστο ΚΚΕ και τη νόμιμη ΕΔΑ, στον *Νέο Κόσμο* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, στους διανοούμενους της υπεριορίας και στους νεαρότερους εδαΐτες, κριτικούς ή λογοτέχνες, μπορεί να παρακολουθήσει κανείς διαφωνίες και εντάσεις – επεισόδια μιας ευρύτερης διαδρομής που συνδέεται άμεσα με τις πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες που ακολούθησαν το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ.¹⁰¹⁰ Σε αυτά τα επεισόδια, οι αντιμαχόμενες παρατάξεις έχουν τις σημαίες τους: τη σημαία της ορθοδοξίας και της κομματικότητας η μία, τη σημαία της ποιότητας και της αισθητικής ελευθερίας η άλλη. Η *ΕΤ* αποτελούσε φυσικά κομματικό περιοδικό, και μάλιστα κομμουνιστικό. Τολμά, όμως, και διαλέγεται με τα μοντέρνα αισθητικά ρεύματα, υποστηρίζοντας μια διαδικασία ανανέωσης στις διανοητικές τάσεις της μεταπολεμικής εποχής. Από την άλλη πλευρά, το παράνομο ΚΚΕ, αποκομμένο από τις πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες του ελλαδικού, αλλά και ευρύτερα του δυτικού χώρου, στις οποίες πρωταγωνιστεί η ΕΔΑ, ακολουθεί πολιτική αυστηρής κομματικής επιτήρησης, ασύμβατης με την εδαϊκή δυναμική. Οι συστάσεις και οι υποδείξεις πολλές φορές μετατρέπονται σε έντονες αντιπαραθέσεις. Τα πράγματα περιέπλεκε ακόμη περισσότερο το γεγονός πως η ΕΔΑ δεν λειτουργούσε ως θυγατρικό κόμμα· στην πραγματικότητα, αποτελούσε έναν πολυμορφικό, δυναμικό πολιτικό συνασπισμό, που σταδιακά μετατράπηκε σε κόμμα με σχετικά αυτόνομη λειτουργία και αυξημένο πολιτικό κύρος – δεν ταυτιζόταν απόλυτα με το εξόριστο ΚΚΕ ούτε και αποτελούσε γενόσημό του.¹⁰¹¹

Μα ούτε και στην αριστερή διανόηση που δραστηριοποιούνταν στον ελλαδικό χώρο υπήρξε σύμπνοια. Αντιθέτως, τα τεκμήρια αποκαλύπτουν τη διάλυση στον Τομέα Λογοτεχνών της ΕΔΑ και την αποτυχία των εκάστοτε Επιτροπών Κουλτούρας να χαράξουν μια νέα γραμμή στην αισθητική και πολιτισμική πολιτική του κόμματος.¹⁰¹² Μετά την υπόθεση Γκράνιν, ανατέθηκε στον Μίμη Δεσποτίδη να επαναφέρει την *ΕΤ* στην ορθή κομματική γραμμή. Από ένα σημείο και έπειτα,

1010 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Τέχνη και δράση: Οργανωτικά προβλήματα στον Τομέα Λογοτεχνών της ΕΔΑ (1962-1966)», *Αρχειοτάξιο* 1 (Ιούνιος 1999), σ. 46-49.

1011 Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967*, ό.π, σ. 9 | Για την ΕΔΑ και τη σχέση της με την κομμουνιστική παράδοση, βλ. και Λεωνίδας Κύρκος, *Ανατρεπτικά: Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, Προσκήνιο, Αθήνα 1995, σ. 149, 157-159.

1012 Για την Επιτροπή Διαφώτισης και την Επιτροπή Κουλτούρας της ΕΔΑ, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 41.

ωστόσο, η προσπάθειά του κρίνεται ελλιπής και συγκροτείται Επιτροπή Κουλτούρας που θα αναλάβει στη θέση του. Η ηγεσία της ΕΔΑ διαπιστώνει χάσμα γενεών μεταξύ των διανοουμένων της: η παλιά φρουρά της ελληνικής αριστερής διανόησης έχει μείνει πίσω και δεν μπορεί να παρακολουθήσει τις σύγχρονες εξελίξεις στη λογοτεχνία και την τέχνη, ενώ «οι νέοι δημιουργοί και σκεπτόμενοι, γοητευμένοι από την αναζήτηση νέου πνεύματος, με έντονη προκατάληψη και πικρία απέναντι στην καθοδήγηση του Κόμματος και με αντιλήψεις ταχτικής διαφορετικής από τις αντιλήψεις του Κόμματος, δεν προσέχτηκαν, δεν αφομοιώθηκαν από το κίνημα».¹⁰¹³ Αυτό το χάσμα, σε συνδυασμό με την εμφάνιση μιας «κεντρώας αρθρογραφίας» για τη δημοκρατία, την ελευθερία, την τέχνη που ανθεί στον περιοδικό Τύπο, καθιστούν απαραίτητη μια «σφιχτή, ποιοτικά γερά ετοιμασμένη δράση της Επιτροπής Κουλτούρας».¹⁰¹⁴ Με άλλα λόγια, η Διαφώτιση της ΕΔΑ κατηγορεί διανοουμένους της για αδράνεια και ιδεολογική λιποψυχία.

Στις προτάσεις της Διαφώτισης πρώτος αντέδρασε ο Δημήτρης Ραυτόπουλος,¹⁰¹⁵ που με εισήγησή του υποστήριξε πως το κόμμα δεν οφείλει να έχει σταθερή αισθητική θεωρία και πως κομματική παρουσία στον χώρο της κουλτούρας είναι πρώτα πρώτα οι πνευματικοί άνθρωποι του κόμματος και το έργο τους.¹⁰¹⁶ Ο Ραυτόπουλος υποστήριζε ακράδαντα πως το κόμμα δεν έχει λόγο να επεμβαίνει στον πνευματικό-καλλιτεχνικό χώρο επιβάλλοντας ορισμένες αισθητικές απόψεις και απορρίπτοντας άλλες και πως καμία αυθεντία δεν είναι δυνατόν «να υπερφαλαγγίζει την κριτική λειτουργία με μεθόδους εξωκριτικές ή παρακριτικές». Μοναδικά εκ των ων ουκ άνευ στοιχεία της κριτικής θεωρεί το ήθος, τη σοβαρότητα και την πειστικότητα των επιχειρημάτων, τα οποία και αντιπαραθέτει στη χυδαιοποίηση, τους αναπόδεικτους ισχυρισμούς και τις αυθαίρετες κατατάξεις που συχνά απαντούν στις «μαρξιστικές» προσεγγίσεις.¹⁰¹⁷ Το 1965, σε σημείωμά του

1013 «Ειδική έκθεση για την κουλτούρα», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 41, σ. 16.

1014 «Ειδική έκθεση για την κουλτούρα», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 41, σ. 17.

1015 Για τις παρεμβάσεις του Ραυτόπουλου, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 48, Φ. 48/1/18 | κ. 50.2, Φ. 50/2/1 και Αρχείο ΚΚΕ, κ. 302, Φ. 13/64/72.

1016 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, «Συνεδρίαση της Υποεπιτροπής της ΕΚ 7.12.1964. Εισήγηση Δ. Ραυτόπουλου», κ. 48, Φ. 48/1/18, σ. 1.

1017 Τα σχόλια του Δημήτρη Ραυτόπουλου συχνά αναφέρονται στον Μάρκο Αυγέρη, τον οποίο θεωρεί τυπική μορφή κομματικού δογματικού διανοούμενου, που «διατηρεί το πιο αγροϊκό ήθος της σταλινικής εποχής» και γελοιοποιεί κάθε μορφή διαλόγου. Βλ. χειρόγραφο επιστολή Δημήτρη Ραυτόπουλου στο Αρχείο ΕΔΑ, κ. 50.2, σ. 4.

σχετικά με τα ζητήματα των αριστερών διανοουμένων,¹⁰¹⁸ ο Δημήτρης Ραυτόπουλος καταγγέλλει τη διάλυση του Τομέα Λογοτεχνών της ΕΔΑ και τις αιτίες που την προκάλεσαν. Στο κείμενό του χαρακτηρίζει την Επιτροπή Κουλτούρας «οργανωτικό τέρας», ανίκανο να διαδραματίσει καθοδηγητικό, ή έστω βοηθητικό, ρόλο, προτείνοντας στο κόμμα τις βάσεις μιας πολιτιστικής πολιτικής. Επιπλέον υπενθυμίζει όσα είχαν διακηρυχθεί στο προεκλογικό πρόγραμμα της ΕΔΑ σημειώνοντας:

Το κόμμα δεν έχει μια ορισμένη αισθητική θεωρία. Δεν επεμβαίνει σε ζητήματα αισθητικά στην τέχνη και τη λογοτεχνία για να επιβάλει μια άποψη, να προσφέρει τελεσίδικες κρίσεις, να αποκλείει, να απορρίπτει ή να προβάλλει έργα ως υποδείγματα. Επίσης δεν υπαγορεύει στους κριτικούς (μέλη του κόμματος) ποια θα είναι η κρίση τους για τα έργα και δεν αντιστρατεύεται την κριτική. Η δημιουργία, η έρευνα, η αναζήτηση νέων μορφών είναι νόμιμη και δεν εμποδίζεται από το κόμμα. Τα ζητήματα της Τέχνης και της κουλτούρας γενικά τα χειρίζονται υπεύθυνα οι πνευματικοί άνθρωποι-μέλη του κόμματος. Το κόμμα αντιλαμβάνεται την έννοια του προοδευτικού στη λογοτεχνία και την Τέχνη στην ευρύτερη δυνατή έκτασή του. Ό,τι βοηθάει και πλουτίζει τον άνθρωπο, ό,τι βαθαίνει τη σκέψη του και καλλιεργεί τον εσωτερικό του κόσμο είναι κατ' αρχήν προοδευτικό.

Ο Ραυτόπουλος πίστευε πως μόνο μέσα από μια διαλογική διαδικασία, μια διαδικασία καλοπροαίρετης αντιπαράθεσης, θα ζυμωθεί η πολιτιστική πολιτική του κόμματος, που οφείλει να βρίσκεται υπό συνεχή διαμόρφωση. Αντιτίθεται στην ύπαρξη παγιωμένης αισθητικής θεωρίας, αλλά κρίνει απαραίτητη μια μελετημένη πολιτική που θα αφορά τον πνευματικό χώρο και θα επιχειρεί να ανοίξει η συζήτηση επ' αυτού. Στις απόψεις του εναντιώθηκαν ισχυρά οι Αυγέρης και Φωτιάδης, θεωρώντας τες προκλητικές, ρεβιζιονιστικές και προδοτικές, και η συζήτηση δεν άνοιξε ποτέ.

Ταυτίστηκε, ωστόσο, μαζί του ο Κώστας Κουλουφάκος που, στηριγμένος σε επιστημονικά δεδομένα και επιχειρήματα, είχε απευθύνει νωρίτερα ένα αναλυτικό

1018 «Για την κατάσταση και τα ζητήματα των αριστερών διανοουμένων», 30.8.1965, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 304, Φ. 13/64/72.

κείμενο στην ηγεσία της ΕΔΑ σχετικά με την «παρουσία της Αριστεράς στον πνευματικό χώρο». ¹⁰¹⁹ Ο Κουλουφάκος θεωρεί τη σαφή πολιτιστική πολιτική απαραίτητο σταθμό που θα προετοιμάσει τις ψυχοδιανοητικές προϋποθέσεις για την επίτευξη του στρατηγικού στόχου που επιδιώκει η Αριστερά, ο οποίος δεν είναι άλλος από την Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή. Αντί να χαράξει μια τέτοια πολιτική, το κόμμα αφήνεται σε «φανατικούς και μισαλλόδοξους πιστούς», των οποίων οι ανοργάνωτες και ανεπεξέργαστες επιστημονικά απόψεις δεν υπηρετούν τον προλεταριακό ουμανισμό, αλλά «εμπνέονται από αντιλήψεις της προ του 20ού Συνεδρίου εποχής», υποστηρίζει ο Κουλουφάκος. Η πικρία του για το ασφυκτικό κλίμα πίεσης τον ωθεί να συγκρίνει τη θητεία του στην ΕΤ με τη θητεία της Μακρονήσου, ενώ αποκαλύπτει σκληρές αλήθειες για το «ψαλίδισμα» και τις συνθήκες λογοκρισίας που επικρατούν κατά τη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού. Είναι συγκλονιστικός ο τρόμος που του προκαλεί το ενδεχόμενο μετατροπής του σε αλλοτριωμένο πνευματικό άνθρωπο, που άλλες απόψεις εκφράζει σε μια προσφιλή του ομήγυρη και άλλες στα επίσημα κείμενά του. Ο Κουλουφάκος αποκαλύπτει ένα κλίμα εφησυχαστικού κομφορμισμού και πνευματικής σκηνήρας, φόβου καινών δαιμονίων και διαιώνισης ταμπού, που ευτελίζει κάθε επιδίωξη αληθούς και αδέσμευτου διαλόγου μέσα στο κόμμα του. Το «πείραμα αντι-εξουσίας» ¹⁰²⁰ που επιχείρησε η ΕΤ κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας της έμεινε τελικά ημιτελές.

Εν τω μεταξύ, μια σειρά πολιτικών γεγονότων δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Η ανατροπή του Νικίτα Χρουστσόφ τον Οκτώβριο του 1964 αλλάζει τις ισορροπίες και σηματοδοτεί την επικράτηση του δογματισμού και την υποχώρηση από τις αποφάσεις του 20ού Συνεδρίου. Η εύνοια του εξόριστου κομματικού μηχανισμού προς την ΕΔΑ μοιάζει να ανήκει πια στο παρελθόν, και στις Ολομέλειες που ακολουθούν τίθενται εντονότερα το κομματικό οργανωτικό

1019 Το κείμενο του Κουλουφάκου κατά πάσα πιθανότητα απευθύνεται στον επικεφαλής Διαφώτισης της ΕΔΑ Άγγελο Διαμαντόπουλο. Βλ. Κώστας Κουλουφάκος, «Η Επιθεώρηση Τέχνης και η παρουσία της Αριστεράς στον πνευματικό χώρο», 2-29.4.1964, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 50.2, Φ. 50/2/2 | Φίλιππος Ηλιού «Ένα υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου για την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Αρχειοτάξιο 2* (Ιούνιος 2000), σ. 41-86 και Κώστας Κουλουφάκος, *Τα δημοσιευμένα έργα*, Πρώτος τόμος: Πρωτότυπα, ό.π., σ. 1253-1286.

1020 Κώστας Κουλουφάκος, «Ένα πείραμα αντι-εξουσίας: Ο κανονισμός εσωτερικής λειτουργίας της συντακτικής επιτροπής που εξέδωσε και διεύθυνε την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Διαβάζω* 67 (20 Απριλίου 1983), σ. 16-19.

πρόβλημα του αριστερού κινήματος στην Ελλάδα και ο ιδιόμορφος δυϊσμός του.¹⁰²¹ Παρά το γεγονός πως η ΕΔΑ είχε αναπτυχθεί σ' ένα ισχυρό, μαζικό, οργανωμένο κόμμα, με ικανό ηγετικό πυρήνα και διεθνή ακτινοβολία –ή και ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους–, ο κομματικός μηχανισμός του ΚΚΕ αποφασίζει την οπισθοδρόμηση στην παρανομία επαναφέροντας μέσα στην ΕΔΑ «στηρίγματα» του ΚΚΕ που θα επεκταθούν και θα μετατραπούν σε κομματικά όργανα υπεύθυνα για τη διασφάλιση της σωστής κομματικής γραμμής σε όλους τους τομείς. Το εχθρικό κλίμα ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό θα κλιμακωθεί επικίνδυνα στη 10η Ολομέλεια το 1966,¹⁰²² που θα επανατοποθετηθεί σχετικά με τον ταξικό χαρακτήρα του Κέντρου, για να οδηγήσει στην τελική διάσπαση δύο χρόνια αργότερα.

Μετά το 1964, οι διαφωνίες φαίνονται πια αγεφύρωτες. «Για την υπερνίκηση της κατάστασης που υπάρχει στον τομέα των αριστερών λογοτεχνών-καλλιτεχνών» κρίνεται απαραίτητη η οργάνωση σύσκεψης, για να συζητηθούν θέματα τέχνης και ιδεολογικής πάλης.¹⁰²³ Προσκεκλημένοι από την Ελλάδα ορίζονται οι: Μάρκος Αυγέρης, Νίκος Κατηφόρης, Κώστας Κοτζιάς, Πορφύρης Κονίδης, Έλλη Παπά, Δημήτρης Ραυτόπουλος, Γιάννης Ρίτσος, Βασίλης Ρώτας, Γιώργος Σεβαστίκογλου, Τάσος, Αντρέας Φραγκιάς, Δημήτρης Φωτιάδης (συντονιστής) και Μίμης Δεσποτίδης, ενώ από τις ΛΔ οι Τάκης Αδάμος, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Αντώνης Βογιάζος, Σταύρος Γιαννακόπουλος, Αντώνης Γιαννίδης, Γιώργης Γρίβας, Μίρα Δημητρίου, Ζωίδης, Ηρώ Ζωγράφου, Γιάννης Κρητικός, Νίκος Κυτόπουλος, Μενέλαος Λουντέμης, Μέμος Μακρής, Βασίλης Πηγής, Κώστας Πουρναράς, Δήμος Ρεντής, Γιώργης Σκαλενάκης, Δημήτρης Σπάθης και Δημήτρης Χατζής. Μεταξύ άλλων, θα συζητηθούν ο πατριωτισμός, ο κοσμοπολιτισμός και τα νέα ρεύματα στη σύγχρονη τέχνη, η σχέση ιδεολογίας και τέχνης, το πρόβλημα ελευθερίας στην καλλιτεχνική δημιουργία, η θέση της Αριστεράς απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά, ο ρόλος της προοδευτικής κριτικής.

1021 Για την 8η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (24.2-1.3.1965), βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος ένατος (1961-1967)*, ό.π., σ. 491-517 και Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β', ό.π., σ. 1184-1196.

1022 Για την 10η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (25.12.1966 - 24/1/1967), βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος ένατος (1961-1967)*, ό.π., σ. 735-760 και Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β', ό.π. σ. 1278-1284.

1023 Στη συνέλευση συμμετείχαν οι: Μ. Αλεξανδρόπουλος, Α. Βογιάζος, Σ. Γιαννακόπουλος, Μ. Ζαχαρίας, Σ. Ζορμπαλάς, Γ. Μότσιος και Δ. Σπάθης. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 263, Φ. 13/25/85.

Στα πρακτικά της συνέλευσης, που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1965 από την ΚΟΒ λογοτεχνών-καλλιτεχνών Μόσχας,¹⁰²⁴ φαίνεται ο δισταγμός των διανοουμένων του κόμματος να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της καταπολέμησης του εστετισμού και των τάσεων που αρνούνται την κοινωνική αποστολή της τέχνης, αλλά και η δυσκολία τους να υποστηρίξουν ξεκάθαρα την απομάκρυνση από δογματικές αντιλήψεις που βλέπουν την τέχνη σαν μέσο εκλαΐκευσης και εικονογράφησης της τρέχουσας πολιτικής. Προβάλλεται η ανάγκη δημιουργίας ενός ευρύτερου πεδίου «ικανού να συμπεριλάβει έργα που εκφράζουν ουσιαστικές απόψεις της σύγχρονης πραγματικότητας, που διαπνέονται από πνεύμα σοσιαλιστικού ουμανισμού», ενώ ακούγονται και φωνές που ζητούν να επανέλθει το δημοκρατικό πνεύμα διαλόγου του 1956 και «να παύσουν οι διοικητικές μέθοδοι στον καλλιτεχνικό τομέα».

Πρόκειται, ωστόσο, για προσπάθειες που δεν ευοδώθηκαν. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, ο ιδεολογικός, οργανωτικός και γεωγραφικός δυϊσμός του κινήματος θα προκαλέσει εγκάρσια τομή στον χώρο της Αριστεράς, που δεν διαχωρίζει απλώς το κλιμάκιο του εσωτερικού από τον ηγετικό πυρήνα του εξωτερικού.¹⁰²⁵ Το κλίμα πόλωσης κυριαρχεί και επανεμφανίζεται με κάθε αφορμή: σχετικά με την πρόσληψη της μουσικής του Μίκη Θεοδωράκη, που ηχογραφεί τον *Επιτάφιο* με τον Μανόλη Χιώτη στο μπουζούκι και τον Γρηγόρη Μπιθικώτση στο τραγούδι, ηχογράφηση που λαμβάνει ζτανοφικού τύπου κριτικές στην *Αυγή*,¹⁰²⁶ την πάνδημο κηδεία του Γρηγόρη Λαμπράκη, στην οποία το ΚΚΕ είδε μια νέα επαναστατική προοπτική,¹⁰²⁷ τη δίκη της *Αυγής*, που έστειλε στο εδώλιο του

1024 ΚΟΒ Λογοτεχνών-Καλλιτεχνών Μόσχας, 15-18 Μάρτη 1965, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 268, Φ. 13/30/140.

1025 Η πόλωση που δημιουργείται μεταξύ των διανοουμένων της Αριστεράς δεν ερμηνεύεται με το απλοϊκό σχήμα των «μέσα» (ορθόδοξοι) και «έξω» (αναθεωρητές). Φανατικοί οπαδοί της κομματικής ορθοδοξίας υπήρξαν και στους έξω, προοδευτικές ανανεωτικές φωνές υπήρξαν και στους μέσα. Εξάλλου, η διανόηση της Αριστεράς αντιπροσωπευόταν από διαφορετικές γενιές. Πάντως, ανάμεσα στις προοδευτικές φωνές της υπερορίας ξεχώρισαν οπωσδήποτε η Φούλα Χατζιδάκη και ο Δημήτρης Χατζής· αμφότεροι υποστήριξαν πως η λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων υπερεκτιμάται από την Αριστερά, που με διαφορετικές αφορμές εξιδανικεύει τους πρόσφυγες. Ο Δημήτρης Χατζής, σε σύσκεψη που οργάνωσε η ΚΕ του ΚΚΕ στις 10.11.1961, έκανε λόγο για βαριά σκιά του δογματισμού και αριστερό μεγαλοϊδεατισμό· βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 300, Φ. 13/62/111.

1026 Β. Αρκαδινός, «Μουσικοκριτικό σημείωμα», *Η Αυγή*, 18.10.1961.

1027 Για την αντίδραση του ΠΓ του ΚΚΕ στη στάση που κράτησε η ΕΔΑ κατά την κηδεία του Γρηγόρη Λαμπράκη, βλ. Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β', ό.π., σ. 997-998 και Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και ιδεολογία*, ό.π., σ. 152-153.

κατηγορουμένου τους Σπύρο Λιναρδάτο και Πότη Παρασκευόπουλο¹⁰²⁸ και, κυρίως, τη δίκη των σοβιετικών συγγραφέων Ντάνιελ και Σινιάφσκι, απέναντι στην οποία η διανόηση της ΕΔΑ πήρε ξεκάθαρη θέση.¹⁰²⁹ Κάθε σημαντικό πολιτικό και πολιτισμικό γεγονός της δεκαετίας κάνει την τομή εμφανέστερη και οδηγεί τον σύγχρονο αναγνώστη να αναρωτηθεί εάν, παρά τις αλλαγές του 1956 και τη νέα ηγεσία, το ΚΚΕ υιοθέτησε τελικά την άποψη που είχε εκφράσει στην απολογία του ο Νίκος Ζαχαριάδης για την ΕΔΑ: «ένα περιβόλι ολόκληρο ομπορτουνιστικής αναθεώρησης της γραμμής του Κόμματος και συμβιβαστική δεξιά παρέκκλιση μέχρι τον πάτο».

Η δεκαετία του 1960 ήταν, λοιπόν, εξαιρετικά ταραχώδης για την Αριστερά, που διχάστηκε με αφορμή θέματα πολιτικά, αισθητικά και ιδεολογικά. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε δύο ισχυρές φιλολογικές έριδες, που ταλάνισαν τους διανοούμενους και πυροδότησαν έντονους διαξιφισμούς στην αρθρογραφία των αριστερών εντύπων της εποχής.

Υπόθεση Γκράνιν (1959)

Η Υπόθεση Γκράνιν είναι θέμα που δεν αφορά άμεσα το λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας και, επιπλέον, έχουν γραφτεί γι' αυτήν αρκετά. Αποτελεί, ωστόσο, μείζον λογοτεχνικό γεγονός, που ενδεχομένως μαρτυρά την ιδεολογική σύγχυση που προκάλεσαν οι αποφάσεις του 20ού Συνεδρίου. Από το 1956 και ύστερα

1028 Αφορμή για τη «δίκη» στάθηκε άρθρο του Ζήση Ζωγράφου στον *Νέο Κόσμο*, με το οποίο επέκρινε αυστηρά την αρθρογραφία της εφημερίδας σχετικά με τον κυβερνητικό ανασχηματισμό. Ο διευθυντής της εφημερίδας Πότης Παρασκευόπουλος και ο πολιτικός συντάκτης Σπύρος Λιναρδάτος κατηγορήθηκαν από το ΠΓ για ομπορτουνισμό και κλήθηκαν σε απολογία. Για τη δίκη της *Αυγής*, βλ. Τάσος Τρίκκας, ό.π., σ. 1196-1202 | Για τη ρήξη του Σπύρου Λιναρδάτου με την ηγεσία του ΚΚΕ, βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πολιτικοί και πολιτική*, ό.π., σ. 235-249.

1029 Για τη δίκη των δύο συγγραφέων, βλ. George Melnikov, «The Fourth Congress of Soviet Writers: Continuity and Change», *The Slavic and East European Journal* 14, No. 2 (Summer 1970), σ. 198-206, <https://www.jstor.org/stable/306003> | Hariett Murav, «Sinyacsky's Trial», *The Slavic and East European Journal* 42, No. 3 (Autumn 1998), σ. 389-383, <https://www.jstor.org/stable/309677> | Ernest J. Simons, «The Trial Begins for Soviet Literature», *The Massachusetts Review* 7, No. 4 (Autumn 1966), σ. 714-724, <https://www.jstor.org/stable/25087508> και Catharine Nepomnyashchy Theimer, «Andrei Donatovich Sinyavsky (1925-1997)», *The Slavic and East European Journal* 42, No. 3 (Autumn 1998), σ. 367-371, <https://www.jstor.org/stable/309672>

παρατηρείται το φαινόμενο διανοούμενοι και λογοτέχνες να βρίσκονται στο «εδώλιο του κατηγορουμένου» λόγω της πρόθεσής τους να θέσουν σε εφαρμογή τις υποτιθέμενες –και απ’ ό,τι φάνηκε προσωρινές– αποφάσεις της σοβιετικής ηγεσίας.

Η υπόθεση έχει ως εξής: τον Μάρτιο του 1959 δημοσιεύεται σε τεύχος της *ΕΤ* το διήγημα του Ντανιήλ Γκράνιν, «Η σιωπή»,¹⁰³⁰ το οποίο είχε μεταφράσει για λογαριασμό του περιοδικού ο Μανώλης Φουρτούνης. Πρωταγωνιστής του διηγήματος είναι ο γραφειοκράτης Μινάγιεφ, προϊστάμενος του Ινστιτούτου Ερευνών της Μόσχας. Εν αναμονή της προαγωγής του, ο Μινάγιεφ απορρίπτει, από φόβο αλλά και για λόγους συμφέροντος, την έκδοση άρθρου του νεαρού μηχανικού Ολκόφσκι, όπου αποδεικνύεται με επιστημονικό τρόπο ο κοστοβόρος χαρακτήρας μηχανών που σχεδίασαν σοβιετικοί ακαδημαϊκοί. Το διήγημα αμφισβητεί το αλάθητο των σοβιετικών επιστημόνων και θέτει στο στόχαστρο «οικεία κακά» μιας αήττητης γραφειοκρατίας. Αν και το άρθρο του νεαρού μηχανικού πείθει για την «ακαταμάχητη αλήθεια του», ο Μινάγιεφ θεωρεί περιττή «πολυτέλεια να υπερασπίζεται κανείς τη γνώμη του»¹⁰³¹ και, παρά το πρόσκαιρο δίλημμά του, αρνείται τελικά να το εγκρίνει.

Το επεισόδιο αποτέλεσε την πρώτη σύγκρουση αναφορικά με τη σχέση πολιτικής και λογοτεχνίας που πήρε τόσο μεγάλες διαστάσεις. Ο Μινάγιεφ αποτελεί κλασική περίπτωση παροπλισμένου κομματικού διανοούμενου, που «είχε υποσχεθεί στον εαυτό του να τα υπομένει όλα. [...] Όταν τα πράγματα γινόντουσαν ολωσδιόλου ανυπόφορα, σώπαινε. *Η σιωπή* είναι η πιο βολική μορφή της ψευτιάς».¹⁰³² Ακριβώς σε αυτόν τον τύπο διανοούμενου θέλησαν να αντισταθούν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *ΕΤ* δημοσιεύοντας το εν λόγω διήγημα, παρότι αμφιταλαντεύτηκαν αρκετά μέχρι να το αποφασίσουν. Η πίστη σε μια στρατευμένη λογοτεχνία, που δεν διστάζει να προτείνει έναν περιεκτικό και βαθύ απολογισμό του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος, σε συνδυασμό με το γεγονός

1030 Αναφέρομαι στο διήγημα με τον ελληνικό του τίτλο. Ο τίτλος στα ρωσικά ήταν «Η δικιά του γνώμη». Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, ό.π., σ. 17.

1031 Ντανιήλ Γκράνιν, «Η σιωπή» (σοβιετικό διήγημα), *Επιθεώρηση Τέχνης* 50/51 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959), σ. 125-126.

1032 Ντανιήλ Γκράνιν, ό.π., σ. 131.

πως η ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης όφειλε να αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ χαρακτηριστικό ενός σοσιαλιστικού καθεστώτος οδήγησαν στην τελική απόφαση της έκδοσης.

Πρωτεύων στόχος του σοσιαλιστικού συστήματος ήταν η εξάλειψη του ανταγωνιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών αντιφάσεων. Η λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού θα αναλάμβανε να περιγράψει αυτή τη διαδικασία και να αναδείξει τα προβλήματα που φέρνει στην επιφάνεια. Αν η αλλαγή αυτή παρουσιαζόταν ως τετελεσμένο γεγονός και όχι ως διαδικασία, η αναπαριστώμενη πραγματικότητα θα έμοιαζε γελοιωδώς αναληθοφανής, γιατί δεν θα περιείχε συγκρούσεις.¹⁰³³ Η αποσιώπηση των αντιφάσεων συνιστά καταπάτηση των νόμων που διέπουν το καλλιτεχνικό έργο και οδηγεί αναπόφευκτα σε έργα κατώτερης ποιότητας – σαν αυτά που προτιμούσε η απερχόμενη σταλινική ηγεσία. Ένας λογοτέχνης πιστός στις σταλινικές οδηγίες θα όφειλε είτε να παρουσιάσει αλάνθαστους τους σοβιετικούς εμπειρογνώμονες είτε να πλάσει έναν ανιδιοτελή και αλτρουιστή Μινάγιεφ, ο οποίος τα βάζει με τους ανωτέρους του υπερασπιζόμενος την αλήθεια που αποκάλυψε ο υφιστάμενός του. Εκείνοι με τη σειρά τους, αντιλαμβανόμενοι την τιμιότητά του, όφειλαν να παραδεχτούν το λάθος τους και να τον προαγάγουν. Οι υποστηρικτές του διηγηματογράφου της «Σιωπής» δήλωσαν έμπρακτα την αντίθεσή τους στη σταλινική εκτροπή που, αντί να προβάλει τη διαλεκτική δομή της κοινωνίας, προτίμησε μια στατική σχηματοποίηση της πραγματικότητας, όπου δεν υπάρχουν προβλήματα, ανεπίλυτες συγκρούσεις και αρνητικοί τύποι· υπερασπίστηκαν τον θεμιτό ιστορικό οπτιμισμό και όχι τον αναληθοφανή σχηματικό οπτιμισμό του επιβεβλημένου χάπι εντ, που μετέτρεπε τους τυπικούς ήρωες σε απόλυτα επικαιρικούς.¹⁰³⁴

Η συνέχεια για τους συντάκτες της *ΕΤ* είναι γνωστή. Δύο μήνες μετά τη δημοσίευση του διηγήματος, ακολούθησε ιδιότυπη κομματική δίκη. Στην πλευρά των κατηγορών βρέθηκαν οι «ορθόδοξοι» Λεωνίδας Κύρκος, Μάρκος Αυγέρης,

1033 Αυτή την εξέλιξη της σταλινικής λογοτεχνίας χαρακτήρισε ο Λούκατς εκφυλιστική εκτροπή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στο έργο του *Το νόημα του σύγχρονου ρεαλισμού*. Απόσπασμα του έργου στο Γκέοργκ Λούκατς, «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η σταλινική λογοτεχνία», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), 108-125.

1034 Βλ. σχετικά Γκέοργκ Λούκατς, ό.π., 114-115 και Μανόλης Αναγνωστάκης, «Προβλήματα σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης* 29 (Μάιος 1957), σ. 440-444.

Δημήτρης Φωτιάδης, Παναγιώτης Φουντουραδάκης, Βαγγέλης Σακελλάρης, Νίκος Κιτσίκης και Γιάννης Ρίτσος, ενώ στην πλευρά των κατηγορουμένων οι Κώστας Κουλουφάκος, Τίτος Πατρίκιος, Μανόλης Φουρτούνης και Κ. Πορφύρης.¹⁰³⁵ Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού υπέβαλαν την παραίτησή τους, στην οποία η ΕΔΑ απάντησε επιβάλλοντας την ελεγκτική ματιά του Δημήτρη Δεσποτίδη, που τοποθετήθηκε σε ρόλο συνδέσμου. Σε κάθε περίπτωση, την επόμενη χρονιά παρατηρήθηκε μείωση στον αριθμό των τευχών της *ΕΤ*, ενώ τον Νοέμβριο του 1960 ορίστηκε νέα συντακτική επιτροπή.

Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον στην περίπτωση της δίκης Γκράνιν είναι πως, μέσα από την παράθεση των ονομάτων κατηγορών και κατηγορουμένων, μπορεί κανείς να παρατηρήσει τη διχοτόμηση που υπήρξε, όχι μόνο στους κύκλους της ΕΔΑ αλλά της ελληνικής Αριστεράς γενικότερα, μεταξύ αιρετικών και ορθοδόξων¹⁰³⁶ – παρόλο που σε τέτοιου είδους χαρακτηρισμούς πρέπει κανείς να είναι επιφυλακτικός. Εξάλλου, η ιδεολογική σταθερότητα και πίστη στο κόμμα φαίνεται πως αποτελούσε αξία αναμφισβήτητη για τον καθένα από όσους ενεπλάκησαν στην υπόθεση. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, πάντως, τα αδιέξοδα της Αριστεράς ήταν πια εξαιρετικά εμφανή.¹⁰³⁷

1035 Πληροφορίες σχετικά με τη δίκη και την εξέλιξη της υπόθεσης στα: Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, ό.π., σ. 17-28 και Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη...*, ό.π., 189-193.

1036 Η διχοτόμηση αυτή είναι ορατή σε διάφορα σημεία και με διάφορες αφορμές ήδη νωρίτερα. Για παράδειγμα, στη στάση που τήρησαν οι συντάκτες του *ΝΚ* και της *ΕΤ* απέναντι σε όσα ειπώθηκαν στο Β' Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων το 1954. Η *Αυγή* δημοσιεύει την ομιλία του ΓΓ της Ένωσης Α. Σούρκοφ και στον *Νέο Κόσμο* δημοσιεύεται το άρθρο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», που εκθειάζει την εισήγηση του Σούρκοφ, εμμένοντας στον πατριωτικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα της επαναστατικής λογοτεχνίας. Η *ΕΤ*, από την άλλη, δημοσιεύει την εισήγηση του Ρούρικοφ που, χωρίς να υιοθετεί αισθητικές ή φορμαλιστικές αντιλήψεις, διατυπώνει την άποψη πως η θεωρία του μοναδικού δόγματος έβλαψε τη λογοτεχνική κριτική και πως είναι αδύνατον να κριθεί η αξία ενός καλλιτεχνικού προϊόντος με μη αισθητικά κριτήρια. Ένα ακόμη θέμα, όχι στενά λογοτεχνικό, όπου φαίνεται η διαφορετική στάση διανοουμένων απέναντι στα πολιτικά πράγματα είναι τα γεγονότα της Ουγγαρίας, τα οποία οι διανοούμενοι της υπερορίας καταδικάζουν απερίφραστα, κάτι που η *ΕΤ* μάλλον αποφεύγει, τοποθετώντας στις τελευταίες σελίδες της σύντομες ανταποκρίσεις από το εξωτερικό. Για όλα αυτά, βλ. Α. Σούρκοφ, «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων. Η εκπολιτιστική αποστολή της σοβιετικής λογοτεχνίας. Η εισήγησης του Σούρκοφ, γενικού γραμματέως της Ενώσεως των Σοβιετικών Συγγραφέων», *Η Αυγή*, 25.12.1954 | Μπ. Ρούρικοφ, «Η σοβιετική κριτική (Εισήγηση στο Β' Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 6 (Ιούνιος 1955), σ. 474-482 | Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος* 12 (1955), σ. 41-55 και Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, ό.π., σ. 54-62.

1037 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 323.

Από το κείμενο που απηύθυνε ο Κώστας Κουλουφάκος στη Διοικούσα Επιτροπή της ΕΔΑ,¹⁰³⁸ αλλά και από σημειώματα της ΕΔ του εξόριστου ΚΚΕ, γίνεται αντιληπτό πως η «υπόθεση Γκράνιν» υπήρξε η κορύφωση μιας αντιπαλότητας που υπέβασκε και πυροδοτούνταν από τους διανοομένους της υπερορίας.¹⁰³⁹ Το αίτημα για ανανέωση του μαρξιστικού λογοτεχνικού κανόνα ήταν καίριο και οι νέοι κειμενογράφοι της *ΕΤ* το υποστήριζαν με κάθε τρόπο, πάντοτε μέσα από τους κόλπους του κόμματος. Πιστοί και αιρετικοί ταυτόχρονα, πίστευαν πως «ο αγώνας για τον κομμουνισμό είταν, ταυτόχρονα, ένας αγώνας για ελευθερία χωρίς όρια και εσωτερικούς καταναγκασμούς».¹⁰⁴⁰

Στην απολογία του σχετικά με τη δημοσίευση του διηγήματος, ο Κώστας Κουλουφάκος δεν αμφισβήτησε τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, αλλά επανατοποθετήθηκε σε ό,τι αφορά τις προγραμματικές του αρχές. Πρόκειται για μια τάση που είχε ήδη εμφανιστεί στη Σοβιετική Ένωση, η οποία διαχώριζε τον παιδαγωγικό ρόλο της λογοτεχνίας από τους καθαρά προπαγανδιστικούς της σκοπούς. Ακολουθώντας αυτό το παράδειγμα, ο Κουλουφάκος ξεχωρίζει τον «αγωνιστή λογοτέχνη» από τον «κονφορμιστή υμνολόγο»¹⁰⁴¹ και διαφωνεί με την άποψη του Ρίτσου, σύμφωνα με την οποία το σοσιαλρεαλιστικό πεζογράφημα οφείλει να αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα όχι όπως ακριβώς είναι, αλλά όπως θα έπρεπε να είναι.¹⁰⁴² Η παντοκρατορία του θετικού ήρωα είχε αποβεί επιζήμια για την αισθητική ποιότητα των έργων και ήδη από το 1957 στην *ΕΤ* δημοσιεύονται άρθρα ελλήνων και ξένων διανοομένων σχετικά με τις δυνατότητες αισθητικοποίησης του δόγματος.

Όπως έγραφε ο Φίλιππος Ηλιού, «ένα διαρκώς διευρυνόμενο τμήμα της κομμουνιστικής Αριστεράς και των διανοομένων της ανακαλύπτει ξανά, σε μια κρίσιμη καμπή της ιστορίας του, μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, τα θέληττα και τις

1038 Το πολυσέλιδο δακτυλόγραφο κείμενο με τίτλο «ΣΗΜΕΙΩΜΑ: Σχετικά με τη δημοσίευση του διηγήματος του σοβιετικού συγγραφέα Ντ. Γκράνιν “Η Σιωπή” και με τη συζήτηση που ακολούθησε» εμπιστεύτηκε στην Αλεξάνδρα Ιωαννίδου ο Πέτρος Κουλουφάκος και δημοσιεύεται στο σύνολό του στο βιβλίο της *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, ό.π., σ. 157-316.

1039 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 258, Φ. 13/20/80, κ. 259, Φ. 13/21/196, κ. 263, Φ. 13/25/77 και 13/25/96, κ. 265, Φ. 13/27/56, κ. 301, Φ. 13/63/26, κ. 304, Φ. 13/66/136 και 13/66/145 κ.ά.

1040 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 322.

1041 Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, ό.π., σ. 121.

1042 Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, ό.π., σ. 196.

τεχνικές της εσωτερικής αμφισβήτησης, προκειμένου να αποκατασταθούν οι συντυχίες ανάμεσα στους ιδανικούς κόσμους που είχε επαγγελθεί ο κομμουνισμός και τις εφιαλτικές πραγματικότητες που είχε ο ίδιος δημιουργήσει». ¹⁰⁴³ Σε αυτό το τμήμα της κομμουνιστικής Αριστεράς ανήκε αναμφισβήτητα και ο Στρατής Τσίρκας. Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε την περιπέτεια των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* του και την υποδοχή του έργου του από τη διανοήση της υπερορίας.

Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες στην υπερορία (1961-1966)

Η μεταπολεμική λογοτεχνία, λοιπόν, λειτούργησε ως ενδιάμεσος χώρος στον οποίο δοκιμάστηκαν μνήμες και ερμηνείες. ¹⁰⁴⁴ Στην περίπτωση του Στρατή Τσίρκα, ωστόσο, η μυθιστορηματική αφήγηση αποδείχθηκε το πιο επισφαλές πεδίο για να δοκιμαστούν σχήματα και αφηγήσεις για θέματα στα οποία η ιστοριογραφία δεν είχε ακόμη γνωμοδοτήσει. Τα κινήματα στη Μέση Ανατολή, τα οποία και πραγματεύεται η τριλογία των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, αποτέλεσαν μια από τις άγραφες σελίδες της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας, μια ιστορία «υπό εκκρεμότητα», ¹⁰⁴⁵ «ένα διακύβευμα που, ουσιαστικά, οδηγούσε τον συγγραφέα να πάρει θέση στην ερμηνεία ενός εκούσια λησμονημένου παρελθόντος, το οποίο ανήκε στη σφαίρα του ιστορικού αποκλεισμού». ¹⁰⁴⁶

Αυτή η άποψη εξηγεί εν μέρει γιατί οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* αποτέλεσαν «δράμα τιμής» για τη λογοτεχνία, ¹⁰⁴⁷ ένα μυθιστόρημα που έφτασε στα άκρα τη συζήτηση μεταξύ των διανοουμένων της Αριστεράς, με ανυπολόγιστες συνέπειες για τον συγγραφέα και την κομματική του ιδιότητα. Πέρα από το θέμα που τόλμησε να πραγματευτεί, η τριλογία κυκλοφόρησε και διαβάστηκε σε μια εποχή κατά την οποία «η κριτική της λογοτεχνίας –τόσο στην εκδοχή της αποδοχής όσο και σ' αυτήν

1043 Φίλιππος Ηλιού, ό.π., σ. 365-366.

1044 Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π., σ. 21.

1045 Μανόλης Αναγνωστάκης, «Ο θρύλος και το ιστορικό τοπίο», *Εποχές* 4 (1963), σ. 73-75, σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 69.

1046 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, Ιστορία και Μνήμη στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 274.

1047 Τίτλος άρθρου του Τάσου Βουρνά στην *Αυγή*, 28 Ιουνίου 1961. Ο Βουρνάς υπογράφει το άρθρο με το ψευδώνυμο «Παρατηρητής». Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 37.

της απόρριψης– αποτελούσε αγωγό για τη διάχυση θεωρητικών ή ιδεολογικών αντιλήψεων, για τις οποίες τα κρινόμενα έργα αποτελούσαν συχνά προσχηματικές αφετηρίες». ¹⁰⁴⁸ Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, «οι πρακτικές της σταλινικής εποχής βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη των αισθητικών αναζητήσεων της μετασταλινικής σκέψης». ¹⁰⁴⁹

Ο Τσίρκας, λοιπόν, Αιγυπτιώτης και μέλος του κομμουνιστικού κόμματος, έζησε από κοντά το αριστερό κίνημα της Μέσης Ανατολής. Βασιζόμενος σ' αυτή την ιστορική εμπειρία, τοποθέτησε την υπόθεση των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* σε ένα περιβάλλον μακριά από την Αντίσταση στην Ελλάδα και έγραψε ένα έργο που πραγματεύτηκε το θέμα του πολέμου σε νέα γλώσσα. Η τριλογία καλύπτει την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στη Μέση Ανατολή και επικεντρώνεται στη δράση του αντιφασιστικού μετώπου, που κορυφώθηκε με την οργάνωση του κινήματος των ενόπλων δυνάμεων τον Απρίλιο του 1944. Το εύρος της αφήγησης επιμηκύνεται με αναδρομές στο αποικιακό παρελθόν της Αιγύπτου του 19ου αιώνα, ¹⁰⁵⁰ ενώ στο τέλος του τρίτου τόμου της τριλογίας, τη *Νυχτερίδα*, η δράση τοποθετείται και στην Αθήνα των αρχών της δεκαετίας του 1950. Πρόκειται για μια «συγκλονιστική μελέτη ανθρώπων εν πολέμω». ¹⁰⁵¹

Όσο οι διεθνείς εξελίξεις φαίνονταν ευνοϊκές για τους συμμάχους και το αντιχιτλερικό μέτωπο, τόσο επιτακτικότερη γινόταν η ανάγκη να καθοριστεί το πολιτειακό καθεστώς της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση και ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων. Το κίνημα του Απρίλη είχε ως βασικό αίτημα τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας με συμμετοχή όλων των κομμάτων και των αντιστασιακών οργανώσεων και διευρυμένη εαμική παρουσία. ¹⁰⁵² Για την αποτυχία

1048 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 365.

1049 Μίλτος Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 12.

1050 Σύμφωνα με τη Χρύσα Προκοπάκη, «ο συγγραφέας συνδέει την αποικιοκρατική πολιτική των Άγγλων με τον μετέπειτα χειρισμό εκ μέρους τους του ελληνικού προβλήματος, ενώ δίνει παράλληλα στο έργο του βάθος πεδίου». Στρατής Τσίρκας, *Ακυβέρνητες Πολιτείες 1: Η Λέσχη*, φιλολογική επιμέλεια, σημειώσεις, σχόλια Χρύσα Προκοπάκη, Κέδρος, Αθήνα 2008.

1051 Μανόλης Αναγνωστάκης, «Ο θρύλος και το ιστορικό τοπίο», ό.π., σ. 73-75, σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, ό.π., σ. 70.

1052 Για το κίνημα του Απρίλη 1944, βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ο ελληνικός στρατός 1935-1945: Η μετάβαση από τον αλυτρωτισμό στην αυτόνομη παρεμβατικότητα», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2020, σ. 163-279 | Δημήτρης Α. Κατσικώστας, *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944: Οργάνωση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη*

του ευθύνονταν οι Βρετανοί –που ήταν διατεθειμένοι να μεταχειριστούν όλα τα μέσα προκειμένου να εμποδίσουν οποιαδήποτε ανεξάρτητη πολιτική–,¹⁰⁵³ τα χασμάτα στο εσωτερικό του αντιφασιστικού συνασπισμού και η πολιτική του ΚΚΕ. Η συντριβή του αντιφασιστικού κινήματος των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή είχε ως αποτέλεσμα την εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων από αριστερά και δημοκρατικά στοιχεία. Την ήττα του κινήματος ακολούθησαν η δίωξη ελλήνων αξιωματικών και στρατιωτικών από τις βρετανικές δυνάμεις και ο εγκλεισμός τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης μέχρι και το 1946.

Ακολούθησε το Συνέδριο του Λιβάνου, στο οποίο αποφασίστηκε η συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας, με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου και απόλυτο παραγκωνισμό των αντιστασιακών οργανώσεων. Το καλοκαίρι του 1945, ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης κατήγγειλε το κίνημα χαρακτηρίζοντάς το «στάση» και κατηγορήσε τους πρωταγωνιστές του για «εσχάτη προδοσία».¹⁰⁵⁴ Ο Στρατής Τσίρκας έθεσε ως βασική αρχή του μυθιστορηματός του την αποκατάσταση ενός δυσφημισμένου αγώνα αντίστασης και, κυρίως, τη δικαίωση των πρωταγωνιστών του, που, πέρα από την ήττα, ήρθαν αντιμέτωποι με την ανυποληψία και τον στιγματισμό από την ηγεσία της

Μέση Ανατολή, Αλφειός, Αθήνα 2015 | Γιώργης Αθανασιάδης, *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994 | Βαγγέλης Χατζηαργύρης, *Το όγδοο τάγμα: Σελίδες Ημερολογίου 1940-1945*, Ράππα, Αθήνα 1994 | Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων: 1941-1944*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1992 | Προκόπης Παπαστράτης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο *Ελλάδα 1936-1940: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989 σ. 529-540 | Βασίλης Νεφελοπούδης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, τόμ. Α' και Β', Θεμέλιο, Αθήνα 1981. Εξαιρετικά διαφωτιστικό, επίσης, το άρθρο του Αλέξανδρου Κιτροπέφ, «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος», *Μνήμων* 9 (1984), σ. 1-32. Τέλος, για την ιστορία του μεσανατολικού κινήματος στο έργο του Στρατή Τσίρκα, βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, Ιστορία και Μνήμη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα», ό.π., σ. 269-296 | Peter Mackridge, «Ο Στρατής Τσίρκας και η έννοια της Ιστορίας», *Αντί* 751 (2001), σ. 37-41.

1053 Ο Ρ. Λήπερ, Βρετανός πρέσβης στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο, σημειώνει στα απομνημονεύματά του τα εξής: «Αν σκεφθεί κανείς ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις υπάγονταν στο βρετανικό στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, ότι όλες οι επικοινωνίες με την Ελλάδα περνούσαν από τα χέρια μας, ότι η εγκατάσταση της ελληνικής κυβέρνησης στην Αίγυπτο οφειλόταν εξ ολοκλήρου στην ευγενή μας διαμεσολάβηση στην αιγυπτιακή κυβέρνηση, ότι η ελληνική κυβέρνηση εχρηματοδοτείτο από τη βρετανική και ότι ο βρετανικός στρατός σχεδόν σίγουρα θα απελευθέρωνε την Ελλάδα από τους Γερμανούς, εθεωρείτο βέβαιο από τους Έλληνες όλων των κομμάτων στη Μ. Ανατολή ότι η βρετανική κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να ασκεί φιλική επέμβαση στις ελληνικές υποθέσεις». R. Leeper, *When Greek Meets Greek*, σ. 8 στο Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων: 1941-1944*, ό.π., σ. 52.

1054 Νίκου Ζαχαριάδη, «Εισήγηση στη 12η ολομέλεια, Ιούνης 1945» στο *Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ*, Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Εκδόσεις του λαού, Αθήνα 1975.

Αριστεράς.¹⁰⁵⁵ Η τριλογία φιλοδοξούσε να εντάξει τον Απρίλη στη συλλογική μνήμη της Αριστεράς και να προβληματίσει τους αναγνώστες της σχετικά με τις σιωπές της ιστορίας και τις σκοπεύσεις που υπηρετούσαν οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί που τις επέβαλλαν.¹⁰⁵⁶

Πέρα από το ιστορικό υλικό του, το μυθιστόρημα πολεμήθηκε και για τους αισθητικούς του πειραματισμούς. Ως νεωτερικός λογοτέχνης, ο Τσίρκας αποτινάσσει τα δεσμά της πεζογραφικής παράδοσης και επιδιώκει να προσφέρει στο σύγχρονό του αναγνωστικό κοινό μια απόλαυση για την οποία ήταν απροετοίμαστο.¹⁰⁵⁷ Αρνείται την ευκολία του παντογνώστη αφηγητή, επιλέγει την τεχνική της «μεταβλητής εσωτερικής εστίασης»¹⁰⁵⁸ και δημιουργεί μια καλειδοσκοπική διήγηση, όπου τον ρόλο του αφηγητή επωμίζονται τρία διαφορετικά μυθιστορηματικά πρόσωπα σε κάθε μέρος της τριλογίας, με μοναδικό κοινό και πρωτοπρόσωπο αφηγητή τον διανοούμενο Μάνο Σιμωνίδη. Το πολυφωνικό μυθοπλαστικό σύμπαν του Τσίρκα αποτελεί καινοτομία στην πεζογραφία της Αριστεράς, ενώ οι αφηγηματικές φωνές που το θεμελιώνουν δεν λειτουργούν συμπληρωματικά, αλλά κυρίως αντιπαραθετικά ή ειρωνικά.¹⁰⁵⁹

Είναι προφανές πως οι αφηγηματικές επιλογές του συγγραφέα σχετίζονται με τη διαφωνία του προς τις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. «Ομολογώ πως η τεχνική που διάλεξα είναι κάπως παράξενη και ίσως αυτό να εμπόδιζε πολλούς να με κρίνουν ψύχραιμα. Σαν αντίδραση στη “δογματιστική” λογοτεχνία που πολύ μας ζημίωσε, θέλησα να εξαφανίσω από το μυθιστόρημα την προσωπική άποψη του

1055 Σε επιστολή του, με την οποία ο Τσίρκας απαντούσε στην κριτική του Δημήτρη Ραυτόπουλου για τη *Λέσχη*, αποκάλυπτε ως πρωταρχικό σκοπό του μυθιστορήματός του «να καυτηριαστεί προπαντός η κατάχρηση εξουσίας ή δύναμης» και ως δευτερεύοντα στόχο τη «δικαίωση του μεσανατολίτικου κινήματος». Μίλτος Πechλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η στίξη της ανάγνωσης*, ό.π., σ. 181 και Μίλτος Πechλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας» *Μανδραγόρας* 30 (2003), σ. 46-53.

1056 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, Ιστορία και Μνήμη στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 294.

1057 Μίλτος Πechλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 146.

1058 Άννα Τζούμα, *Εισαγωγή στην αφηγηματολογία: Θεωρία και εφαρμογή της αφηγηματικής τυπολογίας του G. Genette*, Συμμετρία, Αθήνα 1997. Για τη μεταβλητή εσωτερική εστίαση και τους αφηγητές στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, βλ. και Άννα Τζούμα, «*Ακυβέρνητες Πολιτείες*, ανάγνωση πρώτη: Από τη μορφολογία των σημαινόντων», Αθήνα 1991.

1059 Α. Νάτσινα (επιμ.), *Η πεζογραφία τη μακρά δεκαετία του 1960*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών 2015, σ. 28.

συγγραφέα», γράφει σε επιστολή του προς τη Φούλα Χατζιδάκη.¹⁰⁶⁰ Ο Τσίρκας υιοθετεί την τεχνοτροπία του ψυχολογικού ρεαλισμού, στερεί από τον αναγνώστη του την ασφαλή καθοδήγηση ενός συγγραφέα-θεού και, επιστρατεύοντας τις αμφισημίες νεωτερικής αισθητικής, παρουσιάζει το ιστορικό γεγονός πολυδιάστατο, να ενσωματώνεται σε πολλές ζωές, να φιλτράρεται μέσα από τις συνειδήσεις των ηρώων του, να επιδρά στον ψυχισμό τους. Η διάσπαση των αφηγηματικών φωνών αντικατοπτρίζει τη διάσπαση των συνειδήσεων σε έναν κόσμο που καταρρέει και έτσι μια συγγραφική επιλογή συνηγορεί υπέρ της σχετικοποίησης της αλήθειας.

Από την άλλη, κατά την άποψη του Δημήτρη Ραυτόπουλου, τους σκληρότερους επικριτές της τριλογίας δεν τους ενδιέφεραν οι αισθητικοί νεωτερισμοί του Τσίρκα.¹⁰⁶¹ Η αρνητική υποδοχή της οφειλόταν κατά κύριο λόγο στο ότι επρόκειτο για ένα μυθιστόρημα-κόλαφο στον εξουσιαστικό λόγο και τις σταλινικές πρακτικές της ηγεσίας του κομματικού μηχανισμού. Στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* το βασικό κομματικό στέλεχος ενσαρκώνεται από το *Ανθρωπάκι*, στο πρόσωπο του οποίου συνοψίζονται όλες οι αγκυλώσεις των υψηλόβαθμων στελεχών του κομμουνιστικού κόμματος, που ο πρωταγωνιστής Μάνος Σιμωνίδης αποκαλεί «κομμένες κεφαλές».

Μία από τις κύριες ενστάσεις του Μάνου είναι ότι η κομματική γραμμή τείνει προς την ακαμψία, επειδή βασίζεται σε αφηρημένες γενικές αρχές που υποστηρίζουν την αδυσώπητη νομοτέλεια της ιστορίας, δίχως να προβλέπει τα ενδεχόμενα, τα απρόοπτα, τις «ιδιομορφίες» που αποτελούν αναπόφευκτο συντελεστή κάθε ανθρώπινης συμπεριφοράς και κάθε ιστορικού γεγονότος.¹⁰⁶² Ο Τσίρκας πιστεύει στην πρόοδο, αν και η άποψη του Ένγκελς για το ιστορικό γεγονός και το απόσπασμα από τον «Τελευταίο σταθμό» του Σεφέρη, που επιλέγει να

1060 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 370-371.

1061 «Ο Τσίρκας διαγράφεται από το κόμμα όχι –διάβोλε!– για το μοντερνισμό της *Λέσχης*, αλλά για το *Ανθρωπάκι* και τις Κομμένες κεφαλές. Ψάξτε εξαντλητικά όλα τα κείμενα των κομματικών κριτών της *Λέσχης* σε Βουκουρέστι, Αθήνα, Αίγυπτο: Θα διαπιστώσετε ότι (περιέργως) για τη γραφή του έργου δε δίνουν δυάρι. Διαβάστε τις γνωμοδοτήσεις των μελών του Λογοτεχνικού Κύκλου, οργάνου της Διαφώτισης της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Το μόνο που τους κόφτει είναι το πώς παρουσιάζει τα στελέχη του κόμματος ο Τσίρκας και όχι ο μοντερνισμός του, τον οποίο αγνοεί και η απόφαση διαγραφής του από την οργάνωσή του»· βλ. Δημήτρη Ραυτόπουλος, «Δεν ήμουν ο πάπας της αριστερής κριτικής», *Μανδραγόρας* 30 (2003), σ. 32.

1062 Peter Mackridge, «Ο Στρατής Τσίρκας και η έννοια της Ιστορίας», ό.π., σ. 39.

προτάξει στην έκδοση της *Νυχτερίδας*, υπογραμμίζουν τον παράγοντα της τυχαιότητας και μαρτυρούν τον σκεπτικισμό του συγγραφέα.

Γύρω από το πρόσωπο του *Ανθρωπάκι*¹⁰⁶³ υπάρχει πολλή φιλολογία και αρκετοί το ταυτίζουν με τον Φίλιππο Πάγκαλο, μέλος της Αντιφασιστικής Οργάνωσης Ναυτικού (ΑΟΝ), γραμματέα και καθοδηγητή της κομματικής οργάνωσης του Πολεμικού Ναυτικού στη Μέση Ανατολή. Η αποδοχή μιας τέτοιας εικασίας οπωσδήποτε θα περιόριζε τον τύπο που σκιαγραφείται στο πρόσωπο του *Ανθρωπάκι*. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο ίδιος ο συγγραφέας στα *Ημερολόγια της τριλογίας*, δεν πρόκειται για ένα πρόσωπο αλλά μια σύνθεση, στη δημιουργία της οποίας χρησιμοποιήθηκαν διάφορες πηγές, δύο εκ των οποίων ο Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς Ντζουγκασβίλι Στάλιν και ο γράφων!¹⁰⁶⁴

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου συνοψίζει τα κύρια επιχειρήματα της κριτικής που ασκεί ο Σιμωνίδης στο *Ανθρωπάκι* στα εξής τρία: «στην κριτική του δογματισμού και των άλλων συμπτωμάτων της “προσωπολατρίας”, στην κριτική του ιδεολογήματος “ο σκοπός αγιάζει τα μέσα” και στην κριτική του προκαθορισμού και των παρεμβάσεων στην εξέλιξη (τη μορφή και το περιεχόμενο) της τέχνης και της διανόησης». Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, «κανένα από τα τρία σημεία της κριτικής του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί καινούργιο, πρωτοποριακό ή αιρετικό. Και τα τρία στοιχεία αποτελούν οργανικό τμήμα του ευρύτερου διαλόγου που έχει ξεκινήσει μέσα στο χώρο της αριστεράς μετά το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ».¹⁰⁶⁵

Φαίνεται, πάντως, πως η αρνητική κριτική και οι προσωπικές επιθέσεις στοίχισαν πολύ στον Τσίρκα, πολύ δε περισσότερο η αμφισβήτηση της κομματικής του υπόληψης και συνέπειας. Το 1963, σε επιστολή του προς τον Πέτρο Φρυδά, ο συγγραφέας γράφει:

1063 Σύμφωνα με τον Γιάννη Παπαθεοδώρου, το *Ανθρωπάκι* χρησιμοποιείται στην τριλογία ως άκλιτη λέξη ακριβώς επειδή η στέρηση της ευλυγισίας των γραμματικών πτώσεων είναι δηλωτική του απονεκρωμένου δογματικού λόγου. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Διανόηση και κομματική στράτευση: Ο Μάνος Σιμωνίδης στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Νέα Εστία* 1743 (2002), σ. 374-375.

1064 Υστερόγραφο του συγγραφέα με ημερομηνία 5 Οκτωβρίου 1973 στο: Στρατής Τσίρκα, *Τα ημερολόγια της τριλογίας* Ακυβέρνητες Πολιτείες, Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 85-86.

1065 Γιάννης Παπαθεοδώρου, ό.π., σ. 367-386.

Η πρόβλεψή σου για χτύπημα ένεκα Ανθρωπάκι έρχεται καθυστερημένη. Ήδη για τη *Λέσχη* σηκώσανε οι φίλοι μου έναν ωκεανό λάσπης και συκοφαντίας και με σκέπασαν. Στην πιο κρίσιμη (επαγγελματικά) περίοδο της ζωής μου κι ακριβώς πάνω στο θάνατο της μάνας μου. Το Δεκέμβρη του 1961 νόμισα πως είμουν τελειωμένος, λογάριαζα να σκοτωθώ, ο Κωστής με κράτησε στη ζωή. Έσφιξα τα δόντια, ακόμα τα σφίγγω στον ύπνο μου, τόσο που πολλά ράγισαν. Το γράψιμο με παρηγόρησε. Και ξαναστάθηκα στα πόδια μου.¹⁰⁶⁶

Η υποδοχή που επιφύλαξε η αριστερή κριτική στη *Λέσχη* δεν ήταν θετική, παρόλο που πολλοί αναγνώρισαν πως επρόκειτο για ένα από τα σπουδαιότερα ελληνικά μεταπολεμικά μυθιστορήματα. Επισημάνθηκαν αρκετές από τις αρετές του έργου, αλλά η απόγρευση που άφησε η κριτική αρθρογραφία ήταν μάλλον πικρή. Τα σημεία στα οποία εστίασαν οι κριτικοί που καταδίκασαν τη *Λέσχη* ήταν ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται στο μυθιστόρημα τα ιστορικά γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Μέση Ανατολή, οι αφηγηματικοί νεωτερισμοί του συγγραφέα, η σκιαγράφηση των ηγετικών στελεχών του αντιφασιστικού μεσανατολικού κινήματος στο πρόσωπο του *Ανθρωπάκι*, η αμφισβήτηση της νομοτελειακής εξέλιξης της ιστορίας προς την πρόοδο και, τέλος, η ερωτική ελευθεριότητα των ηρώων.

Η άρνηση του Τσίρκα να αποκηρύξει τη *Λέσχη* προκάλεσε τη διαγραφή του από την κομματική οργάνωση της Αιγύπτου, η απόφαση για την οποία αντιγράφηκε σε ένα από τα τετράδια του συγγραφέα και αποτελεί σήμερα σημαντικό τεκμήριο πρόσληψης του έργου από την ηγεσία της Αριστεράς. Το μυθιστόρημα καταδικάστηκε από την οργάνωση ως «γραφτό πέρα για πέρα συκοφαντικό και εχθρικό σε βάρος του λαϊκού κινήματος», που «οδηγεί τον κάθε αναγνώστη του όχι μόνο σε μια βαθειά σύγχυση σχετικά με την αξία και την αναγκαιότητα του οργανωμένου λαϊκού κινήματος, αλλά και καλλιεργεί την αντιπάθεια και την αποστροφή του σε κάθε τι που είναι σχετικό με την οργάνωση του λαϊκού κινήματος γενικά και του κόμματος ειδικά».¹⁰⁶⁷

1066 Βλ. Μίλτος Πechλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 123.

1067 Μίλτος Πechλιβάνος, ό.π., σ. 160.

Η απόφαση αυτή επισκίασε συνολικά την πρόσληψη του –αυτοτελούς αρχικά– μυθιστορήματος, η οποία δεν ήταν μόνο καταδικαστική. Αμέσως μετά την κυκλοφορία του βιβλίου, ο Τσίρκας δέχτηκε θερμά και ενθουσιώδη σχόλια από τον Τάσο Βουρνά και τον Χρήστο Λεβάντα,¹⁰⁶⁸ ενώ ψύχραιμη και νηφάλια κριτική αποτίμηση του έργου έγινε και από τον Μιχάλη Σαντορινιό,¹⁰⁶⁹ ο οποίος, παρά τη διαφωνία του για τη φόρμα της *Λέσχης*, την οποία χαρακτήρισε «λίγο τραβηγμένη», παραδέχεται τον ανανεωτικό χαρακτήρα του μυθιστορήματος και συγχαίρει τον συγγραφέα για τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκε το θέμα των «κομμένων κεφαλών». Ο Πέτρος Φρυδάς συγκρίνει τον Τσίρκα με τον Λόρενς Ντάρελ,¹⁰⁷⁰ η Μέλπω Αξιώτη εμφανίζεται επιφυλακτική ως προς τις αφηγηματικές τεχνικές της *Λέσχης*,¹⁰⁷¹ παρόλο που ο Τσίρκας σημειώνει στα *Ημερολόγια της τριλογίας* πως, μεταξύ άλλων, εμπνεύστηκε από τις δικές της *Δύσκολες νύχτες*,¹⁰⁷² ενώ ο Γιώργος Φιλίππου Πιερίδης αναγνωρίζει ως ουσιαστικό στοιχείο του βιβλίου τη «με άφταστη επιτυχία δοσμένη ψυχολογία του διανοούμενου, των συγκρούσεών του με τον εαυτό του και με τ' Ανθρωπάκι».¹⁰⁷³ Από την κριτική του, βέβαια, δεν λείπει η ηθικολογία. «Το πανταχού παρόν sex, με τις καταπληκτικές σε ευκολία και σε αντοχή εκδηλώσεις του» του θυμίζουν Καραγάτση.¹⁰⁷⁴ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Θεοδόσης Πιερίδης, παρά τον έκδηλο και αυθόρμητο ενθουσιασμό του, εκμυστηρεύεται σε επιστολή του προς τον Τσίρκα: «Μου φαίνεται πως έβαλες trop de γαμησοδουλειές στο βιβλίο σου».¹⁰⁷⁵ Αλλά και η Φούλα Χατζιδάκη, που υπερασπίστηκε το έργο του Τσίρκα στην υπερορία, σχολιάζοντας αργότερα την *Αριάγνη* θα επιμείνει στη χυδαιότητα των νατουραλιστικών ερωτικών περιγραφών.

1068 Οι επιστολές των Τάσου Βουρνά και Χρήστου Λεβάντα φυλάσσονται στο αρχείο του Στρατή Τσίρκα στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, ενώ μέρος τους παρατίθεται και από τον Μίλτο Πεχλιβάνο στο *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η στίξη της ανάγνωσης*, ό.π., σ. 126. Ο Χρήστος Λεβάντας, μάλιστα, σε κριτική που δημοσίευσε για τη *Λέσχη* στο περιοδικό *Αύριο*, υπογραμμίζει τη μαγεία του ύφους του Τσίρκα, του οποίου τη φρεσκάδα θεωρεί απαράμιλλη· βλ. Χρύσα Προκοπάκη, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, ό.π., σ. 25.

1069 Τμήμα της επιστολής παρατίθεται στο Μίλτος Πεχλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 128-129.

1070 Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 130.

1071 Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 134.

1072 Στρατής Τσίρκας, *Τα ημερολόγια της τριλογίας* Ακυβέρνητες Πολιτείες, ό.π., σ. 14.

1073 Μίλτος Πεχλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 137.

1074 Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 136.

1075 Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 139.

Δύο εμπεριστατωμένες κριτικές, που επεσήμαναν τόσο τις θετικές όσο και τις αρνητικές –κατά την άποψη των αρθρογράφων– πλευρές του έργου, ήταν του Κ. Πορφύρη στην *Αυγή*¹⁰⁷⁶ και του Δημήτρη Ραυτόπουλου στην *Επιθεώρηση Τέχνης*.¹⁰⁷⁷ Ο Κ. Πορφύρης μιλά στο κείμενό του για χαρακτήρες που δεν πείθουν τον αναγνώστη, που «ξέρουν πως η άβυσσος είναι μπροστά τους κι ωστόσο τρέχουν να πέσουνε μέσα της». Κατά την άποψή του, «το μυθιστόρημα έχει μια σπασμωδικότητα, και πού και πού ένα τρίκλισμα, κάποια αβεβαιότητα, που ισοσταθμίζονται, ωστόσο από τον ωραίο, τον μεστό, τον γεμάτο, τον ζωντανό λόγο του Τσίρκα, που και στο πρώτο του μυθιστόρημα βεβαιώνει τη γνώμη που έχει ειπωθεί για τη διηγηματογραφική του επίδοση: πως είναι ένα από τα πιο χυμώδη ταλέντα στην αναιμική πεζογραφία μας».

Για την κριτική του Ραυτόπουλου έχει γίνει πολύς λόγος, και αξίζει να σταθεί κανείς σε σημεία της, γιατί αποτέλεσε κριτικό κείμενο που προκάλεσε αφενός ένα είδος «λογοτεχνικής επικοινωνίας» μεταξύ του συγγραφέα και του κριτικού, αφετέρου τον αναστοχασμό του Τσίρκα που, κατά τη συγγραφή των δύο επόμενων τόμων της τριλογίας του, επανιεραρχεί σκοπούς που υπηρέτησε με το πρώτο μέρος της. Ο Ραυτόπουλος χαρακτηρίζει τη *Λέσχη* «ωφέλιμο βιβλίο», «απαραίτητο στην εξέλιξη της πεζογραφίας μας»,¹⁰⁷⁸ αν και το θεωρεί περισσότερο μελέτη παρά σύνθεση. Βρίσκει τον μύθο του ασύνδετο, κατακερματισμένο, κάνει λόγο για «ένα είδος λογοτεχνικού κυβισμού»¹⁰⁷⁹ και τονίζει πως οι χαρακτήρες βρίσκονται πάνω από τα κοινά ανθρώπινα μέτρα. «Είναι υπερβολικά ωραίοι, υπερβολικά έξυπνοι, καλλιεργημένοι, υπερβολικά αλτρουιστές, κυνικοί, μεθοδικοί, ερωτομανείς, ψυχροί, κτηνώδεις, ατσίδες, μονοκόμματοι [...] έχουν πνευματικό επίπεδο πάνω από το μέτριο. Μιλάνε κάπως σοφά και ούτε κουβέντα τους ή σκέψη τους δεν πέφτει στο βρόντο. Επικρατεί ένα κλίμα εντελεκτυέλ, χωρίς να επιβάλλεται πάντα από τις ιδιότητες του προσώπου και τις σχέσεις του».¹⁰⁸⁰ Παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει πως ο Τσίρκας συμβάλλει στην ανανέωση μιας νωθρής λογοτεχνικής

1076 Κ. Πορφύρης, «Στρατή Τσίρκα, “Η Λέσχη”», *Η Αυγή*, 22.4.1961. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, ό.π., σ. 33-35.

1077 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα, “Η Λέσχη”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 76 (1961), σ. 359-361 και στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 27-32.

1078 Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 27.

1079 Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 27.

1080 Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 28.

πραγματικότητας και παραδέχεται τη μυθιστορηματική ευρηματικότητά του, ο Ραυτόπουλος θεωρεί τη γραφή της *Λέσχης* υπερβολικά πυκνή για να αφομοιωθεί από τον μέσο αναγνώστη. Τη χαρακτηρίζει «εγκεφαλικό εύρημα», «μελέτη» και όχι έργο λογοτεχνικό.

Ο συγγραφέας, πάντως, σε επιστολή του προς τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου θεωρεί την κριτική του Ραυτόπουλου ως τη «μόνη αξιόλογη»¹⁰⁸¹ και απαντά σε σημεία της με τα οποία διαφωνεί, όπως η ελληνικότητα του έργου, η σαφήνεια στην εξέλιξη του μύθου, τα περί λογοτεχνικού κυβισμού. Αποδέχεται, ωστόσο, ότι το μυθιστόρημά του πάσχει από «κοκεταρία» και στον χαρακτηρισμό του κριτικού, που θεωρεί τη *Λέσχη* «μελέτη – όχι μυθιστόρημα», απαντά: «Δεκτόν, με σπαραγμόν, αλλά δεκτόν».¹⁰⁸² Πρόκειται, άλλωστε, για παρατηρήσεις που, κατά την άποψη του Μίλτου Πεχλιβάνου, ο Τσίρκας έλαβε υπόψη του τόσο στην απόφασή του να συνεχίσει με ένα δεύτερο μυθιστορηματικό μέρος, που θα κατέληγε τελικά στη συγγραφή της τριλογίας που έχουμε σήμερα στα χέρια μας, όσο και στις συγγραφικές τεχνικές που προτίμησε στους δύο επόμενους τόμους των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*.

Πιο εμπαθής εμφανίζεται ο Μανόλης Γιαλουράκης στον *Ταχυδρόμο* της Αλεξάνδρειας.¹⁰⁸³ Ο αρθρογράφος μέμφεται την κριτική της Αριστεράς ότι έκανε πολύ ντόρο για ένα βιβλίο «αποτυχημένου κοσμοπολιτισμού» και δεν είχε το θάρρος να αποκηρύξει ένα δυτικής υφής βιβλίο, του οποίου ο συγγραφέας έχει εμφανή «έφεση προς την παρακμή». Η *Λέσχη* χαρακτηρίζεται «ιδεολογικώς βλαβερό έργο, που επιπλέον διαβάζεται δύσκολα και δεν συγκινεί, γιατί είναι καθαρά εγκεφαλικό κατασκευάσμα». Ο Γιαλουράκης καλούσε στο άρθρο του κάποιον να σώσει «εκ των ένδον» την τιμή της αριστερής κριτικής και, λίγες μόλις ημέρες μετά την κυκλοφορία του βιβλίου στην παροικία της Αιγύπτου, ζητήθηκε από τον Τσίρκα να το αποκηρύξει για να αποφευχθούν τα χειρότερα. Η συνέχεια είναι γνωστή. Η οργή του συγγραφέα και η συνακόλουθη άρνησή του να υπακούσει είχαν ως αποτέλεσμα τη διαγραφή του από την Κεντρική Επιτροπή της ΠΟΕΑ.

1081 Μίλτος Πεχλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 147.

1082 Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 152.

1083 Μανόλης Γιαλουράκης, «Συμβατική κριτική», *Ταχυδρόμος*, 11 Ιουνίου 1961. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 37.

Τον ίδιο μήνα γράφτηκαν δύο επιστολές που κρίνουν τον Τσίρκα όχι με κριτήρια καλλιτεχνικά-αισθητικά, αλλά καθαρά πολιτικά-ιδεολογικά, καταλείποντας πολύτιμα μετακείμενα, ενδεικτικά της ρητορικής της εποχής. Η πρώτη επιστολή υπογραφόταν από τον Μιχάλη Παπαλέξη, έφερε τον τίτλο «Προς τους πνευματικούς ανθρώπους της Ελλάδας» και απευθυνόταν στους Θέμο Κορνάρο, Μάρκο Αυγέρη, Δημήτρη Ραυτόπουλο, Μιχάλη Παπαϊωάννου, Κώστα Κουλουφάκο, Κώστα Πορφύρη και Τάσο Βουρνά. Η δεύτερη, που υπογραφόταν με τα αρχικά Ι.Π.Μ., εστάλη στην *Αυγή*.¹⁰⁸⁴ Το περιεχόμενο των δύο επιστολών είναι παρόμοιο και η επιχειρηματολογία τους κοινή. Εν ολίγοις, η *Λέσχη* δεν θεωρείται ρεαλιστικό έργο, αλλά μια «πλαστογραφία της πραγματικότητας», που, αντί να σκιαγραφήσει τις «μαρτυρικές φυσιognωμίες των οργανωτικών υπευθύνων» του κινήματος της Μέσης Ανατολής, γεμίζει τον αναγνώστη με τόσες αμφιβολίες σχετικά με το κίνημα, ώστε τελικά καταντά βιβλίο «αντιπροοδευτικό και διαλυτικό»¹⁰⁸⁵ και χαρακτηρίζεται από τον αρθρογράφο «λογοτεχνικό φαινόμενο μετασταλινικής αποχαλίνωσης».¹⁰⁸⁶ Στην επιστολή του ο Παπαλέξης¹⁰⁸⁷ –ακολουθώντας την παράδοση πολλών ηθικολόγων κριτικών της Αριστεράς, που σπεύδουν κάθε φορά να τονίσουν πως δεν είναι πουριτανοί– κάνει λόγο για «σεξουαλική κοπριά»¹⁰⁸⁸ στο μυθιστόρημα του Τσίρκα.

Οι επιστολές προκάλεσαν μακρά συζήτηση και αλληλογραφία μεταξύ των μελών του ΛΚ στην υπερορία. Μάλιστα, η καθοδήγηση του κόμματος, μέσω της Επιτροπής Διαφώτισης, κοινοποίησε στον ΛΚ το γράμμα του Παπαλέξη και ζήτησε από τα μέλη του να τοποθετηθούν απέναντι στο ζήτημα.¹⁰⁸⁹ Επομένως, οι διανοούμενοι της υπερορίας υποχρεώθηκαν να γνωμοδοτήσουν σε ό,τι αφορούσε την αξία της *Λέσχης* και τη δημόσια καταδίκη της. Η συζήτηση διήρκεσε περίπου μισό χρόνο, από τον Οκτώβριο του 1961 έως και τον Φεβρουάριο του 1962.

1084 Περισσότερες πληροφορίες για το περιεχόμενο των επιστολών στα άρθρα: Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της *Λέσχης* από την επίσημη Αριστερά», *Η Λέξη* 136 (1996), σ. 840-861 και Χρύσα Προκοπάκη, «Μπλόφα, πρόγκα και αιφνιδιασμός», *Η Καθημερινή/Επτά Ημέρες*, 6.2.2000, σ. 7-10.

1085 Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 8.

1086 Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 8.

1087 Ολόκληρο το κείμενο της επιστολής στο Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, 13/14/115.

1088 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της *Λέσχης* από την επίσημη Αριστερά», ό.π., σ. 843-844.

1089 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/115.

Η Φούλα Χατζιδάκη ήταν η μοναδική από τους εξόριστους διανοομένους που στάθηκε στο πλευρό τον Τσίρκα, υπερασπίζοντας το έργο του και διαφωνώντας σθεναρά τόσο με τους συντρόφους της Αιγύπτου όσο και με τον Απόστολο Σπήλιο. Στην επιστολή της υποστήριξε τη νηφαλιότητα και την αντικειμενικότητα του συγγραφέα, που όχι μόνο δεν εξιδανικεύει, αλλά συχνά προβάλλει υπέρ το δέον τις αδυναμίες του ήρωά του.¹⁰⁹⁰ Η Χατζιδάκη συντάχθηκε με την κριτική του Ραυτόπουλου και θεώρησε πως ο Τσίρκας δεν τα βάζει ούτε με το κόμμα ούτε με τον κομμουνισμό, αλλά με «τους υποκριτές, τους βερμπαλιστές, τους τσιτατολόγους». Ως θέμα του βιβλίου αναγνώρισε «το ανελέητο, ωμό σαρκαστικό κουρέλιασμα των μετόπισθεν της ηγεσίας του συμμαχικού αγώνα» και κατέληξε στο συμπέρασμα πως, από τη στιγμή που το έργο δεν εκδόθηκε στο εξωτερικό και ένα μέρος του αριστερού Τύπου που βρίσκεται στην Ελλάδα τοποθετήθηκε υπέρ του, θα ήταν προτιμότερο οι διανοούμενοι της υπερορίας να σιωπήσουν. «Δεν χρειάζεται να πάρουμε θέση», καταλήγει στην επιστολή της. Θεωρούσε, μάλιστα, πως θα ήταν καταστροφικό για την εξόριστη Αριστερά να συνταχθεί εναντίον ενός αντιπολεμικού έργου.

Η Έλλη Αλεξίου, λιγότερο ενθουσιώδης, κατηγόρησε τον Τσίρκα για αποτυχημένη μίμηση δυτικών προτύπων και θεώρησε τη *Λέσχη* ανέμπνευστο εγκεφαλικό κατασκευάσμα, γεμάτο αντικομμουνιστικές αιχμές. Κατά την άποψή της, μέσα από τις σχέσεις των ηρώων αναδύονται περισσότερο οι προσωπικοί διαπληκτισμοί παρά ο κομμουνισμός ως υγιής κοσμοθεωρία, και ο δημιουργός του έργου «δεν φαίνεται να θλίβεται καθόλου από τα αρνητικά φαινόμενα και τις αστοχίες της καθοδήγησης».¹⁰⁹¹ Το μεγάλο ελάττωμα του Τσίρκα ήταν ότι άφησε την εμπάθεια που του είχε προκαλέσει το προσωπικό βίωμα να καλύψει την ιδεολογία, και μάλιστα χωρίς να αναλογιστεί τις συνέπειες. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά την παρότρυνση της γνωστής επιστολής για επίθεση και κριτική, θεωρεί πως ένα τέτοιο χτύπημα θα ήταν «άστοχο, μεροληπτικό και επιζήμιο», καθώς θα μετέτρεπε έναν «συμπαθούντα» του κόμματος σε βέβαιο πολέμιο. Προέκρινε και εκείνη τη σιωπή.

1090 «Γνώμη για το βιβλίο του Στρατή Τσίρκα και τις κατακραυγές που ακούστηκαν από ορισμένους σ. από την Αίγυπτο και τον σ. Σπήλιο» με υπογραφή της Φούλας Χατζιδάκη, 16.10.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/126.

1091 Χειρόγραφο επιστολή της Έλλης Αλεξίου «Για το βιβλίο “Η Λέσχη”», 7.11.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/136.

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και ο Τάκης Αδάμος, που τοποθετήθηκε με επιστολή του στην ΕΔ λίγους μήνες αργότερα. Αρχικά φάνηκε μετριοπαθέστερος και υποστήριξε πως «η θέση του Τσίρκα είναι θέση συμπάθειας και αγάπης για το κόμμα της εργατικής τάξης», ενώ στα προτερήματα του έργου προέταξε τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά του μικροαστού διανοούμενου.¹⁰⁹² Από την άλλη, διαφώνησε κάθετα με την άποψη του Ραυτόπουλου πως η *Λέσχη* ανοίγει νέους δρόμους για το νεοελληνικό μυθιστόρημα και τη χαρακτηρίζει «εγκεφαλικό κατασκευάσμα, μίμηση των δυτικών μυθιστορημάτων του ξεπεσμού που δεν αποτελεί σύνθεση, δεν περιγράφει δράση, δεν έχει ζωή. Όσον αφορά την αναγεννητική προσφορά του στη μορφή, εκεί είναι για κλάματα». Όπως έκανε αργότερα και ο Θεοδόσης Πιερίδης,¹⁰⁹³ ο Αδάμος εξέφρασε την ανησυχία του για τον αποπροσανατολισμό ενός τόσο καλού συγγραφέα και κατέληξε στο συμπέρασμα πως η προοδευτική κριτική, τόσο στην πατρίδα όσο και στην υπερορία, θα έπρεπε να τον αγνοήσουν. «Άλλωστε και η σιωπή είναι κριτική και πολλές φορές και προτιμότερη σε μερικά τέτοια ζητήματα», γράφει.

Με την ίδια λογική, η Ηρώ Ζωγράφου τόνισε πως το έργο του Τσίρκα δεν βοηθά τον πολιτικό και ιδεολογικό αγώνα που δίνει το κόμμα στην εξορία και σχολίασε μερικώς την ελευθεριακότητα των ηθών των ηρώων του.¹⁰⁹⁴ Πολύ αυστηρότερη φάνηκε η Μίρα Δημητρίου, που διαφώνησε ανοιχτά με τη Φούλα Χατζιδάκη, χαρακτήρισε τη *Λέσχη* πορνογράφημα επικίνδυνο για τους νέους, έργο που διαστρεβλώνει την πραγματικότητα, προκαλεί σύγχυση και δυσπιστία. «Ο συγγραφέας, όπως φαίνεται, ζηλεύει τη “δόξα” του Παστερνάκ», κατέληξε.¹⁰⁹⁵

Είναι φανερό πως οι διανοούμενοι της υπερορίας δεν εκτίμησαν το νέο μυθιστόρημα του Τσίρκα. Από την άλλη, παραμένει εντυπωσιακό πως κανένας από τους επτά παραλήπτες της επιστολής Παπαλέξη δεν αποδέχτηκε το κάλεσμα για

1092 Σημείωμα του Τάκη Αδάμου, «Σχετικά με τη μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα “Η Λέσχη”», 15.1.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/78.

1093 Χειρόγραφο επιστολή του Θεοδόση Πιερίδη «Για τη “Λέσχη” του Στρατή Τσίρκα και το γράμμα Παπαλέξη», 10.2.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/90.

1094 Σημείωμα της Ηρώς Ζωγράφου, «Για το μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα “Η Λέσχη”», 20.1.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/79.

1095 Σημείωμα της Μίρας Δημητρίου, «Για το μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα “Η Λέσχη”», 6.2.1962, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/87.

αυστηρή κριτική και λασπολογία εναντίον του συγγραφέα. Ο Θεοδόσης Πιερίδης, ως επικεφαλής του ΛΚ, τοποθετήθηκε τελευταίος και κατέληξε σε συμπεράσματα γενικότερου χαρακτήρα, που αφορούσαν τον ιδεολογικό αγώνα του κόμματος και την εκπλήρωση της αποστολής του μέσα από τη λογοτεχνία.¹⁰⁹⁶ Ο Πιερίδης μίλησε για αποπροσανατολισμό των διανοουμένων της Αριστεράς, υπερκριτική και προβολή των λαθών του παρελθόντος, τάση για σκανδαλοθηρία. Από τη μια, αψήφησε τη δριμεία καταγγελία του Παπαλέξη, από την άλλη όμως εξέφρασε έντονες ανησυχίες για τη «διαλυτική διάβρωση της διανόησης» και τόνισε την αναγκαιότητα ενιαίου και ορθού επαναπροσανατολισμού της.

Όπως σημειώνει ο Γιάννης Παπαθεοδώρου, η διαγραφή του Τσίρκα από την κομματική οργάνωση της Αιγύπτου υπήρξε γεγονός που δημιουργήσε νέους όρους πρόσληψης του λογοτεχνικού του έργου, «στο βαθμό που η πολιτική ταυτότητα του συγγραφέα ήταν ένα βασικό “κλειδί ανάγνωσης” για μια συγκεκριμένη κοινότητα αναγνωστών».¹⁰⁹⁷ Ο Τσίρκας θέλησε να απαντήσει στην κριτική που δέχτηκε για τη *Λέσχη* γράφοντας την *Αριάγνη*, που αγαπήθηκε περισσότερο, τόσο λόγω του περιορισμού των αφηγηματικών νεωτερισμών και του πηγαίου και ειλικρινούς ύφους της, όσο και λόγω των ηρώων της. Ο θετικός ήρωας Φάνης, το ντόπιο ελληνικό λαϊκό στοιχείο που καθρεφτίζεται στο πρόσωπο της Αριάγνης γοήτευαν περισσότερο τους αναγνώστες από ό,τι οι θαμώνες της *Λέσχης*.

Εμβληματικές υπήρξαν οι κριτικές του Στάθη Δρομάζου στην *Αυγή* και του Δημήτρη Ραυτόπουλου στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Ο Δρομάζος αναφέρεται διεξοδικά στις θεματικές ενότητες και το ύφος του μυθιστορήματος, «που ξεπερνά το επίπεδο της κοινωνικής ηθογραφίας».¹⁰⁹⁸ Ωστόσο, η συνολική αποτίμησή του είναι μάλλον αρνητική. Ο κριτικός θεωρεί πως «Η *Αριάγνη* με τον επίπεδο τρόπο θεώρησης των πραγμάτων, ούτε το μηχανισμό του λάθους, ούτε την υγεία της πάλης αναδειχνει. [...] Πέφτει στον εύκολο σαρκασμό και στην πεποίθηση ότι τίποτα δε διορθώνεται κι ότι πάντοτε εν ονόματι του κινήματος θα υπάρχει ένα “Ανθρωπάκι”

1096 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 253, Φ. 13/15/90.

1097 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της *Λέσχης* από την επίσημη Αριστερά», ό.π., σ. σ. 852.

1098 Στάθης Ιω. Δρομάζος, «Το χάσμα π’ άνοιξε ο σεισμός», *Η Αυγή*, 27.7.1963. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, ό.π., σ. 52.

που θα χτυπά το κίνημα».¹⁰⁹⁹ Παρ' όλα αυτά, ο Δρομάζος αναγνωρίζει τις δυσκολίες του εγχειρήματος και χαρακτηρίζει το βιβλίο του Τσίρκα «δοκίμιο προσωπικής οδύνης».¹¹⁰⁰

Ο Ραυτόπουλος, από την άλλη, θεωρεί την *Αριάγνη* μια «κωμωδία πολέμου»,¹¹⁰¹ μια «ελληνίδα Μάνα-Κουράγιο»,¹¹⁰² της οποίας η ενότητα και η συνέπεια, καθώς κι ο ζωντανός και ωραίος πρωταγωνιστικός χαρακτήρας τον ωθούν να εγκαταλείψει τις επιφυλάξεις που του είχε δημιουργήσει η *Λέσχη*. Βέβαια, στον πυρήνα του μυθιστορήματος δεν βρίσκεται η λαϊκή φιγούρα της Αριάγνης, αλλά ο αγωνιστής-διανοούμενος Μάνος, τον οποίο ο κριτικός βρίσκει τώρα εμφανώς διαφοροποιημένο και, μάλιστα, βελτιωμένο. Κατά την άποψη του Ραυτόπουλου, ο Μάνος είναι ένας αληθινά διαλεκτικός χαρακτήρας, αντικομφορμιστής και κριτικός απέναντι σε κάθε «βολική διαστρέβλωση της επαναστατικής ιδεολογίας», πιστός στη δεοντολογία ενός αντιφασιστικού και αντιιμπεριαλιστικού πολέμου. «Ο Τσίρκας μάς έδωσε τη συνειδησιακή τραγωδία του εμπόλεμου διανοούμενου της Μέσης Ανατολής μ' ένα ψυχρό ρεαλισμό»,¹¹⁰³ σημειώνει.

Όσο για το *Ανθρωπάκι*, παραδέχεται πως «Ανθρωπάκια όλων των μεγεθών υπήρξαν βέβαια, κατεβαίνοντας από την εκτροπή της δεοντολογίας που μας απασχόλησε, διαπαιδαγωγώντας ή επηρεάζοντας μια ολόκληρη γενιά επαναστατών, ανατρέποντας τις αρχές και παραβιάζοντας την επαναστατική νομιμότητα ή τη λειτουργία της κριτικής».¹¹⁰⁴ Το υψηλό αγωνιστικό φρόνημα των στρατιωτών του κινήματος, η επική πορεία τους στην έρημο, το μεγαλείο του ήθους και του αγώνα τους, το ανεπιτήδευτο ύφος της γραφής κάνουν τον Ραυτόπουλο να μιλά για ένα έργο κάθαρσης, που αυτή τη φορά ανανεώνει την πεζογραφική παράδοση και αξιοποιεί τα διδάγματα του μοντέρνου δυτικού μυθιστορήματος, χωρίς να εκπίπτει στο επίπεδο της εγκεφαλικής κατασκευής.

Ο Μάρκος Αυγέρης, από τις σελίδες της *Ελληνικής Αριστεράς*, ανέλαβε την πολεμική στο δεύτερο μυθιστόρημα της τριλογίας. Στο άρθρο του διαπιστώνει πως

1099 Στάθης Ιω. Δρομάζος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 53

1100 Στάθης Ιω. Δρομάζος, ό.π., Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 54.

1101 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα, "Αριάγνη"», *Επιθεώρηση Τέχνης* 104 (1963), σ. 216-222. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 55.

1102 Δημήτρης Ραυτόπουλος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 60.

1103 Δημήτρης Ραυτόπουλος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 59.

1104 Δημήτρης Ραυτόπουλος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 65.

στη συγγραφική φιλοδοξία του Τσίρκα ανιχνεύεται αλαζονικός τόνος, ενώ –με μοναδική εξαίρεση τις σελίδες όπου παρουσιάζεται η ζωή του λαού και το ημερολόγιο της στρατιωτικής πορείας στην έρημο– βρίσκει πως στο μυθιστόρημα πρωταγωνιστούν άνθρωποι του «κοινωνικού βυθού». Δεν παραλείπει δε να αναφερθεί στο «βίτσιο της ομοφυλοφιλίας». ¹¹⁰⁵ Σε ό,τι αφορά την αισθητική αποτίμηση του έργου, το ύφος του χαρακτηρίζεται βερμπαλιστικό, «πρεσιόζικο», «επιτηδευμένο», «ύφος που αριστοκρατίζει». ¹¹⁰⁶

Η *Νυχτερίδα*, τελευταίος τόμος της τριλογίας των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, και πάλι δίχασε την κριτική της Αριστεράς. Εκείνοι που είχαν δεχτεί με ενθουσιασμό τη *Λέσχη* φάνηκαν δυσαρεστημένοι, ενώ όσοι εμφανίστηκαν διστακτικοί τώρα επανατοποθετούνται. Ο Δρομάζος στην *Αυγή* γράφει ενθουσιασμένος. ¹¹⁰⁷ Θεωρεί τη *Νυχτερίδα* το πρώτο ελληνικό πολιτικό μυθιστόρημα, όπου «η ζωή του Κινήματος ξεπροβάλλει με μυθιστορηματική αυθυπαρξία». ¹¹⁰⁸ Βρίσκει στη *Νυχτερίδα* ένα υπόδειγμα κομματικής λογοτεχνίας, όχι μόνο για την παραστατικότητα με την οποία παρουσιάζει συγγραφέας την εσωτερική ζωή του κινήματος, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο συνθέτει την πολύπλευρη ψυχολογία των ανθρώπων του κόμματος, που εδώ είναι πλασμένοι πειστικότερα, καθώς οι συγκρούσεις, τα διλήμματα, οι επιλογές τους παρουσιάζονται εξελικτικά και μέσα από τη θέση που παίρνουν απέναντι στα γεγονότα. Αλλά και για τη μορφή του κειμένου ο Δρομάζος κάνει θετικά σχόλια. «Τη μυθιστορηματική πλοκή του συγγραφέα τη συναγωνίζεται το εξαιρετικό ύφος του», ¹¹⁰⁹ σημειώνει και στη συνέχεια υποστηρίζει πως στη *Νυχτερίδα* ο Τσίρκας κατόρθωσε να συνδυάσει τη ζωντανή μορφή με το νέο περιεχόμενο τόσο διαλεκτικά όσο και έντεχνα, δημιουργικά, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για ένα μυθιστόρημα «σμιλεμένης λιτότητας», μια «απέριττη κομψογραφία». ¹¹¹⁰

1105 Μάρκος Αυγέρης, «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και τέχνης: Παρατηρήσεις στο έργο του Στρατή Τσίρκα», *Ελληνική Αριστερά* 7 (1964), σ. 49-55. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 79-91.

1106 Μάρκος Αυγέρης, ό.π., σ. 49-55. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 87.

1107 Στάθης Ιω. Δρομάζος, «Η περίπτωση Στρατή Τσίρκα και η κομματική λογοτεχνία μας», *Η Αυγή*, 2-4.2.1966. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 146-158.

1108 Στάθης Ιω. Δρομάζος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 146.

1109 Στάθης Ιω. Δρομάζος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 157.

1110 Στάθης Ιω. Δρομάζος, ό.π. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 158.

Την ίδια λίγο πολύ άποψη συμμερίζεται στη δική του κριτική και ο Δημήτρης Ραυτόπουλος.¹¹¹¹ Στο άρθρο του επιμένει κυρίως στον τρόπο με τον οποίο σκιαγραφείται στη *Νυχτερίδα* το κίνημα και τα τρωτά των καθοδηγητών του. «Ο ανθρωπακισμός διασύρεται ηθικά», μόνο που στο τρίτο αυτό μέρος της τριλογίας αναγνωρίζεται στο *Ανθρωπάκι* το επαναστατικό του πάθος, καθώς και αγνά, αγωνιστικά κίνητρα που δεν έχουν σχέση με τον αριβισμό. Αυτό που καταδικάζεται δεν είναι ένα πρόσωπο, και μάλιστα ιστορικό-υπαρκτό, αλλά μια αντίληψη, μια νοοτροπία που έβλαψε το επαναστατικό ήθος. Στις αρετές του τελευταίου μέρους της τριλογίας συγκαταλέγονται η αρμονία της μυθιστορηματικής σύνθεσης, η επιβολή της πέννας του συγγραφέα στον ανομοιογενή και πολυπρόσωπο θίασο των ηρώων του, η συγχώνευση ονείρου και πραγματικότητας με αφηγηματικές μεθόδους οι οποίες δεν έχουν τον ισοπεδωτικό χαρακτήρα που ενδεχομένως χαρακτήριζε τη *Λέσχη* και, κυρίως, η επικράτηση της ομορφιάς του ανθρώπου, η δικαίωση της ίδιας της ζωής.

Ας σημειωθεί, τέλος, πως στο τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* όπου δημοσιεύτηκε η κριτική του Ραυτόπουλου για τη *Νυχτερίδα*, δημοσιεύεται και συνέντευξη του Μάρκου Αυγέρη με τον τίτλο «Το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον». Εκεί ο κριτικός τοποθετείται απέναντι σε παλαιότερες κριτικές του μελέτες και, μεταξύ άλλων, γράφει για τον Στρατή Τσίρκα: «Η τελευταία κριτική μου για τον Τσίρκα αναγνώρισε όλες τις τιμές στην αισθητική καταξίωση του τεχνίτη· διαφώνησε μόνο στο διφορούμενο πνεύμα της ιδεολογίας του κι εκφράστηκε με βιαιότητα· *ecce mea culpa*. Μα είπαμε πως υπάρχουνε κι οργισμένοι γέροι».

*

Η στάση της κριτικής απέναντι στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* άλλαξε με την πάροδο του χρόνου, πράγμα που μοιραία γεννά ερωτήματα στον σύγχρονο ερευνητή. Προϊόντος του χρόνου, η κριτική είδε με άλλον τρόπο το κείμενο ή το έργο προσαρμόστηκε στη ματιά της; Την έρευνα του Μίλτου Πεχλιβάνου απασχόλησε το ερώτημα κατά πόσον η αναγνωστική αντίδραση στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*

1111 Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα, “Η Νυχτερίδα”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 133-134 (1966), σ. 126-136. Σήμερα στο Χρύσα Προκοπάκη, ό.π. 167-185.

καθόρισε τη συγγραφική πορεία του Τσίρκα και τον οδήγησε σε μορφές αισθητικού και πολιτικού κομπορμισμού.¹¹¹² Ο Πεχλιβάνος, χρησιμοποιώντας ως βασικό θεωρητικό εργαλείο τις θεωρίες της αισθητικής της πρόσληψης και επικαλούμενος τον όρο της «λογοτεχνικής επικοινωνίας», στοχάζεται πάνω στον τρόπο με τον οποίο οι αντιδράσεις της κριτικής επέδρασαν στο συγγραφικό εργαστήρι του Τσίρκα. Πώς δηλαδή η υποδοχή της *Λέσχης*, μιας αρχικά αυτόνομης πεζογραφικής μονάδας, οδήγησε τον συγγραφέα αρχικά στην απόφαση να συνεχίσει με έναν δεύτερο τόμο και να καταλήξει στη συγγραφή μιας μυθιστορηματικής τριλογίας, η οποία, λόγω των αλλαγών τόσο στις αφηγηματικές, υφολογικές, γλωσσικές επιλογές όσο και στην εξέλιξη της υπόθεσης, μπορεί να χαρακτηριστεί «κείμενο συντελούμενο» ή «μυθιστορηματική σύνθεση εν παρόδω».¹¹¹³ Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου υπερθεματίζει σημειώνοντας:

Η καταδίκη της *Λέσχης*, η άρνηση της αποκήρυξής της από τον συγγραφέα και η διαγραφή του Τσίρκα από την κομματική οργάνωση του ΚΚ Αιγύπτου, διαμόρφωσαν μια ιδιαίτερη συνθήκη για τη συνέχεια της τριλογίας αλλά και για την κριτική υποδοχή της. Σε μεγάλο βαθμό, όπως έχει δείξει με τη σχετική μελέτη του ο Μίλτος Πεχλιβάνος, ο σχεδιασμός, η συγγραφή και η ολοκλήρωση της τριλογίας οφείλεται στις κριτικές αντιδράσεις αλλά και στις κομματικές παρεμβάσεις που συνόδευσαν το πρώτο μυθιστόρημα του Τσίρκα. Κατά κάποιον τρόπο, όσο ο Τσίρκας γράφει την τριλογία «συνομιλεί» με τους κριτικούς του αλλά και με τους επικριτές του, επιστρέφοντας διαρκώς στην ιστορία του κινήματος στη Μέση Ανατολή.¹¹¹⁴

Στη σύνθεση και την ολοκλήρωση της τριλογίας καθοριστικό ρόλο έπαιξαν πολιτικές και λογοκριτικές αντιδράσεις, αλλά και η ιδιοσυγκρασία του αυτολογοκρινόμενου πιθανόν συγγραφέα. Πρόκειται για μια διαδικασία που μας είναι γνωστή, καθώς η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων στην υπερορία αποτελείται, κατά κύριο λόγο, από «κείμενα συντελούμενα»· κείμενα που γράφονται από καθήκον, δοκιμές επί χάρτου εκκολαπτόμενων λογοτεχνών που υφίστανται μια ιδιαίτερη

1112 Μίλτος Πεχλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 25.

1113 Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 20.

1114 Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Άγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, ό.π., σ. 31.

μορφή κριτικής – στην πραγματικότητα λογοκρισία. Οι εξόριστοι λογοτέχνες αναπροσαρμόζουν το κείμενό τους στις επιταγές της, έως ότου αυτό γίνει αποδεκτό από την ΕΔ και τον ΛΚ, που διαδραματίζουν ρόλο «υπεραποδέκτη».¹¹¹⁵ Από αυτή την άποψη, το λογοτεχνικό πεδίο της υπερορίας είναι το πιο πρόσφορο για να ερευνήσει κανείς τη διαπλοκή κριτικής πρόσληψης και λογοτεχνικής παραγωγής.¹¹¹⁶

Η διαδικασία απέκτησε ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ και την 6η Ολομέλεια του ΚΚΕ, καθώς η τομή της αποσταλινοποίησης ώθησε διανοουμένους και λογοτέχνες σε πειραματισμούς που τους έκαναν να μετεωρίζονται ανάμεσα στην κομματική νομιμότητα, από τη μια πλευρά, και το αιρετικό πνεύμα, από την άλλη. Οι στρατευμένοι λογοτέχνες επαναδιαπραγματεύτηκαν τους όρους της στράτευσής τους, σε μια εποχή που ο εκδημοκρατισμός στον τομέα της πολιτικής και της κουλτούρας αποτελούσε βασικό αίτημα τόσο της Αριστεράς όσο και της φιλελεύθερης διανόησης. Αυτού του είδους η διαπραγμάτευση αφορούσε κυρίως λογοτέχνες που συγγένεψαν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με τον μοντερνισμό.

Ο Τσίρκας, επηρεασμένος πιθανόν από τις εξελίξεις του 20ού Συνεδρίου, βάζει στο συγγραφικό του μικροσκόπιο τον τύπο του καθοδηγητή (Ανθρωπάκι), με τον ίδιο τρόπο που το είχε κάνει ο Γκράνιν για τον γραφειοκράτη Μινάγιεφ δυο χρόνια νωρίτερα. Στο πρόσωπο του «Ανθρωπάκι» καταγγέλλονται η προσωπολατρία, ο δογματισμός, η κομματική γλώσσα.¹¹¹⁷ Στην ορθόδοξη κριτική της Αριστεράς –είτε πρόκειται για την Ελλάδα είτε για την υπερορία– δεν υπήρχε η ετοιμότητα για την

1115 Στην υπερορία δεν υπήρχε «κοινός αναγνώστης», με τον τρόπο που τον αντιλαμβάνεται κανείς στον δυτικό κόσμο – ένας καταναλωτής βιβλίων (αυτό που η Αλεξάνδρα Ιωαννίδου ονομάζει «δευτερογενές αναγνωστικό κοινό»). Από τη στιγμή που η λογοτεχνία οφείλει να συνδράμει στον μετασχηματισμό της κοινωνίας, ο αναγνώστης αποτελεί αντικείμενο αυτού του μετασχηματισμού και το καλλιτεχνικό προϊόν που θα φτάσει στα χέρια του πρέπει να είναι θεωρημένο από έναν αναγνώστη ανώτερό του στην ιεραρχία της αναγνωστικής πράξης, έναν αναγνώστη-φορέα εξουσίας. Στόχος της κριτικής σε αυτή την περίπτωση δεν είναι να βοηθήσει τον αποδέκτη να προσπελάσει με τον πιο διεισδυτικό τρόπο το λογοτεχνικό κείμενο, αλλά είτε να παρέμβει στο υπό διαμόρφωση έργο, ώστε αυτό να επιτελέσει με τον καλύτερο τρόπο τον παιδαγωγικό του σκοπό, είτε να γνωμοδοτήσει για το ένα και μοναδικό του νόημα. Βλ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, ό.π., σ. 142 και Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*, ό.π., σ. 18-19 και 183-185.

1116 Μίλτος Πechλιβάνος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», ό.π., σ. 27.

1117 Γιάννης Παπαθεοδώρου *Άγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, ό.π., σ. 106.

αποδοχή ενός τόσο ριζοσπαστικού λογοτεχνικού σύμπαντος. Ειδικά στην περίπτωση των εμικρέδων λογοτεχνών, όπου ο εκπατρισμός σήμαινε την απομάκρυνση από νέες αισθητικές αντιλήψεις, κάθε αμφισβήτηση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού μοιραία θεωρούνταν «λογοτεχνική επίδειξη “εστετισμού”».¹¹¹⁸ Η δεκτικότητα της Φούλας Χατζιδάκη αποτελούσε την εξαίρεση στον κανόνα που διαμόρφωσε ο κριτικός τους λόγος.

¹¹¹⁸ Γιάννης Παπαθεοδώρου, ό.π., σ. 36.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η πορεία που διανύει η ελληνική Αριστερά από το τέλος του εμφυλίου πολέμου και την αναζήτηση των αιτιών της ήττας έως την οριστική ρήξη με τον σταλινισμό, όπως αποτυπώνεται στη διάσπαση του 1968, συνιστά περίοδο ταραχώδη, με κατακτήσεις και ματαιώσεις. Στη διάρκειά της, η λογοτεχνία μετατρέπεται σε ισχυρό προπαγανδιστικό όπλο. Αποτελεί βασικό εργαλείο που οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες «χρησιμοποιούν» προκειμένου να συγκροτήσουν την ταυτότητα της διασπορικής τους κοινότητας, να διαχειριστούν το τραυματικό παρελθόν που τους οδήγησε στην προσφυγιά, να προσαρμοστούν στο ιδεολογικό και πολιτισμικό σύστημα από το οποίο διαμορφώνονται και το οποίο διαμορφώνουν.

Τα λογοτεχνικά έργα που δημοσιεύει το «Εκδοτικό» δεν τίθενται απλώς στην υπηρεσία της κομματικής προπαγάνδας· αποσκοπούν στην ενδυνάμωση του ιδεολογικού εξοπλισμού των προσφύγων, στο «ατσάλωμα» της ταξικής τους συνείδησης, στην υπεράσπιση του σοσιαλιστικού ιδεώδους μέσα από μυθοπλαστικά και ηθικοπλαστικά σύμπαντα, στη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας με τα ιδανικά του «σοβιετικού ανθρώπου», αλλά και στη σφυρηλάτηση της εθνικής συνείδησης, στη διατήρηση του νόστου και της επαφής με την ελληνική γλώσσα και παράδοση.

Η διαδρομή αυτής της διαφωτιστικής προσπάθειας υπήρξε πολλαπλώς αντιφατική: καταξιωμένοι, αλλά και επίδοξοι λογοτέχνες αναλαμβάνουν ρόλους στο καλλιτεχνικό πεδίο, με τη δέσμευση να υπηρετήσουν πολιτικά προτάγματα. Υμνούν τη νέα σοσιαλιστική πατρίδα και ταυτόχρονα βιώνουν και εμπνέουν τη νοσταλγία για μια πατρίδα που χαρακτηρίζουν «αμερικανόδουλη» και «μοναρχοφασιστική». Αναλαμβάνουν τον ρόλο να υπερασπιστούν μια παράδοση και στις βάσεις της να οικοδομήσουν τον δικό τους κανόνα. Προσδεδεμένοι στο άρμα του σοβιετικού αδελφού κόμματος, υποχρεούνται να υπηρετούν τη γραμμή του, ενώ ταυτόχρονα

διαγράφουν τη δική τους πορεία, συνθέτουν δικά τους αφηγήματα για την εθνική καταγωγή και συνέχεια, διαμορφώνουν ανεξάρτητες εθνικές επιδιώξεις. Όσοι λοξοδρομούν εκτροχιάζονται, και από πρωταγωνιστές του παρελθόντος μετατρέπονται σε αποσυνάγωγους του μέλλοντος, επιβεβαιώνοντας τη διαιρετική τομή του 1956.

Μετά από αυτή την πρώτη διαίρεση, οι αντιφάσεις συνεχίζονται: οι διανοούμενοι, θύτες και θύματα, αποκαλύπτουν τη ρηχή συνθηκολόγηση που αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν, την ηδονή που αντλούσαν από την αδυσώπητη κριτική σε «υφισταμένους» του λογοτεχνικού πεδίου, τις μεθοδευμένες ενέργειες εξόντωσης συντρόφων απέναντι στις οποίες εθελοτυφλούσαν, αλλά οι πρακτικές τους δεν αλλάζουν. Η μελέτη της περιόδου δημιουργεί την αίσθηση ενός μεταβαλλόμενου συνεχούς, που διατηρεί ως βασικό του χαρακτηριστικό την επιβολή. Παρά την επιδίωξη συναιρέσεων, το κόμμα θέτει ως απαρέγκλιτο όρο για οποιαδήποτε σύμπραξη την εξασφάλιση πλήρους ελέγχου από μέρους του. Παγιδευμένο σε μια ατέρμονη ταλάντωση, το ΚΚΕ, από τη μια, επικεντρώνεται στην καταπολέμηση δογματικών θέσεων που προσκολλώνται στο παρελθόν και αρνούνται τον ρόλο των συμμαχιών και, από την άλλη, στηλιτεύει κάθε διάθεση συνεργασίας ως ατομικιστική, αναθεωρητική και ηττοπαθή στάση. Όπως σε κάθε ταλάντωση, το σώμα παλινδρομεί, τελικά, γύρω από την ίδια πάντοτε θέση.

*

Στο τέλος μιας έρευνας αισθανόμαστε πως μπορούμε να εγκαταλείψουμε την αποστασιοποίηση που επιβάλλει η ακαδημαϊκή δεοντολογία και να σκύψουμε με στοργή σε διλήμματα και αδιέξοδα των κοινωνικών υποκειμένων που νιώθουμε πλάι μας απλώς ως ανθρώπους και, ως έναν βαθμό, ως «συνοδοιπόρους». Κι όταν η έρευνα συνιστά τρόπο να κατανοήσουμε τραυματικές οικογενειακές ιστορίες, μοιραία εκκινούμε από αυτές και σε αυτές καταλήγουμε.

Ο Κώστας Τσοπανάκης, παππούς μου από την πλευρά της μητέρας μου και αρχισυντάκτης στον *Δημοκράτη*, εφημερίδα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Πολωνίας, στα *Ημερολόγια της προσφυγιάς* παραθέτει την ακόλουθη ιστορία:

Ο Ζήσης ο Τσαμπούρης έγραψε ένα-δυο ποιήματα και η εφημερίδα των προσφύγων τα δημοσίευσε. Ύστερα απ'αυτό εκείνος πίστεψε πως είναι ποιητής. Κάποτε έγραψε και μια αφήγηση για τα γεγονότα του 1936 στη Θεσσαλονίκη και με την ανάλογη επεξεργασία απ'τους συντάχτες της δημοσιεύτηκε. Μεγάλο πια το καλάμι του Ζήση. Αποφάσισε να γράψει και τα απομνημονεύματά του. Αυτό όταν πέρασε σε σύνταξη. Όπως έλεγε ξυπνούσε ακόμα και τη νύχτα να... συγγράφει.

Τι έκανε τον Ζήση να αφοσιωθεί στη συγγραφή; Τι τον ξυπνούσε μέσα στη νύχτα; Η ίδια ανάγκη που κρατούσε ξύπνια τη Βασιλική Κρήτου, αγράμματη πολιτική πρόσφυγα που τα σθητικά της προβλήματα την κρατούν μακριά από την παραγωγή και αποφασίζει τα βράδια, όταν τα παιδιά της κοιμούνται, «να κάνει αυτή τη δουλιά», δηλαδή να γράφει λογοτεχνία;¹¹¹⁹ Η Βασιλική ξέρει πως τα γραφόμενά της «δεν είναι και τόσο καλά», αλλά «προσπαθεί να κάνει κάτι». Τι θέλει να καταθέσει; Γιατί επιμένει να δοκιμαστεί στο μυθιστόρημα ενώ είναι ανορθόγραφη, η διαδικασία τη δυσκολεύει και δεν ξέρει «πώς να αρχίζει και πώς να τελειώνει»; Πρόκειται για ιστορίες προσφύγων που απέχουν πάνω από δεκαετία μεταξύ τους, αλλά μαρτυρούν την ίδια ανάγκη.

Οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, απομακρυσμένοι από τον τόπο καταγωγής τους και στερημένοι από την ελληνική ιθαγένεια, θέλουν να αφήσουν το αποτύπωμά τους: και αυτό, πέρα από κομματική εντολή, συνιστά και υπαρξιακή ανάγκη. Γράφουν για να συνδεθούν με το παρελθόν και να συμμετάσχουν στο χτίσιμο του μέλλοντος, καταθέτοντας τη δική τους εκδοχή της Ιστορίας. Αλλά δεν είναι μόνον αυτό. Το γράψιμο λειτουργεί ως μέσο διαχείρισης των τραυμάτων τους, αλλά και ως μέσο απόκτησης ή διατήρησης της κομματικής τους υπόληψης. Μέλη του κόμματος οι περισσότεροι, αντιλαμβάνονται τη λογοτεχνία ως υπηρεσία και τη λογοδοσία ως προϋπόθεση. Το κόμμα στην υπερορία τούς υπόσχεται την οικοδόμηση ενός μέλλοντος. Απαραίτητη αφετηρία της αποτελεί η ερμηνεία του παρελθόντος, και κανείς δεν θέλει να μείνει αμέτοχος. Όλοι γίνονται κοινωνοί της ίδιας προσδοκίας, όλοι φέρουν σε πέρας την ίδια αποστολή.

1119 Χειρόγραφη επιστολή της Βασιλικής Κρήτου-Παπαϊωάννου στην ΕΔ, 14.2.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/122.

Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται λογοτεχνικά το παρελθόν γεννά ένα νέο πεδίο αντιπαράθεσης. Το γράψιμο αποκαλύπτει στον γράφοντα τους περιοριστικούς και λογοκριτικούς μηχανισμούς της κομματικής εξουσίας. Όσοι «δεν είναι ενήμεροι για τις αλλαγές» και επιμένουν να αποτυπώνουν την εμπειρία του δεύτερου ένοπλου αγώνα στα γραπτά τους έρχονται αντιμέτωποι με τις αποκαρδιωτικές απορριπτικές απαντητικές επιστολές της Διαφώτισης. Μετά τις αποφάσεις του 1956, η προβολή της Εθνικής Αντίστασης αποτελεί μονόδρομο στον αγώνα για τη νομιμοποίηση και ηρωοποίηση του εγγύτερου παρελθόντος, που θα βοηθήσει τους αγωνιστές της Αριστεράς να αποτινάξουν το στίγμα του ανθέλληνα.

Το γράψιμο, ως εμπειρία και ως επιλογή, βιώνεται πολύ πιο επώδυνα από εγνωσμένους λογοτέχνες και διανοουμένους του κόμματος. Η αναμέτρηση με αισθητικές αξίες, η γνωριμία και η τριβή με καλλιτεχνικά ρεύματα προκαλούν τελικά τη διαφοροποίηση από τις κομματικές αρχές και οδηγούν τον συγγραφέα στην οδυνηρή συνειδητοποίηση πως κάποιες αξιακές του καταβολές και αισθητικές του προτιμήσεις ενδέχεται να απέχουν από την ιδεολογία που καλείται να υπηρετήσει. Η υπακοή στους νόμους του κόμματος είναι αδιαπραγμάτευτη, αλλά το αισθητικό καθεστώς που του επιβάλλει, αν και ασαφές, λειτουργεί ασφυκτικά. Και επειδή «μέσα στον αγώνα για ζητήματα αισθητικά διεξάγονται αγώνες αρχών»,¹¹²⁰ η διακήρυξη της αυτονομίας ενός διανοουμένου –κριτικού ή συγγραφέα– προϋποθέτει πολιτικές και ηθικές ρήξεις.¹¹²¹ Προκειμένου να τις αποφύγουν, οι διανοούμενοι άλλοτε υποκύπτουν στους εξωτερικούς καταναγκασμούς και άλλοτε υποβάλλονται σε μια σκληρή διαδικασία αυτολογοκρισίας: ελίσσονται, κρύβουν προσωπικές τους προτιμήσεις, ακολουθούν εντολές ή σιωπούν, έως ότου κάποιοι καταλήξουν τελικά στην απόφαση «να μην κάνουν πια συμβιβασμούς με τη συνείδησή τους», «να μην ωραιοποιούν».¹¹²²

Ο φωνές όσων εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία ηχούν εντονότερα μετά την 6η Πλατιά Ολομέλεια του 1956. Ωστόσο, παρά τη φαινομενική απόφασή του να

1120 Ερνστ Φίσερ, *Τέχνη και ανθρωπισμός*, ό.π., σ. 97.

1121 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 114.

1122 Επιστολή της Φούλας Χατζιδάκη «προς τον υπεύθυνο της ΕΔ, τον πολιτικό υπεύθυνο του περιοδικού "ΠΥΡΣΟΣ" και την αρχισυντάκτρια τού ως άνω περιοδικού», 12.10.1961, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 251, Φ. 13/13/59.

αναμετρηθεί με το παρελθόν και να παραδεχτεί τα λάθη του, το ΚΚΕ εξακολουθεί να αναζητεί προδότες στις τάξεις του, πράγμα που οδηγεί στη σκέψη πως οι τομές δεν είναι ριζικές, ούτε καν βαθιές. Πολλοί αποκαλύπτουν πως, πίσω από θεωρίες για τη «λαϊκότητα» και την «εθνική μορφή» της λογοτεχνίας, υποβόσκουν προσωπικές προτιμήσεις, ενέργειες εκτοπισμού καλλιτεχνών, ακόμη και περιπτώσεις «αντιποίνων».¹¹²³ Αν δεχτούμε πως οι πιο «προικισμένοι» σε κοινωνικό κεφάλαιο είναι εκείνοι που προσαρμόζονται δυσκολότερα στις επιταγές της εξουσίας,¹¹²⁴ θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις σκέψεις που εσωκλείει ο Θεοδόσης Πιερίδης σε επιστολή του προς την ΚΕ του ΚΚΕ:

Σύντροφοι, αράχνιασα, σάπισα, εξάντλησα το υλικό που μου δίνει η στενή ζωή που ζω. Θέλω ν' ανασάνω λίγο φρέσκο αέρα. Θέλω να ρίξω μια ματιά στη ζωή των συνανθρώπων μου. Ή θέλω, απλούστατα, να βρεθώ για λίγο στην πρωτεύουσα, να δω ένα θέατρο, ν' ακούσω λίγη μουσική, να πάω στην πινακοθήκη για να ξαναβαφτιστώ στις διδαχές των κλασικών αριστουργημάτων, να τριγυρίσω τα βιβλιοπωλεία για να πάρω έναν απόηχο από τον παλμό του σημερινού κόσμου.¹¹²⁵

Εκ πρώτης όψεως, το λογοτεχνικό πεδίο και οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί στους οποίους λογοδοτεί δεν απειλούνται από τους «νεοφερμένους», δηλαδή τους κατώτερους σε ιεραρχία. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και επίδοξοι συγγραφείς που ασκούνται σε μια λογοτεχνία αυστηρά θεμελιωμένη σε προγραμματικές αρχές δυσκολεύονται να αντιληφθούν τη συγγραφή ως συλλογική ή «κολλεχτιβίστικη» δραστηριότητα και διεκδικούν την αναγνώριση του πνευματικού τους μόχθου με κάθε τρόπο. Ακόμη και στις περιπτώσεις που η απόφαση του Λογοτεχνικού Κύκλου παίρνει τη μορφή τελεσιγράφου και στην απαντητική επιστολή της η Επιτροπή Διαφώτισης δηλώνει ρητά πως «δεν υπάρχει ταλέντο», το γράψιμο έχει λειτουργήσει χειραφετητικά. Οι πρόσφυγες απαιτούν την αναγνώριση του κόπου τους και, όταν το έργο τους κρίνεται απορριπτέο, διεκδικούν επίμονα την επιστροφή

1123 Επιστολή Θεοδόση Πιερίδη στο Γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ, 6.6.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/137, σ. 3.

1124 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, ό.π., σ. 422.

1125 Επιστολή Θεοδόση Πιερίδη στο Γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ, 6.6.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/137, σ. 11-12.

του χειρογράφου τους, στο οποίο βλέπουν ένα μοναδικό και πολύτιμο προσωπικό αγαθό – ίσως το μόνο αγαθό που κυριολεκτικά τους ανήκει. Η θυσία του ύπνου, της ψυχαγωγίας και της κυριακάτικης ανάπαυσης είναι μερικές μόνο από τις στερήσεις που βιώνουν οι εμικρέδες λογοτέχνες και, κατά κάποιον τρόπο, αποτελούν το βαρύ τίμημα που κατοχυρώνει στη συνείδηση του καθενός το δικαίωμα να θεωρείται αποκλειστικός κάτοχος της πνευματικής του ιδιοκτησίας.

*

Οι συνθήκες παρανομίας κάτω από τις οποίες λειτουργεί το ΚΚΕ, η διασπορά στελεχών και μελών του σε επτά διαφορετικές χώρες, οι 60.000 πολιτικοί πρόσφυγες που έχει στην ευθύνη του, η ανομοιογένεια της προσφυγικής κοινότητας –που δεν αφορά μόνο την ηλικία, την καταγωγή, την ταξική συνείδηση ή το μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων, αλλά και τα αίτια της εμπλοκής τους στον ένοπλο αγώνα–, η απόσταση από την πατρίδα και, κυρίως, το τραύμα της ήττας στον Εμφύλιο συνιστούν μια ιδιαίτερη ιστορική συνθήκη που υπαγορεύει νέες πρακτικές ελέγχου. Στην υπερορία, ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός του κόμματος δείχνει το πιο σκληρό του πρόσωπο. Σ' αυτό το πλαίσιο, ίσως ακούγεται υπερβολικό να μιλάμε για καλλιτεχνική δημιουργία. Οι συνθήκες ζωής των πολιτικών προσφύγων υπονομεύουν επίμονα τη δημιουργικότητά τους και οφείλονται ξεκάθαρα στις επιλογές του ΚΚΕ, στην απροθυμία του να ακολουθήσει τα κελεύσματα των καιρών, στην αδυναμία του να υιοθετήσει τα κεκτημένα των σοσιαλιστικών χωρών που το φυγάδευσαν στα χρόνια της παρανομίας.

Άλλωστε, η ενδελεχής και μακροχρόνια έρευνα αναπόφευκτα οδηγεί στην κατάρριψη στερεοτύπων: η σκληρή επιβολή του ΚΚΣΕ στα αδελφά κόμματα, η τυφλή υπακοή των προσφύγων στις κομματικές οδηγίες, η επιδραστικότητα της εκλαΐκευσης, η αποτελεσματική, οικειοθελής αυτομόρφωση και μελέτη, η σύμπνοια της διασπορικής κοινότητας αποτέλεσαν βεβαιότητες που, ως έναν βαθμό, διαψεύστηκαν στη διάρκεια της μελέτης. Τα αρχειακά τεκμήρια, αλλά και οι μαρτυρίες που καταθέτουν οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες υποβάλλουν την άποψη ότι για τις συνθήκες ζωής, διαμονής και εργασίας τους ευθύνεται σε μεγαλύτερο

βαθμό το ίδιο το κόμμα παρά η πρόσδεσή του στη Σοβιετική Ένωση και τις γραφειοκρατικές της μεθόδους.

*

Η διατριβή δεν αντιμετωπίζει τους πρωταγωνιστές της ούτε ως «εξεγερμένα υποκείμενα» ούτε ως «αντικείμενα οίκτου»,¹¹²⁶ αλλά ως τραγικές φιγούρες μιας εποχής έντονων αναζητήσεων. Μια μερίδα διανοουμένων της υπερορίας ταυτίζει τον αγώνα των κομμουνιστών με τον αγώνα για ελευθερία και βιώνει το αδιέξοδο μιας εξόριστης Αριστεράς που προσπαθεί να διατηρήσει το μέτωπό της αρραγές, επιδιώκοντας παράλληλα να απαλλαγεί από τις δογματικές αγκυλώσεις του σταλινισμού. Η Φούλα Χατζιδάκη κηρύσσει την αυτονομία του εποικοδομήματος ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο Δημήτρης Χατζής αρνείται να εντάξει στον μαρξιστικό κανόνα τον Παλαμά και τον Καζαντζάκη, επιχειρώντας νέες μορφές παρέμβασης μέσα από τον περιοδικό Τύπο, ο Θεοδόσης Πιερίδης και η Μέλπω Αξιώτη καταγγέλλουν εξ αρχής τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσής τους, ενώ η Έλλη Αλεξίου ειρωνεύεται με κάθε ευκαιρία την πνευματική ανεπάρκεια των συντρόφων που κρίνουν το έργο της.

Ωστόσο, η αμφισβήτηση του ζτανοφικού κανόνα, όσο αιρετική και αν θεωρείται, συνυπάρχει με τη δεδομένη ανάγκη και επιθυμία των λογοτεχνών να παραμείνουν μέλη του κόμματος. Επιζητούν να απαγκιστρωθούν από στρεβλώσεις του δόγματος, χωρίς ποτέ να αρνηθούν την κομματική στράτευση. Θέλουν να επαναδιαπραγματευτούν τη σχέση τους με το κόμμα, παραμένοντας κομμουνιστές. Όπως έγραφε ο Φίλιππος Ηλιού για τους συντάκτες της *Επιθεώρησης Τέχνης*, τα πιο «αιρετικά» κείμενά τους ήταν, κατά κανόνα, κείμενα «ενδοκομματικά», κείμενα που δεν είχαν ως αποδέκτη το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού, αλλά την ηγεσία του κόμματος και τα αρμόδια όργανά του – πράγμα που, κατά τη γνώμη του, αποδεικνύει πως οι νέου τύπου προσεγγίσεις που επιχειρούνται υπηρετούν το κόμμα και δεν στρέφονται εναντίον του.¹¹²⁷ Αντίστοιχα, στο αρχείο της Επιτροπής Διαφώτισης, οι αναστοχαστικές ιδέες των διανοουμένων απαντούν σε κείμενα

1126 Enzo Traverso, *Αριστερή μελαγχολία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2017.

1127 Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 330-331.

εσωκομματικής κατανάλωσης και σπανίως διαχέονται στην κοινότητα. Η Φούλα Χατζιδάκη εκφράζει τον ενθουσιασμό της για τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα μόνο στην προσωπική της αλληλογραφία με τον συγγραφέα και σε επιστολές της προς τον Λογοτεχνικό Κύκλο. Ο Δημήτρης Χατζής αποτελεί μοναδική περίπτωση διανοουμένου που στην υπερορία διαφοροποιείται από τους συντρόφους του δημοσίως.

*

Στην εισαγωγή της διατριβής επιχειρήθηκε να αποσαφηνιστούν οι όροι του τίτλου της. Αφήσαμε για τον επίλογο τη «διάσπαση», με την ελπίδα πως δεν αντιμετωπίστηκε ως απλουστευτική διχοτόμηση ή εύχρηστο ερμηνευτικό κλειδί που θα μπορούσε εκ των υστέρων να αποτιμήσει –βολικά προς τον ερευνητή– τα διακυβεύματα μιας ολόκληρης εποχής. Άλλωστε, στόχος δεν ήταν να εντοπιστεί το χάσμα ανάμεσα στους πολιτικούς πρόσφυγες και στην Ελλάδα ή ο διαχωρισμός σε δογματικούς και αναθεωρητικούς· τέτοιου είδους δίπολα αδυνατούν να περιγράψουν τη σύνθετη πραγματικότητα που μια διατριβή επιχειρεί να φωτίσει. Ουσιαστικό ενδιαφέρον είχε η κατάδυση στα ρήγματα εντός των ανθρώπων· στο ρήγμα που βασάνιζε τον Θεοδόση Πιερίδη και τόσους άλλους διανοουμένους, οι οποίοι ζητούσαν από τη Διαφώτιση να απαντήσει στα ερωτήματά τους:

Πέστε μου όμως, σύντροφοι: Όταν μέσα σ' έναν κομμουνιστή – κι ας γίνω πιο συγκεκριμένος, γιατί πάντα συγκεκριμένα παρουσιάζονται τα πράγματα στη ζωή: όταν μέσα σ' έναν κομμουνιστή *ποιητή*, συναισθηματικό, νευρικό και συχνά συνεπαρμένο άνθρωπο, παρουσιαστεί ρήγμα ανάμεσα σ' αυτές τις δυο δίψες του – τη δίψα της Τιμής ν' ανήκει στον κομματικό μηχανισμό και τη δίψα της καθημερινής επιδίωξης εκείνης της επαναστατικής Πράξης προς την οποία τον σπρώχνουν οι ικανότητες κι οι δυνατότητές του, όταν λέω παρουσιαστεί αυτό το ρήγμα, ποια κομματική επιχειρηματολογία μπορεί να το γεφυρώσει; Κατά τη γνώμη μου καμιά! Ο κομμουνιστής αυτός γίνηκε ένα διασπασμένος άνθρωπος, όχι πια φλεγόμενος και φλογερός επαναστάτης, αλλά μονάχα καλός ή κακός ή μέτριος έμμισθος του

Κόμματος. Παλεύω για να εξαλείψω αυτό το ρήγμα, έστω κι αν πρόκειται ακόμα και να πεινάσω.¹¹²⁸

Το Κομμουνιστικό Κόμμα θεωρεί πως η καθολική ενσωμάτωση της προσωπικότητας κάθε μέλους του στις πρακτικές του κινήματος αποτελεί μοναδικό δρόμο για την πραγμάτωση της αυθεντικής ελευθερίας. Όσοι θέλησαν να παραμείνουν πιστά μέλη του, θεραπεύοντας την τέχνη και διατηρώντας ένα ελάχιστο καλλιτεχνικής-προσωπικής αυτονομίας, αντιμετώπισαν βασανιστικά διλήμματα. Τελικά, η προγραμματική λογοτεχνία ουδέποτε ευτύχησε και ο κομμουνισμός δεν έφερε τη χαρά της ζωής. Σ' αυτόν τον αγώνα, όσο μάταιο θα φαινόταν σήμερα να αναζητήσουμε νικητές, τόσο άδικο θα ήταν να θεωρήσουμε τους μαχητές ηττημένους. Το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι να αφουγκραστούμε την ηχώ του αγώνα τους.

1128 Επιστολή Θεοδόση Πιερίδη στο Γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ, 6.6.1956, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 392, Φ. 21/3/137, σ. 14-15.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις:

Κατάλογος των λογοτεχνικών εκδόσεων 1955-1968

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

α) Μυθιστόρημα

- Έλλη Αλεξίου, *Παραπόταμοι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
- Γιώργης Γρίβας, *Οργισμένα χρόνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956
- Κώστας Μπόσης, *Δύσκολες μέρες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956
- Θέμος Κορνάρος, *Με τα παιδιά της θύελλας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Κώστας Κοτζιάς, *Ο καπνισμένος ουρανός*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Νίκος Κυτόπουλος, *Ο μεγάλος ανήφορος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Μενέλαος Λουντέμης, *Ένα παιδί μετράει τ' άστρα I*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Νίκος Παπαπερικλής (Γλαύκος), *Γκιαούρ*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Απόστολος Σπήλιος, *Στου δρόμου τη στροφή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Αντρέας Φραγκιάς, *Άνθρωποι και σπίτια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
- Νίκος Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958
- Μενέλαος Λουντέμης, *Ένα παιδί μετράει τ' άστρα II*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958
- Έλλη Αλεξίου, *Με τη λύρα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959
- Έφη Πλιάτσικα Πανσέληνου, *Δρόμοι της Αθήνας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959
- Στρατής Παπαευστρατίου, *Τα κρίνα δεν μυρίζουν*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960
- Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και αυγές*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
- Κώστας Κοτζιάς, *Η γαλαρία νούμερο επτά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
- Έλλη Παπά, *Το ημερολόγιο ενός φυλακισμένου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
- Ζήσης Σκάρος, *Οι κλούβες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
- Ζήσης Σκάρος, *Οι ρίζες του ποταμού*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
- Τάσος Δήμου, *Φλογισμένα χρόνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962
- Νίκος Κατηφόρης, *Όταν σκάβαμε τον ουρανό*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962
- Μενέλαος Λουντέμης, *Οδός αβύσσου αρ. 0*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Κώστας Μπόσης, *Και το τραίνο τραβούσε για τα ξεχερσώματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Δημήτρης Χατζής, *Η φωτιά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Γιώργης Γρίβας, *Κι ερχόταν μια μέρα γαλανή...*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Τάσος Δήμου, *Φλογισμένα χρόνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Άλκη Ζέη, *Το καπλάνι της βιτρίνας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Μενέλαος Λουντέμης, *Το ρολόι του κόσμου χτυπάει μεσάνυχτα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Η τιμή του αδελφού*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Δήμος Ρεντής, *Ο δρομάκος με την πιπεριά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Έλλη Αλεξίου, *Και ούτω καθεξής*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Κώστας Κοτζιάς, *Επί εσχάτη προδοσία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Μενέλαος Λουντέμης, *Οι σαρκοφάγοι: Το κρασί των δειλών*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Αντρέας Φραγκιάς, *Η καγκελόπορτα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Γαλάτεια Καζαντζάκη, *Μια μικρή ηρωίδα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Κώστας Χατζόπουλος, *Ο πύργος του Ακροπόταμου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Μενέλαος Λουντέμης, *Οι ήρωες κοιμούνται ανήσυχα: Σαρκοφάγοι II*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Θέμος Ποταμιάνος, *Εμείς και η θάλασσα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Θέμος Ποταμιάνος, *Ο Ψευτοθόδωρος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

β) Ποίηση

Τάσος Λειβαδίτης, *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Παναγιώτης Μαυρομάτης, *Η συμφωνία της ειρήνης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Σπύρος Μήλας, *Ύμνος στην ειρήνη*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Αλέξης Πάρνης, *Μπελογιάννης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Θεοδόσης Πιερίδης, *Εμβατήριο της ειρήνης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Σάκης Ρετσινάς, *Ποιήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Γιάννης Ρίτσος, *Αγρύπνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Απόστολος Σπήλιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Άνθιμος Χατζηάνθιμος, *Δόξα στον αιώνα μου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Αλέξης Αστέρης, *Στο δρόμο της λευτεριάς*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Μέμος Παναγιωτόπουλος, *Πέντε τραγούδια για τα νειάτα και για την ειρήνη*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Αλέξης Πάρνης, *Ποιήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Θεοδόσης Πιερίδης, *Κυπριακή συμφωνία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Πέτρος Ανταίος, *Παραμονή της μεγάλης γιορτής*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Πέτρος Ανταίος, *Τραγούδι στη σημαία της εποχής μας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Παναγιώτης Μαυρομάτης, *Εκατόφυλλα ρόδα αγάπης για τον άνθρωπο*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Γιάννης Ρίτσος, *Μακρονησιώτικα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Γιάννης Ρίτσος, *Οι γειτονιές του κόσμου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Ιορδάνης Τερζίδης, *Ποιήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Γιάννης Ρίτσος, *Ανυπότακτη πολιτεία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958

Γιάννης Ρίτσος, *Η αρχιτεκτονική των δέντρων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958

Γιάννης Ρίτσος, *Πέρα απ' τον ίσκιο των κυπαρισσιών*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958

Θεοδόσης Πιερίδης, *Το μεγάλο ταξίδι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959

Γιάννης Ρίτσος, *Μια γυναίκα πλάι στη θάλασσα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959

Διονύσιος Σολωμός, *Ποιήματα και πεζά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959

Κώστας Βάρναλης, *Το φως που καίει*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960

Γιωργούλας Μπέικος, *Λύστε τις χειροπέδες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960

Νίκος Παπακόγκος, *Ποιήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960

Θεοδόσης Πιερίδης, *Το χρυσό μονοπάτι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961

Πέτρος Ανταίος, *Βόρεια Οδύσσεια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Άλκης Καστρίτης, *Η νύχτα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Γιάννης Ρίτσος, *Επιτάφιος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Τάκης Αδάμος, *Το λαϊκό τραγούδι της Αντίστασης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Ρίτα Μπούμη Παπά, *Δεν υπάρχει άλλη δόξα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Ρίτα Μπούμη-Παπά, *Χίλια σκοτωμένα κορίτσια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964
Φώτης Αγγουλές, *Ποιήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964
Θεοδόσης Πιερίδης, *Ονειροπόληση πάνω στα τείχη της Αμμόχωστου*, Πολιτικές και
Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965
Γεωργία Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, *Ο Διγενής Ακρίτας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
1967

γ) Θέατρο

Βασίλης Ρώτας, *Κολοκοτρώνης ή Η νύλα του Δράμαλη*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
1956
Άγγελος Σικελιανός, *Χριστός Λυόμενος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956
Κώστας Γκολφίνος, *Βαθιές ρίζες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
Νίκος Λυκαστίτης, *Οι καμπάνες θα χτυπήσουν*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
Νίκος Λυκαστίτης, *Το παράθυρο που άνοιξε*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
Γιώργος Σεβαστίκογλου, *Αγγέλα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958
Νίκος Κατηφόρης, *Ο φωτεινός*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962
Τάσος Μιχαλακάς, *Η Ηλέκτρα της Αντίστασης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962
Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, Βασίλης Ρώτας, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Τάσος Μιχαλακάς και
Δήμος Ρεντής, *19 Μονόπραχτα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963
Νίκος Τσεκούρας, *Ο καταραμένος άγιος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

δ) Διήγημα - Νουβέλα - Αφηγήσεις

Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Αρματωμένα χρόνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
Δήμος Ρεντής, *Τα δύο τάγματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
Συλλογικό, *Διηγήματα του Αγώνα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
Συλλογικό, *Έλληνες διηγηματογράφοι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
Τάκης Αδάμος, *Απλοί άνθρωποι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
Γαλάτεια Καζαντζάκη, *Ο κόσμος που πεθαίνει και ο κόσμος που έρχεται*, Πολιτικές και
Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
Συλλογικό, *Για τη χιλιόκριβη τη λευτεριά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
Φούλα Χατζιδάκη, *Χαμηλοί τόνοι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961
Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Μια πρόσφατη ιστορία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
1962
Έλλη Αλεξίου, *Αναχωρήσεις και μεταλλαγές*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Στρατής Δούκας, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Αντρέας Καρκαβίτσας, *Λόγια της πλήρης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Σοφία Ρούσου, *Ιστορία μιας λεμονιάς*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Ελένη Βοΐσκου, *Μικρά και μεγάλα συμβάντα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Επιλογή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Δημοσθένης Βουτυράς, *Διηγήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Νίκος Κατηφόρης, *Ο κόσμος αλλάζει*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Νίκος Κυτόπουλος, *Ο Μπελέτης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Νίκος και Αργυρώ Μαδαρίτη, *Βάσανα και καημοί*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Σημείον επαφής*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Γιώργης Μωραΐτης, *Με κομμένη ανάσα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Γ. Φιλίππου Πιερίδης, *Σκληροί καιροί*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Τάκης Αδάμος, *Δρόμοι της ζωής*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Λευκή ακτή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Χρήστος Λεβάντας, *Πορεία κόντρα στον τυφώνα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Κωνσταντίνος Θεοτόκης, *Επιλογή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Αντρέας Καρκαβίτσας, *Ο ζητιάνος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

ε) Μελέτη - Δοκίμιο

Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Μάρκος Αυγέρης, *Κριτικά, αισθητικά, ιδεολογικά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959

Μάρκος Αυγέρης, *Ζητήματα της λογοτεχνίας μας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Κώστας Βάρναλης, *Οι δικτάτορες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

στ) Μυθιστορηματική βιογραφία

Τάσος Βουρνάς, *Το ξεκίνημα της φωτιάς*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Νίκος Μόσχος, *Καρατζάς ο αγνοημένος – Πατρών Γερμανός ο τιμημένος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

ζ) Μαρτυρία - Χρονικό

Θόδωρος Βασιλόπουλος, *1825 μέρες παρέα με το θάνατο*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960

Θόδωρος Βασιλόπουλος, *Πίσω από τα σίδερα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962
 Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο Χαϊδαριού*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962
 Ελένη Λεύκα, *Γυναίκες στην εξορία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964
 Βαρδής Βαρδινογιάννης, *Ματωμένο ηλιοθασίλεμα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966
 Γιώργης Ζωίδης (επιμ.), *Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967
 Αύρα Παρτσαλίδου, *Αγώνες και καταδρομές*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967
 Ιάκωβος Καμπανέλλης, *Μαουτχάουζεν*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

α) Μυθιστόρημα

Βίλις Λάτσις, *Για καινούργια ακρογιάλια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
 Βίλις Λάτσις, *Θύελα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956
 Χόουαρντ Φαστ, *Σάιλας Τίμπερμαν*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956
 Βαλεντίν Κατάγιεφ, *Για την εξουσία των Σοβιέτ*, Μέρος 1ο, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
 Βαλεντίν Κατάγιεφ, *Για την εξουσία των Σοβιέτ*, Μέρος 2ο, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
 Τίτους Πόποβιτς, *Ο ξένος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957
 Στέργιο Σπάσσε, *Καινούργια ζωή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959
 Βσεβολόντ Κότσετοφ, *Η μοίρα ενός ανθρώπου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959
 Βσεβολόντ Κότσετοφ, *Αδερφοί Γιερσόφ*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960
 Γιόργκε Αμάντο, *Γλυκοχάραμα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960
 Ε.Ρ. Γκρόυλιχ, *Κανείς δε γεννιέται ήρωας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963
 Χάμφρεϊ Κομπ, *Τα μονοπάτια της δόξας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963
 Γιόργκε Αμάντο, *Οι δρόμοι της πείνας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964
 Τζοβάνι Τζερμανέττο, *Αναμνήσεις ενός κουρέα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964
 Εντίτα Μόρρις, *Τα λουλούδια της Χιροσίμα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965
 Μαρίνα Σερένι, *Ένας έρωτας, μια ζωή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965
 Μικέλ ντε Σαλαμπέρτ, *Εσωτερική εξορία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Κωνσταντίν Σιμονόφ, *Δεν γεννιούνται οι στρατιώτες I*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Κωνσταντίν Σιμονόφ, *Δεν γεννιούνται οι στρατιώτες II*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Κωνσταντίν Σιμονόφ, *Ζωντανοί και νεκροί*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Μικέλ Οτέρο Σίλβα, *Οι πέντε που δε μίλησαν*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Τζινγκίζ Αϊτμάτοφ, *Η λεύκα με το κόκκινο μαντήλι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1967

Βασίλης Αξιόνοφ, *Οι συνάδελφοι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

Έρβιν Στρετμάρ, *«Ολέ Μπίνκοπ»*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

Ναζίμ Χικμέτ, *Οι ρομαντικοί*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

Ρομέν Ρολάν, *Πέτρος και Λούκη*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

β) Ποίηση

Κότσο Ράτσιν, *Γλυκοχάραμα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960

γ) Διήγημα - Νουβέλα - Αφηγήσεις

Μιχαήλ Σόλοχοφ, *Η μοίρα ενός ανθρώπου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959

Αζίζ Νεσίν, *Διηγήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Συλλογικό, *Βιετναμέζικα διηγήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Εμμανουήλ Καζακέβιτς, *Το γαλάζιο τετράδιο: Εχθροί*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Τζινγκίζ Αϊτμάτοφ, *Το χωράφι της μάνας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1966

Συλλογικό, *Βουλγάρικα διηγήματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. Πηγές

Α. ΑΡΧΕΙΑ

ΑΣΚΙ

Αρχείο ΚΚΕ

Κουτιά 191, 239-314, 383, 384, 392, 393.

Αρχείο ΕΔΑ

Κουτιά 41, 44, 48, 50, 87, 144, 145, 174-178, 252-254, 435, 478-479, 545

Προσωπικά Αρχεία

Αρχείο Πέτρου Ανταίου (Σταύρος Γιαννακόπουλος)

Αρχείο Μήτσου Παπαδημήτρη

Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού – «Ελεύθερη Ελλάδα» και «Φωνή της Αλήθειας»

Κουτιά 362 και 363

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ – ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο Φούλας Χατζιδάκη

ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ

Αρχείο Μήτσου Αλεξανδρόπουλου

Αρχείο Άρη Αλεξάνδρου

Αρχείο Έλλης Αλεξίου

Αρχείο Μιχάλη Μ. Παπαϊωάννου

Αρχείο Στρατή Τσίρκα

Β. ΤΥΠΟΣ

Εφημερίδες

Η Αυγή

Ριζοσπάστης

Περιοδικά

Αντί

Επιθεώρηση Τέχνης

Εποχές

Κριτική

Νέα Εστία

Νέος Κόσμος

Ο Πολίτης

Πυρσός

Σύγχρονα Θέματα

Γ. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, *Νύχτες και αυγές*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961

Αλεξίου Έλλη, *Με τη λύρα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959

Αλεξίου Έλλη, *Αναχωρήσεις και μεταλλαγές*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Αλεξίου Έλλη (επιμ.), *Ανθολογία ελληνικής αντιστασιακής λογοτεχνίας 1941-1944*, Πρώτος τόμος, Πεζά, Εκδόσεις Παπακώστα, Αθήνα-Βερολίνο 1965

Ανταίος Πέτρος, *Βόρρεια Οδύσσεια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Αξιώτη Μέλπω, *Σύντροφοι, καλημέρα!*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1953

Βάρναλης Κώστας, *Πεζός Λόγος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968

Γρίβας Γιώργης, *Καινούργιοι άνθρωποι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1954

Γρίβας Γιώργης, *Οργισμένα χρόνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Γρίβας Γιώργης, *Κι ερχόταν μια μέρα γαλανή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Ζέη Άλκη, *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις χ.χ.

Καζαντζάκη Γαλάτεια, *Ο κόσμος που πεθαίνει και ο κόσμος που έρχεται*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Κατηφόρης Νίκος, *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Κοτζιάς Κώστας, *Καπνισμένος ουρανός*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Κοτζιάς Κώστας, *Η γαλαρία νούμερο εφτά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961

Κοτζιάς Κώστας, *...επί εσχάτη προδοσία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Κυτόπουλος Νίκος, *Ο μεγάλος ανήφορος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Λουντέμης Μενέλαος, *Κραυγή στα πέρατα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955

Μπόσης Κώστας, *Εμείς θα νικήσουμε*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1953

Μπόσης Κώστας, *Δύσκολες μέρες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Μπόσης Κώστας, *Και το τραίνο τραβούσε για τα ξεχειρσώματα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Παπαευστρατίου Στρατής, *Τα κρίνα δε μυρίζουν*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1960

Πάρνης Αλέξης, *Το νησί της Αφροδίτης*, ΚΘΒΕ 1969

Πέλλας Όμηρος, *Stalag VI C: Ημερολόγιο της ομηρίας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1963

Ρεντής Δήμος, *Ο δρομάκος με την πιπεριά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964

Σικελιανός Άγγελος, *Χριστός λυόμενος*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1956

Σπήλιος Απόστολος, *Στου δρόμου τη στροφή*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Φραγκιάς Αντρέας, *Άνθρωποι και σπίτια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1957

Φραγκιάς Αντρέας, *Η καγκελόπορτα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1965

Χατζιδάκη Φούλα (επιμ.), *Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1953

Χατζιδάκη Φούλα, *Χαμηλοί τόνοι*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1961

Χατζής Τάκης, *Μουργκάνα*, Έκδοση Μπούλκες 1948

Χατζής Τάκης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1953

Χατζής Δημήτρης, *Φωτιά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1962

Δ. ΑΡΘΡΑ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ (Πριν από το 1968)

i. Ελληνικά

Ανώνυμο, «Ο Πάστερνακ, αν θέλη, είναι ελεύθερος να φύγει», *Η Αυγή*, 2.11.1958

«Να κάνουμε το Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ κτήμα του λαού, αποφασιστικό όπλο για την πάλη του», *Νέος Κόσμος* 4 (1954), σ. 1-20

«Πρόγραμμα του ΚΚΕ» (Σχέδιο), *Νέος Κόσμος* 3 (1954), σ. 2-43

«Η Σοβιετική Επιθεώρησης καταδικάζει τις υπερβολές στην κριτική για τον Στάλιν», *Η Αυγή*, 23.1.1957

- «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων. Αληθινή τέχνη είναι η τέχνη των μεγάλων ιδεών και αισθημάτων. Ο χαιρετισμός της ΚΕ του ΚΚ της ΕΣ προς του συγγραφείς», *Η Αυγή*, 23.12.1954
- «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων. Επιτεύγματα και αδυναμίες της σοβιετικής λογοτεχνίας. Οι σοβιετικοί συγγραφείς και η πείρα των ξένων συναδέλφων τους», *Η Αυγή*, 24.12.1954
- «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων. Η σοβιετική λογοτεχνία στην εποχή του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου», *Η Αυγή*, 28.12.1954
- «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων. Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η λογοτεχνική δημιουργία. Βασική αρχή, η εξασφάλιση της απόλυτης ελευθερίας του συγγραφέα», *Η Αυγή*, 29.12.1954
- «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων», *Η Αυγή*, 18.12.1954, 23.12.1954, 24.12.1954, 25.12.1954, 29.12.1954
- «Το 3ο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων», *Η Αυγή*, 18.5.1959, 20.5.1959, 28.5.1959, 29.5.1959, 30.5.1959, 6.6.1959, 9.6.1959, 10.6.1959, 14.6.1959, 15.6.1959, 17.6.1959, 18.6.1959, 19.6.1959, 20.6.1959, 21.6.1959
- Αδάμος Τάκης, «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», *Νέος Κόσμος* 11 (1952), σ. 54-57
- Αδάμος Τάκης, «Κώστα Μπόση, “Εμείς θα νικήσουμε”», *Νέος Κόσμος* 1 (1954), σ. 78
- Αδάμος Τάκης, «Γιώργη Γρίβα, “Οι καινούργιοι άνθρωποι”», *Νέος Κόσμος* 6 (1955), σ. 70-72
- Αδάμος Τάκης, «Η ποιητική δημιουργία του Θεοδόση Πιερίδη», *Νέος Κόσμος* 7 (1956), σ. 65
- Αδάμος Τάκης, «Διονύσιος Σολωμός: Ο μεγάλος βάρδος της λευτεριάς και της εθνικής ανεξαρτησίας», *Νέος Κόσμος* 2 (1957), σ. 73-82
- Αδάμος Τάκης, «Το μεγάλο δίδαγμα του Σικελιανού», *Νέος Κόσμος* 7 (1961), σ. 33-43
- Αδάμος Τάκης, «Ένας κλασικός της νεοελληνικής πεζογραφίας», *Νέος Κόσμος* 4 (1962), σ. 89-92
- Αδάμος Τάκης, «Το χρονικό του ξεριζωμού: Διδώς Σωτηρίου “Η νεκροί περιμένουν” και “Ματωμένα χώματα”», *Νέος Κόσμος* 11 (1962), σ. 87-92
- Αδάμος Τάκης, «Μια ζωή κι ένα έργο στην υπηρεσία του λαού: Γαλάτειας Καζαντζάκη “Ο κόσμος που πεθαίνει κι ο κόσμος που έρχεται”», *Νέος Κόσμος* 2 (1963), σ. 78-80
- Αθανασιάδης Γεώργιος, «Η μόρφωση των παιδιών μας», *Νέος Κόσμος* 8 (1951), σ. 29-38
- Αθανασιάδης Γεώργιος, «Μερικές απόψεις του γλωσσικού ζητήματος», *Νέος Κόσμος* 9, σ. 1-11

- Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος* 12 (1955), σ. 41-55
- Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, «Μερικές σκέψεις πάνω σε ζητήματα της λογοτεχνίας μας», *Νέος Κόσμος* 10 (1964), σ. 66-78
- Αλεξάνδρου Άρης, «Η αυτοκτονία του Μαγιακόβσκη», *Εποχές* 18 (Οκτώβριος 1964), σ. 13-20
- Αλεξάνδρου Άρης, «Η αυτοκτονία του Μαγιακόβσκη – β' », *Εποχές* 19 (Νοέμβριος 1964), σ. 58-64
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Η αντικειμενικότητα του έργου τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 23/24 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956), σ. 455-458
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης* 29 (Μάιος 1957), σ. 440-444
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Υπόθεση Πάστερνακ», *Κριτική* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1959), σ. 46-49
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Στρατή Τσίρκα, “Ο Καβάφης και η εποχή του”», *Κριτική* 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1959), σ. 257-261
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Η νεοελληνική ποίηση “από τα αριστερά”: Ένα βιβλίο που δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο. Μ. Αυγέρη, Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Β. Ρώτα, Θρ. Σταύρου, *Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη. Δ' τόμος, Νέοι Χρόνοι*», *Κριτική*, 7/8 (Ιανουάριος-Απρίλιος 1960), σ. 61-69
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Συνθήματα και πραγματικότητα», *Κριτική* 11/12 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960), σ. 229-233
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Κώστα Κοτζιά, “Γαλαρία νούμερο 7”», *Κριτική* 10 (Ιούλιος-Αύγουστος 1960), σ. 178-180
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Θέματα: Ένα κριτικό κείμενο αποκτά βάρος...», *Κριτική* 13/14 (Ιανουάριος-Απρίλιος 1961), σ. 57-58
- Αναγνωστάκης Μ., Καλιόρης Γ. και Πορφύρης Κ., «Γύρω στο βιβλίο του Κώστα Κοτζιά», *Επιθεώρηση Τέχνης* 122/123 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965), σ. 210-220
- Αυγέρης Μάρκος, «Ο πεσσιμισμός στη νεοελληνική ποίηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* 13 (Ιανουάριος 1956), σ. 4-17
- Αυγέρης Μάρκος, «Οι δρόμοι της Ελευθερίας», *Η Αυγή*, 20.11.1956
- Αυγέρης Μάρκος, «Η πολιτική της ΕΣΣΔ στα ζητήματα της τέχνης και το επεισόδιο Παστερνάκ», *Η Αυγή*, 2.11.1958

- Αυγέρης Μάρκος, «Οι ιδέες του Παστερνάκ στο μυθιστόρημα *Ο Δρ. Ζιβάνκο*», *Η Αυγή*, 9.11.1958
- Αυγέρης Μάρκος, «Οι ανεξάρτητοι και τα ιερά ψεύδη», *Η Αυγή*, 23.11.1958
- Αυγέρης Μάρκος, «Και πάλι ο Παστερνάκ, το πνεύμα και η ελευθερία», *Η Αυγή*, 11.12.1958
- Αυγέρης Μάρκος, «Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 50/51 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959), σ. 84-89
- Αυγέρης Μάρκος, «Η ελληνικότητα στην τέχνη», *Η Αυγή*, 10.2.1960
- Αυγέρης Μάρκος, «Απάντηση σε επικριτές: Η Ανθολογία της Ελληνικής Ποίησης και οι... κριτικοί της», *Η Αυγή*, 24.9.1960
- Αυγέρης Μάρκος, «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και τέχνης (Παρατηρήσεις στο έργο του Στρατή Τσίρκα)», *Ελληνική Αριστερά* 7 (Φεβρουάριος 1964)
- Βογιάζος Αντώνης, «Γιώργη Γρίβα “Οργισμένα χρόνια”», *Νέος Κόσμος* 8 (1957), σ. 77-79
- Βογιάζος Αντώνης, «Μερικές πλευρές σχέσεων τέχνης και ιδεολογίας», *Νέος Κόσμος* 2 (1964), σ. 52-65
- Βουρνάς Τάσος, «Φαινόμενα “διαλεκτικού” εκλεκτικισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (Αύγουστος 1955), σ. 120-125
- Βουρνάς Τάσος, «Περί πνευματικής ευθύνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 45 (Σεπτέμβριος 1958), σ. 194
- Βουρνάς Τάσος, «Η “ποίηση της ήττας” και η ήττα της κριτικής», *Επιθεώρηση Τέχνης* 109 (Ιανουάριος 1964), σ. 6-12
- Βρεττάκος Νικηφόρος, «Μ. Αυγέρη, Β. Ρώτα, Θρ. Σταύρου, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, “Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 63/64 (Μάρτιος-Απρίλιος 1960), σ. 239-242
- Γεωργίου Μ.Χ., «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», *Επιθεώρηση Τέχνης* 102 (Ιούνιος 1963), σ. 529-552
- Δημητρίου Πάνος, «Ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός και οι σύγχρονες αναθεωρητικές δηλώσεις του ΚΚΕ», *Νέος Κόσμος* 6 (1958), σ. 36-37
- Ελευθερίου Α., «Η λογοτεχνία της Αντίστασης (ποίηση - πεζογραφία)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβριος 1955), σ. 294-295.
- Ζωγράφος Ζήσης, «Προβλήματα σχετικά με το εσωκομματικό μας καθεστώς», *Νέος Κόσμος* 12 (1956), σ. 46-69
- Ζωίδης Γ. και Παπαγεωργίου Γ., «Κοινοί αγώνες των βαλκανικών λαών για τη λευτεριά», *Νέος Κόσμος* 7 (1954), σ. 1-13
- Ηλιού Ηλίας, «Η ουγγρική τραγωδία: Ψύχραιμη ανάλυση τώρα που κάπως κόπασε η

- θύελλα», *Η Αυγή*, 29.12.1956
- Θεοτοκάς Γιώργος, «Μερικά πορίσματα από την ουγγρική επανάσταση», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957)
- Θεοτοκάς Γιώργος, «Ο σοβιετικός πατριωτισμός», *Εποχές* 1 (Μάιος 1963), σ. 5-8
- Θεοτοκάς Γιώργος, «Η σοβιετική κοινωνία», *Εποχές* 2 (Ιούνιος 1963), σ. 26-29
- Ιμβριώτης Γιάννης, «Η αφηρημένη τέχνη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 49 (Ιανουάριος 1959), σ. 8-17
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Τι έγινε στην Ουγγαρία;», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957), σ. 146-149
- Κατηφόρης Νίκος, «Η ανανέωση του πατριωτισμού», *Η Αυγή*, 8.8.1956
- Κουλουφάκος Κώστας, «Το ποιητικό έργο του Κώστα Βάρναλη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 26, (Φεβρουάριος 1957), σ. 131-141
- Κουλουφάκος Κώστας, «Οι επικρίσεις και αντεπικρίσεις απ' αφορμή την "Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη"», *Επιθεώρηση Τέχνης* 69/72 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960), σ. 138-140
- Κυτόπουλος Νίκος, «Ημερολόγιο χιτλερικής ομηρίας: Όμηρου Πέλλα "Stalag VI G"», *Νέος Κόσμος* 5 (1963), σ. 86-90
- Κυτόπουλος Νίκος, «Μερικές σκέψεις γύρω από το βιβλίο του Κώστα Κοτζιά "Επί εσχάτη προδοσία"», *Νέος Κόσμος* 9 (1965), σ. 101-109
- «Λαϊκή παράδοση, κοινό και τάσεις στην Τέχνη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 4 (Απρίλιος 1955), σ. 222
- Λαμπρίδης Μανόλης, «Il gran rifiuto: Καβάφης – Βάρναλης – Καρυωτάκης και η παρακμή», *Επιθεώρηση Τέχνης* 7 (Ιούλιος 1955), σ. 29-42
- Λαμπρίδης Μανόλης, «Η αντικειμενικότητα του έργου τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 20 (Αύγουστος 1956), σ. 450-463
- Λαμπρίδης Μανόλης, «Το πρόβλημα των μορφών και η έννοια του συγχρόνου στην τέχνη», *Κριτική* 1 (Φεβρουάριος 1959), σ. 11-24· *Κριτική* 2 (Μάρτιος-Απρίλιος 1959), σ. 69-77 και *Κριτική* 3 (Μάιος-Ιούνιος 1959), σ. 120-130
- Λαμπρίδης Μανόλης, «Ο Λούκατς και ο "ζωτικός" χώρος των ιδεών», *Κριτική* 4/5 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1959), σ. 187-191
- Λαμπρίδης Μανόλης, «Πνευματικοί χαμαιλεοντισμοί», *Κριτική* 9 (Μάιος-Ιούνιος 1960), σ. 92-96
- Λαμπρίδης Μανόλης, «Η φιλοσοφία της "καινούργιας" ματιάς», *Κριτική* 9 (Μάιος-Ιούνιος 1960), σ. 123-126

- Λαμπρίδης Μανόλης, «Προβλήματα τέχνης και κριτικής», *Κριτική* 11/12 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960), σ. 246-248
- Λεοντάρης Βύρων, «Η ποίηση της ήττας», *Επιθεώρηση Τέχνης* 106/107 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1963), σ. 520-524
- Λεοντάρης Βύρων, «Περί κριτικής», *Επιθεώρηση Τέχνης* 109 (Ιανουάριος 1964), σ. 78-84
- Λεοντάρης Βύρων, «Λίγα ακόμη για την ποίηση της ήττας», *Επιθεώρηση Τέχνης* 110 (Φεβρουάριος 1964), σ. 218-220
- Λιμπέρης Νίκος, «Ο Lucács και ο “ζωτικός χώρος” των ιδεών», *Κριτική* 4/5 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1959), σ. 187-191
- Λυκιαρδόπουλος Γεράσιμος, «Η ποίηση και το αδιέξοδο», *Εποχές* 32 (Δεκέμβριος 1965), σ. 30-36
- Μαυρομάτης Παναγιώτης, «Να ξεριζώσουμε το δογματισμό», *Νέος Κόσμος* 12 (1956), σ. 69-79
- «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος* 6 (1954), σ. 67-72
- Μπαρτζιώτας Βασίλης, «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», *Νέος Κόσμος* 2 (1952), σ. 11-26
- Μπόσης Κώστας, «Βιβλιοκρισία: Νίκου Καζαντζάκη, “Ο καπετάν Μιχάλης”», *Νέος Κόσμος* 7 (1954), σ. 68-74
- Μπόσης Κώστας και Αδάμος Τάκης, «Μερικά ζητήματα της λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», *Νέος Κόσμος* 9 (1954), σ. 44-57
- Μπόσης Κώστας και Σπήλιος Απόστολος, «Το 2ο συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», *Νέος Κόσμος* 3 (1955), σ. 63-74
- Πανσέληνος Ασημάκης, «Σοβιετική κοινωνία και σοβιετικός άνθρωπος», *Εποχές* 5 (Σεπτέμβριος 1963), σ. 57-60
- Παπαϊωάννου Μ.Μ., *Η «Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη»* [Απάντηση στην κριτική του Κ. Πορφύρη], *Επιθεώρηση Τέχνης* 73/74 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961), σ. 79-84
- Παπαϊωάννου Μ.Μ., «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* 2 (1955), σ. 83-92
- Παπακωνσταντίνου Θανάσης, «Ο Λεβιάθαν και ο άνθρωπος: Η “Υπόθεση Παστερνάκ”», *Νέα Εστία* 753 (Νοέμβριος 1958), σ. 1224-1228
- Πετρής Γιώργος, «Εικαστικές τέχνες», *Επιθεώρηση Τέχνης* 42 (Ιούνιος 1958), σ. 430
- Πετρής Γιώργος, «Έκθεση αφηρημένης ζωγραφικής», *Επιθεώρηση Τέχνης* 43 (Ιούλιος 1958), σ. 77-79

- Πετρής Γιώργος, «Η Αφηρημένη Τέχνη κ' εμείς», *Επιθεώρηση Τέχνης* 45 (Σεπτέμβριος 1958), σ. 223-226
- Πηγής Βασίλης, «Ένα βιβλίο και μια εποχή: Δημήτρη Χατζή “Η φωτιά”», *Νέος Κόσμος* 6 (1962), σ. 87-91
- Πιερίδης Θεοδόσης, «Κώστας Βάρναλης: Πενήντα χρόνια λογοτεχνικής δημιουργίας», *Νέος Κόσμος* 1 (1957), σ. 99-108.
- Πιερίδης Θεοδόσης, «Ο Άγγελος Σικελιανός και η πορεία προς τον άνθρωπο», *Νέος Κόσμος* 6 (1968), σ. 81-86
- Πορφύρης Κ., «Πνευματική ευθύνη και πνευματική αυτάρκεια», *Επιθεώρηση Τέχνης* 46/47 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1958), σ. 57-63
- Πορφύρης Κ., «Η κριτική του βιβλίου *Η Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη*» (τόμος Γ' και Δ'), *Η Αυγή*, 15.7.1960
- Πορφύρης Κ., «Συζήτηση γύρω από μια έκδοση: *Η Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη*», *Η Αυγή*, 4.10.1960
- Πορφύρης Κ., *Η «Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη»* [Απάντηση στον Μ. Μ. Παπαϊωάννου], *Επιθεώρηση Τέχνης* 75 (Μάρτιος 1961), σ. 231-233
- Πορφύρης Κ., «Κώστα Κοτζιά “Επί εσχάτη προδοσία”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 121 (Ιανουάριος 1965), σ. 75-76
- Πορφυρογένης Μιλτιάδης, «Ματιές στην “κουλτούρα” της Αμερικανοκρατίας», *Νέος Κόσμος* 10 (1953), σ. 22-34
- Πορφυρογένης Μιλτιάδης, «Οι λαϊκοί αγώνες στο 19ο αιώνα», *Νέος Κόσμος* 6 (1954), σ. 1-16
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση: Ρόδη Προβελέγγιου, “Η ρίζα του μύθου” και Θ. Δ. Φραγκόπουλου, “Τειχομαχία”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (Αύγουστος 1955), σ. 162-166
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Νίκου Κάσδαγλη, “Τα δόντια της μυλόπετρας”, Αλέξανδρου Κοτζιά, “Πολιορκία”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβριος 1955), σ. 331-335
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Αντρέα Φραγκιά, “Ανθρωποι και σπίτια”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 15 (Μάρτιος 1956), σ. 267-269
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Το σοβιετικό μυθιστόρημα “Ένας πραγματικός άνθρωπος” του Μπορίς Πολεβόι» (μτφρ. Α. Σαραντόπουλου), *Η Αυγή*, 19.6.1956
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Στρατή Τσίρκα, “Η Λέσχη”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 76 (Απρίλιος 1961), σ. 359-362
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Ένας πεζογράφος που έρχεται», *Η Αυγή*, 27.6.1962

- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Μια μεταπολεμική “Ορέστεια”: Η “Καγκελόπορτα” του Αντρέα Φραγκιά», *Επιθεώρηση Τέχνης* 101 (Μάιος 1963), σ. 448-453
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Στρατή Τσίρκα, “Ακυβέρνητες Πολιτείες” – “Αριάγνη”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 104 (Αύγουστος 1963), σ. 216-222
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Ο συγγραφέας Νο 114.003», *Επιθεώρηση Τέχνης* 110 (Φεβρουάριος 1964), σ. 189-192
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Η μικρή μας πόλη των ιδεών και το νεοελληνικό μάθημα του Δημήτρη Χατζή», *Επιθεώρηση Τέχνης* 114 (Ιούνιος 1964), σ. 594-602
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Στρατή Τσίρκα, “Ακυβέρνητες Πολιτείες” – “Νυχτερίδα”», *Επιθεώρηση Τέχνης* 133/134 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966), σ. 126-135
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Περί σοσιαλιστικού ρεαλισμού, Ζντάνωφ και προπατορικού αμαρτήματος», *Επιθεώρηση Τέχνης* 139/140 (Αύγουστος 1966), σ. 88-89
- Ρεντής Δ. και Δημητρίου Μ., «Μερικά προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Νέος Κόσμος* 8 (1960), σ. 52-67 και *Η Αυγή*, 12.2-18.2.1961 και 28.2-2.3.1961
- Ρίτσος Γιάννης, «Είκοσι μέρες στη μεγάλη χώρα του σοσιαλισμού. Η Σοβιετική Ένωση σήμερα: Οι εντυπώσεις του Γιάννη Ρίτσου», *Η Αυγή*, 26.8.1956, 28.8.1956, 29.8.1956, 30.8.1956, 31.8.1956
- Ρούσος Πέτρος, «Πάνω σ’ ένα μυθιστόρημα του αγώνα», *Νέος Κόσμος* 6 (1951), σ. 62-64
- Ρούσος Πέτρος, «Ζητήματα της εθνικής ιστορίας μας», *Νέος Κόσμος* 8 (1955), σ. 52-66.
- Ρούσος Πέτρος, «Σχενικά με την προσωπολατρεία στο ΚΚΕ», *Νέος Κόσμος* 12 (1956), σ. 31-46
- Σαχίνης Απόστολος, «Δημήτρη Χατζή, “Το τέλος της μικρής μας πόλης”, *Επιθεώρηση Τέχνης* 1963», *Εποχές* 24 (Απρίλιος 1965), σ. 70-74
- Σκλαβούνος Λάμπρος, «Η αντικειμενικότητα ενός έργου τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 22 (Οκτώβριος 1956), σ. 324-328
- Σπάθης Δημήτρης, «Ιδεολογική νόθευση και παραποίηση του Κυπριακού αγώνα: Αλέξη Πάρνη “Το νησί της Αφροδίτης”», *Νέος Κόσμος* 11 (1961), σ. 93-96
- Σπάθης Δημήτρης, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Νέος Κόσμος* 12 (1961), σ. 72-79
- Σπηλιάδη Βεατρίκη, «Μήτσου Αλεξανδρόπουλου: *Νύχτες και αυγές*», *Επιθεώρηση Τέχνης* 96 (Δεκέμβριος 1962), σ. 776-779
- Σπήλιος Απόστολος, «Πνευματικός μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος* 5 (1955), σ. 52-60
- Στρίγγος Λεωνίδας, «Η εθνοπροδοσία του εικοσιένα και οι σημερινοί εθνοπροδότες», *Νέος Κόσμος* 5 (1954), σ. 65-80
- Τόλιας Κ., «Γύρω από ένα πρόβλημα της ιστορίας», *Νέος Κόσμος* 7 (1955), σ. 62-70

- Τσίρκας Στρατής, «Οι περιστάσεις του μεγάλου Όχι», *Επιθεώρησης Τέχνης* 12 (1955), σ. 450-463
- Χάρης Πέτρος, «Ουγγρική εκατόμβη», *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957), σ. 141-144
- Χάρης Πέτρος, «Η ακατάλυτη δύναμη: Μια σκοτεινή περιπέτεια κ' ένα μέγα δίδαγμα», *Νέα Εστία* 753 (Νοέμβριος 1958), σ. 1220-1223
- Χατζής Δημήτρης, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», *Νέος Κόσμος* 8 (1954), σ. 1-20
- Χατζής Δημήτρης, «Νεοελληνική λογοτεχνική και εθνική παράδοση: Ο Διγενής Ακρίτας και ο ακριτικός κύκλος», *Πυρσός* 1 (1961), σ. 36-37
- Χατζής Δημήτρης, «Βυζαντινή λαϊκή λογοτεχνία: Ι. Ο Φτωχοπρόδρομος», *Πυρσός* 2 (1961), σ. 33 και 40
- Χατζής Δημήτρης, «Εθνική και λογοτεχνική παράδοση: Η κρητική λογοτεχνία», *Πυρσός* 3 (1961), σ. 39 και 40
- Χατζής Δημήτρης, «Κρητική λογοτεχνία: Ο “Ερωτόκριτος” του Κορνάρου», *Πυρσός* 4 (1961), σ. 27 και 37
- Χατζής Δημήτρης, «Για το έργο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου “Νύχτες κι αυγές”», *Νέος Κόσμος* 2 (1962), σ. 101-103
- Χατζής Δημήτρης, «Πρόδρομοι και πρωτοπόροι της προοδευτικής λογοτεχνίας μας: Κώστας Θεοτόκης», *Πυρσός* 4 (1962), σ. 25-26
- Χατζής Δημήτρης, «Πρόδρομοι και πρωτοπόροι της προοδευτικής λογοτεχνίας μας: Κ. Παρορίτης – Ρ. Γκόλφης», *Πυρσός* 6 (1962), σ. 36
- Χατζής Δημήτρης, «Κωστής Παλαμάς», *Πυρσός* 1 (1963), σ. 16-19
- Χατζής Δημήτρης, «Ο Ψυχάρης, ο δημοτικισμός και το γλωσσικό ζήτημα», *Πυρσός* 3 (1963), σ. 16-17
- Χατζής Δημήτρης, «Ο Γ. Σεφέρης και η νέα ποίηση», *Πυρσός* 1 (1964), σ. 13-14
- Χατζής Δημήτρης, «Ο αληθινός ποιητής Κώστας Βάρναλης», *Πυρσός* 2 (1964), σ. 6-8
- Χατζιδάκη Φούλα, «Κωστής Παλαμάς: Δέκα χρόνια από το θάνατό του», *Νέος Κόσμος* 3 (1953), σ. 46-50
- Χατζιδάκη Φούλα, «Δημήτρη Χατζή, “Το τέλος της μικρής μας πόλης”», *Νέος Κόσμος* 1 (1954), σ. 77
- Χατζιδάκη Φούλα, «Νίκου Καζαντζάκη, “Ο Χριστός ξανασταυρώνεται”», *Νέος Κόσμος* 4 (1955), σ. 72-74
- Χρηστάκης Λεωνίδας, «Η Αφηρημένη τέχνη και οι Αμερικάνοι», *Επιθεώρηση Τέχνης* 44 (Αύγουστος 1958), σ. 144-145

ii. Μεταφρασμένα

- Αλεξέγιεφ Σπάρτακ [Alexeyev Spartak], «Ένα βιβλίο για την εργατική τάξη: Κώστα Κοτζιά “Η γαλαρία Νο 7”», *Νέος Κόσμος* 8 (1962), σ. 81-86
- Μπρεχτ Μπέρτολτ [Brecht Bertolt], «Τέχνη λαϊκή και τέχνη ρεαλιστική» (μτφρ. Γ. Πετρή), *Επιθεώρηση Τέχνης* 127 (Αύγουστος 1965), σ. 4-9
- Φαντέγεφ Α. [Fadeyev A.], «Ο ουμανισμός του Στάλιν», *Νέος Κόσμος* 4 (1953), σ. 57-62
- Φίσερ Ερνστ [Fischer Ernst], «Κοντά στην αλήθεια», *Επιθεώρηση Τέχνης* 124/125 (Απρίλιος-Μάιος 1956), σ. 314-316
- Fogarasi B., «Σύγχρονα ιδεολογικά προβλήματα. Στοχασμοί πάνω στις φιλοσοφικές αντιλήψεις του Γκέοργκ Λούκατς», *Η Αυγή*, 26.7.1959 και 28-31.7.1959
- Γκαροντί Ροζέ [Garaudy Roger], «Ο Έρνστ Φίσερ και η συζήτηση για τη μαρξιστική αισθητική» (μτφρ. Γ. Πετρή), *Επιθεώρηση Τέχνης* 117 (Σεπτέμβριος 1964), σ. 185-191
- Χρουστσόφ Ν. [Khrushchev Nikita], «Η κριτική της προσωπολατρίας δεν σημαίνει καθόλου την άρνηση του θετικού ρόλου του Στάλιν. Ομιλία του Κρούστσεφ στους λογοτέχνες», *Η Αυγή*, 30.8.1957
- Χρουστσόφ Ν. [Khrushchev Nikita], «Η ενότητα θεωρίας και πράξης. Η ομιλία του Κρούστσεφ στους λογοτέχνες», *Η Αυγή*, 31.8.1957
- Χρουστσόφ Ν. [Khrushchev Nikita], «3ο μέρος της ομιλίας του Κρούστσεφ», *Η Αυγή*, 1.9.1957
- Χρουστσόφ Ν. [Khrushchev Nikita], «Για τη στενή σύνδεση της λογοτεχνίας και της τέχνης με τη ζωή του λαού», *Νέος Κόσμος* 10 (1957), σ. 1-24
- Χρουστσόφ Ν. [Khrushchev Nikita], «Προς νέες επιτυχίες της λογοτεχνίας και της τέχνης», *Νέος Κόσμος* 7 (1961), σ. 58-71
- Χρουστσόφ Ν. [Khrushchev Nikita], «Υψηλή ιδεολογικότητα και η καλλιτεχνική δεξιότητα: Η μεγάλη δύναμη της σοβιετικής λογοτεχνίας και τέχνης», *Νέος Κόσμος* 4 (1963), σ. 99-12
- Koestler Arthur, «Λογοτεχνία και ιδεολογία» (μτφρ. Δ. Οικονομίδης), *Νέα Εστία* 768 (Ιούλιος 1959), σ. 878-882
- Κολακόφσκι Λ. [Kolakowski L.], «Ο ρόλος των διανοουμένων στο εργατικό κίνημα» (μτφρ. Τίτος Πατρίκιος), *Επιθεώρηση Τέχνης* 40 (Απρίλιος 1958), σ. 246-253
- Lessing Doris, «Η μικρή προσωπική φωνή», *Κριτική* 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1959), σ. 231-243

- Λούκατς Γκέοργκ [Lukacs Georg], «Οι ιδεολογικές βάσεις της “Πρωτοπορίας”» (μτφρ. Κώστας Κουλουφάκος), *Επιθεώρηση Τέχνης* 44 και 45 (Αύγουστος και Σεπτέμβριος 1958), σ. 93-102 και 200-212
- Λούκατς Γκέοργκ [Lukacs Georg], «Συνέντευξη: Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη» (μτφρ.: από το *Contemporaneo*), *Επιθεώρηση Τέχνης* 124/125 (Απρίλιος-Μάιος 1965), σ. 317-321
- Lukács György, «Τέχνη ελεύθερη ή τέχνη στρατευμένη;», *Κριτική* 4/5 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1959), σ. 149-164
- Lukács Georg, «Λογοτεχνία και δημιουργικός μαρξισμός» (μτφρ.: Άρης Αλεξάνδρου), *Εποχές* 15 (Ιούλιος 1964), σ. 18-25
- Nillsson Nils Ake, «Μια επίσκεψη στον Μπορίς Παστερνάκ», *Νέα Εστία* 753 (Νοέμβριος 1958), σ. 1229-1231
- Orlova Laissa και Koelev Lev, «Η χαμένη γενιά του Ψυχρού Πολέμου», *Κριτική* 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1959), σ. 213-230
- «Ουγγρική Επανάσταση: πώς ξεκίνησε η ανταρσία των διανοομένων» (μεταφρασμένο κείμενο), *Νέα Εστία* 710 (Φεβρουάριος 1957), σ. 209-213
- Οφτσαρένκ Α. και Σαμάριν Ρ., «Λογοτεχνία πάλης και δημιουργίας», *Νέος Κόσμος* 11 (1966), σ. 95-100
- Πολεβόι Μπορίς [Polevoy Boris], «Όσοι αγαπούν τη σοδειά τους πρέπει να πολεμήσουν την ακρίδα» (Ομιλία στο 3ο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων), *Η Αυγή*, 10.6.1959
- Ρουμιάντσεφ Α. [Rumyantsev A.], «Το κόμμα και η διανόηση», *Νέος Κόσμος* 4 (1965), σ. 115-121
- Ρουμιάντσεφ Α. [Rumyantsev A.], «Η κομματικότητα της δημιουργικής εργασίας της σοβιετικής διανόησης», *Νέος Κόσμος* 11 (1965), σ. 94-102
- Ρούρικωφ Μπ. [Rurikov Boris], «Η σοβιετική κριτική (Εισήγηση στο Β' Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 6 (Ιούνιος 1955), σ. 474-482
- Σολόχοφ Μιχαήλ [Sholokhov Mikhail], «Η θέση του καλλιτέχνη στον σύγχρονο κόσμο», *Νέος Κόσμος* 1 (1966), σ. 77-78
- Σιμονιάν Λ. [Simonian L.], «Οι συζητήσεις για το ρεαλισμό», *Νέος Κόσμος* 4 (1966), σ. 83-88
- Σουρκόφ Α. [Surkon A.], «Κάτω από τη σημαία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Νέος Κόσμος* 10 (1954), σ. 67-75
- Σουρκόφ Α. [Surkon A.], «Τα Πρακτικά του Συνεδρίου των σοβιετικών συγγραφέων. Η εκπολιτιστική αποστολή της σοβιετικής λογοτεχνίας. Η εισήγηση του Σουρκώφ, γενικού γραμματέως της Ενώσεως των Σοβιετικών Συγγραφέων», *Η Αυγή*, 25.12.1954

Βόλπε Γκαλβάνο Ντέλλα [Volpe Galvano Della], «Μαρξισμός και λογοτεχνική κριτική», *Επιθεώρηση Τέχνης* 65/66 (Ιούνιος-Ιούλιος 1960), σ. 261-267 και 291

Ζούζανεκ Ίρζι [Zuzanek I.], «Πολιτισμός και μάζες», *Νέος Κόσμος* 10 (1965), σ. 72-84

iii. Ξενόγλωσσα

J.M., «The “Official” Intervention in the Literary Battle», *Soviet Studies* 6, No. 2 (October 1954), σ. 179-186, <https://www.jstor.org/stable/149016>

Lawrence Thomas L., «Polish Literature and the “Thaw”», *The American Slavic and East European Review* 18, Vol. 3 (October 1959), σ. 394-416, <https://www.jstor.org/stable/3004134>

Skorino L., «A Critic of Pomerantsev», *Soviet Studies* 6, No. 1, (July 1954), σ. 91-97, <https://www.jstor.org/stable/148946>

Terras Victor, «L.M. Leonov’s *The Russian Forest*», *The Slavic and East European Journal* 8, No. 2 (Summer 1964), σ. 123-140, <https://www.jstor.org/stable/305289>

II. Βιβλιογραφία

A. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ

i. Ελληνική βιβλιογραφία

Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, *Αυτά που μένουν: Η γραμμή της ζωής*, Πρώτος τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000

Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, *Αυτά που μένουν: Το κόκκινο σπίτι*, Δεύτερος τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000

Αλεξάνδρου Άρης, *Έξω απ’ τα δόντια: Δοκίμια 1937-1975*, Πατάκης, Αθήνα 2021

Αλιβιζάτος Νίκος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983

Αλιβιζάτος Νίκος, «“Έθνος” κατά “Λαού” μετά το 1940» στο Δημήτριος Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 2001, σ. 81-91

- Αθανασιάδης Γιώργης, *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994
- Αναγνωστάκη Νόρα, *Διαδρομή: Δοκίμια κριτικής (1960-1995)*, Νεφέλη, Αθήνα 1995
- Αναγνωστάκης Μανόλης, *Τα συμπληρωματικά*, Στιγμή, Αθήνα 1985
- Αναγνωστάκης Μανόλης, *Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά*, πρόλογος Παντελής Μπουκάλας, επιμέλεια, επίμετρο Μισέλ Φάις, Πατάκης, Αθήνα 2011
- Ανταίος Πέτρος, *Νίκος Ζαχαριάδης: Θύτης και θύμα*, Εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα 1991
- Αντωνίου Αντώνης, «Ελληνική Αριστερά και κυπριακό ζήτημα στη δεκαετία του 1950», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015
- Αντωνίου Γιώργος και Μαραντζίδης Νίκος (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης: η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008
- Αντωνογιάννη Παρασκευή, «Όψεις της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής: Η περίπτωση του Μανόλη Λαμπρίδη», διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2008
- Αξιώτη Μέλπω, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
- Αποστολίδου Βενετία, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994
- Αποστολίδου Βενετία, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της “εθνικής λογοτεχνίας”», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός* (Επιστημονικό Συμπόσιο, 21-22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 15-39
- Αποστολίδου Βενετία, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση» στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995
- Αποστολίδου Βενετία, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά: Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Πόλις, Αθήνα 2003
- Αποστολίδου Βενετία, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη λογοτεχνία», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης και Μ. Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα: Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 249-266
- Αποστολίδου Βενετία, *Τραύμα και μνήμη: Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010

- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Στρατής Τσίρκας», στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία: Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του 1967*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988, σ. 290-377
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Το θέμα της ελληνικότητας στην πεζογραφία μας», στο Δημήτριος Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 2001, σ. 189-200
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995
- Αυγέρης Μάρκος, *Κριτικά, αισθητικά, ιδεολογικά*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1959
- Αυγέρης Μ., Ρώτας Β., Σταύρου Θρ. και Ρίτσος Γ. (επιμ.), *Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη*, τόμ. 1-5, Κυψέλη, Αθήνα 1961
- Αυγέρης Μάρκος, *Ζητήματα της λογοτεχνίας μας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1964
- Αυγέρης Μάρκος, Άγγελος Σικελιανός, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968
- Αυγερίδης Εμμανουήλ, «Ιστοριοποιώντας το βίωμα: Από την ελληνική Αντίσταση στην ιστορία της (1945-1967)», διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2019
- Βαγενάς Νάσος (επιλογή κειμένων), *Μαρξισμός και λογοτεχνία στην Ελλάδα*, Ρέθυμνο 1987
- Βαγενάς Νάσος, «Ο μύθος του ελληνοκεντρισμού», στο *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 13-29
- Βάρναλης Κώστας, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, Στοχαστής, Αθήνα 1925
- Βελουδής Γιώργος, *Διονύσιος Σολωμός: Ρομαντική ποίηση και ποιητική*, Γνώση, Αθήνα 1989
- Βεντούρα Λίνα, «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Παύλου Μίλτος και Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης*, ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα 2004
- Βεργέτη Μαρία, *Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999
- Vitti Mario [Βίττι Μάριο], *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα 1991
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση: Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014
- Βογιατζόγλου Αθηνά, *Η γένεση των πατέρων: Ο Σικελιανός ως διάδοχος των εθνικών ποιητών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005
- Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1952

- Βουρνάς Τάσος, *Η διάσπαση του ΚΚΕ: Ένα πρώτο ιστορικό σχεδιάσμα με την ευκαιρία συμπλήρωσης της 15ετίας (1968-1983)*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1983
- Βουτουρής Παντελής, *Ως εις καθρέπτην: Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995
- Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μαραντζίδης Νίκος και Μποντίλα Μαρία (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα: Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005
- Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1992
- Γουλανδρής Νίκος (επιμ.), *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, Γνώση, Αθήνα 1992
- Γουλανδρής Νίκος, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001
- Δαμανάκης Μιχάλης, *Ταυτότητες και εκπαίδευση στη διασπορά*, Gutenberg, Αθήνα 2007
- Δεμερτζής Νίκος, Πασχαλούδη Ελένη και Αντωνίου Γιώργος (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013
- Δημητρίου Πάνος (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978
- Δημητρίου Πάνος, *Εκ βαθέων: Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997
- Διαμαντούρος Νικηφόρος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», στο Δημήτριος Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 2001, σ. 51-58
- Δερμεντζόπουλος Χρήστος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 1997
- Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, Σάκουλας, Αθήνα 1991
- Δορδανάς Στράτος, Καλογρηάς Βάιος και Μαραντζίδης Νίκος (επιμ.), *Μεταξύ αφοσίωσης και καχυποψίας: Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες και οι κρατικές υπηρεσίες ασφαλείας στις λαϊκές δημοκρατίες (1945-1989)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2024
- Ελεφάντης Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα: Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1994
- Ευαγγέλου Κωνσταντίνα, «Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πολιτικών προσφύγων στη λογοτεχνία: Τα έργα Μητριά πατρίδα του Μιχάλη Γκανά και Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα της Άλκης Ζέη», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης και Μ. Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα: Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου*

- πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 267-278
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Ο αληθινός Παλαμάς*, Μπούλκες 1948
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Δέκα χρόνια πάλης*, Πορεία, Αθήνα 1978
- Ζορμπά Μυρσίνη, «Η κρατική πολιτική βιβλίου με ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της Ελλάδας από το 1975 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992
- Ζορμπά Μυρσίνη, *Πολιτική του πολιτισμού: Ευρώπη & Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*, Πατάκης, Αθήνα 2014· Πόλις, Αθήνα ²2025
- Ζορμπαλάς Σταύρος, «Η μέθοδος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», στο *Τέχνη και κοινωνία*, Αθήνα 1984.
- Ηλιού Φίλιππος, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Πόλις, Αθήνα 2007
- Ηρακλείδης Αλέξης, *Κυπριακό: Σύγκρουση και λύση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2002
- Θεοτοκάς Γεώργιος, *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα*, Πυρσός, Αθήναι 1932
- Θεοτοκάς Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α' 1925-1949, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Εστία, Αθήνα 1996
- Θεοτοκάς Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Β' 1950-1966, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Εστία, Αθήνα 1966
- Θεοτοκάς Γιώργος, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εισαγωγή, επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Εστία, Αθήνα 2005
- Ιορδανίδου Πολυξένη, «Εκδοτικός οίκος "Θεμέλιο": Η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του '60», διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, «Η εισαγωγή της σοβιετικής λογοκρισίας στην Ελλάδα: Τρία παράλληλα "επεισόδια" στη λογοτεχνική ζωή Ελλάδας και ΕΣΣΔ», στο Πηνελόπη Πετσίνη και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2017, σ. 156-163
- Καγιαλής Τάκης, «Ο μοντερνισμός και η λογοτεχνική κριτική», στο *Μοντερνισμός: Η ώρα της αποτίμησης*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1996, σ. 117-155

- Καραλή Αιμιλία, *Μια ημιτελής άνοιξη...: Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005
- Καρπόζηλος Κωστής, *Ελληνικός κομμουνισμός: Μια διεθνική ιστορία (1912-1974)*, Αντίποδες, Αθήνα 2024
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, Πόλις, Αθήνα 1997
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία την ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2006
- Καστρινάκη Αγγέλα, «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: Γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο Κ. Γαρδίκας, Α. Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης και Κ. Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του 1940: Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 267-299
- Κατσικώστας Α. Δημήτρης, *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944: Οργάνωση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη Μέση Ανατολή*, Αλφειός, Αθήνα 2015
- Καψωμένος Ερατοσθένης, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 385-398
- Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, *«Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών»: Χρονικό του ΚΚΕ, Τόμος II 1945-1978*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979
- Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, *Η 7η πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ 18-24 Φλεβάρη 1957: Πρακτικά*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011
- Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος έβδομος (1949-1955)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997
- Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος όγδοος (1956-1961)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997
- Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος ένατος (1961-1967)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997
- Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος δέκατος (1968-1974)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997
- Κόκκινος Γιώργος, *Η σκουριά και το πυρ: Προσεγγίζοντας της σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Gutenberg, Αθήνα 2012
- Κόκορης Δημήτρης, «Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του Μεσοπολέμου (1930-1936)», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1994
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Από το 1453 ως το 1961*, πρόλογος Κώστας Βάρναλης, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962
- Κοτζιά Ελισάβετ, *Ιδέες και αισθητική: Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι (1930-1974)*, Πόλις, Αθήνα 2006
- Κουλουφάκος Κώστας, *Τα δημοσιευμένα έργα*, Πρώτος τόμος: Πρωτότυπα, επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος, Κίχλη, Αθήνα 2023

- Κουτσοπούλου Κατερίνα, «Ο ελληνικός Εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη», Προφορική μαρτυρία – Παράρτημα, μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010
- Κουτσοπούλου Κατερίνα, «Ο ελληνικός Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή πραγματικότητα στην πεζογραφία της υπερορίας (1950-1955)», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2020
- Κουφού Αγγελική, «Αισθητική και κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις» στο *Επιθεώρηση Τέχνης: Μια κρίσιμη δωδεκαετία (Επιστημονικό Συμπόσιο 29 και 30 Μαρτίου 1996)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενική Παιδείας, Αθήνα 1996, σ. 89-114
- Kralova Katerina [Κραλόβα Κατερίνα] και Τσίβος Κώστας (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας: Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015
- Κρεμμυδάς Βασίλης, «Η αστική τάξη στο έργο του Ν. Σβορώνου», στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992, σ. 75-80
- Κύρκος Λεωνίδας, *Ανατρεπτικά: Απέναντι στο χθες και το αύριο*, πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Προσκήνιο, Αθήνα 1995
- Κωστόπουλος Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2008.
- Λαγάνη Θ. Ειρήνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996
- Λαγάνη Θ. Ειρήνη και Μποντίλα Μαρία (επιμ.), «*Παιδομάζωμα*» ή «*παιδοσώσιμο*»;, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012
- Λαμπάτος Γαβρίλης, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, Κουκκίδα, Αθήνα 2001
- Λαμπίρη Δημάκη Ιωάννα, «Κοινωνική αλλαγή 1949-1974: Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9ος τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 181-196
- Λαμπρινού Κατερίνα, *ΕΔΑ 1956-1967: Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2017
- Λατίφη Κατερίνα, *Μακρύς ο δρόμος για την Ιθάκη: Πολιτική ξενιτιά 1949-1974*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2019
- Λέκκας Παντελής, *Το παιχνίδι με τον χρόνο: Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001

- Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011
- Λέκκας Παντελής, *Αφαίρεση και εμπειρία: Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα 2012
- Λεονταρίτης Α. Γεώργιος, *Ανάμεσα στα δύο άκρα: Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1992
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Πόλις, Αθήνα 2005
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007
- Λιαλιούτη Ζηνοβία, «Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010
- Λιαλιούτη Τζένη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός: Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ' 1961-1964, Αθήνα χ.χ.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε' 1964-1967, Αθήνα χ.χ.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Πολιτικοί και πολιτική*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000
- Λυμπεράτος Μιχάλης, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ: Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, Αθήνα 2011
- Λυμπεράτος Μιχάλης, *Μετά τον Εμφύλιο: Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*, Αθήνα 2015
- Μαντόγλου Άννα, *Μνήμες: Ατομικές - κοινωνικές - συλλογικές*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012
- Μαραντζίδης Νίκος και Τσίβος Κώστας, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος και το Διεθνές Κομμουνιστικό Σύστημα: Το ΚΚΕ μέσα από τα Τσέχικα Αρχεία 1946-1968*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011
- Μαραντζίδης Νίκος, *Στη σκιά του Στάλιν: Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023
- Ματθαίου Άννα και Πολέμη Πόπη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955: Μαρτυρίες και κείμενα από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Ματθαίου Άννα και Πολέμη Πόπη, *Από το βουνό στην υπερορία: Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών (1947-1968)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003
- Ματθαίου Άννα και Πολέμη Πόπη, «Η ζεύξη με την πατρίδα: Το περιοδικό *Πυρσός* των πολιτικών προσφύγων (1961-1968)» στο *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*. Πρακτικά ΙΕ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης 1-4 Μαρτίου 2017. *Μνήμη Δ.Ν. Μαρωνίτη (1929-2016)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

- Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 325-339
- Ματθιόπουλος Ευγένιος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: Ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000, σ. 363-400
- Μαυροειδής Λευτέρης, *Φάκελος Καραγιώργη: Οι ανακρίσεις, το μαρτύριο, το τέλος*, Εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα 1990
- Μαυροειδής Λευτέρης, *Από τον σταλινισμό στην Περεστρόικα: Η προσωπική μου μαρτυρία από τον κόσμο του υπαρκτού σοσιαλισμού (1947-1987)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988
- Μητσόπουλος Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες: Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Οδυσσέας, Αθήνα 1979
- Μικέ Μαίρη, *Μέλπω Αξιώτη: Κριτικές περιπλανήσεις*, Κέδρος, Αθήνα 1996
- Μόσχος Βασίλης, «Η πολιτική δραστηριότητα των λογοτεχνών τη δεκαετία 1940-1950», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2018
- Μουζέλης Νίκος, *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994
- Μπακογιάννης Γ. Μιχάλης, *Το περιοδικό «Κριτική»: Μια δοκιμή ανανέωσης του κριτικού λόγου*, University Studio Press, Αθήνα 2004
- Μπελογιάννης Νίκος, *Σχέδιο για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Πρώτες μακρινές ρίζες -προσχέδια - σημειώσεις*, Άγρα, Αθήνα 2009
- Μποντίλα Μαρία, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν»: *Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Μπουρνάζος Στρατής, «Το Congress for Cultural freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα 1950-1967: Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2019
- Μπουρνάζος Στρατής, *Η ιστορία μιας ματαίωσης: Το CCF και ο πολιτισμικός ψυχρός πόλεμος στην Ελλάδα (1950-1967)*, Αντίποδες, Αθήνα 2025
- Νεφελούδης Βασίλης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, τόμ. Α' και Β', Θεμέλιο, Αθήνα 1981
- Νικολαΐδου Ελένη, «Η κρίση στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα και η επίδρασή του στο κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα και τους πολιτικούς πρόσφυγες (1956-1976)», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2022

- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2013
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964: Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2000
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Ηλίας Ηλιού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017
- Νούτσος Παναγιώτης (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974, Τόμος Δ΄ 1956-1974: Τα ρήγματα της τριτοδιεθνιστικής «ορθοδοξίας» και οι νεώτερες συλλήψεις της σοσιαλιστικής θεωρίας 1956-1974*, Γνώση, Αθήνα 1994
- Ντουινιά Χριστίνα, «Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς 1924-1936», διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988
- Ντουινιά Χριστίνα, «Ο Νίκος Κατηφόρης στα αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου», στο *Νίκος Κατηφόρης (1903-1967): Τιμητική Εκδήλωση*, Αθήνα, 8 Μαρτίου 2002, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2003
- Οικονόμου Αντώνης (επιμ.), *Πρόσωπα και Ιδέες: Λούκατς*, Πλέθρον, Αθήνα 1987
- Παναγιωτόπουλος Παναγής, «Τραγούδι και πολιτική: Στρατευμένη τέχνη και ανάδυση της ατομικότητας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 10ος τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 265-276
- Pantazoroulou Garyfallia [Πανταζοπούλου Γαρυφαλλιά], «Όψεις του αριστερού ανανεωτικού λόγου: Η περίπτωση της Φούλας Χατζιδάκη», διπλωματική εργασία, Freie Universität, Berlin 2014
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρώνων 1922-1957*, Σαββάλας, Αθήνα 2009
- Παπαθανασίου Ιωάννα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967: Το αρχείο της*, ΑΣΚΙ - ΕΚΚΕ - Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Οι φωνές των άλλων: Η ετερολογία ως ιδεολογική χειρονομία της αφήγησης στις “Ακυβέρνητες Πολιτείες” του Στρατή Τσίρκα», διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2001
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Άγραφες ιστορίες για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα*, Άγρα, Αθήνα 2024
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Απατηλό παρελθόν: Ιστορίες της καθαφικής κριτικής (1933-1963)*, Άγρα, Αθήνα 2025

- Παπανικολάου Παναγιώτα, *Η πολιτιστική πολιτική και οι πολιτιστικοί θεσμοί στην Ελλάδα (19ος-21ος αιώνας): Συμβολή στη μελέτη των θεσμών της ιστορίας της τέχνης*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019
- Πάρνης Αλέξης, *Γεια χαρά, Νίκος: Η αλληλογραφία μου με το Νίκο Ζαχαριάδη*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011
- Πατελάκης Απόστολος, *Ο εμφύλιος πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Ρουμανία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019
- Πεχλιβάνος Μίλτος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008
- Πολίτη Τζίνα, *Το μυθιστόρημα και οι προϋποθέσεις του: Αλλαγές στην εννοιολογική δομή των μυθιστορημάτων του 18ου και 19ου αιώνα*, Νήσος, Αθήνα 2018
- Προκοπάκη Χρύσα (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Αθήνα 1980
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, *Τέχνη και εξουσία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2004
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2012
- Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008
- Ρίτσος Γιάννης, *Τροχιές σε διασταύρωση: Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γράμματα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου*, πρόλογος Καίτη Δρόσου, επιμέλεια, εισαγωγή, σημειώσεις Λίζυ Τσιριμώκου, Άγρα, Αθήνα 2008
- Ρίτσος Γιάννης - Αξιώτη Μέλπω, *Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά: Σπαράγματα αλληλογραφίας (1960-1966)*, επιμέλεια, εισαγωγή, σημειώσεις Μαίρη Μικέ, Άγρα, Αθήνα 2015
- Ρούσος Πέτρος, *Ζητήματα της ιστορίας μας: Διαμόρφωση του ελληνικού έθνους*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1955
- Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Ο ελληνικός στρατός 1935-1945: Η μετάβαση από τον αλυτρωτισμό στην αυτόνομη παρεμβατικότητα», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2020
- Σαράντα χρόνια του ΚΚΕ 1918-1958: *Επιλογή ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1958
- Σαρκουόδη Γεωργία, «Όψεις της ζωής των Ελλήνων στην Τσεχία (πρώην Τσεχοσλοβακία): Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014

- Σαχίνης Απόστολος, *Το nouveau roman και το σύγχρονο μυθιστόρημα*, Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη 1972
- Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004
- Σκούρα Ευαγγελία, «Το περιοδικό “Εποχές” (1963-1967): Ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτισμός», διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2006
- Σταυροπούλου Έρη, *Προτάσεις ανάγνωσης για την πεζογραφία μιας εποχής*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2001
- Στεφανίδης Δ. Ιωάννης, *Ψυχρός πόλεμος*, ΕΑΠ, Αθήνα 2021
- Συλλογικό, *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση: Αναμνήσεις, εντυπώσεις (1921-1966)*. Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις 1968
- Συλλογικό, *Η μεταπολεμική πεζογραφία: Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1992
- Συλλογικό, *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία: 1945-1995*, Επιστημονικό Συμπόσιο 7-8 Απριλίου 1995, Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 1997
- Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΣΤ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. και Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, Αθήνα 2000
- Συλλογικό, *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Συλλογικό, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006
- Τζιάρας Κωνσταντίνος, «Ελληνικός κομμουνιστικός προσφυγικός Τύπος στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης: Η περίπτωση του περιοδικού “Νέος Κόσμος” 1949-1974», διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007
- Τζιόβας Δημήτρης, *Μετά την αισθητική: Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 1987
- Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989
- Τζιόβας Δημήτρης, «Η δυτική φαντασίωση του Ελληνικού και η αναζήτηση του υπερεθνικού», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 21-22 Ιανουαρίου 1994, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 339-388
- Τζιόβας Δημήτρης, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2011

- Τζιόβας Δημήτρης, *Κουλτούρα και λογοτεχνία: Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα 2014
- Τζιόβας Δημήτρης, «Περιγράφοντας το έθνος: Μια επανεξέταση της ηθογραφίας», στο Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός και Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνες)*, Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ. 725-761
- Τζιόβας Δημήτρης, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας: Από την ερμηνεία στην ηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017
- Τζούμα Άννα, *Η διπλή ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου: Για μια κοινωνιοσημειωτική της ανάγνωσης*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1991
- Τζούμα Άννα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας: Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007
- Τρίκκας Τάσος, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, πρόλογος Μανώλης Γλέζος, τόμ. Α': *Η ανασυγκρότηση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2009
- Τρίκκας Τάσος, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμ. Β': *Η δεκαετία των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2009
- Τσακνιάς Σπύρος, *Ετερώνυμα*, Νεφέλη, Αθήνα 1987
- Τσαούσης Δημήτριος, «Ελληνισμός και ελληνικότητα: Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 2001, σ. 15-25
- Τσέκου Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες...: Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, πρόλογος Νίκος Μαραντζίδης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010
- Τσέκου Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη (1945-1989)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013
- Τσίρκας Στρατής, *Ο Καθάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1958
- Τσίρκας Στρατής, *Η Λέσχη*, Κέδρος, Αθήνα 1996
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος: Περιπέτειες σημασιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο συλλογικό *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Πατάκης, Αθήνα 2020

- Φαράκος Γρηγόρης, *Μαρτυρίες και στοχασμοί 1941-1991: Πενήντα χρόνια πολιτικής δράσης*, Προσκήνιο, Αθήνα 1993
- Φλάισερ Χ., *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008
- Χατζηαγγελής Βαγγέλης, *Το όγδοο τάγμα: Σελίδες Ημερολογίου 1940-1945*, Ράππα, Αθήνα 1994
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Στα σύνορα των κόσμων: Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2009
- Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
- Χατζής Δημήτρης, *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού: Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια-εισαγωγή Βενετία Αποστολίδου, Το Ροδακινό, Αθήνα 2005
- Hokwerda Hero [Χοκβέρντα Χέρο], *Μεταξύ παρελθόντος και παρόντος: Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*, Καλλιγράφος, Αθήνα 2016
- Χριστόπουλος Δημήτρης, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης: Δύο αιώνες ιθαγένεια*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2019
- Ψιμούλη Βάσω, «Ελεύθερη Ελλάδα», «Η Φωνή της Αλήθειας»: *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006

ii. Μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Αλτουσέρ Λουί [Althusser Louis], *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1983
- Άντερσον Μπένεντικτ [Anderson Benedict], *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997
- Applebaum Anne, *Σιδηρούν παραπέτασμα: Συνθλίβοντας την Ανατολική Ευρώπη 1944-1956*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016
- Μπαχτίν Μιχαήλ [Bakhtin Mikhail], *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα 1980
- Μπαχτίν Μιχαήλ [Bakhtin Mikhail], *Έπος και μυθιστόρημα*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2006
- Beardsley C. Monroe, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Νεφέλη, Αθήνα 1989

- Beaton Roderick, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία: Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015
- Benda Julien, *Η προδοσία των διανοουμένων*, μτφρ. Ηλίας Π. Νικολούδης, Ροές, Αθήνα 1998
- Μπένετ Τόνυ [Bennett Tony], *Φορμαλισμός και μαρξισμός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, Νεφέλη, Αθήνα 1983
- Μπλουμ Χάρολντ [Bloom Harold], *Ο δυτικός κανόνας: Τα βιβλία και τα σχολεία των εποχών*, επιμ. Δημήτρης Αρμάος, μτφρ. Κατερίνα Ταβαρτζόγλου, Gutenberg, Αθήνα 2007
- Μπούσχοτεν Ρίκι Βαν [Boeschoten Riki Van] (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Εμφυλίου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008
- Μπούσχοτεν Ρίκι Βαν [Boeschoten Riki Van] και Ντάνφορθ Μ. Λόρινγκ [Danforth M. Loring], *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 201
- Bourdieu Pierre, *Οι κανόνες της τέχνης: Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2006
- Bowra C.M., *Ποίηση και πολιτική: 1900-1960*, μτφρ. Λύντια Στεφάνου, Παπαδήμας, Αθήνα 1982
- Μπρεχτ Μπέρτολτ [Brecht Bertolt], *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κόντη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990
- Μπουλγκάκοφ Μιχαήλ [Bulgakov Mikhail] και Ζαμιάτιν Γεβγκένι [Zamyatin Yevgeny], *Επιστολές στον Στάλιν*, πρόλογος, μτφρ., σημειώσεις Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Άγρα, Αθήνα 2020
- Καλβίνο Ίταλο [Calvino Italo], «Ο Παστερνάκ και η επανάσταση», στο *Γιατί να διαβάζουμε τους κλασικούς*, μτφρ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 207-229
- Comragnon, Antoine, *Ο δαίμων της θεωρίας: Λογοτεχνία και κοινή λογική*, μτφρ. Απόστολος Λαμπρόπουλος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002
- Κορτάσαρ Χούλιο [Cortazar Julio], *Μαθήματα λογοτεχνίας*, μτφρ. Αχιλλέας Κυριακίδης, Opera, Αθήνα 2021
- Cuche Denys, *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, Τυπωθήτω/Δαρδανός, Αθήνα 2001
- Cummins J., *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*, μτφρ. Σουζάνα Αργύρη, Gutenberg, Αθήνα 2002
- Darnton Robert, *Censors at Work: How States Shaped Literature*, W.W. Norton, New York 2014

- Delcroix Maurice & Hallyn Fernand, *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας: Μέθοδοι του κειμένου*, μτφρ. Ιωάννης Ν. Βασιλαράκης, Gutenberg, Αθήνα 2000
- Ντεριντά Ζακ [Derrida Jacques], *Η έννοια του αρχείου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκκρεμές, Αθήνα 1996
- Έγκλετον Τέρυ [Eagleton Terry], *Ο μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, μτφρ. Γρηγόρης Αζαριάδης, Ύψιλον, Αθήνα 1981
- Έγκλετον Τέρυ [Eagleton Terry], *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Εισαγ.-θεώρηση μτφρ. Δημήτρης Τζιόβας, μτφρ. Μιχάλης Μαυρωνάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1996
- Eagleton Terry, *Ιδεολογία: Μια εισαγωγή*, μτφρ. Μελέτης Λάμπρου, Πεδίο, Αθήνα 2018
- Farge Arlette, *Η γεύση του αρχείου*, μτφρ. Ρίκα Μπενβένιστε, Νεφέλη, Αθήνα 2004
- Φίσερ Ερνστ [Fischer Ernst], *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, μτφρ. Φούλα Χατζιδάκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1979
- Φίσερ Ερνστ [Fischer Ernst], *Τέχνη και ανθρωπισμός*, μτφρ. Φούλα Χατζιδάκη, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ.
- Φουκώ Μισέλ [Foucault Michel], *Η τάξη του λόγου*, μτφρ. Μιχάλης Μαϊδάτσης, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ
- Giddens Anthony, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Πόλις, Αθήνα 1999
- Goldmann Lucien, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ελένη Βέλτσου - Πέτρος Ρυλμόν, Πλέθρον, Αθήνα 1979
- Γκράμσι Αντόνιο [Gramsci Antonio], *Τετράδια φυλακής*, μτφρ. Τίτος Μυλωνόπουλος, Οδυσσέας, Αθήνα 1973
- Γκράμσι Αντόνιο [Gramsci Antonio], *Για τον Μακιαβέλι...*, μτφρ. Φ. Κ., Ηριδανός, Αθήνα 1973
- Γκράμσι Αντόνιο [Gramsci Antonio], *Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*, μτφρ. Θάνος Χ. Παπαδόπουλος, Στοχαστής, Αθήνα 1975
- Γκράμσι Αντόνιο [Gramsci Antonio], *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, Στοχαστής, Αθήνα 1981
- Γκράμσι Αντόνιο [Gramsci Antonio], *Οι διανοούμενοι*, μτφρ. Θάνος Χ. Παπαδόπουλος, Στοχαστής, Αθήνα 2005
- Γκρούππι Λουτσιάνο [Gruppi Luciano], *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, μτφρ. Π. Δ. Καστορινός, Θεμέλιο, Αθήνα 1977
- Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμέλεια, πρόλογος Άννα Μαντόγλου, μτφρ. Τίνα Πλυτά, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013
- Hall John, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Δ. Τσαούση, Gutenberg, Αθήνα 1990

- Hawthorn Jeremy, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο: Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995
- Hobsbawm J. Eric, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χρυσ. Νάτριντς, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994
- Hobsbawm J. Eric & Ranger Terence (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004
- Hobsbawm J. Eric, *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2010
- Hobsbawm J. Eric, *Θρυμματισμένοι καιροί: Κουλτούρα και κοινωνία στον 20ό αιώνα*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2013
- Holub C. Robert, *Θεωρία της πρόσληψης: Μια κριτική εισαγωγή*, επιμ. Άννα Τζούμα, μτφρ. Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Jauss Hans Robert, *Η θεωρία της πρόσληψης: Τρία μελετήματα*, μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Εστία, Αθήνα 1995
- Judt Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης - Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012
- Καντ Ιμμάνουελ [Kant Immanuel], *Η πρώτη εισαγωγή στην κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ. Παρασκευή Μεϊντάνη, Πόλις, Αθήνα 1996
- Kant Immanuel, *Η κριτική της κριτικής ικανότητας*, μτφρ., εισαγωγή, σχόλια Χάρης Τασάκος, Printa, Αθήνα 2000
- Kershaw Ian, *Η Ευρώπη σε δίνη (1950-2017)*, μτφρ. Μενέλαος Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020
- Χρουστσόφ Νικήτα [Khrushchev Nikita], *Ο υψηλός προορισμός της λογοτεχνίας και της τέχνης*, Μέλισσα, Αθήνα 1964
- Χρουστσόφ Νικήτα [Khrushchev Nikita], *Η «μυστική έκθεση» στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ*, μτφρ. Λευτέρης Μαυροειδής, Θεμέλιο, Αθήνα 1989
- Κολοντάι Αλεξάνδρα [Kollontai Alexandra], *Κομμουνισμός και οικογένεια*, Εκδόσεις Λάβα, Αθήνα 1974
- Κούντερα Μίλαν [Kundera Milan], *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, Εστία, Αθήνα ²1988
- Κούντερα Μίλαν [Kundera Milan], *Ο πέπλος: Δοκίμιο σε επτά μέρη*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, Εστία, Αθήνα 2005
- Κούντερα Μίλαν [Kundera Milan], *Ο ακρωτηριασμός της Δύσης ή η τραγωδία της Κεντρικής Ευρώπης*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, Εστία, Αθήνα 2022

- Le Goff Jacques, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998
- Lukacs Gyorgy, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ξανθίπη Τσελέντη, Πολύτροπον, Αθήνα 2004
- Λούκατς Γκέοργκ [Lukacs Georg], *Ιστορία και ταξική συνείδηση: Μελέτες για τη μαρξιστική διαλεκτική*, μτφρ. Ευαγγελία Τόμπορη, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2023
- Μαρκούζε Χέρμπερτ [Markuse Herbert], *Η αισθητική διάσταση: Για μια κριτική της μαρξιστικής ηθικής*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1998
- Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001
- Milosz Czeslaw, *Αιχμάλωτη Σκέψη*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2017
- Newton K.M. (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, μτφρ. Θανάσης Κατσικερός-Κώστας Σπαθαράκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013
- Παστερνάκ Μπορίς [Pasternak Boris], *Δόκτωρ Ζιβάγκο*, μτφρ. Μαρία Τσαντσάνογλου, Ποταμός, Αθήνα 2006
- Preisendanz Wolfgang, *Ρομαντισμός, Ρεαλισμός, Μοντερνισμός: Σκιαγράφηση μιας εξελικτικής πορείας*, μτφρ. Άννα Κατσή Χρυσογέλου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990
- Προπ Βλάντιμιρ [Propp Vladimir], *Μορφολογία του παραμυθιού: Η διαμάχη με τον Κλωντ Λεβί-Στρώς και άλλα κείμενα*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009
- Said Edward, *Ο κόσμος, το κείμενο και ο κριτικός*, μτφρ. Λίλυ Εξαρχοπούλου, Scripta, Αθήνα 2004
- Σαρτρ Ζαν Πολ [Sartre Jean Paul], *Τι είναι η λογοτεχνία;*, μτφρ. Μαρία Αθανασίου, Εκδόσεις Πλανήτης, Αθήνα χ.χ.
- Σκλόβσκι Β. [Shklovsky V.] και Άιχενμπαουμ Μπ. [Eichenbaum B.], *Για τον φορμαλισμό: Η ανάσταση της λέξης και η θεωρία της φορμαλιστικής μεθόδου*, μτφρ. Βασίλης Λαμπρόπουλος, Έρασμος, Αθήνα 2018
- Steen Gonda Van, *Ζητούνται παιδιά από την Ελλάδα: Υιοθεσίες στην Αμερική του Ψυχρού Πολέμου*, μτφρ. Αριάδνη Λουκάκου, Ποταμός, Αθήνα 2021
- Στάινερ Τζόρτζ [Steiner George], *Περί λόγου, τέχνης και ζωής: Κείμενα στον New Yorker*, μτφρ. Γιώργος Λαμπράκος, Πατάκης, Αθήνα 2011
- Storey John, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα: Εισαγωγή*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, Πλέθρον, Αθήνα 2015

- Todorov S., «Οι καταχρήσεις της μνήμης», στο J. Hassoun, Γ. Θανασέκος, Ρ. Μπενβενίστε, Ο. Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πόλις, Αθήνα 1998
- Τοντόροφ Τσβετάν [Todorov Tzvetan] (επιμ.), *Κείμενα των ρώσων φορμαλιστών*, πρόλογος Ρομάν Γιάκομπσον, μτφρ. Η. Π. Νικολούδης, Οδυσσέας, Αθήνα 1995
- Τοντόροφ Τσβετάν [Todorov Tzvetan], *Η κριτική της κριτικής*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2000
- Travers Martin, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία: Από τον ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο*, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005
- Traverso Enzo, *Τι απέγιναν οι διανοούμενοι;*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2014
- Traverso Enzo, *Επανάσταση: Διανοητική και πολιτισμική ιστορία*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2023
- Τρότσκι Λέον [Trotsky Leon], *Λογοτεχνία και επανάσταση*, μτφρ. Λ. Μιχαήλ, εισαγωγή Μανόλης Λαμπρίδης, Παρασκήνιο, Αθήνα 2003
- Voloshinov N. Valentin, *Μαρξισμός και φιλοσοφία της γλώσσας*, μτφρ. Βασίλης Αλεξίου, Παπαζήσης, Αθήνα 1998
- Williams Raymond, *Κουλτούρα και ιστορία*, μτφρ. Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994
- Γουντ Τζέιμς [Wood James], *Πώς δουλεύει η λογοτεχνία;*, μτφρ. Κώστας Σπαθαράκης, Αντίποδες, Αθήνα 2023
- Ζντάνοφ Αντρέι [Zhdanov Andrei], *Για τη λογοτεχνία, για τη φιλοσοφία και για τη μουσική*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1952

iii. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alexander Jeffrey, Eyerman Ron, Smelser Neil, Sztompka Piotr, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, California, 2004
- Bakhtin Mikhail, *Speech, Genres and Other Late Essays*, University of Texas Press, Austin 1994, σ. 10- 59
- Barghoorn Frederick Charles, *The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*, Princeton University Press, Princeton 1960
- Barnes Christopher, *Boris Pasternak: A literary biography, Vol. 1, 1890-1928*, South Francisco Public Library, Cambridge University Press 1989

- Baxandall Lee & Morawski Stefan (επιμ.), *Marx and Engels, On Literature and Art: a Selection of Writings*, Telos Press, St. Louis/Milwaukee, Missouri 1973
- Benda Julien, *The Treason of the Intellectuals*, Transaction Publishers, New Brunswick & London 2009
- Bennett Tony & Frow John, *The Sage Handbook of Cultural Analysis*, Sage Publications, London 2008
- Berlin Isaiah, *The Soviet Mind: Russian Culture Under Communism*, Brookings Institution Press, Washington 2004
- Bernstein Francis Lee, *The Dictatorship of Sex: Lifestyle Advice for the Soviet Masses*, Northern Illinois University Press, DeKalb 2007
- Blotner Joseph, *The Political Novel*, United States, Doubleday 1955
- Boym Svetlana, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*, Harvard University Press, Cambridge 1995
- Boym Svetlana, «Paradoxes of Unified Culture: From Stalin's Fairy Tale to Molotov's Lacquer Box», στο Thomas Lahusen & Evgeny Dobrenko, *Socialist Realism without Shores, Post-Contemporary Interventions*, Duke University Press 1997, North Carolina σ. 120-135
- Brown Deming, *Soviet Russian Literature since Stalin*, Cambridge University Press, London, New York & Melbourne 1978
- Burke Peter, *What Is Cultural History?*, Polity, Cambridge 2004
- Ciepiela Catherine, *The Same Solitude: Boris Pasternak & Marina Tsvetaeva*, Cornell University Press, Ithaca & London 2006
- Clark Katerina, «Socialist Realism with Shores: The Conventions for the Positive Hero», στο Thomas Lahusen & Evgeny Dobrenko, *Socialist Realism without Shores: Post-Contemporary Interventions*, Duke University Press 1997, North Carolina σ. 27-51
- Clark Katerina, *The Soviet Novel: History as Ritual*, Second edition, Indiana University Press, Bloomington 2000
- Cohen Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, Routledge Taylor & Francis Group, London & New York ²2008
- David-Fox Michael, «Communism and Intellectuals», στο Silvio Pons (επιμ.), *The Cambridge History of Communism Vol. I: World Revolution and Socialism in one Country (1917-1941)*, Cambridge University Press 2017
- Davie Donald & Livingstone Angela, *Modern Judgments: Pasternak*, MacMillan Education, London 1969

- Dobrenko Evgeny, «The Disaster of Middlebrow Taste or Who “invented” Socialist Realism?», στο Thomas Lahusen & Evgeny Dobrenko, *Socialist Realism without Shores: Post-Contemporary Interventions*, Duke University Press, North Carolina 1997, σ. 135-165
- Dobrenko Evgeny, *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*, Stanford University Press, Stanford 2001
- Dobrenko Evgeny, *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*, Stanford University Press, Stanford 2001
- Dobrenko Evgeny & Naiman Eric, *The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*, University of Washington Press, Seattle 2003
- Dobrenko Evgeny, *Political Economy of Socialist Realism*, Yale University Press, New Haven 2007
- Dobrenko Evgeny & Tihanov Galin (επιμ.), *A History of Russian Literary Theory and Criticism: The Soviet Age and Beyond*, University of Pittsburgh Press 2013
- Douglas Schild Kathryn, *Between Moscow and Bacu: National Literatures in the 1934 Congress of Soviet Writers*, University of California, Berkeley 2010
- Eagleton Terry, *Criticism and Ideology*, New Left Books, London 1976
- Edkins J., *Trauma and the Memory Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2003
- English D. Robert, *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals and the End of the Cold War*, Columbia University Press, New York 2000
- Fast Piotr, *Ideology, Aesthetics, Literary History: Socialist Realism and Its Others*, Frankfurt-New York 1999
- Finn Peter & Couvée Petra, *The Zhivago Affair: The Kremlin, the CIA, the Battle over a Forbidden Book*, Vintage books, London 2015
- Fitzpatrick Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in 1930s*, Oxford University Press, New York-Oxford 2000
- Fitzpatrick Sheila, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton University Press 2005
- Fitzpatrick Sheila, *The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton University Press 2015
- Flower John, *Pierre Courtade: The Making of a Party Scribe*, Oxford University Press 1995
- Foucault Michel, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Harvester Press, Brighton 1980
- Gramsci Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, επιμ. Q. Hoare & G. Nowell Smith, London 1971

- Gregory R. Paul, *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Groys Boris, *The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship and Beyond*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1992
- Hadjiyiannis Chistos & Potter Rachel (επιμ.), *The Cambridge Companion to Twentieth Century Literature and Politics*, Cambridge University Press 2023
- Hayward Max & Labeledz Leopold (επιμ.), *Literature and Revolution in Soviet Russia 1917-1962*, Oxford University Press, London 1963
- Healey Dan, *Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent*, The Chicago University Press, Chicago 2001
- Hornsby Robert, *The Soviet Sixties*, Yale University Press, New Haven and London 2023
- Hubbell Jay Broadus, *Who are the Major American Writers?: A Study of the Changing Literary Canon*, Duke University Press, Durham, North Carolina 1972
- Hyland Peter (επιμ.), *Discharging the Canon: Cross-cultural Readings in Literature*, Singapore University Press, National University of Singapore 1986
- Irwin Zarecka I., *Frames of Remembrance: The Dynamic of Collective Memory*, Transaction Publishers, New Brunswick and London 1994, σ. 161- 211
- Jameson Fredric, *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*, Princeton University Press, Princeton 1971, σ. 402- 403
- Jones Polly, *Myth, Memory and Trauma. Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union 1953-70*, Yale University Press, New Haven, CT & London 2013.
- Judt Tony, *Past Imperfect: French Intellectuals 1944-1956*, New York University Press 2011
- Karpozilos Kostis, «The Defeated of the Greek Civil War: From Fighters to Political Refugees in the Cold War», *Cold War Studies* 16 (2014), no. 3, σ. 62-87
- Karpozilos Kostis, «1949: The Making of a Diasporic Greek Popular Republic», *Diasporas* 40 (2022), σ. 175- 178
- Kemp-Welch A., *Stalin and the Literary Intelligentsia: 1928-39*, St. Martin's Press, New York 1991
- Khrushchev Nikita, *Documents of the 22nd Congress of the CPSU*, Vol. I, 1961, <https://archive.org/details/DocumentsOfThe22ndCongressOfTheCpsuVolI/page/n5/mode/2up>
- Khrushchev Nikita, *Documents of the 22nd Congress of the CPSU*, Vol. II, 1961, <https://archive.org/details/DocumentsOfThe22ndCongressOfTheCpsuVolII>

- Khrushchev Sergei (επιμ.), *Memoirs of Nikita Khrushchev: Reformer (1945-1953)*, Vol. 2, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2006
- Khrushchev Sergei (επιμ.), *Memoirs of Nikita Khrushchev: Statesman (1953-1964)*, Vol. 3, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2007
- Kozlov Denis & Gilburd Eleonory (επιμ.), *The Thaw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*, University of Toronto Press, Toronto 2013.
- Lambropoulos Vassilis, *Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*, Princeton University Press 1988
- Landsberg Alison, *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, Columbia University Press 2004
- Leys R., *Trauma: A Genealogy*, University of Chicago Press, Chicago 2000
- Lukács Georg, *The Meaning of Contemporary Realism*, Merlin Press, London 1969
- Macherey Pierre, *A Theory of Literary Production*, London 1978
- Mancosu Paolo, *Inside the «Zhivago» Storm: The Editorial Adventures of Pasternak's Masterpiece*, Feltrinelli, Milano 2013
- Mathewson Rufus, *The Positive Hero in Russian Literature*, Stanford University Press, Stanford 1975
- Nonikova Natalia & Ghodsee Christen, «Alexandra Kollontai (1872-1952): Communism as the Only Way Toward Women's Liberation», στο F. de Haan (επιμ.), *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, Palgrave 2023
- Pels Dick, *The Intellectual as Stranger: Studies in Spokespersonship*, Routledge, London 2000
- Reid E. Susan, «(Socialist) Realism Unbound: The Effects of International Encounters on Soviet Art Practice and Discourse in the Khrushchev's Thaw», στο Jérôme Bazin, Pascal Dubourg Glatigny & Piotr Piotrowski (επιμ.), *Art Beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe (1945-1989)*, Central European University Press 2016, σ. 267-295.
- Reisch Alfred A., *Hot Books in the Cold War: The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*, Central European University Press, Budapest-New York 2013
- Robin Régine, *Socialist Realism: An Impossible Aesthetic*, Stanford University Press, Stanford 1992
- Saunders Frances Stonor, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Art and Letters*, The New Press, New York 2000
- Sebestyen Victor, *Twelve Days: Revolution 1956*, Pantheon Books, New York 2006

- Shlapentokh Vladimir, *Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era*, Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 131
- Shotter J., «The Social Construction of Remembering and Forgetting», στο D. Middleton & E. Derek (επιμ.), *Collective Remembering*, Sage Publications, London 1997
- Sivan E. & Winter J. (επιμ.), *War and Remembrance in the 20th Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999
- Skorbiłowicz Iwona, «The Polish Writers' Union in Gomulka's Polish People's Republic 1956-1970», Phd Thesis, University of Manchester 2019
- Starks Tricia, *Body Soviet: Propaganda, Hygiene, and the Revolutionary State*, University of Wisconsin Press 2008
- Suleiman Susan Rubin, *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*, Columbia University Press, New York 1983
- Swayze H., *Political Control of Literature in the USSR 1946-1959*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1962, σ. 40-41
- Talbott Strobe (επιμ.), *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, Boston 1990, σ. 195-196
- Taubman William, *Khrushchev: A Man and his Era*, W.W. Norton Company, New York 2004
- Tertz Abram (Adrej Sinavskij), *The Trial Begins. On Socialistic Realism*, Introduction: Czeslaw Milosz, Pantheon Books, New York 1960
- Todorov Vladislav, *Red Square, Black Square: Organon for Revolutionary Imagination*, State University of New York Press, Binghamton 1994
- Tromly Benjamin, *Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev*, Cambridge University Press, Cambridge 2014
- Tromly Benjamin, *Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev*, Cambridge University Press, United Kingdom 2015, σ. 10, 197, 213-214
- Walker Gregory, *Soviet Book Publishing Policy*, Cambridge University Press, Cambridge 1978
- White Hayden, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, London 1985
- Williams Raymond, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford University Press, USA 1983
- Wood Alan, *Stalin and Stalinism*, Routledge, London & New York 2005.
- Wood Elisabeth, *From Baba to Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*, Indiana University Press 2001.

B. ΑΡΘΡΑ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ (Μετά το 1968)

i. Ελληνικά

- Αϊναλής Ζήσης, «Παγιδευμένοι στο διάσελο της ιστορίας: Για τις *Νύχτες και αυγές* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου», *Θέματα Λογοτεχνίας* 68 (Ιούλιος 2023)
- Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο εθναρχικός της ρόλος 1878-1960: Η “θρησκευτικοποίηση” της “κυπριακής” πολιτικής δράσης – Ένωση», *Σύγχρονα Θέματα* 68-69-70 (Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999), σ. 198-227
- Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Κύπρος και το κυπριακό πρόβλημα στα ΑΣΚΙ», *Αρχειοτάξιο* 2 (Ιούνιος 2000), σ. 100-105
- Ανδριάκαινα Ελένη, «Από τη μνήμη στις μνήμες: Η “γλωσσική στροφή” και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *Δοκιμές* 9-10 (2001), σ. 31-46
- Αποστολίδου Βενετία, «Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: Οι έλληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», *Ιστορικά* 12/13 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990), σ. 179-194
- Αποστολίδου Βενετία, «Το κριτικό έργο του Στρατή Τσίρκα», *Αντί* 751 (Νοέμβριος 2001), σ. 62-66
- Βαρών-Βασάρ Οντέτ, «Η εμπειρία της εκτόπισης και η στρατοπεδική λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι-Χόρχε Σεμπρούν», *Σύγχρονα Θέματα* 81 (Δεκέμβριος 2002), σ. 43-49
- Βαρών-Βασάρ Οντέτ, «Όμηρος Πέλλας: η γραφή των στρατοπέδων», *The Books' Journal* 64 (Μάρτιος 2016), σ. 60-64
- Βαρών-Βασάρ Οντέτ, «Ο Καμπανέλλης και η ελληνική στρατοπεδική λογοτεχνία», *The Books' Journal* 136 (Νοέμβριος 2022), σ. 26-30
- Βουρνάς Τάσος, «Επιθεώρηση Τέχνης: Γέννηση, ωριμότητα, θάνατος», *Διαβάζω* 67 (20 Απριλίου 1983), σ. 14-15
- Βουρνάς Τάσος, «Ο Τσίρκας και οι ιεροεξεταστές του δόγματος», *Η Αυγή*, 30.1.1990
- Γιατρομανωλάκης Γιώργης, «Αντρέας Φραγκιάς: Ο πεζογράφος ως αυτόπτης μάρτυρας», *Αντί* 714 (Μάιος 2000), σ. 26-29.
- Δαμανάκης Μιχάλης, «Κέντρο, διασπορά και εκπαίδευση», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 17-18 (2007), σ. 1-37, <https://doi.org/10.12681/sas.489>
- Δημητρούλια Τιτίκα, «Η καγκελόπορτα: Ένα ιδιόμορφο μυθιστόρημα μαθητείας», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 101-103

- Διάλλα Άντα, «“Το λόγο έχει η συντρόφισσα Πανκράτοβα”»: Το 20ό Συνέδριο του ΚΚΕ και η επιστήμη της ιστορίας στη Σοβιετική Ένωση», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 12-22
- Δρακονταειδής Φ. Δ., «Η λογοτεχνία του Δημήτρη Χατζή ως ηθική στάση», *Διαβάζω* 180 (9 Δεκεμβρίου 1987), σ. 41-44
- Ζάννας Παύλος, «Για τον Στρατή Τσίρκα», *Ο Πολίτης* 32 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1980), σ. 44-49
- Ζήρας Αλέξης, «Ο Lucács και η νέα ελληνική Αριστερά», *Διαβάζω* 41 (Απρίλιος 1981), σ. 40-48
- Ζήρας Αλέξης, «Χρονικές, πολιτικές και γλωσσικές διαστάσεις στο έργο του Δημήτρη Χατζή», *Διαβάζω* 55 (Αύγουστος 1982), σ. 32-35
- Ζήρας Αλέξης, «Ιδεολογικές παράμετροι της μεταπολεμικής λογοτεχνικής κριτικής», *Το Δέντρο* 42/43 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1989), σ. 40-44
- Ζήρας Αλέξης, «Η τέχνη της αλληγορίας στο έργο του Αντρέα Φραγκιά», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 117-122
- Ηλιού Φίλιππος, «Το πολιτικό πλαίσιο της *Επιθεώρησης Τέχνης*», *Τα Ιστορικά* 22 (Ιούνιος 1995), σ. 165-170
- Ηλιού Φίλιππος, «Συγγραφικοί προβληματισμοί και πολιτική δοκιμασία. Αλληλογραφία Φούλας Χατζιδάκη-Στρατή Τσίρκα», *Η λέξη* 136 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996), σ. 823-839
- Ηρακλείδης Αλέξης, «Κυπριακό: Η άλυτη διένεξη;», *Σύγχρονα Θέματα* 68-69-70 (Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999), σ. 93-107
- Θεοτοκάς Νίκος, «Ο εθνικισμός ως δεσμευτική αρχή της κατασκευής του παρελθόντος», *Ο Πολίτης* 127 (1994), σ. 32-36
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, «Αντρέι Αλεξάντροβιτς Ζντάνωφ: Μια σημαντική προσωπικότητα της ελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας», *The Athens Review of Books* 62 (Μάιος 2015), σ. 49-51
- Καζαμίας Αλέξανδρος, «Η αποικιακή Αλεξάνδρεια και ο ποιητής: Η Ιστορία στον “άλλο Καβάφη” του Τσίρκα», *Σύγχρονα Θέματα* 122/123 (Θέυλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 61-69
- Καζαμίας Αλέξανδρος, «Ο οικουμενικός ανθρωπισμός των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*», *Αντί* 728 (Δεκέμβριος 2000), σ. 26-41
- Καζαμίας Αλέξανδρος, «Δεύτερες σκέψεις για τον ανθρωπισμό των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*», *Αντί* 751 (Νοέμβριος 2001), σ. 52-57

- Κιτρορέφ Αλέξανδρος, «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος», *Μνήμων* 9 (1984), σ. 1-32
- Κόκορης Δημήτρης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: περιληπτική χαρτογράφηση», *Το Δέντρο* 222/223 (Χειμώνας 2018), σ. 18-23.
- Κοταρίδης Νίκος, «Ούτε “άτιμος” ούτε “ντροπιασμένος”: Αντίσταση και Εμφύλιος στο ιδίωμα της συγγένειας και της αξίες της ανδροπρέπειας», στο *Εμφύλιο δράμα, Δοκιμές* 6 (1997), σ. 75-100
- Κοτζιά Ελισάβετ, «Η αισθητική υποδοχή της πεζογραφίας του Στρατή Τσίρκα», *Νέα Εστία* 1719 (Ιανουάριος 2000), σ. 42-51
- Κοτζιά Ελισάβετ, «Σταδιακή κατάλυση των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στο πεδίο των ιδεών στη δεκαετία 1955-1965», *Νέα Εστία* 1743 (Μάρτιος 2002), σ. 404-414
- Κοτζιά Ελισάβετ, «Λέσχη ή Νυχτερίδα; Μια κριτική προσέγγιση», *Νέα Εστία* 1753 (Φεβρουάριος 2003), σ. 933-947
- Κουλουφάκος Κώστας, «Η αντιστασιακή λογοτεχνία: Αναζήτηση κάποιων γενικών της χαρακτηριστικών», *Διαβάζω* 58 (15 Δεκεμβρίου 1982), σ. 46-48
- Κουλουφάκος Κώστας, «Ένα πείραμα αντι-εξουσίας: Ο κανονισμός εσωτερικής λειτουργίας της συντακτικής επιτροπής που εξέδωσε και διέυθυνε την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Διαβάζω* 67 (20 Απριλίου 1983), σ. 16-19
- Κρεμμύδας Κώστας, «Μια πρώτη προσέγγιση ή άλλως πίναξ ημιτελής περί *Επιθεωρήσεως Τέχνης*», *Μανδραγόρας* 6/7 (Ιανουάριος – Ιούνιος 1995), σ. 111-115
- Κύρκος Λεωνίδας, «Είχαν δίκιο...», *Μανδραγόρας* 3 (Απρίλιος-Ιούνιος 1994), σ. 28
- Κωστόπουλος Τάσος, «Καινούργια κατάσταση, νέα καθήκοντα: Το βαθύ κράτος του “πολεμικού αστισμού” απέναντι στην κομμουνιστική στρατηγική της “ειρηνικής συνύπαρξης”», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 98-117
- Λαμπρινού Κατερίνα, «Οι τρεις ταφές του Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 6-11
- Λαμπρόπουλος Βασίλης, «Για έναν εναλλακτικό κανόνα της νεώτερης ελληνικής ποίησης», *Ποιητική* 3 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2009), σ. 51-57
- Λιάκος Αντώνης, «Ζητήματα ιδεολογίας της Γενιάς του ’30», *Θεωρία και Κοινωνία* 3 (1990), σ. 7-22
- Λιάκος Αντώνης, «Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης* 124 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993), σ. 23-31
- Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31 (Δεκέμβριος 1999), σ. 259-290.

- Mackridge Peter [Μάκριτζ Πίτερ], «Ο Στρατής Τσίρκας και η έννοια της Ιστορίας», *Αντί* 751 (Νοέμβριος 2001), σ. 37-41.
- Μανδηλαρά Ηρώ και Ποταμιάς Σπύρος, «Σοσιαλιστικός ρεαλισμός 1917-1956: Η μεταμόρφωση μιας καλλιτεχνικής μεθόδου σε προπαγανδιστικό δόγμα», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ. 89-107
- Ματθαίου Άννα και Πολέμη Πόπη, «Ο ζωγράφος-χαρακτήρας Γιώργης Δήμου», *Αρχειοτάξιο* 4 (Μάιος 2002), σ. 61-64
- Μελισσαράτου Γερασιμία, «Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, *Νύχτες και αυγές*, οι προκλήσεις μιας επανέκδοσης», *Θέματα Λογοτεχνίας* 16 (Νοέμβριος 2000-Φεβρουάριος 2001)
- Μουλλάς Παναγιώτης, «Ο Τσίρκας και η Αίγυπτος», *Αντί* 751 (Νοέμβριος 2001), σ. 25-27
- Νούτσος Παναγιώτης, «Η λογοτεχνική κριτική της κομμουνιστικής αριστεράς του Μεσοπολέμου», *Ιστορικά* 6 (Δεκέμβριος 1986), σ. 428-437
- Νούτσος Παναγιώτης, «Δημήτρης Χατζής, ο συγγραφέας της υπέρβασης», *Το Βήμα*, 13.8.2000
- Παναγιωτόπουλος Παναγής, «Εμφύλια μνήμη», στο *Εμφύλιο δράμα, Δοκιμές* 6 (1997), σ. 135-163
- Παπαγεωργίου Στέφανος, «Παράλληλες διαδρομές, διαφορετικές ταχύτητες: Η γένεση του ελληνικού και τουρκικού εθνικισμού στην Κύπρο», *Σύγχρονα Θέματα* 68-69-70 (Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999, σ. 18-24
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Ο εθνικισμός των “εθνικοφρόνων” και το Κυπριακό 1950-1959», *Σύγχρονα Θέματα* 68-69-70 (Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999), σ. 228-235
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της *Λέσχης* από την επίσημη Αριστερά», *Η Λέξη* 136 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996), σ. 840-861
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Τέχνη και δράση: Οργανωτικά προβλήματα στον τομέα λογοτεχνών της ΕΔΑ (1962-1966)», *Αρχειοτάξιο* 1 (Ιούνιος 1999), σ. 46-49
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Ο σκληρός Απρίλης του '44: Μυθοπλασία, Ιστορία και Μνήμη στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 269-296
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Διανόηση και κομματική στράτευση. Ο Μάνος Σιμωνίδης στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Νέα Εστία* 1743 (Μάρτιος 2002), σ. 367-386
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Η εποχή της υποψίας: Τρία σημειώματα για την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Αρχειοτάξιο* 12 (2010), σ. 9-18
- Παπαθεοδώρου Γιάννης και Πεχλιβάνος Μίλτος, «Η επινόηση του πολιτικού Καβάφη: Τεκμηριώνοντας το χρονικό μιας ανάγνωσης», *Σύγχρονα Θέματα* 122/123 (2013), σ. 27-47

- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Η διώρυγα και η νουβέλα: Ξαναδιαβάζοντας τον *Νουρεντίν Μπόμπα* του Στρατή Τσίρκα», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 80-97
- Πεχλιβάνος Μίλτος, «Από τη *Λέσχη* στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*: Το ζωντανό αντηχείο των πρώτων αναγνωστών», *Ελευθεροτυπία/Βιβλιοθήκη*, 8.12.2000, σ. 12-14
- Πεχλιβάνος Μίλτος, «Σημεία στίξεως της ανάγνωσης: Δημήτρης Ραυτόπουλος και Στρατής Τσίρκας», *Μανδραγόρας* 30 (Σεπτέμβριος 2003), σ. 46-53
- Πολέμη Πόπη, «Η ελληνική νεολαία στις ανατολικές χώρες, 1948-1968: Καταγραφή τεκμηρίων από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 27 (1997), σ. 445-450
- Πολέμη Πόπη, «Στο μεταίχμιο δύο αντίστροφων προσφυγικών κυμάτων: Ρουμανία 1948», *Αρχειοτάξιο* 24 (Δεκέμβριος 2022), σ. 47-64
- Ποταμιάς Σπύρος, «Η αισθητική θεωρία του Ανατόλι Λουνατσάρσκι», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 108-116
- Προκοπάκη Χρύσα, «Η δεύτερη διαγραφή», *Η Αυγή*, 16.3.1980
- Προκοπάκη Χρύσα, «Στρατής Τσίρκα, “Ο φανατισμός εκχυδαΐζει και ισοπεδώνει”», *Η Λέξη* 136 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996), σ. 699-707
- Προκοπάκη Χρύσα, «Μπλόφα, πρόγκα και αιφνιδιασμός», *Η Καθημερινή/Επτά Ημέρες*, 6.2.2000, σ. 7-10
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Από τον λαό στο πλήθος. Η διαδρομή του μυθιστορήματος του Αντρέα Φραγκιά ως εξερεύνηση των ορίων του κοινωνικού ρεαλισμού: Από τον νεο-ρεαλισμό στον μετα-ρεαλισμό της “δυνητικής πραγματικότητας”», *Αντί* 714 (Μάιος 2000), σ. 21-25
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Το δράμα του διανοούμενου στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*», *Ελευθεροτυπία/Βιβλιοθήκη*, 8.12.2000, σ. 18-19
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Δεν ήμουν ο πάπας της αριστερής κριτικής», *Μανδραγόρας* 30 (Σεπτέμβριος 2003), σ. 27-35
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Κυβερνημένες και ακυβέρνητες πολιτείες», *Η Καθημερινή*, 11/5/2008
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Ο Γκόρκι στο χωριό, ο Μπαλζάκ στο χώμα», *Το Δέντρο* 222/223 (Χειμώνας 2018), σ. 13-17
- Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Μια έκθεση για τον Ιούλιο του 1943 στη Μέση Ανατολή», *Αρχειοτάξιο* 4 (2002) σ. 97-106
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Ο πολιτικός Καβάφης και ο πολιτικός Τσίρκα», *Η λέξη* 136 (1996), σ. 779-786

- Τζιόβας Δημήτρης, «Δημήτρης Χατζής, ένας συναισθηματικός ιδεολόγος», *Το Βήμα*, 22.10.2000
- Τζιόβας Δημήτρης, «Αντιθέσεις και διλήμματα στην ποίηση του Σολωμού», *Το Βήμα*, 24.11.2008
- Τζιόβας Δημήτρης, «Οι χρόνοι του παρ(ελθ)όντος: παροντισμός, τραύμα και (μετα)μνήμη», *Νέα Εστία* 1894 (Μάρτιος 2023), σ. 136-148
- Τσίβος Κώστας, «Υπερορία και κινητικότητα: Η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», *Αρχειοτάξιο* 24 (Δεκέμβριος 2022), σ. 65-78
- Τσίρκας Στρατής, «Στο εργαστήρι του μυθιστοριογράφου», *Διαβάζω* 171 (15 Ιουλίου 1987), σ. 26-37
- Χαραλαμπίδου Νάντια, «Η ειρωνεία στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Διαβάζω* 171 (15 Ιουλίου 1987), σ. 42-55
- Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Η *Λέσχη* ανάμεσα στην πολιτική και την ιστορία», *Η Αυγή*, 28.1.1990
- Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «*Άνθρωποι και σπίτια*: Τα πρώτα θεμέλια της αλληγορίας και του συμβόλου στην πεζογραφία του Αντρέα Φραγκιά», *Διαβάζω* 426 (Φεβρουάριος 2002), σ. 97-100
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Αναζητώντας τη χαμένη εθνική αστική τάξη στην Αλεξάνδρεια: Τσίρκας-Καβάφης», *Σύγχρονα Θέματα* 122/123 (Θεύλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 49-59
- Hokwerda Hero [Χοκβέρντα Χέρο], «Η Μαργαρίτα Περδικάρη και η Μαργαρίτα Μολυβάδα», *Διαβάζω* 180 (Δεκέμβριος 1987), σ. 45-50
- Hokwerda Hero [Χοκβέρντα Χέρο], «“Το τέλος της μικρής μας πόλης”: Δυο γραφές», *Αντί* 298 (30 Αυγούστου 1985), σ. 33-39
- Χρυσοστομίδης Σοφιανός, «Ραυτόπουλος-Τσίρκας: Μια διαλογική σχέση», *Μανδραγόρας* 30 (Σεπτέμβριος 2003), σ. 54-55

ii. Μεταφρασμένα

- Althusser Louis, «Για την ιδεολογία» (μτφρ. Άγγελος Ελεφάντης), *Ο Πολίτης* 3/4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1956), σ. 71-80
- Μπάουτς Φίλιπ [Bounds Philip], «Ο Νικολάι Μπουχάριν και η υπεράσπιση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 145-152
- Μπουχάριν Νικολάι [Bukharin Nikolai], «Ποίηση, ποιητική και τα προβλήματα της ποίησης

στην ΕΣΣΔ», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 153-206

Ίγκλετον Τέρι [Eagleton Terry], «Οι έννοιες της ιδεολογίας και της ηγεμονίας στον Γκράμσι», *Ουτοπία* 11 (Μάιος-Ιούνιος 1994), σ. 53-65

Γκίμπιαν Τζορτζ [Gibian George], «Η σοβιετική λογοτεχνία στα χρόνια του “ξεπαγώματος” 1954-1957», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ. 233-255

Glucksmann Christine, «Για τη σχέση λογοτεχνίας και ιδεολογίας» (μτφρ. Μαριάννα Δήτσα), *Ο Πολίτης* 5 (Σεπτέμβριος 1976), σ. 11-17

Χρουστσόφ Νικίτα [Khrushchev Nikita], «Η καλλιτεχνική διάνοηση στην ΕΣΣΔ: Από τον Στάλιν στο 20ό Συνέδριο», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ. 442-461

Λούκατς Γκεόργκ [Lukacs Gyorgy], «Κριτικός ρεαλισμός και σοσιαλιστικός ρεαλισμός», *Μαρξιστική Σκέψη* 33 (Αύγουστος 2021-Φεβρουάριος 2022), σ. 171-205

Λούκατς Γκεόργκ [Lukacs Gyorgy], «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η σταλινική λογοτεχνία», *Μαρξιστική Σκέψη* 29 (Αύγουστος 2019-Ιανουάριος 2020), σ. 108-125

Μοράβσκι Στεφάν [Moravski Stephan], «Οι αισθητικές απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 346-365

Ναντώ Μορίς [Nadeau Maurice], «Το “νέο μυθιστόρημα”», μτφρ. Μαρία Βεληβασάκη, *Διαβάζω* 189 (13 Απριλίου 1988), σ. 12-18

Σαρτρ Ζαν Πολ [Sartre Jean Paul], «Το αντι-μυθιστόρημα», μτφρ. Οντέτ Βαρών, *Διαβάζω* 189 (13 Απριλίου 1988), σ. 19-22

Σερζ Βίκτορ [Serge Victor], «Η θεωρία της προλεταριακής λογοτεχνίας», *Μαρξιστική Σκέψη* 31 (Αύγουστος 2020-Φεβρουάριος 2021), σ. 53-69

iii. Ξενόγλωσσα

Brooks Jeffrey, «Socialist Realism in Pravda: Read All about It!», *Slavic Review* 53, No. 4 (Winter 1994), σ. 973-991, <https://www.jstor.org/stable/2500842>

Carleton Greg, «Genre in Socialist Realism», *Slavic Review* (Winter 1994), σ. 992-1009, <https://www.jstor.org/stable/2500843>

Demaitre Ann, «The Great Debate on Socialist Realism», *The Modern Language Journal* 50, No. 5 (May 1966), σ. 263-268, <https://www.jstor.org/stable/323218>

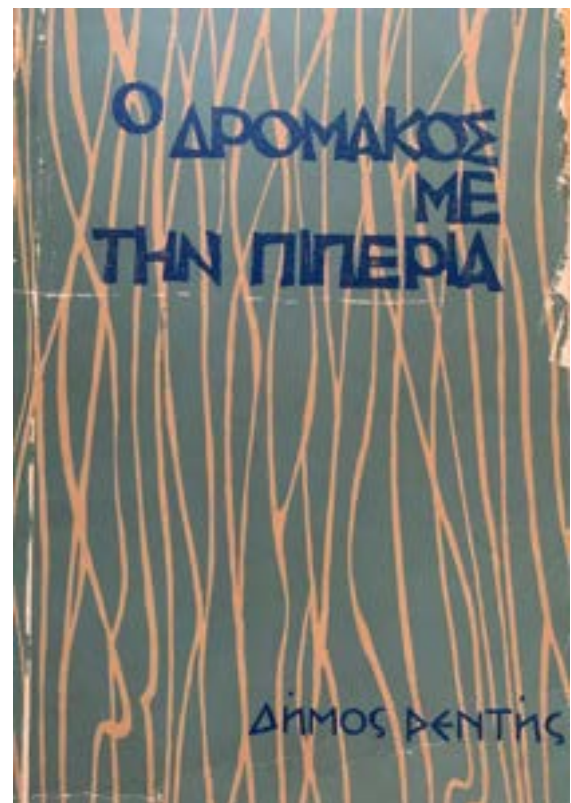
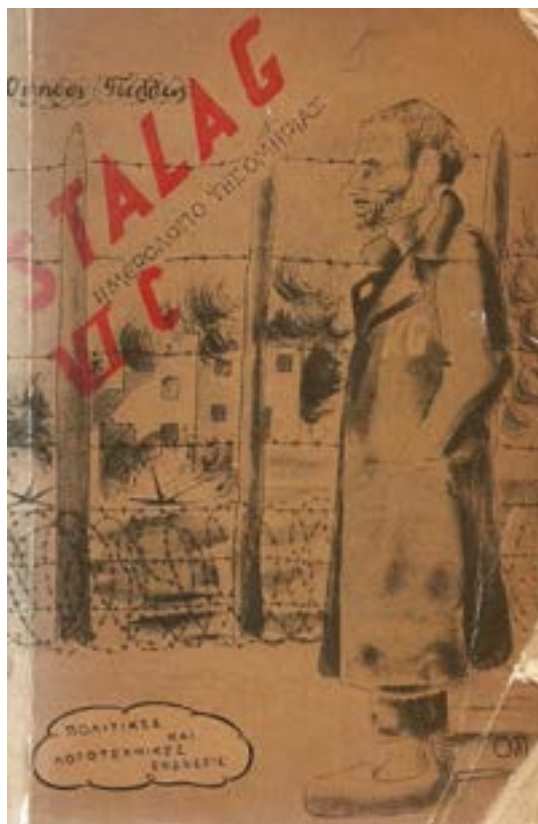
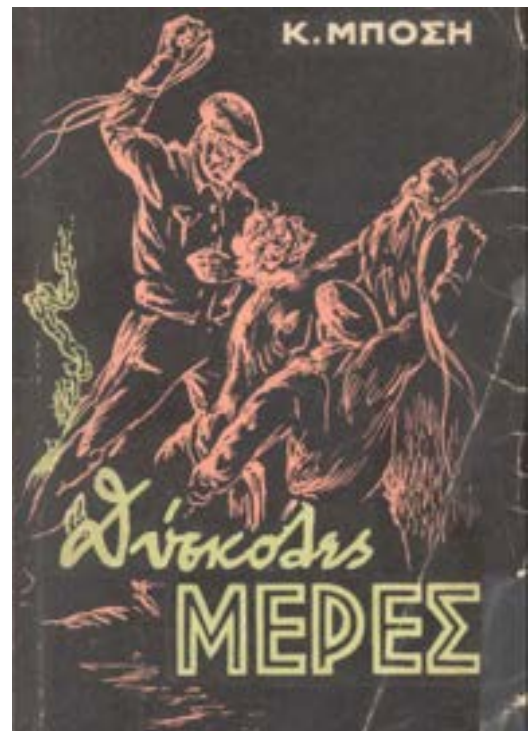
Dmitriev Victor, «Socialist Realism Yesterday, Today, Tomorrow», *The Crane Bag* 7, No. 1, «Socialism and Culture» (1983), σ. 96-100, <https://www.jstor.org/stable/30060554>

- Ehrenburg Ilya, Khachaturian Aram & Pomerantsev Vladimir, «Three Soviet Artists on the Present Needs of Soviet Art», *Soviet Studies*, Vol. 6, No. 1 (April 1954), σ. 412-445, <https://www.jstor.org/stable/148672>
- Efimova Alla, «To Touch on the Raw: The Aesthetic Affections of Socialist Realism», *Art Journal* 56, No. 1, «Aesthetics and the Body Politic» (Spring 1997), σ. 72-80, <https://www.jstor.org/stable/777789>
- Folejewski Zbigniew, «Frustrations of Socialist Realism», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 14, No. 4 (June 1956), σ. 485-488, <https://www.jstor.org/stable/426000>
- Gorky Maxim, *Soviet Literature*, Marxists Internet Archive, 2004, σ. 25-69 [Radek, Bukharin, Zhdanov and others, *Soviet Writers' Congress 1934*, σ. 25-69, Lawrence & Wishart, 1977]
- Gorky Maxim, and Dvm, «Gorky, The Humanitarian: Two Letters by Maxim Gorky», *Russian Review*, Vol. 27, No. 3, 1968, σ. 351., doi:10.2307/127264
- Kramer Mark, «The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings», *Journal of Contemporary History*, Vol. 33, No. 2 (April 1998), σ. 163-214, <https://www.jstor.org/stable/260972>
- Kramer Mark, «The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making», *Journal of Cold War Studies* 1, No. 2 (Spring 1999), σ. 3-38, <https://www.jstor.org/stable/26925014>
- Lawrence Thomas L., «Polish Literature and the "Thaw"», *The American Slavic and East European Review* 18, Vol. 3 (October 1959), σ. 394-416, <https://www.jstor.org/stable/3004134>
- Melnikov George, «The Fourth Congress of Soviet Writers: Continuity and Change», *The Slavic and East European Journal* 14, No. 2 (Summer 1970), σ. 198-206, <https://www.jstor.org/stable/306003>
- Morson Gary Saul, «Socialist Realism and Literary Theory», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 38, No. 2 (Winter 1979), σ. 121-133, <https://www.jstor.org/stable/430715>
- Murav Hariett, «Sinyacsky's Trial», *The Slavic and East European Journal* 42, No. 3 (Autumn 1998), σ. 389-383, <https://www.jstor.org/stable/309677>
- Rieser Max, «The Aesthetic Theory of Social Realism», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 16, No. 2 (December 1957), σ. 237-248, <https://www.jstor.org/stable/427602>
- Saffran William, «The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective», *Israel Studies* 10 (April 2005), σ. 36-60
- Saffran William, «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return», *Diaspora* 1 (Spring 1991), σ. 83-89

- Saville John., «E.P. Thomson, the Communist Party and 1956», *The Socialist Register* (1994), σ. 20-31, <https://www.marxists.org/archive/saville/1994/xx/epthompson.htm>
- Simons Ernest J., «The trial begins for Soviet Literature», *The Massachusetts Review* 7, No. 4 (Autumn 1966), σ. 714-724, <https://www.jstor.org/stable/25087508>
- Terras Victor, «Phenomenological Observations on the Aesthetics of Socialist Realism», *The Slavic and East European Journal* 23, No. 4 (Winter 1979), σ. 445-457, <https://www.jstor.org/stable/308051>
- Theimer Nepomnyashchy Catharine, «Andrei Donatovich Sinyavsky (1925-1997)», *The Slavic and East European Journal* 42, No. 3 (Autumn 1998), σ. 367-371, <https://www.jstor.org/stable/309672>
- Williams Raymond, «Literature and Sociology: in Memory of Lucien Goldmann», *New Left Review* 67 (May-June 1971), σ. 3-18

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Αρχειακά τεκμήρια - φωτογραφίες

Εξώφυλλα των Πολιτικών και Λογοτεχνικών Εκδόσεων

Iunie-Iulie 1956		4.26-4.31 si 20.01-20.06
30 LUNI	Εορταστές	
1 ΔΙΔΥΜΗ	Το παραστάσια του Αρσενίου. Εορταστές	
2 ΔΕΥΤΕΡΑ	+ Εορταστές ?	
3 ΤΡΙΤΗ	Εορταστές ? Εορταστές ? Εορταστές	
4 ΤΕΤΑΡΤΗ	Εορταστές ?	
5 ΠΕΜΠΤΗ	Εορταστές ?	
6 ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	Εορταστές ?	

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ		4.26-4.31 si 20.01-20.06
8 ΤΕΤΑΡΤΗ	Εορταστές	
9 ΔΕΥΤΕΡΑ	Εορταστές	
10 ΤΡΙΤΗ	Εορταστές	
11 ΤΕΤΑΡΤΗ	Εορταστές	
12 ΠΕΜΠΤΗ	Εορταστές	
13 ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	Εορταστές	
14 ΣΑΒΒΑΤΟ	Εορταστές	

Από τα ημερολόγια της Έλλης Αλεξίου, 1956 και 1958, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Έλλης Αλεξίου

Προς την Έπιτροπή Διαφώτισης

Τό διήγημα του Χατζή "Ο Σιούλας ο Ταμπάκος" έχει τις γνωστές αρετές του συγγραφέα: αφηγηματικότητα, άραια, στρωτή γλώσσα, διαβάζεται άνετα. Οι περιγραφές των καλιών Γιάννινων με τα συνάφια, τις πολιές γειτονιές, τα κυνήγια στη λίμνη δίνονται πολύ ζωντανά, υποβλητικά. Κι οι τύποι που κινούνται μέσα στο διήγημα είναι ζωντανοί. Έχει κίνηση, εξέλιξη, δράση.

Η αδυναμία του έργου παρουσιάζεται πάλι στο τέλος, όπως και στο προηγούμενο. Έχεις την εντύπωση ότι ο συγγραφέας θαρρείς και βιάζεται να τα περάσει γρήγορα, να τα πει, αν είναι δυνατό με μία φράση όσα γίνονται από την έαμική περίοδο και πέρα - από τό ξόπνημα, ^{τη} ~~την~~ συνειδητοποίηση δηλαδή του ήρωα και μετά. Είναι ή γνωστή αδυναμία του Χατζή να δώσει τό ήρωϊκό, τό καινούργιο στοιχείο, ^{Ενώ} ~~Ενώ~~ την περιγραφή των καλιών, των καταθλιπτικών πραγμάτων που σβώνουν και φεύγουν και χάνονται είναι άριστοτέχνης - στο σημερινό, τό σύγχρονο, τό νέο νομίζεις και βιάζεται να τελειώσει γρήγορα.

Αυτή την αδυναμία νομίζουμε πως πρέπει να του την υποδείξουμε και πρέπει να την πολεμήσει. Γιατί στο τέλος ο Χατζής θα γίνει ο συγγραφέας, ο καλός βέβαια συγγραφέας - των καλιών χρόνων και καταστάσεων.

Τό διήγημα φυσικά είναι δημοσιεύσιμο - και πρέπει να περιμένουμε και τα άλλα 2-3 που λέει πως θα μάς στείλει για να βγούν όλα του μαζί σε μία συλλογή.

Για τό τμήμα

Γ.ω. Σωτήρ '79

21-1-53

Γιὰ
τὴ διαφώτιση τοῦ ΚΕ τοῦ ΚΚΕ.

13/6/10

Σαῖς ξανασέγραψα τὸ ἔργο μ^{τὸν} ^{γεννημένοι} ~~Συμμετέχοντες~~ εἰς τὸ ἀγῶνα»
για δύο ἡμέρες μετὰ μᾶς τὸ δεύτερο καὶ τρίτο μέρος, ἀφ' οὗ
τὸ δεύτερον ἔσο μετέπειτα.

Τὸ βιβλίον συνοψεζαμεν μὲν πρᾶγματι τὴν αἰσθάνσιν
ἀγῶνα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ εἰς τὴν περίοδον 1946-48 ἐναντίον
τοῦ μοναρχοφασισμοῦ καὶ τῆς ἀμερικανοκρατίας.

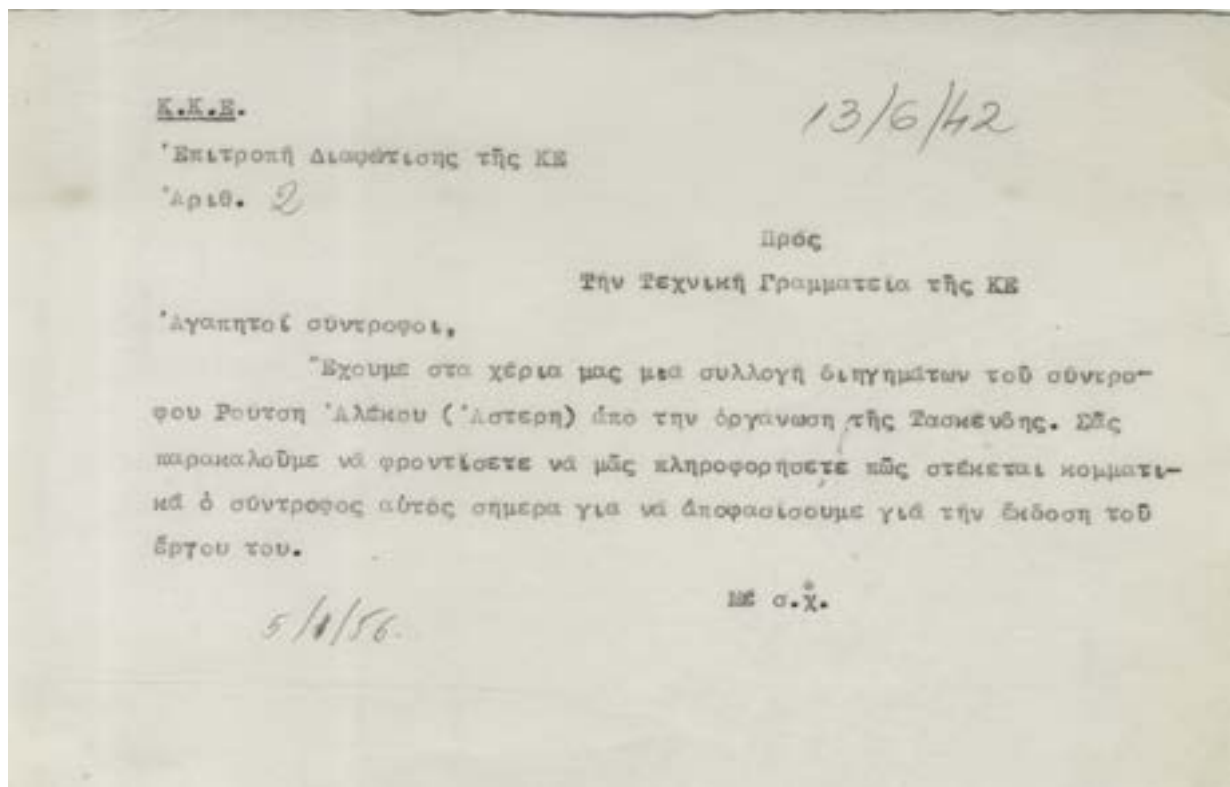
Τὸ πρῶτον ἔχει συνοψισθῆναι μὲν περὶ γεγονότα καὶ διωκ-
τικῆς ἀπὸ ἀμερικανῶν τῆς δράσης ἀποστασμάτων τοῦ Φ.Σ.Ε. καὶ
τοῦ λαοῦ εἰς τὴν περίοδον τοῦ ἐπιδόλου.

Τὸ βιβλίον μορφεύει ἔτι καὶ αἰνῶμα ἀνέκδοτον, ὅμως εἰς
δοκίμιον αὐτὸ εἶναι συγγραμμὴς ἀλλὰ εἰς αὐτὸ ἔτι καὶ
τὸ κατὰ μέρος μου εἰς ἀντιμετώπιση.

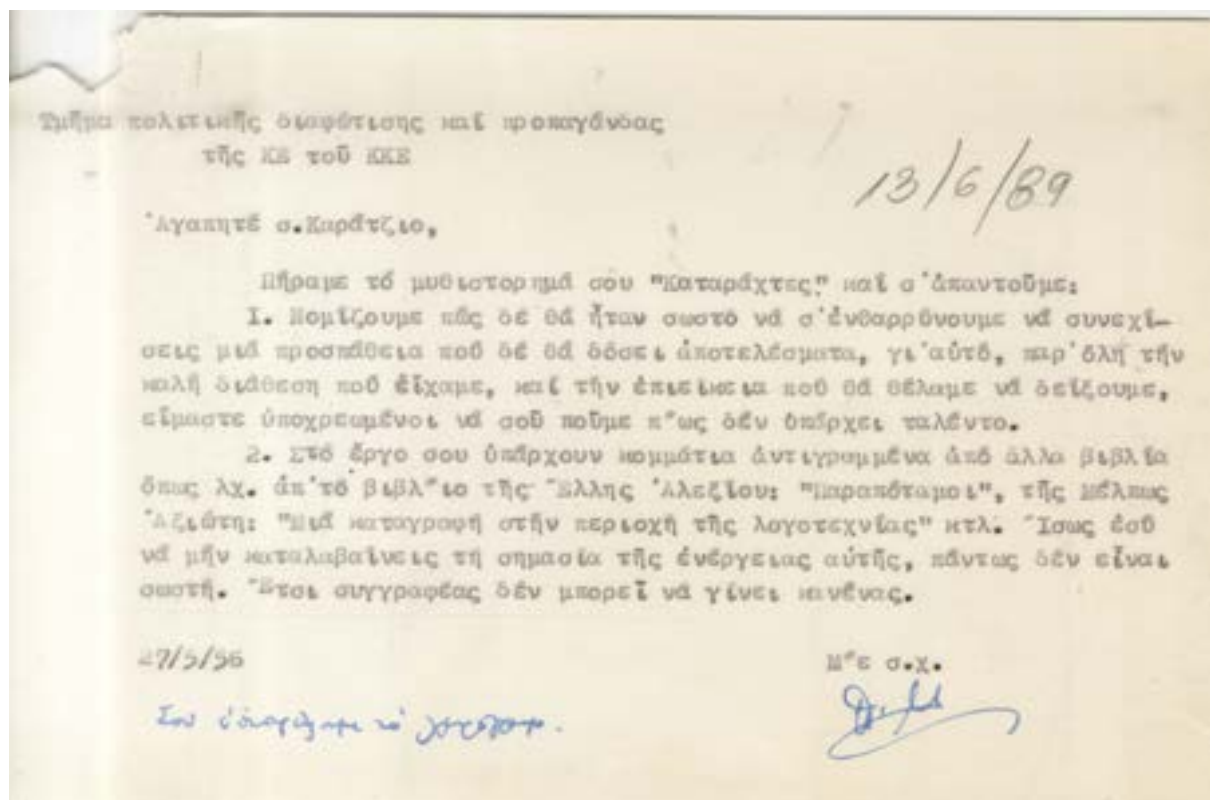
24/xii/55 *Σ. Σ. Σ.*

ΕΔ. 10

13/1/56

Επιστολή της Επιτροπής Διαφώτισης προς την Τεχνική Γραμματεία της ΚΕ, 5.1.1956, ΑΣΚΙ,
Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/42

Επιστολή της Επιτροπής Διαφώτισης προς τον Καράτζιο, 27.5.1956,
ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 244, Φ. 13/6/89

13/6/22

Κινεσησαν οφθαλμοι σου οτι εστιν οτις
 να νωφισθηται και δε μη διζην οτι ποτε
 να εναν και μεταβολισθη οτι να εν
 και βοι' δι' οφθαλμοι σου και να εν
 και να εν να εν οτι να εν οτι να εν
 πρεψο. - Πλασιν οτι να εν οτι να εν

ms anagoures Kερυνές

$$\begin{array}{r} 14 \overline{) 56} \\ \underline{36} \end{array}$$

24/2/56

Φ 13 / 6 / 60

Ἀγαπητὴ Σ. Παπαϊωάννου.

Διαβάσαμε τὸ ἔργο σου. Τὸ θέμα ποὺ διαπραγματεύεσαι, ἡ καταπίεση τοῦ Εὐλαβομακεδονικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀντίδραση, ἡ ἐνότητα καὶ ἡ κοινὴ τους πάλη τῶν δυὸ λαῶν εἶναι ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον θέμα. Τὸ γράφισμά σου ἀνάλογα μὲ τὸ μορφωτικὸ σου ἐπίπεδο εἶναι ἄρκετὰ καλὸ. Ἀφηγεῖσαι στρωτὰ καὶ ἀβίαστα. Τὰ γεγονότα ποὺ παραθέτεις δείχνουν πὺς δὲν εἶναι πλαστὰ, μὰ, ὅπως καὶ ἐσὺ τὸ ἀναγνωρίζεις στὸ γράμμα σου τὸ ἔργο σου δὲν εἶναι γιὰ δημοσίευση. Γιὰ νὰ πετύχει ἓνας συγγραφέας, ἐκτός ἀπ'τὸ ταλέντο, χρειάζεται καλλιὰ μόρφωση, ἐγκυκλοκαταδίκη καὶ λογοτεχνικὴ καὶ κατὰ συνέπεια θὰ χρειαστεῖ νὰ καταβάλλεις ἄρκετὲς προσπάθειες γιὰ τὴ μόρφωσή σου.

Τὸ εἶδος ποὺ προτίμησες, Νουβέλα μὲ τάση πρὸς τὸ μυθιστόρημα, εἶναι ἀπ'τὰ δυσκολότερα εἴδη τῆς λογοτεχνίας. Τὰ ἀπλὰ σκίτσα, τὰ μικρὰ διηγήματα, τὸ χρονικὸ θὰ ἦταν εὐκολότερα καὶ μ'αὐτὰ θὰ πρέπει στὴν ἀρχὴ νὰ κατακταστεῖς δίνοντας συνεργασίες στὴν ἐφημερίδα τῆς χώρας σας.

Μὲ σ.χ.

Κ.Κ.Ε.

Επιτροπή Διαφώτισης της Κ.Ε.

Αριθ. 57

σ. 'Αλκαίο

13/6/68

Διαβάσαμε την ποιητική σου συλλογή: "Προς την πατρίδα και τους λαϊκούς αγωνιστές". Ετά ποιήματά σου υπάρχουν θετικά στοιχεία· τό μέτρο, ή όμοιοκαταληξία προσέχονται άν και υπάρχουν πολλές χασμεδίες. Τά νοήματα διατυπώνονται μέ σαφήνεια. Παρόλα αυτά δέν είναι δημοσιεύσιμα, είναι άκόμα ρηχά, λένε πράματα κοινά, τους λείπει ή βαθύτερη γνώη. Σε παρα-πολλά σημεία παρασύρεσαι σε εύκολη και πρόχειρη στιχοπλοκία.

Θά σοῦ συνιστούσαμε: νά διαβάσεις πολύ γιά ν' άποχτήσεις μόρφωση και έγκυκλοπαιδική και λογοτεχνική· νά καταπιάνεσαι μέ με-ρικότερα θέματα άπ'τή ζωή σου. Τά δυό ποιηματάκια: "Τοῦ βασιλινοῦ οί κλένοι" και "σε περιμένω" είναι καλύτερα άπό τόλλα· νά χρησιμο-ποιεῖς τόν 'Ελληνικό τύπο τῆς χύρας ποῦ ζεῖς και νά στέλνεις τά ποιήματά σου γιά νά δοκιμάζεις και νά καλλιεργεῖς τό παλόντο σου και άν υπάρχουν κοντά σου σύντροφοι μέ περισσότερη λογοτεχνική πείρα νά τους συμβουλεύεις και νά τους ζητᾶς τῆ βοήθεια.

Μέ σ.χ.

Γιά τήν Ε.Δ. τῆς Κ.Ε.

3/4/56

6) Άδ' τον παρ' σου δρέσονται εις Λαϊνὸς Διφωρα-
νὲς, ἡ τὸν περίοδο σου ἔβρα για για καὶ αὐτὸν ἀνδρῶν εἶναι
ἡ περίοδο τοῦ Νεῖ. Μόνε ἔδω κακοῦμεν εἰς δωρὶν τοῦ σέρων
τοῖχος, μόνε ἔδω βρῖμα ἀδ' τοῖς ἀρῖστον καλοδωρεῖς μου καὶ οὐ
κατανέσκει καὶ ἔφρασαν διωκόμενον για να φερῶν να συνεχίω
ἐν δουρί μου. Τὰ χρόνια σου για εἰς Βουνορέει τοῦ ἔχον ἀρῖ-
στο μὴν ἐνδύων ἀρῖστον ἀρχῶν. Κι' ἂν εἶχα καὶ να γη-
νίσω ἀδ' τοῦ Κόφρα, δὶσαν τοῦτο: "Ὅσο δα' δαίρει τοῦ Νεῖ,
για το δὸ, τοῦ τὲ σέρει ἀδ' τοῦ Νεῖ. Καὶ εἰς αὐτὸν, εἰς
αὐτὸν, τοῦ τὲ σέρει εἰς Βουνορέει!

"Ἐτσι δα' μίγεται ἂν εἶχα εἰς τοῦ ποταμὸ καὶ ἀρῖστον
μου καλοδωρεῖς.

Δε' μίγ' ἀρῖστο για καὶ ἀρῖστον μου καλοδωρεῖς.
Θέλω γιατὰ ἀρῖστο καὶ σέρων για να συνεχίω τοῦ ἀρῖστον,
εἶναι καὶ ἂν ἀρῖστον να να ἀρῖστον τοῦ για να περίοδο για
ἀνὰρῖστο εἰς τανδῶνα παρὰν, δὶσαν τοῦ για να περίοδο ἀρχῶν!

7) Τὸν καὶ σου τοῦ γίνωμι να εὐφραίνω εἰς
πορῖστον μίχωνε τοῦ εἰναι δὶσαν ἀδ' τοῦ σέρων εἰσπῆ
καὶ εἰσπῆ να καὶ νοῦν. Ἀνδρα σέρων: "Ἡ μίγ' σου,
για τοῦ εἶναι ἡ τοῦ ἀρῖστο, δα' χενανὲν ἡ ἀρῖστον ἀδ' τοῦ
πορῖστον μίχωνε, δὶσαν μίγ' σου για να εἶναι — ἀνδρῶν σου
εἰς εἰναι χρόνια ποῦ καὶ σέρων παρὰν ἀδ' τοῦ Κόφρα, χενανὲν
να καὶ μίγ' σου πορῖστον, μ' εἶναι πορῖστον εἰναι: Να φερῶν
για μίγ' να καὶ πορῖστον εἰς το σέρει σέρων εἰς Κόφρα, εἰσπῆ
καὶ για σέρων. Για να καὶ εἰσπῆ παρὰν, εἰσπῆ
καὶ τοῦτο: Εἰσπῆ καὶ ἀδ' τοῦ καὶ εἰς καὶ εἰς εἰναι
εἰσπῆ εἰς εἰναι, καὶ εἰς εἰσπῆ εἰσπῆ σου δὶσαν, δὶν
εἰς εἰσπῆ σου, εἰς ἀδ' τοῦ πορῖστον μίχωνε, δὶν καλοδωρεῖς

να' θανατώω!

Πέρε τον όρκο, ελπίσσοι: Όταν πύλα ε'ίχαν κοφ-
βουνισμι - κι α'ι γ'ιω από συγχευμένους, γιατί πάντα συγχε-
υμένα παρενοιάζονται τα αρώματα και τον: όταν πύλα ε'ίχαν
κοφβουνισμι σομινί, συναισθηματικό, ενωμένο και συχνά συν-
παρμένο άνθρωπο, παρενοιάζοντο εύχρηστικά πάντα και δύο ανθρώ-
δους τον - κι δι'αυτήν τον Τύχην ε'άντιπαι τον κοφβουνισμό
πυχανιστό και κι δι'αυτήν τον παθολογικό ε'αδιδώσαν ε'αείνον
της ε'θανάτου της Πράξης από την όποια τον ε'αρώχοντο
οι θανάτουες κι οι θανάτουες τον, όταν γ'ιω παρενοιάζοντο
από το εύχρηστικό, ποιά κοφβουνισμι ε'αδιδώσαν ποιά κι
το γ'ιω; Κι α'ι γ'ιω τον κοφβουνισμό. Ο κοφβουνισμός
αυτός γ'ιναι ένας διασπαστικός άνθρωπος, όχι και ε'αδιδώσαν
και ε'αδιδώσαν ε'θανάτου, α'ι γ'ιω ποιά και κι α'ι γ'ιω κι ~~α'ι~~
~~α'ι~~ ποιά ποιά ε'αδιδώσαν τον κοφβουνισμό.

Παζω για να ε'αδιδώσω από το εύχρηστικό, ε'αδιδώσω
α'ι γ'ιω και να' θανατώω!

8) Ε'ίμαι ένας Έλληνας πορτογάλος. Όσο κι αν
έχω αναπαύσει το διανοητικό α'αδιδώσαν, όσο κι αν, α'αδιδώσαν
από τους συναισθηματικούς τον τον α'αδιδώσαν, έχω πάντα
γ'ιω και κι α'ι γ'ιω ποιά κι α'ι γ'ιω ποιά ε'αδιδώσαν
α'αδιδώσαν, όσο κι αν, ποιά κι α'ι γ'ιω ποιά α'αδιδώσαν, ποιά
κι από α'αδιδώσαν α'αδιδώσαν για κι α'αδιδώσαν ποιά α'αδιδώσαν, α'αδιδώσαν
να' πύλα και να' πύλα από το εύχρηστικό ένας Έλληνας πορτογάλος.
Α'αδιδώσαν ποιά, όσο κι αν και τον α'αδιδώσαν ποιά α'αδιδώσαν
τα ε'αδιδώσαν πορτογάλος α'αδιδώσαν από ε'αδιδώσαν. Α'αδιδώσαν
α'αδιδώσαν και οι πορτογάλοι τον ε'αδιδώσαν και ε'αδιδώσαν ποιά
α'αδιδώσαν για κι α'αδιδώσαν από το εύχρηστικό τον τον,

Όχι. Ούγγριας.
αριθμός πρωτ. 157/Θ.

1) Πρωτ.
106/11/74

894
34-60

79
Υπουργείο Συμπίσματος
και απόδειξη παραλαβής.

Διά των Κ.Ε.Ε. του Κ.Κ.Ε.

Φ=13/11/74

Άρνηση επίδοσης.

Εγώ ο Πασιώρας Σταύρος καίνομαι της πόλεως Όχι Ούγγριας; απεργήνομαι επί της Κ.Ε.Ε. του Κ.Κ.Ε. και συνάω εξιγίους; επί παρακαλώ φησιν; εάν μπο-
ρή τα γίτη εάν φησιν; το επιτρέπεται και το (Ευδοτικό) Κέα Ελλάδα να-
μού τράπηται επί τμήματος; τότε; μπορεί να γίνη πάτω σατό.
Σύμφωνα. Εγώ από την ήσυχωση του Δ.Σ.Ε. το 1949 άρχισα να τράγω.
Επί θύβιο διά τους άγριους του Δ.Σ.Ε.; στην περίοδο 1948. 1949. Όμως; το-
βιβίο αυτό τράπηται από τον καιρό που Εγώ κατατάχθηκα και ίσως 17
Εκώτ. και περιτρίζεται μόνον στην περιοχή που φησιν; ήπηρετρεται.
Εγώ και επί τμήματα που Εγώ έγραφα. π.χ. Αρχηγία. Α. Μ. και θράνη.
(Εβρος) περιοχή; Σαϊντ. Χερμαντ. Δράμας και περιοχή Κατρίκι. Μα-
μεδωνίαν; όπως Σέρρε. Θεσσαλονίκης. Κιζιμί μέχρι Κράντμπερ. Κερδ-
για και Μαροδάρια. Συμφ. Διημοσπίζης.
Σύμφωνα αν για ποιοι και διάφοροι γόχον; θα πρέπει να εας το
επίχο για Ελνχ; τότε θα εας παρακαλώ πάρα ποζή; τα μου-
δωσται χρώτο; διά να το υποβερράσω και να εας το επίχο Ελνχ.
για Ελνχ και για Ελνχ. Όπως και αν όμως είν επιτρέπ-
ται τέτοιο είδος βιβλίου; πάρα να μου τράπηται; για να μη συνεχι-
σω υποεχθί εας βεβαιώ; ότι; το βιβλίο αυτό περιέχει από τον 19-
250 Σελίδες. όμως; εάν μου ελνχται καποική απόπειρα; και το-
συνεχίσω πάρα σίρα μέχρι νατώ κατώ και μεγαλύνω; ήται καίνε-
το γηγοτίσω από 250 σελίδες; οι 200 άρνη να ελνχθί. -

Σίτρεν ουδίν

Με επιταγή και Χερμαντ

Πασιώρας Σταύρος.

28. III. 1960.

Αρνησής
13/11/60

4A-243 → ^{Ευδοκίας}
 Θανάσιον Ράσιον, "Ευδοκίας ὡς"
 Φ=13/14/58
 Τίποσάδεια ἐξαιρετικὰ αἰσωνυχιδίων.
 Μοῦ φαίνεται εἰς ὁ ευχρηστίας δὲ
 ἔχει κατόχου κατένευ καὶ δάχνη τὸν καρό
 τὸν ἀνενέχθη. Ἄς δεῖν εἰς τὸν κα-
 νίαν αἰνέσας τὰ τὸν νουθετικὸν τὴ
 τρέσο.
 Μὲ α. κ.
 Q. Π. Περὶ
 7/2/61

Επιστολή του Θεοδόση Πιερύδη προς την Επιτροπή Διαφώτισης, 7.2.1961,

ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 252, Φ. 13/14/58

ΤΔ-415

30-11-61

Πρόσθετα δια συγχρηματοδότησης
Χρημ. 13/14/150

Ἡ ἀντίστασις τοῦ λαοῦ μας στοὺς φασίστες ἐπιδρομείς καὶ κατακτη-
τές εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὸ σημαντικοὺς σταθμοὺς τῆς ἱστορίας τῶν
ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τοῦ ἔθνους μας, ποὺ στέκει δίπλα καὶ σὲ πολλὰ
σημεῖα ξεπερνᾷ τὴν ἐποποιία τοῦ 1821.

Ἡ ἔθνικὴ μας Ἀντίστασις μὲ τὸ ἀγωνιστικὸ μεγαλεῖο της καὶ τὴν
ὑπέροχην πατριωτικὴν ἐξαρση, μὲ τὰ πατριωτικὰ, δημοκρατικὰ προοδευτικὰ
ἰδανικὰ της καὶ τὴς προοπτικὰς ποὺ ζήνοιζε γιὰ τὴ δημοκρατικὴ ἀνα-
γέννησι τῆς χώρας μας, ἐβαλε τὴ σφραγίδα της σ' ὅλους τοὺς τομείς καὶ
τὴς ἐκδηλώσεις τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ζωῆς. Τὸ ἔπος τῆς ἔθνικῆς
μας Ἀντίστασις ἔδωσε καινοὲς πνοὴ καὶ περιεχόμενον καὶ στὴ νεο-
ελληνικῇ λογοτεχνίᾳ.

Ἡ ἡρωικὴ ἀντίστασις καὶ πάλιν τοῦ λαοῦ μας, τὰ κατορθώματα αὐτῆς καὶ
οἱ θυσίαι τοῦ, ἡ ἀγριότητα τῶν κατακτητῶν, τὰ βάρσανα, ἡ πείνα, τὰ στρατό-
πεδα, οἱ ἐκτελέσεις, καθὼς καὶ οἱ μεταπελευθερωτικὲς δραματικὲς περι-
πέτειες τοῦ κινήματος τῆς ἔθνικῆς μας Ἀντίστασις καὶ τῶν ἀγωνιστῶν
της, εἶχαν βαθιὰ ἐκφύραση στοὺς λογοτέχνες καὶ καλλιτέχνες τῆς πατρί-
δας μας. Ἡ Ἀντίστασις στάθηκε πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἀνανέωσης τῆς λο-
γοτεχνίας μας.

Μὲ τὴν ἐννοιαὶ ποὺ συμπληρώθηκαν εἰκοσι χρόνια ἀπὸ τὴν ἱδρύσιν
τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου (ΕΑΜ), οἱ Πολιτικὲς καὶ Λογοτεχνι-
κὲς Ἑκδόσεις ἐκδίδουν τὸν τόμο αὐτὸ μὲ διηγήματα διαφόρων ἐλλήνων
λογοτεχνῶν, ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἔθνικὴν μας Ἀντίστασιν.

Τ Ο Ε Κ Δ Ο Τ Ι Κ Ο

Προς το Ειδοτήριο
της ΚΕ του ΚΚΕ

ΤΔ-360
13-11-61

Φ=13/14/140

Αγαπητοί συντρόφοι, εώς στεγνώ μαρμάρεα ποίημά
μου για δημοσίευσή. Εβγάδω όμως έχω μαμαδάρα
από της μέχρι τώρα έχσεις μου με το Ειδοτήριο
έχω να εάλω τα παραμαζω.

Στην κυρίστη εας πάντα ζευγάτε από μια στενή
γνώμη και οι αδαντικές εας έχουν ευελαττία
επιδοφανώμας. Σας χιόει η πατανόηση και η
μαχη διαθεσης και δείκτη για μεμετημένη βοήθεια
από συντρόφους που γράφουν. Ρώτο αποδειχθούν
οι αδαντικές που ετιγνέτε. (Ας αφήσουμε το ότι έχουν
μορφή τηχέιγραφου). Εφίνα θ. δ. χ. μου γραφάτε
ότι για να παρασταθώ με βιβλίο χρειάζεται να
δουλέψω άποψη, ενώ δίνω μου βιβλίο έχη ειδοστεί
το 1956. κατ' τέτοια θράματα δεν βοηθούν ελώς
ανθρώπου που γράφουν να ενδυνάμωσουν το πορματικό
του παθίμου. Εβίαν θιγόντε μοτοί εας διμαυ-
μάτα που δεν εας τα έδωκε ποτέ. κρατάτε τα
χειρόγραφα ενώ αυτά θρώει να εαπερίρονται ε' αλόν
που ανήκουν. Γιατί εας παραμαζω οι τα ποίη-
μάτα μου δεν δημοσιεύουν, μαζι με τα άρουνχομένα
να μου εαφούν δίδω.

μ. ε. χ

Φ. Τερβίδω

Ενός το σωματείο
και άποψη για το
τα το ποίη
το το ποίη
το το ποίη

Βερολίνο 16.11.1962.

Τοίρκα, αγαπημένε μου φίλε, φίλε από μακριά κι' έσθ, όπως όλα όσα αγαπώ.

Σου γράφω με τή μηχανή γιατί τό γράψιμό μου όλο και χειρότερο γίνεται- τό χέρι μου τρέμει κι' ό χαρακτήρας αλλάζει. Δέ έχω χρόνο κι' τό θέλω

Δέ σου γράφα τόσον καιρό γιατί ήθελα νά σου στείλω αυτό τό διήγημα που τώρα σου στέλνω. Άλλά πρέπει νά σου πω πρώτα για τάλλα, πηγαίνοντας πίσω κι' αφήνοντάς το αυτό για τό τέλος.

Πήρα τό βιβλίο - δηλαδή τόν Καβάφη, τή Λέσχη, καθώς και τό βιβλίο του Λαββείδη και τό μελέτημα τό δικό σου για τό Λεφόρη. Πολύ σ' εύχαριστώ. Πήρα και τίς εύχές σου για τή γιορτή του Άγίου Δημητρίου. Εξ εύχαριστώ και γι' αυτές - που τό θυμήθηκες. Πήρα κι' από τόν Γιαμβλίδη τό βιβλίο του. Τό είχα δει έδώ. Θα μου πεις, ποιός είμαι έγώ; Τίποτα δέν είμαι, μά έκανα, νομίζω, καλά που κάθησα και του γράφα ένα γράμμα μεγάλο και του λέω, πώς νά καθιερώσουμε τό λατινικό αλφάβητο, έχουμε αρκετές ζημιές και όφελος κανένα. Πήρα και τίς πληροφορίες σου σχετικά με τήν έκδοση του βιβλίου μου στην Άθήνα. Στο μεταξύ είχα μιλήσει από τό τηλέφωνο με τόν Δεσποτίδη - αυτός με πήρε. Μου είπε ότι θα τό βγάλουν τό Δεκέμβριο. Αυτός επέμενε πάρα πολύ νά τούς στείλω μία φωτογραφία - τά μουτρα μου. Σου τήν στέλνω. Τέλος, σχετικά με τόν Τάσο Βουρνά: Πώς τό φαντάστηκε ότι θα μπορούσα νά το γράψω και τό παράλειψα; Όχι. Άπλούστατα, όταν τόμαθα, αυτός έφευγε - δέ μπορούσε νά τόν προφτάσει τό γράμμα μου. Μάλιστα, αν τύχει ποτέ, πληροφόρησέ τον πως και προσπάθεια έκανα νά συναντηθούμε. Δέν ήταν δυνατό.

Χάρηκα πολύ διαβάζοντας όσα μου έγραψες για τή Λέσχη. Πολύ καλά καταλαβαίνω και εξηγώ από που προήλθαν οι δισταγμοί σου. Μά και πολύ σπουδαίο βρίσκω αυτό που γράφεις, πώς παραπέρα θα δεθεί όλο και θα φωτιστούν όσα μέιναν μισοειπωμένα. Είναι πράγματι αναγκαίο. Τόσος πλοῦτος, τόση όμορφιά και τέχνη και τεχνική, τόσοι άνθρωποι σ' αυτό τό βιβλίο - τό ξαναδιάβασα τώρα δικό μου - απαιτούν αυτό τό δέσιμο στην κεντρική του έργου σύγκρουση. Τό πόσες φωνές ξεσηκώθηκαν ένάντια στην

